

સુદર્શન.

પુસ્તક ૧૬ સુ

અનુક્રમણિકા.

નિધય. લેખક. પૃષ્ઠ

અ

અદ્ભુત સ્વપ્ન...	...	પુરુષ	૧૨૭
અભેદનિરાસા...	...	અભેદનિરાસુ	૮૮-૧૧૬
અભેદવાદવિચાર	...	ચમનરાય શિવશંકર	૮-૨૮૩
અરોહ	...	ઉત્તમલાલ કેરાવલાલ ત્રિવેદી	૧૧૫-૧૪૩
અષ્ટાશસ્ત્રોત્તરી ગીતા	...	તન્ત્રી	૫૦-૭૮

આ

આત્મચિન્તન	...	વિશ્વવિહારી અનુજ	૧૫૨
આરોગ્યવિધા	...	ચમનરાય શિવશંકર	{ ૧૫૧-૧૬૦-૧૭૧-૨૭૮ ૩૧૮-૩૫૫-૩૮૭
આરોગ્યવિધા	...	ચમનરાય શિવશંકર	૩૫૫-૩૮૭
આર્યમાળાભોષપત્રિકા	...	પાન્ય.	૬૦-૧૮૭-૧૪૬-૩૧૪-૩૮૭

ઇ

ઇન્ડિયા ગામડા તથા કરમાઓ	...	ચમનરાય શિવશંકર	૧૭૬
-------------------------	-----	----------------	-----

એ.

એક મુનિનો વૃત્તાન્ત	...	મુનિ	૮૮-૧૪૭-૧૮૫
એડ્યુકેશનલ કોન્ફરન્સ	...	તન્ત્રી	૬૫

ક,

કાવ્ય—

અતુપ્લુકત સૌન્દર્યને	...	પુરુષ	૩૩૨
----------------------	-----	-------	-----

આભાસ	...	બ્રમર	૧૦૪
------	-----	-------	-----

છત્રેશ્વ કવિ મેધુ આનોહડના લ.

શોકાદ્યાર:-

પ્રેદિસર કાશીરામ સેવકરામ દવેનો પર } લોકવાસ } તન્ત્રી ૧૦૯	
પ્રેદિસર મેકસ મૂલરનો સ્વર્ગવાસ... .. } ,, ૭૪	
મહાપિ મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેનો પરલોકવાસ ,, ૧૬૭	
મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાનો સ્વર્ગવાસ } ,, ૧૭૪	
સર દીનશા માણેજી પેટિટનો સ્વર્ગવાસ ,, ૨૬૯	
રોક લક્ષ્મીદાસ ખીમજીનો સ્વર્ગવાસ } ,, ૨૬૯	
રા રા જીવજીરામ લક્ષ્મીરામ દવે [જટિલ] } નો સ્વર્ગવાસ } ,, ૨૯૮	
શ્રી મત્પરમહંસ પરિનાબકાચાર્ય જગદ્ } ગુરુ શંકરાચાર્ય શ્રી રાજરાજેશ્વર શંકરા- } શ્રમ સ્વામીની દેવસ્થ પ્રાપ્તિ... .. } ,, ૭૩	
‘ શુ વાંચુ ? ’ } ,, ૩૩૯	
શ્રી મદ્ભગવદ્ગીતા } ,, ૩૬૮	
શ્રીશારદાપીઠ ઉપર ઉલ્લા પટ્ટાભિષેક , પ્રેક્ષકો ૩૪૪	
સગુણોપાસના સહકાર. ૪	
સનાતન ભારતધર્મ મહાપરિષદ તન્ત્રી. ૨૬૧	
સર્ગ. ચમનરાય શિવરાકર. ૧૩૮	
સાધતન વિહાર. પુરુષ. ૨૫૧	
સુંદર સાતોડું. સાકરવાલ મોતીલાલ ૧૯૫	
શ્રીકૃષ્ણવણ્ણિ ઉત્તેજન આપવા } માટે ગુજરાતવર્નાકયુક્ત સો- } તન્ત્રી ૨૩૩	
સાધ્દટીએ કરેલો નવીન યોજના }	
હિન્દનો દારિદ્ર્યમાંથી ઉદ્ધાર મા }	
રીતે ચાપ ? } તન્ત્રી. ૨૬	
હિન્દુધર્મનો અચાવ ચમનરાય શિવરાકર. ૩૫૦	

સુદર્શન.

પૃ.વી.
પ્રોફેસર આનંદશંકર આપુભાઈ ટ્રુવ.
એમ. એ. એલએલ. બી.

(આદ્ય દ્રષ્ટી—એક એબેદમાર્ગ-પ્રવાસી ' અદ્વાનિષ્ઠ મણિલાલ નલુભાઈ)

(ધર્મ-શૃલ્લ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૬. અંક ૧.] (માસિક.) [ઑક્ટોબર ૧૯૦૦.

✓ ~~૧૭૪-૧૧૨.~~
સ્વર્ગીય સંગીત.

(મનોરંજન)

- ✓ સ્વર્ગીય સંગીત રમ્ય મચ્યું ! વાહ ! દુહા,
મધુર મંલુલ સર બર્યું ! વાહ !—૨૫—૨૦
ખરજ પંચમ દીપ તણા સૂર
છેડે દહુર મધૂર કોડિય
- ૪ અરમર અરમર પ્લુત સમ રવમાં
વ્યાપી એર ધ્વનિ અનહદ રહે ! વાહ !—૨૫—૧
- X ચપળા છુપતી સહસા અગકે,
રસઘેલો રસધર કંઈ ચમકે;
કાળી સાડી સરકે કંઈ રમતે,
નમ ન્હાય કંઈ કુદરી ફરે ! વાહ !—૨૫—૨
- ✓ સદિતણા સોંઘ્યે-કુંજ મંહો,
બજે દૂર કંઈ અગમ્ય ખેરી;
વાયુ-નયના રસ-પડદાની,
૧૦ - ધૂધરીઓ ધમધી ને રહી ! વાહ !—૨૫—૩
- ✓ અનંતતાળા પડદા પાછળ,
વિધિ-તપસવીના ફર આગળ;

મૃદુ તાલથી મૃદંગ ચંચળ,
ચેતવતું ગાણ જ રહે ! વાહ !—સ્વ૦—૪

X નાદબ્રહ્મનું નાદ્ય નિરખતાં,
સમય-મુકામોં વિરહી ઉર કાં;
ધમકી ઉઠે કંઈ ઉડાં-દુખમાં ! !
આંસુ ઝરે દગ્ધ દીન થતાં ! હા ! !—સ્વ૦—૫

X પરાગ પ્રસયોં દુભાઈ ખુજે !
કોમળ કરચી રનેહી લૂછે !
ત્યાં ઉપડે સ્થૂળ પડદો-ઉચ્ચે !
પ્રભુચાહૃત રમી રહે કંઈ ત્યાં ! !—સ્વ૦—૬

૧૪ બિલ પ્રવંશે બિન્ન વેગધર,
અપાહ લગ્નવે પુતળાં વિધિવશ;
એજ સરળતા સહૃદયતાની,
આ સગીનમાં બહુ રહી ! વાહ !—સ્વ૦—૭

X રહે કંઈ રસલરી કવિતા,
કર્ણપુટે લલિત મુગ્ધ લીલા !
ઉભરાતું ઉર શમી, સમાધિ
સ્વજન-સંગમાં સાધે સતાં ! !—સ્વ૦—૮
લલિત,

તોય શું ?

(મળેલું.)

(શિખરિણી.)

અહા ! એકાદો તો, દિન વળી રૂયો આ અવનિમાં,
અને પામ્યા અતે, કંઈ પણ નહીં-શોક દુઃખને;
હતી તેવી લાગી, સકલ જગ જગનલ પછીથી,
અને શોકે ઘેર્યો, તણ પણ ગયા, સર્વ અદ્વિતી.
અરે પ્રેમાત્મા હા ! કર કણુલ તું એક વિનતિ,
કંઈ લે આધિગો, સરવ તુજનો બોધ પસરે;
હું તો સીધે મારોં, સતન વર તું. તું અવગું લે,
લલે જ દષ્ટિને, શુધ કર, મને છોડ અલગો.
અહા ! ઉડી આવી, અધિક તુજના તે વિગતથી,
દુખી આત્માની આ, સરવ દુર કર તું, ગુંચવણી;

વળી પ્રીતિ પ્યાહું, ભર તું પીઝા હું પૂર્ણ રસથી,
 થતાં પૂર્વે તેથી, અધિક પ્રિતિપાત્રો, મુજ થકી.
 મરી જશું જ્યારે, ખુશીથી દિલને, પ્રેમથી સિંચો,
 ભલે મંત્રે જત્રે, પ્રિતિથી સરવે બંધન કરો;
 અને અંતે જ્યારે, જરિ પણ પડે જો જરૂર તો,
 પ્રિતે ખોળી લેજો, મરણનદના, પૂર મદમાં.
 નકો દેશે તુને, વચર પણ, તે, કાલનું જરા,
 ભરી લે આનંદે, હૃદય તુજ આજે, લજ્જા વ્યાધા;
 પ્રિતિના પાત્રથી; હિમકર વળી, સ્વરૂપિ તણો,
 વૃથા ઉગે નિત્યે, તુજ વિણ સદા તે, નિશિ વિશે.
 ખુદના લેધને, કસમ વદ કે, સુગ સર્વે,
 ભુક્ષા આ આગારે, હૃદય નિજ કાં તે લપટતા ?
 અહા ! જ્યાં ધારે એ, હૈવન કલ્લે, શાંતિ ધરવા,
 તહીં, મૃત્યુ જોડો; કહિં લઈ જતું હાથ ધસડી.
 સદા સૌએ કે'છે, સરવ કંઈએ શાસ્ત્ર મહિં છે,
 પરંતુ જોવાને, જરિ ન મરવા તે દિગ્ધ ધરે;
 પ્રિતિના પાત્ર ને, ભભકપુરમાં, પકિત દિસતી,
 સદા તે કે'વાનું, અધિક અધિક તો બલ થકી.
 પ્રિતિ નિશા પીને, કંઈ નહિ કહો, અન્ય જનને,
 હતી જો પ્રીતિ તો, નવ કંઈ કંઈ હું, તમ કને;
 અને વિચારી જો, બડબડ કરી તું પણ કરે,
 મહા મોટાં પાપો, કહિ નહિ જો, મસ્ત કરશે.
 કદા જોતાં રૂં, વધુ મનુજનું તેથી પણ શું ?
 જરા ના જાણું હું, કયમજ પરમેશે વળી કથા,—
 ગુલામી ગાલો આ, વળી પણ ઘણાં રૂપ નવલાં,
 દિખાવા શું સૌ આ, દિલગીરી મહિં અસ્ત જગને ?
 હવે પ્રીતિપાત્રો, અગણિત પોંને મસ્ત બનતો,
 અહા ઉખા જોતી, મરણ પણ ના દૂર કરતું;
 અને જે પાસેથી, જરી પણ જતા તે અટકતા,
 ચળ્યા શંકા ધારી, નહિ નહિ જ ઉખા સહી શક્યા.
 અહીં આ મસ્તીમાં, હુળી મરું હું તો પૂર્ણ રસથી,
 પ્રિતિ આત્મા અંતરૂ, સરવ મુજનું ના કંઈ ગણી;
 સુખોની આશાના, વળી નવ કંઈ દુઃખથી જરા,
 વીંટાયો સૌ પાસા, પવન અગનિ પાણી પૃથિવી.

સગુણોપાસના.

(મળેયું)

આર્યોવર્તમાં ધણા જ પ્રાચીન સમયથી મૂર્તિપૂજનની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના સ્થાભાવિક રીતે જ પ્રચલિત છે તથાપિ પશ્ચિમાલમ્બન પદાર્થ વિજ્ઞાનના સંસર્ગથી આર્યજનોના મનમાં એ વિષેની શ્રદ્ધા, કાંઈ પણ રીતે ન ડળી શકાય તેવા સન્મત ત્રીં ઉદ્યતપાથય અને એવા ગત્યત ત્રના પરિણામે જુનમો અને દુ ખો અસખ્ય વેશ્યા છતા, એ મૂળ ભારનાનો સસ્કાર સાન નિર્ભૂળ થવા પામ્યો જ નહિ. ત્યારે ક્ષિત ધાય છે કે આર્ય પ્રજના અત કરણુમા અનત કાળથી એ સન્કાર અન્તર બેરેયો છે પરતુ અધુના અપાતી સારવગરની કેળવણી કેવળ પશ્ચિમાલ પ્રદેશના અધ્યુ પદાર્થ વિજ્ઞાન ધોરણ ઉપર જ રચાયેલી તેમથી તેમા આર્ય ધર્મોના ગુરુત્વો સળધી કાંઈ પણ જ્ઞાન આપનામા આરતુ નથી એમ ખીએ તો ચાલે તેથી માન ઇગ્નિશ પદ્માગાઓમા અમુક અમુક વિચેયો જ ગોખીને પોપનીઆ જ્ઞાનરૂપી પ્રજાણી લઈ તૈયાર થયેના અને આર્ય ધર્મના રહસ્યજ્ઞાન તેમ જ અનુભવજ્ઞાનથી કેવળ રહિત, તથા અર્યધર્મના ગૈર અને મહત્વની વીધી પણ ખરજ નથી એના, અનલિપ્ત સુરકાની “ મૂર્તિપૂજા ” નિરે ખેદારક અનારથા ઉપજતી નેઈ તથા સસર્ગદોષથી સ્વધર્મમુખ્ય થતા બેઁ તેએની દસમણી અને ઉપદ્રામસ્પદ રિથિતિનો વિચાર કરી એક અધ્યાત્મજ્ઞાનસ્થ યોગાદ્ય મદત્તમ એ, તેઓના ઉપર પગમ મરુપયથી અનુક પાવાન થઈ મને સચના કરી છે તે ઉપરથી એ મહાત્માશીની મર્યાનાસાર આ વિષય હાય ધરનામાં આવ્યો છે જેને વાયકવર્ગ અન્યાસપરક મનન યગ અને નિરિધ્યાસનમા ઉતારના કૃપા કરશે તો આ મે ઉઘવેયો અમ મર્દુક છે એમ માનીન

આગભમા આટની સચના થી પડી “ મૂર્તિપૂજા ” ની આરમ્ભતા અને તેનુ આદિ ત્રરપ એ વિચરતુ અત પ્રાપ્ત થાય છે પ્રથમન મૂર્તિપૂજનુ આદિ ત્રરપ વિચારનાથી અધુના પ્રચલિત મૂર્તિપૂજનો તેમાથી વચાર્થ ખુનામો મળી આરમે

૧. આપણી શાળાઓમા આર્યધર્મનુ નેઈએ તેનુ અને તેટલુ શિદાય અપાતુ નથી એ ખરી વાત છે આર્યધર્મના ગૌરવ અને મહત્વનુ આપણા યુવકોને નહિએ તેનુ જ્ઞાન હોતુ નથી એટલે અમે અમને રા સહકાર નેટયો જ ખેદ છે પણ આપણી તર્તમાન કેળવણી “ અધ્યુ પદાર્થ વિજ્ઞાનના ધોરણ ઉપર જ રચાયેલી ” છે એમ એ ક્રાનણીના અનુભવવાગે કાંઈ પણ વિચારસીધ પુરુષ નહિ જ કહી શકે છે જુજ્જાતી ધોરણોપદી માડી છેવટની “ ટ્રી ” સુધી કેટલો અને કેસો ભોધ મરેછે એ વિષે યજ્ઞર્વ જ્ઞાન મેળવવા રા “ સહકાર ” પ્રયત્ન કરમે તોએમને મહત્વ જણામે કે શેકમપિઅર, મિ’ટન, સ્પેન્સર, વર્ડ્સ્વર્થ, ટેનિસન, આલ્બિનર્ગ, વર્ના હા, મિન્કન, એમર્સન બદ્દર, માર્ટિનો, લગવદ્ગીતા, ઉપનિષદ, શાંકર શાસ્ત્રીક્રબાષ્ય આદિ અન્યોક્તા અપાતી કેળવણી એ “ અધ્યુપધ્યય વિજ્ઞાનના ધોરણ ઉપર જ રચાયેલી ” છે એ કેવળ ગતાનુગતિક અનલિપ્તતાની બરેલી જ ઉક્તિ છે કલમ અમારા કેટલાક વાયકોને આવા મહત્વના વિષયમા બાલિ થાય, એ બયથી આટલું લખવાની જરૂર પડી છે

તત્રી

અત્યાદિ અનંત બ્રહ્મ સ્વરૂપમાંથી બ્યારે સ્વેચ્છાનુસાર “ एकोहं बहु स्याम् ” એ વેદોક્ત શ્રુત્યનુસાર સૃષ્ટિસર્જનો વિસ્તાર થયો ને અવ્યક્તથી પ્રકૃતિકાર્ય સૂક્ષ્મ પંચમહાભૂત અને સ્થૂળ પંચમહાભૂત બ્રહ્માંડ અને પિંડની રચના પ્રથમતઃ બ્રહ્મા ભગવાને કરી અને તેમાં પૂર્વ મહાકલ્પાનુસાર લય વખતે જે જીવોને મહામાયાએ પોતાના અંકમાં સુવાડી દીધા હતા તેણે સ્વવાસનાનુસાર પિંડ ધારણ કર્યા અને એ વિચરવા લાગ્યા, ત્યારે તેને પ્રથમ બ્રહ્મા ભગવાને પાર્થિવપૂજનો ઉપદેશ કર્યો હતો. (ભુઓ ગીતા અધ્યાય ૩ શ્લોક ૯ થી ૧૪). એટલે કે પ્રથમ વેદમાં કહેલા મુખ્ય ત્રણ દેવોની ઉપાસના બતાવી હતી તે ત્રણ દેવો વેદમાં કહેલા મુખ્ય અગ્નિ, વરુણ અને મિત્ર. દરેક વેદ અથવા ત્રણે વેદના આરંભમાં અગ્નિની સ્તુતિના મંત્રો છે તેથી વેદમાં અગ્નિ મુખ્ય દેવ ગણાય છે. એ દેવની પ્રતિમાનું સ્થાપન પૃથ્વી ઉપર કુંડ કે સ્થંડિલ-વેદિ-કરી તે ઉપર આવાહન થાય છે અને એ પ્રમાણે વેદોક્ત મંત્રોઅચાર પૂર્વક આવાહન કરી પછી ચંદન, પત્ર, પુષ્પ, સુગંધી દ્રવ્ય અને સમિધ તથા હવિષ્યાન્ન (લવણ રહિત રાંધેલા સાત્ત્વિક અને તેમાં મુખ્ય નીવાર કમોદએ હવિષ્યાન્ન ગણાય છે) ઇત્યાદિથી પૂજા કરી તેની તૃપ્તિ કરવામાં આવતી હતી. બ્રહ્મા ભગવાને પ્રગ્નને પ્રથમ સરજીને યજ્ઞાદિ કરવાની આજ્ઞા આપી છે (ભુઓ ગીતા અધ્યાય ૩ શ્લોક ૯ થી ૧૪ તથા ત્રણે વેદની સંહિતાના પ્રથમ મંત્રો). આ પ્રમાણે અગ્નિપૂજા શરૂ થયા પછી વરુણપૂજાની પણ શરૂઆત થઈ અને તેને અવસ્થાની ચાતુર્માસ્યાદિ યજ્ઞો તથા કન્યિત યજ્ઞાદિમાં વરુણની કાક, ધાતુ કે પાપાણની મૂર્તિ બતાવી તેમાં સ્વરોઅચાર પૂર્વક વરુણનું આવાહન કરી તેની પૂજા કરવાતો અચાર પ્રચલિત થયો. સાર પછી થોડેક કાળે અથવા વેદના જ સમયમાં મિત્ર (સૂર્ય) આખા વિશ્વને પોતે છે માટે તેને પણ પૂજાદિ સામગ્રીથી પૂજા કરવાનું પ્રચલિત થયું.

ઉપરના ત્રણે દેવોની પૂજાના કાળ નિર્ણયની અવ જરૂર નથી પણ ભગભગ ત્રણે દેવોની પૂજાની શરૂઆત સાથે સાથે જ સૃષ્ટિસર્જના નિર્માણ પછી તરત જ થયેલી છે. એ ત્રણે ઉપાસ્ય દેવો આ વિશ્વના નિર્ણતાના પ્રતીક સ્વરૂપ છે એમ જાની, એ સાકાર દેવોનું પૂજન પરમાત્માની પ્રાપ્તિને અર્થે, પ્રથમ પૂર્ણ બ્રહ્મ અને આવસ્થકતા પૂર્વક, કરવાની વેદમંત્રોમાં જરૂર બતાવી છે. તેથી ત્રિવર્ણસંધ્યોપાસનથી સર્વનું, તીર્થાદિથી વરુણનું, અને વૈશ્વદેવાદિથી અગ્નિનું, પૂજન સૃષ્ટિનિર્માણકાળથી તે અઘાપિ પર્યંત કરતા આવ્યા છે અને કરે છે, તે ચોખ્ખી પાર્થિવ મૂર્તિપૂજા જ છે. સાર પછી, થોડાક સમય પછી, એ દેવોને સત્ત્વ, રજઃ, તમઃ, એવાં ત્રિગુણાત્મક રૂપો આપી, બીજા પણ ઘણાક દેવો અમુક સત્ત્વભેદે કલ્પવામાં આવ્યા. જે સંઘળા મળી તેનીશ દેવોનું વર્ણન વેદમાં છે અને તેના ભેદ યતાં પુરાણાદિ કાળમાં તેનીશ કોડ દેવોની સંખ્યા બાંધવામાં આવી; પણ તે સંઘળા ભેદ ઉપરના ત્રણ દેવોના જ કર્મ સ્વભાવ ઉપરથી બહુ રૂપે કલ્પવામાં આવેલ છે. ઉપરના ત્રણ દેવોનાં બીજાં ત્રણ નામઃ-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રુદ્ર, એવાં પણ છે, કારણ કે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનાર રૂપે એ ત્રણ નામ તેઓનાં છે. એવી જ રીતે એ તત્ત્વસ્વરૂપ દેવોની સમજણ જેમ જેમ મનુષ્યો ન સમજવા લાગ્યા તેમ તેમ મહર્ષિઓએ તે દેવોની સત્ત્વાનુગુણાકાર પ્રતિભાઓ સાંક્રિતિક આધુનાદિ હાથમાં આપી, તે તે દૈવી શક્તિ પ્રદર્શિત કરી, યથાર્થ ઉપ-

દેશનો માર્ગ નિર્માણ કર્યો અને તે પ્રતિમાઓમાં સ્વરગત્વાનુસાર મૂળ સસ્તો, અથવા તસ્તોનો આર્પિત મિદ્ધ કરવાને માટે પ્રતિમાની માનિક બળ સુક્ત પ્રતિષ્ઠા કરી પૂર્વે જે કાર્ય સસ્તોના પૂજનથી મિદ્ધ થતુ હતુ તે કાર્ય પ્રતિમાદ્વાગ મિદ્ધ કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો.

પ્રથમ જે અગ્નિ, વરુણ, અને મિત્ર (સર્વ) ની પૂજા નીકળી હતી તે કાંઈ અભારે નથી આવતી એમ નથી. પણ એ પૂજા એકવા આર્યવર્તમાં જ પ્રચલિત છે એમ કાંઈ મિદ્ધ થતુ નથી ગ્રીક, મિસર વગેરે દેશોના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપરથી મિદ્ધ થાય છે એવા સિદ્ધાન્તોના આધારે તે પૂજાઓમાથી જ હાલની મૂર્તિપૂજા નીકળી છે એ ખતાવવાનો અન્ય આશય છે.

પ્રથમ જે અગ્નિ, વરુણ અને મૂર્ધની પૂજાનો પ્રચાર ચાલ્યો હતો તે એવા ઉદ્દેશથી ચાલ્યો હતો કે, આ વિશ્વનાટકના મુખ્ય પાત્રો આ ત્રણુ દેવો જ છે અને તે ત્રણુ દેવોની આ નાટ્યમુમિષા પૂજનથી પ્રમત્તા મેળવવામા આવશે તો તે પડદા પાછળ મતાઈ રહેલ મૂલધારના દર્શન આપણને થયા વિના ગમેશે નહિ, અને થયુ પણ એમ જ સ્વરોચ્ચાર અને મત્રોચ્ચાર પૂર્વક યજ્ઞો કરવાથી વિશ્વનિયતા પોતે યજ્ઞકુળમાંથી જ યજ્ઞનાગમણુ રૂપે માકાડ ૩૫ ધાગણુ કરી શ્રાલ્લભોને “ વગ્ જદિ ” કરી પ્રમત્ત થતા અને યથાર્થગાનપૂર્વક મોક્ષમાર્ગે પણ યજ્ઞકર્મથી જ પ્રાપ્ત થવાનુ યજ્ઞનાગમણુ હત્યુ છે, એટલે કે સ્વાર્પણથી જ સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને સ્વાર્પણ સીખરા માટે જ યજ્ઞમાગાદિ કર્મો છે વળી સર્વ અને વરુણ દેવે પણ માકાડ રૂપે ધરી પોતાના ભક્તોને ઐદિક મુખ્ય અને પારમાર્થિક માર્ગ ખતાવવાની ટ્યા પુગણાદિમા છે તે કાંઈ ખોટી નથી પણ તે સઘણુ સુક્તિપૂર્વક પૂજન અને સ્વરોચ્ચારથી દેવોનુ આશાદન થયાવત્ કરવામા જ મમાયેલુ છે અને એટલા માટે જ આર્ય ધર્મશાસ્ત્રોમા વાગ્વાગ હત્યુ છે કે મત્રોચ્ચાર અને ઉપાસનાનો વિધિ શુરુ મુખેથી સુક્તિપૂર્વક, તેઓના મત્સ્યમગ માથે, ગ્રહણુ કરવામા આવે, તો જ ફલિત થાય છે એટલા માટે જ, “ શુરુ વિના જ્ઞાત નહિ ” એમ કહેવામાં આવે છે.

“ એ વિન શુરુ ગ્રહ બેદ ના પાવા, ધરતીમે આકાશ લો ધારા,

પરને પ્રીત શુરુતે કરીએ, પ્રેમનગરમે તથ પગ ધરીએ

—“ સ્વાત્માનુભવી વડહન ”

અઘાપિ પર્વત શુરુ વિના ગ્રહને યોગ્ય માર્ગ હાથ લાગ્યો નથી એટલા માટે જ કદતા-ત્રેય જેવાને પણ શુરુ કરવાની આસ્પષ્ટતા પડી છે શ્રી શુક્રદેવાદિને પણ તેમ જ થયુ છે. એ કથા આગ્નિક મનુષ્યના બાળુના બહાર દશે નહિ આટલી સૂચના અન્ય કરવાનું કારણ, મૂર્તિપૂજા કે ઉપાસનાથી લાભ થતો નથી એવા ખોટા ઉદ્દેશો, એ રહસ્યથી અજ્ઞાત

* પ્રમત્તવશાત્ અમાગ વાચકોને પ્રકૃતવિષયમા ગાત્રનું શુ રહસ્ય છે એ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચારી જેવા વિનિ છે દત્તાત્રેયે દેવા કેવા પદ્યોમાંથી જ્ઞાન મેળવ્યુ હતુ એ લક્ષમાં લેતાં મમનને કે વિશ્વ એ દેવો મોટો શુરુ છે એ ખતાવવાનુ શાસ્ત્રનુ મુખ્ય તાત્પર્ય છે શ્રીશકગ-આર્પણને પણ આ વાનનુ એમતા શુરુએ મૂચત કર્યુ હતુ એ શકનિર્દિગ્વિષય જોતાં જણાશે.

પ્રાણીઓના મુખથી સાંભળીએ છીએ તે, તેઓએ લીધેલા માર્ગની જ ખામી છે; અને યોગ્ય માર્ગ જતાવનાર હાથ કર્યા વગર જેમ તેમ દોડ્યા જવાથી જ એવાં ખેદકારક પરિણામ આવે છે તે અટકાવવા માટેનું જ છે.

વેદમાં જણાવેલા એ ત્રણ મુખ્ય દેવોમાંથી જ શક્તિ, અને ગણપતિની ભાવના નીકળી છે, તે એવી રીતે કે પંચમહાભૂતો રૂપી દેવોથી જ આ વિશ્વનાટક ચાલે છે, તેથી ત્રણને બદલે પાંચ દેવનું પૂજન પ્રચલિત થયું. એટલે આપણે ઉપર વિચારી આવ્યા તેમ દેવોના ગુણ કર્મોનુસાર અનેક ભેદ પડતાં તેવીશ કોડ દેવોની સંખ્યા થઈ છે. તે એવી રીતે કે જેમ સર્થે એક જ છે પણ તેના ગુણ કર્મ સ્વભાવથી તેનાં સહસ્ર નામ પાડવામાં આવેલાં છે, એવી જ રીતે વરુણ અને અશ્વિનાં નામો પણ ધણાં પાડવામાં આવ્યાં છે. તે જ પ્રમાણે વાયુનાં પણ કર્મ ગુણ અને સ્વભાવ ભેદ ધણાં નામો છે. (જુ. અમરકોશ). એ પ્રમાણે જેમ જેમ એક એક રૂપ દેવ ધણા પ્રકારનાં કર્મો કરે છે એમ આગેને માત્રમ પડતું ગયું તેમ તેમ તેઓને બહુ નામ રૂપથી પૂજવા લાગ્યા.

સૂર્યનું બીજું નામ વિષ્ણુ છે અને વરુણ, ગણ, એટલે દાસ, ચાકર, ઇલાદિના પતિ, હોવાથી તેનું નામ ગણપતિ છે, અને પૃથ્વીને શક્તિરૂપે પૂજવામાં આવે છે. અશ્વિને સૂર્ય-રૂપે પૂજવામાં આવે છે અને વાયુને રુદ્ર, શિવ અથવા શકર રૂપે પૂજવામાં આવે છે. આવી રીતે પંચમહાભૂતોને પૂજવામાં આવતા હતા તેમ અધુના તેની પ્રતિમાઓ બનાવી પૂજન કરાય છે.

આથી સ્પષ્ટ થયું કે મૂર્તિપૂજા અને દેવપૂજા આધુનિક નહિ, પણ ધણા જ પ્રાચીન સમયથી એટલે સદિ નિર્માણ કાળથી તે અદ્યાપિ પવિત્ર પ્રચલિત છે, આટલે સુધી મૂર્તિ-પૂજાનો કંઈક અંશે કાળનિર્ણય કર્યા પછી, તેની આવશ્યકતા, અને તેથી ઐહિક પ્રાર્થના-ર્થિક પ્રાપ્ત થતો સામ્યજ્ઞાન એ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રતિમા તમામ જડ પદાર્થની હોય છે, પછી તે ધાતુની હોય કે પથ્થરની હોય અથવા કાષ્ઠ કે મૃત્તિકાની હોય પણ તે બધી પ્રતિમાઓ જડ પદાર્થ છે એ તો સિદ્ધ જ છે. ત્યારે સવાજ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે—એવી જડ પ્રતિમાઓને નમવાથી, એ પ્રતિમાઓ આપણને શું શ્રેયસ્કર નિવડે તેમ હતી !? એમ વિચાર પ્રાપ્ત થયા વિના ગૂંહેતો નથી. પરંતુ તેમ નથી. જે જે પ્રતિમાઓની જે જે વખતે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે, ત્યારે મહર્ષિઓએ દરાવેલા અમુક અમુક મંત્રોચ્ચારથી અને તે મંત્રોની જે જે ક્રિયા વિધિ હોય તે સાંગો-પાંગ આદરીને એ પ્રતિમામાં માંત્રિકાતત્વોના સત્ત્વોની પ્રતિષ્ઠા કરાય છે, સ્વરશાસ્ત્રની મહત્તા વિશેની જેને માહીતિ છે તેને ઉપર પ્રમાણે માંત્રિકા સત્ત્વો જડ પદાર્થમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે એ અસંકય નેત્રું લાગશે નહિ. પણ જેને તે વિશેની કશી પણ ખબર નથી, તેને આ સ્થળે શંકા થયા વિના રહે તેમ નથી. પરંતુ તે શંકાનું સમાધાન કરવા સ્વર શાસ્ત્રની મહત્તા અત્ર દર્શાવતાં એક આખો ગ્રંથ થવા સંભવ છે. માટે તેમ કરવું અત્ર અપ્રસ્તુત બાણી માત્ર દિગ્દર્શન કરવાથી આપણી (આર્યની) પ્રાચીન મહાન સ્વરવિદ્યાનું ભાન થયા વિના રહેશે નહિ, એક આનંદ ઉપર ઝીણી રેતી પાથરી તેના કાંઠા ઉપર અમુક સૂરથી નાદ (સ્વરોચ્ચાર) કરવામાં આવે તો કીટ, પક્ષી, પશુ, મનુષ્ય ઇત્યાદિ આકારો રેતીમાં ખરી રહે છે.

• વળી હારમોનિયમ અથવા વીણાવંચથી અમુક સર કાઢી વગાડવામાં આવે તો સાનિધ્યમાં રાખેલ લતા, અથવા વૃક્ષને પુષ્પ અને ફળો ધણાદિ ઉદ્ભવી નીકળે એવો આવિર્ભાવ થઈ આવે છે. અને જો અમુક વસંતાદિ રાગ અમુક સરથી ગાવામાં અને વગાડવામાં આવે તો અક્ષરે પણ વસંત ઋતુનો આવિર્ભાવ થઈ આવે છે. અને આવી જ રીતે ઇંદ્રાદિ દેવો કાપિ મુનિના તપનો ભંગ કરાવવા અપ્સરાદિને મોકલતા તે અક્ષરે પણ આવા પ્રયોગ કરી વસંત-ઋતુ પ્રગટાવતાં હતાં. એવા દાખલા પુરાણોમાં થોડા નથી. (જુઓ વાલ્મીકિ, રામાયણ શંકરનું તપ ભંગ કરવા કામદેવ ગયો હતો તે વખતનું વર્ણન). તથા મલ્હારાદિ રાગના આલાપથી વરસાદનો આવિર્ભાવ થઈ આવે છે. એ બધા અમતકારો સ્વરશાસ્ત્રના છે. અને દીપકાદિ રાગના આલાપથી અગ્નિનો આવિર્ભાવ થઈ આવે છે, ઉપર સ્વરશાસ્ત્રના અમતકારનાં દર્શનો આપ્યાં છે તે સિદ્ધાંત હાલની પાશ્ચાત્ય જાગૃતિ-શોધક વિદ્યા પણ મરન્ય રાખે છે. એટલે કે હારમોનિયમના સરથી પુષ્પની કળાઓને એક આધુનિક વિદ્યાને ખીલવવાનો પ્રયોગ કયો હતો, જેમાં તે સફળતા પામ્યો હતો, અને ખીલ પણ પામી શકે તેમ છે. આથી સ્પષ્ટ થયું કે સ્વરોચ્ચારથી સત્ત્વોનો આવિર્ભાવ થાય છે. તેની જ રીતે મહર્ષિ-ઓએ મંત્રોચ્ચારથી પ્રતિભાઓમાં માનિક બળ સ્થાપવાના નિયમો બનાવ્યા છે તે યથાર્થ સત્ય છે એમ સમગ્રપણે છે તેથી માનિક બળ એ પણ સત્ય છે.

મૂળ શાતાઓના સત્ત્વ સહિત, ઉત્પન્ન થએલા અમુક વાંચોના સત્ત્વ સાથે, પ્રતિષ્ઠા કરનાર વ્યક્તિનું પણ હૃદયબળ, સત્ત્વમિશ્ર થઈને, જે શક્તિ પરિણમે છે, તેજ શક્તિને નમવા જરૂર પડે છે.

સંહકાર.

અભેદવાદવિચાર.

૩.

(મળેલું) •.

ગયા જુલાઈ ૧૯૦૦ ના માસના સુદર્શનમાં પૃષ્ઠ ૨૭૬ મેં એક “અભેદનિરાસ” એવી સતીવાળો પત્ર પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાં કાંઈ સાક્ષરવર્ચ તરફથી અભેદમાર્ગના સંબંધમાં કેટલાક પ્રશ્નો કરેલા છે. એમની લખાવટ ખરેખર નિરાસુબાવની હોઈને તેમાં વાદી પાતું લેશ પણ જણાતું નથી, એ જોઈ આ ઉત્તર લખવાની મને પ્રેરણા થઈ આવી. મ્હારે અત્ર જણાવવું જોઈએ કે હું કંઈ પડિત નથી, કે અભેદમાર્ગનો પ્રવર્તક કે આચાર્ય નથી, છતાં હું જે ઉત્તરો અત્ર આપવા ઉચિત થઈશે તે માત્ર મ્હારે પોતાનો જ આતુ ભવ છે અને મને અભેદમાર્ગનું જ્ઞાન જોઈએ અને જે રીતે થયેલું છે તે જ માત્ર છે, બાકી મ્હારા આ ઉત્તરો ખરા જ છે એમ મનાવવાનો લેશ પણ આગ્રહ રાખતો નથી. મનુષ્ય-જુદિ જૂઠું પાત્ર છે તે પ્રમાણે કલ્પ્ય અભેદનો અર્થ અન્યથા હશે તો તે નહિ બનવાથી અમ માનતો નથી, પરંતુ અભાર મૂંઝી મને જે દૃઢ નિશ્ચય છે તે જ બતાવવા રમ લઉં છું. શ્રી અભેદનિરાસના પ્રશ્નો મ્હારા મમજવા પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે છે:—

• * લેખક-શ્રી રા. મનરાય સિવસંકર વૈષ્ણવ.

૧. જીવ અદ્વિત છે, બ્રહ્મ સર્વત્ર છે, અને જીવ તથા બ્રહ્મ એતનમય છે ત્વાદે જગત્ જગત્ત્વ છે, છતાં અભેદમાર્ગમાં જીવ, બ્રહ્મ, અને જગત્, એ ત્રણેની એકતા અથવા અભેદ શી રીતે સંભવી શકે ? જ્ઞાતા, જ્ઞેય, - દષ્ટા, દશ્ય, - એ સ્પષ્ટ ભેદ તો છે જ, છતાં તેમનો પરસ્પર વિરોધ છોડી દેઈ અભેદ કેમ સંભવી શકે ?

૨. અદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાં પાપ તથા પુણ્યનો ભેદ શી રીતે હોઈ શકે ?

૩. અદ્વૈત અથવા સર્વત્ર એક જ છે ત્યાં કર્મને અવકાશ ક્યાંથી ? અદ્વૈત અને કર્મ, એ બે શબ્દો પરસ્પર વિરોધી નથી ? વ્યવહાર અસલ છે તો તેને સાચવવાની શી જરૂર છે ?

૪. પોતે આનંદમય રહેવું, એ જ બને અદ્વૈતનીતિનું કર્તવ્ય મનાવું હોય તો એ નીતિ કેવલ સ્વાર્થમય જ નથી ?

૫. વાસનારહિત થવું એ અદ્વૈતનીતિનું કર્તવ્ય - જીવન્મુક્તિનું સ્વરૂપ - ગણાય છે, તો પછી આનંદમય પોતે રહેવારૂપ સ્વાર્થી નીતિ અને વાસનારહિત રહેવારૂપ આ અસ્વાર્થી નીતિ, એ બંને પરસ્પર વિરોધી નથી ? વાસના તો જનરત્નાવર્મા જ છે, તો તેનો બાધ કેવી રીતે સંભવી શકે ?

૬. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ ભેદ અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ અભેદ મનાય છે, તો તે શી રીતે ?

ઉપર પ્રમાણે છ પ્રશ્નો એમના લેખ ઉપરથી મને સમજાયા છે, અને તેથી તેના જ ઉત્તરો આપું છું :—

૧. પ્રથમ પ્રશ્નનું ઉત્તર જીવ એ શું છે તથા બ્રહ્મ અને જગત્ એ શું શું છે, તે યથાર્થ સમજાયાથી ચર્ચ શકે છે. અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત જીવ અને જગત્ બંને પદાર્થના ઉપાદાનકારણરૂપ બ્રહ્મને માને છે. કારણ અને કાર્ય વચ્ચે જેમ અભેદ છતાં ભેદ છે, એવી રીતે આ પણ છે. વસ્ત્ર એ કારણ અને અંગરખો કાર્ય છે, અથવા સૂત્રરૂપ તંતુઓ કારણ છે અને વસ્ત્ર કે પટ એ જોડ કાર્ય છે, તેવું અત્ર પણ છે. તંતુ અને વસ્ત્ર વાસ્તવિક ભિન્ન નથી, પણ અમુક આકારમાં કૃત્રિમ સાધનોથી ગોઠવવામાં આવેલા તંતુઓને વસ્ત્ર એવી સંજ્ઞા આપેલી છે અને વ્યવહારમાં અંગરખો, કોટ, ટોપી, પાંચડી, વગેરેને માટે એ સર્વે જુદાં જુદાં નામો નહિ વાપરતાં માત્ર વસ્ત્ર નામ જ વાપરવામાં આવે, તો કશું સમજાય નહિ જ; માટે વ્યવહાર ખાતર જ એક જ વસ્ત્રનાં જુદાં જુદાં નામો પાડી લેવામાં આવ્યાં છે, પણ એ નામો સ્થિર નથી જ, માત્ર આકૃતિને જ અધીન છે. અંગરખાની ગૂંદણ સૂઝીની લગ્ગાઈ કાપીને કમર સૂંઝી જ રાખવામાં આવે, તો તે ખંડી કે પહેરણ એવા નામને ધારણ કરે છે. આમ આકારને અધીન નામો હોય છે, તેમાં એ આકાર તથા નામ બંને વારંવાર બદલાઈ શકે છે, એક જ સ્થિર રહી શકતાં નથી, પણ તંતુમય વસ્ત્ર તે ત્રણે કાલમાં સ્થિર જ છે, તેમાં કોઈ ફેરફાર કરી શકે તેમ નથી જ. વસ્તુજ્ઞાન સર્વ દેશોમાં સર્વ મનુષ્યોને એક સરખું જ હોય છે, પરંતુ તેનાં વ્યવહારને માટે પાટલાં નામો ભિન્ન ભિન્ન દેશોની ભાષાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. આ સર્વ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે વસ્તુ

૭. શાસ્ત્રધારરહિત કેવલ સુકિતથી જ આ ઉત્તરો માગ્યા છે, તે પ્રમાણે આપના મન કરેલો છે.

ચિંધર અને અચન છે, પણ તેના નામ (names) અને રૂપ (forms) જુદા જુદા થોડાંએ પાડેલા હોય છે

આના ગીતે નામ અને રૂપ એ બંને દૂષિત કરે છે હવે જે જે કૃત્રિમ છે તે તે આનંદાગ્રિક માન છે, તથા જે જે આનંદાગ્રિક છે તે તે અચિંધર હોનાથી અસત છે, અને જે પણ જાનમા ચિંધર રૂટે અને મર્વે મ્થજે એક રૂપે જણાય અને જ્ઞાનરૂપ છે, તે નાન્ટવિદ અને સત્

હવે આ બ્રહ્મ, અને જગત્તા મળન્વમા એકતા તથા ભિન્નતાનો તપાસ કરિયે એક દીવો છે, તેને ચિમનીના કાચમા પૂગામા આવે એ જાચના આનંદુ ઉપર એક મૂતનો આ મયનનામા આવે, અને એ મર્વે આનંદુઓને એક આનંદમા રાખવામા આવે અને જે દીવો છે તે જ આત્મા પરમાત્મા છે બ્રહ્મ છે અને ઉપર હોલા મર્વે આનંદુઓ સહિત તે દીવાને જીવ નામ મળેયુ છે અર્થાત્ આદ્ય બ્રહ્મ અને અનાદ્ય બ્રહ્મ એમ બે નામ એક જ દીવાના આનંદુઓ રૂપી આનંદને લીધે માન બદલાય માટે પાડેલા છે આનંદુઓ ખરી નહ, એમને કે આદ્યુતિ કૃત્રિ જઈ મન રૂપે દીવો રૂટે, તો તે બ્રહ્મ જ છે અન આનંદુ તે આનંદુ જ છે દીવો અને જાનમા ચિંધર છે અને ચિમની આદિ આદિ તિયો અને તેને લીધે પડતા તેના નામો માન જુદા જુદા તથા અચિંધર છે આમ એક જ દીવો વસ્તુતાએ-નાન્ટવિક ગીતે-સત્ છે, ચિંધર છે તે જ દીવો આદ્યુતિ અને નામ રૂપે અસત છે, અચિંધર છે આરી ગીતે એક જ વસ્તુના બદલાય ખાતર પણ નામો આકાશભેદથી પડી શકે, પણ તે વસ્તુ તો એકની એક જ હોય છે માટે અદ્વય અને સર્વજ્ઞ, ચેત નમયતા અને જડતા, એ સન જાનમાજુએ કરીને વિનેરતો એક જ બ્રહ્મના છે

આ ઉપરથી જણાય છે કે જરણ અને કાચ બંને એક જ વસ્તુ હોવા છતાં બંનેના વિનેરતો પરસ્પર વિરુદ્ધ જ હોય છે જરણાણ અચિંધર છે તો બ્રહ્મપણુ ચિંધર છે, તેમ, તેન જ નજરપણુ અચિંધર છે અને તતુએ ચિંધર છે, તેમ જેમ મૂર્તિના ચિંધર છે અને વગિરિયાની મૂર્તિના અચિંધર છે તેમ આમ એ જ પર્યર્થ વિરુદ્ધ વિશેષ ને ચોગ્ય માન કાચમાજુનને લીધે બની શકે છે અર્થાત્ વસ્તુનો ભદ નહિ પણ વસ્તુનો વિશેષ હોથી ભેદ છે એક જ માણુમ પામે ઉંધુગી કૃષેદ્યગી જગોનો તેમ જ મીગી માંડુએ રતો એમ એ ચાર્જ હોય, અને તે માણુમ રૂપ વસ્તુ એ- પણ ઉંધુગી લેકેટ અને મીગી માંડુએ એ બે જુદી જુદી વ્યક્તિ ગણવામા આવે છે, તેનુ આ પણ છે સર્વ આ જગત્મા એક જ છે, છતાં જાગનચિંધર અને જાન ગણાય છે, તેનુ આ પણ છે પ્રતે- રમુને પાચ પ્રકાર હોય કે અસ્તિ, ભાતિ પ્રિય નામ, અને રૂપ એક તો એ વસ્તુ છે, તેમા કઈ જ વક નથી- કઈ પણ ભાસની પ્રવૃત્તિ ન જ હોય તો પણ મનુષ્યને વસ્તુદ્યનથી તેનુ કઈ છે એનુ ભાન તો થાય છે જ, માટે તે વસ્તુ 'અસ્તિ' એમ છે બીજુ 'ભાતિ' એટલે ભામે છે આ કઈ છે તે પ્રલસદેખાય છે-ભામે છે, એમાં પણ કઈ શકે નથી નીજુ 'પ્રિય' એ વસ્તુમા એક પ્રકારની પ્રીતિ-મમત્વ-હોય છે, અર્થાત્ એ વસ્તુના જ્ઞાનથી તેની પ્રીતિ થાય છે, એ પણ મલ જ છે આરી ગીતે અસ્તિ ભાતિ, અને પ્રિય, એ પણ એ વસ્તુ ચિંધર કે સત્ છે પરંતુ નામ અને રૂપ, એ બે તો ઉપર બંધના પ્રમુખ ને ખાતર માન આપણે આપેલા ધર્મો છે, તે કઈ વસ્તુના

નથી, માટે એ બે અસ્થિર કે અસત્ય છે. આવી રીતે વિરોધવિશેષણવાળો પણ પદાર્થ એક જ છે. માટે વસ્તુતઃ અભેદ અને વ્યવહારતઃ ભેદ છે અને અભેદ સત્ય અને ભેદ અસત્ય, આભાસિત માત્ર છે, એ વાત સિદ્ધ સમજાગ છે. આટલો પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાયો છે. હવે દ્વિતીય પ્રશ્ન લઈએ.

૨. ઉપર પ્રમાણે જ્યારે વાસ્તવિક અને અવાસ્તવિક કે વ્યાવહારિક, એમ દૃષ્ટિના બે પ્રકાર માનિયે, તો પછી બીજી અવાસ્તવિક દૃષ્ટિ જોને છે તેને તે રૂઢે લાં સૂધી પાપ-પુણ્યનો ભેદ છે. જ્યાં સૂધી એ ભેદદૃષ્ટિ (આપણે તેને ભેદ અભેદ એમ દૃષ્ટિનાં જ રૂપ માનીશું) છે ત્યાં સૂધી કર્તવ્યો છે જ. વ્યવહાર છે જ, વ્યાવહારિક દૃષ્ટિમાં તો વ્યવહાર હોય જ. પરંતુ એ દૃષ્ટિનો જોને અભાવ થયો છે અને સર્વત્ર એકાકાર દૃષ્ટિ થઈ ગઈ છે, ભેદ દૃષ્ટિ છે જ નહિ, દ્રશ્ય જ છે પણ જ્યાં દ્રશ્યથી ભિન્ન દ્રવ્ય દેખાતું જ નથી, ત્યાં ભેદ નહિ હોવાથી-પાપપુણ્યનો ભેદ પણ હોય જ નહિ, પણ તે એ સ્થિતિવાળાને જ, એવી સ્થિતિ થઈ છે એમ કલ્પાથી કંઈ વળતું નથી. વસ્તુસત્યાના જ્ઞાનનો જ અભાવ થયો જોઈએ. તંતુ-મથના જ થયી જોઈએ. માટે અદ્વૈત સિદ્ધાન્તમાં વાસ્તવિક પાપ-પુણ્ય, કે કશો ભેદ, છે જ નહિ. અવાસ્તવિક રીતે જ છે.

૩. ઉપર પ્રમાણેની વાસ્તવિક દૃષ્ટિ જોને થઈ છે એવા અભેદીને કર્મનો પણ અવ-કાશ નથી. જ્યાં ઉપર પ્રમાણે બે પ્રકારની દૃષ્ટિનો સ્વીકાર થાય, ત્યાં અદ્વૈત અને કર્મ એ બે વચ્ચે વિરોધ રૂઢોતો જ નથી. પ્રભુ સ્થિતિવાળા અભેદીને કર્મ કરતો કોઈ કેળે તો પણ તે દેખનારની ભેદદૃષ્ટિને લીધે છે, પણ તે અભેદીને તે કર્મ બાધક છે જ નહિ. તે તો તે કરતો જ નથી. આ જ ઊગતાનું પરમ સ્વરૂપ છે. વ્યવહાર અસત્ય છે જ અને તેને સાચવવાની કશી જ જરૂર નથી, પરંતુ આપણે પોતાથી જ તેને છોડના નથી, એ પરમ આશ્ચર્ય છે! અપણું વ્યવહાર સાચવતાં મુખ જોઈએ છે, પરંતુ અસત્યથી મુખ કદી મળવાનું નથી જ, અને તે જાણતાં છતાં પણ તે ન છોડી શકાય, તો પછી તે અભેદની માત્ર વાતો દરનાર જ છે. ખરી અભેદસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી છે એમ તો નથી જ.

૪. સ્વાર્થ અને પરાર્થ-એ બે પણ ભેદદૃષ્ટિમાં જ છે, જ્યાં પદ જ નથી, તેમ જ જ્યાં સ્વ પણ નથી ત્યાં સ્વાર્થ-પરાર્થ જ નથી. નિર્જન સ્થાનમાં બેસી એક માણસ જન્મતો હોય અને તેની પાસે કોઈ અતિથિ દાગર ન જ હોય, તો પછી તેને 'કોઈને આપ્યા વગર પોતે એકલો જ ખાય છે માટે તે સ્વાર્થી છે,' એમ કેમ કહેવાય? આવી જ રીતે અભેદસ્થિતિવાળાની દૃષ્ટિમાં પોતાથી ભિન્ન કંઈ જ ન હોય તો તેને સ્વાર્થી કેમ કહેવાય? બીજા ભેદદૃષ્ટિવાળા વ્યાવહારિકની દૃષ્ટિમાં તો તેનું એ કર્મ સ્વાર્થી છે જ.

૫. ઉપરની ૪ થી કલમના ઉત્તરમાં આનું ઉત્તર આવી જાય છે. જ્યાં એ નહિ પણ એક જ આનંદમય છે ત્યાં વાસના ન જ હોય. વાસના સ્વાર્થમાં હોય છે, પણ સ્વાર્થ કે પરાર્થ કશું જ નહિ ત્યાં વિરોધ કશો હોય જ નહિ. વાસના જનસ્વભાવમાં રહેલી છે, એ વાત ખરી, પણ તે જનસ્વભાવમાં જ છે, પણ જે જન નથી તેને કંઈ સ્વભાવ જ નથી હોતો.

૬. વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિ એટલે શું તે ઉપર જણાવેલું જ છે. કારણદૃષ્ટિ અને કાર્યદૃષ્ટિ, અભેદદૃષ્ટિ અને ભેદદૃષ્ટિ, સત્યદૃષ્ટિ અને અસત્યદૃષ્ટિ, એમ બે પ્રકારની દૃષ્ટિ છે. આ જગતમાં સર્વત્ર દ્વંદ્વોભાવ દેખાય છે, અને તે એકથી બીજું ઉલટું જ હોય છે.

હા અને ના, મત્ત અને અસત્ત, નિત્ય અને અનિત્ય, એમ સર્વત્ર કારણકાર્યની ઉપાધનત્વે એકતા હોવા છતાં તેમનાં વિશેષણો ઉલટાં જ હોય છે.

બ્રહ્મ જગત્ તથા છવતું ઉપાધન કારણ જ છે તેનું શું પ્રમાણ ?—એ પ્રશ્ન માત્ર કરવામાં આવેલો નથી, એટલે કંઈ કહેવા જરૂર નથી ધારતો; કેમકે પ્રશ્નકારે માત્ર અભેદમાર્ગે કબૂલ કરતાં જે વાંધા આવે છે તેના જ પ્રશ્ન કરેલ છે.

તા. ૬૦

આ પ્રમાણે છ પ્રશ્નોના ઉત્તરો યથાશક્તિ આપ્યા પછી આવી જ રીતિના જે ઉત્તરો પણ (ઑગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૦ ના) સુદર્શનમાં છપાઈ ગયા છે, તે ઉપરથી જ વિચારો ઉદ્ભવ પામ્યા છે તે પણ અતિ દૂંડાણમાં દર્શાવી દઉં છું. અમેદ એ શબ્દનો મૂળ ધાર્મિક અને અભિધર્મ્ય તો-કેવલ બેદાલત-જ છે, અને એ અર્થ મને પરમ ઇષ્ટ હોવાથી ઉપર તે યથાશક્તિ બતાવ્યો છે. આ સિવાય અદ્વૈતમતમાંના લિખ્ત લિખ્ત સંપ્રદાયો અનુસાર અમેદ શબ્દના અનેક લાક્ષણિક અર્થો કરવામાં આવે છે. છવ, જગત્, અને ઇશ્વર, એ ત્રણનો અભેદ આમાં ઇતર સંપ્રદાયસ્થો લિખ્ત લિખ્ત રીતે માનતા હોવા છતાં, અત્ર “ અભેદ અભ્યાસી ” ના જ મનના અર્થ રિપે ઓમનું ઉપયુક્ત છે. એમનો મત શુદ્ધાદ્વૈત કહેવાય છે. તેમાં મૂળ એક જ અનાદિ ઉપાધનકારણરૂપ બ્રહ્મમાંથી છવ (ચેતનાંશ) અને જગત્ (જડાંશ) આવિર્ભાવ પામવાનું મનાય છે. અર્થાત્ તંતુમાંથી વસ્ત્ર રૂપ રીતે વણાય છે અને પછી તંતુ પોતે જ વસ્ત્રરૂપ હોવા છતાં આકૃતિભેદ છે એમ તેઓ રૂપરૂ માને છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મમાંથી જ, બતાતાં છવ અને જગત્ બને તેનાથી સ્વરૂપભેદને રૂપરૂ રીતે પામે છે. આમ આવિર્ભાવ શબ્દ વાપરીને તેમનો સિદ્ધાન્ત પ્રગટ છે. મૂળ બ્રહ્મ નિરાકાર નિર્ગુણાદિ હોતું તે આમ આવિર્ભાવ પામી સાકાર સગુણાદિ બને છે. આમ એમનો મત છે. આમ હોવાથી પણ મારા ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કારણરૂપે અભેદ અને કાર્યરૂપે ભેદ એ તને અનુસરતો જ એમનો પણ મત તો થવાનો જ; પરંતુ ફેર માત્ર એટલો જ રહે કે રણુમાંથી કાર્ય ખરેખર બને છે એમ એમનો મત છે, તે માત્ર મને ઇષ્ટ નથી; કારણ એ કે એમાં એક જ વસ્તુરૂપ બ્રહ્મ રૂપરૂ રીતે રૂપાન્તરને પામે છે. અને બ્રહ્મને રૂપાન્તર મિતું માનવામાં તેમાં વિકાર હોવાનો દોષ રૂપરૂ રીતે લાગુ ધર્મ શકે. અને બ્રહ્મ તો નિર્ગુણ હોતું બેદાયે. માટે જ શ્રી શંકરાચાર્યજીએ આવિર્ભાવ તિરોલાવનો મત નહિ તો આલોચન શબ્દ વાપર્યો છે. એટલે રામસૂત્રિની પેઠે સૂત્રિને અન્યત્ર જ કહેલી છે. પ્રસૂતિ ખરેખર છે એમ નહિ કહેવાય, તેમ જ એ સૂત્રિને બને છે એમ પણ નહિ કહેવાય, ભારે છે એમ કહેવું જ પરમ યોગ્ય અને લાઘવચાનું છે. આવી જ રીતે આ દૃશ્ય જગત્ પણ બ્રહ્મમાંથી બને છે નહિ, પણ ભારે છે, એટલું જ મનાય, તો પછી સ્વપ્નના દૃષ્ટાન્તની પેઠે કહી શકે છે. આ મત મને વિશેષ યોગ્ય તથા અમેદ શબ્દના વાચ્યાર્થને વિશેષ અનુકૂલ લાગે છે. માટે સાહિત્યર્થણમાં કલા પ્રમાણે—

મુલ્યર્થવાધે તથુક્તો યયાન્યોડ્યઃ પ્રત્યયતે ।

રૂઢેઃ પ્રયોજનાદ્વાસૌ લક્ષણાશક્તિરર્પિતા ॥

મખ્યાર્થ-વાચ્યાર્થ-નો બાધ હોય તો જ લક્ષણ બાધવી યોગ્ય ગણી આભાસમતે

મુખ્યાર્થને લેશ પણ બાધ નહિ આવતો હોવાથી તે જ મહણ કયો છે. આમ રા. ‘અબેદ-અબ્યાસી’ તથા મહારો બનેતો મત એક જ થતો હોવા છતાં વચમાં આટલો ફેર છે તે દર્શાવ્યો છે. તો પણ વળી એક વાત અત્ર કહેવી જોઈએ કે રા. અબેદ-અબ્યાસી પોતાના લેખમાં સંપૂર્ણ વિનય સાચવી શક્યા છતાં, બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિત્યા.....એ વાક્ય સંબન્ધે જે લખે છે એ વાદીશો પ્રશ્ન અત્ર ઉદ્ભવે કેવલ નિપ્રયોજિત છે. તે શંકરાચાર્યોક્ત છે કે નહિ, તે તો ગમે તેમ હોય, પણ તેમાં કહેલ ગ્રિહાન્ત શંકરાચાર્યનો નથી, એમ તેઓ કહી શકશે ?

ખીન્તે લેખ રા. નરભેશકર અંબાશંકર તારકનો છે. તે કોઈ પણ સપ્રદાયનો કે અ-મુક આગ્રહવાળો જણાતો નથી, તો પણ મારા આપેલા ઉપરના ઉત્તરો અને તેમના આ-પેલા ઉત્તરો વચ્ચે જે જે અંતર હોય, તે તે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકી યથાર્થતાનો નિર્ણય કરવા રા. અબેદ-ગિરામુને તેમજ વિદ્વાન વાંચનારાઓને મારી નામ પ્રાર્થના છે; એટલે એ વિષે તક્ષતો બતાવવાની અત્ર જરૂર ધારતો નથી, કેમકે તેમ ધવાથી પ્રસંગાન્તર થવાનો ભય રહે. તો પણ તંત્રી મહારાજને મારી એટલી વિનંતિ છે કે આમ આવા વિષયોમાં આક-કતરા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થા નેવું આવે ત્યાં મૂળ ઉદ્દેશ ન જતો રહે તે માટે એ પ્રશ્નો જૂદા વિષયથી ચર્ચાવાની ગોઠવણ કરી આપવા કૃપા તેમણે કરી આપવી જોઈએ.

અ. શિ.૦

રા. અબેદગિરામુના પ્રશ્નોની ચર્ચા પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે “અબેદવાદ વિચાર” એ મથાળા નીચે આવશે. ઉત્તર આપનાર ગૃહસ્થોની માંહેમાંહેના મતભેદ બાબતની ચર્ચા મહત્ત્વની તથા યોગ્ય રૂપે લખાએલી હોઈ લેવામાં આવશે તો તે જૂદા જૂદા મથાળા નીચે મૂકાશે. આ બે વિષયો પૃથક રાખવા લેખકને વિનંતિ છે.

તાન્ત્રી.

મહારાષ્ટ્રના સંતો.

(મિ. જસ્ટિસ રાનડેના “ Rise of the Maratha Power ” નામના

પુસ્તકના ૮ મા પ્રકરણનું અવલુ-મનન).

અવલુ.

મિ. જસ્ટિસ રાનડે-જેના જેવું પુષ્ટ વિશાળ અને તત્ત્વવિચારી મગજ હિન્દુસ્થાનમાં બાગ્યે જ ખીજું હશે-તેઓએ હમણાં યોગ્ય વખત ઉપર પ્રસિદ્ધ કરેલા “Rise of the Maratha Power” નામના પુસ્તકમાં “The Saints and Prophets of Maharashtra”-એટલે “મહારાષ્ટ્રના સંતો” એ મથાળાનું એક પ્રકરણ લખ્યું છે. આજ પર્વન્ત મગદાઓના ઇતિહાસ જે દૃષ્ટિબિન્દુથી લખવામાં આવ્યો છે તેને યોરું ઠરાવી, નવા જ દૃષ્ટિબિન્દુથી એને અવલોકવાની આવશ્યકતા બતાવી છે; જેને અન્યોક્તાં, એ મમત ઇતિહાસ

ઉપર કેટલું અદ્ભુત અનુવાળુ પડે છે, તથા આજ સુધી જે જે વસ્તુઓના ખુલાસા નહિ થએલા તે તે વસ્તુઓ અમનજાની કેની અપૂર્વે પણ અગત્યની હાથ લાગે છે, એ એમણે બહુ સારી રીતે દર્શાવ્યું છે મહારાષ્ટ્રપ્રજાના ઉદયના મિ નરિટ્ક નાનડેના કહેના પ્રમાણે મુખ્યત્વે કારણો છે (૧) શિનાછદાગ થએલી અમરત મહારાષ્ટ્ર-પ્રજાની નવરત્નિય ઉત્થાનવૃત્તિ, અને (૨) મહારાષ્ટ્રના સતોએ પ્રવર્તેલી ધર્મવૃત્તિ આ એમ પશુ પ્રથમ ક્રમના બીજાનું અધિક મહત્ત્વ છે પ્રથમ કારણ કાષ્ટકિયરોપીઅન ઇતિહાસલેખકોએ પણ બતાવ્યું છે, પણ તેઓ એ સમસ્ત વૃત્તિનું બીજા એક ન વ્યક્તિ-શિનાછ-ને ગણે છે, અને એનામા બહુધા નીચ લુચ્ચાર્થ ન જૂએ છે પરંતુ ખરૂં જોતા એ ઉત્થાનવૃત્તિ માત્ર એક ન વ્યક્તિના હૃદયમાથી નહિ પણ અમરત પ્રજાના હૃદયમાથી ઉદ્ભવી હતી એ વાતનું, તથા ટેવી વિવક્ષણ બુદ્ધિ અને નીતિ એ મહા પુરુષમા જોડાયેલી હતી એનું એ લેખકોને કાંઈ ન જ્ઞાન નથી મિ રાનડેએ એ એક ભુલ સુધારી છે, અને પોતાના મતના આધારમા એમણે બહુ ઉપયોગી માહિતી વાચક આગળ રજુ કરી છે બીજા મોટી વ્રાન્તિ એમણે એ બતાવી આપી છે કે મહારાષ્ટ્રનું ઉત્થાન કેવળ ગાજરીય ન હતું, રાજાનીય ઉત્થાનની પાછળ પ્રગત ધર્મભાવના રહેલી હતી, અને એ ધર્મભાવના માન, વણીનાગ મનાય છે તેમ, મ્લેચ્છો રહામે લડી ગોદાશ્રમણાદિનું પ્રતિપાવન કરનામા ન અમામ થએલી ન હતી, પણ ઉચ્ચ વિનુદ્ધ અને તાત્વિક પદમાત્મદર્શનથી ભરેલી હતી

શિનાછના દીકરા શલાછને ગમતસ રનામીએ (૧) સર્વ મરાઠાઓને એક કરવાનો અને (૨) મહારાષ્ટ્રનો ધર્મ પ્રવર્તાવવાનો ઉપદેશ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે આ ઉપદેશના પ્રથમ ભાગનો નાજીય અર્થ હતો, અને એ અર્થ તો મર્વના જાણનામા સારી રીતે આવેલો છે પણ “મહાનટ્ટનો ધર્મ” એ ગ્રન્થોથી સમઘમ સ્વામીને શુ વિવક્ષિત હતું એ વિશે બહુ વિચાર થએલો નથી “વૈદિક” નહિ, “પૌરાણિક” નહિ આમાન રીતે “દિન્દુ” નહિ, પણ “મહારાષ્ટ્રનો” એમ કહેવામા ઉડિા અર્થ ન્દેવો છે, અને “મહારાષ્ટ્રનો” ધર્મ ન શલાછના જૂનમને શાત પાડી દેશનું કંપાણ કરી શકશે એમ એ ઉપદેશના ઉત્તરાર્ધનું તાત્પર્ય હતું, એમ મિ રાનડે કહે છે

“મહારાષ્ટ્રનો ધર્મ” એટલે શું ?-મહારાષ્ટ્રનો ધર્મ એ અમુક વ્યક્તિનો કે પાત્ર પચામ કે સો વર્ષમા સમાપ્ત થએલો ધર્મ નથી એનો આરભ, મુમલમાનોએ દક્ષિણ હતું તે પડેવાથી ઘર્ષ ચૂંચ્યો હતો દેશગિરિના યાદન ગગ્ગઓના સમયમા, મહાનટ્ટના આઘ મત જ્ઞાનદેવે મગધી ભાષામા ભગવદ્ગીતા ઉપર ટીક લખી જાના સૈદ્ધામા બહુવિધ રાગઓના વખતમા મુકુદનજ થયા યોગેક વખત મુસલમાનોના હુલાઓને લીધે પ્રસાદ અગ્રી પડ્યો, પાપુ દેશ ધીમે ધીમે સ્વસ્થ થવા પામ્યો એટલે, મનડી નાજના ઉદય થરાના અસ્સામા, અનેક સત મહુઓ ડપી લ્યોતિર્ગપુલી મહારાષ્ટ્રપ ગગનમણ ભગ્યુ એ મૈકા સુધી પૂર્ણ નેગથી આ પ્રસાદ ચાગ્યો, અને એ ચાગ્યો ત્યાં સુધી ન મહારાષ્ટ્રની ગાજરીય ચલતી રહી, એની અન્દતા સાથે ગાજરીય ગિધનિ મણુ બદનાઈ આતરે પાવમેા વર્ષ સુધી આ ધર્મપ્રસાદ વલ્લો, અને એ દગમિયાન લગ ભગવદ્ગીતા અનોએ આ ભગિને પવિત્ર કરી એમનો અડ્યો ભાગ આજનાનો છે બાકી-

નામા ખેડત, દરજી, માગી કુલાન, મોતી વેસાઓ લગીઓ અને મહાન મુદ્દા આને છે આ ધર્મપ્રવાહની ખમ ખૂમી છે છે પ્રજાની રોગગ્રસ્તા એ પ્રમથો હતો, માન અમુક વર્ગમાં એનો આનિર્ભાવ હતો એમ નહોતું વિદ્વાન અલણ, હિન્દુ મુમતમાન ઊંચ નીચ, સ્ત્રી પુરુષ, મરે આમાં ભાગ લેના નજરે પડે છે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં તેમજ પૂર્વ હિન્દુસ્થાનમાં પણ લગભગ એજ વખતે એજ પ્રમત્તની ધર્મપ્રગતિ લેવામાં આવે છે નાનકે પત્તમને હતાન્યુ હતું અને હિન્દુ અને મુસલમાન ધર્મે વચ્ચે એમ્તા માધના પ્રમત વત્ત કયા હતો બગાડમાં ચેનચે લોખ્ખુ મન જાતી અને રક્તિ ઉપરથી ઉધડી ભગવાન ઉપર પ્રતીક યુ હતું અને ગમાનન્દ, કમીર તુનસીદામ ચૂદામ આદિએ પણ હિન્દુસ્થાનના તે તે પ્રદેશમાં આ મહાન ધર્મમાં યથાશક્તિ ભાગ લાધો હતો આ મર્વની ઘણી રિથગ અમર થઈ છે પણ મહાગટના મતોએ જે યુ છે તેના પ્રમાયુમાં એ કાર્ જ નથી આગટેવ, નિરક્તિ, મોપાન, મુજ્જા રાઈ, જનામાઈ આ પાઈ વણુમાઈ નામદેવ એમ્તાથ, નમતમ, તુમનમ, શેખ મહમ શાતિ બહામી ઘમાજ ઉદ્દન બાનુદામ મોધને રાસ મતોના પરાગ કેગવચામી, જયનમચામી, નરસિહમચામી જગનાથ ચામી ચોખ્ખામેળા નરહરિ મોજાગ માવલામાગી બહિમ ભટ મણેગનાથ જનાનપત, મુધાપત-લ્યામિ મુ બુ નામો લેતા મના દ્રધર્મપ્રવાહ અન્ય પ્રવાહો ગતા વગેરે મગચતર હતો અ રપટ જણાય છે નગી મહારાટમાં કાલણોતો મતમ જમા જેટલો ભાગ જે તેટલો હિન્દુસ્થાનના અન્ય પ્રેશમાં લેવામાં આવતો નથી લાવેશ અને ક્ષત્રિયોની રધો સખના છે

મિ નનડે મહારાટના મતોએ ચનાવેના આ ધર્મપ્રવાહને યુરોપના 'રેફમલન' (પ્રેટેરન્ટોએ કરેનો ધર્મમુધારો) નામની ધમપ્રગતિ માથે મરખાવે જે અને ને છે કે —

(૧) પ્રથમ તો-એમ 'રેફમંશન' મા પોપ અને એના રચાપેના ધર્મશુરુઓની મત્તા સ્કામે વાધો લેવામાં આ ગો હતો, તે જ રીતે આ મતોએ બ્રાહ્મણની મત્તા વિરુદ્ધ, એમની અનન્ય મામાન પવિત્રતા વિરુદ્ધ, તેમ જ નાતજ્નવના બન્યનો વિરુદ્ધ પોતનો ઉપદેશ ચના થો હતો, યુરોપમાં ધમગુરુઓ (Clergy) અને પરમ આચાર્ય (Popes) લાગ્યા વખ તથી પ્રમાણુત થઈ પધ્યા હતા, અને રામન મલ્લતો વિનાસ ના જગની પ્રજાઓને મુધાવામાં અને એમને મનુષ્ય બનાવવામાં પૂર્વે બહુ ઉપયોગી એના ગમ્તવી હતી પણ જાગ જતા પ્રજાની એજ બજાવવાને બદલે, ઘણી ઘઈ પડી તેઓ અને પ્રમત્તો જુદમ ગર લાગરા અને ગ્રાયશિત આદિ બહાને લોક ધામેથી પેખા મ્ગવવા લાગ્યા પ્રેટેરન્ટ મુધારમાં આવાતની મ્હામે યથા એ જ રીતે અને કાલણોએ પણ એક વખત અનાયાને અને મમત્ત દેશને મુનાગવાની ઉપયોગી સેવા બજાવી, પણ પાગમથી તેઓ મ્વ તંચ ગરતા અગ્યા, પોતાનું બ્રાહ્મણત્વ ખોયુ, છતા મર્વ વણા કરતા પોતાની ગ્રેમતા માતી પોતાનો વાડો બાધી ખેડ સતોએ આવીખોતી ગ્રેમતાની દમગ ન રી અને મરમાં એ જ આત્મા છે, જે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિ જાતિકૃત ઉપાધિથી પર છે, એમ કહ્યું

એમ કહેવાય છે કે એમ્તાથે એ વખત એક બૂખ્યા મહાગને પોતાને ઘેગ જમાડ્યો, અને એ ઉપગથી એને નાતમ્દાર મકવામાં આ થો એમ્તાથને નદીએ લઈ જઈને પ્રાયશ્ચિત કરાવવામાં આવતું હતું એનામાં પ્રતુનો એ ચમત્કાર થયો અને મેકડો કા લણોને જમાડ્યા કરતા એક બૂખ્યાને જાન આપવામાં વધારે પુણ્ય છે એમ મિદ્ધ થયું

જ્ઞાનદેવવગેરેને ત્યાં બ્રાહ્મણો એક વખત શ્રાદ્ધપ્રસંગે આવવા ના પાડતા હતા. પરંતુ એ બ્રાહ્મણોના પૂર્વજો આ લોકમાં આવી શ્રાદ્ધમાં ભાગ લઈ ગયા, અને ભક્તિમાં જ્ઞાતિવ્યંથ્ર અયોગ્ય છે એમ બતાવી ગયા. જ્ઞાનદેવ કહે છે “ પ્રભુ આગળ કોઈ ઉંચ નીચ નથી, સર્વ એને સમાન છે. હું ઊંચો આ નીચો એવો ભેદ કોઈ દહાડો ન ગણવો. ગંગામાં ઊંચ નીચ સર્વ ન્હાય છે, છતાં એ પવિત્ર જ રહે છે; વાયુનો ઊંચ નીચ સર્વ ગ્રાણુ લે છે છતાં વાયુ દૂષિત થતો નથી; પૃથ્વી ઉપર ઊંચ નીચ સર્વ ચાલે છે છતાં એ અભગતી નથી. ”

એક વખતે ચોખામેળા નામનો એક મહાર પંદરપુરના મંદિરમાં ધુસી ગયો. બ્રાહ્મણોને ખગર પડતાં, તેઓએ એની સાથે ટોડા ઉઠાવ્યો. એણે ઉત્તર દીધો કે “ હું મારી મેળે ગયો નથી. મને તો ભગવાન લઈ ગયા હતા.....ઊંચ જાતિમાં જન્મ થયો એથી શું ? કર્મ કર્યું શું ? વિદ્યા મેળવી તો એ શું ? ભક્તિ જોઈએ, પ્રેમ જોઈએ. નીચ જાતિનો મનુષ્ય પણ જે હૃદયમાં પ્રભુ ઉપર ભક્તિ રાખે, પ્રેમ રાખે, સર્વને સમાન માને, પોતાનાં અને પારકાં છોકરાં વચ્ચે ભેદ ન ગણે, અને સસ બોલે તો એને પવિત્ર જાતિનો જ ગણવો. પ્રભુ એના ઉપર પ્રમત્ર રહે છે. જેના હૃદયમાં મનુષ્ય ઉપર પ્રેમ અને પ્રભુ ઉપર ભક્તિ હોય એવાને એની જાતિ ન પ્રજ્ઞવી. પ્રભુને એનાં બાલકોમાં પ્રેમ અને ભક્તિ જોઈએ છે, નાતજાતની એને દરકાર નથી. ” બ્રાહ્મણો આથી શાંત ન થયા-ચોખામેળાને એ રથજના અધિકારી પામે પકડી ગયા. અધિકારી મુસલમાન હતો, છતાં એણે ચોખામેળાને એ બળદને પૂછડે બાંધીને ધસડવાનો હુકમ કર્યો, પણ બળદ ચાલ્યા જ નહિ !

આ સર્વ ઉપદેશનું ફલ એ થયું છે કે મહારાષ્ટ્રમાં જ્ઞાતિભેદને પરમાર્થમાંથી દૂર કરી માત્ર વ્યવહારમાં જ રાખવામાં આવ્યો છે, અને તેમાં પણ શિથિલતા નજરે પડે છે. છેક દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણની પવિત્રતા વિશે કેવો આગ્રહ છે, બ્રાહ્મણની શરીરમાં અત્યંત વર્ણને ફરવાને પણ કેવી મના હોય છે એ ધ્યાનમાં રાખી, એની સાથે મહારાષ્ટ્રને સરખાવી જોતાં આ વાત સ્પષ્ટ સમજાશે. સ્વારે સ્વાર કે-જેમ યુરોપમાં “રેફર્મેશનવાળાઓએ (ધર્મસુધારકોએ) ધર્મગુરુઓદ્વારા જ પરમેશ્વર પાસે જઈ શકાય એ બ્રાહ્મણનું ખંડન કર્યું, તેમ અત્રે આ સતોએ બ્રાહ્મણનું જોર નરમ પાડી ઊંચ નીચ સ્ત્રી પુરુષ સર્વને પરમાત્મા મળી શકે છે, બ્રાહ્મણોની મદદ વિના માત્ર ભક્તિ અને પ્રેમથી મળી શકે છે, એમ સ્થાપી આપ્યું.

(૨) યુરોપના ધર્મસુધારકોએ એમના સંન્યાસીઓના મઠો રહામે, એમના ધર્મગુરુઓની અવિવાહિત રહેવાની રીતિ રહામે, તથા કેટલીક સ્ત્રીઓને પરાણે સંસારસાગ કરાવી મઠમાં નાંખવામાં આવતી એ રિવાજ રહામે લઘઈ ચલાવી હતી. એવી જ રીતે આ સતોએ પણ તપ ઉપવાસ તીર્થ યાત્રા તથા ખોટી ખોટી યોગદ્રિયાઓ વિરુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો. એમ કહેવાય છે કે ચાંગદેવ અને જ્ઞાનદેવ વચ્ચે યોગ અને ભક્તિ વિશે તકરાર ઉઠી સ્વારે ‘ચાંગદેવે યોગશક્તિવડે વાધ ઉપર સ્વારી કરી, અને જ્ઞાનદેવે એક લાંતને, ઉપર બેસી, ઘોડાની માફક ચલાવી ! એવી જ તકરાર એક વખત જ્ઞાનદેવ અને નામદેવ વચ્ચે થયેલી કહેવાય છે. જ્ઞાનદેવ યોગસિદ્ધિવડે સૂક્ષ્મ થઈને એક ઉગ્ર કૃવાનું પાણી પી આવ્યો, સ્વારે નામદેવે ભક્તિવડે એ કૃવાને પાણીથી ઉભરાવી નાંખ્યો-જેથી જતો આવતો ગમે તે એ પાણી પી શકે. (ખરેખર, યોગ એ ઉગ્ર કૃવાનું પાણી છે, ભક્તિરૂપી ઉભરાનું પાણી જતો આવતો ગમે તે પી શકે છે.)

એકનાથ, તુકારામ, નામદેવ, દામાજીપત, ચોખામેળા આદિએ સમારમા રહીને જ પ્રભુને ભજ્યો હતો. જ્ઞાનદેવનો પિતા એની સ્ત્રીની આશા લીધા વિના સન્યાસી થયો હતો, એટલા માટે સમાનદે એને પુનઃ સમારમા પ્રવેશ કરના આજ્ઞા કરી હતી.

આ મર્વ વાતો ઉપરથી ક્ષણિત એ થાય છે કે ભક્તિનુષ્ઠ અંતરસ્વરૂપ અને એનો મહિમા આ સતોને જરાબર સમજવામાં આવ્યો હતો, ગૃહસ્થાશ્રમની પવિત્રતા અને ઉચ્ચતા તથા સમારમા રહી પ્રભુ ભજી શકાય છે એ વાત એમના ધ્યાનમાં ખૂબ આવી હતી—અને આ રીતે સમારમાગ તરફની આપણા દેશની સ્વાભાવિક વૃત્તિને અટકાવના એમણે સારો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

(૩) પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમે મુનિદિત છે કે લાગિને બદલે આત્મ દેશી ભાષામાં ધર્મગ્રંથો રચના લેખકોએ એ ઉદ્દેશના પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મસુધારકો બહુ સારી રીતે જાણ્યા છે એઓએ બાઈબલનું ભાષાન્તર કરી ઉચ્ચ નીચ સર્વને એનો પ્રમાદ આપ્યો, અને બાઈબલ સમજનારો માન ધમગુરુઓનો જ હવે છે એ બ્રાહ્મણને તોડી આપણા દેશના સતોએ પણ એનું જ કાર્ય પહેલાં એમ મનાવું કે ધર્મનું નિરૂપણ તો મસ્કૂત ભાષામાં જ હોય, પણ આ સતોએ આત્મ ભાષામાં ધર્મના ગ્રંથો રચ્યા તથા ઉપદેશ કર્યા માડ્યો, અને ધર્મના રહસ્યબાજો બ્રાહ્મણ શરૂ સર્વને ઉઠાડી આપ્યા.

આ માર્ગમાં પહેલું પગલું જ્ઞાનદેવે ભર્યું, અને પછી એકનાથ, તામદામ, નામદેવ, તુકારામ, વામનપંડિત, મુક્તેશ્વર, શ્રીધર, મોરોપત પણ એ માર્ગે જ આવ્યા આ મતોએ વેદને બદલે, ગમાયણ, મહાભારત, ભાગવત, અને ગીતાનું ભાષાન્તર કરવું યોગ્ય ગણ્યું અને એ દી-જ કાર્ય કાગળે કે અર્વાચીન હિન્દુસ્થાનના ધર્મગ્રંથો ગમાયણાદિ છે વેદ નથી સમજીતો. ભાગ કવનાના આ માર્ગમાં પ્રેલીક મુશીબત પડી ખરી, પણ એવે જ્યો મળ્યો એકનાથ અને તુકારામને બ્રાહ્મણનો જુનમ સહવો પડ્યો હતો. યુરોપમાં સુધારકોના ગ્રંથો બાઈબલ નાખનામાં આવતા અને એમના પુસ્તકો નદીમાં નાખી દેનામાં આવ્યા પણ એમ કહેવાય છે કે નદીદેવતાઓએ પુસ્તકને ડૂબા ન દીધા, અને એનું સાહાય્ય તે દિન સથી વધુ વામન પંડિત એમના પાલિકાના ગર્વને લીધે મસ્કૂત શિરાય અન્ય ભાષામાં બોલતા પણ નહિ, પણ એમને રામદાસ બાનાનો મહાગમ થયો ભાગ પછી એ પોતાની જૂન સમજના જ્ઞાનદેવ માટે એમ કહેવાય છે કે એમણે એ પાઠ પાસે વેદ બોલાવ્યા. આ માત્ર તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે અર્થે સમજ્યા વિના વેદ ભણી જનારા દેશ છે એ બાઈબલ મમજનાય છે એમ કહેવામાં બાધ નથી કે હિન્દુસ્થાનની આત્મ ભાષાઓનો નિકાસ મતોદ્ધાર જ થયો છે, અને જે જે ભાગમાં આવ્યા સતો વધારે થયા છે ભાષા ભાષાની ખીનનશી પણ અધિક જોવામાં આવે છે.

(૪) યુરોપના પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મસુધારકોએ એક બીજું મહત્વનું કામ કર્યું તે એ હતું કે રોમનકેથોલિક ધર્મની મૂર્તિપૂજા અને સતપૂજા સ્થાને એમણે અગરોચનાઓ આપણે ભાષામાં બોલતા જુદી રીતે જ થઈ છે અનેકદેરપૂજાનું મહારાષ્ટ્રના મતોએ મર્વ રીતે ખડન કર્યું છે પ્રત્યેક પગમાત્રના એકાદ સ્વરૂપને પરમ-છટ્ટ-દેવ રૂપે સ્વીકાર્યું હતું રામદાસ પગમાત્રને ગમતરીખ ભજવતા, એકનાથ અને જયરામસ્વામી કૃષ્ણરૂપે, તુકારામ ચોખામેળા અને નામદેવ ત્રિકોનાને નામે, નરહરિ સોનાર અને નાગનાથ શિવને નામે, અને જનાર્દન:

સ્વામી અને નરસિંહસરસ્વતી દત્તાત્રેયને નામે-ઈલાદિ. આ સંતો અન્ય દેવતા મંદિરમાં જતા ત્યારે પણ પરમાત્મા એમને એમના ઇષ્ટદેવતા સ્વરૂપમાં દર્શન દેતા એમ કહેવાય છે.

“ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ ” સર્વોત્તમ છે આ વાત સર્વ સન્તોએ સમોન રીતે માન્ય કરી હતી-અને એ વિશે જરા પણ શંકાને એમના મનમાં અવકાશ નહોતો. પરંતુ ધર્મભાવના મૂર્તિપૂજના ખંડનરૂપે કોઈ પણ કાળે આ દેશમાં બહાર પડી નથી, છતાં પરમાત્માનાં સર્વ સ્વરૂપો છેવટે એક જ તત્ત્વ-બ્રહ્મ-માં મળે છે એ સિદ્ધાન્ત હમેશાં મનાએલો છે. આપણા દેશના જનસ્વભાવનું આ બહુ પ્રાચીન લક્ષણ છે. વૈદિક સમયમાં પણ, ઇન્દ્રવરુણ મરુત રુદ્રાદિ દેવોનું જૂદા જૂદા દેવરૂપે આવાહન થતું, તે સાથે સર્વ એક જ સત્-પરમાત્માનાં નાનાપ્રકારનાં રૂપ છે એમ મનાતું, અને આ સંતોએ મૂર્તિપૂજના ખંડન તરફ બહુ આગ્રહ ન બતાવ્યો તેનું કારણ આ વૃત્તિ જ છે. આ મહાન પુરુષો ખરાબ અર્થમાં મૂર્તિ-પૂજક હતા એમ માનનારાઓ એ સંતોના વિચારો અને ભાવો સમજવામાં તદ્દન જૂલ કરે છે. તેઓ જાડપથ્યરતા પૂજનારા હતા એમ માનવું એ ભ્રમ છે. વૈદિક સમયમાં મૂર્તિપૂજ ન હતી એ સર્વ કબૂલ કરે છે; અવતારનો વિચાર પ્રચલિત થયાની સાથે મૂર્તિપૂજ આવી; અને જૈન બૌદ્ધ લોકની અર્હત-આદિ પૂજથી એ વેગવતી થઈ; અને છેવટે, આર્ય ધર્મમાં લીધેલા અસલ વતનીઓ(માત્ર)ની જડ પૂજ સાથે એ બળી ગઈ, અને એમના દેવો આર્ય દેવતા અવતારરૂપે ગણાયા લાગ્યા. પણ સંતો અને ઋષિઓ હમેશાં આવા હલકા વિચારથી દૂર રહ્યા છે. મૂર્તિ પરમાત્માની સૂચક છે એ વાત જ્યારે જ્યારે ભૂલાઈ જતી, ત્યારે ત્યારે મૂર્તિપૂજનું તેઓ ખંડન કરતા. અસલ (જંગલી) વતનીઓનાં દેવદેવીઓ વિરુદ્ધ, અને તેઓનાં ત્રામદાયક યગાદિક વિરુદ્ધ બોલવામાં તુકારામ અને રામદાસે કાંઈ બાકી રાખી નથી. આ સર્વ સંતો મૂર્તિપૂજ કેવી રીતે સમજતા, અને ભક્તિના સાધનરૂપે કેવી ઉપયોગમાં લેતા એ હવે સમજાવું હશે.

(૫) પણ એક બાબતમાં આ સંતોના વિચારો મૂરોપના ધર્મમુધારકોના વિચારોથી તત્ત્વતઃ જૂદા હતા. છેક વૈદિક સમયથી આર્ય દેવો ગ્રેમ, ગ્રામરા અને માધુર્યથી ભરેલા છે. કેટલાક ભયંકર દેવો-રુદ્ર જેવા-પણ દીક્ષામાં આવે છે, પણ આપણા લોકનું ખાસ વલણ પરમાત્માના પ્રકાશ અને ગ્રેમ તરફ જ છે, એમની દૃષ્ટિ એ ઉપર જ સવિશેષ રીતે ચોંટે છે.

શૈમેટિક ગ્રન્થો એમના વિચાર પ્રમાણે એ ધર્મવિચાર આથી ઉલટો જ હતો. તેઓ પરમાત્માને દૂર રહેલો કહે છે, તેઓની કૃપનામાં એ મનુષ્યનાં પાપપુણ્યનો એક સખ ન્યાયાધીશ-જડજન-છે, દોષ માટે સારી પેટે સજા કરે છે, અને જ્યારે એ સારાં કૃત્યો બદલે આપે છે ત્યારે પણ સેવકનો ચરચરત તો કાયમ જ રહે છે. આ ભેદ આર્ય અને શૈમેટિક ધર્મભાવના વચ્ચેનો તાત્ત્વિક ભેદ છે. પરમાત્માથી મનુષ્યની આ દૂરતા તોડવા ક્રિશ્ચિયનિટિએ યત્ન કર્યો, અને એ યત્નમાં કાંઈક ફતેહમાંથી પણ મેળવી, જે આટે એ ધર્મને માન ઘટે છે. મનુષ્યનાં પાપ માટે કાંઈ મરનાર મનુષ્યદેહમાં અવતરેલા પરમાત્મારૂપ જીસુસક્રીસ્ટ દ્વારા મનુષ્ય પરમાત્માને પામી શકે છે એવો ક્રિશ્ચિયનિટિનો સિદ્ધાન્ત છે. પણ ગ્રીસ રામ કે હિન્દુસ્થાનના આર્ય ધર્મોમાં-ધર્મરૂપે પહોંચવા માટે આત્મ દ્વાર-મધ્યસ્થ પુરુષ-આવરણ છે એમ, મનાયું નથી. આપણે તો હમેશાં પરમાત્માને રાજા વા ન્યાયકારી જડજન તરીકે જ નહિ, પણ પિતા માતા બ્રાતા વા સખા-

રૂપે માનતા આવ્યા છીએ. એમ નહિ કે—આપણો ધર્મિય ન્યાય કરતો નથી, કે પાપપુણ્યનો બદલો આપતો નથી; પણ એનો ન્યાય, એનો દંડ અને એનો બદલો, એક જગતના જોવો નહિ, પણ પિતા વા માતાના જોવો છે. આસતા શ્રાણુધર્મમાં આ વિચાર જે જોઇએ તેવો આગળ પડ્યો નહતો, તે આ સતોના જીવનમાં અને ઉપદેશમાં સવિશેષ રીતે પ્રલક્ષ થાય છે. તેઓ આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે તેઓએ પરમાત્માને જોયો છે, સાંભળ્યો છે, એની જોડે વાતચિત કરી છે, એની સાથે અનેક પ્રકારનો વ્યવહાર ચલાવ્યો છે. એથી આગળ વધી, એઓએ એને ‘અવસ્તા’ ધ્યાનિ પશુ કહ્યો છે. પણ એઓની સાધારણ સ્થિતિ તો ઉપર બતાવ્યો તેવા સંવ્યવહારનીજ જણાય છે. જેમ મને તમને આ જગતના પદાર્થે પ્રલક્ષ થાય છે, તેમ એમને ધર્મિય પ્રલક્ષ થતો, અને એમના આત્માને સતોપ આપતો. યોગીઓ અને વેદાન્તીઓને સમાધિમાં પ્રવેશતું પ્રલક્ષ દર્શન થતું, પણ એકનાથ શાનદેવ વગેરે તો અદર્શિય વ્યવહારમાં પ્રવેશ જોતા. ક્રિશ્ચિયન દેશમાં જીસસક્રીસ્ટના જીવન અને મરણ સાથે જે પ્રેમ જોડાયો છે તે જ પ્રેમ હિન્દુસ્થાનમાં મનુષ્યહૃદયમાં પ્રતિજ્ઞા વસતા પરમાત્માનો તીવ્ર સાક્ષાત્કાર કરવા માટે પુષ્ટિય રેતાય છે. આ પ્રેમ એ આ સતોનો પરમ મહિમા છે, અને આપણા લોહા-હાથ નીચ, સ્ત્રી પુરુષ સર્વ—એ પ્રેમવડે આ જીવનમાં અમૃત્ય શાંતિ મેળવે છે.

આ સર્વ સતોનાં જીવનમાં, વાકિત અને ભાવ એ જ પરમાત્માપ્રાપ્તિનાં ખરા સાધન છે એમ પૂર્ણ આગ્રહથી બતાવાયું છે. કર્મકાંડ, જપ, તપ, સ્નાન, તીર્થ, ઉપવાસ, જ્ઞાન, યોગ સર્વ કરતાં આ એ પદાર્થનું માહાત્મ્ય અધિક ગણવામાં આવ્યું છે. આ સર્વનો શરીર વા મન સાથે મંબન્ધ છે, પણ પરમાત્મા તો આત્માએ કરીને જ મેળવી શકાય છે, માટે આત્મ-નિવેદનની આવશ્યકતા છે. જેવાં ખાનપાનાદિ કર્મો કરવામાં આવે છે તેવાં જ આ કર્મો પણ છે, તેથી તેમાં અધિક લક્ષ આપવાની જરૂર નથી. પરમાત્મારૂપી સમુદ્રમાં ધનિરોએ નહવરાવવી, અને અંતર અને બહિઃ સર્વત્ર એનામી પૂર્ણ વિશ્વ અનુભવવું—એ જ ઉત્તમોત્તમ સ્નાન છે. આત્મા એને જ અર્પી દેવો, અને પોતાનું એવું કાંઈપણ રાખવું નહિ—એ જ ઉત્તમોત્તમ યજ્ઞ છે, એ જ ઉત્તમોત્તમ દાન છે. આત્માને એના ચરણ આગળ નમાવવો એ જ સર્વોપરિ તપ છે, અને એનો મહિમા જોઈલો બને તોટલો ગાવો એ જ એવું શ્રેષ્ઠ ધ્યાન છે. શરીર, દ્રવ્ય સંતાન, જ્ઞાન, યોગ, અરે! મુક્તિ પણ સ્વતઃ કાંઈ જ કામની નથી, પરમાત્મા અર્થે જ સર્વ ઉપયોગનાં છે. પરમાત્મા—અને સર્વ છૂટ માત્ર—ઉપર પ્રેમ એ જ પરમ કર્તવ્ય છે. જાડની છાલ ઉમેડતાં પણ નામદેવની આંખમાંથી આંસુ પડતાં; કારણ, કુહાડો ચારતાં જાડમાં રુધિર નીકળતું હોય એમ એને લાગતું! એણે એ જ કુહાડો પોતાના હાથ ઉપર માર્યો અને જાડને કેટલું દુઃખ થતું હશે એ અનુભવી જોયું! શેખમહમદ—જે મુસલમાની ધર્મમાંથી હિન્દુધર્મમાં આવ્યો હતો—એના પિતાએ એને કસાઈનો ધંધો કરવા મોકલ્યો. એણે મહેલાં તો છરીથી પોતાની આંગળી કાપી નેઈ અને બિચારાં પશુઓને કેટલું દુઃખ થતું હશે એ કંપનામાં લાવી કસાઈનો ધંધો કરવાનું માંડી વાળ્યું, અને સંસાર સજી દીધો. તુકારામને જોઇને ખેતરમાંથી ચકલીઓ ઉડી ગઈ સારે એને થયું કે મારામાં કાંઈક પણ પાપ હોતું જોઇએ! આ સતોની હવામાં ન ઉઠેલા પુરુષોને કદાચ આ વિચિત્ર લાગશે, પણ આ-પણી પ્રજાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ આ રીતિએ જ થએલી છે.

હેવટે એક વાત નોંધવા જેવી મિ ગનડે એ બતાવે છે કે હિન્દુ અને મુસલમાન બંને વચ્ચે પ્રેમ સાધવા તરફ આ મતોનું વળણુ હતું. રોષમહમદ મુસલમાન હોઈ હિન્દુ થયો હતો, તુકાગમ અને એકનાથે હિન્દુમાં એવા ભાવન રચ્યા છે કે જે મુસલમાન પણ ખુશીથી ઉપયોગમાં લઈ શકે—દુગામાં આ ધર્મપ્રવૃત્તિ બહુ નિશાળ પાયા ઉપર રચાએલી હોઈ હિન્દુમુસલમાન સર્વને ગ્રાહ્ય થઈ એની હતી.

મિ જસ્ટિસ રાનડેના આ અર્પણ અને ગભીર પ્રકણનો મારસબહ હવે એમના શબ્દોમાં જ મમામ કરીએ —

‘ We have thus noticed all the principal features of the religious movement, which, commencing with Dnyandev who lived in the fifteenth century, can be traced to the end of the last century as a steady growth in spiritual virtues. It gave us a literature of considerable value in the vernacular language of the country. It modified the strictness of the old spirit of caste exclusiveness. It raised the *Shudra* classes to a position of spiritual power and social importance, almost equal to that of the Brahmins. It gave sanctity to the family relations, and raised the status of woman. It made the nation more humane, at the same time more prone to hold together by mutual toleration. It suggested and partly carried out a plan of reconciliation with the Mahomedans. It subordinated the importance of rites and ceremonies, and of pilgrimages and fasts, and of learning and contemplation, to the higher excellence of worship by means of love and faith. It checked the excesses of polytheism. It tended in all these ways to raise the nation generally to a higher level of capacity both of thought and action, and prepared it, in a way no other nation in India was prepared, to take the lead in re-establishing a united native power in the place of foreign domination. These appear to us to be the principal features of the religion of Maharashtra, which Sant Ramdas had in view when he advised Shivaji's son to follow in his father's footsteps, and propagate this faith, it once tolerant and catholic, deeply spiritual and, yet not iconoclastic ’

શેક્ષપીયર.

(મહેલ)

પ્રકરણ ૧ લુ.

શેક્ષપીયરના સમયની ઇતિહાસની સ્થિતિ.

હાલમાં ગુજરાતી પ્રજામાં નાટકનો જોખ વધ્યો છે નાટકની ગગનમુખિ લોન્ને બોધ અને ગમતનું ધ્યાન થઈ પડી છે આમાન્ય પ્રજા ઉપર તો ન્યૂસપેપર કરતા પણ નાટક વધારે મજાજીવ અમર કરી શકે છે કોઈ અમુક અમુક નાટકમાં ગમે તેટલા દોષ હોય તો પણ આમાન્ય રીતે નાટકથી પ્રજાને લાભ થયો છે એમ કહેવામાં જોડું નથી લનાઈ-યાના 'દોગ મોગ' કરતા નાટક હજાર દરજ્જે માં છે હાલમાં ગુજરાતી બાપામાં જે નાટકો લખાયા છે કે બજાવી ખતાવવામાં આવે છે તેમાં કેટલાક ઊંચી પંક્તિના, ધણાખરા મધ્યમ વર્ગમાં સુકવા લાયક, અને કેટલાક કનિષ્ઠ છે, અને નાટકના નામને પણ યોગ્ય નથી એમ કહીએ તો પણ અને અદ્યાપિતગી ગુજરાતી માહિલમાં મનુષ્યને પદ-મા હમાવે અને પદમાં રણવે, તેમના અતકુળ વીધી નાખી તેમની મનોદૃષ્ટિઓને તક્ષીન કરી, પોતાની અદ્ભુત કનમના જાહુના જોગથી તેમને મોહ પમાડી, તેમને એ પુતળાની માફ નચાવી, તેમના મગજ ઉપર પોતાને મનમમતો બોધ હમાવી ગઈ એવો નાટક લખનાર કનિ પેદા થયો નથી તેવા કનિની આપણને જરૂર છે અને ન્યા લગી તેવો પેદા થયો નથી લા લગી માન નાટકો લખવા કે વાચવા ખાતર ખીજા કોઈ માહિલમાંથી આપણને કોઈ સૂચ 'Model' યાને નમુનાદાર કવિનો આશ્રય શોધવાની આપખ્યડના છે કે જેનું અતકુળ કરી આપલો આપણુ ગુજરાતી માહિલ ખિનારી, આપણી સમારી સ્થિતિમાં સુધારો કરી લવિષ્યના ગુજરાતી નાટક કવિનો માર્ગ સળ કરી શકીએ આવો નમુનો આ પશુ મરફત માહિલમાં કાવિદમ છે, અને હજેઝ માહિલમાં શેક્ષપીયર છે કનિદમના નાટકોના તરલુમાં વિદ્વાન ગૃહ્યો તરફથી ગુજરાતીમાં થએલા છે, અને લોમે તેમનાથી યોગધણુ વાકે છે પણ કેવળ ગુજરાતી જ વાચનારાઓને 'રેખ્મટેક્સ'ના ગુજરાતી તલુ-માંથી અથવા યોગ છુટાછવાયા વખાણોમાંથી શેક્ષપીયર મળી જાન મેળવી સતોપમાંની બેસી ગહેવાની ફરજ પડે છે, માટે આ કનિ સજધી માહેતી મેળવના સાદ વધારે માધ્યમે પેદા કરવાની ફરજ છે, શેક્ષપીયર મળી નેટલા અજાન ગદીએ તેવો આપણને ગેર લાભ છે એના નાટકો જ્ઞાન અને હાપણની ખાણ છે અને આ બે સ્ત્રીઓ વધારે ક રવો એ.દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે તે સાધનોની જોડ કઈક દરજ્જે પૂરી પાડાનો આ અરુપ પ્રયત્ન છે

મહાન શેક્ષપીયરના નામથી કોણુ અજાણુ છે ? ન્યા ન્યા અજેઝ બાપા બોનાય છે લા લા એનું નામ લોડાના હદયમાં ડોગઈ ગ્યુ છે એના નાટકોના જુદા જુદા દેગોની બા પામાં તલુમાં થઈ ગયલા છે આ સંજિના સુધરેલા દેશોમાં એવો એક પણ દેશ નથી કે

એલીઝબેથ રાણીના સમયના ખાસ સંબંધો. વચે શ્રેક્ષ્મીયર પોતાની પૂર્ણ કળાને પોંદોળ્યો અને આપાદ થયો; તે મહાન અને ગ્રહી થયો એટલું જ નહીં પણ પ્રખ્યાત, પૈસાદાર અને સુખી થયો. જે ક્રે એ પોતે પોતાની કેટલીક ખાસ અસાધારણ શક્તિ અને જ્ઞાનને લીધે 'સર્વ કાળના કવિ' નું પદ મેળવી શક્યો છે. તે પણ ખમ્મસ કરીને એ પોતાના સમયનો પોતાની અમરકીર્તિને માટે ઘણી બાબતમાં દેણદાર અને આભારી હતો. સ્પેનસર-રાલ્ફ-બેનજોનસન-બેકન-બરલી અને લૂકરના સમયનો આ સમય હતો. એ પ્રોટેસ્ટાન્ટિઝમ એટલે ખ્રીસ્તી ધર્મમાં માર્ટિનલૂથર તરફથી કરવામાં આવેલા મુધારાનો સમય હતો. રાજ્યભક્તિનો સમય હતો. અને એ સમય દરેક બાબતમાં ઘણો જ શ્રેક્ષ્મ અને આવહારિક બાબતમાં ઘણો જ કુશળ હતો. આ સમયે શ્રેક્ષ્મીયરનાં લખાણો ઉપર અસર કરી છે, અને તે ખાતર તેનું થોડું અવલોકન કરવાની અત્રે જરૂર છે.

આઠમા હેનરીના સમયમાં ખ્રીસ્તી ધર્મના મુધારાનો ઝુઝો માર્ટીન લૂથરે રજુ-સંગ્રામમાં રોપ્યો. અને પોતાને ખ્રીસ્તી ધર્મની બાહાર મુકવાના પોપના 'બુલ' માને દરમાનને વીરનખરે કાસલના દરવાજા આગળ છયોક બાળી મુક્યો. આથી યૂરોપમાં મોટી ઉથલ-પાથલ થઈ અને ગડગડ મચી રહી. આઠમા હેનરીએ તો પેહેલા પોપની તરફેણમાં એક પુસ્તક રચ્યું તે ઉપરથી પોપે ખુશ થઈને તેને "ધર્મરક્ષક" નો નામાંકિત ખિતાબ આપ્યો, જે અદ્યપિ લગી ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યકર્તાઓ ધારણ કરે છે. પણ પાછળથી હેનરીને પોતાની રાણી કેથેરાઇનના તલાક સંબંધી બાબતમાં પોપ સાથે મુશ્કેલી લભી થઈ. આઠમા હેનરીએ પોપ સામું માથું ઉચ્ચું અને પોપના પ્રતિનિધિ કાર્ડિનલ સૂક્સનીને, પોતાની મરજી વિરુદ્ધ આડો આવચા ખાતર તેની મોટી જાહેરજવાહી પરથી ગમગમી પાડ્યો. ૧૫૨૯ માં સ્પાયર્સની ડાયેટ (સભા) માં હાજરના મત અંગીકાર કરનારાઓએ 'પ્રોટેસ્ટ' (વાંધો) તોંધાવી 'પ્રોટેસ્ટન્ટ' ધર્મની શરૂઆત કરી. ખ્રીસ્તી લૅટિન ચર્ચના બે ભાગ પડ્યા-પ્રોટેસ્ટન્ટ અને રોમન કથોલિક. ઇંગ્લાંડમાં ધર્મમુધારાની ઝપાઝપી ફક્ત પોપ અને રાજા વચે તલાકની બાબત સર હતી. રાજા પોપથી જુદો પડ્યો તેનાં કારણ રાજદારી હતાં, કંઈ ધાર્મિક નહીં. રાજાએ પોપની સત્તાનો અનાદર કરી પોતે ધર્મનો મુખ્ય અધિકારી થયો. પાર્લામેન્ટે ૧૫૩૪ માં રાજાને તે પદથી આપી. રાજાની સત્તા સર્વ બાબતમાં સંપૂર્ણ થઈ અને ધર્મશુરુઓ રાજાના નોકરો થયા અને તેમની અસહની સ્વતંત્રતા ગઈ. છતાં એડ્વર્ડના વખતમાં ક્રેન્મ-રની દેખરેખ હેઠળ ઇંગ્લાંડના હાલના સ્થાપિત ધર્મનાં બી ન'ખાયાં. મેરી રાણીના વખતમાં કંથલિક ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરવામાં આવી અને પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મશુરુઓ, રીડલી, લૅટિ-મર અને ક્રેનમરને બાળી મૂક્યા. ૧૫૫૮માં મેરીનું મરણ થયું અને એલીઝબેથ રાણી રાજ્યાસૂને બેઠી. એલીઝબેથ ગાદીએ બેઠી તારે ઇંગ્લાંડની દશા ઘણી જ નરમ ચાલતી હતી. રાજ્યની કાઉન્સિલ પરરાજ્યની પરતંત્રતાના ડરના સપાટાથી ધુન્તી હતી. મેરી કવી-નચોક્કસ ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર હક રાખતી હતી અને તેને ક્રાન્સની મદદ હતી. પણ ક્રાન્સનું જોર વધે નહીં તે ખાતર સ્પેનનો ફીલીપ બીજો એલીઝબેથની મદદમાં હતો. પોપ એલીઝબેથની વિરુદ્ધ હતો. ૧૫૬૨ માં પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની રાજ્યમાં પુનઃ સ્થાપના કરવામાં આવી. અને ધર્મની બાબતમાં ૩૯ કલમો તૈયાર કરીને ઇંગ્લાંડના હાલના ધર્મની સ્થાપના થઈ. ૧૫૭૦ માં એલીઝબેથને પદમ્પટ કરવાનો અને ખ્રીસ્તી ધર્મની બાહાર મુકવાનો મોખો

ફરમાન બાહાર પાડ્યો. અને ઇંગ્લાંડની પ્રજાને રાણીની વફાદારીમાંથી મુક્ત કરી સામા થવાનો હુકમ કર્યો. નેધરલેન્ડ્સમાં પ્રોટેસ્ટન્ટોએ જે બંડ ઉઠાવ્યું હતું અને તે ઘણી દેવાને ફીક્ષીપના મરદાર હથુકે ઓફર આપવાએ જે જીલમ ગુજાર્યો હતો તેથી; સેન્ટખાથોલોમ્યુ- અને દિવસે ફ્રાન્સમાં એક લાખ પ્રોટેસ્ટન્ટોને કતલ કરી નાંખ્યા હતા તેથી; અને પોપે ઇંગ્લાંડની રાજકીય બાબતમાં હાથ નાખવા માંડ્યો તેથી—લોકોની લાગણી ઇંગ્લાંડમાં બહુ જ દુઃખાઈ; અને પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ પાળવો એમાં સ્વદેશાભિમાન ગણાવા લાગ્યું; અને લોકો પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ ઉપર શીઘ્ર થયા. અંગ્રેજ લોકો નેધરલેન્ડ્સમાં ૮૦૦૦ નું લશકર લઈ મદદ કરવા ગયા અને રાણીએ ખાનગી પૈસા પણ મોકલ્યા. અમેરિકામાં સ્પેન તરફથી ઇંગ્રેજ ખલાસીઓ ઉપર જે જીલમ ગુજારતો હતો તેથી લોકો સ્પેન વિરુદ્ધ બહુ જ ઉત્ક્રાંતિ થતા. અંગ્રેજ લોકોની નજર હવે અમેરિકા તરફ જવા લાગી હતી. પોપે આખું અમેરિકા સ્પેનની માલિકી હેઠળ દરાવ્યું હતું. સ્પેન આ વખત કૌથી મોટામાં મોટી યુરોપીયન સત્તા હતી. મેક્સિકો અને પેરુની દોલત લુટાઈને સ્પેનની તીજેરીમાં લરાઈ હતી; મેના રૂપા અને જવાહીરથી લરાઈને વાહાણ કેરીકના બંદરમાં ખલવાતા હતાં; ને નેપલ્સ અને મીલાન એને તાબે હતાં; લોકનદ્રીઝ અને ઓટવર્પનું એ માલિક હતું; ચીલી પણ સ્પેનને હાથ આવ્યું હતું અને ૧૫૮૦ માં પોર્ટુગલ પણ ફીક્ષીપે છતી લીધું હતું. અને તેથી તમામ પૂર્વ અને પશ્ચિમના દરિયાઈ માર્ગોને ફીક્ષીપ માલિક થયો હતો. ફીક્ષીપે પોતાની રાજ્ય-ધાની મેક્સિકોમાં સ્થાપી હતી. પોતે ઘણા બાહ્ય રાજ્યકર્તા હતા. સવારથી સાંજ લગી રાજ્યકામમાં મગ્ન રહેતો હતો અને સર્વ કંઈક એની જાતની દેખરેખ હતી. સ્પેનના સરદારો તેની લશકરી કુશળતાને વારસે પ્રખ્યાત હતા. એના તમામ મુલકમાં કૃષિક ધર્મ પળાતો હતો. પોતાની રાજ્યનીતિ અને લાગણીથી એ કૃષિક ધર્મનો હિમાયતી થયો હતો. અને પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મનો કટ્ટો શત્રુ હતો. “દરિયાઈ કૂતરા” એ નામના પ્રોટેસ્ટન્ટ બપ્તિસ્મીઓ અમેરિકામાં સ્પેનના માણસોને બહુ પજવતા હતા, અને સ્પેનીયર્ડોને ભારી નાખવામાં પોતાની ફરજ સમજતા. આ ટ્રાળીમાં કેટલાક અંગ્રેજ સામેલ થયા હતા. ફ્રાન્સીસ ડ્રેકના નામે સ્પેનના પ્રાંતોમાં ક્રૂપારો છુટાવ્યો હતો. ડ્રેક આખી પૃથ્વીની પ્રવક્ષણ કરી ઇંગ્લાંડ પાછો આવ્યો. ભારે રાણી તરફથી જે ખાન મળ્યું તે ફીક્ષીપથી જોઈ શકાયું નહીં. ડ્રેક લુટારો છે એમ દરબી પોતાને હવાલે કરવાની એલીઝાબેથ કને ફીક્ષીપે માગણી કરી. એલીઝાબેથે તે કમુલ રાખી નહીં અને ડ્રેકને સરનાઈનો ખીતાબ આપ્યો. આથી ફીક્ષીપનો પિતો ઉઠ્યો આવ્યો, અને ઇંગ્લાંડ ઉપર વેર લેવાનો વિચાર કર્યો; અને મેરી ક્વીન ઓફ સ્કોટ્લેન્ડને ઇંગ્લાંડની ગાદીપર બેસાડવાની બાજી રચવા માંડી. આ કામમાં પોપે મદદ કરવાનું કમુલ કર્યું. મેરી ક્વીન ઓફ સ્કોટ્લેન્ડને ૧૫૮૭ માં એબીંગટન કાંવતરામાં સામીલગીરી હોવા દાખલ શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. ડ્રેકની લુટોની નકલ સ્પેન વિરુદ્ધ લુટારાઓ કરવા લાગ્યા. સર વૉલ્ટર રાલેએ ઉત્તર અમેરિકામાં રાણીના ખાનમાં વરજ-નિયાનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. રાણીએ ફ્રાન્સીસ ડ્રેકને ૨૫ વાહાણોના કાફલો આપી અમેરિકાના સ્પેનના મુશ્કેલ તરફ મોકલ્યો. સ્પેનના તાબાનાં સેંદ ડોમિંગો અને કાર્થાજીનાનાં શહેર બાળા, કમુલ અને ફ્લોરિડાના કીનારા ઉપર મોટી લુટ ચલાવી ડ્રેક ઇંગ્લાંડ પાછો ફર્યો.

- ૧૫૮૮ માં ફીક્ષીપે The Invincible Armada (અગિત નૌકા) એ નામનો કાફલો

ઈંગ્લાન્ડ ઉપર મનારી વર્ષ જવા તૈયાર કર્યો ૧૩૨ મોટા વાહાણો, ૨૬૩૦ મોટી તોપો, ૨૦૦૦૦ લશ્કરની સીપાઈ અને ૮૦૦૦ ખનાસીઓના મોટા જહાઝા સાથે સાથે ૩૫૦૦ એક મેડોના લીસ્થનથી ઈંગ્લાન્ડ જતા નિમ્ન્યો અને ૩૫૦૦ એક પારમા ૪૦૦૦૦ માણુમ સાથે ડંકડામાં તેની મદદે હાજર રહ્યા હતા. ઈંગ્લાન્ડને ફક્ત ૩૬ વાહાણો હતા પણ લોંગામાં મદદશાલિમાન પુરુષ હતા તેમને પેટ બળે પણ ગામ નહીં જાગનાની ઉડી મમજ હતી ગ્રોટ્ટરટ અને કંથનિઝ કટા દુશ્મન હતા પણ તેઓ આ વખત એ- યઈ ગયા ઉમગવો, વેપારીઓ, શેઠેરીઓ પૈમા લઈ રાણીની મદદે આવ્યા અને પોતાને ખરચે વાહાણુ તૈયાર કર્યા. ધર્મની માટોમાહેની તકરાર બાલુપગ મનાઈ, અને ૧૮૧ વાહાણુનો જાફલો ઇંગ્લાન્ડ તરફથી તૈયાર કરવામા આવ્યો અને ૧૩૦૦૦૦ માણુસતુ લગ ૨ તૈયાર થયુ લોડ હાવર્ડ જે સેનાપતિ હતો તે રોમન પ્રથનિક હતો અને એના હાથ નીચે ફ્રેન્ચ ફ્રીમીન્સ અને ફ્રીમીશર હતા કંથનિઝ ઉમગવો પણ મદદમા હતા ઈશ્વરી પનનની મળી અને ઇંગ્લેન્ડ ખનામીની બાહાદુરીથી અજિત નૌમનો નાશ થયો આથી કરીને ઈંગ્લાન્ડનો મોભો યુરોપ ખામા વધ્યો અંગ્રેજ લેખ મખીના તે સ્વદેશનિમાની છે એમ માનમ પડ્યુ ઈંગ્લાન્ડની ફરીયાઈ સત્તાનો પાયો નખાયો અને સ્પેનની સત્તાની પડતી રીઝ ધઈ

ઉપની હમી ત ઉપગથી જણાશે જે મખીયરના જન્મ પછી ઇમ્પીરીયન સોગમી મદીની આખગની સાનેમા ઇંગ્લાન્ડના લોકોની સસારી સ્થિતિ પ્રુખ જોમવી ઉજાળો માગતી હતી વિદ્યાના મજૂરન થયથી લોકોના મનમા નવા મિચારો તથા નવી કંપનાના બજારોનો વધારો થયો હતો ધર્મનો સુધારો થઈ ચુક્યો હતો અને તેના ફળ નિર્ભય રતા રાણીની છાંછી નિરંદના લણુ તર ટ નિષ્ફળ ગયા હતા અને તેણીની હરીફ મેરી કીન ઓફ સ્કોટ્લસનો ગિરમંહે કરવામા આવ્યો હતો ઇંગ્લાન્ડની સ્વતલતા નિરંદના સ્પેનના ગળગર પ્રયત્નો પરાજય થયો હતો ફરના મહાસાગરની અને નહીં શોધી કાઢેના દેગોની ઇંગ્લાન્ડના માહમિ પુરો જોગ કરતા હતા ઇંગ્લાન્ડના રહેવામી દોનત આનરમા વધ્યા હતા ઉમગન મળ, માટોમાહે ખાનગી ટટા તથા હીકાઈ ગમે તેટલી હોસા જતા રાણીને મધ્ય સ્થળ માની તેની આમપામ વીટજાઈ વળ્યુ હતુ યુરોપખામા હવે જણાના લાગ્યુ હતુ જે ઈંગ્લાન્ડ એક સત્તા છે આ સ્થિતિવુ ૧૫ પ્રેલેમ ફ્રાન્સે રાણી પોતે હતી અને પ્રેલેક ફ્રાન્સે તેના નામાકિત મનાહમગ હતા ગણી રાત્યખટપટ અને પ્રપ ચમા એકો હતી અને લનલવા યુરોપીયન મજ્જના સુસદીઓને પચાસ વરસમા તેણે ઉધા પાગ બધાવ્યા હતા પોતાની રૈયતની લાગણીના મિજ્જને તે ચાલતી હતી સ્વન લપણે વર્તતી, પન્ટુ મગ્ય નિયમિત કમ્તો ટોચથી તેને પાનામેટની ગરજ રહેતી નહીં એનામા કામ જાડી લેવાની કળા અમાધારપુ હતી અમાધારણુ વ્યાવહારિ સુદ્ધિ પણ એનામા હતી ગમત, ગમત, અને તમાગા અને ખુશામત પ્રિય હતા પણ કામના પ્રમચે મવે વિચારી દેવામા આવતા હતા ધારેયુ ૧૫ પાન પાડયા નિના રહેતી નહીં-થનિઝ લેખએ રાણીને મદદ કરી હતી એ એની રાજનીતિની દુર દેશી બતાવી આપે છે પોતાના મનાહમગ પસંદ કરવામા એજુ ૧૬૫૫ જણાઈ આવતુ હતુ લોડખરને અને સોગીન-માપ અને દીકરો-સગનિઝનસખેમન-મન્દ્રા નસીસ લર્સિંગદામ સરટોમમસીય અને સગવોનટ મીડમે-આ નિપુણ અને નામાતિ રાજદ્વારી રાણીના સનાહકાર હતા-ઈંગ્લાન્ડ જે નામાકિત રાજદ્વારી પુરો પેત કર્યા છે તેમા

તેઓ પેહેલા હતા. તેઓ વિદ્વાન હતા. તે લોકો ઉમરાવ મંડલમાંથી અંગ્રી નીકળ્યા નોહોતાં અથવા તેમની કને મોટી બગીચો નોહોતી; પણ પોતાની અકલ હોશીયારીથી મોટે દરજ્જે પોહોચ્યા હતા. તેઓ સાધારણ ગૃહસ્થના દીકરા હતા. તેઓએ ઉંચી કેળવણી લીધી હતી. તેઓ બધા પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મના અનુયાયી હતા. પણ ધર્મની ખાંખતમાં હૃદયી બધાદે જુસ્સો રાખતા નહીં—પ્રોટેસ્ટન્ટ પક્ષને યુરોપમાં તેમણે મહદ કરવામાં કયાસ રાખી નોહોતી. ધણી જ ચંચળતાથી, ઘણીજ કીર્તિ સાથે, ધણીજ હીમતથી તેઓએ ઇંગ્લાંડનું રાજ્યતંત્ર ચલાવી હોસ્તને એક કરી દુશ્મનને વિખુટા પાડ્યા હતા. સમયના ચિહ્નનો વર્તારો કાઢવામાં બહુજ કુશળ હતા—ઇંગ્લાંડની દરીયાઈ સત્તાનો પાયો એમણે નાખ્યો હતો. પાર્લામેન્ટમાં ધણી છટાથી વજનદાર વાક્યોમાં સર્વને પોતાને વાસ્તે માન ઉપજો એવી રીતે અને સર્વને સમગ્રજુ પડે એવી રીતે બાપણો કરતા. પાર્લામેન્ટમાં કોઈપણ માણસને એમના પર દબલો કરવાની હીમત આપતી નહીં. ગમે તેવી ખટપટ હોય તો પણ રાણીની પ્રીતિ તેમના ઉપરથી કોઈ દિવસ ઉડી નોહોતી. તેઓએ ઇટાલીના પ્રપંચી રાજદ્વારીઓની આખમાં પણ ધુજા નાંખી હતી. બાવહરિક ખાખતમાં ઘણા કુશળ, ચોક્કસ, અને દુરદેશી હતા. રાણીના હકને વાસ્તે ઘણું માન રાખતાં પણ કોઈ દિવસ કાયદાના ફરમાનનું ઉલ્લંઘન કરતા નહીં. રાણીને અને રાજ્યને વફાદાર હતા. ખાનગી નીતિમાં ગ્રંથ વગરના અને ગૃહકારબાર નીતિસર ચત્રાવનારા હતા. તેઓને માન ઇલકાબની ફરકાર હતી નહી. ઇંગ્લાંડના જુના ઉમરાવ મંડળને અદેખાઈ ઉત્પન્ન થાય એવો બહારનો ઠાં બિલકુલ રાખતા નહીં; અને તેનાથી મોટા છે એમ બતાવતા નહીં. તેઓને પોતાની સત્તા વધારવાનો રાજ્યલોભ હતો નહીં. આવા ગુણોને કીધે તેમનો અધિકાર મરણુ સુધી તેમના કાબુમાં રહ્યો હતો. તેમના આશરોફેળ ઇંગ્લાંડના લોકો પૈસાવાળા સુખી અને બહાદુર થયા હતા. અને તે આખા ઇંગ્લાંડની સંસારી રિયતિમાં સારો સુધારો થયો હતો.

(અપૂર્ણ)

હિંદનો દારદ્રચમાંથી ઉદ્ધાર શી રીતે થાય ?

“Languages are not to be despised or neglected. But Things are still to be preferred. Children had rather be making Tools and Instruments of Play, Shopping, Drawing, Framing, and Building etc, than getting some Rules of Propriety of Speech by Heart”—

William Pen.

આપણા એક મહાન દેશહિતચિન્તકે આપણી વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિને મર્વતની કમ્પની કોર ઉપર ઉભેલા માણસની રિયતિ સાથે સરખાવી છે; તાત્પર્ય, આપણે સત્વર ચેતીશું નહિ તો બહુજ થોડા વખતમાં એક જ ધક્કાની સાથે પૂર્ણ દ્રાગિદ્ર્ય અને વિનાશના ગર્તમાં પડીશું—જેમાંથી પુનઃ ઉદ્ધાર થવો અશક્ય જ છે એમ બતાવ્યું છે. આ વિચારની ચચાર્થતા રાજ્ય પ્રગ્ન ઉભય સ્વીકારે છે: લૉર્ડ બ્લૉન્જે હમિલ્ટન અને સરવિલિયમ વેર્ગર્ન, સર મચેરલ ભાવનમરી અને મિ. દાદાભાઈ નવરોજી, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા અને કેસરી, સર્વની એમાં એકતા છે. એક વખત એવો હતો કે આપણને આપણી દુઝંડાનો ખ્યાલ પણ નહતો; પરંતુ એ સમય હવે વહી ગયો છે, અને આરે તરફથી વિચારવામાં આવતો પ્રજા એટલો જ રહ્યો છે કે આ

દારિદ્ર્યમાંથી આપણા ઉદ્ધાર શી રીતે થાય ? વર્તમાન સમયમાં હિન્દુસ્થાનના સર્વ પ્રશ્નોમાં આ મુખ્ય પ્રશ્ન ઘડી પડ્યો છે, અને તેથી અમે આ પત્રમાં “મિ. રાતાની દેશસેવા,” “જાપાનમાં શિક્ષણક્રમ,” “અર્થચન્દ્રિકા,” અને “દુકાળ (કારણ તથા વારણ)” છત્યાદિ વિષયો પ્રસિદ્ધિમાં મૂક્યા હતાં. આજરોજ, જૂદા જૂદા વિદ્વાનો અને અનુભવી પુરુષો ઉદ્ધારના શા શા માર્ગો સૂચવે છે એનું વાચકને ચોક્કસ દિગ્દર્શન કરાવવા અત્રે ઇચ્છા છે.

૧. આજથી કેટલાક દિવસ ઉપર પૂનાની “વસંતોત્સવ વ્યાખ્યાનમાળા” માં મિ. કે. મુખ્તસર આપર-નેઓ મદ્રાસયુનિવર્સિટિના એજ્યુએટ છે, અને પાચાપ્પા કોલેજમાં પૂર્વ શિક્ષક હતા—તેમણે “વ્યાપારી શિક્ષણની શાળા” વિષે એક ઉપયોગી વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું (જેના ઉપર તા. ૫ મી જૂનના કેસરિપત્રમાં ‘લીડર’ છે.) એમાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જુનરસખન્ધી શિક્ષણની આપણને નેટલી જરૂર છે તે કરતાં વ્યાપારી શિક્ષણની જરૂરણી ઓછી જરૂર નથી. વિરોધમાં, આ શિક્ષણ જુનરશિક્ષણ કરતાં વધારે સહેલું અને સોંહું છે. આપણા દેશમાં જે માત્ર થાય છે તેને જે દેશમાં એની ઘરાટી હોય ત્યાં લઈ જઈ ખપાવે, વા પરદેશી જે માત્ર અત્રે આવે છે તેની પરદેશમાં આપણે જાતે જ ખરીદી કરી અત્રે લાવી વેચે એમાં કોઈ પણ પ્રકારના હનતકાશ્યની જરૂર નથી. અર્થશાસ્ત્રમાં સીજે બનાવનારા ધનોત્પાદક કહેવાય છે, અને વ્યાપારી લોક ધનવિભાજક કહેવાય છે—પણ વસ્તુતઃ ધનવિભાજકની પણ આપણે ધનોત્પાદક નેટલી જ અપેક્ષા છે. આ માર્ગ તરફ આપણા દેશી લાઇઓ વળે તો આપણા દેશને કેટલો લાભ થાય એ એટલાથી જ જણાશે કે હિન્દુસ્થાનનો આયાત અને નિયાત મળી કુલ વ્યાપાર ૨૦૦ કરોડનો છે; આ ઉપર ઓછામાં ઓછું માત્ર પાંચ ટકા કમિશન ગણીએ તો એ દરસાસ ૧૦ કરોડ રૂપીઆ જે લોકના હાથમાં આ વ્યાપાર છે, તેમના—પરદેશી વ્યાપારીઓનાં—ખીસામાં પડે છે; દેશને થતા આ ભારે નુકશાનનો ઇલાજ સરલ છે:—જે દેશનો માત્ર સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર પંદ્રાતો તે દેશના માણસોને આજ એટલું પણ જ્ઞાન નથી કે આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થતો માત્ર ક્યાં ખપે છે, ક્યા બજારમાં એનો કેટલો ભાવ આવે છે, વા કયે દેશમાં મોકલવાથી વધારે સોંધો વેચી શકાય. અને આ અજ્ઞાનને માટે આપણે પ્રતિવર્ષ કરોડોનું નુકશાન વેડું પડે છે ! આપણાં ખેતરમાં પાકતું ધાન્ય પણ “રેસિધર્સ” પાસે લઈ જતું પડે એ યોગ્ય શોકની વાત નથી. કેસરી કહે છે કે—“બીજી દિશા દેખાડનાર કોઈ ન હોવાથી, આપણા હજારો વિદ્યાર્થીઓ બકરાના ટોળાની માફક ‘આર્ટસ્ કોલેજ’માં જાય છે. અને એમને નીચી માર્ગ બતાવવા એ કામ આપણા અગ્રણીઓનું છે. આ માર્ગ પૈકી એક માર્ગ વ્યાપારી શિક્ષણનો છે. કઈ સીજ ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે, ક્યાંથી આવે છે, ક્યાં ખપે છે, એ વ્યાપારી જોવાનો વિષય છે; વ્યાપારથી ક્યા ક્યા દેશનો ઉત્કર્ષ થયો, ક્યા ક્યા દેશમાં વ્યાપારની વૃદ્ધિ કેવી કેવી રીતે થઈ એ વ્યાપારી ઇતિહાસનો વિષય છે—છત્યાદિ વિષયો સારી પેઠે સીખી આપણે વ્યાપાર ચોડા ધણા પણ પાછો આપણા હાથમાં લઇએ તો દેશનું પુષ્કળ કલ્યાણ થાય.”

૨. બીજી એક વિચારવાજેવી સૂચના મિ. ટેલરિ, જે મુંબાઈના એક પ્રખ્યાત યુરોપીયન વેપારી છે અને જેમનો આપણી દેશી હાથની કાચીમરી સબન્ધે બહુ વિશાલ અનુભવ છે, તેઓની છે. તેઓએ તા. ૨૭ મી ઑગસ્ટને રોજ કલકત્તામાં મહારાજ બહાદુર સર, નરેન્દ્રકૃષ્ણના-

પ્રમુખપણા નીચે એક અગત્યનું લાપણું આપ્યું હતું, જેનો સાર અને નીચે આપીએ છીએ:—

સંસ્થાની બનાવટનો માત્ર હાથની 'કારીગરી સાથે હરીદ્રાધમાં ઉતરવા લાગ્યો તે પહેલાં હિન્દુસ્થાનની ચીજો મુખ્યત્વે કરી ગામંડના કારીગરો બનાવતા. ઇતિહાસમાં તેઓની કીર્તિ અંકારી ગઈ છે, અને એ ચીજો માત્ર હિન્દુસ્થાનમાં જ અપતી એમ નહિ પણ આખી દુનિયાના બજારોમાં પ્રથમ પદે વેચાતી. હિન્દુસ્થાનની કારીગરીથી પરદેશી વ્યાપારીઓ અત્રે 'આકર્ષાયા,' અને છેવટે અત્રેના લોકોની સુસ્તીથી અને અત્રેના વ્યાપારી વર્ગમાં પરાક્રમ અને ઉત્સાહનો અભાવ એથી પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રથમ પંક્તિની કારીગરીનો દેશ તે કેવલ એતીનો દેશ થઈ પડ્યો ! બ્રિટિશ સરકારે મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, લાહોર રત્નાગીરી વગેરે સ્થળે "હુન્નરશિક્ષણશાળાઓ" ("Art Schools") સ્થાપી છે, અને એનું અનુકરણ દેશી રજવાડાઓમાં પણ કેટલેકે કેટલાંયે થયું છે. વળી હિન્દુસ્થાનમાં વખતોવખત પ્રદર્શનો પણ સરકાર તરફથી ભરવામાં આવ્યાં છે, એટલું જ નહિ પણ યુરોપ અને અમેરિકાનાં પ્રદર્શનોમાં પણ દેશી કારીગરીના નમૂનાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે. છતાં દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપી જગતમાં એનું સન્માન વધારવાની સરકારની ધારણા જો પાર પડી નથી તો તેમાં સરકારનો દોષ નથી. પ્રજામાં જરા પણ ઉત્સાહ અને પરાક્રમભુદિ ન હોય તો ચાકતા ઉઘોગોનું સંરક્ષણ કરવું વા નવીન ઉઘોગો ઉત્પન્ન કરવા એ કામ કોઈપણ સરકાર કરી શકે એમ બનતું નથી. લાંબા અનુભવ અને સૂક્ષ્મ અભ્યાસ પૂર્વક મારો પોતાનો અભિપ્રાય તો એવો થાય છે કે આ હુન્નરશાળાઓની સ્થાપના એક બહુ મોટી ભૂલ છે, અને આમાં પ્રતિવર્ષ ખર્ચાતા હજારો રૂપીઆ સરકાર ગુમાવે છે જ એમ કહીએ તો ચાલે. હિન્દુસ્થાન, કે જ્યાં નાતબંતો બધાએલી છે, અને જ્યાં પિતા પુત્રને પોતાનો ધંધો શીખવે છે અને જ્યાં દરેક પોતાનો વંશપરંપરાથી ચાલતો આવતો ધંધો જ કરે છે ત્યાં આ શાળાઓ નકામી છે. જ્ઞાતિ વિભાગના આ સંસ્થાથી સ્વાભાવિક રીતે જ હુન્નરશિક્ષણ ચાલે છે, અને સરકાર ગમે તેવી શાળાઓ રમે તે કરતાં પણ આ બળવત્તર સાધન છે. ધન્યવાદ હો જ્ઞાતિની સંસ્થાને, કે હુન્નર-શિક્ષણ માટે સરકારી ખર્ચની જરૂરપણુ આવશ્યકતા નથી. દરે પ્રદર્શનની બાબત ઉપર આવીએ. પ્રદર્શનો હજી જોઈએ તેવાં સંસ્કૃષ્ટ થયાં નથી. આમાં બે કારણ છે: એક તો, એ માટે જે અધિકારીઓ પસંદ કરવામાં આવે છે એમનામાં વ્યાપારી ભુદિ હોતી નથી, અને ન જ હોય; બીજું—(આ મુખ્ય કારણ છે) હિન્દુસ્થાનની પ્રજામાં ઉત્સાહ, પરાક્રમ એ ગુણોનો તદ્દન અભાવ છે. સરકારી નોકરોને પ્રદર્શનના અધિકારી નીમવાની ચાલની આવેલી પદ્ધતિ તોડી, એક વ્યાપારીને આ કામ સોંપવાની નવીન રીતિ સૌથી પહેલાંવહેલી મહેસૂલ અને કૃપિ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી સર એડવર્ડ બેન્ક્ર ૧૮૯૨ માં દાખલ કરી. અને ૧૮૯૩ ના શિક્કોના પ્રદર્શનમાં હિન્દી બનાવટની ચીજો રજુ કરવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું. આ કામમાં મારો થમ કેટલો સફળ થયો એ આટલાથી જણાશે કે—૧૮૯૨ પહેલાં હિન્દી બનાવટની ચીજોનો નીકાસ કોઈપણ વર્ષ ૫૦ હજાર રૂપીઆની કિંમતના કરતાં વધારે નહોતો; આ પ્રદર્શન પછી તે આ પ્રમાણે છે:—૧૮૯૩-૯૪ માં રૂ. ૧૨૪૫૧૩; ૧૮૯૪-૯૫ માં રૂ. ૧૬૫૨૦૬; ૧૮૯૫-૯૬ માં રૂ. ૩૪૬૧૫૫; ૧૮૯૬-૯૭ માં રૂ. ૪૧૦૪૬૨—અને એ રીતે વર્ષપ્રતિવર્ષ એ આંકડો વધતો આવે છે. વળી, જે દેશોમાં એ રીતે હિન્દી કારીગરીના પ્રદર્શનનું કામ ચલાવવામાં આવ્યું નથી ત્યાં નીકાસનો આંકડો સ્થિર અટકી રહ્યો છે, એ જોતાં પણ મારું કહેવું સિદ્ધ થાય છે. તાત્પર્ય કે જે હિન્દુસ્થાનના લોકો પોતાના

પરાક્રમથી પોતાની ચીજો પરદેશમાં જાણીતી કરે તો એનો ઉપાડ પુષ્કળ થાય એમ છે. હિન્દુસ્થાન બહુ સારી રીતે કરી શકે એવા અનેક ધધાઓ છે—એવા કે રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ વણવાનું કામ, એ કાપડ ઉપર હાથનું કરેલું છાપકામ, હીરાઓને પહેલવાડવાનું કામ, ભરતકામ, લાકડાનું પાપાણુનું ધાતુનું તથા હાથીદાંતનું કોતરકામ, ગાડી તથા ખુરશીઓ વગેરેના અલંકારો, વિધિવિધ પ્રકારની શેતરંજીઓ, માટીનાં મુશોભિત વાસણો, નાનાં છોકરાનાં રમકડાં, ઘાસ છાલ વગેરેની મુંદર સાદરીઓ ટોપકીઓ પંખાઓ વગેરે બનાવવાનાં કામો. હિન્દુસ્થાનમાં—મુંબાઈ, મદ્રાસ, પંજાબ, બંગાળા વાયવ્યપ્રાન્ત એ સર્વ ઇલાકાઓમાં—એવાં હજારો કુટુંબો છે કે જેઓ રેશમી વણાટની ખાખતમાં યૂરોપના ઉત્તમોત્તમ વણકરોની સાથે હરીફાઈમાં ઉતરી શકે. સુતરાઉ કાપડ બનાવનાર સાગનીઓ પણ આખા હિન્દુસ્થાનમાં ઘણાં ગામડાઓમાં છે. અને આ ધધાઓમાં હવે કમ નથી એમ પણ નથી. અમુક પ્રકારે એ ધધાની ખીલવણી થાય તો એમાંથી બહુ લાભ થવા સંભવ છે. જૂના જૂના નમુનાની શેતરંજીઓ બનાવવામાં આવે તો એમાં ઘણો નફો થાય એવું છે ખભાન, મુંબાઈ, આથા અમૃતસર વગેરે ઠેકાણે આ ધધો મેં શરૂ કર્યો છે અને મને લાગ્યું છે કે હું જેટલો માલ તૈયાર કરું છું તેના કરતાં મોગણો તૈયાર કરાવું તો પણ એ બધો પરદેશમાં ખપી જાય એમ છે. છીપાઓનું કામ પણ બહુ વધારી શકાય એવું છે. સરકાર જેલમાં શેતરંજીઓ વણાવે છે, પણ જેલમુખરિન્ડેન્ડોના નિસ્ત્રાહથી તથા ઉત્પાદી મુખરિન્ડેન્ડોની વખતોવખતની બદલીઓને લીધે આ કામ જોઈએ તેવું વધતું જતું નથી. મેં શેતરંજીનું કામ ૧૦ સાળોથી પહેલવહેલું અમૃતસરમાં (૧૮૮૩) શરૂ કર્યું, હાલ મારી અમદાવાદ નગિયાદ મહેમદવાદ મીરજા પુર લાહોર વગેરે સ્થળે ૪૬૫ સાળો ચાલે છે. છતાં અત્યારે મારી પામે એક પણ શેતરંજી વેચવાની બાકી નથી. બધી અપાઈ ગઈ છે અને અમેરિકા, ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, હોલ્લંડ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ-હંગેરી, અને રશિયા ચલાવી દેવાની છે. ખીજ એ સાળો હું વધારવાનો છું, છતાં મને ખાતરી છે કે બીજા લોકો પણ આ ધધામાં ઉતરે તો હજી એ ધધો બહુ વધારી શકાય એવો છે. જેજ બદલાતી રેશનોને અનુમરી જૂના જૂના નમુના પ્રમાણે શેતરંજીઓ અત્રે મહેલાઈથી બનાવી શકાય છે એટલો આપણને ઇરાની અને તુર્કી લોકો કરતાં વધારે લાભ છે. ત્યારે હવે સર્વનો સાર એ કે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે હિન્દુસ્થાનના હજારો પુત્ર સજીવન કરવાના બે ઉપાયો છે:—

(૧) હિન્દુસ્થાનમાં તથા પરદેશમાં દેશી માત્ર ખપાવવા માટે જોઈતો લોકનો શ્રમ, તથા ઉત્પાદ, અને પરાક્રમ.

(૨) પરદેશી માલથી શરીર અને ઘર શણગારવાને બદલે, દેશી કાશીમરીને ઉત્તેજન. છેવટે જણાવવું જોઈએ કે મિ. ટેલેરિએ આ બાબત સરકારને પણ વિનંતિ કરી છે, અને સરકાર પણ બની શકે તેટલી મદદ આપવા ખુશી છે, અને આપશે એમ મિ. ટેલેરિનું ધારણું છે.

૩. મિ. ટેલેરિનો મુખ્ય આગ્રહ હસ્તકૌશલ્ય ઉપર છે. મિ. તિલક તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરના કેસરી પત્રમાં એ સખન્ધી પોતાનો મતબેદ દર્શાવે છે અને કહે છે કે હિન્દુસ્થાનમાં ન્હાનાં ન્હાનાં યત્રોથી થઈ શકે એવા અનેક હુન્નરો છે, અને આવા યત્રશક્તિના હુન્નરો

પણ ઉભા થયા જોઈએ કેલાનુ એમ કહેવું છે કે મોટા યત્રોની સાથે ન્હાના યંત્રોનું કાર્ય લઈ શકે એમ નથી, માટે ન્હાના યત્રોની વાત જવા દેવી એના જવાબમાં ગયા મા સના 'નાઈન્નીન્થમેન્ચિ' પત્રના એક લેખને આધારે મિ તિયકનુ એવું કહેવું છે કે ઇંગ્લંડમાં ન્હાના ન્હાના યત્રોદ્ધાર થતા પરચુરણ દુનિયા બસાઈ છે, કે મજૂર વગેરે સુતર શિવાયના અન્ય કારખાનાઓમાં કામ કરે છે, કુલ ૪૮-૫૦ લાખ મજૂરો જૂદા જૂદા કારખાનાઓમાં કામે લાગેલા છે, તેમાંના માત્ર ૫-૬ લાખ જ મોટા કારખાનાઓમાં છે બાકીના મધ્યમ અને ન્હાના કારખાનાઓમાં કામ કરે છે એક જ ધધામાં મોટા યત્રો આવે ન્હાના યત્રો વણીનાં સારી ટકા લઈ શકે છે, એટલું જ નહિ, પણ કેટલાં ધધાઓ તો ન્હાના કારખાનાઓમાં વધારે માન થાય છે જેવડે મિ તિય- કહે છે કે "માત્રિક શક્તિ આગળ મનુષ્યની શક્તિ ટપી શકતી નથી, માટે જો આપણા દેશમાં ન્હાના ન્હાના ધધાની પુનઃ સ્થાપના કરવી હોય તો પ્રત્યેક ધધામાં યા ન્હાના ન્હાના યત્રો જોઈએ, તે વાપરના થી ગીતે, નીચી માથે તૈયાર કરવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ સી છે ઇત્યાદિ માહિતી લેખને આપની એ આપવાના મે સાધન છે (૧) પુખ્ત વિદ્યાર્થીઓને વિવાયત અગર અન્ય દેશોમાં મોખ્ખી તેમને આ જ્ઞાન આપાવવું (૨) અત્રે ધધાશિક્ષણની શાળા કાઢી એમાં માત્ર સુતા વાણીના કામ જ નહિ પણ અર્ધ પ્રકારના ન્હાના ન્હાના ધધાઓ મધુરું, અને ઉપપત્તિ આપે, શીખવવા જાણના જે હાન આ વિષયમાં જાહેરજવાલી ભોગવે છે તે આ ઉભય પ્રકારના આધનો વડે જ માટે મિ ટેનેરિ જેના એકદેશીય વ્યાપારીએ સચવેલી વ્યવસ્થા અમલમાં ન મૂકતા ઇંગ્લંડ કાન્મ જર્મની વગેરે દેશોમાં જે ન્હાના ન્હાના ધધાઓ પ્રચલિત છે તે સર્વની સલાસ્થ અને અપ્રયોગ માહિતી અહીંઆના લોકોને આપની એ સરકારનું કર્તવ્ય છે "

૪ આ શાળાઓ ની ટોરી-જોઈએ ? યોગ્ય વખત ઉપર મુલાકાતમાં મિ જૉન વૉનેએ 'Technical Education for India' (" હિન્દુસ્થાન માટે હુન્નર સમન્ધી કાનૂની ") એ વિષય ઉપર એક લાપડા આપ્યું હતું, જેનો માર આ પ્રમાણે હતો —

કવિઓ હિન્દુસ્થાનની ઈગરો સમન્ધી ગમે તે કહે, પણ જેમને એ વાતનો સામાન્ય અનુભવ છે અને જેઓએ એ સમન્ધી કાનૂન જોયું છે તેઓ તુરત કહેશે કે હિન્દુસ્થાનની મગરો દિવસરદિન ઘટતી આવે છે હિન્દી ખેડૂતે રોનો પાક બગાડી મધ્યો છે અને ઊંચી જાતનું રૂઝવાણે બદલે રૂનુ વાવેતર જ એ ઓછું કરતો આવે છે અત્રે, ખેતીને અજે મજૂરી કરનાર દાદીઆઓને અનાજનિમસવાળા સર્વ દેશ કરતા, ઓછા પૈસા આપવા પડે છે, અમેરિકાના પશ્ચિમ મસ્થાનોમાં સૌ કરતા વધારે આપવા પડે છે, છતાં, અમેરિકામાં વહીવટ વાવેતરનું ખર્ચ ઓછું થાય છે ઇન્જિનિયરને રૂના એકરે ૩૪૦ પૌડ ઉગાડવામાં આવે છે, તેના અત્રે ૭૦ પૌડ ઉગાડાય છે ઇન્જિનિયરને રૂપિયા અહીંઆના રૂપિયા જેટલો જ અલણ છે, પણ એના કામમાં કુશળ વધારે છે અન્ય ધધાઓનું પણ રૂપિ પ્રમાણે જ સમગ્ર લેવું હિન્દી કારીગરનું કામની જામનમાં કાઈ જ ધોરણ નથી દેગો કરતા એને આ એકે આપતો નથી, કામ જગાડવા યતા જોગ જોગ ન્હાના શોધી કાઢવામાં થયા કાનબચ કરે છે, અનેને પોતાની જૂન ટપૂન કરવી એ સાર માણસનું લક્ષણ છે એમ તો એ સમજતો જ નથી આ ઉપનાત, કાર્મિણું નીચી ઉપજનનાની શક્તિ તો એનામાં છે જ નહિ એમ કહીએ તો પણ ચાને આ ખામીઓ શી ગીતે દૂર થાય ? આ પ્રશ્નના સજન્યમાં મિ વૉ-

લેસ બતાવે છે કે આનો ઉપાન નીચેથી તરુ ઝગ્ગાનો છે, ઉપરથી નહિ—અર્થાત્ જાગરોને શિશુ આપવાની રીતે જ પ્રથમ સ્થાપવાની છે, આયત્સના પ્રોફેસરોથી લઈને જોનેનેનુ પ્રયોજન નથી, કાન્યુ કે જે જે દેશમાં હોય ત્યાં ની જાગી જોવામાં આવે છે સા સા તરુઆત નીચેથી જ થઈ છે, ઉચેથી નહિ અનેની જોનેનેમાથી “એનિનિયમે” ની જે છે તેમાંના કેટલાકને તો રૂઢી કડિયામાં ફેરવે છે એનુ પણ જોઈએ તેનુ ભાન હોતુ નથી લોટુ લાખુ રંગે પગથોની જાન તેઓ મમજતા નથી એનુ જ નહિ પણ ઘણીવાર તો એક માણે પણ બગમ મેળવતા એમને આવડતો નથી આમેડિ ન કોનેજના પામ થએના હો. જોને “એગની રમી” અમુ. ગીતે નેના કઠોનેલીનીઓ બ વાનુ જાન મોપવામાં આવ્યુ હતુ, પણ એટલા જામમાં પણ તેઓ ત્રણ દિવસથી વધારે વાર કીપી કીપી બાનતો ઉપર ધ્યાન દેવી રહતા નહિ માટે મિ વોનેસની એરી સૂચના છે કે જમ તરુ જોનેને સ્થાપાને બાંધે, વર્તમાન ખામીઓ પૂરી પાડે એરી લોપપયોગી શાળાઓ સ્થાપાની જોઈએ અને લખતા વાચતા ન આવડે એવા રંગને પણ એમાં લિખા મળી નાક એરી ગો વણ થવી જોઈએ લખતા વાચતા ન આવડે એવો વર્ગ હિન્દુસ્થાનમાં બુ. મોડે છે, અને આ શિક્ષણ હિન્દુસ્થાનની ફે પ્રાચીન મળુ જોઈએ માત્ર એવા રંગને બન જ પડે એવી પદ્ધતિ ઉપર જ શાળાઓ સ્થાપવાની જરૂર છે આ શાળાઓ બુ. જ માદ્ય સ્વરૂપની થઈ ને એમ મિ વોનેસ બતાવે છે જોઈએ તેનુ સર્વનુ અભ્યાસ આની નાક એનુ એક સુપુ શાળાના મહાન તરીકે બન છે પણ એ જાગત ધ્યાનમાં નખવાની છે ? શિક્ષક આગે કાગેગર હોત એને થયુ એમ મમજવાનુ નથી પડતુ મા. મગેગર હોતા ઉપરાંત એ પોતાનુ કામ ખીજાને મરણુ માથે મમજવી ને એવો હોતો જોઈએ અને તેના માટે “ટેઈ-રુ” શિક્ષકો નખવા વિદ્યાર્થીઓ ૨૦ ના રતા વધારે વધતા હોતા જોઈએ, અને તેઓએ મારોમાહે પોતે નીખેના જામનુ વર્ણન આપતુ જોઈએ થોડ નીખવતુ, પણ તે બગેગર લીખવતુ, અને તે એરી ગીતે નીખવતુ કે લખતા રાચવાતા નાનન વિતા એક વિદ્યાર્થી પોતાનુ કામ ખીજાને લીખવી શે આરી નાળામાં જોઈતા માથેના પચુ ચણાખરા છોકરાઓ પોતે જ ઉપર જી શ રો-એટને એ તન્નનુ પાપુ નુ ખર્ચ થતા લખ નથી રકોલિયોપોની જરૂર પડે, પણ દેની. તો એમના માણુએને ખુશીથી મોનિયો આપી લીખવા મોકલશે ૨૦૦ રાન્ના બચથી એક મારે જોગર ઉપરન થઈ શકે

હિન્દુસ્થાનમાં આરી તરેહનુ શિક્ષણ દેવે વર્ધ્યોપેના તથા મિથો મા અપાય છે, પણ આ શિક્ષણ સખ્યાનધ માણુએને મળતુ નથી તેમ થતા સ મગની મદદ આપસક છે એ સ્પષ્ટ છે—માટે માગણી થવી જોઈએ

(વિવિધ આગળ ચાલુ)

અન્યાવલોકનના વિવિધ પ્રકાર.

વિદ્વાનોએ બતાવેલા અન્યાવલોકનના આ પ્રકાર મનન રંગા જેના છે—

૧. તુલનારૂપ—અન્યમાં શુ શુ કંઈ છે તેનુ સ્પષ્ટી રા ન ન્ના એમાં જે પ્રાચ વિવિધ હોય તે ઉપર સ્વતંત્ર ચર્ચા ચલાવવી, તથા અન્ય ૧૨ એના મુખ્ય કાવમાં જેને અનો ફોલમદ થયો છે એ તપાસતુ મેંકોવેએ એડિનબર્ગ નિયુ મા તથા મિ હુટને

‘સ્પેક્ટેટર’માં કરેલાં અવલોકનો આ પ્રકારનાં છે. આજકાલ આવે પ્રસંગે ભાષણ, નિબંધ વા સવિસ્તર અન્ય રચનાઓ રિવાજ છે. આવાં અવલોકન માટે અવલોકનકારમાં જ્ઞાન, વિવેક, અને લેખનશક્તિ ઊંચા પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ.

૨. સારસંગ્રહરૂપ—જેને વિનાનિબંધ એ “બ્લુ-પેન્સિલ સ્ટાઇલ” એટલે “જૂરી પેન્સિલની પદ્ધતિ” કહી શકાય. પુસ્તકમાં વાંચતી વખતે જૂરી પેન્સિલનાં ચિહ્નો રાખવાં, અને પછી જરા જરા દીકા સાથે એ ચિહ્નોવાળા ભાગોને સાંકળી દેવા—અને આ રીતે વિષયના સ્વરૂપનું હુંકામાંભાન કરાવવું. આ પદ્ધતિ ખોટી છે એમ સમજવાનું નથી. અતુલવ, અભ્યાસ, જ્ઞાન અને વિવેક પુરઃસર આ પ્રકારનું અવલોકન કરવામાં આવે તો એ પણ સાઈ થાય.

૩. વિદ્વત્પરીક્ષણરૂપ—જે વિષયનું એ પુસ્તક હોય તે વિષયના ખાસ વિદ્વાને (Expert) કરેલો એના ગુણદોષનો વિચાર. અન્યકારના દરેક વિચારને બરાબર તપાસી, એ ખોટો હોય તો શા શા કારણથી ખોટો છે એ વિદ્વાને બતાવવું. ‘એથિનિયમ’, ‘માચેરટર ગાર્ડિયન’, ‘જોહન્સ્ટન રિવ્યુ’ આદિ કેટલાંક પત્રોમાં અન્વયપરીક્ષા તે વિષયના ખાસ વિદ્વાનોને સોંપવામાં આવે છે.

૪. સાધારણ અભિપ્રાય રૂપ—એક જુદિશાહી પુરુષ અમુક પુસ્તક લખને બેસે છે, એનો થોડો ધણો સાર આપે છે, એ. નોબેલ વા નાટક હોય તો એનાં મુખ્ય પાત્રોનું આ લેખન કેવું થયું છે એ બતાવે છે, એના ગુણ દોષ તપાસે છે, શૈલી સંબંધી કેટલીક ચર્ચા કરે છે—ઇલાદિ નાના પ્રકારના અંશોવાળું, વાંચતાં ગમે એવું. પ્રત્યેક અઠવાડિયામાં પ્રસિદ્ધ થએલાં નોબેલ ઉપર પૂર્વે ‘અંકેડેમિ’પત્રમાં મિ. લેંગ, મિ. રોઇન્ડ્સબરી વગેરે આ રીતનું અવલોકન લખતા. હજી પણ એવાં અવલોકનો લખામ છે. ઘણાં ખરાં અવલોકનો આવર્ગનાં જ હોય છે. સારી કલમવાળા અને સમજણવાળા વિદ્વાનને હાથે એ સારાં થાય છે.

૫. યથાસ્થિત અન્વીક્ષણરૂપ—ઉપર બતાવેલા અવલોકનના પ્રકારમાં સારાસાર વિચાર થોડા ધણા પણ આવે છે. મિ. મોસ્ટન નામના એક વિદ્વાને, ‘Inductive Criticism’ એટલે કર્તાએ જે નવું નું હોય તે તેનું—યથાસ્થિત—સ્વીકારી લઈ, એને સંપૂર્ણ રીતે સમજવું, એના અંતરમાં શા શા નિર્ધારો વ્યાપી રહેલા છે ઇલાદિ શોધવું—આ પ્રકારની અવલોકનપદ્ધતિ દાખલ કરવાનો આગ્રહ બતાવ્યો છે. અને પોતે આ પદ્ધતિ પ્રમાણે શેક્સપિયરનાં કેટલાંક નાટકોનું અન્વીક્ષણ કર્યું છે.

આ સર્વ પ્રકાર એક એકથી હમેશાં વિલક્ષ્ય હોય છે, વા એમનો વિભાગ રાખવો આવશ્યક છે, વા અમુક પ્રકાર જ ગ્રાહ્ય છે અને બાકીના ત્યાગ્ય છે એમ સમજવાનું નથી. એ સર્વનું અનેકવિધ મિશ્રણ થઈ શકે છે, એક જ અન્વયે જૂદી જૂદી પદ્ધતિઓ લગાડતાં એ જૂદી જૂદી રીતે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને ક્યારેક એક પદ્ધતિ તો ક્યારેક બીજી પદ્ધતિ પણ ચાલે છે, દીક પડે છે. વળી લાંબાં અવલોકનો માટે આપણાં ગુજરાતી માસિકોમાં જોઈએ તેટલી જગ્યા મળવી પણ કઠણ છે. વળી અમુક પુસ્તકનું અવલોકન એ વિષયના ખાસ વિદ્વાનને સોંપવું પડે એટલી વિદ્યા પણ હજી આપણા દેશમાં વિકાસ પામી નથી. હુંકામાં—સહૃદયતા, વિદ્વતા, અતુલવ, વિશાલદૃષ્ટિ અને નિષ્પક્ષપાતતા—એપૂર્વક જે અવલોકન થાય તે હમેશાં ઉત્તમ જ થાય, અને એટલા ગુણો સારા અવલોકનકારમાં આવશ્ય હોવા જોઈએ.

સુદર્શન.

તન્ત્રી.
પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઈ ક્રિષ્ણ.
એમ. એ. એલ.એસ. બી.

(આઘ દ્રષ્ટા—' એક અભેદમાર્ગ-પ્રવાસી ' બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિવાસ નમ્રુભાઈ)

(ધર્મ-શૃદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૧૬. અંક ૨.] (માસિક.) [નવેમ્બર ૧૯૦૦.

નવીન વર્ષ.

(મહેલું)

(રાગ હૈરવી અગર ઠાડી.)

વાધો પ્રેમ અપાર જગતમાં વાધો પ્રેમ અપાર,
પ્રેમામૃત રગરગમાં વાધો નદી યજ્ઞે વિકાર— જગતમાં ૧

સયોગે આનંદ વધો અતિ વિયોગ અશ્રુધા-
સ્નેહી દંપતી સાથે રહેજો વિયોગી યજ્ઞે ન લગાર— જગતમાં ૨

ભગતી બ્રાતા ભામિનિ રસિકી બાંધવ કુટુંબ પરિવાર,
પ્રેમી નથી બહેમી સર્વે છે અનુભવિ મમ ઉદ્ધાર— જગતમાં ૩

સ્વાર્થ વસ્થો રગરગમાં પ્યાર માણ તારનો વિચાર,
કેદેણી કરણી એક નથી ત્યાં પ્રેમનો શો સસ્કાર— જગતમાં ૪

તન મન ધનથી પ્રિતિરસ આપો દલેશ છુટો સંસાર,
પરદુષ્ટ દેખી દયાળુ થાજો કરજો દીન ઉપકાર— જગતમાં ૫

નવીન વર્ષ નવ નેહ હર્ષમાં ભોગવજો શુષ્કસાર,
અર્પણવૃત્તિ વાધો જનની છુટો મોહ દુષ્કાર— જગતમાં ૬

જગ પ્રીતિ વીતી રૂપ જાનો કરશે નહીં કેવાર,
વીતી કચુ છું બહેમ પ્રેમ લહી દગાઓ શત વાર— જગતમાં ૭

સહુ તથા ભજ્જને હરિ કૃપાનિધિ પ્રેમમૃત્તિ સુકુમાર,
ભકિતધી પ્રેમ ભકિત થાજે દેજે દર્શન મંદકુમાર— જગતમાં ૮

વિયોગે વિરહાગ્નિ થાજે ભસ્મ થજે અહંકાર,
અહ ભસ્મ થાનાં ઉપાધિ છૂટી વાપો રસ સર્વ દાર— જગતમાં ૯

આધિ વ્યાધિ લવલેશ રહો નહીં દર્શન થજે મોરાર,
સાંકળ લંગી લાગી રશિયાધી યે થે નાચે રસભંડાર— જગતમાં ૧૦

સાંકળ.

પ્રિય પ્રેયસીને !

(મેળેલું.)

(બોલ માં બોલ માં, બોલ માં રે, રાધાકૃષ્ણ વિના ખીજું બોલ માં—એ રાહ)

પ્રેમનો, પ્રેમનો, પ્રેમનો રે;
આજે, પૂર્ણ પ્રમાણે રસ પ્રેમનો—પ્રેમનો.

વિધ વિધ લહરી, દિગંત વ્યાપિ;
રહે ન, વહેમ કઈ, રે'મનો, રે.—આજે.

તરંગવિભોજિત, મોહિત મનકુંડ;
થાકી, જરિ ન વિરામતું રે.—આજે.

“ અળગળ વિશ્વે, બ્યોત જ પ્રકટી; ”
ભાળી, સહુને દીપાવતી રે.—આજે.

આધિ વ્યાધિને, સરવે ઉપાધિ;
આહુતિ દેધને, પ્રગ્નગતો રે.—આજે.

વિશ્વવિલોકન, સોક ન જરી રે,
પ્રવિલાપતાં, હવે તો, અનંતમાં રે.—આજે.
વિશ્વવિહારી અનુજ.

એક પંક્તિ.

(મેળેલું.)

રુમરુમ જરણાં સાથે નીકળ્યાં,
હસતાં નાદ કરતાં રસબ્યાં,
ડગલે ડગલે ઢગતાં આગળ,

સાંધી આ મ્હાસ !

અંગ ધરા નત ઉનેત કરતી,
પાછે પગ, ખોળો પાયરતી,
લગિ લગિ આકર્ષી ગઇ આગળ,

સાથી ઓ મ્હારા !

હૃદય ગભીર વિશાલ થયાં જ્યાં,
દૃષ્ટિ તણો વિસ્તાર વધ્યો ત્યાં,
મૂલ વિમલતા ગઇ પણ રહિ ત્યાં,

સાથી ઓ મ્હારા !

તે પછી સંગમ. પ્રકૃષ્ઠ કેવો !
ભાવિ કે સૃષ્ટિક્રમ જેવો !
કે એ ઇશિપ્રમાદ કહેવો ?

સાથી ઓ મ્હારા !

અને હવે ?—હિતર ભિચરને !
ગત જીવન થકિ તો ઉર ધરને !
ભલે પછી ઇચ્છા અનુમરને,

સાથી ઓ મ્હારા !

તા. ૧૦-૧૧-૫૯

સેહેની

સહનશીલતા.

(મળેલું)

(શિખરિણી)—સહે શાં શાં દુઃખો હૃદય નર કાટે પણ, અરે !

ખમે શાં શાં દુઃખો શરીર નર તોલે પણ મરે;
પડે મ્હોટાં દુઃખો શરીરપર, હૈયું પણ ચિરે,
સમો મૃત્યુ કેરો સર્વોપ અધિકો તોય ન સરે;

(દ્રુતવિલગ્નિત)— સમય તો યમ તે નિજ સાધશે,
સહન ત્હાંમુખી દુઃખ જ્યાં થશે.

૧

(સિં)— સુપૈદ્યોનાં શસ્ત્રો નિરર્ખી મન ન્હાસે વર્ગો મુજે,
નસો નાડી ત્રાસે જડ બની રહે દૂર ચર્કો તે,
હરી લેશે જાણે, તોણી અણિયો, કંપંત જીવ તે,
પરંતુ પીડાઓ અતિશય ચાલી તીવ્ર જણાવે—

(કું)— શરીરમાંમ ચીરાઈ બધું જશે,
સહન એ પણ દુઃખ સહુ થશે.

૨

(શિ૦)— વળી માર્ગે મ્હોટું દળ ચડી રહ્યું શોકનું દિસે,
સમીપે આવે ત્યાં છટકી જ જવા થતી કરિયે
કંઈ બહારી આગી; રુદન કરિયે પ્રાર્થન હરે,
પરતુ વાગે ધા જવ, તવ ચિને શાન્ત રહિયે;

(કુ૦)— નવ પીડાતાં તૈલ્લય કંઈ ઘટે,
સહન તોપણ દુઃખ બધું થશે.

૩

(શિ૦)— ખોજ વેલી માંદી નિજ હૈવન વેલી જ વીણિયે,
હરે સખીને તે પ્રિયતર પ્રિયાવેલી ગણિયે,
પડી મૃત્યુ પછે પ્રિયહૈવન એ મંદ થઈ રહે,
મુકી જાયે બહારી—જડ મૃદ જની સ્તબ્ધ રહિયે,

(કુ૦)— નવ મરાય, અરે ! મૃત પાછળે—
સહન એ પણ આપઃ થાય છે.

૪

(શિ૦)— ભુવો, દુઃખાળે, ને, વિલુગ્ગ તપા વેડી હૈવિયે,
બહુ આધિ વ્યાધિ વિધવિધ વિયોગો નડી રહે,
નડે પીડા, શોકાઃ—હૈવન, હૈવ ને દેહ ઉપરે
બધુયે વીતાડે,—પણ મરી જવાતુ નથી, અરે !

(કુ૦)— પડીશું માંદગીને મુખ આપણે,
થઈશું ખિન્ન દુખી બહુ આપણે,
જનીશું મૃદ ઘણા વર્ગો આપણે—
સહન તો કરશું બધું આપણે.

૫૪

ભ્રમર.

કોકિલા-ઉપાલંબ.

(મળેલુ.)

(કામણુ દિસેછે અવબેલા—એ રાહ.)

કોકિલ ટહક ટહક ટોચ કરી પ્રભાતમારે—

પ્રભાતમારે, વેર વાળમારે—કોકિલ—ટોક.

વિરહીને વળી વસંત આવો, તન જાગે મનમથ મદમાતો,

થાતો વ્યાધિ ભરી થઈ હવે બાળમારે—કોકિલ.

વસે બધિર સૌ જન આ પ્રદેશે, બાન મુકંદે તણું કેમ લેશે,

દેશે કંકર કાગ ગણી ગુજ માળમારે—કોકિલ.

આશા આમ્રદ્ગ તણી ધારી, મુદ્માં કલરવ કરતી ભારી,
વાગી રેને વારી, કંઈ કંઈ ભાગ્યમારિ—કોકિલ.
કાગ કાળો ને તું છો કાળી, માટે છાકીશ જો મદવાળી,
ખાળી રેને, કાલીશ સાર ન કાળ્યમારિ—કોકિલ.
માન માન મોટી કંઈ માફે, રહેને છાનીમાની વાફે
નાતુ વિનવણી સ્થળે સ્થળ એવું ત્યાગ્યમારિ—કોકિલ.

નાતુભાઈ અધિયા.

મિત્રવિયોગ.

(મળેલું.)

ધરી વીણા સગે, રચિર ચરણે કર્ણ મધુરા,
સુવેગે શ્રોતાને, ઉર પ્રસર તું ચુર્ચુરગિરા;
વિયોગે પ્રેમીના, મૃદુલ મન કેવા દુષ્પિ બને.
છટાયા સંક્ષેપે લક્ષિત પદમાં ગા શુકવને.
દોમે ભાષો જોવો, ઉદ્ધિ ગરવો નીરજ વિના,
વતો શના દીસે, લક્ષિત હરિઆલી, તરુ વિના;
વિહસી તો સારગી, અવણમુખ ને વાદક વિતા,
વિયુક્ત પ્રેમી છે ધમ વિરસ હા! પ્રીતમ વિના.
પુનઃ સંયોગે ને અતિશય વિરાગે સુરસમાં,
ઉગ્યો જાણે બાનું હૃદયગગને ત્યાં રી ઉપમા ?
પ્રભુ પ્રેમાધિ જો, સતત વસતો ત્યાં સહરમા,
રહે દીર્ઘાયુધ્યે, કવિચરગિરા વાંચતી ખમા.

આનન્દનન્દન*

અક્ષત્રીકા—તત્ત્વ-ન્ય ઉપદેશ.

(મળેલું.)

ગીતિ.

મહત્ જન સંનિધિમાં, રેતાં સર્વે ધમ્મ સદ્ગત થતી;
કલ્પવૃક્ષની સમીપે, સર્વ કલ્પના ઉદ્ભવતાં રૂળતી.

કટાચ.

અક્ષત્રી લીલા નવ નવી
શું શકે વર્ણવી કવિ,
આશ્ચર્ય ઉદ્ધિએ ભરી,
ગણના ન શક્યો કો કરી.

એવી લીલા, હે રંગીલા, કલમ કંઈથી, કંઈ શાંદીથી,
 શું મીતરાયે, મનના બંધે, બંને કદિ જાયે, ગોથાં ખાયે,
 પાર ન લાયે, બુદ્ધિ વાયે, વિચાર કરવે, ધીમે ગણવે,
 મનથી ભણવે, અદ્ભુત જણવે, બુઝો પેહું, કાળું વાદળું,
 વારિ ભરેલું, દોડે થેલું, તૂટે કાટે, વાયુ વાટે,
 વળા સાંધતો, બહુ ખેલવતો, અકેક ઉપર, તું નજર કર,
 કંઈ સડકપર, ચાલે ખરખર, ન તો હાથ કે, ન તો પાદ છે,
 નિર્જન વસ્તુ, બહુ બહુ ધરતું, વિવિધ આકૃતિ, મયૂર હાથી,
 નર નારી કે, નિશાયરોને એવી એવી, મુશ્કેલ દેહવી,
 કાળે કાળે એ, રસ્તે રસ્તે, બહુ બકવાદો, ને ચમકારો,
 વિદ્યુત કેરો, નાખી ડેરો, કરતું કરતું, બિહું રહેતું,
 જાણે લડવા, માંડે ખરવા, વારિ બાણો, પર્યત પ્રાણો,
 ખોદી પાડે, બહુ રત્નડે, પણ મક્ષીને, કંઈ તૃષ્ણોને,
 નાળે નદીએ, પૂરો આણે, શાંતિ પામે, પણ કા હામે,
 નથી થોભતું, બહુ દોડતું, વાયું ડરથી, નિજ રંગેથી,
 રંગતું નખતે, કરતું સૌને, કાળું કાળું, નહીં અજવાળું,
 પડવા દેતું, ઢાંકી લેતું, સંયમિતને, પ્રકાશ તોએ,
 દિનમણિ પાડે, શું સિખવાડે, દુર્જન મંગે, દુઃખજ રંગે,
 સન્નનનોએ, કદિ ન જોએ, કૃત જ તેના, શુંકું બેણે ના,
 દોષો તેના, એક ધરે ના, અદ્ભુત રંગે, અંતિ ઉમંગે,
 સદ્ગુણ સર્વે, રહીત ગર્વે, સમગ્રા રથાપે, દુઃખો કાપે,
 બુઝો લોહની, કાંતિ સુનાની, મણિસંગથી, તેમ રંગથી,
 રંગ્યું રરિએ, બહુ શોભીતે, રાતા પીળા, ભૂરા લીલા,
 સોનેરીને, રૂપેરીએ, મિશ્રિત રંગો, તેજતરંગો,
 ઘડી ઘડીમાં, બદલાવામાં, શોભા અનુષમ, યતી સર્વોત્તમ,
 કાળો રંગ જે, ભંગ યતો તે, એવી નીતિ, સન્નન રીતિ;
 ચર બહનો, શુભો સન્નનો, ક્રપદેશ એ, લીલા નિરખે,
 લાભ જ પેખે, કહે હરિએ, આનંદ રેણે, મન મળ મેણે;
 ચિત્ત તું દોડી, નાંખ જ દોડી, અવિદ્યા કેરો, નાખેલ ટેરો,

જોને લીલાએ દરિ

દુઃખ સૌએ જરો ટળી . .

પાનાં માયાનાં ફેરવી .

બ્રહ્મની લીલા નવ નવી .

દરિદ્રાણ્ય જોગીસદ કવીશ્વર.

પ્રેમાનંદની કવિતા.

(મળેલું.)

વાચકે માત્રનો પ્રેમ લઈ અથાગ આનંદ આપનાર, ગુજરાતના ગર્વ અને કવિઓના શિરોમણિ પ્રેમાનંદના નામથી ભાગ્યે જ કોઈ અગણ્ય હશે. ગુજરાતી ભાષાના દરેક અભ્યાસીને તેની પિહાન હશે તેટલું જ નહીં, પરંતુ કાળા અક્ષરને કુટી મારતાર અભણ વર્ગમાં પણ આ મહાન કવિના ભક્તો પડ્યા છે. સાક્ષરો જેનાં ગાંભીર્ય અને ગાન માટે તારીફ કરી રહ્યા છે, ભક્તો જેની અચલ સાકાર ભક્તિ માટે આદરીન બની રહ્યા છે, બંને જેનાં આખ્યાનની સાર્વજનિક રસિકતાને લીધે તેમના દૃઢ શિષ્યો બની રહ્યા છે, સ્ત્રીઓ જેનાં મંજુલ મધુરાં ગીતની રસીયણ બની રહી છે તથા અગ્ર અભણ વર્ગ પણ જેનાં ઓખા-હરણનાં પદો પોતાના મહેનતવાળાં કામ કરતાં તેમાંથી જરા વિનોદ અને આરામ પામવા માટે રાગ્ય તાણી લક્ષકાર્ય કરે છે, તેવી કવિશ્રી પ્રેમાનંદની કવિતા સર્વમાન્ય થયેલ છે એમ કહેવું એ પણ નિરર્થક પુનરુક્તિ કયો જેવું જ છે. કાકીવાવાડને સગર્વ કરનાર આઘ કવિશ્રી નૃસિંહમેતા સિવાય પ્રેમાનંદની બાનીની હલક લાવનાર ગુજરાતી ભાષાનો કોઈપણ દોર થયેલ નથી એ પણ સ્વતઃસિદ્ધ જ છે. આપણા ઇંગ્રેજ સાહિત્યને ગાન સાધેના સંબંધને લીધે, તથા આપણા હાલના લુભાનીઆઓ જેના ઉપર ગુજરાતનાં ભાવિ સામર્થ્યનો આધાર છે તેની ઇંગ્રેજ તરફ સવિશેષ વૃત્તિ હોવાને લીધે, જે કોઈ આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવું હોય, એકદમ ધર્મ મહેનતે ગણે ઉતરાવવું હોય તથા જેવું તાદરા ચિત્ર તેમના હૃદયમાં પાડવું હોય તેા સરેસ રસ્તો એ છે કે આપણે ઇંગ્રેજમાંથી સમાન દૃષ્ટિ શોધી કાઢી, તેની મંદુર્યા આપણી ધીત સમજાવવી. જે આ રસ્તો લઈને બોલીએ તેા એમ કહી શકાય કે ઇંગ્રેજમાં જેમ આસર વિશ્વખ્યાન આઘ કવિ ગણાય છે તેમ નૃસિંહમેતાને લેખાય, અને કવિવર શેક્સપીયર સાથે પ્રેમાનંદને મૂકી શકાય. અને બીજી રીતે બોલતાં સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફ ફરીએ તેા, નૃસિંહમેતાને શ્રી વાલ્મીકિ સાથે તથા પ્રેમાનંદને કવીશ્વર કાલિદાસ સાથે મૂકી શકાય. જેવી રીતે આઘ કવિશ્રી વાલ્મીકિએ શ્રી રામભદ્રનાં ગુણકીર્તન લખી પોતાની વાણીને અમૃત કરી દીધી છે તેવી રીતે શ્રીનૃસિંહમેતાએ શ્રી રામભદ્ર પછી થયેલા અવતાર શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનાં ગુણગાનથી પોતાની બાનીને ચિરંજીવ, તથા ગુજરાતી ભાષાને અલંકૃત કરી છે. પ્રેમમય પદોથી શ્રી નૃસિંહમેતાએ જે રાસલીલા વર્ણવી છે તેના રસની કદર કરવા કોઈ બાહ્ય કોર્તેનની જરૂર નથી; કારણ આપણા જૈન પુરુષોની રસનાએ પ્રભાતના પ્રહરમાં જ તેમાંનાં અસંખ્ય પદો રંધી રહે છે અને નાના તથા મોટા સર્વને 'એક સરખી રીતે જ સાનંદ હૃદયમાં તથા પ્રેમભક્તિમાં લીન કરી, દિવસનો ભાગ બહુ જ ખુશગીમનમાં અને સુખરંગમાં જશે એમ ભવિષ્ય ભાષી દે છે. નૃસિંહમેતાનાં સુરસભાષાં પદોનો રસ સૌ કોઈ આપે છે ને તેનાં પ્રેમગીતમાં મસ્ત બની ભક્તિમય બને છે, તેવી જ રીતે પ્રેમાનંદની કવિતા પણ ધણાક લોકોને હોડે સદાકાળ રમણી થયેલી આપણા જોવામાં આવે છે.

પ્રેમાનંદના જીવનકાળનાં જે કિંવદંતી સંભળાય છે તે બે ખરી માનીએ તેા આપણા જાણવામાં આવે છે કે તે પોતાના જીવનમાં એક બહુ જ અગડેલો બાળ હતો; વિદ્યાભ્યાસની દરકાર તેને થોડી બહુ જ હતી નત બાળકોના મતખેલમાં મચી

રહેલો બાળ પોતાના ભવિષ્ય વિષે તદ્દન અધ જ હતો. પરંતુ તેની માતાના પ્રતાપે અને કોઈ મહાન યોગીના પ્રભાવે કરી તેમાં શક્તિ રેઘાઈ. એક મહાત્માની સેવા કરવા તેની મા જતી; અને તે મહાપુરુષને આશ્રમ બદલવાનો વિચાર થતાં તેણે તે બાળને આજ્ઞા કરી કે તારા બાળકને આંહી લાવ. પરંતુ આ ઉન્માદમાં મસ્ત થયેલ બાળક તરત ઠાંઈ જડે એમ નહતું. બહાવરી મા પોતાના કમભાગ્યને ખસેડવાનો વખત નહોતો આવેલો જોઈ જેટલી આ-નંદમય થઈ હતી, તેટલી જ પોતાના પુત્રના આવા છોકરવેલ જોઈ ચિંતાતુર બની. આ-ખર તેને શોધી કાઢી શુરુ મહારાજ પાસે લઈ ચાલી, પણ હાં તો સમયવ્યય ન સહેનાર મહાત્માએ પોતાનો પથ પકડી લીધો હતો. બોળ કરતી કરતી પોતાના હુલાયને રડતી રડતી તે મા પોતાના બાળ સાથે દોડી અને શુર્જરભાપાના સહભાગ્યે તે મહાપુરુષને શોધી કાઢી, આંસુભરી આંખે શુરુમહારાજના ચરણમાં પડી, તેની અશુભિને અશ્રુવારિથી સળંગ કરી દીધી અને પોતાના રમતીયાળ બાળને લીધે વિલબ થયો તે માટે ક્ષમા ચાલી કૃપા-દષ્ટિ કરવા વિનવ્યું ક્રોધ માત્રને નિયમમાં રાખનાર મહાશુર પ્રસન્ન થયા. પરંતુ દોષને અદ્વિત જવા ન દેવાના હેતુથી તેણે તે બાળને કહ્યું કે, 'જે બચ્ચા, આ બાળ શુર્જશતી ભાષામાં એક પ્રતીણ લખનારો થશે અને સામ્રાટશાહમાં તથા ભવિષ્યમાં તેની કીર્તિ અ-ચળ જળકશે. જે વખતસર હાજર થયેલ હોત તો ગીર્ધાણુગિરામાં તેની શુદ્ધ ખીલે તેવો અનુગ્રહ થાત, પરંતુ એટલા દોષને માટે તે પવિત્ર ગિરા જે કે તેના હૃદયમાં રહેશે ને મગજમાં રમશે છતાં જીભપર નહિ આવે.' આવી રીતે અનુગ્રહ પામેલ આપણા કવિશ્રી તુરતમાં જ પોતાની શુદ્ધ વિકસાવવા લાગ્યા અને તેનો જે દોષ આપણને અને આપણા દેશને આટલો બધો લાલકારી થયો તે દોષને લીધે સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રાવીણ્ય મેળવ્યા છતાં તેણે જીભપર પોતાની જ ભાષા રાખી, ને તેને કેળવી, સુધારી અને દીપાવી. આમ શુરુ-કૃપાથી પામેલી શક્તિ અનન્ય નીવડી, અને અડઅ ઢિમત અને અસંત શ્રમથી તે શક્તિનો શુણ્ણકારી આવિર્ભાવ થયો.

આધુનિક કાળમાં પાશ્ચાત્ય સુધારાના પરિબળને લીધે આવી અહલુત ગાયમાં કેટલો વિશ્વાસ રાખવો તે વાચકવર્ગના પોતાના સ્વતંત્ર વિચારપર આધાર ગએ છે. પરંતુ તેમાંથી સાર લેતાં એટલું તો સ્પષ્ટ, કે પ્રેમાનંદને શક્તિ બહુનાર ક્રોધશુર હો કે ન હો. બાલ્યાવ-સ્થામાં તે વિનીત હો કે ઉદ્વિત હો, રમતીયાળ હો કે અભ્યાસશીલ હો, ગમે તેવો હો તો પણ તેની શક્તિ ઈશ્વરદત્ત છે એ તો કદાપણુ વિરોધ વિના સિદ્ધ જ છે. તેની શક્તિનું મહાત્મ્ય કેટલા ઉત્કર્ષવાળું અને કેટલું દિવ્યતાનું ભાન કરાવનાર છે તે તો આપણે હમણાં જ જોઈશું; અને ત્યારે સર્વ દોષને સજ્જડ બાળી, થશે જ કે તેની શક્તિ અહલુત અલૌ-કિક જ હતી.

✓ 'પ્રેમાનંદની કવિતાનું ખરૂં હાઈ સમજનાર અલખત હવે વધતા જાય છે ખરા. તેની કવિતાનું રહસ્ય સમજવા પછી જ તેનાં હૃદયની ઉન્નતિ અને શ્રેષ્ઠતા કદપવામાં આવી શકે. કોઈ પણ અજ્ઞા પુરુષની અંદર, પ્રેમાનંદમાં છે તેવા બધા મહાન ગુણો વિકાસ પામી ચળકી રહેલા માલમ પડે તેનું મળી આવતું નથી. અલખત, આ વાક્ય બહુ જ વિશાલઅર્થગ્રાહી છે અને તેથી તેની સત્યાસત્યા વિષે બહુ જ શંકા ઉડાવવામાં આવે. તે છતાં પુનરુક્તિ

કરી કહું છું કે પ્રેમાનંદ જેવી અલૌકિક અનુષ્ઠાન શક્તિ ધરાવનારા કોઈ પણ ભાષામાં થયેલા હોય એમ મને માલમ નથી. પ્રેમાનંદનું હૃદય સર્વ અવસ્થાનું ચિત્ર એકદમ ગ્રહી શકે તેવું હતું; તેટલું જ નહિ પણ જે જે ચિત્ર તેનાં હૃદયપટ પર પડ્યું તેને તે શબ્દોમાં સાકાર કરી વાચકવર્ગ સમક્ષ તાદૃશ ખડું કરી શકતા. તેનું મગજ સર્વગ્રાહી હતું અને તેની બુદ્ધિ સર્વ વિષયમાં વિના પ્રયાસે પ્રયાણ કરી શકતી. શસ્ત્રવિદ્યાપ્રવીણ વૈદ્ય જેમ નસેનસને રોગરગ તપાસી માનવીના બાંધાથી માલીતગાર થાય તેમ પ્રેમાનંદે માનુષી હૃદયનાં પડેપડ ઉઠેલી તેની ભિન્ન ભિન્ન લાગણીઓનો બહુ જ ઊંડો અને ગંભીર અભ્યાસ કરેલો માલમ પડે છે. તેનાં નાટકોમાં તેણે કુદરતી લાગણીઓ અને જનસ્વભાવનાં જે જે અસલ ચિત્રો આપેલાં છે તે તરફ દૃષ્ટિ કરતાં દરેક જણ જાણી શકશે કે તેણે જનસ્વભાવની બુદ્ધિ બુદ્ધિ રેખાઓનું કેવું અધ્યયન કરેલું છે ! તેની કલ્પના પણ કૃતલી ઉચ્ચગ્રાહી તથા મનોરંજક છે ! તેનાં રમતીયાળ હાસ્યજનક ચિત્રો પણ કૃતલાં બધાં તદ્દત્ત અને અસરકારક છે ! પોતાને કહેવાનું હોય તે ઉચિત તથા સખળ શબ્દોમાં સરળ રીતે અને બહુ જ અસરકારક શૈલીએ કહેવાનો જે ઉત્તમ ગુણ, એ પ્રેમાનંદની કવિતામાં દામદામ આપણને વિસ્મય પમાડી દે છે. તેની મંલુલ રસભરી બાની, તેની ઉચિત કર્ણપ્રિય શૈલી, તેની અસરકારક હૃદયવેધી હલક, તેના શબ્દોનું માર્દવ અને તેના વાક્યોની મોહકતા એ તો ખરેખર અદ્વિતીય જ છે. તેની કવિતાની અંદર એકથી તે બીજા છેડા સુધી આરપાર વહેા જતો સ્વાદિષ્ટ રસ, તથા તેનાં પદોનું વર્ણુમાધુર્ય તથા તેનાં વર્ણુનોની સચોટતા, એ બધા શુણ્ણોથી વિશ્રુપિત થયેલી પ્રેમાનંદની કવિતા સર્વપ્રિય થાય એમાં સશય શાનો ? આમ પ્રેમાનંદની અંદર રસની જાળવણી, શબ્દોનું ઔચિત્ય, શૈલીની મીઠાશ અને પદોની મનોહરતા હોવા ઉપરાંત બુદ્ધિ બુદ્ધિ કાવ્યો અને નાટકોમાં તત્તત્ત વિષયને ઉચિત જે જે ઉત્કૃષ્ટ શુણ્ણો પ્રકાશી રહે છે તે પણ એક ઉપરજીવા વાંચનારને પણ વિસ્મય પમાડ્યા વિના રહેતા નથી. કવિ તરીકે તેની નૈસર્ગિક શક્તિ, તેની હિદાય કલ્પનાશક્તિ, તેની દિલ્લયમન હાસ્યોત્પાદક કળા, તેની ભાષાપરની અનન્ય સત્તા અને શબ્દોની ચુંટણીથી પદોમાં જાગરું સૌજન્ય અને લાલિત્ય-આ બધા શુણ્ણોનું પરિકીર્તન કર્યા પછી તેના છુટક છુટક મેથો લઈ તદેશીય ગુણાવગુણની કદર કરશું તોપણ, મધુના ઉદધિમાં ઊંડે ઊંડે જઈએ તેમ તેમ વધારે વધારે માધુર્યભર્યું મધુ લખ્ય થાય તેમ તેના શુણ્ણો સવિશેષ દીપ્તિથી સર્વ હૃદયને ભાસિત કરતા જ માલમ પડશે.

ઉધાતું માયું મૂકી ગુર્જરભાષાની ઉત્કૃષ્ટતા સાધવા લીધેલું પણ તેણે મથાર્ય રીતે પાળ્યું અને એક માણસ દીડીની માફક અનવરત કામ કર્યા કરીને જેટલું વધારેમાં વધારે કરી શકે તેટલું તેણે કર્યું. અને મૃતપ્રાય ગુર્જરભાષાને એક નજીવી હીણી બોલીના પદેથી ઉપાડી રસભરી ઉચ્ચભાષાને પદે મૂકી દીધી. તેવાં નરસનોનો ગુર્જર ભાષા અને તેનાં છોર જેટલો આભાર માને તેટલો થોડો જ તેણે બુદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રતિનાં ભિન્ન ભિન્ન કાવ્યો, નાટકો અને આખ્યાનો લખ્યાં છે તે જોઈને તેના જેવી સર્વગ્રાહી બુદ્ધિ એકે દેશમાં ઉત્પન્ન નહિ થઈ હોય એવું સૌ કોઈ વિનાસશય કબુલ કરે છે. ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ, વિદ્વાન સામાન્ય અને અભણ, રસિક તથા રસહીન એવા વિરોધી ગુણવાળા દરેક જણને ખુશ કરી પ્રસન્ન કરે એવાં એવાં કાવ્યોના લખનાર ઉપર સર્વ વર્ગ એક સરખી રીતે પ્રીતિ હોય એમાં

મંસલ રાનો ! આપને જાણીએ છીએ કે એકવાર નાગરી ન્યાન જમતી હતી તે વખતે આ સર્વ ગુણ સંપન્ન હવિરાગે અમુક પદો ગાયાં અને તે સાંભળી રસીયણ નામરાણીએ તથા રસિક નાગરો એવા તે સમમત બની પરવશ બની ગયા કે ખાનાનું બુધી પોતાના માગી કમળીયા પણ સતેવાગતનક કાવ્યના હરનારાને ઉપદાર કરી ઉઠ્યા. શું માનુસનાં હૃદયને નરનુનઃ પરવશ કરી લીધાનો આનાથી ખીન્ને સારો રાખલો મગી આવશે ખરો કે ? અને આવાં પરવશપણનો આપનાર હવિ પણ અવનિવલપર ઓળ કરતાં દ્વાય આવશે ખરો કે ? માં-બળનાં વેન જ તનમય કરી દેનાર રસની 'રેસલેલ પ્રસારી સર્વ હૃદયને રસ પ્રવાહમાં તણાતાં કરી દેનાર, સરખ જેમ મેરલીએ નાચે તેમ પોતાનાં કાવ્યરૂપી મેરલીથી માણસને નવાવનાર અને તેનાં હૃદયને લોહચુંબકથી રશમળા વધવા આકર્ષણથી ખેંચી લેનાર આ હવિ ધ્વિરતી એક અલૌકિક કૃતિ નહિ ! ! શું એ હવિ માટે ગુન્દર દેશ સમર્પ ન થાય ! ! શું એવા હવિઓ દેર દેર ગાલમ પડે ખરા ? ત્યારે શું એવાં અદ્ભુત નરરત્નને 'સાક્ષી રૂપિમાં પ્રથમ પદે મહાવામાં વિચાર' સરખો પણ કરવો શકે ખરો ?

અસખન, આ એક વિચારુણ છે તોને માટે સૌ કોઈ સામિમાન અદ્ભુ રહે. પરંતુ પ્રેમાનંદના ગુણની એટલેથી જ દદ નથી વળતી. સામાન્ય વર્ગને મંત્રુદ્દરવાથી કોઈ સંસ્-તમપણું મેળવ્યું કહેવાય નહિ, એમ પણ કોઈનું કહેવું રહો. સામાન્યગુણવાળા સામાન્ય ગુણથી પ્રીત થાય છે ને તેથી આ ઉપરથી જ પ્રેમાનંદને ઉત્તમગુણને કહેતાં કોઈ ખંચારો. પણ તેવાને પણ મોઢે ઘરો દેવાય એવું આપણા અનેક ગુણના પાત્ર પ્રેમાનંદમાં નહું. નહિ કે એવાં એવાં ગીતો રસપ્રવી તે દ્વન્ન સામાન્યજાનવાળાઓને જ ખુશ કરી શકતા. મોઢા મોઢા વિહારો પણ વાંચી વખાણે અને ગુણનાં કીર્તન કરે એવી મોટી મોટી ખાબલમાં પણ પ્રેમાનંદે વિચિત્ર મેળવી ખાત્ર દરદાન્યો છે. રોપારિણા, તપસ્વિજ્ઞાન, કૌપરીઆખ્યાન વગેરે, આખ્યાન નામ આપી, ઉત્તમ નાટ્યો લખી, પ્રેમાનંદે સાદાર વર્તમાં પણ પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ કરી છે. એ નાટ્યમાં અદિતી અંત મુખી સંકેતાર્થ રહેતો રસ, તેમાં વર્ણ-વેશં દુર્ગા દુર્ગા પદોના અદિત્યનું રચટીકરણ, અંદરના મોહોની રમખાણ, સંદરભ અને વિદ્યતા, દુર્ગા દુર્ગા વર્ણનોનો તદ્વાય આલેખ, તથા સર્વમાં નગ્નરે પડતી તરી અદ્યતી દેશ તથા આજના અભિમાનની દંડર શક્તિ, એ સૌ ગુણોથી નાટ્ય એ પણ એવું અમર નામ મેળવેલ છે કે પ્રેમાનંદને ઉપર કિર્તિલસ અને મોહસંપીર સાથે મરખાવેલ છે તે પણ પ્ર-

નાટકો ઉપરાંત તેણે અનેક કાવ્યો લખેલ છે, તેમાં કેટલાંક સામાન્ય વર્ગને માટે તથા કેટલાંક સાક્ષર વર્ગને માટે પણ છે. સુમદ્રાદરણ, રુકિમણીદરણ, આખાદરણ વગેરે છ-છાં જ સરળ છતાં અસરકારક અને શુભનર્થો કાવ્યો પૃથક્ જનને દુષ્પ્રતિરૂપ બની ભક્તિને પ્રેમમાં લીન કરે છે, તથા સામાન્ય વર્ગમાં ઉત્તમ વાંચવાના વિષય તરીકે બની આનંદ સાથે તાન અને વિનોદ સાથે ઉપદેશ આપે છે, તથા વિદ્વાન વર્ગને પણ તેમની વર્ણનશક્તિ વાર્તારસ, અને સચોટ લેખનશૈલી પ્રસન્ન કરે છે. નળદમયંતી કાવ્ય તો બહુ જ પ્રચલિત હોઈ તેના પ્રસંગો સૌને હૈયે જ હશે અને કરુણારસની જે હદ તેમાં વાળી છે તે ખરેખર કવિની સ્વર્ગીય શક્તિનો દેખીતો પુરાવો છે. દ્રૌપદીદરણકાવ્યની અંદર કવિની શબ્દને વાપરવાની શક્તિનો ચમત્કૃતિ ભરેલો વ્યાપાર જોવામાં આવે છે. તથા તે કાવ્યમાં એ કવિની વિદ્વત્તા તથા તેના અનુભવ બતાવનારા યણાક પ્રસંગો વાચકની દૃષ્ટિમંદાયમાં આવે છે. તેમાં ભીમનાં પરાક્રમો તથા વનવર્ણન વગેરે વિષયો બહુ અસરકારક છે તથા કવિની વર્ણનશક્તિ તથા વીરરસનો જમાવ કરવાની અતુલિત સત્તાનું ભાન કરાવે છે. આ અને આ ઉપરાંત કવિએ લખેલાં અનેક આખ્યાનો તથા કાવ્યો, કવિની શક્તિનાં ધરેણાં રૂપ પ્રસંગોને સાંકળી રાખનાર માત્રમ પડે છે. પરંતુ સ્થળસંકોચને લીધે તે પ્રત્યેક લઈને ગુણુ દોષનું વિવેચન થાય એ સંભવતું નથી. કવિની કરુણારસ, વીરરસ તથા શૃંગારરસની કેળવણી તથા ભવાનુકરસ અને હાસ્યરસના લેખોનું ઉપરજીવું ભાન થાય તેવા છુટક છુટક લખણ આખ્યા છતાં એક એ ગુણુ એવા છે કે જેની ખાસ નોંધ લીધા વિના ચાલે નહિ. હાસ્ય-રસની અંદર આપણે નૃસિંહમેતાના મામેરા, સામળદાસના વિવાહ તથા નૃસિંહમેતાના શુભન-ચરિત્રના પ્રસંગોની વાત ઉપાડી જ નથી. દુંદુભાં કહીએ તો નૃસિંહમેતાના યરનું વર્ણન, મોરની અંદર રહેતા તેના કુટુંબનું વર્ણન, મામેરાને વખતે પણ નૃસિંહમેતાની પોતાની વર્તણૂક વગેરે અનેક પ્રસંગો વાચકને અજળ આનંદની હદમાં કુખાલ્યા વિના રહે નહિ. તેવા છે. તેમ જ ભાગવત દશમસ્કંધની અંદર પણ વનવર્ણન, ગોપાલગોષ્ઠી, કૃષ્ણલીલા, ગોચર વ-ગેરે આમ્ય વિષયોનું પણ જે આમેલુજ વર્ણન આપેલું છે તે પણ ખરેખર તે મહાન કવિના માહાત્મ્યને સાધવામાં સળગ પુરાવારૂપ યઈ પડે છે.

આવી રીતે જુદા જુદા વિષયોની કેળવણીમાં પ્રેમાનંદની શક્તિનું ઉપરજીવું વિવેચન લીધા પછી પણ આ બધાને એક ડોરે મુકી દે તેવી પ્રેમાનંદની કુશળતાની નોંધ લેવી ખાસી રહે છે. જુદા જુદા રસોને સાકાર કરી વાચકને તે તે રસમાં કુબદ્ધી મરાવનાર જણ પોતે અભેદનું જ્ઞાન આપનાર બ્રહ્મજ્ઞાનના વિષયને પણ હાથ લગાજા વિના રહી શક્યો નથી, અને તેમાં પણ એણે એવી તો અદ્ભુત શક્તિ વાપરી છે કે સો સવાસો લીટી નેટલાં દુંદુભાં વિવેચનમાં પણ અચોક્ષ્ણ અર્થો જેનાપર લખાયા છે તેવા વિષયને તેણે ચિત્તરી આપી સિદ્ધ કર્યો છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો એકે અધરો કે કઠોર શબ્દ વાપ-ર્યા વિના બહુ જ સરળને સાદા શબ્દોમાં તેણે એવી તો ઉત્તમ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાન અને અભેદ-માર્ગ બતાવી આપ્યો છે કે અભણમાં અભણ ગોપીયો પણ સમજી જાય છે. આ પ્રસંગ ભમરપચીશીમાં વર્ણવેલો છે. શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાં રહ્યા સારે ગોપીયોના અસંતોષને મટાડવા તે પોતાના દૂત ઉદ્ધવને મોકલે છે અને આતપિતા તથા ગોપીયોને શિક્ષાવચન કહેવાનું તેને સૂચવે છે. તદનુસાર ઉદ્ધવ ગોકુળમાં આવે છે, તેને શ્રી કૃષ્ણના રથમાં આવતા જોઈ ગો-

પોયો શ્રીકૃષ્ણ હશે એવી આશાથી ગાંધી થેલી થોડે છે, ને ઉદ્ધવને જોઈ નિરાશ બને છે. આ પ્રસંગને પણ બહુ જ અસહ્યારક રીતે ચિતરેલો છે. પછી ઉદ્ધવ જ્ઞાન આપે છે અને તે જ્ઞાન પણ ઘણી ઉચી પ્રતિભા છે અને એવા કઠિણ વિષયને પણ સરળ રીતે પ્રેમાનંદ વર્ણવી શકે છે તે તેની અદ્ભુત શક્તિની ખાત્રી કરાવવામાં સમર્થ થાય છે. આવી રીતે દરેક વિષય દરેક પ્રસંગને દરેક ગ્રંથને દરેક તરૂપ ચિત્રમાં કાવ્યમાં કે આખ્યાનમાં ચિતરી આપી પૃથક્ જન આમાન્ય વર્ગ તથા આશ્રમ વર્ગ માંને એક સરખી રીતે સતોષ પમાડનાર ને રજન કરનાર પ્રેમાનંદ દિવ્ય શક્તિવાળા હતા અને તેમાં હિરણ્ય બક્ષીસ સર્પૂર્ણ પ્રકાશથી જગતી ગ્દી સર્વ નેત્રને આનંદપ્રદારક નીવડેલ છે એ વાત સ્વતઃ મિહજ થાય છે.

આટલા વિવેચન પછી હવે કહેવાનું બાકી રહેતું નથી કે પ્રેમાનંદ એ અનન્ય મૂર્તિ જ છે કાળિદાસ, શેખરપીપર, મિષ્ટાન કે બલમુનિ સાથે તેને અરખાવાય તેમ નથી કારણ એ સૌ પેનપોતાના ચક્રમાં જ ફરનાર હતા એક વિષયને આપણી તેને જ દીધાવનાર હતા તેમાં જ ઉત્કૃષ્ટતાને પ્રેમવનાર હતા, તેમાં વાચક વર્ગ પણ સૌ સ્નાતો જુદો જ, પરંતુ પ્રેમાનંદ તો શૂન્ય અને નાટક બનેને ઉત્તમરીતે રંગવનાર, સર્વ વર્ગના લોકોને પ્રિય અને મનવંતે મારે લખનાર હઈ ખરેખર કોઈ અનુસૂતમ અનેક સન્નેમથી મુગ્ધ રેશને નસીમે જગતી હોય છે પરંતુ જ્ઞાત્ય એટલે જ કે 'India never knows her greatest men', અને તે પ્રમાણે આપણે રિદેગીય લેખક અને લેખ વિશે જણતા હઈશું પણ પોતાને વિશે એ અમર પણ જાણવાને આવધાન મેળા નથી

મારે આ લેખમાં ઉમેરવું જોઈએ કે મેં અત્ર પ્રેમાનંદના ગુણનું જ નહિ તેનું પણ યથા શક્તિ યથામતિ વર્ણન કરેલ છે તેના દોષ તરફ ચક્ષુ મીચી જ શકેલ છે અને અનેક અગાધાગ્ય ગુણના ખાતમાં એક એ દોષ દોષ અને તે આમ ન જોવાય તો તેમાં મને દોષાર્થ નહિ. ગુણનામાં આવે: શૂન્ય —

एकोदि दोषो गुणसन्निपाति

निमज्जतोन्द्रો: किरणेष्विवाङ्कः ।

મનુષ્ય આ જુડને જ ન હોય તેમજ કામમાં પણ તેનું દોષ જ સર્વજ્ઞ ને અસંત કાદ તે જ ન હોય જ છે તે જ પછી મનુષી દુષ્ટવચનામાં તેવી યોગ્યતા તે ક્યાંથી દેવ જ હતાં બહુ જ ગુણનું જ વિવેચન ગ્રંથને મળી તે જ અત્ર કાર્ય પાત્ર તેમ જ કરામાં આપ્યું છે.

આ લેખ કેમ કે ને પૂરો તે જ ન જ કહેવાય પરંતુ જે છે તેને લાગે મારે માન્ય થશે તે જ મને. અમલ ને પ્રમત દશે તે જ વખતે આગમાં ગામમાં પૂરી પૂરી કરવા વન કરામાં અવરી. લાગ્યાં તે—**एष मे मन्दमते ददा प्रयत्नः ॥**

હી, ગુર્જરભાષાનો અભ્યાસી

—ૐ શ્રી—

પક્ષપાતરહિત અનુભવપ્રકાશ.

(મળેયું.)

સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ, જેને મન વાણી જાણી શકતાં
નથી પણ જે મનવાણીને જાણી શકે છે, અને
જેનાવડે આ દશ્ય જગત્ વિવર્તરૂપે પ્ર-
તીત થાયછે, એવા નિજાતમાને
નમસ્કાર કરૂં છું.

શ્રી ગણેશાયનમઃ

૧. એક સમયે કોઈ એક એકાંત સ્થાનમાં વસિષ્ઠના પૌત્ર અને શક્તિના પુત્ર પરાશ-
રજ પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક બેઠા હતા તે વખત મિત્રાના પુત્ર મૈત્રેય આવીને વેદવિધિપૂર્વક
પરાશરને શુરુ જાણીને પોતે પોતાની પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી શિષ્યભાવને પ્રાપ્ત થયા અને હાથ જો-
ડીને શિષ્યરીતને અનુસરી પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા કે—

હે ભગવાન ! આ સંસાર રૂપી દેહમંદિરમાં હું કોણ છું ? શું ઔત્રાદિક જ્ઞાનછંદ્રિયોનો
સમૂહ છું ? અથવા એક બે જ્ઞાનછંદ્રિય છું ? અથવા વાદ્આદિ કર્મછંદ્રિયોનો સમૂહ છું ? અથવા
એક એક વાદ્આદિ છંદ્રિયોરૂપ છું ? અથવા પ્રાણ આદિકે વાયુઓના સમુદાય રૂપ છું ?
અથવા એક એક પ્રાણ આદિ વાયુરૂપ છું ? અથવા મન આદિ અંતઃકરણ ચતુષ્ટયરૂપ છું ?
અથવા મન સુદ્ધિ આદિ એક એક રૂપ છું ? અથવા સ્વૈય સુદ્ધમરૂપ જે આકાશાદિ પંચ
મહાભૂત છે તેના સમુદાયરૂપ છું ? અથવા આકાશાદિ એક એક રૂપ છું ? અથવા તેમના કાર્યરૂપ
જે દેહ છે તે હું છું ? અથવા કામ ક્રોધાદિકે પચ્ચીસ પ્રકૃતિરૂપ છું ? અથવા સ્થાવર રૂપ
છું ? અથવા જંગમ રૂપ છું ? અથવા વ્યાપક રૂપ છું ? અથવા પરિચિન્ન રૂપ છું ? અથવા
પરમાણુ રૂપ છું ? અથવા અપરમાણુ રૂપ છું ? અથવા ભૂત પિશાચાદિ રૂપ છું ? અથવા
કોઈનું પ્રતિબિંબ છું ? અથવા બિંબ રૂપ છું ? અથવા હું જીવ છું ? અથવા હું ઇન્દ્રિય રૂપ
છું ? અથવા હું બ્રહ્મ છું ? અથવા હું જડરૂપ છું ? અથવા ચૈતન્ય રૂપ છું ? અથવા
સર્વશક્તિમાન છું ? અથવા સર્વ શક્તિથી રહિત છું ? અથવા માયા તથા અવિદ્યાના સંબં-
ધવાળો છું ? અથવા તેમના સંબંધથી રહિત છું ? અથવા માયા તથા અવિદ્યાએ કરીને
ભોહિત છું ? અથવા અભોહિત છું ? અથવા સુખ દુઃખનું કારણ જે ધર્માધર્મ તે વાળો
છું ? અથવા તેનાથી રહિત છું ? અથવા ધર્માધર્મનું કાર્ય જે સુખ દુઃખ તેના ભોક્તા છું ?
અથવા અભોક્તા છું ? અથવા ક્રિયાવાન છું ? અથવા અક્રિય છું ? અથવા શાન્તિ આદિ

મનના ધર્મ રૂપ હું ? અથવા ધર્મી રૂપ હું ? અથવા તેનાથી રહિત હું ? અથવા સમાધિ
 રૂપ હું ? અથવા વિશેષ રૂપ હું ? અથવા તેનાથી રહિત હું ? અથવા રૂપાદિક વિષયરૂપ
 હું ? અથવા તેનાથી રહિત હું ? અથવા નિલ હું ? અથવા અનિલ હું ? અથવા દૃશ્ય
 હું ? અથવા દ્રશ્ય હું ? અથવા દૃશ્ય દ્રશ્ય ઉભય રૂપ હું ? અથવા તેનાથી રહિત હું ? અથવા
 પ્રાક્ષણાદિક વર્ણી હું ? અથવા પ્રાક્ષણી આદિ આશ્રમી હું ? અથવા તેનાથી રહિત હું ?
 અથવા આ દેહ વિશે હું સગુણ રૂપ હું ? અથવા નિર્ગુણ રૂપ હું ? અથવા હું મનુષ્ય રૂપ
 હું ? અથવા સ્ત્રી કે પુરુષ રૂપ હું ? અથવા નપુંસકરૂપ હું ? અથવા પર કરીતે દેખાવામાં
 આવું હું ? અથવા ગ્રહણરૂપ હું કે 'લાગ રૂપ હું ? અથવા હયાતવાંજો હું કે તેથી રહિત
 હું ? અથવા અનંત હું ? કિંવા અંતરાજો હું ? અથવા મધુર રસાદિ રૂપ હું ?
 અથવા તેનાથી રહિત હું ? અથવા ઋષિ હું ? અથવા મુનિ હું ? અથવા અનેક શાસ્ત્ર
 રીતિ અનુસાર પચ્ચીસ કિંવા એક સોપચીસ કિંવા સત્તાવીસ આદિ પ્રકૃતિ રૂપ હું ?
 અથવા તેનાથી રહિત હું ? અથવા વ્યાપક હું કે અવ્યાપક હું ? અથવા અસંગ હું કે સંગી
 હું ? અથવા હું મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાઉં હું કે નહીં ? અથવા અમુરારિ જ્ઞાન હૃદિયોના પ્રકાશક કે
 અભિમાની સર્ગાદિ દેવતા રૂપ હું ? અથવા તેમનાથી રહિત હું ? અથવા વાક આદિ કર્મ
 હૃદિયોના અભિમાની અગ્નિ આદિ દેવતા રૂપ હું ? કે તેનાથી રહિત હું ? અથવા મનાદિ
 અંતઃકરણ ચતુષ્થના અભિમાની ચંદ્રાદિ દેવતા હું કે નહીં ? અથવા મનાદિના સંકેત્યાદિ
 ધર્મ રૂપ હું ? અથવા નહીં ? કિંવા તાત્પર્ય કે પાંચ જ્ઞાનદ્રવ્ય પાંચ કર્મદ્રવ્ય અતઃક-
 રણચતુષ્થ અને શબ્દાદિ ત્રીણ (યોગાદિક હૃદિયોના) વિષય તથા ત્રીણ દેવતા એ
 ત્રીણ ત્રિપુટી રૂપ હું કે નહીં ? અથવા તેનાથી રહિત હું ? અથવા ત્રોત્રાદિક હૃદિયોના અધિ-
 રત્નાદિ ધર્મ રૂપ હું અથવા તેનાથી રહિત હું ? અથવા દૂર હું કે સમીપ હું ? અથવા
 લાંબો હું કે યોગ્ય હું ? અથવા ઉર્ધ્વરૂપ હું કે અધોરૂપ હું ? અથવા દિશા કે ઉપરિશા રૂપ
 હું ? અથવા તેનાથી રહિત હું ? અથવા પ્રયાગાદિ તીર્થ રૂપ હું અથવા નહીં ? કિંવા પ્રયા-
 ગાદિ તીર્થોના અભિમાની વેદીમાધવ આદિક હું વા નહીં ? કિંવા વક રૂપ હું કે અવક રૂપ
 હું ? અથવા માતા રૂપ હું કે પિતા રૂપ હું ? અથવા પુત્ર રૂપ હું અથવા માનાદિ ભાવથી
 રહિત હું ? અથવા સમવ્યાહતિરૂપ ભૂરાદિ ઉપરના લોક કિંવા અતલાદિ નીચેના લોક હું ?
 અથવા તે લોકોમાં રહેવા વાળો હું કે નહીં ? અથવા રસાદિ સમ ધાતુ રૂપ હું વા નહીં ?
 અથવા આકાશાદિ પંચભૂતોના શબ્દાદિ ગુણ રૂપ હું ? વા તેનાથી રહિત હું ? અથવા કોઈ
 ઉત્તમ મધ્યમ વા કનિષ્ઠ પદાર્થ હું ? અથવા જાત્ર ત્વચ્ર કે સુપુષ્પિ રૂપ વા તુલ્યરૂપ હું ?
 અથવા તુરિયાતીત હું. અથવા જાત્ર ત્વચ્ર સુપુષ્પિના અભિમાની વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાણ
 જીવ હું ? વા જાત્રાદિ અવસ્થાના અભિમાનથી રહિત હું ? અથવા વ્યપ્તિ સ્થૂલ શરીર હું ?
 વ્યપ્તિ સૂક્ષ્મ શરીર હું ? વા વ્યપ્તિ કારણ શરીર હું ? અથવા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ સમષ્ટિરૂપ
 હું ? વા તેનાથી રહિત પચ્ચોથ રૂપ હું ? વા તેનાથી રહિત હું ? તથા વૈષ્ણવી, મધ્યમા,
 પરમ્પત્ની, પદ્મ વાણી રૂપ હું ? વા તેનાથી રહિત હું ? અથવા સમષ્ટિ કારણ શરીર હું, વા
 સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર હું, વા સમષ્ટિ સ્થૂલ શરીર હું ? અથવા તે સમષ્ટિ સ્થૂલાદિ શરી-
 રોના અભિમાની વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ હૃદિય કર્મથી હું ? સમષ્ટિ સ્થૂલાદિ અભિમાનથી રહિત
 હું ? અથવા સત્ત્વગુણ, રજોગુણ, કે તમોગુણ રૂપ હું કિંવા તેનાથી રહિત હું ? અથવા

અમાનિતાદિ દેવી સંપત્તિ રૂપ છું અથવા દંભાદિ આસુરી સંપત્તિ રૂપ છું? અથવા ૭ બર્મિ-
યાન છું કે નહીં? અથવા ૭ ભાવ વિકારવાન છું કે નહીં? અથવા ઔનાદિ દંદ્રિયો
મનાદિનો હું વિષય છું વા અવિષય છું? તાત્પર્ય કે મનાદિ દંદ્રિયોદ્ધારા હું જાણવામાં આવું
છું કે નહીં? અથવા સ્વપ્રકાશ છું કે પરપ્રકાશ છું? અથવા કર્મવાન છું કે નહીં? અથવા
કર્મે ઉપાસનાનું ફક્ત ભોગવું છું કે નહીં? અથવા કર્મ અને ઉપાસનાનો હું કર્તા છું કે નહીં?
અથવા કોઈ અન્ય કર્તા છે? અથવા હું નિષ્કર્તવ્ય છું કે સકર્તવ્ય છું? હું બંધ રૂપ છું કે
મોક્ષ રૂપ છું? અથવા તેનાથી રહિત છું? હું. કારણ સ્વરૂપ છું કે કાર્ય સ્વરૂપ છું કે તેનાથી
રહિત છું? ચુરના ઉપદેશ વા શાસ્ત્રદ્વારા હું જાણવામાં આવું કે નહીં? દેશ કાલ વસ્તુ સ્વરૂપ
છું કે તેનાથી રહિત છું? નામ રૂપ સ્વરૂપ છું કે તેનાથી રહિત છું? હું સાદિ છું કે
અનાદિ છું? હું સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપ છું કે નહીં? યજ્ઞ દાનાદિ રૂપ છું કે તેનાથી રહિત
છું? હું પડિત છું કે અપડિત છું? હું સ્વામી છું કે દાસ છું? હું સ્થાવર છું કે જંગમ
છું? હું બાહ્ય છું અથવા છું કે વદ્ય છું? કિંવા બાળકાદિ અવસ્થા રૂપ છું વા નહીં? મુંદર
રૂપ છું કે અમુંદર રૂપ છું? અધકાર રૂપ છું કે પ્રકાશ રૂપ છું? સુખ દુઃખ રૂપ છું
કે તેનાથી. રહિત છું? લક્ષ્ય રૂપ છું કે વાચ્ય રૂપ છું? ઉપાદેય રૂપ છું કે તેનાથી રહિત
છું? કર્મ રૂપ છું કે અકર્મ રૂપ છું? સર્વ જગતનું ઉપાદાન કારણ અગ્નિ વા માયા
રૂપ છું વા તેનાથી રહિત છું? ઈલાદિ ઉક્ત પદ્યોના મધ્યમાં હું કોણ છું?

૨ આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરીને હશે છે કે હે શાન્તિદાયક કૃપાળુ, સર્વહિતેષુ, સર્વ શિષ્યોના
સંતાપનાશક, કરુણાનિધિ, હે અજ્ઞાનનાશક દીનબધુ, હે અધ્યર્થદર્શી, અંશય વિધ્વંસક
સત્ગુરુ! આ સંસ્કારરૂપી સમુદ્રથી આપ કૃપા કરીને મને પાર કરો કેમકે હું તમારા શરણને
પ્રાપ્ત થયો છું.

આ પ્રકારે શ્રદ્ધાવાન શિષ્ય મૈત્રેયની રસભરી વાણી સાંભળી તે પરાશર મુનિ
સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર કેવલ એક જ સમાધાનથી કરે છે.

૩ હે મૈત્રેય, પૂર્વે તમે દેહથી લઈને અજ્ઞાન પર્યંત સર્વ પદાર્થ કહ્યા તે તમે નથી, કેમકે
અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું કાર્ય ને સર્વ પદાર્થ છે તે પરસ્પર વ્યભિચારી છે, તથા પરસ્પર અ-
પેક્ષાવાળા છે, તથા આપસમાં, કાર્યકારણભાવવાળા છે, તથા એકનાદશ્ય છે, તથા. દેશ
કાળ વસ્તુ પરિચ્છેદવાળા છે, તથા ૭ ભાવ વિચાર વાળા છે, તથા અપિતશયતાદિ દોષ વાળા છે,
તથા! જમજાનના વિષય છે, તથા જડ છે, તથા વાત્સર્યજલ છૂંદ માત્ર છે, તથા સ્વમવત્ પ્રતીતિ
માત્ર છે, તથા અવિદ્યાનું પરિણામ છે, તથા એકનાનું વિવર્તન છે, અને રજ્જુ સર્પની માફક
કેવળ મિથ્યા તમારા સ્વરૂપમાં દર્શિત પ્રતીતિ માત્રા છે, સ્વમ દશ્યની માફક છે: વસ્તુતઃ
સત્ય નથી. હે મૈત્રેય, વાસ્તવિક રીતે તમે. દેહથી લઈને અજ્ઞાન પર્યંત પૂર્વે પદાર્થ કહ્યા, તથા
બીજા પણ અનેક પદાર્થ છે તે સર્વ. મન વાણીના ગોચર છે અને તમારું સ્વરૂપ તો અના-
નુમનસગોચર છે જે સાક્ષાત્ કહેવાને અમે પણ સમર્થ નથી, તેમ જ તમે પણ તેને સા-
ક્ષાત્ દશ્યરૂપે કરીને જાણવાને સમર્થ નથી. કેમકે સર્વ:શબ્દ. દરેકજ નેને વિષય સુખનો
અનુભવ કરે. છે ને કે શબ્દ-સ્પર્શાદિક વિષયજન્ય સુખ છે તેને પણ સાક્ષાત્.
દશ્યની માફક કહેવાને તથા જાણવા સમર્થ નથી થતા, તો સર્વ પ્રકારે અવાનુમનસગોચર

જે સર્વનું આત્મસ્વરૂપ સુખ છે એને સાક્ષાત્ કંઈ પણ નિમિત્ત વગર વિદ્યાન કેવી રીતે કહેશે અને સુમુક્ષુ કેવી રીતે જાણશે ? મતલબ કે કહેવું તથા જાણવું કંઈ પણ નહીં થઈ શકે. પરંતુ એક નિમિત્તથી તેનું કહેવું તથા જાણવું બંને પણ થઈ શકે છે. જેમકે—મને કરીને પણ અચિત્તનીય છે એવી રચનાવાળું જે આ જગત છે તે જગતની ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર રૂપી વ્યવહાર કરવા વાળો જે જગતનો સ્વામી પરમાત્મા છે એવા તટસ્થ લક્ષણે કરીને જેનું પરમાત્માનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે, તથા જેનું ચિત્તને જોઈને ચિત્રેલા (ચિત્ર કાઢનાર) નું હોયું અનુમાને કરી કહેવામાં આવે છે તેનું કહેવું જાણવું આ થઈ શકે છે. હે સુષુપ્તિવાન મૈત્રેય, સુખ દુઃખાદિ સર્વ પદાર્થ જોણે કરીને સિદ્ધ થાય છે તેજ તમારું સ્વરૂપ છે. અને જે મનના રુદ્રવાથી પ્રથમ સ્વતઃસિદ્ધ છે, અને વળી મનના શુભ અશુભ રુદ્રવાનો જે સાક્ષીરૂપ હોઈ નિર્વિકાર સ્થિત છે તે તમારું સ્વરૂપ છે. જેવી રીતે જ પ્રકારના રૂપની ન્યૂનાધિકતાનું પરિમાણ કરવા વાળી ચક્ષુષ્ઠિય રૂપથી ભિન્ન સર્વ રૂપના વિકારોથી રહિત રૂપની ઉપચારક દ્રષ્ટા છે, તથા જેમ શબ્દના ન્યૂનાધિકતાનું પ્રમાણ કરવાવાળી શ્રોત્રીય શબ્દથી ભિન્ન શબ્દ-વિકારોથી રહિત શબ્દની ઉપચારક જ્ઞાતા છે, તથા જેમ ગંધના ઉત્તમ મધ્યમ ભાવનું તથા ગંધની ઉત્પત્તિ નાશનું પરિમાણ કરવાવાળી ધ્રાણ્ઠિય ગંધથી ભિન્ન સર્વ ગંધના વિકારોથી રહિત ગંધની ઉપચારક દ્રષ્ટા છે. તથા જેમ જ પ્રકારના રસના ન્યૂનાધિકતાનું પરિમાણ કરવાવાળી રસનેદ્રિય રસથી ભિન્ન સર્વ રસના વિકારોથી રહિત અને રસની (સુખ જ્ઞાતા જે આત્મા તેની ઉપાધિ હોવાથી) જાણુ જ્ઞાતા છે. તથા જેમ સ્પર્શ વિપયના ન્યૂનાધિક ભાવને પરિમાણ કરવાવાળી ત્વચા દ્રિય સ્પર્શના સર્વ વિકારોથી રહિત સ્પર્શવિપયોની ઉપચારક જ્ઞાતા સ્પર્શથી ભિન્ન છે. કેમકે રૂપાદિક પદાર્થ ભિન્ન દેશમાં સ્થિત છે અને રૂપાદિકના પરિમાણ કરવાવાળાં ચક્ષુરાદિક ઉપચારક દ્રષ્ટા ભિન્ન દેશમાં નામ દેહ વિશે સ્થિત છે, એથી રૂપાદિકના ગુણહોષ ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયરૂપ દ્રષ્ટા જે સ્પર્શ નથી કરતા, તથા રૂપાદિક પદાર્થ પોતાના ચક્ષુ આદિકને જાણતા પણ નથી. તેમ જ પ્રત્યેક આત્મા પણ આ દેહરૂપ સંધાત વિશે મન વાણીના કથન ચિત્તનથી રહિત સ્થિત રહ્યો રહ્યો પણ, જોણે કરી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અહંકાર, લજ્જા, અલજ્જા, ધૃતિ, ભય, અભય, શાન્તિ, અશાન્તિ, યથાર્થ જ્ઞાન, અયથાર્થ જ્ઞાન, સ્મૃતિ, અસ્મૃતિ, દબ, અદબ, માન, અમાન, મનની શુભાશુભ રુદ્રણા, હર્ષ, શોક, ધ્યાન, અધ્યાન, બંધ, મોક્ષ, ગ્રહણ, સાગ, જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મરણ, મૂર્છા, સમાધિ, આદિક છે—સારાંશ કે દૈવી આસુરી ગુણ વા મન સહિત સર્વ મનના ધર્મ જોણે કરી સિદ્ધ થાય છે, મતલબ કે જોણે કરી પૂર્વે કહ્યા સર્વ પદાર્થ જાણવામાં આવે છે તે જ તમારું સ્વરૂપ છે. સુખ દુઃખાદિ પદાર્થોનો ત્રાજવા (અંતર તાકડી) વત્ પરિમાણ કરવાવાળો છે, જેનું મનાદિકે કરીને પરિમાણ થઈ શકે નહિ તે જ મનાદિકેનો સાક્ષી પ્રકાશક મહાકાશથી અભિન્ન ઘટાકાશની માફક પરમાત્માથી અભિન્ન, પ્રત્યેક આત્મા તમારું સ્વરૂપ છે. તથા પ્રાણાદિકને ક્ષુધા પિપાસાદિક ધર્મોને જે જાણે છે તથા પ્રાણ અપાનાદિકના ન્યૂનાધિક ભાવને જે જાણે છે તે પ્રત્યક્ આત્મા તમારું સ્વરૂપ છે. અને જે શરીર તથા શરીરના શયનાદિક સર્વ ધર્મોને જાણે છે તે જ ધરદ્રષ્ટાની માફક તથા ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયો તથા ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોના મેદધિરત્વાદિક સર્વ ધર્મોની ન્યૂનતા અધિકતાનો જે અંતર જાણવાવાળો છે તેજ પ્રત્યક્ આત્મા તમારું સ્વરૂપ છે. અને જે શરીરાત્મક પંચ મહાભૂત તથા શરીરની અંદર રહેવાવાળો પંચમહાભૂતોના કાર્ય-

રૂપ કોષાદિક પચીસ વા સત્તાવીશ વા એકસોપચીસ પ્રકૃતિઓ તથા શૂન્ય, ભવિષ્ય, વર્તમાન કાળમાં હોવાવાળા પદાર્થોને જે સિદ્ધ કરવા વાળો છે તે તમારું સ્વરૂપ છે. અને જે મન બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્તાદિક અંતઃકરણ તથા અંતઃકરણની સાત્ત્વિકાદિક વૃત્તિઓને સિદ્ધ કરવા વાળો છે તે તમારું સ્વરૂપ છે. અને જે સગુણ વા નિર્ગુણ પરમેશ્વરના ધ્યાન અધ્યાનનો જે અંતઃ સાક્ષી જ્ઞાતા છે તથા ભાવ અભાવ તથા અસ્તિ નાસ્તિ સર્વ પદાર્થોને જે સિદ્ધ કરે છે તે તમારું સ્વરૂપ છે. અને જે સાત્ત્વિક વૃત્તિઓની ઉત્પત્તિ અનુત્પત્તિ તથા રાજસી વૃત્તિની ઉત્પત્તિ અનુત્પત્તિ તથા તામસી વૃત્તિની ઉત્પત્તિ અનુત્પત્તિને જાણે છે તે જ તમારું પ્રસન્નભાવ સ્વરૂપ છે. અને સાત્ત્વિક વૃત્તિ અંતઃકરણથી ઉદય યદ્યને નષ્ટ યદ્યર્થ, અને જ્યાં મુધી રાજસી વા તામસી વા પુનઃ સાત્ત્વિક વૃત્તિ ઉદય યદ્ય નથી તે સંધિમાં સ્થિત યદ્યને દેહલીલીપકન્યાયે કરીને સાત્ત્વિક વૃત્તિઓના અસ્તભાવ અને ખીજી રાજસી તામસી વા સાત્ત્વિક વૃત્તિઓના અભ્યુદયને પોતાના સ્વપ્રકાશરૂપે કરીને જે સિદ્ધ કરે છે તેજ તમારું સ્વરૂપ છે. તેમજ જેમ રાજસી વૃત્તિ ઉદય યદ્યને નષ્ટ યદ્યર્થ અને સાત્ત્વિક તામસી વા પુનઃ રાજસી પ્રકૃતિ ઉદય નથી યદ્ય, તેમ જ જ્યારે તામસી વૃત્તિ ઉત્પન્ન યદ્યને પુનઃ નષ્ટ યદ્ય તે જ્યાં મુધી સાત્ત્વિક વા રાજસી વા પુનઃ તામસી વૃત્તિ ઉત્પન્ન યદ્ય નથી ત્યાં મુધી તે કાલમાં જે શાંતરૂપ નિર્વિકલ્પ પ્રકાશ કરીને પૂર્યોક્ત વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે તે જ સત્ત્વરૂપ તમારું સ્વરૂપ છે. તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ વૃત્તિઓની સંધિઓમાં સ્થિત રહો રહો દેહલીલીપકન્યાયવત્ સર્વ વૃત્તિઓના ભાવ અભાવને જે સિદ્ધ કરવા વાળો છે તેજ પ્રસન્ન આત્મા તમે છો. અને જેને મન કદી મનન કરી શકતું નથી અને જેનો બુદ્ધિ નિશ્ચય નથી કરી શકતો અને જેને ચિત્ત ચિંતન નથી કરી શકતું અને જેને અહંકાર અહંપણું નથી કરી શકતો, કેમકે એ જાતિગુણક્રિયાદિસંબધવાળા પદાર્થોને જ મનાદિ ચિંતન કરી શકે છે અને એ પ્રસન્ન આત્મા જાતિ, ગુણ ક્રિયાદિ સંબધવાન દૃશ્ય પદાર્થોથી રહિત છતાં તેનો દ્રશ્ય છે, ને એ નિયમ છે કે દૃશ્ય દ્રશ્યને પ્રકાશ કરી શકતો નથી. ઉલટ દ્રશ્ય દૃશ્યને પ્રકાશ કરે છે. સૂર્ય દીપકાદિ આમાં પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત છે. એથી કરી મન આદેકના સાક્ષી દ્રશ્ય આત્માને મન આદિક પૂર્યોક્ત મનનાદિક કરી શકતા નથી. કિંતુ મન બુદ્ધ આદેકના ભાવ અભાવ તથા તેના ન્યૂનાધિક જાવને તથા મન આદિની શાન્તિ અશાન્ત ધૃતિ અધૃતિ આદિક ધર્મોને જે જાણે છે તે જ વસ્તુ તમારું સ્વરૂપ છે. તથા આ જગત્ સ્વપ્ન સુષુપ્ત્યાદિક પ્રપંચ જેણે કરી સિદ્ધ થાય છે તથા જેણે કરી પંચકોશોનું પરિમાણ થાય છે તથા જે પંચકોશોથી અતીત, પંચકોશોનો સાક્ષી પ્રકાશક વા સ્વામી છે તે જ ચૈતન્ય વસ્તુ તમારું સ્વરૂપ છે.

અષ્ટાદશસ્તોત્રી ગીતા.

શ. રા. મયુરભાર્ત દુર્લભદાસ નામે એક મુદરથ અમને લખી જણાવેછે કે:—

“શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાગત પરમરમણીય જ્ઞાન એ જ્ઞાનની પરાકાષ્ટક છે એમ અનેક તર-
થી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આર્યધર્મગ્રન્થોમાં ગીતા જેટલી મહત્તા ખીજી કોઈ ગ્રન્થે
પ્રાપ્ત કરી નથી. અનેક ભાષામાં તેનાં ભાષાન્તર થયાં છે. એક એક ભાષામાં પણ તેનાં
અનેક ભાષાન્તર થયાં છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં તેનાં જે જે ભાષાન્તરો થયેલાં છે
તેમાં મદૂમ બ્રહ્મનિષ્ઠ અને સુદર્શનના આદ્યદષ્ટા શ્રી મણિલાલ નમુભાઈ દ્વિવેદી કે જેમને
હું અને મારા જેવા અનેક યુવકો ગુરુરૂપ માને છે તેમને હાથે થયેલું ભાષાન્તર સર્વોત્તમ
અને મતાન્તરોના દુરામદથી મુક્ત ગણાય છે. લવિષ્યધર્મપ્રવૃત્તિ મુઘટિત થવા સારુ એ
મહાત્માએ નિરન્તર અને પ્રાણપંચથી મહાપ્રયાસ કર્યો છે. પ્રાણાન્ત પર્વન્ત તેમનું જીવન-
વૃત્ત જ ધર્મપ્રવૃત્તિમાં યોગ્ય વિવર્ત કરવાનું હતું. બગવાનૂ શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તો વર્ત-
માન પ્રજાને તેમણે જ સમજાવ્યા એમ કહેવાને મને તો લેણું પડ્યું વાંધો લાગતો નથી.
એ ધર્મપુરંધર બ્રહ્મનિષ્ઠ સાક્ષરે ધાર્યું હોત તો તેઓ એક નવો પંથ સ્થાપી શકત અને
આચાર્યમાં ગણાત. પણ પંથ અને સંપ્રદાયથી વાસ્તવિક લાભ નથી અને એથી કંઈ ધર્મ-
જીવન ઉચ્ચ થઈ શકતું નથી એ તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. જૂના સંપ્રદાયદિ ઉદ્ભવવાનાં
તે તે સંપ્રદાયોના ઉદ્ભવકારે કાંઈ કારણો હતાં. તે તે કારણોની અનિવાર્ય સત્તાથી તે ઉદ્-
ભવી આવ્યા, પણ હાલમાં તેનું કંઈ થવાની જરૂર નથી; દેશકાલમાં આજ ધણી અન્તર
થઈ ગયો છે; માટે અબેદ અને ઐક્ય પ્રવર્તતી સામવૃદ્ધિ કરવામાં જ પરમ શ્રેય છે એ
તેમના અંતઃકરણનો અભિપ્રાય હતો—જેના પરિણામે ગત કાલમાં થયેલા તેમના પ્રયત્નોનો
વર્તમાન પરિપાક સર્વ સુતોને મુવિદિત છે.

મને કેટલાક જણ કાગળોમાંથી અષ્ટાદશસ્તોત્રી ગીતા જડી આવી. એ પ્રસિદ્ધ છે
કે નહિ તે કાંઈ હું જાણુનો નથી. એમાં કાંઈ નવીન નથી. ગીતાના પ્રત્યેક અધ્યાયનો અટક
શ્લોક લઈ અસદ્ અધ્યાયના અસદ્ શ્લોકની આ ગીતા બનેલી છે. આની યોજના કોણે
કરેલી છે તે જાણાતુ નથી અને તે જાણવાનો આગ્રહ રાખ્યા સરખું કંઈ કારણુ પણ
નથી. અગ્રેજ શ્લોકની સમાપ્તિ થતાં એક વધારાનો શ્લોક એવી મતપ્રબળ છે કે જે આ
ગીતાનો પાઠ ભક્તિભાવથી કરશે તેને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અષ્ટાદશે અધ્યાય પાઠ કરવાનું
ફલ અને જ્ઞાન બન્ને પ્રાપ્ત થશે. આ શ્લોકોનું ગ્રંથન સકારણુ થયેલું હોતું જોઈએ. એમ વિચા-
રતાં જાણાઈ આવ્યું કે સ્વાધ્યાય કરનારાને આ શ્લોકોનું તારણુ અતિ ઉપયુક્ત છે: એટલા
જ શ્લોકોનું સ્મરણુ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણભગવાનોક્ત ગીતાનો બધો સંદર્ભ દૃષ્ટિગોચર થઈ
શકે એમ છે. ગીતાજ્ઞના પ્રત્યેક અધ્યાયમાં અનુક્રમે અર્જુનવિપાદયોગ, સ્નાંયયોગ,
કર્મયોગ, કર્મજહ્વારપંચુયોગ, કર્મસંન્યાસયોગ, આત્મસંયમયોગ, જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ, અક્ષર-
બ્રહ્મયોગ, રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ, વિભૂતિયોગ, વિશ્વરૂપદર્શનયોગ, ભક્તિયોગ, પ્રકૃતિ-
પુરુષનિર્દેશયોગ, ગુણત્રયવિભાગયોગ, પુરુષોત્તમયોગ, દૈવાસુરસપ્તદ્વિભાગયોગ, અઘ્ના-
ત્રયવિભાગયોગ, અને સંન્યાસયોગનું સ્પષ્ટીકરણુ થયેલું છે. અને આ અસદ્ શ્લોકો
પણુ તેનું જ જ્ઞાન કરી આપે તેમ છે. એટલે એ શ્લોકો કોઈ ધર્મપ્રવર્તક માસિકમાં
આપવા ધારણુ થઈ જે મહાશય વિદ્વદ્વર્ચને હું પરમપૂજ્ય ગુરુ માનતો આવ્યો હું અને

જેમની સંગતિના પરિણામરૂપ આવા વિષયોમાં મારી રુચિ અને વૃત્તિ સ્થિર થવા આવી છે, જેમનો આશય ગીતાશાસ્ત્ર દુનીઆના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીના પ્રત્યેક જનના હૃદયમાં ઉતરે એવો હતો, તેમને હાથે ઉછરેલા “સુદર્શન”માં જ આ શ્લોકો મોકલી આપવા નિશ્ચય થયો અને પરિણામે આ અષ્ટાદશશ્લોકી ગીતા ઉતારી મોકલી. એ શ્લોકોનું ભાષાન્તર મહાત્મા મણિભાઈની ગીતામાં જ જોવું હોય કે જોવું પડે તેમણે જોઈલેવું. તેમના ભાષાન્તર કરતાં સાદું ભાષાન્તર કરવા હું અશક્ત છું અને ઉતારી કરી લેતો એ નિરર્થક જગ્યા રોકવા જોવું છે.

મયુરભાઈ દુર્લભદાસ કકર.”

રા. મયુરભાઈએ મોકલેલા શ્લોકો અમે નીચે ઉતારીએ છીએ, અને વાંચનારની અનુકૂલતા માટે, એનું બ્રહ્મ મણિભાઈ કરેલું ભાષાન્તર પણ સાથે આપીએ છીએ. વળી, સમસ્ત અધ્યાયમાંથી અમુક જ શ્લોક ગામ્રાટે પસંદ કરવામાં આવ્યો છે, અને એ અષ્ટાદશ શ્લોકોના અર્થ કેવી રીતે સુસ્પષ્ટ સાંકળી શકાય છે એ બતાવવા પ્રત્યેક શ્લોકને આરભે થોડાક શબ્દો અમારા પણ ઉમેરીશું બહુ વિસ્તાર નહિ કરીએ, કારણ કે સક્ષિપ્ત-દિગ્દર્શી-અન્યનું રહસ્યસૂચન પણ સક્ષિપ્ત-દિગ્દર્શી-શબ્દોમાં જ થવું ઉચિત છે.

શ્રી ગણેશાયનમઃ

અથ અષ્ટાદશશ્લોકી ગીતા.

૧

આરંભમાં જ પ્રશ્ન થાય છે કે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનો અધિકારી કોણ ? સ્વ-કર્તવ્ય સમગ્રના પગર પણ, વિજય, રાજ્ય, સુખ, સર્વપ્રકારના ભોગ-અરે ! છવિત પણ-પારકાના સુખાર્થ સજવા તત્પર થયો છે તે જ ભગવદ્ગીતાના મહાન ઉપદેશનો અધિકારી છે. માટે પ્રથમાધ્યાયનો નીચેનો શ્લોક રહસ્યરૂપ છે.

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ

ન ચ રાજ્યં સુસ્થાનિ ચ ।

કિન્નો રાજ્યેન ગોવિંદ

કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ॥ ૧ અ૦ ૩૨ શ્લોક (અર્જુનવિપાદ)

[“ મારે જયની ઇચ્છા નથી, રાજ્યની કે સુખની પણ નથી, હે ગોવિન્દ, રાજ્ય કે કે ભોગ કે છવિતનું આપણે શું કામ છે ! ”]

૨

આત્મા નિસ્વ છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર નીતિ અને ધર્મનો આધાર છે : આત્મા એ જગનો આવિર્ભાવ માત્ર હોય તો કર્તવ્ય સંબન્ધી સઘળી દરકાર માત્ર ક્ષણિકપ્રયોજનવાળી, નિઃસારૂ ધર્મ જાય. માટે શ્રી કૃષ્ણ નીચેના શબ્દોમાં પોતાના પરમ ગંભીર ઉપદેશનો પાયો નાંખેછે:-

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્-

નાયં ભૂત્વા મવિતા વા ન ભૂયઃ ।

અજો નિસઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨ અ૦ ૨૦ શ્લો૦ (સાંખ્ય).

[“ કદી પણ, જન્મ પામતો નથી કે મરતો નથી, -એ થઈને ફરી થવાનો નથી; અજ છે, નિસ છે, શાશ્વત છે, પુરાણ છે, શરીર હણાયે પણ હણતો નથી.”]

૩

ત્યારે વિકાર, મરણાદિ દેખાય છે તે શું ? એનો ઉત્તર કે એ સર્વ “ શુણ ” નામ પ્રકૃતિનો વિલાસ છે. આત્મા એ થકી પર છે; અસંગ છે.

તત્ત્વવિષ્ણુ મહાવાહો

ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તતે

ઈતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥ ૩ અ૦ ૨૮ શ્લો૦ (કર્મ).

[“ પણ શુણકર્મવિભાગનું તત્ત્વ જાણનાર, શુણ જ શુણમાં પ્રવર્તે છે, એમ માની આસક્ત થતો નથી.”]

૪

ત્યારે તો આપણે (૧) સ્તબ્ધ, નિશ્ચેષ્ટ થઈ પડી રહેવું ! વા, (૨) ક્રિયામાનને પ્રકૃતિનો વિલાસ સમજી પાપાયરણ કરતાં પણ ન અટકવું ! ઉત્તર:-અનેમાંથી એક પણ નહિ. કારણ: (૧) આત્મા પ્રકૃતિથી ‘પર’ છે, પણ પ્રકૃતિથી બિન નથી-અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં રહી પ્રકૃતિથી પર છે. આ જ સાંખ્ય અને વેદાન્ત શાસ્ત્ર વચ્ચેનો મ્હોટો ભેદ છે. અને કર્તૃત્વપરત્વે એ ભેદ બહુ મહત્વનો છે; (૨) પ્રકૃતિને આત્મામાં લપ પમાડવાની છે, આત્માને પ્રકૃતિમાં દુબાવવાનો નથી; એટલે, આત્માનું દિવ્યસ્વરૂપ પ્રકૃતિમાં પ્રકટાવવાનું છે, પ્રકૃતિના દોષથી આત્માને મલિન કરવાનો નથી. આમ હોવાથી, બ્રહ્મચારીનું વર્તન કેવું હોય છે એ બતાવેછે:-

વ્રત્સાર્પણં વ્રહ્મહવિ-

વ્રંભામૌ વ્રહ્મણા હુતમ્ ।

વ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યમ્

વ્રહ્મ કર્મસમાધિના ॥ ૪ અ૦ ૨૪ શ્લો૦ (કર્મબ્રહ્મરણ્ય).

[“ અર્પણ બ્રહ્મ, હવિ બ્રહ્મ, અગ્નિ બ્રહ્મ, ‘હોમ્’ બ્રહ્મ, ને તે જવાનું બ્રહ્મમાં જ, બ્રહ્મકર્મસમાધિથી કરીને.”]

૫

સારે દૂર વસતા બ્રહ્મની ભાવના પુરઃસર યત્નાદિક કરવામાં આવે તો બસ ? ઉત્તરઃ- ના. બ્રહ્મ દૂર જ નથી, પણ દૂર અને પાસે બને છે: સર્વ દૃશ્ય પદ્યથોથી પર છે એટલું જ નહિ, પણ સર્વ દૃશ્ય પદ્યથોમાં પણ છે. એટલે બ્રહ્મભાવના એ એક દૂર વસતા મ્હોટા ચેતનની જ ભાવના નથી, પણ આપણી-આમળ જ જે દૃશ્ય પદ્યથો છે તે સર્વમાં પરમ ચેતનની ભાવના કરવી એનું નામ બ્રહ્મભાવના છે. આમ હોવાથી ઈશ્વરને સ્વર્ગવાસી એક વ્યક્તિરૂપે માનનાર મનુષ્યો દુનીઆના બવહારમાં ખોટાં આચરણો કરે પણ જેને બવહારમાં પણ બ્રહ્મ નજરે પડે છે તેનું વર્તન તો અઘૈકિક ઉચ્ચતાવાળું થવાનું. માટે કહે છે કે:-

વિद्याविनयसंपन्ने

ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ

पण्डिताः सपदर्शिनः ॥ ૬ અ૦ ૧૮ શ્લો૦ (કર્મસંન્યાસ).

[“વિદ્યાવિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણ કે ગાય કે હસ્તિ કે શ્વાન કે શ્વપચ એ સર્વ પ્રતિ પડિતો સમદર્શી હોયછે.”]

૬

પણ આ “સમદર્શિ” શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? ‘ઓળ જોળ’ બધું સમાન લેખવાથી ? એમ હોય તો વેદાન્તની નીતિ ભાગ્યે જ સંતોષકારક કરે. પણ એમ નથી. ભેદને ટોપણ નીચે ઢાંકી દેવાનો નથી, પણ ઓગાળી નાંખવાનો છે. ભેદને માત્ર વિસારી જવાનો નથી, પણ ભેદનો સમતામાં-અભેદમાં-લય કરવાનો છે. અર્થાત્ ભેદમાં અભેદનુભવ કરતાં શીખવાનું છે. માટે ભેદમાં અભેદનુભવ શી રીતે કરાય એની એક યુક્તિ બતાવે છે:-

शनैः शनैरुपरमेद्-

बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

આત્મસંસ્યં મનઃ કૃત્વા

न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ ૬ અ૦ ૨૬ શ્લો૦ (આત્મસયમ).

[“ધૃતિગૃહીત શુદ્ધિથી ધીમે ધીમે ઉપરમું: મનને આત્મસંસ્ય કરી કિંચિત્ પણ ચિંતવન કરવું નહિ.”]

૭

ઉપર કહ્યું કે “કથાનું પણ ચિંતવન કરવું નહિ” એ ઉપર પ્રશ્ન થશે કે સારે તો જડતા પ્રાપ્ત કરવી એ જ વેદાન્તનો પરમ ઉપદેશ જણાય છે ? પ્રશ્નનો ઉત્તર કે-એમ નથી. “કથાનું પણ ચિંતવન કરવું નહિ” એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે બ્રહ્માનિરિક્ત કોઈ પણ પદ્યર્થનું ચિંતવન કરવું નહિ, અર્થાત્ વસ્તુતઃ સર્વે પદ્યર્થે બ્રહ્મરૂપ જેવા, વૃત્તિ માત્રને બ્રહ્મવિષયિણી કરવી, બ્રહ્મરૂપથી ભરતી, બ્રહ્મરૂપા કરવી: અર્થાત્, આરંભમાં ચંચલ વૃત્તિઓને નિયમમાં લાવવા માટે એનો નિરોધ કરવો. (જે, ઉપરના સ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે મનને આત્માભિમુખ, “આત્મસંસ્ય” કરવાથી થાય છે.) પણ પછી એ વૃત્તિઓને

અહમિયવિધી કરી અહારૂપા કરવી. પણ અત્રે શંકા થશે કે અહમને વૃત્તિવિષય શી રીતે કરી શકાય ? ઉત્તર-ન જ કરી શકાય, કારણ વૃત્તિઓ પણ એવી જ બનેલી છે. પણ ચૈતન્યમાં એવી વિલક્ષણતા પ્રતીત થાય છે કે એ પોતે વિષય અને વિષયી ઉભય યથાશરે છે ! આમ હોવાથી વૃત્તિઓ અહમરૂપ હોવા છતાં અહમને વિષય કરે છે; જેમ સમુદ્રનો એક તરંગ બીજા તરંગ સાથે અથગાય, અને એમાં મળે, કાંઈક એવી રીતે.

માટે જે અહમને ચિંતવનનો વિષય કંવાનું તેનું ચિંતવનયોગ્ય સ્વરૂપ બતાવે છે.

ભૂમિરાપોઽનલોવાયુઃ

સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર ઇતીયં મે

મિત્ત્રા પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ ૭ અ ૪ શ્લો ૦

(જ્ઞાનવિજ્ઞાન).

[“ભૂમિ, આપ, અનલ, વાયુ, ખ, મન અને બુદ્ધિ પણ, તથા અહંકાર એ આટલી મારી ભિન્ન પ્રકૃતિ અષ્ટધા છે.”] ૮

પરંતુ આ આષ્ટવિધ પ્રકૃતિમાં અહમદર્શન શી રીતે કરવું ? આનો ઉપાય બતાવે છે કે અકાર ઉકાર અને મકાર તથા અર્ધમાત્રા, અને જિન્દુ મળી થતો જે પ્રભુવ મત્ર, (ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય કરનાર જે સમુદાય અહમ, નિર્મુદાય અહમમાં કારણતાની સંભાવના કરાવનાર પોતે અર્ધ-અડિત-છતા માત્રા નામ માપ પરિચ્છેદ ઉત્પન્ન કરનાર જે માયા, અને એ થકી પર જિન્દુમાત્રથી લક્ષાતું જે પરઅહમ, એ સર્વ પદાર્થોના સ્વચ્છ મન્ત્ર), તેનો ઉચ્ચાર કરવો, અને તે પોષટમાદક વિના અર્ધ મમજે નહિ પણ અર્ધની ભાવના પુરસ્કાર-અર્થાત્ સદા મન્ત્રોચ્ચાર સાથે મારૂ પણ મમજુ ગળીને દેહ લગતી વખત જે આમ કરતો કરતો જાય છે, તે પરમગણિ ૩૫ જે ‘હ’ તેને પહેલે છે. આ વાત નીચેના શ્લોકથી કહે છે—

ૐ મિત્યેકાક્ષરં વ્રત્તમ—

વ્યાહરન્મામનુસ્મરન ।

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહમ્

સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૮ અ ૧ શ્લો ૦ (અક્ષરઅક્ષર).

[“ જે ૐ એવા એકાક્ષર અહમને જપતો તથા મારૂ સ્મરણ સમતો, જે દેહ લગત જાય છે તે પરમ ગતિને પામે છે ”]

પરંતુ જે પુરુષ અહમનિશ આ પ્રમાણે પરમાત્માનું નામકીર્તન તથા સ્મરણ કરે છે તેના સંસારબંધારનું શું ? આ પ્રશ્ન બંધારીને જ, સંસારકીટને જ, થવાનો સંભવ છે. જેને એક વખત પરમાત્માની ઝાંખી થઈ છે તેને સાંસારિક બાબતની ફિકર રહેવાનો સંભવ જ નથી. ગોપીઓને એમનાં ગૃહકૃત્યોની ફિકર રહેતી ? એમનાં ગૃહકૃત્યો એની મેળે થએ જતાં. કારણ એની ફિકર પ્રેમસાગર શ્રી કૃષ્ણને હતી. એના ભક્તના ‘યોગ’ ‘ક્ષેમ’ નું વહન એ પોતે જ કરે છે, જે ભક્ત અતન્યભાવે ચિન્તન કરતો રહે, એની પ-યુપાસના નામ સર્વ પ્રકારે ઉપાસના કરે, અને નિલ નિરંતર પ્રેમથી ઉછળી એનામાં જોગઈ રહે, એની સાથે એકતા અનુભવે તો—એમ નીચેના શ્લોક કહે છે.

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં

યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનામ્

યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥ ૧ અ૦ ૨૨ શ્લોક (રાજવિદ્યારાજગુણ).

[“ જે અનન્ય હોઈ માફ જ ચિંતન કરતા મને જ સર્વ પ્રકારે ભજો છે, તેવા નિત્ય અભિયુક્તને હું યોગક્ષેમ આપું છું.”]

૧૦

પણ પરમાત્માને પૂર્ણાકૃત રીતે અષ્ટવિધ પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામેલો ચિંતનવિષય કરવો, ઉપાસવો, ભજવો, એમ હોય તો (૧) પરમાત્મા પ્રકૃતિભાવ પામ્યો એમ ઠરે, તથા (૨) એને પરિચ્છેદ પ્રાપ્ત થાય. આ શકના સમાધાનમાં કહે છે કે:- (૧) પરમાત્મા પ્રકૃતિભાવ પામ્યો છે એમ સમજવાનું નથી. પ્રકૃતિ પરમાત્મરૂપ છે, અને પરમાત્માનું એમાં જ્ઞાનીને દર્શન થાય છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિ પ્રકૃતિરૂપે નહિ પણ પરમાત્મરૂપે એને દેખાય છે. (૨) જેમ ખરફ જળથી ભિન્ન નથી, જેમ તરંગ સમુદ્રથી ભિન્ન નથી, જેમ ઘટાકાશ મહાકાશથી ભિન્ન નથી-કાંઈકે એવી રીતે, પ્રકૃતિ પરમાત્માથી ભિન્ન નથી. ભિન્ન નથી તો પછી પરિચ્છેદ શી રીતે કરી શકે ? પ્રકૃતિ પરમાત્માથી ભિન્ન નથી ખરી, પણ પરમાત્મા તે પ્રકૃતિમાત્ર છે એમ સમજવાનું નથી. પ્રકૃતિ તો એના એક દેશમાં એનું રૂપ છે. એનું બાકીનું સ્વરૂપ તો પ્રકૃતિથી પર, માત્ર ‘ નોતિ નોતિ ’ કહીને જ બતાવી શકાય એવું, છે. પણ એનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રકૃતિની પેલી તરફ જ નથી. કાંઈકે પ્રકૃતિમાં છે, અમાપ એની પર છે. આ ઉભય પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ નીચે બતાવે છે—

અથવા વહુનેતેન

કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ।

વિષ્ણુમ્યાહ્નમિદં કૃત્સ્ન—

મેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥ ૧૦ અ૦ ૪૨ શ્લોક (વિભૂતિ).

[“ અથવા એવું બહુ જાણવાથી શો લાભ છે ? હે અર્જુન ! હું એક જ અંશથી આ આખા જગતને ધારણ કરી રહેલો છું.”]

૧૧

૧ પરમાત્માની ઉજ્જવળ શીર્ષિનું દર્શન થતાં, ભિન્ન ભિન્ન ગ્રાણીઓને કેવા ભિન્ન ભિન્ન લાવો ઉત્પન્ન થાય છે એ બતાવે છે. કહે છે કે,, કેટલાકને અત્યંત હર્ષ થાય છે, કેટલાકને એની તરફ અનુરાગ-પ્રેમ-ઉપજો છે, રક્ષાસે બંધીને નાસે છે, સિદ્ધ પુરુષો એને નમસ્કાર કરે છે-અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ હર્ષથી વિકસે છે, ભક્તો પ્રેમથી દ્રવે છે, દુષ્ટો ભયથી ન્હાસે છે, સિદ્ધિશક્તિ-પ્રાપ્ત કરેલા પુરુષો એના મહિમાનો અતિશય બોધ શિર નમાવે છે.

સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા

જગત્પ્રહૃણ્યત્યનુરજ્યતે ચ ।

રક્ષાંસિ મીતાનિ દિશો દ્રવંતિ

સર્વે નમસ્યંતિ ચ સિદ્ધસંપાઃ ॥ ૧૧ અ૦ ૩૬ શ્લો (વિશ્વરૂપદર્શન).

[“ હે હૃષીકેશ! તમારી પ્રકીર્તિથી જગત્ અતિ હર્ષ પામે છે તે અનુરોગે છે, રાક્ષસો બધા પામી દિશામાં નાસે છે, તે સર્વ સિદ્ધસઘ નમસ્કાર કરે છે, તે યોગ્ય જ છે.”]

(અપૂર્ણ.)

શેક્સ્પિયર.

(મળેલું) *

શેક્સ્પિયરના સમયની ઇંગ્લેન્ડની સ્થિતિ.

(અનુસંધાન ગયા અંકથી)

સોળમા સૈદ્ધ પેહેલા ઇંગ્લાંડમાં ગુનાહની સંખ્યા ભમ ઉપજાવે એટલી મોટી હતી. આઠમા હેનરીના વખતમાં બેદનર માણસને ફક્ત લુટકારના ગુનાહને વાસ્તે ફાંસી દેવામાં આવી હતી. એલિઝાબેથ રાણીના વખતમાં એ સંખ્યા ધટીને ૩૦૦-૪૦૦ ની ઘટ્ટી હતી. આનું કારણ કેળવણી અને ધર્મનો ફેલાવો હતો. ગરીબના સંકટ નિવારણાર્થે ‘પૂઅર-લૉ’ પેહેલવેહેલા એલિઝાબેથ રાણીના સમયમાં પસાર થયો.

નકશી કામ અને બાધ કામમાં સુધારો થયો હતો. ઝેરનોનાં જૂના કિલ્લા અને દિવાલો બદલાઈ ઉમગવેલી સુંદર ઇમારતો બધાવા લાગી હતી, કાચની બારીયો સાધારણ થઈ. એક લાકડાનાં ઘર બધાવા લાગ્યાં. શેતરજીઓ દાખલ થઈ. બિનનાં કારખાનાં ઉઘડ્યાં. ઇન્ડો તથા માંસનો ખપ વધ્યો હતો. નવીન રમી બેરંગી પોશાકનો ખપ વધ્યો હતો. રાણી એલિઝાબેથ ગુજરી ગયા ત્યારે તેમની કનેથી ૩૦૦૦ જાત જાતના પોશાક નીકળ્યા હતા. લાકડાની થાળી અને ચમચ બદલાઈ ધાતુની રકાબી અને રૂપા ચથવા કલકલના ચમચ વપરાવા લાગ્યા. ૧૫૮૦ માં ઘોડાગાડી દાખલ થઈ. રાણીનો પાક થવા લાગ્યો. ઇંગ્રેજ બર્ગીમાં કાપીજ ચેરી અને દરાખ અને ગુઝબેરી થવા લાગ્યાં. ધણીની શેટલી સાધારણ વપરાસમાં આવી. બટાટા પેહેલવેહેલા દાખલ થયા, અને સર વૉલ્ટર રેલેએ આયલીડમાં તેની વાવણી સારા પાયાપર દાખલ કરી. તળાકુ પણુ દાખલ થયો. હુમાડીયામાં ચીમની દાખલ થઈ, અમીર ઉમરાવ રાજઠાઈથી રહેતા હતા. લૉડ લીસ્ટરે કેનિલવર્થના કોલ્લામાં બાદશાહી ઠાકથી સત્તર દિવસ સુધી રાણીની મેહેમાનગીરી કરી હતી. ટાંકણીયો પેહેલવેહેલી દાખલ થઈ. અને યે-રોને તે ખાતે “પિનમની”ના નામથી જૂથ ‘ચેસા મળવા માંડ્યા. રાણીને મોજશોખ ગાનતાન અને નાચ ઉપર ધણીજ પ્રીતિ હતી, ઘરેણાંનો શોખ પણુ ઝાઝો હતો. કાને બે મોતીનાં એરીંગ લટકાવતી અને એના રેશમી પોશાકના પાલવની કાર ઉપર સીંગના દણુ

જેવાં મોતી લટકતાં. લોકોને સાજરના શિકાર ઉપર શોખ હતો અને તે રાણીને ઘણો પ્રિય હતો. ટેમ્સનદીમાં ખોટી લઘાઈઓ હોડીમાં થતી. ખંડુકનો ખપ વધવા લાગ્યો હતો. ધોડાની શરતોનાં ધનામ થતાં હતાં. રીંછ અને ગોધાની સાટાશરી કુતરાઓ સાથે કરવામાં આવતી, અને તેમાં સ્ત્રીઓને ઘણો આનંદ પડતો. બાપા અસભ્ય અને મર્યાદારહિત હતી. રવિવારનો ખપોરનો દિવસ રમત ગમતમાં જતો. ગામડાંમાં નીશાનખાણ, ટેનિસ, ક્લબખેલા (અસલની ક્રિકેટ), પોલમોલ (અસલની ક્રેકે)ની રમત થતી હતી. પાનાં-સેતરંગ-પા-સા-શોવેલખોડની રમત ઘરમાં રમાતી હતી. આનતાન અને નાયમાં ઘણો વખત જતો. નાતાલમાં ઘણી જ ગમત થતી હતી. સ્વારે સામાન્ય છુટનો વખત હતો. તોફાન થતું, હજારો ઢોંગસોંગ નીકળતા, છુપા વિચિત્ર પોશાકો લોકો પહેરતા અને જેમને તે મળતા નહીં તે મોઢે મેસ ચોળતા. એક તોફાનનો સરદાર નીખાતો હતો-જે લોકોના ડોળામાં મશ્કરી કરતો હોલ વગાડતો અને ધાંટા પાડતો હતો, અને પ્રાર્થના વખતે દેવળમાં પણ હુસી જતો. ઢોંગસોંગ વખતે લોકો જંગલી લોકોને મળતા આવતા પેહેરવેશ પહેરતા, અથવા બકરાના, સાજરના, અને ગોધાના મોહોનાં ખોટાં ડોલાંઓ પહેરતા. મે મહીનાના દિવસો આનંદમાં અને રમત-ગમતમાં જતા હતા. મેનાં રાગ-રાણી પસંદ કરવામાં આવતાં હતાં. એક વાંસ ઉભો કરી તેનાપર પુલ લટકાવી લોકો નાચતા હતા. મોરીસ ડન્સનો પણ પ્રચાર હતો. નાયનારોઓ રાત્રીરે ઘંટ લટકાવતા અને એક લાકડાના ધોડાના ચોકડામાં એક માણસ બરાઈ ધોડાની માફક ફરતો હતો.

ક્રીમીયો ન્યોતિય અને ભૂતગાકણમાં લોકોનો વેહેમ સાધારણ હતો. ગાલો અને મોટા માણસો જોશીની સલાહ પૂછતા હતા. નૌકાસાત્ર ભૂગોળ અને તેની જોડે વેપારની ખીલ-વણી થવા માંડી હતી. દરેક દરીયામાં ઇંગ્લેન્ડનાં વાહાણ ફરતાં હતાં. સર જૉન હોડિન્સે ગીનીનો કાઠો શોધી કાઢ્યો અને ક્રીમીયારે આર્ટિક્ક મહાસાગરની મુલાકાત લીધી હતી. ૧૬૦૦ની સાલમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને વેપાર કરવાની રાણીએ સનંદ આપી અને બ્રિટિશ રાજ્યનો હિંદુસ્થાનમાં પાંચા નંખાવાનાં મૂળ વવાયાં.

વિદ્યાનું સંજ્ઞવન થયું હતું. બાઈબલના તરજુમાના ફેલાવા સાથે હીબ્રૂ ગ્રીક અને લાટિન બાપા જાણવાની લોકોમાં નિરાસ પેડી હતી. ઇરેસમસે કલાસિકલ બાપા (લૅટીન અને ગ્રીક)નો ફેલાવો ઑક્સફર્ડમાં કર્યો. આદમો હેનરી, લેડી જોન ગ્રે, અને મેરી ક્લાસિકલ બાપામાં પ્રવીણ હતાં. એલિઝબેથ રાણી બહાદુર ધોડેચાર હતી, હોશીયાર ગોળી તાકનાર હતી, અને વિદ્યાના શોખવાળી હતી; લૅટિન ઘણી છુટથી બોલતી તેમ ગ્રીક પણ સાફ બોલી શકતી. સિસેરો, લિવિ, આઇસોક્રેટીસ, ડીમોસ્થેનિસ અને સોફોકલીસનાં લખાણો એને પ્રિય હતાં. જાંદગીભરી આ ગ્રેમ રાણીને રલો હતો. ફ્રેન્ચ અને ઇટાલીયન બાપા પણ જાણતી હતી. આ વખતમાં 'ગ્રામર સ્કૂલો' સ્થપાવામાં આવી હતી. સામાન્ય વર્ગમાં આથી જ્ઞાનનો પ્રચાર વધ્યો. ઇટાલીયન લિટરેચરની અસર જણાવા લાગી. ગ્રીક અને રોમન પ્રયકારોના તરજુમા થવા લાગ્યા, તેમાં હોમરનો ચંપમેને કરેલો તરજુમો મશહૂર છે. (કીટ્સ કવિની તેનાપર શીઘ્ર ચર્ચ જવાની વાત જાણીતી છે). સર વૉલ્ટર રેલેએ પૃથ્વીનો ઇતિહાસ લખ્યો. ઇટાલીયન લિટરેચરથી અંગ્રેજી બાપાપર, એક "યુક્યુબઝમ" નામની લખવાની અને બોલવા ચાલવાની નવી ટબની અસર થઈ, લાંબાં લાંબાં વાંચેલી-રોનકલર-અલંકારયુક્ત અને વિચિત્ર ડોગ અને તર્જોવાળી દૈવીનો પ્રચાર થયો, જેની મશ્કરી શેક્સપીયરે "લગ્ન

લેખક લૉરટ ” નામના નાટકના “ એરમેટો ” ના પાત્રમાં સારી દરી છે. પવિત્ર યાદગીરીની વાર્તા કરતાં લોકોને બોદાવવા (ઇલાકિતો એક શૃંગાર રસનો લેખક) ની વાર્તા ઉપર પ્રીતિ વધારે જણાતી હતી. ઇલાકીના લોકોના પેહેરવેશ, લાપણ અને રીતભાતની ઘણી જ નોંધ-ખંધ નકલ થવા લાગી. લિલિ નામના લખનારે ઉપર કહેલા ‘યુદ્ધયુદ્ધિમ’ નો અચાર દાખલ કર્યો. એની ‘યુદ્ધયુસ’ નામની નવલકથા ઉપરથી આ શબ્દ નીકળેલો છે. એનિઆબેથરાણીને આ શૈલી ઉપર ઘણો જ શોખ હતો. અને દરબારી સ્ત્રીમંડળ આ ભાષા બોલતું. આ શૈલીથી આખરે ઇંગ્રેજ ભાષાની રચના ઉપર સારી અસર થઈ છે. નવા શબ્દ અને નવી શબ્દ-રચનાથી ગદ્ય ખીલ્યું. સર ફ્રીલીપ સીડનીની ‘અરેડેડિયા’ વાંચેથી આ અસરનો ખ્યાલ આવશે.

મુસાફરીનો પ્રચાર વધ્યો હતો. લંડનમાં અમેરિકા-ચીન-બ્રાજિલ ને હિંદુસ્થાનના મુસાફરો ભેગા થઈ નવી ખબરોથી અનન્ય કરતા હતા. જનસ્વભાવનું અધ્યયન થવા માંડ્યું હતું. બેકનના પ્રખ્યાત નિબંધો આ વખતમાં છપાયા હતા. એનિઆબેથ રાષ્ટ્રીના વખતમાં નેશનલ સિટિઝનર (દેશી સાહિત્ય) નો પાલો નંખાયો. મોટી મોટી નાટકશાળાઓ ખધાઈ. લોકોએ નાટકને વધારી લીધા. રંગભૂમિ પ્રજાની મિલકત થઈ. લોકોએ ટોળાખંધ દેવળ છાંડી નાટકમાં જવા માંડ્યું. રાણી અને ઉમરાવ તરફથી નાટકને ઉત્તેજન મળ્યું અને નાટકકારોનો ધધો ઉમી રિયતિએ પાહોંચ્યો. હવે માણસો મનુષ્યની છાંદગી અને તેની વૃત્તિ તથા મનોવિકાર વિશે વિચાર કરવાની રિયતિએ પોહોંચ્યાં હતાં. આ ઘણી અગત્યની અને રસિક બાબત હતી. એનિઆબેથ રાણીના વખતમાં નાટકો તે સમયની તરેહ તરેહની છાંદગીનાં આખાદ રૂપ છે, દુનીયાઈ સુખ અને ઉપભોગ અને છુરસાથી ભરપૂર છે. ‘મિકલ એન્જલ’ (યુરોપનો મધ્યયુગ) વખતના કેટલાક ઉમદા પુરુષો આ દુનીયાનો સ્વર્ગના સુખ આગળ લાગ કરી તે તરફ પુંક ફેરવી બેઠા હતા, તેવી આ વખતના લોકોની મનોવૃત્તિ નોહોતી. લોકોને મનુષ્યજાત અને મનુષ્યત્વની દરકાર હતી. માણસ જનતા સુખ દુઃખ તરફ, તેની મોટાઈ અને વિલક્ષણતા તરફ, તેમનાં હાસ્ય અને આંશુ તરફ, તેમને લાગણી હતી. લોકોની વૃત્તિ બાવહારિક હતી. તેઓ સૃષ્ટિ સંબંધી કંઈ ખાસ સિદ્ધાંતો તારવી શક્યા નોહોતા. તેમ કોઈ સિદ્ધાંતો કે કલ્પનાની તેમને દરકાર પણ હતી નહીં. તેમના મનને દેખીતી હકીકત ખસ હતી. દુનીયાં છે એ ખસ હતું અને તેનાં કારણ શોધવાની ખટપટમાં તેઓ પડતા નહીં. લોકોને સેતાનનાં સ્વમાં આવતાં નહીં, પણ અમેરિકાના સોનાના પ્રદેશનાં સ્વમાં આવતાં હતાં. ખેતીસાર મોટા બાગ બગીચાના નવા પ્રદેશ અને જમીનોનો કબજો લેવા બહાદુર નરો સફરે જતા હતા. નવા પ્રદેશ શોધી કાઢી આખાદ કરવા એ તેમનો પ્રયાસ હતો. મનુષ્યની છાંદગી પવિત્ર છે એમ કણુલ રાખવામાં આવતું હતું. આ સૃષ્ટિ સુંદરતાભરેલી છે એ વાત સર્વને માન્ય હતી. સ્વદેશાસિમાનનો, જુસ્સો જખરો થયો હતો. પ્રેમ પ્રીતિ-સ્નેહ-લમ-પિતૃભક્તિ, પુત્રવાત્સલ્યભાવ-કર્ત્તિદોહ-અદેખાઈ-ધિકાર-વેર-રાજભક્તિ (વક્ષાદરી)-દયા એ સર્વે આ કણુલજુર સંસારને લગતાં હોવાથી નકામાં ગણી કાઢીનાખવામાં આવતાં નહીં.

અંગ્રેજ કવિતાના ઇતિહાસમાં સ્પેન્સરની “ ફેરીકવીન ” એ એક મોટો જનાવ છે. એનાથી ઇંગ્રેજ કવિતાનું ભવિષ્ય નક્કી થયું. ઇંગ્રેજમાં કવિતા થઈ શકે છે એવી લોકોની ખાતરી થઈ. સ્પેન્સરને ‘કવિના કવિ’નો ઇલિઝાબ આપવામાં આવ્યો છે. “ ફેરીકવીન ” નો સત્કાર

આનંદભરે થયો. કવિઓને કવિતા કરવાનો નમુનો મળ્યો. આ સમયનો આબેહૂય ચિતાર 'ફેરીકવીન'માં છે. સ્પેન્સરનો હેતુ માણસને કેળવી સદ્ગુણસ્થ બનાવવાનો છે. માણસ આ લોકને અને પરલોકને યોગ્ય સદ્વર્તન અપાતીયાર કરી, પોતાની જાત ઉપર કાણુ મેળવી, કશા સ્વાર્થ વગર પરાપકાર કરી, ઇશ્વરને પ્રિય નીતિના કામમાં એક લઘુવૈયા માફક ઝંપલાવાની મદદ કરે, પવિત્રતાથી ચાલે, બ્રાતૃભાવથી વર્તે, ન્યાયના કામમાં મદદ કરે, શુદ્ધ પ્રેમમાં મ-જબૂત ટકી રહે, અને સર્વ સાથે વિવેક અને મર્યાદાથી વર્તે એ સ્પેન્સરનો ઉદ્દેશ છે. સંન્યાસ નહીં પણ લલકારાદાર રીતે મહાન કાર્યો કરવાં એ મનુષ્યની જીવંતીનું સા-ર્થક્ય છે. સદ્ગુણ કંઈ મહાં કે આશ્રમમાં બેસીને પાળવાનો નથી. મોટા યજ્ઞ, મોટાં કામ કરવાં, એ સ્પેન્સરની નજરમાં "સ્વર્ગના શહેર" (પરલોક) માં વસવા અને "વિનાશી શહેર" (આ દુનિયા) ને વીસારી દેવા કરતાં બેહેતર છે.

બેકને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિની રીતમાં મુદ્દાએ કહ્યો. બેકન પણ અદ્વિતીય વ્યાવહારિક જ્ઞાનનો ભંડાર છે. એના નિયમો વિશે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. કુદરતના નિયમનું અવલોકન કરી તેમને શોધી કાઢી કુદરત ઉપર વિજય મેળવવો એ બેકનનો પ્રયાસ હતો. અમુક બાબત શોધી કાઢી તે ઉપરથી સામાન્ય નિયમોની ખોળ કરવી એ બેકનની મોટી સૂચના હતી. બેકનને આકાશલક્ષીઓનો માર્ગ પસંદ નોહોતો. જે જ્ઞાનથી માણસ કુદરત ઉપર કાણુ મેળવે એ જ્ઞાન સંપાદન કરવું, અવલોકન પ્રયોગ અને તેના ઉપરથી તીક્ષ્ણ આવર્તા અનુમાન એ બેકનને પ્રિય હતાં. ઍરિસ્ટોટલિસમ (યુરોપના મધ્યયુગની ન્યાયશાસ્ત્રની જાળ) નો એ શત્રુ હતો. ઍરિસ્ટોટલના મતને દરેક બાબતમાં પ્રમાણ ગણી અગાડી વધવું નહીં તે એને પસંદ નોહોતું. ખાલી રાખ્તો માટેની ફાકટની લદાઇને વાસ્તે બેકનને અણગમો હતો. ફળ, એ બેકન-શીલસુદ્ધિનો ઉદ્દેશ છે, એના મતમાં જ્ઞાનનો હેતુ ઇશ્વરની કીર્તિ અને મનુષ્યજાતના કલ્યાણમાં સમાયેલો છે. આ પ્રમાણે એલિઝાબેથના સમયનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ વ્યાવહારિક હતું. બેકન ધર્મની બાબત તદન અજાણી રાખે છે. ધર્મ સંબંધી બાબતમાં પણ તે સમયનું વ્યાવહારિકપણું જણાઈ આવે છે. ઇંગ્લાંડના ધર્મમુદ્દાનાં કારણો ધણે દરબને રાજકીય હતાં. કેન્ઝર અને ફક્કરે ઇંગ્લિશ પ્રોટેસ્ટાંટીઝમનો પાયો નાંખ્યો છે. તેમનું વલણ સિદ્ધિતા સ્થાપિત કરવા કરતાં અ-રસપરસની તકરારનું વ્યાવહારિક બુદ્ધિથી તોડ જોડ કરી સર્વને અનુકૂળ મધ્યમ માર્ગ શોધી કાઢવા તરફ વધારે હતું. કેન્ઝર અને ફક્કર ધર્મની બાબતમાં પણ સમય વર્તીને ચાલ્યા હતા. ઇંગ્લાંડની ધર્મ સંબંધી બાબતનો ડાહ્યાપણનો જંઝાર ફક્કર છે. સર્વોત્તમને એને ડાહ્યા દાનાનું વિશેષણ મળ્યું છે. ફક્કરની મોટાઈ એની અસાધારણ અને જપકાદાર વ્યાવહારિક બુદ્ધિમાં છે. એનો 'એકલાઝીએસ્ટીકલ પોલિટી' નામનો મન્ય અંગ્રેજી ગદ્ય સાહિત્યમાં એક અપૂર્વ અંક છે.

ઉપર સુજળ તે સમયની વ્યાવહારિક બુદ્ધિનો પ્રભાવ ધર્મ-સાહિત્ય-રાજ્ય-અને તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે સર્વ બાબતમાં ખુલ્લો દેખાતો હતો, અને નાટક પણ તેની અસરથી બાકી રહ્યું નહીં.

આ સમયમાં શૈક્ષણિકચરનો જન્મ થયો.

માણસો જનસ્વભાવની ઝાઝી દરકાર રાખતા હતા. તેમની કલ્પનાશક્તિ જનસ્વભાવના આ-બેહૂય ચિતારની આકાંક્ષા રાખતી હતી. જીવંતીના તીવ્ર અને આનંદી દેખાવોની સ્થિતિમાં સ્ત્રીપુરુષોને આબેહૂય જોવાં એ તેમને પસંદ પડ્યું. આથી નાટક પ્રિય થઈ પડ્યું. સિદ્ધ

ચિત્ર અને ગાયનથી આ જોટ પુરી પડત નહીં. નાટકમાં સ્ત્રીપુરુષોને જીવતાં, સુખ દુઃખમાં એક દશામાંથી બીજી દશામાં બદલાતાં, એક ખીખપર અસર કરતાં, ટોળામાં કે એકાંતમાં વાત કરતાં જોઈ શકાય છે, અને તેમના વ્યવહારની અને અંતરની લાગણી સમજી શકાય છે, સંસારની અવસ્થાનું આખેદૃશ્ય જીવતું ચિત્ર મળે છે. એલિઝાબેથ રાણીના વખતનાં નાટકો જનસ્વભાવનો અને મનુષ્યવર્તનનો ચિતાર છે. દુનીયાં જેવી છે તેવી બનાવવામાં આવી છે. મનુષ્યજીવનના સરસ નરસ વિકારો-મુંદરતા-રસિકતા-પ્રાપ્તતા-હલકાર્ષ-શરણીરપણું, મસ્કરીકા-પવિત્રતા-નિર્મળતા-બહાદુરી-બાલ્યપણું, -સાચ, -જુક, -દગો, -પ્રમાણિકપણું-નીતિ-અનીતિ, એનો આખેદૃશ્ય ચિતાર મળે છે. દોષ ધર્મિરી બનાવ કે નસીબની દેવી ઉપર આ નાટકનો આધાર નથી, પણ સધળો આધાર મનુષ્યના સારાં નફારા વર્તન ઉપર રહેલો છે. ધર્મિરી સોટી ખુલી રીતે અવાજ કરતી વાગતી નથી, પણ છાની માની ખુલામાં પોતાનું કામ કરી જાય છે, અને મનુષ્યને એના સારા નફારા વર્તન પ્રમાણે કૃણ આપે છે. આ નાટકને આ સૃષ્ટિમાં જે છે તે ખરું છે. સ્વર્ગ અને નરક વિશે ગાવાની તેનામાં શક્તિ નથી, ઇચ્છા પણ નથી. મનુષ્યની બાહ્ય નહીં, પણ મનુષ્યની અંદર અંતર્યામિ-ધર્મિરી-સત્તા જોવાની છે. આ નાટકનો ઉદ્દેશ દેખીતી રીતે નીતિ શીખવવાનો નથી, પણ આક-ક્તરી રીતે તે નીતિ શીખવી આપણને સારા થવાનો ભુરસો પેદા કરે છે અને સદૃશ્ય ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવે છે, અને આ દુનિયાંના સર્વ વ્યવહાર, નીતિ અને સદૃશ્યના નિયમને આ-ધીન છે એમ શીખવે છે. આ સૃષ્ટિની અંદરની તમામ ચીજો પવિત્ર છે, અને ધર્મિરી નિયમોનો એક ભાગ છે અને ધર્મિરસત્તાથી વ્યાપ્ત છે, માટે તેમનો અનાદર કરવાનો નથી એવો ધડો આપે છે. શેક્સપીયરે આ નાટકને ટોચપર આણી મૂક્યું.

શેક્સપીયરના સમયની ઇંગ્લંડની સ્થિતિનું આટલું સવિસ્તાર વર્ણન આપવાનું કારણ કે એ સમયનું પૂર્ણ સ્વરૂપ સમજવા વિના શેક્સપીયરનાં નાટકોનો રસ વાચક સમજી શકે એમ નથી. એટલું જ નહિ પણ, દોષ પણ પ્રત્યક્ષ ઉદય થયા માટે કેવા કેવા શુભોની જરૂર છે એ વિષે પણ આથી સારો બોધ મળે છે.

આર્યબાલબોધપત્રિકા.

(મળેલું.)*

(અનુસંધાન ગત વર્ષના પૃષ્ઠ ૩૨૮ થી.)

૩.

પ્રિય બાલકો,

ગાયત્રી વિષે વિચાર કરતાં પૂર્વે આપણે જોઈ ગયા કે એ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરવાથી શુદ્ધિ થઈ શકે છે. વળી પ્રાતઃસંધ્યા અને સાયંસંધ્યા કરવાનું પણ કહ્યું હતું. આ બે સમય બહુ ઉપયોગના છે, કારણકે જરા વિચાર કરતાં સમગ્રરોડે પ્રાતઃકાલમાં ધર્મિર-સ્મરણ કરવાથી તેના સંસ્કારે આખો દિવસ આપણા મનપર રહે છે; અને સાયંસંધ્યા કરવાથી એવી જ અસર આખી રાત રહે છે. એ મંત્રદ્વારા સર્વદેવતાનું સ્તવન કરીએ છીએ; ક્રૂરણ કે પ્રાણ અને તેજનો પ્રવાહ જેમ સર્વદેવતા આ પૃથ્વીપર વહે છે; તેમ જ સારાં કામ

કરવાની શક્તિ-દિવ્યશક્તિ-એ દેવના સર્વગોચરના અધિપતિ છે તે દ્વારા અહીં છે. તેથી પ્રાતઃકાલે જ્યારે એ બ્રહ્મતેજ વહેવા માંડે છે ત્યારે તે સમયે સર્વદેવતાનું સ્મરણ કરવું બહુ સાફ છે. વળી સાયંકાલે એ પ્રવાહ જ્યારે નિરૂત થાય છે ત્યારે પણ એનું સ્તવન કરવું એ યોગ્ય જ છે. કારણ કે ફરીને સર્વોદય થઈ એ પ્રવાહ પ્રવૃત્ત થાય ત્યાં સુધીને માટે જો-
ધએ એટલું બ્રહ્મતેજ, એ ઉપાસના દ્વારા સંગ્રહ કરી રખાય છે, વળી એ ઉપરાંત ત્રીજી-
વાર પણ સંધ્યા કરવાનું કહ્યું છે, તે મધ્યાહને એનું કારણ એમ સમજાય છે કે એ સમયે સર્વતો પ્રાણપ્રવાહ બહુ જોરથી વહે છે, એટલે એવે પ્રસંગે તેનો લાભ લેવા ચૂકવું જોઈએ નહિ, વળી દિવસના મધ્યમાં જ્યારે સંસાર વ્યવહારમાં આપણે બહુ ગુથાયા હોઈએ ત્યારે ઈશ્વરનું સ્મરણ જવું રહેવાનો સંભવ છે. તેમ ન થવા માટે એ વખતે જો ઈશ્વરનું સ્મરણ કરીએ તો એમ થવાનો સંભવ નથી; તેમ જ વળી એમ કરવાથી આપણું કાર્ય પણ વધારે સારી રીતે થઈ શકે છે.

પ્રાતઃસંધ્યામાં બ્રહ્માનું સ્મરણ થાય છે; મધ્યાહ્નસંધ્યામાં વિષ્ણુનું, અને સાયંસંધ્યામાં શિવનું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ શું છે તે જો સમજી શકાય તો આનો અર્થ તરત સમજાશે; એ જ ત્રિમૂર્તિની પ્રતિમૂર્તિને ઉત્પત્તકર્તા, પોષણકર્તા, અને સંહારકર્તા શક્તિ-રૂપે વર્ણવી છે. બ્રહ્માનો દિવસ થતાં જ્યારે સૃષ્ટિસર્ગનો આરંભ થાય છે ત્યારે ઈશ્વરમાંથી તેની શક્તિનો એક મહોટો પ્રવાહ વહે છે. એ પ્રવાહમાંથી જે સૃષ્ટિ થવાની છે તે માટે જ પદાર્થની જરૂર છે તે બધા પદાર્થ, ઉત્પન્ન થાય છે. સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાની છે એટલે એમ નહિ કે શૂન્યમાંથી કંઈ ઉત્પન્નવાનું છે, જ્યાં કંઈ જ નથી તેમાંથી કંઈ થવાનું છે; તાત્પર્ય એ જ છે કે સૃષ્ટિસર્ગ થતાં અવ્યક્ત વસ્તુ માત્ર બ્રહ્મ થાય છે. બ્રહ્મ તો સર્વદ્ર છે જ. પણ સર્ગકાલ આવતાં જ તે ઈશ્વરરૂપ ધારણ કરે છે. અને તે કાલ પર્વન્ત તે ઈશ્વરરૂપે રહે છે. એકવાર પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા પછી એ પદાર્થોમાંથી એક જ પદાર્થના કે જુદા જુદા પદાર્થના પરમાણુઓને એકઠા કરી તેમાંથી રૂપો ઉત્પન્નવાં જોઈએ. આ માટે એક બીજી જ શક્તિની જરૂર પડે છે. એટલે ઈશ્વરમાંથી તેની દિવ્ય શક્તિનો એક બીજો જ પ્રવાહ નીકળે છે. એ બીજા પ્રવાહનો અધિપતિ વિષ્ણુ છે; એટલા જ માટે વિષ્ણુને પોષક, પાત્રક કલા છે. એ બીજા પ્રવાહની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી રૂપો ઉત્પન્નવાં અને તેમને ધારણ કરી રાખવાં એ કાર્ય એના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુનું છે. એના વિના રૂપો રૂપરૂપે રહી જ શકે નહિ; બધાં રૂપોનો ભંગ થઈ તેઓ પરમાણુ રૂપે જ રહે. આ ક્રિયા કેમ થાય છે તે આપણે હજી સમજી શકતા નથી; કારણ કે આપણે જોઈએ છે કે સૃષ્ટિમાં જુદા જુદા બહુ લોક છે, અને એમાંના માત્ર આ સ્થૂળ લોકને વિષે જ આપણે કંઈ કંઈ જાણીએ છીએ, એથી ઉપરના-સૂક્ષ્મ-સોકનું આપણને કંઈ જ જ્ઞાન નથી, અને વળી અહીં પણ જીવ માત્ર ઉપાધિથી આવૃત્ત છે. પણ આનો જે કંઈ ભાસ અહીં થાય છે તેપરથી, ઉપલા લોકમાં એ ક્રિયા કેવી થતી હશે તેનું કંઈક અનુમાન થઈ શકે છે. જેઓએ પદાર્થનિર્માણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો છે તેઓ જાણે છે કે વસ્તુમાત્ર બહુ જ ઝીણા ઝીણા અણુઓની બનેલી છે, અને એ દરેક અણુ ધણી પરમાણુઓના સમૂહો છે. પાશ્ચાત્ય શોધકો આટલે સુધી આવ્યા છે, પણ એ પરમાણુઓ શું છે, તેમાં પણ એથી વધારે ઝીણા પરમાણુઓ છે કે કેમ ? તે હજી તેઓ સમજતા નથી. જો કંઈ એક જ પદાર્થની વસ્તુના પરમાણુઓ લઈએ તો તે બધા

એક સરખા હોય છે, તેમ જ તેના અણુઓ પણ એક સરખા હોય છે. એ અણુઓ કે પરમાણુઓને કોઈ અમુક રૂપ હોતાં નથી; પણ એ દરેક પરમાણુમાં એક એવી શક્તિ રહેલી હોય છે કે એ બધા પરમાણુઓ એકઠા રહી તેમાંથી અણુઓ ઉપજે છે. એ અણુઓમાંથી પરમાણુઓને જૂના પાડતાં બહુ સુરેલી પડે છે. આપણી આસપાસની વસ્તુઓ લઈ તપાસતાં જણાય છે કે, એ બધી વસ્તુઓ અનેક અણુઓની બનેલી હોય છે. કેટલીક વાર એ અણુઓ એક સરખા હોય છે, અને કેટલીકવાર જુદી જુદી બનના હોય છે. જે શક્તિવડે આ અણુઓ એક એક સાથે જોડાઈ રહે છે તે શક્તિ, જે શક્તિથી પરમાણુઓ જોડાઈ રહી તેમાંથી અણુ બંધાય છે તેના કરતાં જુદા જ પ્રકારની છે. પહેલી શક્તિને રસાયન શાસ્ત્રીઓ “કેમિકલ એક્ટિવિટી” એટલે “રસાયન-ઝેરી” કહે છે; અને બીજીને “કોલી-જન” એટલે “સયોગ” કહે છે. આ શક્તિઓ એક એકથી જુદી છે એમ બતાવવા આ મંત્રાઓ બહુ ઉપયોગી છે. પણ એ ઉપરાંત એ શક્તિઓ શું છે એ વાત કંઈ એથી વિશેષ સમજાતી નથી. હવે જે આપણે એટલું યાદ રાખીએ કે જે શક્તિને લીધે અણુઓમાં પરમાણુઓ જોડાઈ રહે છે તે બ્રહ્માની શક્તિનો સ્વૂક્ષ્ણમાં સ્વૂક્ષ્ણ પ્રકાર છે, અને એ અણુઓને એક બીજા સાથે જોડી રાખનાર શક્તિ તે વૈષ્ણવી શક્તિનું સ્વૂક્ષ્ણમાં સ્વૂક્ષ્ણ સ્વરૂપ છે, તો આગળ પર એ વાત બહુ ખપ લાગશે. આવી રીતે વિચાર કરવાથી ઈશ્વરનું સર્વ-વ્યાપક હોવાનું બરાબર સમજાશે. એક ન્દાનામાં ન્દાનો કણ પણ એવો નથી કે ઈશ્વર ન હોય. એને વડે જ એ કણ કણ રૂપે રહી શકે છે. હવે અહીં બધારે આમ છે ભારે આ કરનાં સૂક્ષ્મ સોડમાં એ શક્તિઓની જે ક્રિયા થતી હશે અને થાય છે, તે તપાસતાં ઈશ્વરની કૃતિનું સૌંદર્ય કેવું ભલ્લ દેખાય તેનો દાક્ષતો જરા વિચાર જ કરી લો.

પણ આ બધાં રૂપો જે આપણે દેખીએ છીએ તે શું શું છે? તેમનો ઉપયોગ જો છે? સૃષ્ટિને ઉપગતવવામાં ઈશ્વરનો જે દિવ્ય હેતુ છે તે પાર પાડ્યા માટે એમને શું કરવાનું છે? રૂપોનો ઉપયોગ શું છે તે પણ આપણે પૂરે પૂરે તો સમજી શકતા નથી. પણ એટલું તો આપણે જાણીએ છીએ કે દરેક રૂપમાં જીવ રહેલો છે. નિર્દય વસ્તુ સંભવે જ નહિ. એ જીવ તે ઈશ્વરનો જ અંશ છે; અને એ જીવ એ બધાં રૂપો દ્વારા પોતાનો હેતુ પાર પાડે છે; જીવના ભોગાથે વસ્તુ માત્ર સંભવે છે. દરેક પરમાણુને જીવ છે એ આપણે જોયું છે. એ દરેકમાં બ્રાહ્મી શક્તિ જીવ રૂપે રહેલી છે; વળી દરેક અણુમાં પણ જીવ છે અને ત્યાં વૈષ્ણવી શક્તિ જીવરૂપે રહી છે. પણ આપણો જે જીવ છે, આપણે જે છીએ તે, એ બેમાંનાં એક નથી. એ બે ઉપરાંત ઈશ્વરની એવી બીજી શક્તિ પણ છે. આપણે પણ છીએ તો ઈશ્વરનો અંશ જ. એ જ આત્મા કહેવાય છે. એ આત્માના વિકાસને અર્થ જ અનેક રૂપો ઉદ્ભવે છે. જુઓ કે એક લસકરમાં સીપાઈઓ હોય છે, અધિકારીઓ હોય છે, અને સેનાપતિ પણ હોય છે. એ દરેક સીપાઈને જુદો જુદો જીવ હોય છે. પણ એમને નિયમમાં રાખનાર એક એક અધિકારી પણ હોય છે; અને એ અધિકારીઓ પણ એક સરદારના હાથ નીચે હોય છે, અને તેના હુકમ પ્રમાણે ચાલે છે. હવે એ અધિકારીના ઉપરી અને સેનાપતિના હાથ નીચે એવા બીજા અધિકારીઓ પણ હોઈ શકે. આપણામાં પણ કાંઈક આવું જ છે. પણ એનો વિશેષ વિસ્તાર અહીં ન કરતાં આગળ ચાલીશું. હવે આમાં અધિકારી જે કાંઈ કરે છે તે કેવળ પોતાને જ માટે નહિ પણ બીજાને માટે

હોય છે, એનું કાર્ય સેનાપતિના બખવેલાં હુકમ પ્રમાણે ચાલવાનું છે. આપણા દેહના અણુ-સમૂહો તે આ લશ્કરના સીપાઇઓ જેવા છે; આખા દેહનું જીવન છે તે એ લશ્કરના અધિકારી જેવું છે, અને સૈન્યમાં જેમ સર્વેના ઉપરી સેનાપતિ છે તેમ મનુષ્યમાં આત્મા સર્વથી ઔઠ છે. તેના હુકમ માથે ચઢાવવા જ નોંધએ, અને તેમ ન થાય તો બધું અવ્યવસ્થિત થયા વિના રહે જ નહિ. બૃહદ્વરણ્યક ઉપનિષદમાં યાગવલ્ક્ય પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને ઉપદેશ કરે છે ત્યાં તે શું કહે છે તે તમે જાણો છો? ત્યાં કહ્યું છે કે ૩૫ ૩૫ને માટે પ્રિય નથી પણ તેમાં રહેલા આત્માને માટે પ્રિય છે. ભૂત માત્ર, વસ્તુ માત્ર આત્માના ભોગાર્થ છે. જો આમ જ હોય તો એક જ ૩૫ ને નિલ રહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. કારણ કે ૩૫ માત્રની શક્તિ મર્યાદિત છે. એ દરેક ૩૫ દ્વારા આત્માને અમુક અમુક ભોગ જ મળી શકે છે. એ, અમુક એક જ ૩૫ દ્વારા થવાના ભોગ, સંપૂર્ણ રીતે મળી રહે એટલે તે ૩૫ નિરુપયોગી થાય છે. એમ થતાં તે ૩૫નો ભંગ થવો જ નોંધએ, અને થાય તેમાં જ સાર છે. કારણ કે એમ થતાં જ, આત્મા તેથી મુક્ત થઈ નવાં રૂપો દ્વારા નવા નવા ભોગો ભોગવી શકે. આ પરથી એમ સમજવું નહિ કે, આપણી ઇચ્છામાં આવે સારે આપવાત કરી દેહ છોડવો એ યોગ્ય છે. આપણા દેહનો ઉપયોગ ક્યાં સુધીનો છે, એનો નિર્ણય આપણાથી થઈ શકતો નથી. આત્માને અમુક ૩૫નો ઉપયોગ ક્યારથી રહ્યા નથી એ આપણે જાણી શકતા નથી. આપણા કરતાં ઈશ્વર વધારે જાણે છે; અને આ સમય ક્યારે આવે છે તે તે જ જાણે છે. એ સમય આવતાં ૩૫નો ભંગ કરનાર એક દિવ્ય શક્તિ રહેલી છે, તે જ મહાદેવ, અથવા શિવ પણ કહેવાય છે. એ શૈત્રી શક્તિ ને જ સંહારક શક્તિ છે. અથાપિ શિવ સંહાર કરે છે, તદ્દપિ તે બહુ ક્યાણુ છે. એ જ સંહાર કરે છે તે એટલા માટે કે નિરુપયોગી થએલા દેહમાંથી આત્મા મુક્ત થઈ તેમાંથી જ ઉપયોગી દેહ ઉપજે. આટલા માટે એ શૈત્રી શક્તિ પુનરુદ્ધારક શક્તિ પણ કહેવાય છે. હિંદુ ધર્મમાં જે ત્રિમૂર્તિ કહી છે તે વિગેનો આહુ વિચાર બંધ કરતાં પહેલાં હજી એક વાત કહી લેવાની છે. આપણા શુરુઓ કહે છે કે, એક કાલ એવો પણ આવશે કે ત્યારે આત્માને આ દેહોની કાંઈ જરૂર જ નહિ રહે. દેહ દ્વારા જે ભોગ ભોગવવાના છે તે બધા ભોગવાઈ રહેશે. એમ થતાં રમૂલ લોકની જ જરૂર નહિ રહે. ત્યારે શિવજી પોતાની શક્તિ વડે આખા વિશ્વનો સંહાર કરશે અને તેમ થશે એટલે બ્રહ્માની સન્નિધિ સમય આવશે, અને એ સન્નિ સમયે આપું વિશ્વ વિરામશે.

પ્રાતઃકાલમાં બ્રહ્મા, મધ્યાહને વિષ્ણુ, અને સાયંકાલે શિવનું ધ્યાન શા માટે કરવું એ હવે સમજ્યા હશે. કુટલાકને કદાચ એમ ચશે કે, બ્રહ્માની ઉપાસના થતી નથી. બ્રહ્માનાં મંદિરો જોવામાં આવતાં નથી, અને બ્રહ્મા પ્રીત્યે કાંઈ ક્રિયા પણ કરાતી નથી. અરે છે કે બ્રહ્માની પૂજા કાઈ કરતું નથી. પણ શું! એનું કારણ તમે નથી જાણતા? સર્ગકાલે તો એ બ્રહ્મા જ મહા પ્રભુ ૩૫ પૂજાય. પણ એ સર્ગકાલ દીવાળને પૂરો થયો છે; એટલે બ્રહ્માની શક્તિ નિવૃત્ત થઈ છે. એટલા માટે હાલ જેમને પ્રભુરૂપે પૂજ્યા નોંધએ તે વિષ્ણુ અને શિવ છે; કારણ કે, સંધિને ધારણ કરનાર અને તેની ઉત્તરોત્તર શક્તિ કરનાર શક્તિ તે એઓ જ છે. પણ એથી કરી, આપણે બ્રહ્માને છેક વિસરી જવા નોંધએ નહિ. કાંઈ પણ દેવને વસત્રવા એ ધરે જ નહિ. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને ગીતાજીમાં શું કહ્યું છે?

તમે એટલું તો જાણતા હશે કે યુગમાં જે ધાન્ય આદિ વાપરીએ તેથી કાંઈ દેવતાએ સતોષાતા નથી તેમને તો, એ ક્રિયા કરતા આપણને વિચાર થાય છે, તેથી જ તૃપ્તિ થાય છે આગળ આપણે કહી ગયા છીએ કે જ્ઞાતી શક્તિ દરેક અણુમાં ગેરબી છે તેથી એનું સ્મરણ પણ રાખવું જ જોઈએ, અને એને માટે યોગ્ય સમય તે પ્રાતઃકાલ જ છે કારણ કે નવા દિવસનો એથી જ આરંભ થાય છે, મધ્યાહને વિષ્ણુનું સ્મરણ યોગ્ય જ છે કારણ કે સૃષ્ટિના સર્ગ કાલ પછી તેના પ્રલય સુધીનો મધ્યનો કાલ તે જ એક દિવસનો મધ્યાહ્ન છે અને એ સમયે સૃષ્ટિને પોષણની બહુ જરૂર છે માટે એ પોષક શક્તિ જે વિષ્ણુ તેનું સ્તવન મધ્યાહને જ યોગ્ય છે સાયકાલ જે સૃષ્ટિના સાપકાલને મળતો આવે છે તે સમયે શિવનું જ સ્મરણ યુગ્મ યોગ્ય સૃષ્ટિના અતને રિષે, બ્રહ્માના દિવસને અતે, રાત્રિ પડતા વિશ્વ માત્ર વિરામે છે સાયકાલે, જ્યારે સૂર્ય અસ્ત થાય છે તે, સૃષ્ટિના અતને પણ સૂર્યે છે

હજી એક ખીલે વિચાર કરવાનો છે ઇશ્વરની ઉપાસના કરતા સસારના ધર્મ અને કર્મ સબધે જ્યારે જ્યારે આપણે કોઈ મંત્રોચ્ચાર કરીએ છીએ સારે તેમાં વિષ્ણુનું સ્મરણ થાય છે કારણ કે સસારમાં જે જે દ્વારા આપણે ભોગ ભોગવવાના છે અને આપણી અભિવૃદ્ધિ થવાની છે તેના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ જ છે, વળી યોગિઓનો દૈવ શિવ છે, એજ યોગેશ્વર છે કારણ કે યોગનો દેવ એ છે કે જીવાત્માનો ઉત્કર્ષ એવો થાય કે જેથી ઇશ્વર નુસંધાન થઈ શકે બ્રહ્માત્મક અનુભવાય આમ જ્યારે થાય ? જ્યારે ૩૫ માત્રની જરૂર ન રહે સારે

હવે આનંદા પત્રમાં આપણે નિત્ય કર્મ સબધીના એકાદબે શ્લોક લઈશું અને તેમનો અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરીશું, કે તેથી આગળ શ્રુદ્ધિનો જે વિચાર આપણે કરી ગયા છીએ તે વધારે સ્પષ્ટ થાય

આ વખત તો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંથી જે શ્લોક અહીં ઉતાર્યો છે તેનો જ વિચાર કરીશું જો કદી મધ્યાહ્ન સંધ્યાનો અવગણ ન મળે તો, તે સમય આનંદા જ્યાં હો ત્યાં જરા સ્વસ્થ થઈ, સંપ્રિપાલન મહાપ્રભુ વિષ્ણુનું સ્મરણ કરી લેશે તો તે પણ કાઈ ચીજ નથી

સ્નેહાધીન
લિલિઅન એડગર

એડ્યુકેશનલ કોન્ફરન્સ.

“The ideal course of study was that which provided in every standard, the best possible power-training for every pupil at his stage of progress, no matter at what stage of progress his education was to end. The school should teach what was most likely to prepare the child for a good true, active, intelligent manhood or womanhood. They should endeavour to awaken his intellect and to cultivate his faculties of observation and reflection, and harmoniously build up his character not by means of the “three r’s,” but rather, as a noted French educator has so aptly expressed it, by means of the “three h’s”—the head, the heart and the hand, and make him fit for life by teaching him self-control and self-help” Miss Benthem

૧૮૮૪ ના એડ્યુકેશન કમિટીને વખતાવખત કોન્ફરન્સ એટલે સમાજ મેળવી લોકમત સમજવો એવી સરકારને ભાવના હતી, પણ કોઈક અણત કારણને લીધે આ ભાવના અમલ થયા વિના ૧૮૯૬ મુખી પડી રહી હતી એમ કહેવાય છે. ૧૮૯૬ માં ને કોન્ફરન્સ ભરવામાં આવ્યું તેમાં ટેંગવણીના બધા વિષય ચર્ચા માટે લેવામાં આવ્યા હતા પણ આ રીતે બહુ ફલદાયી કામ થતું નથી એટલા માટે મેં ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબે આ વખત એમ ઇચ્છ્યું કે જુદા જુદા વિભાગમાં કોન્ફરન્સો ભરવા, તેમાં દરેકે પોતાપોતાની પ્રાયમિક નિશાળોના ધોરણ ઉપર વિચાર ચલાવવો, અને મુખ્યમાં એવી ચટતી એટલે જમાં અગ્રેજી શીખવાય છે તેવી નિશાળોના ધોરણ ઉપર ચર્ચા કરવી. આ બીજી ગર્વાને અતે માત્ર એક જ મહત્વનો ઇરાવ કરવામાં આવ્યો હતો, તે એ કે હાલ સ્કૂલફાઈનિય પરીક્ષા ને મેટ્રિક્યુલેશનથી જૂદી લેવામાં આવે છે તેનું ધોરણ સતોપકારક નથી, અને ને ઉદ્દેશથી એ પરીક્ષા દાટવામાં આવી હતી તે ઉદ્દેશ પાર પડતો નથી, માટે ને વિશે મુનિવર્સિટીએ વિચાર કરવાની જરૂર છે. મેટ્રિક્યુલેશનના ધોરણમાં કેટલાક નકામા વિષય દાખલ છે, અને ઉપયોગી વિષય રહી ગયા છે—એમ પણ બહુ આગ્રહપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું હતું, પણ આ સર્વ બાબત અસાધારણ મહત્વની નથી માટે એ ઉપર કોઈ ન કહેતાં, ઉત્તર વિભાગની કોન્ફરન્સમાં ને વિચાર થયો એ વિશે જ યોગ્ય બોલવું બસ યશે.

મેં ડિરેક્ટર સાહેબનો વિચાર એવો છે—અને તે યોગ્ય છે—કે “ધોરણ ચાલતા જનારને અનુસરતાં, તથા કેટલેક દરજ્જા છોડાંડનાં તે જાતના ધોરણને મળતાં થવાં જોઈએ.” આ વિચારને અનુસરી ધોરણ બાંધવા માટે માટે જૂન તથા નવેમ્બર ૧૮૯૮ માં ડિરેક્ટર સાહેબના હુકમથી મેં ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે બે કમિટીઓ મળી હતી, તે કમિટીઓએ કાલીઆવાડવાળા મેં તરખડ સાહેબનો ખરડો તથા બીજા ખરડો, અને કેટલાક અમંતદાર તથા ખોનગીશાળીના બવરથાપકોએ કરેલી સૂચનાઓ તપાસીને તથા પોતાની અનુભવ ધ્યાનમાં લઈને છેકરા તથા છોકરીઓની નિશાળોના ધોરણોનો નવો ખરડો બનાવ્યો હતો. એ ખરડો યોગ્ય વધારા સાથે આ કોન્ફરન્સમાં ચર્ચા માટે રજુ કરવામાં આવ્યો હતો.

અમદાવાદ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ રા. સા. માધવલાલ હરિલાલ-જેમનો ફળ-વણીના વિષયમાં બહુ સારો અભ્યાસ છે-એમણે ખરડો રજુ કરતી વખતે આ નવાં ધોરણોના સમર્થનમાં એક બહુ વિદ્વાતમંદો નિબંધ વાંચ્યો હતો, અને બીજાં ધોરણો ઉપર કરેલા સુધારાવધારાનો કારણ ત્રાણે ખુલાસો કર્યો હતો. એ ખરડો અને નિબંધનો ગુજરાતી સાર, બંને ગુજરાતશાળાપત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

નવા ખરડામાં મુખ્ય ત્રણ તરેહના ફેરફાર છે:—

- (૧) કેટલીક બાબતો નવીજ ઉમેરવામાં આવી છે. જેમકે, અભ્યાસ આત્મ રાખવાની રાત્રિ-શાળાઓ, ન્હાની શાળાઓ, ઐતિહાસિકંવાર્તાકથન ઇત્યાદિ.
- (૨) કેટલીક બાબતોના શિક્ષણક્રમમાં ફેરફાર કર્યો છે. જેમકે આંક લેખાં વગેરેમાં.
- (૩) કેટલીક બાબતોની નવી શિક્ષણપદ્ધતિ-જેનું આજ સુધી કાંઈક એડ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર્સ કોઠામાં મૂક્યું હતું-તેને ધોરણોમાં સ્પષ્ટ રૂપે દાખલ કરી છે. જેમકે, દિમાખ વગેરે શીખવવાનીરીત.

આ સર્વનું હુંકામાં અવલોકન કરી જઈએ.

બાળકોને રમતની માફક કામ કરાવીને ફળવવાં જોઈએ એ સત્તાનુસાર બાળવર્ગમાંડે નહું ધોરણ ધડાયું છે. પૂર્વે બાળકોને ટાંગાટોળી કરી નિશાળે લઈ જવાં પડતાં તથા એમના ઉપર આંક ગોખાવવાની નિર્દયતા ગુજરાતમાં આવતી. એ વખતે તો જોઈએ હવે જતો રહ્યો છે, તથાપિ હાલ પણ એમનું શિક્ષણ જોઈએ તેવી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ચાલતું નથી. નવાં ધોરણોમાં આ બાબત બહુ સારો સુધારો થયો છે, અને દરેક બાળકનેતેથી પુરુષ આ જોઈ રાજ થશે. બહુ ખુશીની વાત છે કે બાળકોને “ બાળમાં યોગ્ય કામ કરાવવાનો કારણ કર્યો છે. બાળકો પાસે બાળમાં કામ લેવું એ બહુ ઉપયોગી છે. તેથી તેમને ખુશી હવામાં કસરત મળે છે, તેમને કુદરતનો શોખ પેદા થાય છે, અવલોકન કરવાનું મળે છે, અને તેમની સૈનદ્યની સમજ ખીણે છે. જેને કુદરતની ઓળખ થઈ નથી, અને જેની રસમતા ફળવાઈ નથી તે બરાબર ફળવાયો ગણાતો નથી. ” વળી નવા ખરડામાં મુળાક્ષરો ઓળખાતા બન્યા તેમ જોઈએ જોઈએ અક્ષરનાં પત્તાં ગોઠવીને ન્હાના બણીતા શબ્દો બતાવવાનું કરાવ્યું છે, તેમ જ એ અક્ષરો પત્રાળાં શીવવાની શળીઓ કે લોઢાના વાળાની કડીઓપડે બતાવવાનો ઉલોગ બાળકો પાસે કરાવવાનો છે જોઈએ એમને હાથનું કામ મળે અને ગમત પડે.

બાળવર્ગમાં હાલ આકાર, રંગ, અને પદાર્થના પાઠો આપવાનું કરાવ્યું છે પણ એ કયા ક્રમમાં શીખવવા એ ધોરણમાં બતાવેલું નથી. નવાં ધોરણમાં એ ક્રમ સ્પષ્ટ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. સતો, લીલો, પીળો, નારંગી, લાલ, અને જાંબુઓ, એમ ક્રમવાર રંગ ઓળખાવવાનું કર્યું છે. પરંતુ બાળવર્ગના સંબંધમાં બહુ જ આનંદદાયક વાત સર્વને એ જાણશે કે તેમને નિશાળની સાધારણ રમ ઉપરાન્ત ‘દર પચાસમિનિટના કામ પછી દસ મિનિટની રમ આપવાનું કરાવ્યું છે.

આંકની બાબતમાં બહુ અગત્યનો ફેરફાર થયો છે. બાળકોના મનના બંધારણ વિષે જોઈએ કાંઈક પણ વિચાર કર્યો હશે તેઓ તુરત કહેશે કે હાલ જે આંકનો બોલો એમના કુગળાં મન ઉપર નાંખવામાં આવ્યો છે તે તદ્દન અદ્યતિ છે. રામ જેવા અધરા આંક બીજા ધોરણમાં આવે છે ! સર્વ બાબત ધ્યાનમાં લઈ, પહેલા ધોરણમાં વીસા સુધીના જ આંક રાખ્યા છે અને તે પછીના ધોરણના આંક પણ કાંઈક ઓછા કરી તે ચોથા ધોરણ સુધી

પહોંચાડ્યા છે. ક્રમમાં પણ કેટલોક દૂર કચે છે; જેમકે—અડધા પછી પાયાં શીખવવાનાં કલાં છે, અને જ્યાં અગીઆરી વગેરે છેક છેવટે—ચોથા ધોરણમાં—રાખ્યાં છે. પણ એક બહુ અગત્યનો વધારો નવા ધોરણોમાં નજરે પડે છે તે એ છે કે હવેથી આંક સવળા તેમજ અવળા બોલતાં શીખવવાના છે. આ પદ્ધતિ યુરોપમાં દાખલ થઈ ગઈ છે, પણ તે અત્રે એવી તો નથી છે કે ખરડા ઉપર ચર્ચા કરતાં સર્વેએ એકે અવાજે એ નાપસંદ કરી હતી. અમને પણ લાગે છે કે, જો કે ‘ આંક અવળા અને સવળા બોલાવવાથી આંકનો ઉપયોગ કરવામાં છોડરા ધણા અપળ થયેલા જણાતા હતા ’ એમ ડૉક્ટર કલેમ એમના “ યુરોપની શાળાઓ ” એ નામના ગ્રન્થમાં કહે છે, તથાપિ આનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જ અવળા આંક લાભકારી થવા સંભવ છે, નહિ તો ગોખણુ ઓછું થવાને બદલે બેવડું થશે, અને બાળકો ઉપર બોલને વધી પડશે એમ લાય છે. અવળા આંકનો સાચો ઉપયોગ થઈ શકે ખરો એમ અમને વિચાર કરતાં જણાય છે, તે એ કે બાળકને અવળા આંક કડકડટ ન બોલાવી જતાં ધીમે ધીમે અવળા ક્રમમાં એ જઈ શકે છે કે નહિ એટલું જ માત્ર પરીક્ષકે જોવું અને એ રીતે બાળકની કોઈ કોઈવાર અપળતા તપાસવી. અવળા આંક એક વખત ગોખી માર્યા પછી બાગે જ ખરી અપળતા ઓળખાવાનો અવકાશ રહે છે.

દોષકોના સંબંધમાં જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે તે સારો છે. વગરસમજે ધણાં નિરુપયોગી દોષકો ગોખાવવામાં આવતાં તે રદ કર્યાં છે, અને ઉપયોગી દાખલ કર્યાં છે. અને દોષકો પ્રદર્શનથી શીખવવાં, અને બાળકો પાસે તોળાવવું તથા મનાવવું અને તેમની પાસે તોલ તથા છેડાની અજમાયશ કરાવવી એમ શિક્ષકને સ્પષ્ટ આદા છે.

અંગગણિતની બાળકમાં પહેલા ધોરણમાં હાલના કરતાં ન્હાની સંખ્યાનું ગણિત રાખ્યું છે. બીજા ધોરણમાં પ્રદર્શનથી રીતો સમજાવવાનું ફરવ્યું છે. ત્રીજા ધોરણથી અંગગણિતની રીતો શિખવાતી જાય તેમ તેમનાં કારણો શીખવવાનું ફરવ્યું છે (હાલ ધોરણોમાં રીતો શીખવવાની દલી છે તેમાં કારણોનો પણ સમાવેશ થાય છે પણ નવા ધોરણમાં એ બાબત સ્પષ્ટ દાખલ કરી છે.) ત્રીજા ચોથા હલકાં ધોરણો માટે આ કારણો શીખવવાનો ફરાવ સારો છે કે કેમ એ મ્હોટો પ્રશ્ન છે. આ ફરાવ ચાલતી પાઠશાલ શિક્ષણપદ્ધતિને અનુસરીને છે એમાં તો સંશય નથી. એ પણ ખરું કે કારણ સમજીને શીખવામાં આવેલા હિસાબ મગજમાં સારા રીસે તથા સમજીને કર્યા ગણાય. પણ કાર્ય ઉપરથી કારણ ઉપર જવું, અનુભવ ઉપરથી એના ખુલાસા ઉપર જવું એ પદ્ધતિ વધારે સ્વાભાવિક નથી ? આ સંબંધમાં એકંદર વિચાર કરતાં અમારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો થાય છે કે બીજા ધોરણમાં પ્રદર્શનથી રીતો સમજાવવાનું રાખ્યું છે એ યોગ્ય છે, તેમ જ ત્રીજા ધોરણમાં કારણો શીખવવાનું ફરવ્યું છે એ પણ ઠીક છે, પરંતુ શિક્ષકને એક અતિઆવશ્યક સૂચના મળવી જોઈએ કે બાળકનું મગજ અતીવ દુર્ગમ હોવાથી એને શ્રમ પડે એટલો બધો વિચાર કરવાની ફરજ પાડવી નહિ; પણ જે રીતનાં કારણ સાદાં, સહેલાઈથી સમજી શકાય એવાં હોય એ રીતનાં જ કારણો બતાવવાં, અને બીજા ધોરણ પછી પણ જેમ અને તેમ પ્રદર્શનદ્વારા જ કારણો શીખવવાનું રાખવું. કારણ ઉપર બહુ આગ્રહ દેખાડવામાં આવશે તો સંભવ છે કે શિક્ષકો કારણોની નોટો ઉતારવી બાળકને ગોખાવશે, માટે હુદિમાન બાળકને જ કારણ પૂછી કિસ્સો નિર્ધારિત પડી કે તો જી એવું જમ છે

લેખાં હાલ મુજબ રાખ્યાં છે પણ એની ગોઠવણમાં ફેર કર્યો છે. હલકાં ધોરણોમાં ભોળે ઓછો થાય તેમ કર્યું છે તથા દેશીદિસાખમાંની કેટલીક પેટાકુમ્મીઓ મુકાવી દીધી છે અને વગરસમળે ગોખાવવાનું બધે કરી તેમનાં કારણો શીખવવાનું ઘખલ કર્યું છે.

ગણિતનો વિષય પૂરો થયો. વાચકને સદૃજ સમજાવું હશે કે આમાં એક તરફથી બાળકનો ભોળે ઓછો કરવા યત્ન છે, તેમ બીજી તરફથી સ્મરણશક્તિને બદલે વિચાર-શક્તિ વધારે કેળવવા યત્ન થયો છે. અમને લાગે છે કે બાળકોની વિચારશક્તિને બહુ તરફી આપવી એ ગોખણ કરતાં પણ વધારે અનિષ્ટ છે. દરેક દિસાખ કારણ સમજીને કરવો એ ઠીક છે, પણ આ કામ બાળકના વયના પ્રમાણમાં જ કરાવવામાં આવે તો લાભકારી છે. દિસાખનાં કારણો સમજવાં એ રંગતવાત નથી, અને આપણી પક્ષ છુદ્ધિને અમુક કારણ ગમે તેટલું રહેલું લાગે પણ બાળકને તે બહુ રહેલું નથી એટલું સ્મરણમાં રાખીને જ ચાલવું જરૂરનું છે. વિચારશક્તિને ખીણવા દેવાને બદલે બહારખેંચી કાઢવાની બૂલ થવી ન જોઈએ. કારણપુરઃસર રીતો શીખવવાનું કામ શિક્ષક બહુ સમજી હોય તો જ સફળ નીવડે અને તે પણ બુદ્ધિમાન બાળકોમાં જ એમ અમને લાગે છે.

વ્યાકરણની બાબતમાં બહુ મહત્વનો, અને અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે બહુ યોગ્ય એવો, ફરાવ થયો છે. બાળક વ્યાકરણ શીખવા માંડતા પહેલાં સ્વભાષા જાણે છે અને બોલે છે અને ને શબ્દો એ બોલે છે તે છુટા નહિ પણ વાક્યના સંબંધમાં બોલે છે, માટે વ્યાકરણની શરુઆત પદસંયોગીકરણથી નહિ પણ વાક્યપૃથક્કૃતિ (Analysis) થી થવી જોઈએ એ નિયમ બરાબર છે. અમને ખાતરી છે કે આપણો 'વ્યાકરણ' શબ્દ પણ યિ+આ+ઠ ઉપરથી નીકળેલો આ નિયમનું જ સૂચન કરે છે.

બૂગોળની બાબતમાં, જર્મન લોકો જેને "ધરતી" (એટલે પોતાના ગામની) બૂગોળ કહે છે લાંથી શરુઆત કરવી જોઈએ, એ અગત્યનો ફરાવ છે. પણ તે પહેલાં અંતર, જગા-ઓનો પરસ્પર સંબંધ, દિશા, વજેરે શીખવવાનાં છે અને તે કેવી રીતે શીખવવાં એ સંબંધી ગ્રા. ગીકીની સૂચનાઓ રા. માધવલાલે બતાવી છે. ગામની રાજકીય બૂગોળ પહેલાં ભૂતજરચનાનો ઘણો ભાગ શીખવવો જોઈએ એમ ગીકીનું કહેવું છે. બૂગોળનો વિષય કેમ શીખવવો એ સંબંધી ગીકીને આધારે રા. માધવલાલે બહુ સુંદર સૂચનાઓ કરી છે. આવો અભ્યાસ બૂગોળનું જ્ઞાન સાફ ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ નહિ પણ દૃષ્ટિ વિશાળ કરવા ઉપરાંત સંદિસાન્દર્ભ તરફ રસમતા પણ કેળવે છે, તથા વ્યાપારુઆદિ તરફ વળણ પેદા કરે છે.

નવા ખરડા પ્રમાણે, "બાળવર્ગ અને પહેલા ધોરણમાં કલિપત વાર્તાઓ વ્યાસશે એટલે ત્યાં સુધી બાળકોની કલ્પનાશક્તિ કેટલીક કેળવાશે. તે પછી બીજા ધોરણમાં પોતાના ગામને લગતી વાર્તાઓ અને દંતકથાઓ વાંચશે,.....સાર પછી ગુજરાતની અને હિન્દુ-સ્તાનની વાતો આવે છે, અને પોંચમા ધોરણથી ઇતિહાસનું સળંગ શિક્ષણ શરુ થાય છે." ઇતિ-હાસની બાબતમાં એ ત્રણ નવીન વાત છે:—એક તો આરંભથી જ ઇતિહાસ સળંગ શીખ-વવાને બદલે વાર્તા અને જન્મચરિત્રોની માફક શીખવવો એમ કર્યું છે; બીજું, ગ્રામીન ઇતિહાસથી આરંભ કરી વર્તમાન ઇતિહાસ ઉપર આવવાનું છે, અને પાસેના ઇતિહાસ પછી દૂર દેશના ઇતિહાસ તરફ જવાનું છે.

ઉપર કહેલ વાર્તાઓ તથા જનમચરિત્રો સંબંધે દોષદરન્સમાં બહુ ચર્ચા થઈ હતી. કેટલાકનું એમ કહેવું હતું કે કલ્પિત વાર્તાઓ તદ્દન નકામી છે, ભ્રાન્તિજનક છે, માટે હમેશાં ઐતિહાસિક વાર્તાઓ જ કહેવી, અને તે પણ કાંઈકે (સ્થૂલ સ્થૂલ) કાગળો નિર્દેશ કરીને જ કહેવી, જર્મનિમાં (જ્યાં શિક્ષણશાસ્ત્ર બહુ જ ઉત્તમ દરજ્જે પહોંચ્યું છે, ત્યાં) કલ્પિત વાર્તાઓ સ્લામ્ને કાંઈ જ વાંધો લેવામાં આવતો નથી, એટલું જ નહિ પણ બાળકની કલ્પનાશક્તિ કેળવવાનું એક ઉત્તમ સાધન મનાય છે. અમને લાગે છે કે આ વિચાર બરાબર છે. કલ્પનાશક્તિની કેળવણી મનુષ્યને બહુ જ ઉપયોગી છે, અને તે અવશ્યરિતે ઐતિહાસિક સત્યગ્રહણની વિરોધી છે એમ કાંઈ નથી. કલ્પના ખીલ્યા વિના જૂતકાળમાં પેદા અને વર્તમાનવત્ પ્રલક્ષ કરવાની શક્તિ, અને એ શક્તિવિના ઇતિહાસનું જ્ઞાન, અસંભવિત છે. ખીજા ધોરણથી ઐતિહાસિક વાર્તાઓ તો શરૂ થાય છે જ, માટે બાળકના મનના બધારણને કલ્પિત વાર્તાઓ અનુકૂળ છે તો તેને અનાદર થવો ન જોઈએ. ખીજા એક સૂચના એવી હતી કે જેમ ભૂગોળમાં ખાસેથી દૂર જવાનું હયું છે તેમ ઇતિહાસમાં પણ વર્તમાનથી જૂત તરફ શા માટે ન જવું ? રા. સા. મોંઘવલાંનું આ સંબંધે એમ કહેવું છે કે વર્તમાનથી જૂત તરફ જવું એ કેવું અસંભવિત છે એનો ખ્યાલ લાવવા માટેએ પદ્ધતિ ઉપર ઇતિહાસ લખવાનો યત્ન કરો, જેમાં પહેલું પ્રકરણ વિક્ટોરિયાના રાજ્યનું અને છેલ્લું વેદના કાળનું આવે ! અમને આ દૃષ્ટિ બરાબર લાગે છે કાળપ્રવાહ નદીવત્ છે. મૂળથી માંડી મુખ્ય તરફ જતાં જ એની ગતિનું રહસ્ય હીક સમજાય છે. આરભમાં, જેમ ભૂગોળના વિષયમાં બાળકને દિશા ભૂતળરચના વગેરેનું જ્ઞાન આપવું હયું છે, તેમ ઇતિહાસના વિષયમાં આરંભમાં કાળ અને જનાવોનો કાંઈકે ખ્યાલ મળે અને પ્રાચીન અધ્યાત્મીનનો અર્થ સમજવામાં આવે તો પછી પ્રાચીન ઇતિહાસથી આરભ કરવામાં બાધ નથી. ભૂગોળનું સામ્ય લઈ ઇતિહાસમાં વર્તમાન ઉપરથી જૂત તરફ જવા સૂચના થઈ છે, પણ સ્પેશથી માંડી પૃથ્વીના ઇતિહાસ તરફ જવાનું દરાવ્યું છે એમાં જ ભૂગોળ સાથે ઇતિહાસનું પૂરેપૂરું સામ્ય આવી જાય છે, એમ અમને લાગે છે. ત્રીજા એક સૌથી મોટી ચર્ચા એ ઉભી થઈ હતી કે જનમચરિત્રોમાં ધર્મને લગતાં-જેવાં કે શકરાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, સ્વામી-નારાયણ, હેમચંદ્ર, આદિ—મૂઠી દેવાં. આ બાબત એટલું તો બરાબર જ કહેવામાં આવ્યું હતું કે આવાં ચરિત્રો બરાબર ભાવ સાથે, અને મતાન્ધતા વગર કહેવામાં આવે તો જ નાબકારી છે, નહિ તો બહુ હાનિ થવા લાયક છે. પણ અમને લાગે છે કે જો હંદરકૃત ઇતિહાસમાં આ બાબત હાનિકારક નથી ગણાતી તો વાર્તારૂપે એ સ્લામ્ને બાધ લેવાનું વાજબી ધરાવે નથી. ખરી વાત છે કે શિક્ષક ઉપર આના સારા નરસા ઉપયોગનો આધાર છે, પણ રાજકીય ઇતિહાસ વિષે પણ આ વાંધો તો નડવાનો જ સારો શિક્ષક જનમચરિત્રોદ્ધારા નિર્દેશભક્તિ તથા રાજ્યભક્તિ શીખવશે, નહારો શિક્ષક પરદેશભક્તિ તથા રાજ્યદ્રોહ શીખવશે. પણ આટલી અડચણ માટે નવી સૂચના અજમાવી પણ ન જોવી એ અમને હીક નાગવું નથી. ઘણા કબૂત્ર કરશે કે ધર્મશિક્ષણ વિના આપણી રાજા બહુ ખામી ભરેલી છે. એટલે સુધી જવું અશક્ય છે તો આપણા મહાન ધાર્મિક પુરુષો માટે લોકને કાંઈકે સામાન્ય જ્ઞાન તો મળવું જ જોઈએ. હિન્દનો બાળ શકર, સમાનુજ, વલ્લભ, કમ્પીર, હેમચંદ્ર વગેરેના ચરિત્રોથી અગણ્યો રહે એ ચોડી શરમની વાત નથી. શિક્ષકોને ખાતરી સૂચના પણ આપી

શકાય એમ છે કે જેમ રાજ્ય વિરુદ્ધ ઉપદેશ કરવા માટે એમની ખાતાં તરફથી સખત નોંધ લેવામાં આવે છે તેમ કોઈ પણ ધર્મવિરુદ્ધ શિક્ષણ માટે પણ તેઓ શિક્ષાપાત્ર થશે.

આ ઉપરાંત નવાં ધોરણોમાં સાતમું ધોરણ દાખલ કરી એક ઉપયોગી વધારો કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ આ વધારો છોકરીઓ માટે નથી એ આશ્ચર્ય નેતું છે. ગુર્જર ભાષાના શિક્ષ લેખકોના ગદ્યપદ્ધતમક ત્રય શિખવવાથી ભાષાસાહિત્યમાં આગળ વધવાની રચિ થશે એવો ઉદ્દેશ છે. પણ માત્ર એક ધોરણ વધારવાથી જ આ ઉદ્દેશ સફળ થાય એ વિશે અમને શક છે. અરણમાં સાહિત્યના વિષયનું મહત્ત્વ પૂર્ણ રીતે સ્વીકારાયું નથી એ બહુ શોકની વાત છે; એટલું જ નહિ પણ કોન્ફરન્સે પણ એ વિષય ઉપર નોંધ એ તેટલી ચર્ચા ઉઠાવી નહોતી એ અધિક શોકકારક છે. અમે એ પ્રસંગે સૂચવ્યું હતું કે આપણા ગુજરાતી માત્ર બાળનાર ગૃહસ્થોને કવિતા એ શું એનું ભાગ્યે જ કાંઈ પણ જ્ઞાન હોય છે, અમે તેમ થવાનું કારણ હાથનું અપૂર્ણ શિક્ષણ છે. નીતિની કેળવણી માટે ધણું કહેવામાં આવે છે, પણ એના સાધન વિશે મતભેદ છે; દરે કવિતા જેનું મનુષ્યને ઉન્નત બનાવનાર બીજું કાંઈ જ નથી એ વાત ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો નીતિની કેળવણી કેવી રીતે આપવી એ પ્રશ્નનું પણ એક સમાધાન દાય લાગે છે. દાસની વાંચનમાળામાં કવિતા કોને કહેવી, એ વિશે કાંઈ જ વિચારપાઠ નથી; તેમજ કવિતાના ખરા નમુના પણ કોઈકે કોઈકે જ નગરે પડે છે. આથી અમારી સૂચના એવી હતી કે પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યોમાંથી તેમ જ જગતની મોટી મોટી ભાષાઓ-સંસ્કૃત-ગ્રીક-અંગ્રેજી-લૅટિન-ફ્રેન્ચ-જર્મન-અર્જન્ટિન-ફ્રાન્સીસ-વગેરે-ના સાહિત્યમાંથી થોડાક ઉત્તમ કવિતાના નમૂનાઓ થોડા પુરુષો પાસે ભાષાન્તર કરાવી આપણી વાંચનમાળામાં મૂકવા બાલપણથી જ સહૃદયતા-રસિકતા-કેળવવાનો યત્ન થવો જરૂરનો છે. નહિ તો પછી મોટાજીઓને કવિ શક્તિના “મેધ” કાવ્યનો રસાસ્વાદ કરાવવો અશક્ય થઈ પડે એમાં નવાઈ શી ! વળી વિવિધ પ્રકારની શૈલીનો વાચકને પરિચય થવા માટે ગદ્યના નમૂના પણ દાખલ કરવા નોંધએ. જેમ અંગ્રેજી વાચનમાળાના વાચકને સ્કોટ, ઓડિસન, કોલ્કાઈસ વગેરેની ગદ્યપદ્ધતિનું ભાન કરાવવામાં આવે છે તેમ (ઉદાહરણ તરીકે) કાદમ્બરીમાંથી, તથા ગોવર્ધનરામ, નવલરામ, મણિલાલ, નર્મદાસંકર આદિનાં પુસ્તકોમાંથી, ઉતારા લઈ એમની લેખનશૈલીમાં જે જે વૈવિધ્ય છે એ વાચકને દેખાડી શકાય.

અત્રે બીજા એક સૂચના કરવા જેવી છે. ગુજરાતી યોથા ધોરણ પછી સંસ્કૃત વા ફ્રાન્સીસમાંથી એક ભાષા તથા (બની શકે તો) અંગ્રેજી પણ દાખલ ન કરી શકાય ? એ ત્રણ વર્ષમાં આ ભાષાનો આગેપદેશ અને કાંઈક અન્તઃપ્રવેશ પણ થઈ શકશે, જે પાછળથી કોઈ પણ વિદ્યાર્થી બહુ સારી રીતે વધારી શકશે. અમે સારી રીતે બાળીએ છીએ કે આથી વિદ્યાર્થી ઉપર એવો વધે એ દલીલ સાચી લાવવામાં આવશે, પણ ગણિતને બદલે ગ્રૅવિટીક વિષય તરીકે રાખવાથી અથવા ‘બીએ ક્રેટલોક નકામો ભાર છે એ ઘટાડી આને ધ્વજિયાન કરવાથી નોંધતી ગેઠવણ થઈ શકશે. ગુજરાતી સાહિત્ય સાંકડું છે. એટલામાં વિદ્યાર્થીને જે આખા જીવન પૂરી રાખવો હોય તો અમને લાગે છે કે યોથા ધોરણથી આગળ જવાની ખિલકુલ જરૂર નથી. અધિક થો રજોના એક મોટો ઉદ્દેશ ‘સામાન્ય કેળવણી’ આપવાનો છે. અને એ કેળવણી આખા જીવન પર્યન્ત લઈ શકાય એટલામાટે એકાદ વિશાલ જ્ઞાનભંડારવાળી ભાષાની કૃત્તી એને મેળવી આપવી નોંધએ.

આજકાલ હિન્દુસ્થાનમાં ‘ઉદ્યોગ ! ઉદ્યોગ ! ઉદ્યોગ !’ એવો જે ચારે તરફ (અને જે હિન્દનું ઘરિદિશ નેતાં પડવો નોંધએ પણ ખરો જ)

એના જવાબમાં, નવા ખરડામાં જે ગેઝેટ્સ કરવામાં આવી છે એ ખરેખર મુતિપાત્ર છે. 'યન્-સાસ્ત્ર' (Mechanics) 'રસાયન શાસ્ત્ર' (Chemistry) 'અવાજ પ્રકાશ અને ઉષ્ણતા' (Sound, Light and Heat) 'લોહસુગ્મક અને વીજળી' (Magnetism and Electricity) 'પ્રયોગસિદ્ધ ગણિત પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયન' (Experimental Arithmetic, Physics and Chemistry) 'પ્રાણીવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર' (Animal Physiology) 'વનસ્પતિશાસ્ત્ર' (Botany) 'આગવિદ્યા' (Horticulture) 'ખેતીનાં મૂળતત્ત્વો' (Principles of Agriculture)—એ રીતે પાંચ પ્રકારે વિદ્યાના અભ્યાસનો ક્રમ ગોઠવી, મહોટાં ગામોની નિશાળોનાં ધોરણ ૨ થી ૭ ના ૫ માં વિષયમાં જણાવેલા પદાર્થપાઠો તથા વિદ્યાને બદલે, ઇચ્છા હશે તો, વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વોનો કોઈ પણ એક અભ્યાસક્રમ ચલાવી શકાશે, એમ ઠરાવ્યું છે.

નિશાળોની બાબતમાં નીચે પ્રમાણે સુધારા વધારા કરવામાં આવ્યા છે:—(૧) મહોટાં ગામો અને ગામડાંઓ વચ્ચે પહેલાં પ્રમાણે ભેદ રાખ્યો છે. પણ આજ સુધી ગામડાંઓની ખરી જરૂરીઆત તરફ પૂરતું લક્ષ આપી ધોરણો ઘડ્યાં નહતાં. નવા ખરડામાં, ખીજા અને ત્રીજા ધોરણમાં ખેતીને લગતા પદાર્થપાઠો, એથા અને પાંચમામાં ખેતીનાં મૂળતત્ત્વો અને પાંચમામાં આરોગ્યવિદ્યા શીખવવાનું ઠરાવ્યું છે, એ બહુ પસંદ કરવા જેવું છે. (૨) છેક ન્હાનાં ગામડાંઓ કે જ્યાં આખી નિશાળ ચલાવનારો એકલો મહેતાજી જ હોય છે, અથવા ધણું તો એની સાથે એકાદ એસિસ્ટન્ટ વા મૉનિટર હોય છે તેમાં ધણા વર્ગો બાંધી શીખવવું અશક્ય છે. માટે નવા ખરડામાં આવી નિશાળોને 'ન્હાની નિશાળો' એવે નામે એક ખાસ વર્ગ પાડવામાં આવ્યો છે. પચમહાસ વગેરે ઠેકાણે આ સુધારાની બહુ જરૂર હતી એમ જણાય છે. (૩) નવા ખરડામાં રાત્રીશાળાઓ બે પ્રકારની રાખી છે. સરખાતની રાત્રીશાળાઓ તો હાલ છે, પરંતુ દિવસની નિશાળોમાં બધો અભ્યાસ પૂરો કરીને ધન્ધામાં જોડાયલા માણસોને અભ્યાસ વધારવાની સગવડ કરી આપવાને નવા ખરડામાં અભ્યાસ ચાલુ રાખનારી નિશાળો (Continuation-Schools) ની જે યોજના કરી છે એ તદ્દન નવી છે. આ વધારો બહુ લાભદાયી નીવડશે એમાં શંકા નથી. આશા છે કે આ સુધારો લોકપ્રિય થઈ પડશે અને લોકો આવો પૂર્ણ લાભ લેવા ચૂકશે નહિ. 'ઇંગ્લંડ'માં ૫૫૩૫ અભ્યાસ ચાલુ રાખનારી રાત્રીશાળાઓ છે, તેમાં ૪૩૫૬૦૦ વિદ્યાર્થી ભણે છે, અને ૫૧૬૨ ટ્રેઇનિંગ શિક્ષકો કામ કરે છે. આવી જ લોકપ્રિય બે આપણી શાળાઓ થઈ પડે તો કેટલો બધો લાભ થાય એ કહેવાની જરૂર નથી. પ્રસંગોપાત કહેવું જોઈએ કે ઇંગ્લંડ ક્રાન્સ વગેરે દેશોમાં રાત્રીશાળાઓને મળતી 'યુનિવર્સિટી એક્ટ્રેન્શન' 'પોપ્યુલર યુનિવર્સિટી' વગેરે યોજનાઓથી મહેનતુ અને સામાન્ય વર્ગના લોકોને જે ઉત્તમ શિક્ષણનો લાભ અપાય છે તેવો, લાભ-અસારો તો ન્હાના પાયા ઉપર-આપણી પ્રાંતને આપવામાં આવે તો 'અગ્નિ', 'દ્વિત્રય' અદિ વર્તમાન હિન્દુસ્થાનને લગતા લખાણોના દુર્દેવના લેખો જરૂર જૂઠાં શકાય. પરંતુ આવી યોજના માટે લગ્ન જોઈએ તે ક્યાંથી લાવવું? ઉત્તર:—ક્રાન્સની 'પોપ્યુલર યુનિવર્સિટી'માં વિદ્વાનો વિનાપગારે ભાપણ આપી જાય છે, અને ભાપણ વિનાનો એક પણ દિવસ પડતો નથી!

ઉપરના ખરડામાં શરીર અને નીતિ અને ધર્મની કેળવણી માટે શી યોજના કરવામાં આવી છે?—એમ અત્યાધિક રીતે પ્રશ્ન થશે.

શારીરિક કસરતનો ક્રમ દાખલ કરવા કમિટિએ પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ એને માટે, જોઈતાં સાધનો નિશાળોને નહિ મળી આવે એમ ધારી એ વિષય પડતો મૂક્યો છે.

અંમને લાગે છે કે જે રીતે મોટાં શહેરોમાં પ્રમુખ હોય તો યન્ત્રશાસ્ત્રિક વિદ્યાઓ દાખલ કરવા બલામણુ કરી છે તેમ શારીરિક કેળવણી પણ બલામણુરૂપે દાખલ કરવામાં આવી હોત તો ઠીક હતું. હાલ તો શિક્ષકોને, બંધા બની શકે એવું હોય ત્યાં, ગામ બહાર લઈ જઈ બાલકોને રમાડવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. એટલું પણ બરાબર અમલમાં મૂકાય તો બહુ છે. આરોગ્યવિદ્યાનું શિક્ષણ મોટાં ગામોમાં છટ્ટા ધોરણમાં, ગામડાંઓમાં પચિમાં, અને છાકરીઓની નિશાળમાં એથા પાંચમાં દાખલ કર્યું છે, પણ દિ. ૫૦ આલાલભાઈની સૂચના યોગ્ય હતીકે બધાં ધોરણોમાં આરોગ્યવિદ્યાનો ક્રમ દાખલ કરવો નોંધએ. આ સૂચનાને અમે પૂર્વોક્ત સાહિત્ય સંબન્ધી સૂચના નેટલી જ, બદલે એ કરતાં પણબધિક મહત્વની, ગણીએ છીએ, અને આ ખરડા ઉપરથી પાકાં ધોરણો ધડાય તે વખતે આનું વિસ્તરણ નહિ થાય એમ આશા રાખીએ છીએ.

નીતિની કેળવણી શી રીતે આપવી એ મોટો પ્રશ્ન છે. આ સંબન્ધી એક પુસ્તક રચાવવું એવો સરકારનો વિચાર હતો. એ વાતને ધણું વર્ષ થયાં તેથી એમ ધારવામાં આવે છે કે આ વિચાર છોડી દેવામાં આવ્યો હશે. ધણા વિદ્વાનેનો એવો મત છે કે નીતિનું શિક્ષણ 'સોસુ' બોલો 'એમ સાક્ષાત્ ઉપદેશ દેતી ચોપડીઓ દ્વારા આપી શકાતું જ નથી મહાન પુરોના ચરિત્રો અને શિક્ષકની વર્તણૂક દ્વારા પરોક્ષ રીતે જ બાળકોને આ બોધ આપી શકાય છે અમારી આ વિષયમાં એક નસ સૂચના છે કે શિક્ષકે યોગ્ય વખતે આ વિષય લેવો; અને એકદ મહાન પુરુષનું દષ્ટાન્ત (વાંચનપાઠમાંથી, અથવા પૂર્વે શીખેલા ઇતિહાસમાંથી, અથવા અન્ય સ્થળમાંથી) લઈ, બાળકને ગમત પડે એવી રીતે તથા એમની નીતિ સંબન્ધી વિચાર કરવાની શક્તિ ખીલે તથા એમની કલ્પનાશક્તિ સતેજ મઈ એમને એ દષ્ટાન્તનું અનુકરણ કરવાનો ભુસ્સો આવે એવી રીતે બ્યાખ્યાન આપવું, તથા પંચીક્ષકે આ વિષયમાં આખા વર્ગની એકડી પરીક્ષા લેવી. આ રીતે ખાસ વિષય રાખવાથી એનું મહત્વ વધશે. શિક્ષક અવિશેષ રીતે પોતાની જવાબદારી સમજશે. પરંતુ નીતિની કેળવણી માટે મુખ્ય જવાબદારી માખાપની છે એ જુવવાનું નથી. માખાપના શિક્ષણવિના મોટાઈનું શિક્ષણ વ્યર્થ છે. મૂઢ એજ નીતિની કેળવણી માટે ખરી પ્રાર્થનિક શાળા છે. પણ ધર્મ વિના નીતિ—વિચાર અને અનુભવ ઉભય દૃષ્ટિએ જોતાં—નિર્બલ છે, શુષ્ક છે, અધિકાનરહિત કલ્પના જેવી છે માટે ધર્મશિક્ષણ આવસ્યક છે. પણ એનેક ધર્મોથી વ્યાપ્ત એવા આ દેશમાં એ શિક્ષણ શી રીતે આપી શકાય?—આ મોટો પ્રશ્ન છે. એનું સમાધાન કઠિન છે અને અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે દાલ એ સંબન્ધી કાંઈ પણ કહેવું એ અસંપ્રકલિત જેવું છે. તથાપિ એટલું તો કહીશું જ કે જે ને આ પ્રશ્નની મહત્તા સંઘે તરફથી તીવ્ર અનુભવાય, પ્રગ્ન એ તરફ પોતાનો સદામુદ બતાવે અને સરકાર એને આદર પૂર્વક ઉપાડી લે, તો અમને લાગે છે કે એનું સમાધાન મેળવવું અશક્ય નથી.

નવા ખરડામાં શીશિક્ષણ સંબન્ધે કેટલોક સુધારો થયો છે. તો પણ કહેવું નોંધએ કે એ સંબન્ધમાં નોંધએ તેટલી ચર્ચા થઈ નથી. અમને લાગે છે કે આ વિષય કોઈક દિવસે એક ખાસ કોન્ફરન્સ ભરી તપાસવા જેવો છે.

બાળકમાં ઉપર સમસ્ત દેશનું હિત આધાર રાખે છે માટે આ વખતે 'સુદર્શનનો વધારો' કરીને 'પણ આટલું સવિસ્તર વર્ણન આપ્યું છે—વાચક ગ્રમ લેખકો કરશે.

શ્રીમત્ પરમહંસ પરિત્રાજકાચાર્ય જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય શ્રી રાજરાજેશ્વર શંકરાશ્રમસ્વામીની દૈવલ્યપ્રાપ્તિ.

શ્રીમત્ પરમહંસે પરિત્રાજકાચાર્ય જગદ્ગુરુ શ્રી શારદામહાધીશ શંકરા-
ચાર્ય શ્રી રાજરાજેશ્વર શંકરાશ્રમ સ્વામી યોગક નખત ઉપર દૈવલ્યપદ પામ્યા,
તેથી આપણા દેશને જે એક મહાન વિદ્વાન અને સદ્-ઉપદેશ આચાર્યની ખોટ
પડી છે તે માટે શોક પ્રદર્શિત કરવા તથા એમનું નિલઃશ્મરણ રહે એવી યોજના
કરવા, તા. ૨૧. ઓક્ટોબરને દિને અન્ને (અમદાવાદમાં) પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો શા-
સ્ત્રીઓ અને સર્વ જ્ઞાતિઓના અશ્રુણીઓની એક મોટી જાહેર સભા મળી હતી.
આચાર્યશ્રી ગુજરાતમાં હતા તેવામાં તેમણે લોકમાં જે ધર્મજગૃતિ ઉત્પન્ન કરી
હતી એ સર્વને સારી રીતે સ્મરણમાં છે, અને તેઓના, આટલો જલદી, દેહલાગ
યો ન હોત તો ગુજરાતને એમની આચાર્યતાનો બહુ લાભ મળવા સંભવ હતો.
સમસ્ત હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાચીન ધર્મભાવનાનો બીજનિષેપ પૂરો કરી જલસિંચન
કરવાનો વખત પ્રાપ્ત થતો હતો તેટલામાં જ એમનો દેહ પડ્યો એ બહુ શોકની
વાત થઈ છે. એ મહાન પુરુષમાં આનંદી સ્વભાવ અને વિદ્યારસ ઉપરાંત, જ્ઞ-
હાતેજ, તપશ્ચર્યા, ધનિયનિગ્રહ, વક્તૃત્વ આદિ પ્રતાપી શુણે. અસાધારણપ્રમાણમાં
હતા, અને એમની સાથે યોગ ધણા પણ સંબન્ધમાં આવેલા સર્વજનોને એ શુણે
ચિરકાળ પ્રલક્ષ રહેશે.

એક શાંકરવેદાન્તી તરીકે, અને શાંકર પંથના તન્ત્રી તરીકે, આ શાંકર
મહાધીશના દેહલાગની નોંધ લેવી એ અમારી દરજ હતી, પણ પ્રકૃત પંસ'એ
એ સામાન્ય દરજ બળવવા ઉપરાંત, અમારા પોતાના સવિશેષ સંબન્ધથી અમે
એ મહાન પુરુષના યશોવશેષને અન્ને પ્રણામ કરીએ છીએ.

પ્રોફેસર મેક્સ્મુલરનો સ્વર્ગવાસ.

આ ભૂમંડલમાં જ્યાંસુધી વેદ રહેશે-અને તે નિત્ય રહેશે-ત્યાંસુધી જોની ઉન્નત્યસ કીર્તિ કાયમ રહેવા સંભવ છે એવા એક મહાન વિદ્વાનનો આજ સ્વર્ગવાસ થયો. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર ગ્રેમ ધરાવનારા, સંવિધ્યમ લે-અર્થી માંડી આજ સુધી, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અનેક થયા છે, પણ એ ભાષાને જગત્ પ્રિય કરવાનું માન તો પ્રોફેસર મેક્સ્મુલર-આપણા શાસ્ત્રિવર્ગના “લેટ મોક્ષમુલર” નેજ છે. એમની મનોહર ભાષા, અને-એમનો- વિષય પ્રતિ લેવા અને ઉત્સાહ એ એમના લેખોમાં અનુપમ આકર્ષણશક્તિ પૂરનાર તરવા હતાં, અને એ તરવાને બંને એમણે સંસ્કૃત વિદ્યાનું વિગ્નપ્રસંગીન દેશેદેશ, ગ્રામેશ્રામ અને સંસ્કૃત સાથે કાર્ષી પણ સળન્ધ ન ધરાવનાર પુરોનો આંગણે પણ પ્રવર્તાવ્યું છે.

ઋગ્વેદ સહિતાને અથાગ શ્રમથી સંશોધી મુદ્રિત કરી, અને તત્ત્વવેત્તા દેવના મુખ્ય અન્યનુ અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર રચી, એમણે પ્રાચીન અને અર્વાચીન જગતના બે મહાન કીર્તિસ્તંભો ડુનીઆની દૃષ્ટિ આગળ ઉપસ્થિત કર્યા છે.

મેક્સે ખૂઝમ્ એક ધી ધીટ ” (“પૂર્વની ધર્મશ્રમ-અમાળા”) નામની અન્યમાળા પ્રવર્તાવનાર આ નરગતનો જગત્ નેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઘોડો છે. મનુષ્યજાતિના ધર્મશ્રમોના રહસ્ય વિશે આપણે મોટે નિર્ણય ઉપર આવીએ, પણ એટલું તો નથી જ છે કે, આ વિષયમાં પાદરીઓનું સામ્રાજ્ય તોડી, સર્વ ધર્મોના મતાન્ધના રહિત અને વિદ્વાત પુરુસર અભ્યાસ-કરવાનો માર્ગ તો પ્રો. મેક્સ્મુલરની આ અન્યમાળાએ જ ઉઘાડ્યો છે.

વેદના કાળથી આરંભી, ઉપનિષદ-રાજ-ભાષ્યાદિમાં ધર્મ, ક્રમે ક્રમે નાસ-કૂચ્છ પરમહંસ ધર્મેન્ત આપણા ધર્મવિચારોનો ગ્રેમ અને આદર પૂર્વક અભ્યાસ કરનાર, સંસ્કૃત ભાષાના પૂણે જ્ઞાન સાથે શાંકરવેદાન્તનું ખરૂં રહસ્ય સમજી જગત્ સમજાવનાર, અને એ ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાન વિશે અનેક પ્રચલિત ભ્રાન્તિઓ ઉચ્ચ અને દૃઢ રહે દૂર કરનાર, આ મહાન આત્મા ચિરકાળ શાન્તિમાં પસો,

“ આયુર્વિશ્વાયુઃ પરિવાસતિ ત્વાં પૂષા ત્વાં પાતુ પ્રપથે પુરસ્તાત્ ।
 યત્રાસતે સુકૃતો યત્ર તે યયુસ્તથ ત્વા દેવઃ સંચિતા દંધાતુ

એવી આ આર્થભૂમિની આશીષ છે.

સુદર્શન

તન્ત્રી.
પ્રેક્ષિતર આનંદચંદ્ર બાપુભાઈધ્રુવ.
એમ. એ. એલએલ. બી.

(આઘ દ્રષ્ટા—' એક અભેદમાર્ગ-પ્રવાસી ' અહનિષ્ઠ મણિલાલ નલુભાઈ)
(ધર્મ-શૃદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૬. અંક ૩.] (માસિક.) [ડીસેમ્બર. ૧૯૦૦.

શ્રાન્તિ અને શાન્તિ.

(મળેલું.)

ઉપેદ્યવત્.

પ્રિયે ! જશે તું, હવે મ્હે વિચાર્યું,
વિચોગથી રાત નહીં કદી હું;
પરંતુ જમ્હારે તુજ સંજમાં હું,
ભુલી ગયો કે હતો મર્ત્ય તો તું.

૧

વિચાર કદી મનમાં ન આવ્યો:—
યશે કદીયે તુજ કાળ પૂરો:—
તહને હું જોઈશ સમો જ છેલ્લો,
નહીં હસી બોલીશ તું દિને કો.

૨

અને હજીયે મુખ તે નિહાળું,
અને ફરી તે હસશે, વિચારું;
પરંતુ “ હું તેહ ત્યા નિહાળું ”
વિચાર એ તો ન મને સહુ હું.

૩

હું બોલું છું તોય ન તું વદી દે
અધુરું જ રાખતો ના કદીયે;
અને હવે તો મનમાંહિ લાગે:—
નકી અહીંથી મધુરી ગઈ છે.

૪

રહે પ્રિયે ! જોઈ છું તેવીં જો તું—
 યથેલ આ શાન્ત શરીર છું—
 પ્રશાન્ત, આલિંગ્ય, હૃદયે હું તારું,
 કપોલ મુમ્મું રિમત જમ્હાં રમતું. ૫

સમક્ષ જમ્હારે શય શીત તારું
 મ્હને તું ભાસે હૃદયે મ્હારીં છું તું;
 પરંતુ જમ્હાં બસમ કંઈ ત્હને હું—
 રહું, હવે, હા ! કંઈ, એકલો હું. ૬

પ્રિયે ! ગમે ત્હાં વસતી હશે તું,
 ન ધારું કે જહીં જશે મ્હને તું;
 ત્હને હૃદયે હું દિન રાત ધારું
 અને કંઈ શાન્ત હું ચિત્ત મ્હારું. ૭

પરંતુ તારે વદને વરચુંતું
 અપૂર્વ ને દિવ્ય જ તેજ રહું—
 ન કલ્પના દોરી સકે જ ત્હેતું,
 અને ન તે આશુઈ સકે જ પાહું. ૮

અમર.

—

નૈરાશય.

(મળેલું.)

ક્ષણિક મિલન માણી એકલાં લાંકું છે !
 સ્વજન-વિરહ માટે જન્મતું ને જતું છે !
 * * * * *
 “ નૈરાશય ” માં ફરફટી સુષ્પ બેઠું છે !
 શીઘ્રાશુ પડ મુખે કંઈ જમતું છે.

તથાપિ, “ કંઈ લાખો નિરાશામાં મમર આશા છુપાઈ છે.”

લલિત.

બ્રહ્માર્પણ.

(મળેલું.)

“બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મહવિર્બ્રહ્માગૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ ।
બ્રહ્મૈવ તેન ગન્તવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥ ”

અહા ! નાદાન પ્રેમીલા, રમત રસ રંગમાં બીના;
અહા ! શું મસ્ત છે રાગે, જડ્યા શું પ્રેમના ચીલા.
હતા નાવિક જે રૂડા, ગયા કે તે પડે, ગમ ના;
અરે શું છેતરી આપ્યા, અહિં મૂકી હુકમ હકના.

વળી શી પ્રેમની ઝામો, અહા, આ દિલ બાજે છે !
પરંતુ તે બજે તો શું, બજે કે, ના, ન સૂઝે છે !!
અહા ! આવી ખુમારી તો, છરવવી ઝીંઘીભરની !
‘સુંતી સૂતી બધી આલમ, હકીકત રહે જ છગની !’

યથો શું પ્રેમમાં ઘેસો, ગણો દુનિયાં ગમે તેવો,
ગઈ ભીડી બધી દિલની, કહાં પશ્ય તણો દાવો.
જડ્યાં જંતુ સહુ સ્વાર્થે, લહે ના નિજ વા પરને;
કહો ક્યાંથી પછી સ્થાપે, હદે નિજમાં અનલ હકને.

શુઝર કર પાર આંહી તો, હકીકત કાંઈ ના સાચી;
નહીં કંઈ કાર જ્યાંહાં છે, તહાં આલમ કહીં રાચી ?
રહો ત્યાગી થઈ રાગી, રહો રાગી થઈ ત્યાગી !
અહા એવા વળી ભેદો, રહ્યા તે શું સદા વળગી ?

લલો ના એક દિલથી તે, રહ્યું કાંઈ વળી લવતુ;
વળી કો અન્યને દેખી, તુરત ગ્રહવા તહાં આશ્યું.
અહીં તહિં આમ ભટકીને, બિચારૂં યાકોને બેઠું;
તથાપિ સ્વસ્થ ના થાતુ, રહે તે તો સદા ભમતું.

હદેપટ પ્રેમથી ઘોઈ, મહામસ્તાન ગાનીના
ચરણમાં પ્રીતથી અર્પી, પછીથી શાંત બન મનવા,
ઉપાધિ સર્વના ત્યાગે, પરમ રસ રંગમાં રાગે;
વ્યથા ભાગે હૃદયની ત્યાં, નિહાળી સર્વમાં નિજને.

વિશ્વવિહારી અનુજ.

અષ્ટાદશશ્લોકી ગીતાં.

(અનુસંધાન ગત અંકમાં ૫૪ પદ થી)

૧૨

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જે ભગવદ્ભક્ત થયો છે તેની સ્થિતિ કેવી હોય છે એ કહે છે:- ભગવદ્ભક્તને કશી અપેક્ષા હોતી નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે ઉપયોગી વસ્તુનો એ ઉપયોગ કરતો નથી. કોઈપણ વસ્તુને અકારણ ત્યજવી અને એમાં કૃતકૃત્યતા માનવી એવી દ્વૈતબુદ્ધિ એને નથી: જે માયાને બ્રહ્મથી ભિન્ન માનેછે એજ એનો ત્યાગ કરવાની જરૂર જુએ છે, અદ્વૈતવાદીને તો માયામાં પણ બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર જ અભીષ્ટ છે. શુદ્ધ જલથી એ પોતાનું શરીર પવિત્ર કરે છે, મધુર શબ્દોથી વાણી પવિત્ર કરે છે, અને ઉત્તમ વિચારથી મન પવિત્ર કરે છે-અર્થાત્ મન વાણી અને કાયાએ કરી એ 'શુચિ', ભગવત-જનને અનુકૂલ સ્થિતિમાં, રહે છે. વળી આ પ્રકારે એની ઇતિ સર્વથા શુદ્ધ છે એટલું જ નહિ, પણ એ 'દક્ષ' કહેતાં ગણેા, સમજી હોય છે-એ જડ જેવો, મૂર્ખ હોતો નથી. છતાં, જ્ઞાનીને યોગ્ય એવું 'ઔદાસીન્ય' એટલે કે શમદ્વેષાદિ દુન્ન થકી વિરક્તતા, તટસ્થતા એ પાળે છે, અને આ રીતે સંસારીની જે વ્યાધ-દુઃખો-તેનો તો એનામાં લેશ પણ રહેતો નથી. આ ઉત્તમ દશાનું રહસ્ય કારણ એ છે કે એણે સર્વ આરંભ-પ્રવૃત્તિઓ-સર્વ પ્રકારે પરમાત્માને સમર્પી દીધી છે. આવો જે ભક્ત તે પરમાત્માને બહુ પ્રિય છે. આ અર્થનો નીચેનો શ્લોક છે:-

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ

ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી

યો મદ્રક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૨ અ૦ ૧૬ શ્લોક૦ (ભક્તિ.૧)

[“અનપેક્ષ, શુચિ, દક્ષ, ઉદાસીન, ગતવ્યથ, સર્વારંભપરિત્યાગી, એવો જે મારો ભક્ત તે મારો પ્રિય છે.”]

૧૩

પ્રશ્ન થશે કે સર્વ પ્રકારના 'આરંભ' નામ પ્રવૃત્તિઓ તે કયા છતાં એ માણસ 'ઉદાસીન'-તટસ્થ-છે એમ કેમ કહેવાય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આકાશનું દર્શન આપી કહે છે. જેમ આકાશ સદ્ભૂતાને લીધે સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે છતાં કશાથી લેખાતું નથી, તેમ આત્મા સર્વત્ર દેહમાં રહ્યો છે છતાં લેખાતો નથી. તાત્પર્ય કે નિર્લેપ રહેવા માટે આત્માએ બહાર જવાની જરૂર નથી. દેહમાં રહ્યા છતાં, વ્યવહારમાં રહ્યા છતાં, પણ સમજે તેને માટે એ નિર્લેપ જ છે. આત્મા એ કાંઈ આ દાખડીમાં હીરા પડ્યો છે, કે આ કબાટમાં ચોપડીઓ પડી છે એમ દેહમાં કે જગતમાં મૂકાએલો નથી. એટલે જેમ દાખડીનો ગેલ હીરાને વળગે કે કબાટ સળગતાં ચોપડીઓ સળગે એમ દેહના કે વ્યવહારના ધર્મોથી આત્માને દોષ લાગે એમ નથી. એ તો દેહનું, અને વ્યવહારનું અસ્તિત્વ બન્યું રાખનાર, એ સર્વનું અંતર્યામિ, એ સર્વતા અસંખ્ય ભેદવચ્ચે એક રહેનાર તત્ત્વ છે.

યથા સર્વગતં સૌહૃમ્યા—

દાકાશં નોપલિપ્યતે ।

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે

તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૧૩ અં ૩૨ શ્લો

(પ્રકૃતિપુરુષનિર્દેશ
અથવા ક્ષેત્રક્ષેત્રચ.)

[“ જોમ સર્વગત છતાં અતિસૂક્ષ્મ હોવાને લીધે આકાશ લેખાતું નથી, તેમ સર્વત્ર દેહમાં સતો આત્મા લેખાતો નથી. ”]

૧૪

ઉપરના શ્લોકમાં જે ‘આત્મા’ નામનું પ્રકૃતિમાં વિરાજતું અને પ્રકૃતિ થકી પર એવું તત્ત્વ વર્ણવ્યું, એનો જેણે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, અર્થાત્ એને જેણે આત્મરૂપે અનુભવ્યું છે, એને ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિમાં પોતાપણું રહેતું જ નથી. સત્ત્વગુણનો ધર્મ જે ‘પ્રકાશ’, રજ્જગુણનો ધર્મ જે ‘પ્રવૃત્તિ’, અને તમોગુણનો ધર્મ જે ‘મોહ’—એ સર્વે આત્મા તોએ ભલે, ગયાં તોએ ભલે, એનો આત્મભાવ તો જૂદો જ વસ્તુમાં છે; એવી વસ્તુમાં છે કે જે ત્રણે ગુણથી અને ત્રણે ગુણના ધર્મોથી પર છે, જેની આગળ એ સર્વ કંઈકે માયાના પટવત્ પથરાઈ રહ્યા છે, પ્રકૃતિસમુદ્રના તરંગવત્ રમી રહ્યા છે.

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ

મોહમેવ ચ પાંડવ ।

ન દ્વેષિ સંપ્રવૃત્તાનિ

ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥ ૧૪ અં ૨૨ શ્લો (ગુણત્રયવિભાગ.)

[“ પ્રકાશ અને પ્રવૃત્તિ અને મોહ પણ, તેની સપ્રવૃત્તિનો, હે પાંડવ ! તે દ્વેષ કરતો નથી, કે નિવૃત્તિની ઇચ્છા કરતો નથી. ”]

૧૫

હારે દેહ અને વ્યવહારના ધર્મ તો પ્રકૃતિના હયાં, અને બ્રહ્માના સામ્રાજ્યનો ભંગ થયો ! આ શકાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે એ ધર્મો પ્રકૃતિના ખરા, પણ પ્રકૃતિ થકી સિદ્ધ નહિ; અમાલની પ્રતિષ્ઠા એ અમાલની ખરી, પણ અમાલ થકી—સ્વતઃ—સિદ્ધ નહિ, કિન્તુ રાજા થકી—પરતઃ—સિદ્ધ. આત્મા પ્રાણિમાત્રના દેહમાં રહ્યો છે, અને તેથી જ દેહ દેહના ધર્મો કરે છે, અન્ન પચે છે અને એથી દેહ ટકે છે; પણ એનું કારણ માત્ર પ્રાણાપાનવાયુ નથી, પણ એ વાયુ સાથે જોડાયેલો જે આત્મા તે છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ આત્મા તે ‘હું’ જ નહિ, પણ મારા તમારા સર્વમાં પ્રકાશતો એક આત્મા તે છે, આ આત્માનો પ્રતિદેહ જૂદો જૂદો આવિર્ભાવ થાય છે, પણ આત્મા સ્વયં સર્વત્ર એક જ છે. માટે એને ‘વૈશ્વાનર’ આત્મા કહ્યો.

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા

પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ

પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૬ અ૦ ૧૪ શ્લો૦ (પુરુષોત્તમ.)

[“ હું વેશ્વાનર થઈને પ્રાણીના દેહમાં રહું છું, અને પ્રાણાપાનસમાયુક્ત થઈ ચતુર્વિધ અન્નનો પરિપાક કરું છું. ”]

૧૬

આ રીતે જે પ્રકૃતિ અને પુરુષ વા પુરુષોત્તમનો સંબંધ સમજ્યો છે, તે કોઈ પણ કાલે પ્રકૃતિથી નહાસવાનો ફાકટ યત્ન નહિ કરે, પણ પ્રકૃતિમાં રહ્યા છતાં સ્વસ્વરૂપ સાચવી અખત્રા તત્પર રહેશે. ત્યારે જો પ્રકૃતિમાં રહેવું જ પ્રાપ્ત થયું તો તે શા નિયમને અનુસરી રહેવું એ નહીં થયું જોઈએ. આ વિષે ભગવાન કહે છે કે મનુષ્ય હૃદયમાં ‘શાસ્ત્ર’ અને ‘કામ’ નો ઝગડો ચાલ્યા જ કરે છે, તેમાં જે પુરુષ ‘કામ’ ને સ્વીકારી ‘શાસ્ત્ર’ ને ભજી છે તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી; મુખ પણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, અને ‘પદ્મ ગતિ’ તો એને શાની જ હોય ? આ વાત નીચેના શ્લોકમાં કંઠી છે. અત્રે એક રહસ્ય સમજવાની જરૂર છે. સ્વત્તમભાગી પુરુષો માટે તો ‘શાસ્ત્ર’ શબ્દનો અર્થ ધર્મશાસ્ત્રનાં વાક્યો છે. પણ સૂક્ષ્મ-વિચારી જનો માટે એનો અર્થ ધર્મશાસ્ત્રનું છેવટનું પ્રભવસ્થાન જે પરમાત્મા તેની ઇચ્છા છે. ધર્મશાસ્ત્રનું છેવટનું પ્રભવસ્થાન પરમાત્માની ઇચ્છા શી રીતે ? આ રીતે—જેમાં જેમાં મનુષ્યને કર્તવ્યબુદ્ધિ થાય છે તે તે છેવટે વિચારીએતાં પરમાત્માની ઇચ્છા રૂપે જ એને સમજાય છે. આવી કર્તવ્યબુદ્ધિ એક તરફ આંતરશાસ્ત્ર (Subjective Conscience) રૂપે પ્રલક્ષ થાય છે અને બીજી તરફ બાહ્યશાસ્ત્ર (Objective Conscience) પણ એના જ પરિણામ રૂપે સ્ફુરે છે, ધણ છે. આંતર અને બાહ્ય શાસ્ત્રમાં એક જ પરમાત્માનો ‘અનહદ નાદ’ વાગે છે એ વાત પ્રમાતા અને પ્રમેયમાં એક જ ચૈતન્ય (પરમાત્મા) પ્રકટ થાય છે એ વેદાન્તસિદ્ધાન્ત સમજનારને મુગ્ધ છે. આંતર શાસ્ત્ર બાહ્યશાસ્ત્રને સુધારે છે, બાહ્યશાસ્ત્ર આંતરશાસ્ત્રને નિયમમાં રાખે છે—ઉભયની સમતા એ શાસ્ત્રની ઉત્તમ નિયતિ છે. હૃદયની નિર્બળતા ભરેલી લાગણીથી દોરાર્ધ ક્ષત્રિયનો ધર્મ લોપવા બેસનાર અર્જુનને કૃષ્ણ ઉપદેશે છે કે તારે તાગ હૃદયના ‘કામ’ ને વશ ન થતાં જે અનેક ગણા પુરુષોએ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ ખૂબ સૂક્ષ્મતાથી તપાસી ક્ષત્રિય માટે જે નિયમો ‘શાસ્ત્ર’ રૂપે બાંધ્યા છે તેનું જ સેવન કરવું જોઈએ. બાહ્યશાસ્ત્રને સુધારે એટલો જોનો ‘હૃદય અધિકાર’ થયો નથી તેણે પોતાના આંતરશાસ્ત્રને પણ બાહ્યશાસ્ત્રના તાખામાં મૂકવું; કારણ, એનું આંતરશાસ્ત્ર ભૂલ ભરેલું હોવાનો ખંડુ સંભવ છે. ઉત્તમાધિકારીને આંતરશાસ્ત્ર વડે બાહ્યશાસ્ત્ર સુધારવાનો હક છે. આવા પુરુષો જનસમાજના શિષ્ય નહિ પણ ગુરુ કહેવાય છે, કેમકે જ્યારે સમાજ શાસ્ત્રભાવના ખોઈ બેસે છે ત્યારે જે પુરુષ ભગવદ્વરૂપ થયેલ છે તેનામાં એ ભાવના શુદ્ધ અને પ્રબળ રહે છે. આટલા ખુલાસા સાથે નીચેના શ્લોક સમજવાનો છે:—

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સજ્ય

વર્તતે કામકારતઃ ।

ન સ સિદ્ધિમવામોતિ

ન મુલ્લં ન પરાં ગતિમ્ ॥ ૧૬ અ૦ ૨૩ શ્લો ૦ (દૈવાસુરસ પદિભાગ.)

[“ ને-શાસ્ત્રવિધિને સજી ક્રોમાચારથી વર્તે છે તે સિદ્ધિ પામતો નથી, મુખ્ય કે પર-ગતિ પામતો નથી. ”]

૧૭

આ રીતે અનેક મહાન જ્ઞાતા વિચારથી—એટલે મૂળમાં પરમાત્માથી—ધણએલી જન-મંડળની વ્યવસ્થાને માન આપનાર પુરુષની જનમંડળ તરફ કેવી વર્તણૂક હોય છે એ બતાવે છે. વાણી એ સર્વ વ્યવહારનું પ્રધાન સાધન છે, માટે વાણીને ઉપદ્રવશુ-મુશ્ક-કરી એ કેવી હોવી જોઈએ એ કહે છે. કહે છે કે—“એનું વાક્ય ક્રોધને ઉદ્દેગ કરે એવું હોવું નથી, તથા સસ, પ્રિય અને હિતકારી હોય છે.” દરેક વાક્ય અવશ્ય સસ અને હિતકારી હોવું જોઈએ એમાં તો શંકા જ નથી. પણ વિશેષમાં એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે જે સસ અને હિત ઉપર શ્રેતાતાને પ્રેમ ન ઉપજે તે મલ અને હિત નિષ્ફળ નીવડે છે. માટે સસ અને હિતકારીપણા સાથે પ્રિય-લાગવાપણું પણ જોડવું જોઈએ. ઘણીવાર સસ હિત અને પ્રિયનો વિરોધ ઉપસ્થિત થાય છે, પણ સર્વત્ર ત્રણેનો સમન્વય કરવાની ભાવના રાખવી જરૂરની છે. એવી ભાવના રાખતાં બહુ ઉત્તમ ફળ સિદ્ધ થાય છે. જ્યાં ત્રણેનો વિરોધ મટાડી શકાય એમ ન હોય ત્યાં શું કરવું ? એનો ઉત્તર પણ શ્લોકમાં ‘સસ’-શબ્દને છેક છૂટો રાખી મુખ્ય ઠરાવી, તથા ‘પ્રિય’-શબ્દને સમાસના અપ્રધાન અગરૂપે ગણી બનાવી, તથા ‘હિત’ શબ્દને સસથી કાંઈક પાછળ મૂકી, આખી દીધો છે. સસ અને હિતનો વિરોધ થવો વિરલ છે, છતાં જ્યાં એવો વિરોધ દેખાય ત્યાં સસને જ પ્રાધાન્ય આપવું, કારણ સસ એ જ પરિણામે હિત છે, છતાં સસ ખાતર જટલો પ્રિયતાનો ભોગ આપવાની છૂટ છે, તેટલી હિતકારીપણું ઉપેક્ષવાની છૂટ નથી. યદ્યપિ પ્રિયહોવાપણું સૌથી ઓછા મહત્ત્વનું ગણ્યુ છે તથાપિ એટલું તો મુખ્ય ઠરાવ્યું છે કે દરેક વાક્ય સ્પષ્ટ રીતે પ્રિય લલે ન હોય, પણ ઉદ્દેગ કરે એવું તો ન જ હોવું જોઈએ. ઉદ્દેગ કર્યા વિના સસ અને હિત બોલી ન જ શકાય એમ નથી જ. વળી જોણે પોતાની કર્તવ્યભાવનાનો સ્વાધ્યાયરૂપે અભ્યાસ કર્યો નથી, તે અન્યપ્રતિ પૂર્વોક્ત શુભવાગી વાણી કેમ રાખી શકે ? રાખે તોપણ તે દંભ માત્ર કરે. માટે “સ્વાધ્યાયના અભ્યાસ”ની પણ જરૂર છે. ‘છેવટે ‘તપ’ શબ્દ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. અર્થાત—એ સર્વ એક ધાર્મિક ફરજ તરીકે એટલે પરમાત્મા અર્થે કરવાનું છે; અને એ ‘તપ’ છે, કારણ એમાં ‘કામ’ નો-સ્વાર્થનો-નિરોધ છે, ત્યાગ છે. આટલું વિવરણ નીચેના શ્લોક માટે બસ છે:—

અનુદ્વેગકરં વાક્યં

સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ ।

વાર્ત્તયં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૭ અ૦ ૧૬ શ્લો ૦ (ધ્યાનત્રયવિભાગ.)

[“ અનુદ્વેગકર, સસ, પ્રિય, અને હિત એવું વાક્ય, અને સ્વાધ્યાયાભ્યસન તે વાદ્ય-ભય તપ કહેવાય છે. ”]

૧૮

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનો સમગ્ર ઉપદેશ સાંભળી અર્જુન કહે છે:— “હે અમ્યુત ! તમારા પ્રસાદ થકી મારો મોહ નાશ પામ્યો, સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ, સંદેહ દૂર થઈ જઈ હું તમારી પાસે ઉભો છું. તમારા વચનાનુસાર કરીશ.” અતિમ અધ્યાયનો શ્લોક હોઈ, આ વાક્યમાં અનેક ગૂઢ તાત્પર્ય સમાયલાં છે.

અત્રે મુખ્ય ભાવાર્થ એવો છે કે મોક્ષ જ્ઞાનક્રમ્ય છે, ક્રિયાક્રમ્ય નથી—અર્થાત્ એમાં કંઈ નવીન પ્રાપ્ત કરવાનું નથી, પણ છે તેનું જ-સ્વસ્વરૂપનું જ-અનુસન્ધાન માત્ર કરવાનું છે. આત્માનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એનું તો જ્ઞાન જ સંભવે, એના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારે ક્રિયા સંભવે જ નહિ. ક્રિયા તો પ્રકૃતિની—દ્રવ્યની નહિ પણ દરવ્યની—ભૂમિકામાં જ રહે, અને એ ક્રિયામાં પ્રકટ થતું તત્ત્વ ક્રિયામાં હોવા છતાં ક્રિયા થકી પર હોય. ક્રિયામાંથી સ્વયં જ્ઞાન ઉપજીવી શકતું જ નથી, પણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ થતાં ક્રિયા નવીન ચમત્કારી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે—માટે વેદાન્ત વૃક્ષના મૂળમાં જ અમૃત સિંચન કરે છે, અને એ સિંચન થએલી પુષ્પપક્ષવાદિ એની મેજે જ દિવ્ય રસથી ભગઈ દિવ્ય રૂપે પ્રકાશશે એમ માને છે: યાજ્ઞ પાંડવો ગમે તેટલાં ધુવો, પણ જો મૂળ ચૂકાવા દીધું તો એ વૃક્ષને છવતું રાખવાનો સર્વ પ્રયત્ન વ્યર્થ છે.

હવે આ અમૃતરૂપ જ્ઞાન તે “નિર્લેગુણ” ની અવસ્થા છે, “તમોગુણ” ની અવસ્થા નથી—એટલું સ્મરણમાં રહેશે તો એ પણ સમજશે કે કર્મરહિત જડવત્ પડી રહેવાનો યત્ન કરવામાં વેદાન્તનું તાત્પર્ય નથી, પણ કર્મને જ્ઞાનથી પ્રદીપ્ત કરી જ્ઞાનરૂપ બનાવવાનો આશય છે. આ જ ગીતાનો ‘કર્મયોગ’ અને એ જ એનો ‘કર્મસંન્યાસ’: ઉભય એક જ. આ રીતે ‘યોગ’ અને ‘સંન્યાસ’ ની એકતા જોતે સમજાઈ છે તે વિનાભયે પરમાત્માના વચનાનુસાર કરેછે, એ મારી રીતે હવે સમજે છે કે જેમ આ વિશ્વતન્ત્રનો વ્યવહાર પરમાત્માને બાધી શકતો નથી, એના ‘અમ્યુત’-અબ્રહ્મ-પણાની સ્મૃતિ-બંશ-કરી શકતો નથી, અર્થાત્ પ્રકૃતિ-માના-થકી જ્ઞાનમાં દ્વિતાપત્તિ થતી નથી, તેમ આ દેહનો વ્યવહાર આત્માને લેધી શકતો નથી, એની પરમાર્થસિદ્ધિને બાધી શકતો નથી.

ત્રીભું-જેમ દેહ પ્રકૃતિનો અંશ છે, તેમ આત્મા પરમાત્માનો અંશ છે. પણ ચૈતન્યમાં અંશાંશિભાવ સંભવે ? ન જ સંભવે. જેમ દેહ એ પ્રકૃતિતન્ત્રમાંથી આપણી કલ્પનાએ કાપી કાઢેલો ભાગ છે, તેમ આત્મા પણ પરમાત્મામાંથી આપણી કલ્પના એ જ કાપી કાઢેલો છે. વસ્તુતઃ જેમ પ્રકૃતિ જ દેહરૂપે છે, તેમ પરમાત્મા જ આત્મા રૂપે છે. જેમ ‘હું’ અને ‘તમે’ છીએ, એમ ‘હું’ (આત્મા) અને ‘પરમાત્મા’ નથી, પણ પરમાત્મા તો આપણ બંનેમાં અનુસ્યૂત તત્ત્વ છે. જેમ આ દરમ વિષયો છે તેવો એ એક વિષય નથી પણ વિષયમાત્રની વિષયતાસાધક પરમતત્ત્વ છે, એ વાતનું સંપૂર્ણ મનન કરવામાં આવે તો પરમાત્માની આત્મા થકી ભિન્નતા કૃપી અસંગત છે, એનામાં દૃશ્યતા માનવી એ પરમ-સર્વ વસ્તુને ખુલાસો કરનાર—તત્ત્વ તરીકે એનું જ પદ છે તેનો કેવો વ્યાધાત કરે છે એ સમજાય. અર્થાત્ એક જ આત્મા-પરમાત્મા-એજ નાના આત્મા રૂપે વિલસે છે. અને આ વસ્તુસ્થિતિનું નિદિધ્યાસન એ આત્મામાં પરમાત્મભાવ સ્ફુરારે છે, આત્મામાં નિગૂઢ રહેલી પરમાત્મા

પ્રકટ કરે છે. આ રીતે આત્મ-અનાત્મ-પદાર્થના અવિવેક જન્ય જે મોહ તેનો નાશ, સ્વ-સ્વરૂપની જે સ્મૃતિ તેનો લાભ, એ બંને થયો છે તેને પ્રકૃતિમાં ક્રિતીયતાશુદ્ધિ થતી નથી, તથા પોતે કરતો જણાય છે તે પણ વસ્તુતઃ પરમાત્મા જ કરે છે, અને ‘કરવું’ એ પ્રકૃતિનો જ ભાવ હોઈ, અને પ્રકૃતિ એ પરમાત્માથી અભિન્ન હોઈ, સર્વ પરમાત્માનું જ સ્કરણ છે એમ એને સમજાય છે. આનું નામ અદ્વૈતનો અનુભવ.

આવો અનુભવ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? માત્ર શ્રીકૃષ્ણરૂપી જે પરમશુભ અને પરમાત્મા તેના નિર્મલ આધિભાવ-‘પ્રસાદ’-યક્ષી જ.

આ અર્થનો નીચેનો શ્લોક છે.

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિલબ્ધા

ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસદેહઃ

કરિષ્યે વચનં તવ ॥ ૧૮ અ૦ ૭૩ શ્લો૦

(સ-વાસ)

[“ હે અચ્યુત ! તમારા પ્રસાદથી મોહ નષ્ટ થયો, સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ, ગતસદેહ બન્યો છું, તમારું વચન કરીશ. ”]

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણ

યત્ર પાર્યો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીર્ધિજયો ભૂતિ-

ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥

[‘ત્યાં કૃષ્ણ યોગેશ્વર અને પાર્ય ધનુર્ધર ત્યાં શ્રી, વિજય, ભૂતિ, ધ્રુવ નીતિ (સ-વેદ છે) એમ મારી મનિ (છે).’]

ગીતા પ્રમાત્ર યદિ સંજય યથાર્થ કહે છે કે:—ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ જેવા ‘યોગેશ્વર’ અને અર્જુન જેવા ‘ધનુર્ધર’ નો વાસ છે, ત્યાં જ ‘શ્રી’ ‘વિજય’ ‘ભૂતિ’ અને ‘સ્થિર નીતિ’ વસે છે. આ મંગળ શુભો ‘નિવેદ’ ‘દાર્પણ’ ‘કર્મ-અનારંભ’ આદિના મહત્વારી નથી: ત્યાં ‘કર્મ-યોગ’ ના નિયન્તા શ્રી કૃષ્ણનું અને આશ્રી સંપત્તે છેદવા સ્વકર્તવ્યપરાયણ ચમ્પેક્ષા અર્જુન જેવા ધનુર્ધરનું સ્વરૂપ છે ત્યાં જ એનો વાસ છે.

અન્તે ક્ષણશ્રુતિ છે કે—

इति संमुखं ते स्तोत्रं श्रोतुमिच्छति पांडव ।

सोऽहमेकेन श्लोकेन स्तुत एव न संशयः ॥

ગીતા અષ્ટાદશશ્લોકા યઃ પઠેદ્ભક્તિમાવતઃ ।

અષ્ટાદશાધ્યાયપાઠસ્ય ફલધ્વાને અવાપ્નુયાત્ ॥

શેક્સપિયરનું જીવન તથા એની કવિત્વશક્તિ.

(મજેલું.)*

વિલ્યમ શેક્સપિયર ઈંગ્લેન્ડના ગ્રેટ કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે એટલું જ નહિ, પણ તે દુનિયાના સર્વોત્તમ કવિઓમાંનો એક છે. સંસ્કૃત કવિ કાલિદાસનું શકુંતલા નાટક માત્ર આર્યજાતિના વતનીઓને રમ્ય યદ્ય પડ્યું છે એટલું જ નહિ, પણ જર્મની, વિલાયત એવા દર દેશના પરિતોને પણ રસમય ને ચિત્તવેષક લાગ્યું છે. સારો કવિ એક દેશ માટે જ નથી પણ આખી દુનિયા માટે છે, તેમ જ તે એક જમાના માટે નથી પણ તમામ જમાના માટે છે. તેવી જ રીતે શેક્સપિયર પણ દુનિયાનો કવિ છે. તેણે એકંદરે ૩૭ નાટકો રચ્યાં છે અને તે ઉપરાંત છુટક કવિતાઓ પણ બહુ રચી છે. આટલું બધું અને તે વળી સઘળું રસમય—એક જ કવિએ રચ્યું એ ખરેખર વિસ્મયકારક છે. આપણા મહાકવિ કાલિદાસે માત્ર ત્રણ નાટકો તથા રઘુવંશ, કુમારસંભવ એવાં ગદ્યાગાંધ્યાં કાવ્ય લખ્યાં છે. લગ્ન-ભૂતિએ પણ ત્રણ જ નાટક લખ્યાં હોય એમ માલૂમ પડે છે. આ પ્રમાણે આપણા સંસ્કૃત નાટકકારોને શેક્સપિયરને પ્રણામ કરવાની જરૂર પડે છે, પણ તેની સાથે આપણે કહેવું જોઈએ કે જેમ હુઆમરે ઈસ્રિયડ ને ઓડીસી જેવા અનુપમ ગ્રંથ લખ્યા તેવી જ રીતે આપણા વ્યાસ મુનિએ મહાભારત ને હાગવત જેવા અપૂર્વ અને અલૌકિક ગ્રંથ લખ્યા છે; અને તે એમ બતાવી આપે છે કે અંશુરી શક્તિવાળો એક કવિ પણ કેટલું બધું લખી શકે. હાલમાં મહાભારત એક હાથે લખાયેલું ન હોય એવી શંકા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કરતા જણાય છે, પણ જ્યારે શેક્સપિયરે ખુદે આટલાં બધાં નાટકો રચ્યાં એ વાત આપણે સ્વીકારવી પડે છે તો પછી વ્યાસ મુનિએ મહાભારત ને હાગવત જેવા વિસ્મયકારક ગ્રંથો પોતાને હાથે જ લખ્યા હોય તો તેમાં શંકા લાગવા જેવું નથી. લેટિન ભાષામાં કહેવન છે કે ‘કવિ જન્મે છે પણ ઘડી શકતો નથી.’ તેનામાં દૈવી અંશ જન્મથી જ હોય છે, બીજામાં વિદ્યાથી તે સંપાદન થઈ શકતો નથી. શેક્સપિયરમાં તેવો અંશ હતો એમ આપણે તેના ગ્રંથો વાંચી કબૂલ કરવું પડે છે. નહિ તો ક્યાં તેની નિશાળમાં લીધેલી અલ્પ કેળવણીને ક્યાં તેની અગાધ શુદ્ધિ !

શેક્સપિયરનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત.

વિલાયતની એવોન નદી ઉપરના ‘સ્ટ્રેટફોર્ડ શહેરમાં વિલ્યમ શેક્સપિયર ઈ. સ. ૧૫૬૪ ના એપ્રિલ માસમાં જન્મ્યો હતો. તેના વડાઓ ઘણા પ્રાચીનકાળથી વોરિકશાયરનાં ગામોમાં રહેતા હતા, પણ આપણા કવિના બાપ જોન શેક્સપિયર ઈ. સ. ૧૫૫૧ ના અરસાથી તે જ પ્રાંતના સ્ટ્રેટફોર્ડ શહેરમાં પોતાનું વતન કર્યું. ત્યાં તે ખેતીવાડીનો, ઉન વેચવાનો તથા ખાટકીનો ધંધો કરતો હતો. તે ઈ. સ. ૧૫૫૭

* લખનાર—રા. રા. હરજીવન ભગવાન શુક્લ, ખી એ એલ એલ બી. (જૂદા જ ધોરણ ઉપર, જૂદા લેખકને હાથે લખાએલો આ લેખ ગત અઢાના શેક્સપિયર સંબંધી લખાણોના અનુસન્ધાનમાં લેવાતો નથી, આ કારણથી વિષયનું મથાળું પણ બહુ જ નાનામાં છે.)

મા શેઠશ્રી આર્ડન નામના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થની નાનામા નાની દીકરી મેરીઆને પગથોડા તે ઈ સ ૧૬૦૧ સુધી હતો, અને તેની સ્ત્રી ૧૬૦૮ સુધી હતી અને મામાપ પોતાના પ્રમિદ્દ દીકરાની ચરતી અને ફતેહ જોવા પામ્યા હતા તેમને આ દીકરા ને આ દીકરીઓ હતા, અને તેમા મૈથી મોરો વિશ્વમ હતો પોતાના જન્મપત્રી તન્ત જ જે મોગી મરકી આવી તેમાથી તે બચી ગયો હતો ફેટ્ટેફેડેની ગરીબ માટેની નિગામમા તે વગર શીએ લખ્યો ને લેટિનને શ્રોક બાપા જોનો તે વખતે બહુ મારો અ બ્યાસ થતો હતો તે થોડી થોડી શીખ્યો, પણ તે એમણે દગલો નહિ કે તેમા લખાયેલા પુસ્તકે વાચી શકે પોતાના બાપની ખરાબ સ્થિતિને લીધે તેને નિગામ અધવચ્ચથી છોડી પડી આ પ્રમાણે તેની કેળવણી અધુરી રહી, તોપણ એટલું તો નિસદેહ છે કે તેણે તે આખી જીવે અભ્યાસ કરીને પૂરી પાડી અદ્યારમી સદીમા નીકાકારો આપણા કવિને ઇ નિહામ, જુગોળ તથા કાવાતુકમની થોડીએક જુગોને વીવે ઉતાગી પાડના અને પોતાની દુ શિયારીનો ફાકો કરતા પણ હમણા તો તેનું વિવિધ પ્રિયોનું જ્ઞાન બતાવના માટે પુનઃપ્રતિ પુનઃપ્રતિ લખાય છે કેટલાએક લેખકો તેનું વાચનનિક પ્રોત્સાહિક અને સ્વાભાવિક ઇતિહાસનું જ્ઞાન બતાવના પ્રયત્નો છે, કેટલાએક આજનામા તે મારી ગીતે પ્રવીણ હોતો એ માખીત દના મડયા છે, કેટલાએક તો વળી તેના અને એરિયોટના નિચાગે એ જ મગખા છે એમ બતાવના કોશિશ કરે છે, સારે બીજાઓ તો એમણે સુધી આગળ વધીને હલે છે કે તે અને તત્ત્વજ્ઞાની એકન એક જ પુરુષ છે વળી શેઠસ્પિયરના મધોમા કાવદાની પરિભાષા તથા મયદ મખધી હકીકતો એટલે દગલો માવમ પડે છે કે પ્રમિદ્દ બારીકારે પણ એમ માને છે કે તેણે વકીનની એપીસમા કામ કર્યું હોનું જોઈએ, કેમકે માન મદંમા ચાનતુ કામ જોનાથી એમણે બહુ કાવદાનું જ્ઞાન ગ્રામ ચાય નહિ પણ આ વાત કેવળ તેની અ સાધનાથી અવગણનશક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે ઇટેનીનો એક કવિ તેની ઇટેની મખધી મા રીતી જોઈ એમ હલે છે કે તેણે ઇટેનીમા મુમાકરી કચેરી દોરી જોઈએ, પણ આપણો કવિ જ જ નાયતો તેનું મહત્ત્વ મમત્ત લેનો ને પોતાના હૃદયમા તેનો આમેલ અ ત્રિ તાર ખડો કરી તે ચિત્તા બાપાદાગ આમેલ બહાર કાઢતો

બ્યારે આપણો કવિ સૌદ વર્ષનો થયો સારે તેના બાપ ઉપર આક્રમ આવી પડા આથી તે દુ ખમા ઘડયો, તેનું મન જોરવને પામ્યું ને તેના સ્વભાવમા નિશ્ચયના આવી, તેના બાપ ઉપર સકટવાદનું ત્રણ વર્ષ સુધી છતાઈ રહ્યું ઈ સ ૧૫૮૭ મા બ્યારે દેવ જમાન જનારાઓના નામોની નીપ કવવામા આવી સારે જોન શેઠસ્પિયરના નામ આગળ એમ લખવામા આવ્યું હતું કે કરજને લીધે તેના ઉપર વોરટ બજારાની બીકથી તે દેવ જમા આરતો નથી આ ઉપરથી જોનામા આરજે કે તેના છોકરાને બચપણથી જ પોતાનું પેટ પોતાની મેજે જરારાની કરજ પડી હતી

બ્યારે કવિ ઓગણીસ વર્ષનો થયો સારે તેના ઓમાળ પક્ષ ઉપર આપત્તિ આવી કેમકે આર્ડન કુટુંબના મુખ્ય પુરુષ એવર્ડ આર્ડન અને પ્રમિદ્દ અર્ડન એક હીસ્ટર વચ્ચે હરીફાઈ ચાનતી હતી બ્યારે હીસ્ટરે ૧૫૭૫ મા પોતાના પ્રસિદ્ધ મહેલ કેનીન વર્ધમા રાણી ઇલિઝાબેથને આમનસ કર્યું ને તે તેને વગવા પ્રયત્ન કરતો હતો સારે તે

દાઉટેસ ઓફ ઇસેકમ સાથે આગકતરો વ્યવહાર ચલાવતો હતો. પાછળથી તેણીનો ધણી યુજરી જતાં તેને જ તે પરણ્યો હતો. કદાચ એડવર્ડ આર્ને રાણીને કેનીસવર્થમાં આ પાપી સંબંધની વાત કરી હોય, અને રાણી એકદમ તે મહેલ છોડી જતી રહી એ તે વાતને ટેકા આપે છે. લીસ્ટરે આર્નેનું વેર લેવા નિશ્ચય કર્યો, તેના ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ નાંખ્યો. અને આખરે ૧૫૮૩ માં તેને ગરદનદાર કરાવ્યો.

એમ કહેવાય છે કે આપણા કવિ પહેલી જીવાનીમાં ખરાબ સોજતમાં પડ્યો હતો અને શાલકોટમાં એક વખત તેણે સર ટોમસ હ્યુસીનાં દરજો ચોરવામાં ભાગ લીધો હતો. તેના ઉપર તેટલા માટે સર ટોમસે ફોજદારી ચલાવી, અને તેથી તેણે તેના ઉપર વ્યાભેકિતવાળી કવિતા લખી, જે વાંચવાથી તે રાખ્સ એટલે તો ચીડવાઈ ગયો કે રોમ્સ-પિયરને દેસના પરિણામ માટે બીક લાગતાં તે સ્ટ્રેટફોર્ડ છોડી લંડન નાસી ગયો.

આ અરસામાં કવિની આલસ્યગત સારી નહોતી. તેની પ્રથમની કવિતા ઉપરથી સાફ જણાય છે કે તે કોઈ પરણેલી સ્ત્રી સાથે જોડાયેલ હતો હતો ને તે સ્ત્રીની અપવિત્ર વારી તેની તથા તેના એક મિત્રની સંગે થઈ હતી. કેટલાએક લેખકો એમ કહે છે કે કવિની કવિતા ઉપરથી તેની નીતિ વિશે તક આંધવાનો નથી. પણ અમારો અભિપ્રાય એમ થાય છે કે રોમ્સપિયર જેવો મહાન કવિ અનીતિની કવિતા લોકોને માટે સહજ લખે એ કરતાં તે પોતાના વર્તનની સત્યતા કવિતાના ઉભરામાં કાઢે એ વધારે સંભવિત છે. જેમ આપણામાં નર્મદાશંકર કવિએ લોકલક્ષ્મણની દરકાર કર્યા વિના પોતાની કવિતામાં પોતાનું નીતિવિરુદ્ધ વર્તન સમ્પ્રાપ્ત થતાથી આપ્યું છે તેવી જ રીતે રોમ્સપિયરે પોતાની પહેલી ફરેલી કવિતામાં કર્યું છે. મહાન પુરુષોની જીવિ એકદમ વિકાસ પામે છે. જેમ ધર્મમાં, નીતિમાં, રાજ્યમાં તથા સાંસારિક સ્થિતિમાં મોટો સુધારો મોટો વિગ્રહ થયા વિના થઈ શકતો નથી તેવી જ રીતે વિરલ પુરુષોની જીવિમાં મોટો ફેરફાર પણ દૈવી સંપત્ત અને આસુરી સંપત્ત વચ્ચે મહા સુદ્ધ થયા વિના થઈ શકતો નથી. આપણા કાલિદાસ કેવિ પણ વિલાસી હતા, એવી દંતકથા ચાલે છે. નર્મદાશંકરનો દાખલો હજી તાજે જ છે. જર્મનીના મહાકવિ ગેટીનું પણ તેમ જ હતું.

રોમ્સપિયર ઓગણીશમે વર્ષે પોતાથી સાત આઠ વર્ષ મોટી એન હેથાવે નામની સ્ત્રીને પરણ્યો. તે સ્ટ્રેટફોર્ડ પાસેના રોસ્ટરી ગામના પૈસાદાર જગીરદારની દીકરી હતી. પોતાની તંગ સ્થિતિને લીધે કે કામના આવેશમાં કે કોઈ બીજા કારણથી તે તેને પરણ્યો હશે, પણ તેનું એકસ કારણ કહી શકાતું નથી. પરણ્યા પછી છ જ મહીનામાં તેને દીકરી અવતરી. રોમ્સપિયર ધરનો સુખી નહોતો. પોતાના વિલમાં પોતાની સ્ત્રીને તે માત્ર પોતાનો બીજા નંબરનો દોહીઓ આપી ગયો. “બારેમી નિશા” નામના નાટકમાં ખરેખર પોતાના અનુભવથી જ તે કહેતો લાગે છે કે:-

“સ્ત્રીએ પોતાથી મોટો ધણી પસંદ કરવો. પોતાના સ્વામીને તે જટલે દરજ્જે પુખ્ત સુરત લાગશે તેટલે દરજ્જે તે તેના હૃદયમાં રાખ્ય કરશે.”

અને આ પ્રમાણના કારણમાં તે કેવી નીચે મુજબ દુઃખદ કબૂલત આપતો જણાય છે!

“ કેમકે, આપણે ભલે આપણાં વખાણ કરતા હોઈએ, તો પણ આપણું મન સ્ત્રીઓના મન કરતાં વધારે તરંગી, અસ્થિર, કામાતુર, અનિશ્ચિત, અને વધારે જલદીથી વિકાર પામે તેવું છે. ”

શેક્સપિયરે લંડન આવ્યા પછી પણ પોતાની આગલી રહેણી યોગ્ય વખત સુધી સુધારી નહિ. એમ કહેવાય છે કે લંડનમાં આવજાય કરતી વખતે ઘણી વાર તે એક્સચેન્જમાં જોન ઉવનન્ટને લાં ઉતરતો. તે અને તેની સ્ત્રી તેના ઉપર બહુ હેત રાખતાં. તેમના પુત્ર વિશ્વમનો તે ધર્મેષિતા થયો હતો. અને લોકો એમ કહેતા કે ખુશસૂરત અને ચાલાક મિસિસ ઉવનન્ટ અને કવિ વચ્ચે મિત્રાચારી કરતાં પણ વધારે નિકટ સંબંધ હતો. એક દિવસ નાનો વિશ્વમ દોડતો આવતો હતો. તેવામાં ડોહએ તેને પુછ્યું કે કેમ દોડે છે, ભારે તેણે જવાબ આપ્યો કે મારે મારા ધર્મેષિતા પાસે જવું છે. સવાલ કરનાર બોલ્યો “ તું ભત્રીંછાકરો લાગે છે, પણ તારે વચ્ચે ધર્મનું નામ લેવા જરૂર નથી. ” આપણા કવિ વિષે ખીજી એક એવી વાત કહેવાય છે કે એક લંડનની સ્ત્રી શેક્સપિયરના મિત્ર રીચર્ડ બરલેજને ત્રીજા રીચર્ડ નામના રાજાનો પાંડ બળવતો જોઈને બહુ ખુશી થઈ હતી, અને તેથી તેણીએ તેને પોતાને ઘેર આવવાનું આમંત્રણ કર્યું હતું તથા તેને ત્રીજા રીચર્ડ એ નામ લઈ ખાસ રાજા દોડવાનું કહ્યું હતું. વિશ્વમ શેક્સપિયરને આ સત્તરસની ખબર પડી ગઈ અને તેથી પોતાના મિત્ર પહેલાં લાં પહોંચી ગયો. પોતે અદર ગયા પછી ફરી ત્રીજા રીચર્ડનું નામ લઈ રાજાએ ખાસ રાજા દોડ્યું. પણ તે સુંદર સ્ત્રીના ભોગીએ જવાબ આપ્યો કે “ વિજેતા વિશ્વમ ત્રીજા રીચર્ડની પહેલાં આવી ગયો છે. ” આ વાર્તાઓ સાચી હોય કે નહિ, પણ તેની ચાલચલગત વિશે વિરુદ્ધ અનુમાન બાંધવાનું આપણને તેની પ્રથમની કવિતા ઉપરથી કારણ મળે છે.

શેક્સપિયર ઈ. સ. ૧૫૮૬-૮૭ માં બાવીશ ત્રેવીશમે વર્ષે સ્ટ્રેટફોર્ડ છોડી લંડન આવ્યો હતો. લાં તે જેમ્સ બરલેજની નાટક કંપનીમાં દાખલ થયો. આ કંપની તે વખતે સૌથી પ્રસિદ્ધ હતી. તેના એકરો “ ક્વીન્સ પ્લેયર્સ ” (રાણીના નટ) કહેવાતા, તે તેમાં ફટલાએક શેક્સપિયરના શહેરના જ હતા. શેક્સપિયરના દાખલ થયા પછી કંપનીની સ્થિતિ એકદમ સુધરી. ૧૫૮૪ માં કંપની એ ખીજી વિશાળ ગ્લોબ નામની નાટકશાળા બંધાવી. આ કંપનીમાં પ્રતીજ્ઞ એકરો શેક્સપિયર તથા રીચર્ડ બરલેજ (મેનેજરનો દોકરો) કહેવાતા. આખા લંડન શહેરમાં સૌથી સુધરેલી કંપની તે ગણાતી. નાટકનાં સીન સ્ત્રીનેરી બહુ સાદાં હતાં. શેક્સપિયરનાં નાટકો બજવાતાં. જદ્દ લીઅર, જુવાન પેરીકલિઝ, તથા હેમલેટ, ત્રોજા રીચર્ડ, રાહલોક, પાંચમા હેન્રી-કુમાર તથા રાજા તરીકે-દેશીઓ, બ્રુટસ, આથેલો, મેકબેથ તથા કોરીઓલેનસનાં પાત્રો બરલેજ લખતો. સૌથી મુશ્કેલ પાત્રો તેને લેવાં પડતાં. માત્ર હાસ્યનાં પાત્રો તે કદી લેતો નહિ. શેક્સપિયર ખનતાં સુધી નાનાં પાત્રો લેતો, કેમકે તેથી તેને લખવામાં કુરસદ મળે. હેમલેટ નામના નાટકમાં હેમલેટના બાપના ભૂતનો તથા “ થથારુચિ ” નામના નાટકમાં જદ્દ એકમતો વેશ લેતો.

પ્રથમ કીર્તિ તથા પ્રુષ્ઠળ દ્રવ્ય સપાદન ફરીને તથા તેનો ઉપભોગ લખને શેક્સપિયર ઈ. સ. ૧૬૧૬ માં ૫૩ વર્ષની ઉંમરે દેવલોક સિધાવ્યો.

અહીં અમારે કહેવું જોઈએ કે તેણે પોતાની પાછલી જીંદગીમાં પોતાનું વર્તન સુધાર્યું હતું. તેનો જીવ વધારે ને વધારે ધાર્મિક થતો ગયો. આ વાત તેનાં નાટકોમાં દર્શાવેલા વિચારો ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

[આગળ ચાલુ.]

એક મુનિનો વૃત્તાન્ત.

(મળેયું.)

૪.

ગ. ગ. મુદ્રશનના તન્ત્રીની સેવામાં—

અમારા મિત્ર મુનશી રસિકલાલના અલ્પ અંત અને હૃદયસથી, અને તેમની દેખરેખ હેઠળ અને સૂચનાઓને અનુમરીને એક પ્રખ્યાત નાટક મંડળીએ “સતી સુલોચના”નું નાટક લજવી બતાવવા કયુલ કર્યું હતું. દરેક ધાર્મિક આર્ય સ્ત્રીપુરુષ શુદ્ધ પ્રેમલક્ષણુ ભક્તિથી શ્રી રામકથા શ્રવણ કરે છે, ને સુલોચનાના નામથી ટોઈ પણ અગ્તય નથી. દરેક મુન દપતિને એ નામ પ્રિય હોય છે. સુલોચના આર્ય મલિલાના પ્રેમનો અનુપમ ચિતાર છે અને અનુકરણ કરવા યોગ્ય નમુનો છે.

“ એય નાગ તણી એ કુમારી, સુંદરી રૂપ શોભા સારી,
પરમ સતી શિશોમણિ મહેરી, શુભ લાયક્ય સાગર ક્ષેતેરી;
જેનું રૂપ જોઈ રતિ વાળે, ઉપમા નથી એને કાળે.— ”

આ કારણથી સાધારણ લોકોમાં અને ખસુસ કરીને સાક્ષર વર્ગમાં આ નાટક જોવાની ઉત્કંઠા વધારે થઈ હતી. સુલોચના જેવી સતીનું નાટક અને રસિકલાલ જેવા ગૃહસ્થનો આશ્રય એ સર્વના મનને રાગ કરવાને બસ હતાં. સ્ત્રીવર્ગને વાગતે ખાસ એલાલિદી અને સગવડ પડતી બેઠકોની ગોઠવણ કરી ગખવામાં આવી હતી. સ્ત્રીવર્ગ પણ આ નાટક જોવાને તલપાપડ થઈ ગયો હતો. દેટલાક લોકો જે ટોઈ કાળે પણ પોતાના કુટુંબને નાટક જોવા જવાની રજા આપે નહીં તેમણે પણ આજ પોતાનો નિયમ બાબુપર મેલવાનું દુરમ્ન ધાર્યું હતું. અમારા પડોગમાંના પ્રલયદ દાકા જેમણે પોતાની આખી જીંદગી ભવાઈ જ જોવામાં કાઢી હતી અને ભગના ખ્યાલમાં એનું હતું કે ભવાઈ જેવો બોધ, રસિકતા, અને ગમત ટોઈ પણ પ્રકારે નાટકમાં આવી જ શકે નહીં, અને જેઓ નવલ કથાઓમાં સંવૃત્તિ પદવી “ગજરામાર” અને “સદેવત સાવળીગા” ની વાર્તાઓને વારંવાર આપતા, તેઓ પણ આજ નાટકશાળામાં લાકડી લઈને ખોડગતા ખોડગતા દાખલ થઈ ગયા હતા. છોકરાઓએ પણ નાટકમાં જવાને આજ ધમપછાડ કરી મુદ્રી હતી. અપંગ અચળદોશીનો માળો સુનો થઈ જવાથી ચોરી થવાની બીકની લેશમાત્ર પણ દરકાર રાખ્યા વગર તેના તમામ પાડોશીઓ નાટક જોવા નીકળી પડ્યા હતા. અને દેટલાક હલકા વિચારના છોકરાઓએ તો તેમના ગરીબ માથાપના ધરમાંથી પૈસા ચોરીને પણ નાટકમાં આવવું પસંદ કર્યું હતું.

મુનશી રસિકલાલના આગ્રહથી અમારું સર્વ મિત્રમંડળ નાટકશાળામાં હાજર હતું પડિત સંતોષરામ પણ નાટકમાં પધાર્યા હતા. જલણાઈ શેકે તે દોઢીયાં કમાવામાંથી બિલકુલ નવરાશ હતી નહીં; તેમને પણ મુનશી રસિકલાલ મારીમચડીને નાટકશાળામાં તેડી લાવ્યા હતા. લાલા રમાલાલને તો ટોઈ પણ પ્રકારના આગ્રહ કે આમંત્રણની જરૂર હતી જ નહીં. તેઓ તો ત્રણ દિવસ આગમ્ય પોતાની બેઠક સ્ત્રીવર્ગથી ઘોડે છેટે “રીઝર્વ”

કરાવી આવ્યા હતા. અને બાઈનાંકુલર સાથે નાટક શાળામાં હાજર હતા. નાટક શાળાના માહિત્રાએ ખરચ કરવામાં કશી મહત્ત્વ રાખી નોંધી નહીં. નવી સીનરી નવા રેસ અને નવા પડદાથી સ્ટેજને ખુબ મણુગાર્યો હતો. નાટકશાળા તમાશગીરથી ચીકર બરાઈ ગઈ હતી. અને એક પણ જગ્યા ખાલી રહી નોંધી નહીં. પાછળથી આવનારાઓ ટીક્ટ મળ્યા વગર નિરાશ થઈ આમ તેમ રસળતા હતા અને જમણી કિંમત ટ્રાઈ પાસ વેચનારને આપી નાટકશાળામાં દખલ થઈ જવાનો લાગ શોધતા હતા. ‘એચેસ્ટ્રા’માં મોટા મોટા અમલદારો, મેક સાદકારો, અને વકીલ બારિસ્ટરો અને નામાંકિત ગૃહસ્થો બિરાજમાન થયા હતા. ત્રીજા ને ચોથા વર્ગમાં જગાને વારતે વખતોવખત હોંસાતોંસી આવતી, શોરમકાર થતો, અને સી-સોટીયો પડતી હતી, પણ એકદમ સાંતતા કરી દેવામાં આવતી હતી. સોગ્રાવાટર, લેમોનેડ, આઈસક્રીમ, ચાહ, કાશી, પાન, સોપારી, ખીડી વેચનારાઓને સારી કમાણી ભગી હતી. તેમજ નાટક શાળાના મેનેજરને પણ સારો તકકો પડ્યો હતો. નાટકની ચોપડીયો ચોકકાબંધ ખપી જતી હતી. અને વેચનારના પગને લેશ માત્ર પણ વિશ્રાંતિ મળતી નહીં.

જે બાલુએ સ્ત્રીવર્ગની બેઠક હતી તે તરફ જાણ રમાલાલની આંખો આમ તેમ ફરકતી હતી. અને એમની નજર એક સરખી ફરતી હતી નહીં. બેઠક નવીન થવાનો હતો તો-પણ એમની મનોવૃત્તિ નાટકની રંગભૂમિ પરના કૃત્રિમ પાત્રોનું અવલોકન કરવા કરતાં આ ચટ્ટિપરના ખરેખરા રમણીય અને સુંદર પાત્રોનું અવલોકન કરવા તરફ વધારે દોરાર્થ હતી. મુનશી રસિકલાલ તો રંગભૂમિ તરફ જ એકાદ આંખે નજર કરી બેઠેલા હતા. અને મી. વીશિયમ મીડલવેને હોંડુ નાટકનું રહસ્ય સમજાવતા હતા. બલભાઈશંક આમ તેમ બગાસા ખાતા હતા. હું અને લાક્ષ્મી રમાલાલ ભોગજોએ આજ સાથે આવી ગયા હતા.

તરેહતરેહની નવીન રંગીબેરંગી સાડીઓ અને અમૂલ્ય અક્ષરો સજ કરી કેટલીક સુંદરીઓ બેઠી હતી, કેટલીક શાંતપણે નીચી નજર રાખી નાનધી બેઠી હતી, કેટલીક આમ તેમ વખતોવખત આંખ ફેરવતી હતી, મદગદ હાસ્યથી પોતાની સખીઓ સાથે ધીમે ધીમે વાત કરતી હતી. કેટલીક ચતુર અને ચક્રાર યુવતિઓ મસ્કરીઓને તિરસ્કારની આંખે આમ તેમ જોતી માંહેમાંહે હસતી હતી. અને કેટલીક જેમના સસ્કારો આર તરેહના હતા તેઓને પોતાના કટાક્ષો સાધવાની સારી તક મળી છે એમ જણી મનમાં મલકતી હતી. આ બધા હાઝ જોતાં જોતાં લાક્ષ્મી રમાલાલે નીચે મુજબ મારી સાથે બાંધ્યું કરવા માંડ્યું. “પેલી જાને લુઓ. દેખાવમાં જલે સુંદર હોય એમ લાગે છે પણ એ બધા સુંદરતાનો ડોળ છે. ખરી સુંદરતાનો લેશ માત્ર પણ આબાસ એનામાં હોય એમ મને લાગતું નથી. તેમ એનામાં અકલ અને વિચારશક્તિ પણ એટલી હોય એમ માત્રમ પડે છે. ક્યા અક્ષરો એને શોભે છે અને ક્યા શોભના નથી તેની એને સમજ જ નથી. બધું અંગ ઘરેલુંઓથી ખડકી નાખ્યું છે અને તેમાં જ સુંદરતા સમાયેલી છે એમ એનું માનવું છે એમ મને લાગે છે. દેખાદેખી બધી ટાપડીય કરી છે. પેલી આગલી હારમાં ‘કેટલીક બેઠી છે તેમને આજ કાલની નવીન ફાશનો ઉપર વધારે પ્રીતિ હોય એમ જણાય છે અને આ-પણી જુની વખતની રીતબાતો અને પેહેરવેશ નાપસંદ હોય એમ લાગે છે. એમનો બધો હાઝ અને ડોળ નવીન હજારે આંખ મીચીને નક્ક કરવા તરફ જ છે, અને સાર અસારનો એમને કંઈ વિચાર જ નથી. પરંતુ જેલે છેડે ખુણામાં જે બાળા બેઠેલી છે તેને જુવો.

એ અલૌકિક છે. આર્ય જ્ઞાનાની સુંદરતા, પવિત્રતા અને મુશીલતાનો નમુનો છે. સદ્ગુણનો ભંડાર છે. શુદ્ધ પ્રેમથી એની સુંદરતા કેવી અલંકૃત થઈ છે ! અને એની નિર્મલ ક્રાંતિ કેવી દીપી રહી છે ! આખા અંગમાં નીતિ અને મર્યાદા કેવી રંગારંગ પસરી ગયલાં છે ! એની આંખોમાં નિહાપતા કેવી તરી આવી છે ! આ સૃષ્ટિના અપવિત્ર સંસ્કારોની લેશ માત્ર પણ છાયાએ એના ઉપર અસર કરી નથી. આભૂષણો પહેરવામાં એનું કેવું ગદાપણ, સુખડતા અને ચતુરાઈ જણાઈ આવે છે ! આખું સ્વરૂપ શુદ્ધ પ્રેમથી કેવું ખીલી રહ્યું છે ! સદ્ગુણ અને સુંદરતાનું કેવું યોગ્ય સંમિશ્રણ થયું છે ! આ તો મનુષ્ય નહીં પણ કોઈ દેવી હોય એમ લાગે છે. આજની સુલોચનાને પણ હક્ક ખવડાવે છે એમ છે. ખરેખર એ એક અપૂર્વ સ્ત્રીરત્ન છે.

ભક્તકવિ નરસિંહ મેહેતાની કેટલાક લીટીઓ માદ કરતા લાલા રમાલાલ બોધ્યા:—

“ વરીકરણુ વેણુ તમે ક્યારે ગુંચાવી સુંદરી શબ્દગટવાળી રે,
આ મોળી તમે ક્યાં રીવડાવી જને મોઢી છે સર્વે નારી રે;

* * * * *

જલ્લાએ તો નથી ઘડી લામની, એ આપે ખનીને આવી રે,
તણુ લોકનું તેજ તારણી, એ તો છબી છબીને જ બનાવી રે.

લાલા રમાલાલ તરફથી પતિવ્રતનું આટલું બધું સન્માન થતું જોઈ મને ઘણો જ આનંદ થયો. સદ્ગુણ દરેક જગાએ પોતાના જ બળ ઉપર જ ધ્રુજે છે. તેને પોતાનાં વખાણુ વેચાતાં કરાવી રણસીંગડાં ઝુંકાવવાં પડતાં નથી. તે મર્યાદા વિજયી જ છે. અને સર્વે જણુ તેને નમે છે. કોઈ મનુષ્યમાં પોતાનામાં ગમે તેટલી ખોડખાંપણુ હોય તો પણ જો પોતાના કરતાં ખીજમાં વિશેષ સદ્ગુણુ તેને માત્રમ પડે તો તેવા મનુષ્ય ઉપર તેને સ્વાભાવિક રીતે પ્રીતિ અને માન ઉત્પન્ન થાય છે. નીતિ અને સદ્ગુણની પ્રશંસા સર્વે જગ્યાએ થાય છે. છેક જ અનીતિમાં ટુળી ગયેલા, લાજ શરમ વગરના, અને અંતઃકરણના કોરો માણસો ખીજના સદ્ગુણોની અવગણના કરે છે. એવા માણસોથી શરમ પણ શરમાઈ નાસી જઈ બાર ગાઉ છેડે જઈને ઉભી રહે છે. અને એવા મનુષ્યના જીવતરને પિત્તર છે.

ખેડ ક્ષેત્ર થવાની ઘટકી વાગી, અને પડો ઉપડ્યો. ગાયન આનંદભેર રાગ થયું. હા-રમોનીયમનો મધુર સ્વર, કાનપર પડ્યા માંડ્યો. અને સર્વે જગ્યાએ શાંતતા વ્યાપી ગઈ. કુંભકર્ણુ ને અનિકાચના વધ પછી ઇંદ્રજીતનું રણસંગ્રામે ચઢતું, રણસંગ્રામમાં એનું અનુલ પરાક્રમ અને માયાવી ચરિત્રથી રામલક્ષ્મણને મૂર્છિત કરી નાંખવા, સંજીવની ઔષધિ લાવી તેમને સચેતન કરવાનો હુનુમાનનો ભગીરથ પ્રયત્ન, સુગ્રીવના હૃકમથી લંકાદહન, મકચક્ષેનો વધ, સુલોચનાની છેવટની સુલાકાત લઈ ઇંદ્રજીતનું ફરીથી રણસંગ્રામે ચઢતું, દરેકના પડ-સ્પર પ્રેમનો અદ્ભુત દેખાવ, માયાવી સીતાનો વધ અને રામવિલાપ, વિભીષણની સલાહથી વાનરોએ કરેલો ઇંદ્રજીતના યજ્ઞનો ભંગ, વિભીષણુ અને ઇંદ્રજીતની સુલાકાત, અને ભત્રી-જાએ કાકાને કહેલાં કંઈક વચનો, વિભીષણનો જવાબ, લક્ષ્મણનો રોષ અને ઇંદ્રજીત અને લક્ષ્મણ વચ્ચે ચાલેલું ભયંકર યુદ્ધ, આખરે પોતાની યૌદ્ધ વર્ણના દદ અને કહિત વ્રતની લક્ષ્મણે કરેલી સફલતા પૂર્વક ઇંદ્રજીતનો કરેલો વધ, સુલોચનાના મેહેલમાં ઇંદ્રજીતના

હાથનું પડનું અને પત્રદ્વારા આપેલી પોતાના મળણની ખબર, સુલોચના અને દાસીઓનો હુદ્દય વીધી નાખે એવો વિવાપ, રાનણ અને મ દોષ્ટીનું ડહાપાત, રામમલામા મહાગમન ડગના માઝ પોતાના પતિના મસ્તકની સુલોચનાએ કચેલી કાચુરમિક ગમગ્રાચના, વાનગેની મતીના વૃત્તાત મગધમા અશ્રદ્ધા, અને ઈંદુજીવના મસ્તકનું ખડખડાટ હસનું, લક્ષ્મણનો શોક, અને ગમની દક્ષના અને વિભીષણની ધર્મિષ્ણુદ્ધિ અને છેવટે મુલોચનાનું મતી થઈ જવું,—આ મર્વ બનાવોએ લોકોના ઉપર ઘણી જ ઉડી અમર કરી અને દરેક જણે પોતપોતાની મનિ પ્રમાણે બોધ ગ્રહણ કર્યો. મુનશી ગસિકલાલની યોગગદમ વાહવાહ બોલાવા લાગી ગાયનોની ખુશ પ્રશસા થઈ હર્ષના પોકારમા ખેલ મમામ થયો અને સર્વ મડગ વિખગઈ ગયું.

ગાડીઓની લીડ ઘણી હતી અને પોલિસનો બન્દોબરત પણ નરમ થઈ ગયો હતો—જેથી ગાડીઓ એક પછી એક કમમર જવાને બદલે સાથે સાથે થઈ જતી અને એક બીજીના પેડા માહોમાહે લગતા હુ જે ગાડીમા બેમીને ઘેર જતો હતો તેની જોડાએ એક ગાડી જતી હતી તેમા કેટલીક સ્ત્રીઓ બેસી હતી અને તેઓમા નાચે મુજબ વાતચીત ચાલી ની હતી—

લલિતા—બેન કમળા, આજનું નાટક બહુ જ મમ્મ થયું તેમા નમનની સલામા હાડ-જીવનું ડોકુ હમ્મુ એ દેખાવ તો વણો જ જોવા જોવા હતો પણ આજના જોશ બજોવાઓ એ વાત માનતા નથી અને આપણે માનીયે છીએ તેને બેનકુક ગણી હમે છે, અને કહે છે કે મરેલા માણુમના ડોકા તે હમતા હશે એ તો બધા ગપાટક ગોળા છે.

કમળા—બેન લલિતા, અમારે ત્વા વામીકિગમાયણુ વચ્ચાયુ હતું તેમા એનું કથુએ હતું નહીં કથાય પાડગવી બીજા કવિઓએ ઉમેશ પણ કયો હોય કેમ હન્કોગ ગાડી તમે સાબગનામા હતા કેની ?

હરકેર—બેટા, વામીકિગમાયણુમા હોય કે ન હોય તે આજ મને વા નથી પણ ડોકુ હમ્મુ એ વાત ખરી છે અમાગ ગડગડગટ પુગણીએ યા ડગી હતી ત્વારે એ વાત આની હતી ખરી બેટા, એ બામતમા અશ્રદ્ધા ગખીએ નહીં શુ અગેજ બજોવા માચા, અને આપણા ઘરગના વખતથી આનતા આનવા શાન્ત અને પુ-રાણો જુગા ? શુ એ લોકો જાતે જાતે જોઈ આવ્યા છે કે ઈંદુજીવનું ડોકુ હમ્મુ નથી ? નવરા બેકા બેકા ખોગી ખોટી નિદા કરની એ શિનાય એમને કઈ બીજો ધધો મુજે છે ?

લલિતા—પણ એ લોકો એમ કહે છે કે આજ કેમ એવા ડોકા હમતા નથી, અને મગેવા માણુસનો કઈ પણ મદેશો આનનો નથી ?

હરકેર—મૂઆઓને ખમર નથી કે આજ તો ડગજુમ ચાલે છે તે વખતનો જુગ જુગ હતો તેની સાથે કળજુગનો મુકામલો કરે છે ? પોતે નમ અને લક્ષ્મણ જેવા ખમર કેની કે આપણી કેને સીતા અને સુલોચના જેટલી આમા ગમે છે કેટલાક તો મનણુ અને કુમકર્ણુથી પણ નપાટ છે, કશો આચાર, નિચાર અને

ધર્મ મળે જ નહીં. ઉધારેછેગે બીડીનાં હુંઠાં ડુંકે છે અને નહીં ખાવાનું ખાય છે અને પીવાનું પીયે છે. અને કેટલાકને તો વખતસર નાહવા ધોવાની અને માળાપૂજનની પણ વાધા છે. બે ઘડી પ્રભુનું નામ દેવાની પણ નવરાસ નહીં. અમારા પડોશી મોતીલાલને છોકરો લખુડો જે મહાવ્રતની આગળ અંગ્રેજી ભણવા જાય છે તે એમ કહેતો હતો કે, હરકોર કાઢી, ઈશ્વર છે જ નહીં, અને આપણે બધા વાંદરામાંથી પેદા થયા છીએ. જુઓ આ ચોપડીમાં લખ્યું છે કે આપણા બધાના ઘરગરસ મૂળ વાંદરા હતા. મેં કહ્યું કે મુગો રહે. તારા ઘરગરસ વાંદરા હોય તો તું જાણે. પણ ખરદાર, મારા ઘરસ વરણનું નામ લીધું તો તારી વાત તે જાણી. પુણે મુક તારી ચોપડી ઉપર કાલ તો અંગ્રેજી ભણેલાઓ કહેશે કે રામ પણ હતા નહીં અને દસ માયાનો રાવણ પણ હતો નહીં !

કમળા—હરકોર કાઢી, એક યોગી અધ્યાત્મરામાયણની કથા કહેતા હતા તે તો એમ સમજાવતા હતા કે રામ તો આત્માની જગ્યાએ મુકેલા છે, અને દસ મોહાગ્રનો રાવણ તે દસ ઇંદ્રિયોને વશ અંહાર છે, સીતા એ માણસ જનની સદ્બુદ્ધિ છે. એ પ્રમાણે અર્થ કરતા હતા. જ્યારે સીતા રૂપી સદ્બુદ્ધિ રાવણ રૂપી અહંકારના તાળામાં જાય છે ત્યારે એના પ્રિય આત્મિક સુખનો એને વિયોગ થાય છે અને દુઃખ પામે છે. અને જ્યારે અહંકારનો આ દેહમાંથી નાશ થાય છે ત્યારે સદ્બુદ્ધિને આત્માનું ફરી દર્શન થઈ આત્મિક સુખનો લાભ થાય છે, અને પરમાત્મે પ્રાપ્ત થાય છે.

હરકોર—બેન, તારે એવા જોગદારનું કહેવું માનવું હોય તો ભણે માન અને માળા લઈ સાધુડી થઈ જા. તું તો વળી અંગ્રેજી ભણેલા કરતાં પણ વધારે પડિત દેખું! મારે કંઈ લાંબુ પહોળું સાંભળવું નથી. મારે તો મારા ગરબડશંકર પુરાણીના ગ્રમાયણમાં હોય તે અક્ષરેઅક્ષર ખરું છે.

આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલતી હતી, એવામાં ગાડી બીજે રસ્તે ફટાઇ, તે હું મારે ઘેર ગયો.

લી. સેવક,
મુનિ.

તત્ત્વ.

(મગેયુ)

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, અને પૃથ્વી, એ પાંચ મૂળ તત્ત્વો છે એ તત્ત્વ તે શું છે, તે મનુષી અત્ર ચોક્કસ વિવેચન કરીશું વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિના મયોગથી વિશ્લેષણ થાય છે એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શબ્દમય રૂપેયુ છે શબ્દ અને પ્રકૃતિ—સ્વભાવ—શબ્દના ધર્મ—અર્થાત્ શબ્દરૂપ ધર્મી અને પ્રકૃતિરૂપ ધર્મ—એ બેના અયોગથી વિશ્લેષણ છે એ શબ્દ તે જ મહાપ્રાણ છે પ્રાણ જ બ્રહ્મ છે એ મહાપ્રાણ પોતાની પ્રકૃતિથી યુક્ત થાય છે, અર્થાત્ પ્રાણ ગતિમાન બને છે, સારે તે પ્રાણની પ્રકૃતિ પચાધાર બને છે એ પ્રાણ પાંચ પ્રકારનો થાય છે એ જ પ્રાણમા પાંચ સ્વરૂપ—સ્વભાવ બને છે પ્રાણનો સ્વભાવ ગતિ છે એ ગતિ પાંચ પ્રકારની થાય છે એ પાંચ પ્રકારની ગતિ તે જ પચતત્ત્વો કે મહાબૂતો હોવાય છે એ પ્રાણગતિનું પ્રથમ સ્વરૂપ આકાશ છે પછી ક્રમસઃ તેમાથી વાયુ, અગ્નિ ના તેજ, જલ, અને પૃથ્વી થાય છે એક પ્રાણની પચાધારિ ? સ્વભાવ તે ક્રમસઃ શબ્દ સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગન્ધ છે તેને તત્ત્વમાત્રા કહે છે એ પાંચે તત્ત્વમાત્રાના જ અધિનતરૂપ પ્રાણ પોતે જ આપણ સમુ તેજ, જન, અને પૃથ્વીરૂપ બને છે ધર્મી-પ્રાણ-તે પચતત્ત્વરૂપ બને છે અને ધર્મ-પ્રકૃતિ-તે પચતત્ત્વમાત્રરૂપ છે

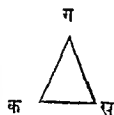
જ્ઞાનના સાધનસમા આકાશ તત્ત્વને સામાન્યરિતે ઈધિર (ether) હોવામા આવે છે પરંતુ એ મહાપ્રકૃતિ વાન ધર્મ પડી છે કે શબ્દ (sonant) ને ઈધિરનો ધર્મ સાધનસમા માનવામા આવેલો નથી તો પણ માત્ર ચોક્કસ જ સાધનસમાવેતાઓને કદાચ જ્ઞાન આવેલો છે કે આધુનિક તેજતત્ત્વનું કાણુ આમશ છે આમા તેમની જૂન અતિ સૂક્ષ્મરૂપે નેની છે તેઓ એ તેજતત્ત્વના કાણુને રૂપાકાશ (luminiferous ether) કહે કે પરંતુ એ રૂપામશ કદાચ જ્ઞાન આગતતર નથી, પણ તેજતત્ત્વનું સૂક્ષ્મરૂપ છે, એક પાંચ તત્ત્વોના સૂક્ષ્મ અને મધ્ય એમ બે રૂપ હોય છે એ રીતે તો પાંચે તત્ત્વના સૂક્ષ્મ-પાંચે આમશ (ethers) સના આપી શકાય પરંતુ પાંચે પ્રકારના એ જ્ઞાનને નિમ્ન આમશ પાના માટ તેમના શુદ્ધ બનાવનાર વિશેષ્ટો લગભગ નોંધ્યે, નહિ તો જૂન થાય તેડુ છે સારે એ નામો આ પ્રમાણે આપી શકાય—

- ૧ સૂક્ષ્મઆમશ=શબ્દામશ (sonoriferous ether)
- ૨ સૂક્ષ્મ વાયુ=સ્પર્શામશ (tangiferous ether)
- ૩ સૂક્ષ્મ તેજ=રૂપામશ (luminiferous ether).
- ૪ સૂક્ષ્મ જન=રસામશ (gustiferous ether)
- ૫ સૂક્ષ્મ પૃથ્વી=ગન્ધાકાશ (odoriferous ether)

મુખ્ય પ્રાણ (breath) ના આ પાંચ પ્રકારના સૂક્ષ્મ ઝુલ્જો (vibrations) ? એ સ્ફુરણના પશ્ચિમામશ પ્રાણ પોતે સૂક્ષ્મ પચતત્ત્વરૂપ બને છે એમવે કહી શકાય.

૩૫ ષ્ટરણથી અધ્ધાકાશ (ether), અર્ધાકાશ૩૫ ષ્ટરણથી વાયુ (air), અર્ધાકાશ-૩૫ ષ્ટરણથી તેજ (light), અર્ધાકાશ૩૫ ષ્ટરણથી જલ (water), અને ગદ્યાકાશ-૩૫ ષ્ટરણથી પૃથ્વી (earth), અને છે. હાલનું માન્ય-તેજસ્વત્વના ષ્ટરણ વિષે આ પ્રમાણે મગમગે છે—

એનું ષ્ટરણ (vibration) પ્રથમ મોઝની દિશાને કાટખૂણે પડે છે. એ ષ્ટરણ ઉપર ઉપર હોય છે, અને આખું ષ્ટરણ એક ત્રિકોણાકારનું બને છે. પામેની આકૃતિમાં ક સ આકૃતિ પ્રથમ મોઝની દિશા છે સ્વ ગ ષ્ટરણની દિશા છે ગ ક લીટી તો એ ષ્ટરણ પાછું ક આગમ આવે તો યે રીતે મળે તે બતાવવા અર્થે છે

આ પ્રમાણે એક તેજસ્વત્વના મોઝના ષ્ટરણ વિષે સાચાં નહીં કહેણું છે એ પ્રમાણે બાકીના ચાર આકાશો માટે કંઈ ઓછાં નથી. સૂક્ષ્માકાશનાં ષ્ટરણ શબ્દ૩૫ છે એ શબ્દના ષ્ટરણ વિષે પણ જાણવું જોઈએ આકાશવચનના અવકાશ (vacuum)માં ઘટ્ટનો પ્રભોગ જગતે તે પદ વાગતો નથી, પરંતુ એમ સિદ્ધ થયું છે કે શબ્દના ષ્ટરણનો મ થાય અવકાશમાં જાણીયો છે તો પણ બીજા સાધનો, જેનાં કે પૃથ્વી અને ધાતુઓ, શબ્દને જુદે જુદે અંગે વ્યક્ત કરે છે આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ અન્ય સાધનોમાં શબ્દને વ્યક્તિ આપનાર કંઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ, અને એ પદાર્થ તે કંઈ જ નહિ, પણ શબ્દનું ષ્ટરણ (vibration) જ છે. અને તે આર્થરિયામાં આકાશ છે આ જામતમાં શબ્દનાદક યંત્ર (telephone) અને આલોકનયંત્ર (photophone)નાં દર્શાવતો બમ થયે આલોકનયંત્રમાં શબ્દનાદક કિંગ્લો, તે કંઈ અર્થનાં દર્શિત (visual) કિંગ્લો નથી હોતા એ વાત સ્પષ્ટ છે. એ તો અગ્રેષ્ઠ શ્રોત્રાલ (audible) કિંગ્લો છે દર્શિત દિરેલો અપાકાશના ષ્ટરણ (vibration) ૩૫ છે, અને શ્રોત્રાલ કિંગ્લો તો નાદાકાશના ષ્ટરણ-૫ છે અને એ શબ્દકાશ તે પ્રાણમાંથી બનતું પ્રથમ૩૫ આકાશ છે

આકાશની પેરે આકાશ પણ અર્થગ્રાપક છે. સારે પ્રશ્ન એટલો જ રહે છે કે આકાશ તત્ત્વ ગદિત અવકાશ (vacuum) માં શબ્દની વ્યક્તિ કેમ થતી નથી? આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે વ્યક્તિ માત્રના અવ્યક્ત અને વ્યક્ત એવાં બે સ્વરૂપો હોય છે. જે વ્યક્તિનું ષ્ટરણ જાણવામાં આવતું નથી છતાં હોય છે ખરું તે અવ્યક્ત ષ્ટરણ, અને બીજું જે વ્યક્તિનું ષ્ટરણ જાણવામાં આવે છે તે વ્યક્ત ષ્ટરણ છે આકાશરહિત અવકાશમાં નાદાકાશ અવ્યક્ત છે, અને આકાશ સહિતના અવકાશમાં નાદાકાશ વ્યક્ત છે. અવ્યક્ત નાદનું અધિગ્રાન શબ્દાકાશ અને વ્યક્ત નાદનું અધિગ્રાન આકાશ છે. શબ્દાકાશ તે સૂક્ષ્માકાશ, અને આકાશ તે સ્થૂળાકાશ છે. આમ સૂક્ષ્મતત્ત્વ અને સ્થૂળતત્ત્વ વચ્ચે તફાવત સ્પષ્ટ થાય છે એ જ રીતે અપાકાશનું ષ્ટરણ અધકાશમાં અવ્યક્ત, અને અજગામાં વ્યક્ત હોય છે. આકાશનાં આ ષ્ટરણો સિત્ત સિત્ત સાધનોથી બિન્ન બિન્ન નાદોનું અવણ કરાવે છે.

અધાગ ઓગડની અદર વાતાવરણના પગમાપુઓને દૃષ્ટિગત સ્ટુગલુની યોગ્ય સ્થિતિમા આકાશ આણે છે, અને આપણી નજર આગળ વિસ્તૃત તેજ (પ્રકાશ) દેખાડે છે એ જ રીતે આપણા જોવામા આવતી પ્રત્યેક વસ્તુનુ પણ છે તે તે વસ્તુમા આકાશ (ether) વ્યાપીને તે તે વસ્તુના પરમાણુઓને દૃષ્ટિગત ગતિની યોગ્ય સ્થિતિમા મૂકે છે આપણા ગ્રહ (planet) મા વ્યાપ્ત આકાશ (ether) નો મચાવ જે સૂર્ય કરે છે, તે આકાશના સ્ટુરણનુ બધા-અધાગમાના જડ પદાર્થમા એ જ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાને-પૂરું નથી અદરના આકાશને બહારના આકાશથી જડ પદાર્થ બેદ પાડે છે, અને તે આ સ્ટુરણોથી કપાઈ જાય છે આથી તેમા રૂપાકાશ હોવા છતાં અધમર મહે છે કાચની અદરના અનમશમાને વીનળીનો તણુઓ આપણી આંખોથી દેખાય છે, જરણ કે અદરના કપામગના મનુષ્યમા આવતી કાચની દિશાવમાથી દૃષ્ટિગત સ્ટુરણો પસાર થઈ શકે છે એ નુ જો પછી બાહ્યાનગમા મળી જતને આખમા પોરે છે પન્તુ માગી કે બીજુ કામ વાપરિયે તો તેમાથી એ પ્રમાણે જનવુ નથી આવી રીતે જ પદાર્થો કાચ જેનામાથી દૃષ્ટિગત સ્ટુરણો પસાર થઈ શકે છે તેમા પદાર્થને આપણે પારદર્શક કહીએ િયે

હવે પાત્ર આપણે શબ્દાકાશ તન્ન આપિયે દરેક ન્યન પદાર્થના આ પ્રમણે અમુક દં મૂકી પારદર્શકના દોષ છે તેને જોનચાલસ્ટુરણ કરે છે જન આપણે આ સ્ટુરણોના અસાધ વિશે કઈક જોરીશુ આના સમન્ધમા એ વાત મનઝવાની જરૂર છે પ્રથમ એ કે એ સ્ટુરણનુ બાહ્યપ કઈક આપણા જ્ઞાનના હિદ્ર જેવુ દોષ છે જે પદાર્થમાથી તે સ્ટુરે છે તે પદાર્થને તે મિદુવાળા પગના રૂપમા નાખે છે માધાગુ મપાગી ઉપર આ મિદુઓ કઈક ઉપમેના દોષ છે, તેવી એ પગમા સ્પર્શ નશ્ક યનથા માડ જણાય તેમા મત્તે દોષ છે એ મત્તેથી ગતિ પામીને તે સક્રમણ પામે છે અને ચારે તરફ ગમન કરે છે, અને પામેની આ દુનિ પ્રમાણે વરે જાય છે એ શબ્દાકાશના સ્ટુરણોને જોનચાલસ્ટુરણ કરેવાય છે. આ આકાશો ન્યન પદાર્થોમા પણ પોનાના જેમા જ સ્ટુરણો ઉત્પન્ન કરે છે એટલા માટે જોનચાલસ્ટુરણો જે આકાશમા વાતાવરણની દરને મૂકે છે, તે આમશિક સ્ટુરણના અવગણ ખરૂ માર્ગદર્શક છે જ્ઞાનના સાયન્સે જોધેન વાયુના સ્ટુરણ પણ એવા જ દોષ છે

હવે સ્પર્શાકાશના સ્ટુરણોપિયે તપાસિયે એ સ્ટુરણો જોળાકારના દોષ છે, અને તેની ગતિ જોળાને તિર્થકોણે (acute angle) દોષ છે પામેની આકૃતિ પ્રમાણે એ સ્ટુરણો ચાલે છે નામગતિના સમન્ધમા જે દીકા કરેલ છે તે જ અવ પણ લાયુ છે

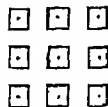

રૂપાકાશના સ્ટુરણો ત્રિભુજામા પડે છે એ વાત જાણ કરેવાઈ ગઈ છે હવે રસાકાશના સ્ટુરણો અર્ધચન્દ્રાકારના સ્ટુરે છે એમની ગતિ નીચે તરફ દોષ છે કપાકાશની ગતિ ઉપર ઉપર હોવાથી ગ્માકાશની આ નીચેની ગતિ વિરદ છે આથી જેમ રૂપાકાશના

સ્તુરણો વિસ્તારવાળાં છે તેમ રસાકાશનાં આ સ્તુરણોમાં સંકેતરૂપે ધર્મ હોય છે, એ સ્તુરણો નીચે પ્રમાણે હોય છે:—

આ સંકેતરૂપે કેવી રીતે થાય છે તે તત્ત્વોના ગુણુ ખતાવતી વખતે વિચારીશું.
 ગંધાકાશનાં સ્તુરણો ચોરસાકાર હોય છે. એમની ગતિ મધ્ય-
 ભાગ તરફ હોય છે. તેની ગતિ કાટખૂણુ, તિર્યંગેણુ, ઉપર, કે નીચે
 હોતી નથી, પરંતુ મોઝનની ગતિની લીટી ઉપર જ હોય છે. પાંચે
 પ્રકારનાં આકાશોનાં સ્તુરણો વિષે આટલું થયું

હવે આ પાંચે આકાશોમાંનાં પ્રત્યેક—માણુઓની પાંચ જાનેન્દ્રિયોદ્ધૃષ અને છે, તે આ પ્રમાણે—

૧. શબ્દાકાશ—માંથી ગન્ધ (sound) અને છે.
૨. સ્પર્શાકાશ—,, સ્પર્શ (touch) ,, .
૩. રૂપાકાશ—,, રૂપ (colour) ,, .
૪. રસાકાશ—,, રસ (taste) ,, .
૫. ગન્ધાકાશ—,, ગન્ધ (smell) ,, .

પદ્મધોત્પત્તિમાં આ પાંચે તત્ત્વો એકબીજા સાથે અનિયમિત માત્રાથી મિશ્ર થાય છે.
 એ રીતિને પંચીકરણ નામ આપવામાં આવેલું છે.

ખીજગણિતમાં અંક સંખ્યાને માટે વર્ણચિહ્નોનો યોગ્ય છે, તેમ આ પાંચે આકાશોને માટે ક્રમસર આપણે અ, વ, ત, જ, અને પ, એ વર્ણચિહ્નોની યોજના કરીશું; તે પંચીકરણમાં તેઓનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે રચાય છે:—

- અ વ ત જ પ
૧. અ = $\frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨}$
 ૨. વ = $\frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨}$
 ૩. ત = $\frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨}$
 ૪. જ = $\frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨}$
 ૫. પ = $\frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨} + \frac{—}{૨}$

દરેક આકાશનો એક અણુ આઠ આઠ પરમાણુઓનો બને છે. એ આઠ પરમાણુઓમાં ચાર પરમાણુ તો મુખ્ય મૂળ આકાશના અને બાકીનાં ચાર આકાશોમાંના દરેકનો અલગ પરમાણુ હોય છે. એટલે કે ઉપરના કોષમાં (૧) માં અ છે તે સૂક્ષ્માકાશનો વાયક છે. તેની બનાવટમાં અ (સૂક્ષ્માકાશ કે સમ્પ્રદાકાશ) ના બે પરમાણુ, વ (સૂક્ષ્મવાયુ કે સ્પર્શાકાશ) ના આઠ પરમાણુ, તથા બાકી દરેકના આઠ આઠ પરમાણુઓ હોય છે. એ જ રીતે (૨) માં સૂક્ષ્મ વાયુ તત્ત્વની રચના બતાવી છે, તેમાં સૂક્ષ્મ વાયુ કે સ્પર્શાકાશના બે, અને બીજા ચારના આઠ આઠ પરમાણુઓ છે. એમ દરેક સૂક્ષ્મ તત્ત્વની રચનામાં એના એ જ સૂક્ષ્મ તત્ત્વના બે અને બીજાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના આઠ આઠ પરમાણુઓ હોય છે, અને એ રીતે સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના કુલ ચોવીસ ચોવીસ પરમાણુઓનો અલગ સૂક્ષ્મ તત્ત્વનો અણુ બને છે.

હવે નીચેના કોષમાં પંચીકરણમાંનાં દરેક તત્ત્વોના ગુણ બતાવ્યા છે:—

સમ્પ્રદ.	સ્પર્શ.	રૂપ.	રસ.	ગન્ધ.
(૧). અ. સામાન્ય.
(૨). વ. આતિશય.	કિંચિત્ શીત.	આમ.	અમ્લ.	અમ્લ.
(૩). ત. લઘુ.	અનુષ્ણ.	રક્ત.	ઉષ્ણ.	ઉષ્ણ.
(૪). જ. ગુરુ.	શીત.	શ્વેત.	કપાય.	કપાય.
(૫). પ. ઘન.	કિંચિદુષ્ણ.	પીત.	મધુર.	મધુર.

અત્ર નળણવાનું છે કે—આ સૂક્ષ્મ તત્ત્વો વિશ્વમાં ચાર અવસ્થા (plane) માં રહે છે. આ ચાર અવસ્થાઓમાંથી નીચેના કરતાં ઉચ્ચી અવસ્થામાં પ્રત્યેક ક્ષણે તાત્કાલિક સ્ફુરણોની સંખ્યા વધારે મોટી હોય છે. આ ચાર અવસ્થાઓ આ પ્રમાણે છે:—

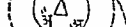
૧. પ્રાણ (Physiological).	} વેદાન્તમાં જે પંચકોશ કહેવા છે, તેમાંના અ- નમય કોશને બાદ કરતાં બાકીના આ ચારે કોશ ક્રમસર છે. અનમયકોશ જડ હોવાથી જુદો નહિ ગણતાં પ્રાણમાં જ ગણેલા છે.
૨. મન (Mental).	
૩. વિજ્ઞાન (Psychic).	
૪. આનન્દ (Spiritual).	

ઉપર તત્ત્વોના મુખ્ય ગુણો બતાવ્યા છે. હવે તેમના ગૌણ ગુણો નીચે બતાવિયે છિયે:—

૧. દિશા (space)—આ ગુણ આકાશ તત્ત્વનો છે. પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે કે સમ્પ્રદાકાશનાં સ્ફુરણોનો આકાર કાનના છિદ્ર જેવો છે, અને તેની અંદર આત્યન્ત સૂક્ષ્મ બિંદુઓ હોય છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે એ બિંદુઓ વચ્ચેના અવકાશો આકાશિક અત્યન્ત સંખ્યા (minima) ને અવકાશ આપે છે, અને તેમના સંચરણ (locomotion) ને પણ અવકાશ આપે છે.

૨. સંચરણ (locomotion)—આ ગુણ વાયુ તત્ત્વનો છે. ગતિનું જ રૂપ વાયુ છે, કારણ કે સર્વ દિશાઓમાંની ગતિ તે વર્તુલાકાર ગતિ છે; પછી તે વર્તુલ મોટી કે નાની ગમે તેવી હોય. વાયુતત્ત્વનું સ્વરૂપ જ ગોળાકાર છે, લુદાં લુદાં આકાશોના રૂપને જાળવી રાખનાર ગતિ બધારે વાયુની અપરિવર્તનીય (stereotyped) ગતિ સાથે મળે છે, ત્યારે સંચરણરૂપ પરિણામ થાય છે.

૩. વિસ્તાર (expansion)-આ શુણ્ણ તેજતત્વનો છે. રૂપાકારના સ્ફુરણને મળતી ગતિના આકાર અને રૂપમાંથી આ શુણ્ણ ઉત્પન્ન થાય છે. આને માટે એક દૃષ્ટાન્ત લઈએ. ધારો કે ઘ ચ છ એક ધાતુનો કડકો છે. આપણે જો તેને અંગારો લગાડીએ, તો તેમાંનું રૂપાકાર ગનિમાન થાય છે, અને તે એ ધાતુના કડકાના પરમાણુઓને પણ એ જ પ્રકારની ગતિમાં મૂકે છે. ધારો કે ક પરમાણુ છે. તેના તેજસ્વ યવાથી તેનું સ્ફુરણ ગ તરફ જવાનું, અને પછી

પાહું સ્વ તરફ આવવાનું. એ જ રીતે એ ધાતુના કકડાના મધ્યખિંડની આસપાસ પ્રત્યેક ખિંડ પોતાનું સ્થાન ફેરવે છે; અને છેવટે આખા કકડાનો આકાર ઘ ચ છ જેવો થવાનો, અને એ રીતે માત્ર તેનો વિસ્તાર પરિણમ પામે છે.

૪, સંકોચન (contraction)-આ ગુણ જલતત્ત્વનો છે. તેગતત્ત્વથી આના સર્વ ગુણ વિરુદ્ધ છે, એમ ઉપર કહેવાઈ જ ગયું છે.

૫ સંકર્ષક બળ (cohesive resistance)-આ ગુણ પૃથ્વીતત્ત્વનો છે. તેજતત્ત્વથી જેમ જાનતત્ત્વ ઉદ્ધારા ગુણોવાળું છે, તેવી જ રીતે આકાશતત્ત્વથી પૃથ્વીતત્ત્વના ગુણો ઉદ્ધારા છે. આકાશ ત્યારે સંચરણને અવકાશ આપે છે ત્યારે પૃથ્વી મંચરણને અટકાવત કહે છે. તે આકાશને ભરી દે છે.

૬. માર્દવ (smoothness)—આ શુદ્ધ જલતત્વનો છે. જેમ દરકાઈ પદાર્થના પરમાણુઓ સક્રિય પામી વખતે એક બીજાની સમીપ આવે છે, અને જલતત્વનો અર્દ્રચન્દ્રાકાર ધારણ કરે છે, તેમ તેઓ શ્લેષ્માદ્યથી એક બીજા ઉપરથી સરકી શકે છે. આને લીધે એ પરમાણુઓમાં ગતિ સરલ હોય છે.

તરથો વિગે આટલુ વિવેચન પૂરતું છે. છવનની જુદી જુદી સ્થિતિઓમાં તેમની અ-
ક્રિતિઓ વિગે હવે પછી ચર્ચાશું.

अभेदविज्ञासाः

(મળેલું.)

રા. રા. સુદર્શનના તંત્રી મહાશયની સેવામાં—

ગયા જુલાઈ માસના મુદર્શનપત્રમાં ‘અભેદજિજ્ઞાસા’ એ મથાળા નીચે અભેદવાદ સંબંધી મારી શંકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવા આપે કૃપા કરેલી તે માટે આપનો ઉપકાર માનતાં, તે શંકાઓના જવાબ રૂપે તે પછીના અંકમાં ‘અભેદવાદવિચાર’ એ મથાળા નીચે પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્રો વાંચી ને વિચારો ઉત્પન્ન થયા તે આ નીચે મોકલું છું. હું પિતૃતિ કરું છું કે આપ એને આપના પત્રમાં સ્થાન આપશો.

9.

‘પ્રથમ પત્ર’ રા. “અબેદ-અબ્યાસી” નો છે. તેઓના ઉત્તરના સંબંધમાં મારે કહેવું જોઈએ છે. એમના પત્રથી જે સિદ્ધાન્ત ફલિત થાય છે તે “અબેદ” સિદ્ધાન્ત નથી. છતાં, બ્રહ્મ અતે ન”

ગત એ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ તત્વનો નિષેધ અવિવક્ષિત હઈ તે ત્રણેનું 'અદ્વૈત' ને વેદાન્તનો પરમ સિદ્ધાન્ત છે તે વિચારવા, તે શી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે ઉપદેશવા, મારી વિનંતિ હતી. જગતને મિથ્યા માનનાર પણ જગતનું કંઈ પરમાર્થ સ્વરૂપ તો બતાવે જ છે, અને તે સ્વરૂપની સાથે બ્રહ્મનું અદ્વૈત સાધે છે, એ વાત રા. "અભેદ અભ્યાસી"ની દૃષ્ટિ બહાર ન જવી જોઈએ.

અ (૧) "જીવ જ્યારે જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળો થાય ત્યારે સર્વજ્ઞ થાય છે" તેમ થયા પછી જ તિરોહિત આનંદાંશ આવિર્ભૂત થાય છે અને ત્યારે જોઈ સંમિશ્રિતનંદમયતાની સરખી કાટિમાં આવી અભેદતામાં પરિણમે છે,"-એ ગ્રન્થસંદર્ભ 'અભેદ'સાધક નહિ પણ 'ભેદ' બતાવનાર છે એમ સર્વ 'અભેદવાદીઓ'ને સહજ સમજાઈ શકશે. વળી જીવ જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળો થાય ત્યારે જ્ઞાની થાય પણ સર્વજ્ઞ શી રીતે થાય ?

ત્રીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એએએ ને કહ્યું છે તે કથનમાત્ર જ છે. 'બ્રહ્મ કેવલ ચેતન જ અને જગત્ કેવલ અચેતન જ છે એવો અભેદવાદનો સિદ્ધાન્ત નથી'. રા. "અભેદ-અભ્યાસી"નો એ સિદ્ધાન્ત નહિ હોય, પણ કોઈ અભેદવાદનો નથી એમ પોતે ભાગ્યે જ કહી શકશે. રા. "અભેદ-અભ્યાસી"ના કહેવા પ્રમાણે આ ત્રણે તત્ત્વોમાં અમુક અમુક અશના આ-વિર્ભાવ અને તિરોભાવ હોય છે. અને તે વિશેષ આવિર્ભાવ અને વિશેષ તિરોભાવ નષ્ટ થઈ સત્ ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણે અંશો સમાનતામાં આવે છે ત્યારે ત્રણે સંમિશ્રિતનંદમય થઈ એકતામાં પરિણમે છે-આમ 'એકતા', 'અભેદ', એ કોઈ ક્રિયાસાધ્ય પરિણામની સ્થિતિ છે, એવો એમનો કહેવાનો ભાવ હોય એમ જણાય છે. આરંભમાં જુદાં તત્ત્વો, અમુક પ્રસંગોને લીધે અમુક રીતે પરિણામ પામી, પછી એક થાય છે એવા "અભેદ(?)વાદ"ની સિદ્ધિ માટે મને નિગ્રાસા નથી.

ત્રીજા પ્રશ્નના સંબંધમાં બ્રહ્મ અને આત્મને જીવના 'તેષ' કલા છે. માફ કહેવું એમ નથી. તથાપિ એમના ત્રીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અંશાંશિભાવનો સંબંધ (ઉપરનાં ત્રણ તત્ત્વોનાં) એમને વિવક્ષિત હોય એમ જણાય છે. અંશાંશિભાવ સંબંધ જડને જ હોય એમ માફ માનવું છે. ચેતન પરત્વે આ સંબંધ શી રીતે ઘટે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પણ પછી 'તે જડને ચેતન બનાવે છે'-એમ લખાયું છે. જડની ચેતનતા આમ કૃત્રિમ છે તો તે નશ્વર હરશે. વસ્તુતઃ એમની એકતા છે એ વાત સિદ્ધ શી રીતે થઈ શકે એ જણવાની મારી અપેક્ષા છે. ઉપરનો ઉત્તર મારી નિગ્રાસા તૃપ્ત નથી કરતો એટલું જ નહિ પણ રા. "અભેદ-અભ્યાસી"ને મારી નિગ્રાસાનો વિષય અભેદસિદ્ધાન્ત ગ્રાહ્ય છે કે નહિ એનો પણ સંશય પડે છે. "સજાતીયપણું" પ્રાપ્ત થતાં મહાન તરફ અદેષ આકર્ષાય છે " એ શબ્દોની પણ એ જ દિશામાં ગતિ છે.

(વ) (૧). ના જવાબમાં પુણ્ય અને પાપ સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિનાં સાધન અને અન્તરાય છે એમ માન્યું છે. વળી અમુક કૃત્ય એવી સિદ્ધિનું સાધન છે કે અન્તરાય એ શી રીતે જણી શકાય ? પુણ્ય-પાપનું આ લક્ષણ 'ભેદ'વાદનુગત છે એમ એમના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

વળી (વ) (૨) ના જવાબમાં "સ્વરૂપે સર્વે એક છે કેમકે એકમાંથી થયું છે, એકમાં રહ્યું છે એકમાં જ પરિણામ પામનાર છે"-એમ લખાયું છે. આ "સર્વ"માં પાપપુણ્યનો અંત-ભાવ ખરો કે નહિ ? જો હોય તો સ્વરૂપે પાપપુણ્ય ઉભય એક છે, ન હોય તો ક્યાંથી આવે છે ? એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.

કર્મ અને વ્યવહાર સંબંધના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રી. “અભેદ અભ્યાસી” કર્મ શું છે એ બતાવે છે, પણ ‘અભેદસિદ્ધાન્તમાં કર્મને શો અવકાશ ?’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાયો નથી. વ્યવહારના સંબંધમાં પણ ‘વ્યવહાર અસલ છે એમ પ્રાચીનોનું માનવું નથી’ એમ લખાયું છે. વ્યવહાર અસલ છે એમ કોઈ પણ પ્રાચીનોનું માનવું નથી એમ કહેવું એ દુરાગ્રહ છે. શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય જેમને માટે શ્રી. “અભેદ-અભ્યાસી” સંમાનપૂર્વક બોલે છે એમનું તો એ માનવું હતું જ. વ્યવહાર અને પરમાર્થ બે સલ છે એમ કહેવું એ વ્યવસ્થાન્તર બતાવવા જેવું છે તેથી મારી શકાનું નિવારણ નથી થતું. જે અભેદસિદ્ધાન્ત હું સમજવા માગું છું તેમાં વ્યવહાર અસલ કયાયેસો છે. ‘અસલ હોવાથી એ સાચવવાની જરૂર શી’ ? એ શંકા ઉઠે છે. એ શંકાનું નિરાકરણ એ જ સિદ્ધાન્તને અવલંબીને ન અપાય તો તે વેદાન્તને પરમસિદ્ધાન્તના પદ ઉપરથી વિચ્યુત કરે, વ્યવસ્થાન્તર બતાવવા તો વસ્તુતઃ એ સિદ્ધાન્તનું જ નિરાકરણ થાય.

ચ (૩) ના ઉત્તરમાં લખાયું છે કે ‘આનંદમાં રહેવું એ સ્વાર્થો નીતિ નથી પણ સ્વભાવ છે.’ તરત જ પાછું કહેવાય છે કે ‘જે પુરુષો પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે તેનો તેવો સ્વભાવ થઈ જાય છે.’ ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે સ્વભાવ છે કે થાય છે ?

પ્રશ્ન ચ (૪) ના ઉત્તરમાં ‘વાસના સ્વાભાવિકી છે’ એ તો સ્વીકારાયું છે અને એનો અતિક્રમ સહવે એમ કહ્યું છે તો એ સ્વાભાવિકતા કેવી ? સિવાય, એ પણ કથન માત્ર છે. સાત્ત્વિકચિત્તમહ ભક્તિનું અવલંબન સચણું અવલિન ધર્મરની અપેક્ષા રાખે છે, જે અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત છે ?

૨.

બીજો પત્ર શ્રી. નરભેશંકર નામના એક મૃદસ્થનો છે. એ પ્રશ્નના સંબંધે આરભમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે પારિભાષિક શબ્દોનાં લક્ષણો આખી ગેતતાનો લેખ લખ્યો છે એ બહુ જ ઇષ્ટ છે. સર્વ વેદાન્તલેખકો આ પ્રમાણે જ લખવાની શૈલી રાખે તો તેમાં તેમને તેમ જ વાચકવર્ગને પણ ફાયદો થાય. પરંતુ શ્રી. નરભેશંકરના લેખથી મારો અર્થ ફેરલો સધાયો છે તે જોતાં મારે બહુ જ નિરાશ થયું પડ્યું છે.

અ (૧) અવગ્રહની એકતાના સંબંધમાં તેઓ સાહેબ કહે છે કે “અક્રોને અક્રોપડે થતી પૂર્ણ સંખ્યાનું નામ તે બ્રહ્મ, ને એ સંખ્યામાં જે અક્રો સમાયલા છે તે અવ.” પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ૧૦૦=૧ નથી તેમ ૧=૧૦૦ નથી.

(૨) ચેતન અને અચેતનની અદ્વૈતતાના સંબંધમાં જે લખ્યું છે તે કથનમાત્ર છે. ‘અચેતન એ ચેતનની ઉપાધિ કે વિકૃતિ છે.’ ઉપાધિ અને વિકૃતિ એ ભિન્ન પદાર્થો છે અને તે બેમાંથી કયું એ કહેવું જોઈએ. “(અચેતનનું) જ્ઞાન (ચેતન) જે સર્વત્ર દ્વૈતરૂપે દેખાય છે તે કૃવળ લીલા છે, ‘બહુ ચાઉં ના લાવની સ્થમસ્થિતિ છે’—છલાદિ કેટલાક વેદાન્તમંત્રાનો ઉચ્ચાર માત્ર છે, તેના અર્થોનું યુક્તિપૂર્વક પ્રતિપાદન નથી થયું. મારે તો તેની અપેક્ષા છે.

(૩) દ્રશ્ય અને દ્રશ્યની અદ્વૈતતા પણ સિદ્ધ કરી નથી. ‘જીવમાં બ્યારે જ્ઞાન ઉદય પામે ત્યારે જ્ઞાતવ્ય આવે છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ જ્ઞાતવ્ય હોય તો જ્ઞાન આવે છે

એમ કેમ નહિ ? વળી લખાય છે કે ‘ જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એ જ્ઞાનના જ અંશ છે ’ અને વળી આગળ લખાય છે કે ‘ જ્ઞાતાનુ જ્ઞેય બનેયુ છે ’ એ ઉપર પ્રશ્ન ઉઠે છે કે એમના પોતાના જ કહેવા પ્રમાણે જે જ્ઞાનનો એક અંશ (જ્ઞાતવ્ય) છે તે જ્ઞાનના બીજા અંશ (જ્ઞાતા)નો બનેયો કેમ દોષી શકે ? ‘જ્ઞાતાનુ જ જગત્ બનેયુ છે ’ એ કથન માત્ર પણ મારે માટે નિરર્થક છે ઉપર મેં કહ્યું જ છે કે એ મારે બેદાન્તમત્રોના સચુકિતક પ્રતિ પાદનની મારે ઇચ્છા છે

(૪) વ્યવહારમા ભેદ પગમાર્થમા અભેદ ધ્યાદિ પ્રશ્નના ઉત્તરમા લખાયુ છે કે ‘ દેગ કાય ગુણ આદિ પગિચ્છિન્નસ્વરૂપ વ્યવહારથી જીવનનો કેદમિયુ પ્રકારનો હેતુ સધાતો નથી ’— દોષી પણ પ્રશ્નનો હેતુ સધાતો નથી એ ઉક્તિ બહુ વિરમ છે તોપણ તા નન્ને શરૂઆતને મારી રિનતિ કે કે તેઓ જીવનના કેવા પ્રારના હેતુ માને છે અને તે તે પ્રાર સાથો સધાય છે તે સ્પષ્ટ કરીને કહેજે તો મારા ઉપર ઉપનર થશે આગળ જતા લખાયુ છે કે જીવન “ અક્ષય આનન્દ અથ મર્ત્યયલુ છે ’ આનુ ગબીર અર્થ તાનુ તામ્ય એવી રીતે મુકવામા આવ્યુ છે કે તેમા રહેલુ નિરાદનર નરાબ્ધ કર્તાર શમય નહિ પણ મારી રિનતિ છે કે ‘ આપણુ જીવન અક્ષય આનન્દ અર્થે સર્જાયલુ છે ’ એ એક ભાગે સત્ય છે, એ ત્રાપણ બહુ માધનની અપેક્ષા રાખે છે અને તેના ઉપર ઘણા વિચારનીય પૂરવડ થયેના છે

જ હવે કર્તવ્યવિચાર સબધના પ્રશ્નના ન નગ્નેશકરના જવાબ ઉપર આવીએ

(૧) પાપ અને પુણ્યના જેલક્ષણુ એ મૃદરથે આપ્યા છે—“ પાપ એટલે અનાતમ ભાવનાળી પ્રવૃત્તિ, ” અને “ પુણ્ય એટલે આતમભાવનાળી નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિ ”—એ લક્ષણો પગમ ભિન્નતા દર્શાવનારા છે પણ અદ્વૈતમિદ્ધાન્તમા એ ભિન્નતા શી રીતે મલતી શકે એ મારે પ્રશ્ન છે ગ નગ્નેશકરે ભિન્નતા સ્વીકારી, તેનો અભેદ અમર રીતે ઘાય છે એમ મત ન્યુ છે અદ્વૈતમા અભેદ જ યથાર્થ છે એમ યદન દરી વાચનપિ રીતે જે ભેદ છે તે રીતે સલરી શકે એ વિચયનો મારે પ્રશ્ન આ પ્રમાણે એમનો એમ જ નહે છે

(૨) અદ્વૈત અને મર્મ એ સબધી પ્રશ્નના મધ્યમા પાણુ એવી જ મિથિ છે પગમ મિદ્ધાન્તમા કર્મ નિરનનારા છે એવુ મારે સમજુ થાય છે જતા કર્મની નિવૃત્તતા પ્રતોષાય છે એ અદ્વૈતતાને મારે વિરોધ છે, અને તે વિરોધ કેવી રીતે લાગી શકાય એમ મારે પ્રશ્ન છે ‘ અનામકિત અને ક્વલ્યાણ ભાવે જ્ઞાન ભાવના યતા કમો અદ્વૈત ડપ મહે છે ’ એ વાક્યથી શુ વિરલિત છે તે સ્પષ્ટ થયુ જોઈએ અનામકિત અને ક્વલ્યાણ એ ભેદ હોય તો જ મલેવ, કેમકે અનામકિતમા મરથી ભિન્ન પદાર્થ ઉપરથી આમન્તિ જાવાની છે અને ક્વલ્યાણમા મરથી ભિન્ન ક્વલનો લાગ કરનાનો છે

(૩) વ્યવહાર અમલ દોષ ધ્યાદિના સબધમા પણ માન પ્રશ્નનુ સમાધાન નથી થયુ વ્યવહાર સાચવવો એ અત્યુત્તમ છે માટે સાચવવો એવો ઉત્તર મારે જોઈતો નથી વ્યવહાર સાચવવો એ અદ્વૈત મિદ્ધાન્તને અનુકૂળ અમાધિત છે એમ સિદ્ધ કરવાની અપેક્ષા છે ‘ અદ્વૈતગાનીઓ આતમરક્ષણુ અને શિક્ષણુ તથા લોકહિત અર્થે વ્યવહાર સાચવે છે, ’ એમ જે લખાયુ છે તેમા તેઓ અદ્વૈતમિદ્ધાન્તને અનુકૂળ એ કહે છે એવુ મિદ્ધ કયા થય ?

અદ્વૈતસિદ્ધાન્તીએ ખરૂં જોતાં વ્યવહારનું નદિ પણ પરમાર્થનું વક્ષણ કમું ઉચિત છે, અને તેથી જગત્ આગળ પણ વ્યવહારના નદિ પણ પરમાર્થના દૃષ્ટાન્તરૂપ બનવાનું છે.

(૪) અદ્વૈતનીતિ અર્થાનીતિ નયો ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાંથી કદાચ મળે છે પણ તેમાં પુનઃ એક પ્રશ્ન ઉદભવે છે તે એ છે કે નિસીમ અવાચ્ય આનંદ અનુભવવા માટે સ્વનો પરમાં વિવય કરવો એવો વેદાન્તવાક્યોનો અભિપ્રાય ખરો કે નહિ ? વળી અવિદ્યાનો કલ્પિત આનંદ અને જ્ઞાનજન્ય આનંદમાં શો ભેદ છે તે પણ અવિશદ જ રહેલું છે “પ્રારબ્ધ-દોષ પણ બ્રહ્માર્પણ થવાથી અવાચ્ય આનંદ અનુભવાય છે.” એમ લખ્યું છે પણ ત્યાં ‘બ્રહ્માર્પણ’ એ સમામયી શુ નિવર્તિત છે એ સ્પષ્ટ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી એ વિચારનું યથાર્થ પ્રદણ ન થઈ શકે બ્રહ્મ ભિન્ન ન હોય તો અર્પણ કાને ? અને ભિન્ન હોય તો દ્વૈતાપતિ.

(૫) વામનાના સજ્જમા જે લખેલું છે તે વામનાનું એમણે જે લક્ષણ આપેલું છે તે જોના યદ્યપિ યથાર્થ હોય તો પણ વામનાનું એ લક્ષણ વાસ્તવિક છે કે નહિ એ જોવાનું ગૃહે છે એમનું લક્ષણ સ્વીકારીએ તો અદ્વૈતભાવનાનો વામનામાં સમાવેશ થાય કે નહિ ? માટે પ્રશ્ન એ છે કે વાસના જે સ્વાભાવિક છે તેનો નાશ એ નબળિત શી રીતે થાય ? શ્રી કૃષ્ણદિકને પણ ધનન સ્થાપનની વાસના મુકુરી હતી, અને કાયાનુચાર મુકુરે છે એમ આપણે માનીએ છીએ એ પ્રસંગમાં શા નબળેશ કરે જે લખ્યું છે તે ઉપરથી એમ પ્રતીત થાય છે અઞ્જને જાણ્યે સદ્વાસનાનું સ્થાપન કરનાથી અદ્વૈત મિતિ પ્રાપ્ત થાય છે સદ્વાસના એ પણ વામના જ છે આ કથનથી વામના સંહિત થવું એ મિતિમાં અદ્વૈત નીતિની પરાક્રામ મનાવવી છે તેનો ખુલામો થતો - થી.

શા ચમતગયના તથા સમાયોચકના ઉત્તર લખનાર ગૃહસ્થના સમાધાનનું અવયોકન આપના અનુભા આપીશ.

ધિ મેવઃ,

અભેદજિજ્ઞાસુ

ઉત્તરપક્ષીઓએ, આ વિષયમાં પોતાને કાંઈ પણ નવીન કહેવાનું હોય તો જ, એ પક્ષસ્થાપન માટે અધિક લખ્યું ઉચિત છે લખવા ઇચ્છા હોય તો અમારી મચના છે કે હવે ઉત્તરપક્ષીઓએ પોતાનો વિષય વિવાદમાંથી કાઢી લઈ સ્વતંત્ર લેખકારા સર્વવો હીક છે ઉભય પક્ષે વિચારવાનું શુ શુ છે એ આટલી સચાઈ સર્વને સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે.

તન્ત્રી

તરંગમાળા.

(મહેલું) ~

આધુનિક આર્યસૃષ્ટિ.

“યો દેવોઽગ્રો યોઽપ્સુ યો વિશ્વં ભુવનમાવિવેશ ।

ય ઓપધોપુ યો વનસ્પતિપુ તસ્મૈ દેવાય નમો નમઃ ॥ ”

એક દુર્લેહ સ્વપ્ન

ગઈ પૂર્ણિમાની રાત્રીએ હું મારા ગૃહ આગળના વિશાળ ચોકમાં પર્યંકપર બીછાતું નખાવી, ધીમી ગનિથી વહેતા શીતળ વાયુના તરંગ વચ્ચે હોંચકા ખાતી ઉપગતિના ઉત્સ-ગમાં ગરીરને વહેતું મુકી, વિચારમાળાના કોઈ નિગળા પાગ્ગ ગણતો હતો, અને મારી દૃષ્ટિ મિનિગળા અસૌકિક ચિત્રપટ બણી આનંદભર જેવાતી હતી.

ક્ષિનિગ્દેખાના પૂર્વ છેડેથી ઉદયમાન થયેલો મઠ, તાગગજોથી નવરંગ બાતપડેલું વચ્ચ લપેટી નવેત્ર દીસતી વ્યોમનારી સાથે નિઃકુશ વિહાર કરતો કરતો, પશ્ચિમ છેડ તરફ પસાર થતો હતો, અને તેની અદિક્ષના શીત ગમ્મિઓ વડે સૃષ્ટિદેવીને ન્દવરાધી, તેને કોઈ વિચિત્ર પોશાકથી શણગારતો હતો. ધુતિ ચારેભેરથી કબગઈ સૃષ્ટિ આવનની સામ-ગ્રીઓથી યજ્ઞન કરતી હતી, અને વિભાવરી રજનાના અધિકતર વેગમાં ચલાતી—મન્ત યનતી હતી.

આ મિત્ર નિહાળી માગ હૃદયમાંથી તત્ત્વન ધે એવાદ તરંગ કથિતાએ ઉછળી કહ-દારા નીકળવા લાગ્યો.

આ નામના કુટુંબજો કરિ મદ આળા,
ચોપામ ચારુ દિસતા ચમકે ગ્માળા,
તે મધ્ય ક્ષેત્ર કરતો વિચરત વિધુ,
જેઈ ધોંમુ હસતો ? નજમુદરી યુ ?

આમ લવતો હતો એટલામાં નિગ્રાદેવીએ મારી ક્ષેત્રદ્રિયમાં કંઈ મત્ર પુકી, તેના પટકુળના એક છેડાથી મારૂ શરીર ઠાંકયું; જેથી હું જનમત્ અવગ્યામાંથી સુષુપ્તિ અવગ્યાના ઘોર પ્રવાહમાં ખેંચાયો, સૃષ્ટિ, સૃષ્ટિની વસ્તુઓ, અને સૃષ્ટિના ગમ્ય આલેખો એ મર્વ મારી દૃષ્ટિથી અદૃશ્ય થયા, અને એ પ્રવાહના છેક ઊંડામાં ઊંડે તળાએ હું જઈ પહોંચ્યો. આ ઊંડાણમાં સૃષ્ટિનાં અનેક ચિત્રો પાછાં તાદસપણે ઉભરાવા લાગ્યાં, અને નિદ્રાને યોગે તરવ-રતી સ્વપ્નદૃષ્ટિમાં પ્રતિબિમ્બ પાડવા લાગ્યાં.

જાણે મારા એક મિત્રના મુગાલિન આમાદની સર્વથી ઉચ્ચ ભાગે ડેકિયાં કરતી અ-ગાશીમાં હું અને મારો તે મિત્ર અનેક વિચારતરંગો હૃદયજળજ વચ્ચે ગાંતા સામસામી

પુરશીઓ દાળા બેસા હતા, અને એ વિચારતરંગો પાણીના મોળ પેઠે એક પછી એક હ-
દયમાંથી બહાર ઉભરાતા હતા.

છેલ્લે મારા મિત્રે વિવેકબ્રહ્મ મનુષ્યો સખન્ધી અનુવાદ કરતાં ઉદ્ગાર કંપે કે—

શિરઃ શાર્વે સ્વર્ગાત્પતતિ શિરસસ્તત્ક્ષિતિધરં

મહોદ્ધાદુચુંગાદવનિમવનેથાપિ જલધિમ્ ।

અધો ગંગા સેયં પદમુપગતા સ્તોકમથવા

વિવેકઞ્છાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુલઃ ॥ ૧

આ મહાન ભર્તૃદરિના વાક્યનું અવળમાં ઝુંજન થતાં, મને આર્યોની ગતિ સ્મરણમાં
સ્ફુરી આવી અને મારાથી કવન થયુંઃ એવી જ રીતે આર્યો પણ સંસારપ્રવાદના ધોર
અધારમાં લીન થયા છે. કારણ—

જે કાળે વિદ્યાકલાનાં શ્રેષ્ઠ ક્ષેત્ર, મુખ્યપ્રદ ક્રિયતિમાં રેસાતો સંસારપ્રવાદ, નિયમિત વ્યવહાર
દષ્ટિ અને સદ્વિચારની શુદ્ધ છાયા વચ્ચે તેઓ રમતા હતા, તે જ સમયે સત્ય, મધ્યમાર,
નીતિ એમ્યાદિ અનેક શુણ્ણ તેઓના મનોરાજ્યમાં સ્વચ્છંદપણે તરવરતા હતા. જેમ જેમ
આ છાયાથી તેઓ વિરક્ત થતા ગયા તેમ તેમ તેઓની દશામાં વિકૃતિનો વિસ્તૃત પટ
આવિર્ભાવ પામ્યો. અનેક ધર્માધ્યક્ષેએ કૃતિની ચિરકાળ ધુન જગવવા સ્વાનુભવે બહુધા
ધર્મમાર્ગ ચલાવ્યા; એ ધર્મજાળમાં સ્વધર્મની ઉપેક્ષા કરી આર્યો આકર્ષાયાઃ એથી માતિભેદ
નિષ્પન્નતાને પામ્યો અને ઐક્ય છિન્ન ભિન્ન થવા લાગ્યું. કાળગળે કરીને તેઓમાં પ્રભાદ
અને વહેમ જાગૃત થયા અને ઇર્ષ્યાએ ગાદુ રૂપ પકડ્યું. આમ થવાથી ધીમે ધીમે વિદ્યા-
કલાનાં શ્રેષ્ઠ ક્ષેત્રો કરમાતા લાગ્યાં, મુખ્યપ્રદ ક્રિયતિમાં રેસાતો સંસારપ્રવાદ દુઃખપ્રદ રેલાયા
લાગ્યો, નિયમિત વ્યવહારદષ્ટિ અનિયમિત થવા લાગી અને સદ્વિચાર વીંખાવા માંડ્યા.
વળી તે સાથે તેઓના અનેક સદ્ગુણો દિન પ્રતિદિન ક્ષીણ થતા ગયા અને તેને બદલે અ-
નેકધા અનાચારનાં અનિષ્ટ પીજ તેઓમાં ઊઝાં ઝેપાતાં ગયાં; જેના પ્રયંડ વેગમાં તેઓની
અવાચીન ક્રિયોતે કોઈન વહેવા લાગી.

આમ અમારા વિચાર વચ્ચે કાળક્ષય થતો હતો, પણ ફરવા જવાનો સમય થવા
આવ્યો જાણી વિચાર પડતા મુંઝી અમે ઉભા થયા અને સૃષ્ટિના અભિનવ રંગ લાણી દષ્ટી
કરી તો, સર્વ રક્ત બિચ્ચ ધારણ કરી અને દિગ્ગાઓમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યની નવીન કલ્પના કરા-
વતો અસ્તાચળતા શિખર લાણી ધસગ્રતો હતો; અને સૃષ્ટિ રંગ બેરંગી ચણીયો પ્લેરી
લાવણ્યના પટમાં લીલાભરી કુદતી હતી; જેથી વૃદ્ધો અને વનસ્પતિઓના સમુદાયવાળી

જાલનવી, સ્વર્ગમાંથી ત્રિનેત્રના શિર ઉપર વસી, ત્યાંથી પર્વત ઉપર અને પર્વત
ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર રેલાઈ; વળી પૃથ્વી ઉપરથી પણ આજોટતી આજોટતી સમુદ્રમાં બળી
જઈ ગંગા જેમ અન્તે ક્ષીણ યઈ ગઈ તેમ વિવેકબ્રહ્મ મનુષ્યો શતધા અધોગતિને પાત્ર થાયછે.

શિ. ને. શાહ.

બ્રહ્મિન્નઓમા, અને નદી નાગા, બાગ બગીચા મિત્રે અનેક મ્યથે જ્યાં લા વિવક્ષણુ દેખાવ
મઈ રહો હતો આ ઇશ્વરની અનુપમ મ્યનાનુ મહિમન ગાતા ગાતા અમે નીચે ઉતર્યા અને
પુવના પથ તરફ પ્રધાન કરું

હજી તો અમે પુનઃ ઝોળગી આમી બાનુએ ખેલોચ્યા નથી ઝોળામા સધ્યાએ વિશ્વ
પર જનંગ માગી મરંને પોતાની પ્તાની નીચે દગ્ગાઓ, અને સદિને કુટુંબી સાગ્રુ ઝોલાડયો

“उपसन्ध्यमास्त ननु सानुमतः ।

शिखरेषु तत्क्षणमशોतह्रचः ॥”

તદપિ આમારો વેગ લબ્ધાતો હતો લગભગ અર્ધાઠ કોસ જેટલે લામે અમે ગતિ
કરી હશે એટલામા કોઈ દિવસ નદી બેથેલુ એવુ એક દેશલય નેરું મ્યબ્યા આ દેશ-
લયની ભીંત બાચા આગસપ્દાણુના નદરી કોતરતમ સાગી હતી અને તેમા ઠેકાણે ઠેકાણે
ખોદા દોરા જેડેલા હતા તેનો ધુમટ વીસાગ હતો અને તે ઉપર પતંગીયાના રંગ જેવો
મખ, પહુ વચ્ચે કાળા કાળા જાંબ પડી વિરહુ જણાતી એની પતાકા મારતના નેસબચો
વેગમા કડક ઉડતી હતી તેની આસપાસ ગ્રાઈગઈ ઠેકાણે જન્નગિન થયેજો પાકુનઈ પાપા-
ણુનો એક છંચુ ફુગ હતો, અને તેનો દગ્ગાને દુગી જેમનો તેમ અન્યમિય પડયો હતો
પરંતુ દેશાયયના કાગ બધ હતા આ બેઈ અમે આશ્ચર્ય પામ્યા અને દગ્ગાજ આગળ
પડેલી એક શિના ઉપર વિશ્રામ લેરા બેઠા પાચેક મિનિટ નહીં થઈ હશે એટલામા તો
બ્યોમ વાગ્યાથી આગ્રજિત થયુ અને અધકાગ આરે પામ દેનાયો વળી અનિને મસ્તીમા
આવી ગમખાણુ મચાની મુમ્મુ, અને નિધુતના ચમનન સાથે અમુક હીની ગર્જનાઓ
અચીન્તી થરા માડી પગ વારમા પરનના પ્રચડ નગથી આ દેશનયના મોગા કાગ કડકક
મનિ ડગી ઉડડી ગયા અને અન્યથી કાગી શીમો મલગના લાગી આથી અમને સ્ત્રી
લાગમા માડી અને અમાગ હદય કપમા લાગ્યા તોપણુ ધૈર્ય ન ઝોડતા અમે અત પ્રસિષ્ટ
થયા અને અરવોકન કળા ગ્રાઈ અપૂર્વ આનેખ અમારી દષ્ટિએ પડયો

ગંગાગના મધ્ય ભાગમા એક સુવર્ણના મિહામન ઉપર નિચ કાન્તિ વાળી, જના સ્થાન
ભામતી, એક દેરી કઈ ઉગ્ર રિચાગમા ગરકાવ થયેલી ઊભી હતી

તેજો પગથી તે શ્રીરા સુધી જરીયાની સાડી ઝોલી હતી અને માથે સાચા મોતીની
કચગીવાજો મણિજડિત મુગટ ધારણુ કર્યો હતો તેના ચોટલાની લટો વેગલુ મેન્ગુ થઈ
પાની સુધી લટકતી હતી, અને તેના જમણા ડગમા મુરણુની મુટિકાનાણુ ખડગ અનુમિને
યોગે જાખ માગું હતુ તેવું આનન ચિન્તાના નિમદ્ધ બાગ નીચે દેશાયથી નિમ્નેજજણુતુ
હતુ, તો પહુ બેનાગને શોભ પમાડી મોદ્દ લાગમા ખડેયા મિના ગેલુ નદિ વળી કણમા
લટકના દતપયો, ગાગમા પહેડેના મણિમગ્ગથી જેડેલા મુરણુના મિનિધ અલકારો, દસ્તાના

૧. મધ્યામમયે નાનો થતો ચૂર્નના કિરણોનો સમુદ તે જ દશો પર્વતના શિખર ઉપર
બેઠો — શિ. જે. શાહ

કાકામા ચમકતા કનકના વચ્ચે અને પગેમા ચમકતા સોનાના ગૂંપર તથા પદ્મપદ્મ અદિ અનેક આભૂષણો તેની સુદરતામા વૃદ્ધિ કરતા હતા.

તેની અમુખ આધુનિક સજ્જિનો કાંઈ આર્યમનુજ ઉભો ઉભો તેને કંઈ શોધાદશા કાઢી સુચવતો હતો. 'રે' આર્યજનની ! આજ તારી મુખમુદ્રા એકાએક મ્હાન થાથી થઈ ગઈ? તારા પ્રાચીન અમુદય નટ યથા છતા પ્રસન્નતા તાન મુખ પર કંઈક સ્ફુરી ગઈ હતી તેમા આજ અપ્રસન્નતા જોઈ માત્ર દૃઢ દ્રવે છે તારા મહાવયની અનદશા જોઈ કાને રોડુ નહીં આવે? આ શુ થયું? કેમ ઉત્તર આપતી નથી?"

'પુત્ર આર્યશુદ્ધગજ' એથી તુ ગ્લાનિગ્ન છે.' આર્ય દેવીએ ધીમે ધીમે ઉત્તર વાળ્યો.

"મારા માત્રિત આગમના અનેકધા અનિદ આચરણના ઉત્તર પાપથી, આ મહાવય લાંબી ઈશ્વર મદંબ ક્રોધભરી આખે જુલે છે તેમા વ્યભિચાર જેવા નિહુત દર્મથી તો બધી આવી ગઈ છે, અને તે લક્ષમણની તેઓની અનિયમિત અનિદાદિથી જનન થવા પામ્યો છે લક્ષ્મણમા તેઓની મર્જાઈ ગઈ છે? કા તો કુમળી વયના આગમને દપતિના યોગથી સાધી દેવામા આવે છે, જેથી યોગનકામે જાનેના અવભાન શુભની એકતા નહીં હોવાથી, કિવા ગરીબગદિમા પતિ જનતા જ્ઞાને વિશેષ બળ પ્રાપ્ત થવાથી જાનેમા અન્યો અન્ય રિદ્ધતા ભગવત યાપ છે કસ્યિત યોગ વધે યોગ્ય પતિ સાથે કન્યાતુ લક્ષ્મણમા આવે છે તો સ્વભાવ શુભની પરીમા થતી નથી હોય માતિએ તો કેવળ અનીતિનો જ આશ્રય લીધો છે તેઓ લક્ષ્મણની લાવચાથી કન્યાનો વિકલ્પ કરી વયોદૃઢ પતિ માર્યે પર જાની દે છે, જેથી તે અયોગ્ય જોડુ સ્નેહ દૃષ્ટિથી અનગ રહે છે અને અદૃશ કાળમા મિથ્યાની કન્યાને વંધવ્ય જોવા વારો આવે છે આના આના અનેક કાલોથી અભિચાર આ દેગમા મર્જન પ્રમગી જોવા છે આ અને એવી અનેક અનીતિને પાપે માત્ર મહાવય દુઃશાના કાંઈ અનિવાર્ય વેગમા રમણતુ ઠીસું છે, અને તેમાથી નિમીઝ લક્ષ્મણ એ વેગના બહોળા પરમા નિઃતર ખેવાય છે."

જ્ઞાન અને વિનોદ.

૧ બીજા ચાર્સના વખતમા જોડે વિલિઅમ રમલને નવદ્રોહમાટે ફાસી દેવામા આવી તે રખતે જોડે બર્નેટ પાદરી તરીકે ઉભો હતો રમલે ફાસીના ત્રાકડા પામે આવી, ઘડી આગ બર્નેટને આપી અને કહ્યું "આ લો હવે મારે આત્મા જરૂર નથી ઘડીઆગ કાળ દર્શાવવા માટે છે, અને હું જ્યાં જવાર છું ત્યાં કાળ નથી."

૨ એક આધરિશમેને જનરલ પોસ્ટ ઓફિસમા જઈને પૂછ્યું—"મારા નામના કાગળો છે?" પોસ્ટ માસ્તરે કહ્યું—"તમારું નામ?" પેલા આધરિશમેને ઉત્તર આપ્યો "કાગળો ઉપર લખેલું હશે."

આથ ડાહી—
'એક અભેદમાર્ગ—પ્રવાસી'
અભિનિષ્ઠ મણિલાલ નમુબાઈ.

સુદર્શન.

તન્ત્રી—
પ્રેકેસર આનંદરાવર આપુભાઈ ધ્રુવ
એમ. એ. એલ.એલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૬. અંક ૪.] (માસિક.) [જાન્યુઆરી. ૧૯૦૧.

નવો સૈકો.

(મહેતુ)

વસંતતિલકા.

લક્ષ્મીતણા અમર પદ્મની આસપાસ,
પૂરી ખોલી ખરી જતી કઇ પાંખડીઓ;
વેળાતણા શતક તેમ અનતતામાં,
પૂરી ખોલી ખરી જ્યા વહતાં હનરો.

પૂરી ખોલે ખરી પડે કઈ પાંખડીઓ,
કીશ્વરિયનું કુસુમ એકજ હૃદયે મ્હાણે;
ત્યાં ભૂંગ-જેય ચક્રચૂર સુધામહી તે—
આ પાંખડી પૂરી ખરી ન ગણે ન જાણે.

આત્મા અધિપતિ મધ્ય અનતતાનો,
આત્મા અગીઝરણના રસનો વિહારી;
આત્મા ગણે નહિજ તે યુગને કાણોને,
ક્યાં દેશ કાળ ? મધ્યજેન વસંત જામી.

ક્યાં શીત ઉપ્પુ ? સધજેન વસંત છાઈ,
ફેલે પરાગ સહુ એકજ ભૂમ કાળે;

તેને ક્યું નવલ છે કુલ અર્પવાનું ?
આશીય આ ઉછળતી હજુ કોણુભાટે ?

એ બેંગનાંજ સહુ વારસ છે અહીંઆં,
એ પદ્મની મધુરતા બધી વારસો છે;
ગુંઝો ઉઝો મુખ્યો સૌજ પ્રવાસમાં આ,
યાત્રા પવિત્ર રમણીય રથલે સ્થલે છે.

બ્હાલાં : સખા, સખિ, સહોદર, બાલ બોળાં,
લક્ષ્મીતણા કુસુમના મધુનાં વિહારી;
ધમ્પુ ક્યું નવિન હું મુખ સૌ તમેને,
આ બેસતું શતક વર્ષતણુ બતાવી ?

બાણું નહીં અશુભ શું શુભ શું હશે તે,
બાણું નહીં અહિત શું હિત શું હશે વા;
બાણું નહીં મુખ મુખે અથવા હુંઃએ તે,
શું ધમ્પુવુઃ નહિજ એ પાત્ર બાણુતો વા.

બાણું પરતુ રસનાં સહુ છે વિહારી,
બાણું વળી કુસુમ એકજ છે રસાણું;
છા ને તમે કુસુમનાં કુસુમે રહો એ—
એ ભાગ્ય, એજ હિત, એ શુભ ધમ્પુવાનું.

સેવા ધરું નવિન થી ચરણારવિદે ?
ગૂંથી ક્યાં કુસુમનો લઈ દાર આણું ?
લક્ષ્મીતણા સુમનપાસ કુલો લગ્નતાં,
સ્વામી ખરે સહુજ ત્યાં કઈ બેઠ લાણું ?

લાવી ધરું હૃદય તો પણ આ તમેને,
લાવી ધરું હૃદય તે નિજ સાચ લેજો;
ખીજો પીંચારો મધુ અંજલિપુષ્પનું સૌ,
બીજુંઃ ધરે પ્રભુજી તે લઈ મમ રહેજો.

કલાપી.

પ્રો. કાશીરામ સેવકરામ દવેનો પરલોકવાસ.

અમારા એક પરમ મિત્ર, ગુજરાતના એક પ્રૌઢ વિદ્વાન, અને શ્રી સ્વામીનારાયણપંથના એક અનન્ય ભક્ત, પ્રોફેસર કાશીરામ સેવકરામ દવે એમ એ એલ એલ બી એમણે ગઈ ડિસેમ્બર તા. ૨ માર્ગશીર્ષ શુક્લ ૧૧ (મોક્ષદાવિની એકાદશી)ની રાત્રિએ પરલોકનિવાસ કર્યો. એમના જવાથી ગુજરાતના વિદ્વન્મંડલમાં જે ખોટ પડી છે તે લાંબા વખત સુધી પૂરાવી અશક્ય છે. અમુક વ્યક્તિના જવાથી પડેલી ખોટ નહિ પૂરાય એમ કહેવું સાધારણ યથા પડ્યું છે, પણ પ્રો. કાશીરામ માટે તો આ શબ્દો અક્ષરશઃ સત્ય છે; એમની સાથે સંબંધમાં આવેલો દરકોઈ માણસ કહી શકશે કે એમનામાં હુદ્દિ અને હુદ્દયના જે તરેહના ગુણો હતા તેવા અન્યમાં ભાગે જ નજરે પડ્યા હશે, વા લાંબા કાળ સુધી પડવા સંભવ છે. અમુક પુરુષે કેટલા અન્યો રચ્યા છે એ જ એની વિદ્વતા અને એ વિદ્વતાની સાર્થકતા નક્કી કરવાની ખરી કસોટી નથી. પ્રો. કાશીરામ જેવો તત્ત્વજ્ઞાનનો સાતુભવ અને પરિપક્વ અભ્યાસ ગુજરાતમાં કંઈક જ કોઈએ કર્યો હશે, અને એમ કહીએ તો પણ ચાલે કે એમનું જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાન એક એકની સાથે વણાઈ રહ્યાં હતાં. તત્ત્વનું દાદં પકડી લેવાની, એને સરળ રૂપમાં ઉતારી દેવાની, પ્રતિભાચક્તિથી સાક્ષર કરી અન્યની દૃષ્ટિ આગળ એ તત્ત્વને ચાલેખવાની—હુંકમાં, તત્ત્વને પોતાનું, કરી અન્યને તેનું કરી આપવાની—એ વિદ્વાનમાં એક વિશ્લેષણ શક્તિ હતી. દરેક સત્યને અનુભવમાં લેવું, અને અનુભવદૃષ્ટિએ એની સાચસારતા તપાસવી, સાધારણ અજ્ઞાન પુરુષે ઉચ્ચારેલા સિદ્ધાન્તને પણ ખોટો કહેતા પહેલાં એને પૂર્ણમાનભરી દૃષ્ટિએ અવલોકવો—એ એમની સત્સરોધનની પદ્ધતિ હતી. પણ આ સર્વ કરતાં પણ અધિક સ્મરણમાં રાખ્યા જેવું એ મહાન પુરુષનું હૃદય છે. એના જેવું સગ્ન, નિર્દોષ અને સત્ય લાગે તે કહેવાની તથા આચરવાની દિમ્ભતવાળું હૃદય બહુ વિરલ લેવામાં આવશે.

મનુષ્યના અંતરની વૃત્તિઓનું આત્મામાં ઊંચ ઉતરી અધ્યવયન કરવું, અને સમદમાદિ સાધનપુરઃસર ભગવત્પરાયણ યથા રહેવું—એમાં જ આ આત્માનો ધણો ખરો કાળ જતો. કહેવાની જરૂર નથી કે ઐહિક પદાર્થોમાં જ ચુંચવાઈ રહેવાના વર્તમાન જમાનામાં આવી વૃત્તિ બહુ પ્રશંસાપાત્ર છે; એટલું જ નહિ, પણ એ લેષ એ ભગવન્જનને ચરણે શિર નમાવવાની સ્વાભાવિક પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય છે.

મનુષ્યે જન્મીને તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરવું, એ તત્ત્વજ્ઞાનને ધર્મ સાથે જોડી સફલ બનાવવું તથા ધર્મ સંબંધી ખંડનમંડન કરવામાં કૃતાર્થતા ન માનતાં જીવનને ધર્મમય કરવું—‘ ધર્મ જીવવો ’—એમાં જે મનુષ્યની ખરી મહત્તા સમાઈ હોય તો આ માસમાં ગુજરાતે એક મહાન પુરુષ ખોલ્યો છે. એને તો દેહ સજવો એ વસ્ત્ર ફેંકી દેવા જેવું હતું, પણ ગુજરાતને એની મોટી ખોટ છે. એના આત્માને “ અક્ષરધામ ” માં અનન્તકાળ આનન્દ હો !

ઐત્યાવલોકન.

ફ્રાન્સીસ બેકનનું જીવનચરિત્ર*—રા. રા. મોતીલાલ છોટાલાલ દેસાઈ બી એ એલએલબીએ કરેલું, અને શુજાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું આ પુસ્તક અમારી પાસે અવલોકન માટે આવ્યું છે એમ કહેવામાં કાંઈ પણ દરકત નથી કે આટલા પરિશ્રમ પૂર્વક શુજાતી બાપામાં બહુ યોગ્ય પુસ્તકો લખાયાં છે, અને લખાય છે: ચર્ચ, ફાક્ટલર, મેક્રોલે, એબટ વગેરે અનેક વિદ્વાનોના બેકન સંબંધી લેખોના ઉપયોગ કરી આ મન્ય રચાયો છે, અને જો કે અત્રે એટલું કહેવું પડે છે કે આ પુસ્તક છે તે કરતાં ન્હાનું-મર્મઆવી-રચાયું હોત, અથવા એના આરંભમાં હુંકા સારસંગ્રહરૂપ ઉપોદ્ધાન જોડાયો હોત તો ફીક હતું, તથાપિ હાલ છે એ રૂપે લેતાં પણ એ બહુ પ્રશંસાપાત્ર છે એમાં સંશય નથી. અનેક વિદ્વાનોના મતને અપલબ્ધીને પુસ્તક રચવામાં, સર્વ મતમાં ઉત્તમ મત કયો છે એનો વિવેક પુરઃસર નિર્ણય કરવા એ બહુ જરૂરની બાબત છે. રા. મોતીલાલે આ કામ બરાબર કર્યું છે એ જોઈ સંતોષ થાય છે. વળી 'લાવણ્યતા', 'સાન્દર્ભતા', 'ઐક્યતા' આદિ કેટલાક અગુદ્ધ પ્રયોગો બાદ કરીને બોલીએ, તો કહી શકાય છે કે બાપા પણ શુદ્ધ અને સરસ છે: શબ્દો જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃતમાંથી લેવા પડ્યા છે ત્યાં ત્યાં એ યોગ્ય લેખામાં આવ્યા છે, અને જ્યાં સંસ્કૃત શબ્દો વગર ચાલી શકે ત્યાં સંસ્કૃત શબ્દો ખાસ દ્રખલ કરવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો નથી. વાક્ય-રચના પણ ક્લિષ્ટતાપાત્રી નથી, છતાં અસર કરવા માટે જ્યાં જ્યાં વાક્ય લખાવવાની જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં તેમ કરવામાં સંકેત પણ રાખ્યો નથી. એકંદર તાત્પર્ય કે પુસ્તક સાફ છે અને શુજાતી વાચકોને એ વાંચવા અમારી સારી પેઢે બહામણ છે.

અન્યનું નામ તો "ફ્રાન્સીસ બેકનનું જીવન ચરિત્ર" એટલું જ રાખ્યું છે (આમ કરવામાં લાઘવ શિવાય બીજું કાંઈ કારણ જણાતું નથી), છતાં એમાં એના તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ સવિસ્તર સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેથી એ વિષયના રસજ્ઞ જનોને પણ એ બહુ ઉપયોગી થાય એમ છે. બેકનનું જીવનચરિત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન બંને જગતને જુદી જુદી રીતે લાભકારક થયાં છે. એનું જીવનચરિત્ર મનુષ્યને સાક્ષાત્ ઉચ્ચતા તરફ દોરનારું નથી, પણ જેમ ખડક ઉપરની દીવાદાંડી નીચે રહેલા બચનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે, તેમ એ મહાન પુરુષનું જીવનચરિત્ર, જ્ઞાતી પણ કેટલીક વાર કેવી અધમ અનીનિની જળમાં ફગાય છે એ વાતનું જગતને સ્મરણ કરાવે છે. પણ એનું તત્ત્વજ્ઞાન તો જગતને સાક્ષાત્ લાભપ્રદ થયું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના માર્ગમાં એ એક બેવડા માર્ગદર્શક પાટીઆની ગરજ સારે છે: એક તરફ 'No Thoroughfare' એ રસ્તો બંધ છે એમ 'રોડ્સેસ્ટિસિઝમ' નામના કુદ થઈ પડેલા તર્કમાર્ગની નિરુપયોગિતા દર્શાવે છે; અને બીજી તરફ, ખરે માર્ગ કદં દિશામાં છે એ દસ્તાવિજ વડે મુસાફરને સૂચવે છે. એ માર્ગ અને એ માર્ગનું ગત-અસ્થાન બંને અવલોકવા જ્યાં છે. પણ અત્રે તે સવિસ્તર બની શકે એમ નથી.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય બે પ્રવાહ છે, જેમાંના એકનું આપણા તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે

* ફ્રાન્સીસ બેકનનું જીવન ચરિત્ર-તૈયાર કરનાર રા. રા. મોતીલાલ છોટાલાલ દેસાઈ બી એ એલ એલ બી. દિ.મત ૩. ૧-૪-૦૦.

મગતાપણું છે; પણ બીજને પ્રવાહ કાંઈક વિવક્ષણ છે, અને એને આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમાં માત્ર ગૌણ સ્થાન મળી શકે છે. આ બીજન પ્રવાહને તત્ત્વજ્ઞાન કહો વા ન કહો પણ એનું એક વિચારશ્રેણિ તરીકે મનન કરવા જેવું છે, અને એ વિચારશ્રેણિનો એક પરમ આ-
ચાર્ય એકન છે. આ વિચારશ્રેણિને આપણા ગ્રામીણોએ પૂર્વરંગમાં રાખી છે, તત્ત્વજ્ઞાનના મંદિરના એક આંગણ તરીકે ગણી છે, અને તેથી એ તરફ અવાચીન હિન્દુસ્થાનનું બહુ લક્ષ ગયું નથી. પણ વસ્તુતઃ એનો પણ ઉપયોગ ધણે છે, અને આ બાબતમાં હાલ આ-
પણે પશ્ચિમ પાસેથી કેટલુંક શીખવાનું છે. આ શિક્ષણની પ્રથમ દીક્ષા આપણને એકન પાસેથી મળશે.

૨. રા. મોતીલાલનાં ૯ વાક્યો લઈએ તો “ ઉપયોગીપણું” અગર કૃષ્ણ અને વૃદ્ધિ એ બે શબ્દોથી એના (એકનના) મતની ખરી કૃષ્ટી મળી આવે છે. પ્રાચીન તત્ત્વવેદાઓ આ લોકના સુખનો અનાદર કરી પરસોકના સુખને શોધતા હતા. તેઓ વધારે સદ્ગુણી યજ્ઞ પો-
તાના આત્માની અપૂર્ણતા દૂર કરવા મથતા હતા... મનુષ્યોને પૂર્ણ કરવાનું તો એકનના ખ્યા-
લમાં ૯ આવ્યું નહોતું. એનો ઉદ્દેશ તો માત્ર અકર્મ માણસને સુખી કરવાનો હતો. તત્ત્વ-
જ્ઞાનને પ્લેટો સૈથી શ્રેષ્ઠ માનતો હતો પણ એકન તેને માત્ર સાધન તરફ ગણતો હતો. પ્લેટોએ નહીં આપસ્તમ્બકાઓનો ત્યાગ કરવાનું શિખ્યું છે અને એકને એ ખોટ પરી-
પાકવાનો રસ્તો બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.”

આ પ્રયત્નને અંગે એકને બે વાત બતાવી છે. (૧) યુરોપના મધ્યયુગની તર્કપદ્ધતિ ખામી-
ભરેલી છે, અને (૨) ધર્મ અને પદાર્થવિજ્ઞાનને બેગશેગ કરવાથી બંનેના હકમાં તુકથાન
ધયું છે. આ બંને બાબતો રા. મોતીલાલે “ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિમાં એકને કરેલો સુધારો ” અને
“ એકનના ધર્મવિચાર ” એ બે પ્રકરણમાં સવિસ્તર વર્ણવી છે અને એમાંથી આપણા
લોકોએ કેટલુંક ઉપયોગી જ્ઞાન લેવા જેવું છે. જેઓ અગ્રેજ પુસ્તકો વાંચી શકે એમ નથી
તેમને રા. મોતીલાલનાં આ બે પ્રકરણો વાંચવા અમારી ખાસ ભલામણ છે.

મનુષ્યસુખની વૃદ્ધિઅર્થે એકને પ્રકૃતિશાસ્ત્રના અભ્યાસને લોકપ્રિય કર્યો; પગમર્શ કરતાં
વ્યાપ્તિનું, અર્થાત્ શબ્દજન્ય કરતાં અવલોકન અને પ્રયોગનું, મહત્ત્વ બીજનજોના મન ઉપર
ક્રાન્ધ્યું; વિચારશક્તિને કલ્પનાશક્તિના મોહપ્રભામાંથી છોડવના પ્રયત્ન કર્યો; વ્યાપ્તિથી રીતે
કાઢવી એ વિષે કેટલીક ધ્યાનમાં લેવા જોગ સૂચનાઓ કરી; તથા શાસ્ત્રીય શોધાતો વ્યવહારમાં
કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, મનુષ્યસ્થિતિ થી રીતે સુધારવી વગેરે બતાવ્યું; વળી આ રીતે
ભૌતિક શાસ્ત્રને ઉપકાર કર્યો એટલું ૯ નહિ પણ માનસિક અને નૈતિક શાસ્ત્રોનો વ્યાપ્તિદ્વારા
અભ્યાસ કરવાનો માર્ગ ઉઘાડી આપ્યો. આ એકને મનુષ્યજાતને બળવેલી મોટી સેવા છે.

એકને પ્રકૃતિશાસ્ત્ર ઉપર જગતનું સંપિશેષ લક્ષ એમું એ ખરી વાત છે, પણ એકન
ધર્મવિરુદ્ધ હતો એમ સમજવાનું નથી. એકને પદાર્થવિજ્ઞાને ધર્મની વિશ્વાસુ દાસી તરીકે ગણી
છે. પણ ધર્મ તરફનો માણસેનો ઉત્સાહ અત્યંત વધી પડે તો બીજન શાસ્ત્રોનો નાશ
થવાની એકનને ધાસ્તી લાગે છે. અને તેથી તે ધર્મને બીજન શાસ્ત્રથી તદ્દન નિરાળો અને
મર્યાદિત રાખવા કહે છે, અને ધર્મને શ્રદ્ધા ઉપર અને પ્રકૃતિશાસ્ત્રને વિચારશક્તિ

૩. વિસ્તાર (expansion) — આ ગુણુ તેજતત્ત્વનો છે. રૂપાકાશના રશ્મિઓને મળતી ગતિના આકાર અને રૂપમાંથી આ ગુણુ ઉત્પન્ન થાય છે. આને માટે એક દૃષ્ટાન્ત લઈએ. ધારો કે ઘ ચ છ એક ધાતુનો કકડો છે. આપણે જો તેને અંગારા લગાડીએ, તો તેમાંનું રૂપાકાશ ગતિમાન થાય છે, અને તે એ ધાતુના કકડાના પરમાણુઓને પણ એ જ પ્રકારની ગતિમાં મૂકે છે. ધારો કે ક પરમાણુ છે. તેના તેજરૂપ થવાથી તેનું રશ્મિઓ મ તરફ જવાનું, અને પછી

પાછું સ્વ તરફ આવવાનું. એ જ રીતે એ ધાતુના કકડાના મધ્યબિંદુની આસપાસ પ્રત્યેક બિંદુ પોતાનું સ્થાન ફેરવે છે; અને છેવટે આખા કકડાનો આકાર ઘ ચ છ જેવો થવાનો, અને એ રીતે માત્ર તેનો વિસ્તાર પરિણામ પામે છે.

૪. સંકોચન (contraction) — આ ગુણુ જલતત્ત્વનો છે. તેજતત્ત્વથી આના સર્વ ગુણુ વિરુદ્ધ છે, એમ ઉપર કહેવાઈ જ ગયું છે.

૫. સંઘર્ષક બળ (cohesive resistance) — આ ગુણુ પૃથ્વીતત્ત્વનો છે. તેજતત્ત્વથી જેમ જલતત્ત્વ ઉલટા ગુણોવાળું છે, તેવી જ રીતે આકાશતત્ત્વથી પૃથ્વીતત્ત્વના ગુણો ઉલટા છે. આકાશ જ્યારે સચરણને અવકાશ આપે છે ત્યારે પૃથ્વી સંચરણને અટકાવત કરે છે. તે આકાશને ભરી દે છે.

૬. માર્દવ (smoothness) — આ ગુણુ જલતત્ત્વનો છે. જેમ દરકોઈ પદાર્થના પરમાણુઓ સંકેત પામતી વખતે એક બીજાની સમીપ આવે છે, અને જલતત્ત્વનો અદ્વંદ્યન્દ્રાકાર ધારણ કરે છે, તેમ તેઓ સહેલાઈથી એક બીજા ઉપરથી સરકી શકે છે. આને લીધે એ પરમાણુઓમાં ગતિ સરલ હોય છે.

તત્ત્વો વિશે આટલું વિવેચન પૂરતું છે. જીવનની જુદી જુદી સ્થિતિઓમાં તેમની વ્યક્તિઓ વિશે હવે પછી ચર્ચાશું.

અભેદજિજ્ઞાસા.

(મહેલું.)

૨૧. ૨૧. સુદર્શનના તંત્રી મહારાજની સેવામાં—

ગયા જુલાઈ માસના સુદર્શનપત્રમાં ‘અભેદજિજ્ઞાસા’ એ મથાળા નીચે અભેદવાદ સંબંધી મારી શંકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવા આપે કૃપા કરેલી તે માટે આપનો ઉપકાર માનતાં, તે શંકાઓના જવાબ રૂપે તે પૃથ્વીના અક્ષમાં ‘અભેદવાદવિચાર’ એ મથાળા નીચે પ્રસિદ્ધ. યથેચા પત્રો લાંબી ને વિચારો ઉત્પન્ન થયા તે આ નીચે મોકલું છું. હું વિનંતિ કરું છું કે આપ એને આપના પત્રમાં સ્થાન આપશો.

૧.

પ્રથમ પત્ર ૨૧. ‘અભેદ-અભ્યાસી’નો છે. તેઓના ઉત્તરના સંબંધમાં મારે કહેવું જોઈએ કે એમના પત્રથી જે સિદ્ધાન્ત ફલિત થાય છે તે ‘અભેદ’ સિદ્ધાન્ત નથી. જીવ, બ્રહ્મ અને જ-

ગત એ નહોતી કોઈ પણ તત્વનો નિષેધ અપિવક્ષિત હઈ તે ત્રણેનું 'અદ્વૈત' ને વેદાન્તનો
પ્રથમ મિદ્ધાન્ત છે તે વિચારના, તે શી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે ઉપદેશવા, મારી વિનંતિ હતી
જગતને મિદ્ધા માનનાર પણ જગતનું કંઈ પરમાર્થ સ્વરૂપ તો બતાવે જ છે, અને તે પ્રકરણની
સાથે બ્રહ્મનું અદ્વૈત માધે છે, એ વાત તો અભેદ અભ્યાસી"ની દૃષ્ટિ બહાર ન હતી એમ એ

અ (૧) 'જન જ્ઞાને જ્ઞાનનિગ્ધાસા થાય ત્યારે સર્વજ્ઞ થાય છે' તેમ થયા પછી ત
તિરોહિત આનંદાશ આનિર્નૂત થાય છે અને ત્યાર બેઉ મધ્યમિદ્ધાન્તમયતાની મગ્ધી કામિયા
આની અભેદતામા પરિણમે છે,' એ અન્યમદર્ભે 'અભેદ' સાધક નહિ પણ 'ભેદ' બતાવનાર છે
એમ મર્વે 'અભેદનાદીઓ'ને સદૃશ અગમ્ય સંકેતે વળી જન જ્ઞાનનિગ્ધાસા થાય ત્યારે જ્ઞાની
થાય પણ મર્વજ્ઞ શી રીતે થાય ?

બીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમા એમ્મોએ ને કહ્યું છે તે કથનમા જ છે 'બ્રહ્મ કેવલ એ
તન જ અને જગત્ કરન અચેતન જ છે એવો અભેદનાદનો સિદ્ધાન્ત નથી' ના અભેદ
અભ્યાસી"નો એ મિદ્ધાન્ત નહિ હોય, પણ 'ઈ અભેદનાદનો નથી એમ પોતે બોલે જ કી
મગ્ધે મ અભેદ-અભ્યાસી ના કહેના પ્રમાણે આ ત્રણે તત્વોમા અમુક અમુક અગત્યા
પિંચાર અને નિગેભાન દોર છે અને તે વિશે આરિભાવ અને વિગેર તિરોહાન નષ્ટ થઈ
મત્ થિત અને આનંદ એ નહોતો અગત્યા સમાનતામા આવે છે હારે ત્રણે મધ્યમિદ્ધાન્તમય
થઈ એકતામા પરિણમે છે-આમ એકતા,' 'અભેદ' એ મર્વે ક્રિયામાધ્ય પરિણામની મિથિ
છે, એવો એમનો કહેનાનો ભાર દોય એમ જણાય છે આરભમા જૂના તત્વો, અમુ પ્ર
મગ્ધોતે બીધે અમુક રીતે પરિણામ પામી પછી એક થાય છે એના 'અભેદ(૨)નાદ'ની
મિદ્ધિ માટે મને નિગ્ધામા નથી

બીજા પ્રશ્નના મધ્યમા નહ અને આત્માને જ્ઞાનના 'જ્ઞેન' કહ્યા છે માત્ર જેવું એમ
નથી તથાપિ એમના બીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમા અગામિભાવનો મધ્ય (ઉપગત નહ
તત્વનો) એમને વિચિત્ર દોય એમ જણાય છે અગામિભાવ સમય જડને જ હોય એમ
મા માનવું છે એતન પરત આ સમય શી રીતે થઈ ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા પણ પછી
'તે જડને એતન બનાવે છે-એમ લખાયું છે જડની એતનતા આમ કૃત્રિમ છે તો તે નશ્વર
કેશ વસ્તુત એમની એકતા છે એ વાત સિદ્ધ શી રીતે થઈ શકે એ જણનાની મારી
અપેક્ષા છે ઉપગતો ઉત્તર મારી નિગ્ધામા તમ નથી કરતો એકલું જ નહિ પણ તો 'અભેદ
અભ્યાસી'ને મારી નિગ્ધાસાનો વિષય અભેદમિદ્ધાન્ત ગ્રાહ્ય છે કે નહિ એનો પણ સંભવ
પડે છે "સજાતીયપણું" પ્રાપ્ત થતા મહાન તરફ અવલંબ આકર્ષાય છે" એ શબ્દોની
પણ એ જ દિશામા ગતિ છે

(વ) (૧) ના જગ્યામા પુણ્ય અને પાપ સર્વજ્ઞતાની મિદ્ધિના સાધન અને અન્તરાય
છે એમ માન્યું છે વળી અમુક કૃત્ય એવી મિદ્ધિનું સાધન છે કે અન્તરાય એ શી રીતે જાણી
સકાય ? પુણ્ય-પાપનું આ લક્ષણ 'ભેદ'વાદનુગત છે એમ એમના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે

વળી (વ) (૨) ના જગ્યામા "સ્વરૂપે મર્વ એક છે ક્રમ પ્રે એકમાથી થયું છે, એકમા રહ્યું
છે એકમા જ પરિણામ પામનાર છે"-એમ લખાયું છે આ "મર્વ"મા પાપપુણ્યનો અત
ભાવ ખરો કે નહિ ? જો હોય તો અવરૂપે પાપપુણ્ય ઉભય એક છે, ન દોય તો કયાથી,
આવે છે ? એ પ્રશ્ન ઉપગ્રિયત થાય છે.

કર્મ અને વ્યવહાર સમઘના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રી “અભેદ અભ્યાસી” કર્મ શું છે એ બતાવે છે, પણ ‘અભેદસિદ્ધાન્તમાં કર્મને શો અનુદાન ?’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો નથી વ્યવહારના સમઘના પણ ‘વ્યવહાર અમલ છે એમ પ્રાચીનોત્તર માનતું નથી’ એમ લખાયું છે વ્યવહાર અસલ છે એમ કોઈ પણ પ્રાચીનોત્તર માનતું નથી એમ કહેવું એ દુરાગ્રહ છે ત્રીમંત શકરાચાર્ય જેમને માટે શ્રી “અભેદ-અભ્યાસી” સમાનપૂર્વક બોલે છે એમનું તો એ માનતું હતું જ વ્યવહાર અને પરમાર્થ બે સલ છે એમ કહેવું એ વ્યવસ્થાન્તર બતાવના જેવું છે તેથી મારી શકાતું નિરાસરું નથી થતું જે અભેદસિદ્ધાન્ત હુ મમજવા માગુ છું તેમા વ્યવહાર અસલ કથાયેયો છે ‘અસલ હોવાથી એ માનવાની જરૂર શી’ ? એ શબ્દ ઉઠે છે એ શકાતું નિરાસરું એ જ સિદ્ધાન્તને અમલ બીને ન આપાય તો તે વેદાન્તને પગમિદ્ધાન્તના પદ ઉપરથી નિમ્નુત દરે, વ્યવસ્થાન્તર બતાવાય તો વસ્તુત એ સિદ્ધાન્તનું જ નિગદરણ થાય

ચ (૩) ના ઉત્તરમાં લખાયું છે કે ‘આનંદમાં ગહેતું એ માર્ગી નીતિ નથી પણ મલ્યાવ છે’ તત્ત જ પાછું કહેવાય છે કે ‘જે પુરુષો પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે તેનો તેવો અભાવ થઈ જાય છે’ સારે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે આભાવ છે કે થાય છે ?

પ્રશ્ન ચ (૪) ના ઉત્તરમાં ‘વાસના સ્વાભાવિકી છે’ એ તો સ્વીકારાયું છે અને એનો અનિકમ મહાવે એમ કહ્યું છે તો એ સ્વાભાવિકતા કેવી ? સિવાય, એ પણ ધ્યન માન છે સાર્વજનિક રીતિસદ્ ભક્તિતુ અવલખન સગુણ શુભલિખ ધર્મની અપેક્ષા રાખે છે, જે અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત છે ?

૨

બીજો પત્ર શ્રી નરભેશ કર નામના એક શુદ્ધચિત્ત છે એ પ્રશ્નના સમઘે આનંદમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે પારિભાષિક શબ્દોના લક્ષણો આપી પોતાનો લેખ લખ્યો છે એ બહુ જ ધૃષ્ટ છે સર્વ વેદાન્તનેખન આ પ્રમાણે જ લખવાની રીતી નખે તો તેમા તેમને તેમ જ નાચકર્મને પણ ફાયદો થાય પરંતુ શ્રી નરભેશ કરના લેખથી મારો અર્થ કેટલો સમાયો છે તે જોતા મારે બહુ જ નિરાસ થતું પડ્યું છે

અ (૧) શુદ્ધલિખી એકતાના મઘધમાં તેઓ સાહેબ કહે છે કે “અકોને અકારડે થતી પૂર્ણ સુખ્યાનું નામ તે. બ્રહ્મ, તે. એ સુખ્યામાં તેઓ સુખ્યાવસ્થા છે તે “અ” બહુ આપણે જોઈએ છીએ કે ૧૦૦=૧ નથી તેમ ૧=૧૦૦ નથી

(૨) ચેતન અને અચેતનની અદ્વૈતતાના સમઘમાં જે લખ્યું છે તે ધ્યનમાન છે ‘અચેતન એ ચેતનની ઉપાધિ કે પ્રિયુતિ છે’ ઉપાધિ અને પ્રિયુતિ એ લિખ પદ્ધત છે અને તે બેમાથી કયુ એ કહેવું જોઈએ “(અચેતનનું) જ્ઞાન (ચેતન) જે મવંત દ્વૈતરૂપે દેખાય છે તે કેવળ લીલા છે, ‘બહુ ચાઉ’ ના લાનની સમસ્થિતિ છે”-ઈલાદિ કેટલાક વેદાન્તમતોનો ઉચ્ચાર માન છે, તેના અર્થોનુ યુક્તિપૂર્વક પ્રતિપાદન નથી થયું મારે તો તેની અપેક્ષા છે

(૩) દક્ષ અને દક્ષની અદ્વૈતતા પણ સિદ્ધ કરી નથી ‘શુભમાં બ્યારે જ્ઞાન ઉદય પામે સારે જ્ઞાત્ય આવે છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ જ્ઞાનય દોષ તો જ્ઞાન આવે છે

એમ કેમ નહિ? વળી લખાય છે કે 'જેય અને જ્ઞાતા એ જ્ઞાનના જ અંશ છે' અને વળી આગળ લખાય છે કે 'જ્ઞાતાનું જેય અનેલું છે' એ ઉપર પ્રશ્ન ઉઠે છે કે એમના પોતાના જ કહેવા પ્રમાણે જે જ્ઞાનનો એક અંગ (જ્ઞાતાન્વય) છે તે જ્ઞાનના બીજા અંશ (જ્ઞાતા)નો અનેયો કેમ દોષી શકે? 'જ્ઞાતાનું જ જગત્ અનેલું છે' એ કથન માત્ર પણ માટે માટે નિરર્થક છે ઉપર મેં કહ્યું જ છે કે એ મર્વ વેદાન્તમત્રોના સચુક્તિક પ્રતિ-પાદનની મારે ધમ્મ છે

(૪) વ્યવહારમા બેદ પગમાર્થમા અભેદ ઇલાદિ પ્રકત્યા ઉત્તરમા લખાયું છે કે 'દેશ કાલ શુભ આદિ પરિચિત્તગત્ય વ્યવહારથી જીવનનો કોઈપણ પ્રકારનો દેવ સંધાતો નથી'— 'કોઈ પણ પ્રકારનો દેવ સંધાતો નથી એ ઉક્તિ બહુ વિષમ છે તોપણ તા નન્બે શક્યમાનને માત્રી વિનિતિ છે કે તેઓ જીવનના જ ના પ્રકારના દેવ માને છે અને તે તે પ્રાન સાથી સંધાય છે તે અપદ્દ કરીને દરેકે તો મારા ઉપર ઉપનગ થયો આગળ જતા લખાયું છે કે જીવન "અમય આનન્દ અર્થ મન્યલુ છે" આનુ નબીગ અર્થ નાનુ નાદ્ય એવી રીતે મુકવામા આવ્યું છે કે તેમા રહેલું વિરાદનત્તન બગબગ કર્વાઈ શકાય નહિ પણ માત્રી વિનિતિ છે કે 'આપણુ જીવન અક્ષય આનન્દ અર્થ મર્મન્યલુ છે' એ એક ભાગે મવાય છે, એ માત્ર પણ બહુ માધનની અપેક્ષા મળે છે અને તેના ઉપર ધણા વિશ્વાસનીય પૂર્વપલ થયેલા છે

જ હવે કર્તવ્યવિચાર સમ્બધના પ્રશ્નોના ન નમ્બેશકના જવાબ ઉપર આવીએ

(૧) પાપ અને પુણ્યના જેવમણુ એ ગૃહ્યે આપ્યા છે—“પાપ એટલે અનાત્મ ભાવવાળી પ્રવૃત્તિ,” અને “પુણ્ય એટલે આત્મભાવનાની નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિ”—એ લક્ષણો પગમ ભિન્નતા દર્શાવનાન છે, પણ અદ્વૈતમિદાન્તમા એ ભિન્નતા શી રીતે મલતી શક એ મારે પ્રશ્ન છે મ નમ્બેશક દરે ભિન્નતા સ્વીકારી, તેનો અભેદ અમુક રીતે થાય છે એમ ગતાવ્ય છે અદ્વૈતમા અભેદ જ વચાર્થ છે એમ કથન કરી વાન્તવિક રીતે જે બેદ છે તે શી રીતે મલતી શકે એ વિષયનો મારે પ્રશ્ન આ પ્રમાણે એમનો એમ જ રહે છે

(૨) અદ્વૈત અને કર્મ એ મળથી પ્રકત્યા મળધમા પણ એવી જ નિયતિ છે પગમ મિદાન્તમા કર્મ નિગ્નરાશ છે એવું મારે અમનનુ થાય છે જતા કર્મની વર્તન્યતા પ્રમેધાય છે એ અદ્વૈતતાને માટે મરિગધ છે, અને તે વિરોધ ત્રી રીતે, ભાગી શકાય એમ માગે પ્રશ્ન છે 'અનામકિત અને કલલાગ ભાવે જ્ઞાન ભાવના થતા કમો અદ્વૈત કેમ રહે છે' એ વાક્યથી શુ વિવક્ષિત છે તે અપદ્દ થતુ જોઈએ અનામકિત અને કલલાગ એ બેદ હોય તો જ સભવે, કેમકે અનામકિતમા ત્રયી ભિન્ન પદાર્થ ઉપરથી આમકિત જાદનાની છે અને કલલાગમા ત્રયી ભિન્ન કલનો ભાગ કરનાનો છે

(૩) વ્યવહાર અમલ દોષ ઇલાદિના સળવમા પણ માન પ્રશ્નનુ અમાધાન નથી થતુ વ્યવહાર સાચવવો એ અત્યુત્તમ છે માટે સાચવવો એવો ઉત્તર મારે જોઈતો નથી વ્યવહાર સાચવવો એ અદ્વૈત સિદ્ધાન્તને અનુરૂપ અપાધિત છે એમ સિદ્ધ કરવાની અપેક્ષા છે 'અદ્વૈતજ્ઞાનીઓ આત્મશક્તિ અને મિદાલુ તથા ભોક્ષિત અર્થે વ્યવહાર સાચવે છે,' એમ જે લખાયું છે તેમા તેઓ અદ્વૈતમિદાન્તને અનુરૂપ એ કરે છે એવ મિદ્ધ કયા થય?

અદ્વૈતસિદ્ધાન્તીએ ખરૂં જોતાં વ્યવહારનું નહિ પણ પરમાર્થનું રક્ષણ કરવું ઉચિત છે, અને તેથી જગત્ આગળ પણ વ્યવહારના નહિ પણ પરમાર્થના દર્શાવવાનું જ બનવાનું છે.

(૪) અદ્વૈતનીતિ સ્વાર્થનીતિ નથી ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાર્થી કંઈક મળે છે પણ તેમાં પુનઃ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે તે એ છે કે નિર્મીમ અવાચ્ય આનંદ અનુભવવા માટે સ્વનો પરમા પિલય કરવો એવો વેદાન્તનાક્યોનો અભિપ્રાય ખરો કે નહિ ? વળી અવિદ્યાનો કટિપત આનંદ અને જ્ઞાનજન્ય આનંદમાં શો ભેદ છે તે પણ અવિશદ જ રહેલું છે “ પ્રારબ્ધ-દોષ પણ બ્રહ્માર્પણ થયાથી અવાચ્ય આનંદ અનુભવાય છે ” એમ લખ્યું છે પણ ત્યાં ‘બ્રહ્માર્પણ’ એ સમામર્થી શું નિવશિત છે એ સ્પષ્ટ બધા સુધી ન થાય ત્યાં સુધી એ વિચારનું મધ્યાર્થ બ્રહ્મણ ન થઈ શકે બહુ ભિન્ન ન હોય તો અર્પણ કોને ? અને ભિન્ન હોય તો દ્વૈતાપત્તિ.

(૫) વાચનાના સબધમાં જે લખેલું છે તે વાસનાનું એમણે જે લક્ષણ આપેલું છે તે જોતાં યદ્યપિ યથાર્થ હોય તો પણ વાસનાનું એ લક્ષણ સમ્પત્તિનું છે કે નહિ એ જોવાનું રહે છે એમનું લક્ષણ સ્વીકારીએ તો અદ્વૈતભાવનાનો વાસનામાં મમાવેશ થાય કે નહિ ? મારો પ્રશ્ન એ છે કે વાચના જે રાસભારિક છે તેનો નાશ એ મહાવિત શી રીતે થાય ? શી દૃષ્ટાદિત્વે પણ ધનસંસ્થાપનની વાસના ઝુકરી હતી, અને જાનાનુભાવ સ્ફુરે છે એમ આપણે માનીએ છીએ એ પ્રસંગમાં શા નિર્ભેશ કરે જે લખ્યું છે તે ઉપરથી એમ પ્રતીત થાય છે અમદને બદલે સદ્વાસનાનું સ્થાપન કરવાથી અદ્વૈત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે મહાવાચના એ પણ વાસના જ છે આ કથનથી વાસના નહિ થયું એ સ્થિતિમાં અદ્વૈત નીતિની પરાક્રમ મનાયતી છે તેનો ખુલાસો થતો થી.

શા ચમત્કારાવતા તથા સમાલોચનમાં ઉત્તર લખનાર ગૃહસ્થના સમાધાનનું અવયોગનું આનંદના અનંદમાં આપીશ.

સિ એવક,

અભેદજિજ્ઞાસુ

ઉત્તરપત્રીઓએ, આ વિષયમાં પોતાને કાંઈ પણ નવીન કહેવાનું હોય તો જ, મન પક્ષસ્થાપન માટે અધિક લખવું ઉચિત છે લખવા ધ્વજીય હોય તો અમારી સચના છે કે હવે ઉત્તરપત્રીઓએ પોતાનો વિષય નિવાદમાર્થી કોઈ લખી ચલત-ન લેખદ્વારા ચર્ચાઓ લીક છે ઉલ્લેખ પક્ષે વિચારવાનું શું શું છે એ આટલી ચર્ચાથી સર્વને સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે.

તન્ત્રી

તરંગમાળા.

(મજેડુ) *

આધુનિક આર્યસૃષ્ટિ.

“યો દેવોઽગ્રો યોઽપ્સુ યો વિશ્વં ભુવનમાવિવેશ ।

ય ઓપધોપુ યો વનસ્પતિપુ તસ્મૈ દેવાય નમો નમઃ ॥ ”

એક હુલેલેલે સ્વપ્ન

ગર્હ પૃથ્વીમાની સત્રીએ હું મારા ગૃહ આગમના વિશાળ એકમા પર્યેકપગ ખીછાતુ નખાવી, ધીમી ગતિથી વહેતા શીતળ વાયુના તરંગ વચ્ચે હોંચતા ખાતી કપગતિના ઉત્સ-ગમાં સરીગને વહેતુ મુકી, વિચારમાળાના કોઈ નિનગા પાસ-ગણતો હતો, અને મારી દૃષ્ટિ સિતિજના અતૈકિક ચિત્રપટ બધી આનંદભર ખેચાની હતી

ક્ષિનિજરેખાના પૂરે છેડેથી ઉદયમાન ચમેલો ચદ્ર, તારતગજોથી નવરંગ ભાતપડેલું વસ્ત્ર લપેટી નવોદા દામતી બ્યોમનારી સાથે નિરંજન વિદ્યારંજિતો રંગો, પશ્ચિમ છેડા તરફ પસાગ થતો હતો, અને તેની ચદ્રિના ગીત ન્સ્મિઓ વડે સૃષ્ટિદેવીને નહવરાવી, તેને કોઈ વિચિત્ર પોશાકથી ગણગારતો હતો સુતિ આગેમેગથી કલગર્હ સૃષ્ટિતુ અવનની સામ ઓચોથી યજ્ઞ કરતી હતી, અને ત્રિભાવરી રજનાના અધિસ્તર વેગમા રેખાતી-મગ્ન બનતી હતી

આ ચિત્ર નિહાળી મારા હૃદયમાથી તત્ત્વમધે એટલે તરંગ રનિતાકપે ઉછળી રહ-લાગ નીરળવા લાગ્યો

આ નાયના ઉડ્ડગણો કરિ મદ માળા,

ચોપામ ચારુ દિમતા ચમદે માળા

તે મધ્ય રેલિ કરતો વિચરત વિષુ,

નેઈ ધોંધુ હસતો રે નખનુરી શુ ૧

આમ લરતો હતો એટલામાં નિદ્રાદેવીએ મારી કલેદ્રિયમા કઈ મત્ર કુકી, તેના પટકુળના એક છેડાથી મારૂ સરીર ઢાક્યુ, જેથી હું ન્વચત્ અવરથામાથી સુકૃતિ અવનના ઘોર પ્રવાહમા ખેચાયો, સૃષ્ટિ, સૃષ્ટિની વસ્તુઓ, અને સૃષ્ટિના ગમ્ય આલેખો એ મર્વ મારી દૃષ્ટિથી અદૃશ્ય થયા, અને એ પ્રવાહના છેક બોંધમા બંદે તળીએ હું નર્ધ પહોંચ્યો આ બોંડાણમા સૃષ્ટિના અનેક ચિત્રો પાછા તાદૃગપણે ઉભરાવા લાગ્યા, અને નિદ્રાને ધોગે તત્ત્વ-રતી સ્વપ્નદૃષ્ટિમા પ્રતિબિમ્બ પાડવા લાગ્યા

જલે મારા એક મિનના સુશોભિત પ્રામાદની સર્વથી ઉચ્ચ ભાગે ડોકિયા કરતી અ-ગારીમા હું અને મારો તે મિન અનેક વિચારતાઓ હૃદયજળજ વચ્ચે અત્તા સામસામી

પુરશીઓ ઢાળી બેસા હતા, અને એ વિચારતગ્ગો પાણીના મોજા પેઠે એક પછી એક હૃદયમાથી બહાર ઉભગતા હતા

છેલ્લે મારા મિત્રે વિવેકબ્રહ્મ મનુષ્યો મનની અનુવાદ કરતા ઉદ્ગમી રૂપે કહે—

શિરઃ શર્વં સ્વર્ગાત્પતતિ શિરસસ્તત્ક્ષિતિધરં

મહોદ્રાદુતુંગાદવનિમવનેચાપિ જલધિમ્ ।

અથો ગંગા સેયં પદમુપગતા સ્તોકમથવા

વિવેકમ્નદ્વાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ સતમુલ્લઃ ॥ ૧

આ મહાન લર્ગદરિના નાચ્યનુ અનુભૂતા ગુરુન થતા અને આંધોની મનિ અનુભૂતા ગુરુની આવી અને મારાથી જનન થયું એવી જ રીતે આગો પણ મમાગ્રપ્રસાદના યોગ અધ્યાત્મમાં લીન થયા છે જાણુ —

જે રાજે નિદાનના ના જ્ઞેન, સુખપ્રદ સ્થિતિમાં રેલાતો સસાનપ્રનાહ, નિયમિત વ્યવહાર દૃષ્ટિ અને સહિષ્ણુતાની શુદ્ધ પ્રાપ્તિ વચ્ચે તેઓ ગમતા હતા, તે જ સમયે મલ, સદાચાર, તીર્થ યેષ્યાદિ અનેક શુભ તેઓના મનોરાજ્યમાં પ્રવેશી જાય તરવગતા હતા જેમ જેમ આ પ્રાપ્તિ તેઓ નિરમ્લ થતા ગયા તેમ તેમ તેઓની દશામાં પ્રિયુતિના વિમુક્ત પદ આવિર્ભાવ પામ્યો અનેક ધર્માધ્યક્ષેએ ક્રાંતિની ચિરકાળ ધુન જગનના આનુભવે બહુધા ધર્મમાર્ગે ચલાવ્યા એ ધર્મજનનમાં પ્રવર્ધનની ઉપેક્ષા કરી આધો આકર્ષાયા એથી ક્રાંતિભેદ નિષ્પન્નતાને પામ્યો અને એ રીતે બિલ થયા લાગ્યું પ્રાગબજે રીતે તેઓમાં પ્રભાદ અને બહેમ જાગ્યું થયા અને ધ્યાનમાં ગાદુ રૂપ પડ્યું આમ થનાથી ધોમે ધોમે નિદાન કાળના પ્રેર ક્ષેત્રો રૂપમાં લાગ્યા, સુખપ્રદ સ્થિતિમાં રેલાતો સસાનપ્રનાહ દુઃખપ્રદ રેલાના લાગ્યો, નિયમિત વ્યવહારદૃષ્ટિ અનિયમિત થવા લાગી અને મદ્વિચાર લીધાવા માડયા વળી તે સાથે તેઓના અને સદૃશ્યો દિન પ્રતિદિન ક્ષીણ થતા ગયા અને તેને બદલે અ નેકધા અનાચારના અનિટ બીજ તેઓમાં જાડા ગયાતા ગયા, જેના પ્રચડ વેગમાં તેઓની અર્વાચીન સ્થિતિ કમિન વહેના લાગી

આમ અમારા વિચાર વચ્ચે રાજકાય થતો હતો, પણ ફગવા જવાનો સમય થવા આગ્યો જાણી વિચાર પડતા મુઠ્ઠી અમે ઉભા થયા અને સહિષ્ણુ અક્ષિનવ ગગ લણી દૃષ્ટી કરી તો, મર્ધ રક્ત બિચ્ચ ધાગણુ કરી અને દિશાઓમાં સૃષ્ટિસાધર્મની નીતિન કમળતા કરાવતો અસ્તાચગના શિખર લણી ધસડતો હતો, અને સૃષ્ટિ ગગ બેગગી અધુરો પહેરી લાગ્યના પટમાં લીલાભરી દુહતી હતી, જેથી જ્યેષ્ઠ અને વનસ્પતિઓના સમુદાયવાળી

* જાહનની, રવગમાથી ત્રિનેનના શિર ઉપર વસી, સાથી પર્વત ઉપર અને પર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર રેલાઈ, વળી પૃથ્વી ઉપરથી પણ આજોટતી આજોટતી સમુદ્રમાં બળી નર્ત ગયા જેમ અન્તે ક્ષીણ થઈ ગઈ તેમ વિવેકબ્રહ્મ મનુષ્યો શતધા અધોગતિને પાત્ર થાય છે

શિ જે શાહ

ભૂમિકાઓમા, અને નદી નાળા, બાગ બગીચા વિગેરે અનેક સ્થળે જ્યાં લા નિવસણું દેખાન મઈ મ્હો હતો આ ઇશિગની અનુપમ સ્થળાનુ મહિમનુ ગાતા ગાતા અમે નીચે ઉતરી અને પુનના પથ તરફ પ્રવધાન કર્યું

હજી તો અમે પુન ઓગળી આમી બાલુએ પહોચ્યા તરી એનામા સધ્યાએ વિશ્વ પર જનંગ મારી મરને પોતાની પ્હાની નીચે દગા પો અને સુદિને કુડબી સાળુ ઓઠાડ્યો

“ઉપસન્ધ્યમાસ્ત નનુ સાનુમતઃ ।

શિશ્વેરેપુ તત્સળમશીતરુચઃ ॥”

તદપિ અમારો વેગ લખાતો હતો લગભગ અરધાક કોસ જેટલે લામે અમે ગતિ કરી હશે ઓટવામા કોઈ દિવસ નહીં જોયેલુ એનુ એ દેરાલય જોઈ ચક્રબ્યા આ દેરાલયની ભીંત બિચા આગમપ્દાણના નમ્સી પ્રાતરિમ સાળી હતી અને તેમા મેણે કેમલો ખોટા દીરા જડેલા હતા તેનો ધુમટ વીશાગ હતો અને તે ઉપર પતંગીયાના રંગ જેવી રમ્પ, પણ વચ્ચે કાળા કાળા જવ પડી નિવસું જણાતી એરી પતાન માત્રના જોમભર્યા વેગમા ફરક ઉડતી હતી તેની આમખામ કાઈકોઈ રેકાલે જંગલિત ચમેશે પાકુરવણ પાપા છુનો એક છણું દુર્ગ હતો, અને તેનો દગાને દુર્ગ જંગનો તેમ અવ્યવસ્થિત પડ્યો હતો પરંતુ દેનાનયના દાગ બધ હતા આ જોઈ અમે આશ્ચર્ય પામ્યા અને દરવાજા આગળ પડેલી એક શિના ઉપર વિશ્રામ લેના બેઠા પાએક મિનિટ નહીં મઈ હશે ઓટલામા તો ઓમ વાદળાથી આનંદાદિત થયુ અને અધમગ ચારે પાસ દેનાયો વળી અમિને મગ્તીમા આની રમખાણ મચાની સુઝુ અને વિદુલતા અમિગ સાથે અબુલુકીની ગર્જનાઓ અચીન્તી થવા માડી પગ વારમા પનના પ્રચડ વગથી આ દેવાનયના મોટા દાર વડકુડ પાનિ રી ઉડડી ગયા અને અદ્યથી ગામી ચીસો મલગાના ભાગી આધી અમને બીડ લાગરા માડી અને અમાગ હદય કપરા લાગ્યા તોપણ ધૈન ન હોડતા અમે અત પ્રવિષ્ટ થયા અને અવ્યોમન કરતા મઈ અપૂર્ય આનેખ અમારી દ્રષ્ટિએ પડ્યો

ગભારાના મધ્ય ભાગમા એક સુનણુના મિહામન ઉપર દિવ્ય કાન્તિ વાળી, જતા સ્વામ ભામતી, એક દેની કઈ ઉડા નિચાગમા ગરકાવ ચમેરી ઉભી હતી

તેજો પગથી તે ઓગ સુધી જરીયાની સાડી ઓઠી હતી અને માથે સાચા મોતીની કવગીવાળો મણિજડિત મુગધ ધારણ કર્યા હતા તેના ઓટવાની લડા વેરણ શેરણ મઈ પાની સુધી લગકતી હતી, અને તેના જમણા કરમા સુવર્ણની મુદિમનાળુ ખરૂગ અટમિને મોગે ડાખ ચારતું હલુ તેનું આનન ચિન્તાના નિ મહ ભાગ નીચે દેખાતી નિમ્તેજજણાણ હતું, તો પગ જોનાગને ક્ષોભ પમાડી મોહક ગામમા ધકેળ્યા નિના રહેતુ નહિ વળી કર્ણમા લટકતા દતપત્રો, ગળામા પહેરેના માણિજ્વરનથી જડેલા સુનણુના વિવિધ અલકારો, દરનના

અધ્યામમથે નાતો ચનો સૂરના કિરણોનો સમુદ્ર તે જ દારો પર્વતના શિખર ઉપર ખેડો—શિ જે શાહ

કાંડાંમાં ચમકતા કનકના વલયો અને પગોમાં ચળકતાં સોનાનાં નૂપુર તથા પદ્મચંપલા આદિ અનેક આભૂષણો તેવી સુંદરતામાં વૃદ્ધિ કરતા હતા.

તેની સન્મુખ આધુનિક વૃદ્ધિનો કોઈ આર્યમનુજ ઉભો ઉભો તેને કંઈ શોકાદગાર કાઢી સુચવતો હતો. “રે ! આર્યજનની ! આજ તારી મુખમુદ્રા એકએક મ્હાન શાથી થઈ ગઈ ? તારા માગીન અભ્યુદય નષ્ટ થયા છતા પ્રસન્નતા તારા મુખ પર કંઈકે સ્ફુરતી રહી હતી તેમાં આજ અવસન્નતા જોઈ માફ હૃદય દ્રવે છે. તારા મહાત્મ્યની અવદશા જોઈ કોને શેતું નહી આવે ? આ શુ થયું ? કેમ ઉત્તર આપતી નથી ?”

“પુત્ર આર્યમૂહુરજ ! એથી તું ક્યાં અગત છે !” આર્ય દેવીએ ધીમે સ્વરે ઉત્તર વાળ્યો.

“મારાં સાપ્રત બાળકોના અનેકધા અનિદ્ર આચરણના ઉગ્ર પાપથી, આ મહાત્મ્ય ભણી ઈશ્વર સદૈવ ક્રોધ ભરી આંખે જુવે છે તેમાં વ્યભિચાર જેવા નિષ્કુર કર્મથી તો અવધિ આવી ગઈ છે, અને તે લક્ષ્મણધની તેઓની અનિયમિત વ્યવહારદૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થવા પામ્યો છે. લક્ષ્મ કરવામાં તેઓની ખૂબીઈ દેવી છે ? કાંતો કુમળી વયના બાળકોને દોષિતા યોગથી સાંધી દેવામાં આવે છે; જેથી યૌવનકાળે જન્મેના સ્વભાવ શુણ્ણની એકતા નહી હોવાથી, કિંવા મરીરવૃદ્ધિમાં પતિ કરતાં કન્યાને વિશેષ બળ પ્રાપ્ત થવાથી જન્મેમાં અન્યો-અન્ય વિરુદ્ધતા જાગૃત થાય છે કવચિત્ યોગ્ય વયે યોગ્ય પતિ સાથે કન્યાનું લક્ષ્મ કરવામાં આવે છે તો સ્વભાવ શુણ્ણની પરીક્ષા થતી નથી. ઊંચ માતિએ તો કેવળ અનીતિનો જ આશ્રય લીધો છે તેઓ લક્ષ્મીની લાલસાથી કન્યાનો વિકૃત કરી વયોવૃદ્ધ પતિ સાથે પરણાવી દે છે; જેથી તે અયોગ્ય જોડુ સ્નેહ દૃષ્ટિથી અસંગ રહે છે અને અદ્ય કાળમાં બિચારી કન્યાને વૈધવ્ય જેવા વારો આવે છે. આવાં આવાં અનેક કારણોથી વ્યભિચાર આ દેશમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો છે. આ અને એવી અનેક અનીતિને પાપે માફ મહાત્મ્ય દુર્દશાના કોઈ અનિવાર્ય વેગમાં ધસગણુ બળુ છે, અને તેમાંથી નિઃસીમ લક્ષ્મી એ વેગના બહોળા પટમાં નિરંતર ખેંચાય છે.”

જ્ઞાન અને વિનોદ.

૧. બીજા ચાર્લ્સના વખતમાં લૉર્ડ વિલિઅમ રસલને રાજદ્રોહમાટે ફાંસી દેવામાં આવી. તે વખતે ડૉક્ટર બર્નેટ પાદરી તરીકે ઉભો હતો. રસલે ફાંસીના લાકડા પામે આવી, ધડી-આળ બર્નેટને આપી અને કહ્યું. “આ લો હવે મારે આની જરૂર નથી. ધડીઆળ કાળ દર્શાવવા માટે છે, અને હું જ્યાં જતાર છું ત્યાં કાળ નથી.”

૨. એક આધરિશમેને જનરલ પોસ્ટ ઓફિસમાં જઈને પૂછ્યું—“મારા નામના કાગળો છે ?” પોસ્ટ માસ્ટરે કહ્યું—“તમારું નામ ?” પેલા આધરિશમેને ઉત્તર આપ્યો: “કાગળો ઉપર લખેલું હશે.”

આવ ડાહ્યા—
'એક અમેદમાર્ગ-પ્રવાસી'
અભિનિષ્ઠ મણિલાલ નબુભાઈ.

મુદ્રાન.

તન્ત્રી—
પ્રેમીસર આનંદરાકર બાપુભાઈ મુન
એમ. એ. એલએલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ધર્મિદ્વારાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૨૬. અંક ૪.] (માસિક.) [જાન્યુઆરી, ૧૯૦૨.

નવો સૈકો.

(મળેયુ)

વસંતતિલકા.

લક્ષ્મીતાબા અમર પદ્મની આસપાસ,
ટૂટી ખીલી ખરી જતી કઈ પાંખડીઓ;
વંચીતળાં રાતક તેમ અનતતામાં,
ટૂટી ખીલી ખરી જવા વદતાં હાલશે.

ટૂટી ખીલે ખરી પડે કઈ પાંખડીઓ,
ક્ષીણિયનું કુશુભ એકજ હોર મ્હણે;
ત્યાં ભૂગ-તેય ચક્રચૂર સુધામતી તે—
આ પાંખડી ટૂટી ખરી ન ગણે ન જાણે.

આત્મા આદિપતિ મુન્ય અનતતાનો,
આત્મા અમીઝરણના રસનો ચિહારી;
આત્મા ગણે નહિજ તે યુગને કાણેને,
ક્યાં દેશ કાળ ? સધળેજ વસંત જામી.

ક્યાં સીત ઉપાસુ ? સધળેજ વસંત છાઈ,
કુલે પરામ શાહ એકજ ભૂંગ કાળે;

તેને કયું નવલ છે કુલ આર્પવાનું ?
આશીય આ ઉછળતી હજી કાણુમાટે ?

એ ભૂંગનાંજ સહુ વારસ છે અહીંઆં,
એ પદ્મની મધુરતા બધી વારસો છે;
શુંજો ઉડે સુખયો સૌજ પ્રવાસમાં આ,
યાત્રા પવિત્ર રમણીય સ્થલે સ્થલે છે.

બહાલાં : સખા, સખિ, સહોદર, બાલ બેળાં,
લક્ષ્મીતણા કુસુમના મધુનાં વિહારી;
ધમ્ધમ્ કયું નવિન હું સુખ સૌ તમેને,
આ બેસતું શતક વર્ષેતણું બતાવી ?

બાણું નહીં અશુભ શું શુભ શું હશે તે,
બાણું નહીં અહિત શું હિત શું હશે વા;
બાણું નહીં સુખ સુખે અથવા દુઃખે તે,
શું ધમ્ધમ્ નદિજ એ પણ બાણુતો વા.

બાણું પરંતુ રસનાં સહુ છે વિહારી,
બાણું વળી કુસુમ એકજ છે રસાળું;
છો ને તમે કુસુમનાં કુસુમે રહો એ—
એ ભાગ્ય, એજ હિત, એ શુભ ધમ્ધમાનું.

સેવા ધરૂં નવિન શી ચરણારવિન્દે ?
ગૂંથી કયાં કુસુમને લઈ દાર આણું ?
લક્ષ્મીતણા સુમનપાસ કુલો લગ્નતાં,
સ્વામી ખરે સહુજ ત્યાં કઈ બેઠ લાણું ?

લાવી ધરૂં હૃદય તો પણ આ તમેને,
લાવી ધરૂં હૃદય તે નિજ સાથ લેજો;
ખીજો પીવારો મધુ અમૃતપુષ્પનું સૌ,
ખીજુંઃ ધરે પ્રભુજીં તે લઈ મમ રહેજો.

કલાપી.

પ્રો. કાશીરામ સેવકરામ દવેનો પરશોકવાસ.

અમારા એક પરમ મિત્ર, ગુજરાતના એક ઐદ્ય વિદ્વાન, અને શ્રીસ્વામીનારાયણપંથના એક અનન્ય ભક્ત, પ્રેરિસર કાશીરામ સેવકરામ દવે એમ એ એલ એલ બી એમલે ગઈ ઉસેબર તા. ૨ માર્ગશીર્ષ શુકલ ૧૧ (મોક્ષદાયિની એકાદશી)ની રાત્રિએ પરસોકનિવાસ કર્યો. એમના જવાથી ગુજરાતના વિદ્વન્મંડલમાં જે ખોટ પડી છે તે લાંબા વખત સુધી પ્રસારી અશક્ય છે. અમુક વ્યક્તિના જવાથી પડેલી ખોટ નહિ પ્રસાર એમ કહેવું સાધારણ થઈ પડ્યું છે, પણ પ્રો. કાશીરામ માટે તો આ રાખો અક્ષરશઃ સત્ય છે: એમની સાથે સંબંધમાં આવેલા દરેકોઈ માણસ કહી શકશે કે એમનામાં બુદ્ધિ અને હૃદયના જે તરેહના ગુણો હતા તેવા અન્યમાં ભણ્યે જ નજરે પડ્યા હશે, વા લાંબા કાળ સુધી પડવા સંભવ છે. અમુક પુરુષે કેટલા અયોગ્ય છે એ જ એની વિદ્વતા અને એ વિદ્વતાની સાચકતા નક્કી કરવાની ખરી કમોટી નથી. પ્રો. કાશીરામ જેવો તત્ત્વજ્ઞાનનો સાતુભવ અને પરિપક્વ અભ્યાસ ગુજરાતમાં કશિયત જ કોઈએ કર્યો હશે, અને એમ કહીએ તો પણ માલે કે એમનું જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાન એક એકની સાથે વળાઈ રહ્યાં હતાં. તત્ત્વનું દાર્દ પકડી લેવાની, એને સરળ રૂપમાં ઉતારી દેવાની, પ્રતિભાસક્તિથી સાક્ષર કરી અન્યની દૃષ્ટિ આગળ એ તત્ત્વને આવેખવાની—હુંકામાં, તત્ત્વને પોતાનું કરી અન્યને તેવું કરી આપવાની—એ વિદ્વાનમાં એક વિલક્ષણ શક્તિ હતી. દરેક સત્યને અનુભવમાં લેવું, અને અનુભવદૃષ્ટિએ એની સાચસારતા તપાસવી, સાધારણ અજ્ઞાન પુરુષે ઉચ્ચારેલા સિદ્ધાન્તને પણ ખોટા કહેતા પહેલાં એને પૂર્ણમાનભરી દૃષ્ટિએ અવસોકવો—એ એમની સત્યરોધનની પદ્ધતિ હતી. પણ આ સર્વ કરતાં પણ અધિક સ્મરણમાં રાખવા જેવું એ મહાન પુરુષનું હૃદય છે. એના જેવું સરળ, નિર્દોષ અને સત્ય લાગે તે કહેવાની તથા આચરવાની દિ મતવાળું હૃદય બહુ વિરલ જોવામાં આવશે.

મનુષ્યના અંતરની શક્તિઓનું આત્મામાં ઊંડા ઉતરી અધ્યયન કરવું, અને સમદમાદિ-સાધનપુરઃસર ભગવતપરાયણ થઈ રહેવું—એમાં જ આ આત્માનો ધણો ખરો કાળ જતો. કહેવાની જરૂર નથી કે આદિક પદાર્થોમાં જ ગુચ્છવાઈ રહેવાના વર્તમાન જમાનામાં આવી શક્તિ બહુ પ્રસંસાપાત્ર છે; એટલું જ નહિ, પણ એ જોઈ એ ભગવન્જનને ચરણે ચિર નભાવવાની સ્વાભાવિક ઝેરણા ઉત્પન્ન થાય છે.

મનુષ્યે જન્મીને તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરવું, એ તત્ત્વજ્ઞાનને ધર્મ સાથે જોડી સફલ બનાવવું તથા ધર્મ સંબંધી ખંડનમંડન કરવામાં કૃતાર્થતા ન માનતાં જીવનને ધર્મમય કરવું—‘ધર્મ જીવવો’—એમાં જો મનુષ્યની ખરી મહત્તા સમાઈ હોય તો આ ગાસમાં ગુજરાતે એક મહાન પુરુષ ખોલે છે. એને તો દેહ સંજ્ઞો એ વસ્ત્ર રૂંદી દેવા જેવું હતું, પણ ગુજરાતને એની મોટી ખોટ છે. એના આત્માને “અક્ષરધામ” માં અનન્તકાળ આનન્દ હો !

અન્યાવલોકન.

ફ્રાન્સીસ બેકનનું જીવનચરિત્ર—રા. રા. મોતીલાલ ઊદાસાલ દેસાઈ બી એ એલએલબીએ કરેલું, અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું આ પુસ્તક અમારી પાસે અવલોકન માટે આવ્યું છે એમ કહેવામાં કાંઈ પણ હરકત નથી કે આટલા પરિશ્રમ પૂર્વક ગુજરાતી ભાષામાં બહુ યોગ્ય પુસ્તકો લખાયાં છે, અને લખાય છે: ચર્ચ, ફાકિલર, મેકેસે, ઍબટ વગેરે અનેક વિદ્વાનોના બેકન મંબન્ધી લેખોનો ઉપયોગ કરી આ અન્ય રચાયો છે, અને જો કે અત્રે એટલું કહેવું પડે છે કે આ પુસ્તક છે તે કરતાં ન્હાનું—મર્મગ્રાહી—રચાયુ હોત, અથવા એના આરંભમાં કુંદા સારસમુદરપ ઉપોદ્ધાત બોડાયો હોત તો ફીક હતું, તથાપિ હાલ છે એ રૂપે સેતાં પણ એ બહુ પ્રશંસાપાત્ર છે એમાં સંશય નથી. અનેક વિદ્વાનોના મતને અવલંબીને પુસ્તક રચવામાં, સર્વ મતમાં ઉત્તમ મત કયો છે એનો વિવેક પુર સર નિર્ણય કરવો એ બહુ જરૂરની બાબત છે રા મોતીલાલે આ કામ ખરાબર કર્યું છે એ જોઈ મનોપ થાય છે. વળી ‘લાવણ્યતા’, ‘સૌન્દર્યતા’, ‘ઐક્યતા’ આદિ કેટલાક અશુદ્ધ પ્રયોગો બાદ કરીને બોલીએ, તો કહી શકાય છે કે ભાષા પણ શુદ્ધ અને મગ્લ છે. શબ્દો ત્યાં ત્યાં મંસ્કૃતમાંથી લેવા પડ્યા છે ત્યાં ત્યાં એ યોગ્ય લેવામાં આવ્યા છે, અને ત્યાં મંસ્કૃત શબ્દો વગર ચાલી શકે ત્યાં મંસ્કૃત શબ્દો ખાસ મખલ કરવાનો આગ્રહ મખવામાં આવ્યો નથી. વાક્ય-રચના પણ ક્લિષ્ટતાવાળી નથી, છતાં અસર કરવા માટે ત્યાં ત્યાં વાક્ય લંબાવવાની જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં તેમ કરવામાં સ કાચ પણ શબ્દો નથી. એકદર તાત્પર્ય કે પુસ્તક સાઈ છે અને ગુજરાતી વાચકોને એ વાંચવા અમારી માગી પેઠે ભત્રામણ છે.

અન્યનું નામ તો “ફ્રાન્સીસ બેકનનું જીવન ચરિત્ર” એટલું જ શબ્દ્યું છે (આમ કરવામાં લાઘવ શિવાય ખીજું કાંઈ કારણ જણાતું નથી), છતાં એમાં એના તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ સંવિત્તર સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેથી એ વિષયના રસગ જ્ઞાનોને પણ એ બહુ ઉપયોગી થાય એમ છે. બેકનનું જીવનચરિત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન બંને જગતને જૂદી જૂદી રીતે લાભકારક થયાં છે. એનું જીવનચરિત્ર મનુષ્યને સાક્ષાત્ ઉચ્ચતા તરફ દોરનાર નથી, પણ જેમ ખડક ઉપરની દીવાદાંડી નીચે રહેલા ભયનું અસ્તિત્વ મચવે છે, તેમ એ મહાન પુરુષનું જીવનચરિત્ર, જ્ઞાની પણ કેટલીક વાર કેવી અધમ અનીતિની નળમાં ફસાય છે એ વાતનું જગતને ધ્મરણ કરાવે છે પણ એનું તત્ત્વજ્ઞાન તો જગતને સાક્ષાત્ લાભગ્રહ થયું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના માર્ગમાં એ એક એવડ માર્ગદર્શક પાટીઆની ગરજ સારે છે: એક તરફ, ‘No Thoroughfare’ = ‘રસ્તો બન્ધ છે’ એમ ‘રેકોન્સ્ટ્રિક્શનિઝમ’ નામના દુષ્ટ થઇ પડેલા તર્કમાર્ગની નિરુપયોગિતા દર્શાવે છે; અને બીજી તરફ, ખરેખર માર્ગ કઈ-શામાં છે એ દમ્ભનિર્દેશ વડે મુસાફરને મૂચવે છે. એ માર્ગ અને એ માર્ગનું ગતવ્ય જ્ઞાન બંને અવલોકવા જોઈએ છે. પણ અત્રે તો સંવિત્તર જાની શકે એમ નથી.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય બે પ્રવાહ છે, જેમાંના એકનું આપણા તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે

* * ફ્રાન્સીસ બેકનનું જીવન ચરિત્ર—તૈયાર કરનાર રા. રા. મોતીલાલ ઊદાસાલ દેસાઈ બી એ. એલ એલ બી. દિમત રૂ. ૧-૪-૦.

મગતાપણ છે, પણ બીજને પ્રસાદ દાર્ઙ વિનમ્ર છે, અને એને આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમાં માત્ર જાણ અધ્યાન મળી શકે છે આ બીજા પ્રવાહને તત્ત્વજ્ઞાન કહેવા ન હોય પણ એનું એક વિચારશ્રેણી તરીકે મનન કરવા જેવું છે, અને એ વિચારશ્રેણીનો એક પગ આ ચાર્ધ બેકન છે આ વિચારશ્રેણીને આપણા પ્રાચીનોએ પૂર્વગમમાં ગણી છે, તત્ત્વજ્ઞાનના મહિરના એક આગણા તરીકે ગણી છે, અને તેથી એ તરફ અર્વાચીન હિન્દુસ્થાનનું બહુ લક્ષ મધુ નથી પણ વસ્તુતઃ એનો પણ ઉપયોગ થયો છે, અને આ બાબતમાં હાલ આ પહેલે પશ્ચિમ પામેથી ષ્ટલુક શીખવાનું છે આ શિષ્યભૂતી પ્રથમ દીક્ષા આપણને બેન પામેથી મગશે

રા રા મોતીવાનના જ વાક્યો લઈએ તો “ ઉપયોગીપણ અગર કૃષી અને વૃદ્ધિ એ બે શબ્દોથી એના (બેકનના) મતની ખરી કૃષી મળી આવે છે પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ આ લોભના મુખનો અનાદર કરી પશ્ચાત્તઃ મુખને શોધતા હતા તેઓ વધારે સદ્ગુણી થઈ પોતાના આત્માની અપૂર્ણતા દૂર કરવા મથતા હતા મનુષ્યોને પૂર્વ કરવાનું તો બેકનના ખ્યાલમાં જ આવ્યું નહોતું એને હરેશ તો જ્ઞાન અર્થ નાણુમન મુખી ગતો હતો તત્ત્વજ્ઞાનને ખેડો સૌથી શ્રેષ્ઠ માનતો હતો પણ બેકન તેને માત્ર સાધન તરીકે ગણતો હતો ક્ષેત્રોએ નહીં આત્મિકતાઓનો ત્યાગ કરવાનું શિખરું છે અને મે ને એ ખાતરી પાડનારો રમ્તો બનાવનારો પ્રયત્ન કરા છે ”

આ પ્રયત્નને અગે મે ને મે વાત બતાવી છે (૧) મુદ્રાપના ગદ્યયુગની તર્પદતિ ખામી બરેની છે, અને (૨) ધર્મ અને પદ્યવિજ્ઞાનને ભેગભેગ નવાધી બનેલા હરમા નુશ્માન થયું છે આ બંને બાબતો ન મોનીસલે “ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિમાં બેન રેસો સુધારો ” અને “ બે નના ધર્મવિચાર ” એ બે પ્રકરણના મરિમ્તાર કર્પી છે અને એમાંથી આપણા લોકોએ કેટલુંક ઉપયોગી જ્ઞાન લેવા જેવું છે જેઓ અશ્રેષ્ઠ પુત્રના વારી નરે એમ નથી તેમને ન મોનોનાનના આ બે પ્રખરો વાચકા અમાને ખાતર બતાવ્યા છે

મનુષ્યમુખની દૃઢિઅર્થે મેકને પ્રકૃતિશાસ્ત્રના અભ્યાસને મોકલિય આ પનામર્ત કરતા વ્યાપ્તિનું, અર્થાત્ શબ્દજનન કરતા અવયોન અને પ્રયોગનું મહત્ત્વ બી નજોના મન ઉપર હમાવ્યુ, વિચારશક્તિને કંપનાશક્તિના મોદપાશમાંથી છોડવા પ્રયત્ન કર્યો વ્યાપ્તિ શી રીતે કાઢવી એ વિષે કેટલીક ધ્યાનમાં લેવા ભેગ ચલનાઓ ની, તથા શાસ્ત્રીય ગોધોનો વ્યવહારમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, મનુષ્યચિંતિ શી રીતે સુધારવી વગેરે બતાવ્યું વળી આ રીતે ભૌતિક શાસ્ત્રને ઉપર કર્યો એટલું જ નહિ પણ માનસિક અને નૈતિક શાસ્ત્રોનો વ્યાપ્તિકા અભ્યાસ કરનારો માર્ગ ઉઘાડી આપ્યો આ બેકને મનુષ્ય તત્ત્વને બજનવવી મોની સેના છે

મેકને પ્રકૃતિશાસ્ત્ર ઉપર જગતનું મરિમેય લક્ષ બેચ્યુ એ ખરી વાત છે, પણ બેકન ધર્મવિરુદ્ધ હતો એમ સમજવાનું નથી બેકને પદ્યવિદ્યાને ધર્મની વિજ્ઞાનુ દાસી તરીકે ગણી છે પણ ધર્મ તત્ત્વનો માણુઓનો ઉત્સાહ અત્યંત વધી પડે તો બીજા શાસ્ત્રોનો નાશ થવાની બેકને ધાર્તી લાગે છે અને તેથી તે ધર્મને બીજા શાસ્ત્રથી તદ્દન નિનજો અને મહાદિત ગણવા હે છે, અને ધર્મને શ્રદ્ધા ઉપર અને પ્રકૃતિશાસ્ત્રને વિચારશક્તિ

ઉપર સ્થાપે છે એકનનું આ દૈત ઊંડી પરીક્ષા કરતાં કેટલું ટકી શકે એમ છે એ જૂનો પ્રશ્ન છે, પણ એટલું તો ખરૂં કે આ વિચારે જનમ જાને બહુ ઉપયોગી સેવા બબલી છે, અને એટલે અશ્વે એકનનો જગત ઉપર ઉપકાર ગણાશે.

આપણે જેને ખાસ અર્થમાં “તત્ત્વજ્ઞાન” કહીએ છીએ તેણે “તત્ત્વજ્ઞાન” એકનનું નહોતું “એકન પરમાર્થશાસ્ત્ર” નહોતો, તેમ જ એક વિચારક તરીકે પણ તે ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ હોય એમ જણાતું નથી” છતાં દુનીઆના અનુભવથી જે ઉદાપણ મળે છે તે ઉદાપણ એકનમાં એટલું બધું હતું, અને એ ઉદાપણને સ્વરૂપે એણે એવું નો મૂક્યું છે કે સમગ્ર જગતમાં એની તરેહનો જ્ઞાની અને લેખક મળવો મુશ્કેલ છે. ધર્મ વિષે એકને જે વિચાર ક્યાં છે તે એક તત્ત્વચિન્તકના નથી, પણ દુનીઆદારીના ઉદાપણવાળા પુરુષના છે.

પ્રકૃતિશાસ્ત્રને ધર્મથી સ્વતન્ત્ર રાખીને, ધર્મની બાબતમાં ચાલતી રીતને શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુભવી ગયેલું એવી એકનની રીત હતી તો મોતીલાલનું કહેવું યથાર્થ છે કે “એકનનો જન્મ એવે વખતે થયો હતો કે એનાથી પરમાર્થશાસ્ત્રને લગતા પ્રશ્નોમાં ભાગ લઈ શકાય એમ નહોતું એ પ્રશ્નોને સૂઝમેનોના હાથે જે રૂપ આપવામાં આવ્યું હતું તે કેવળ રાજ-વાદજેવું હોવાથી તેના ઉપરથી લોકોનો ભરસો ઊઠી ગયો હતો” આ કારણથી એકને જોડે તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડા પ્રશ્નો ઉપર કાંઈ જ વિચાર ક્યાં જણાતો નથી, તથાપિ એના જેવો મહાન અને નિચારવાલિય પુરુષ આ વિષયમાં શું માનતો એ જાણવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા થઈ આવે છે સુજરાતી વાચકને તો મોતીલાલના પુસ્તકમાંથી આ સબંધે બહુ સરળ ભાષામાં બહુ સાચી માહિતી મળી શકશે એનો જ દુઝામાં માર આપીએ તો, (૧) એકન “વિશ્વની ઉત્પત્તિ અલગ અલગ શૂન્યમાંથી પન્માત્માની અગાધ શક્તિવડે થઈ છે એવો ખ્રિસ્તિ ધર્મના પુસ્તકમાં આપેલો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે” (૨) “સાધ્યગ્ય રીતે એકન ચેતન અને જડ પદાર્થનો તફાવત સ્વીકારી લે છે” (૩) “આત્માના જન્મ-માન્તર અગર દેહાન્તર પ્રવેશમાં એકન માનતો હતો” વળી એ જણાવે છે કે “મનુષ્ય-આત્મા એ પ્રકારનો છે આત્માનો પહેલો પ્રકાર જેને તે શુદ્ધિવિશિષ્ટ આત્મા એવું નામ આપે છે તે મનુષ્યનો વિરોધ આત્મા છે, અને તેની ઉત્પત્તિ પરમાત્મામાંથી થઈ છે બીજા પ્રકારનો આત્મા જે મનુષ્ય અને બીજા પ્રાણીઓને સામાન્ય છે અને જેને તે શુદ્ધિરહિત આત્મા એવું નામ આપે છે તેની ઉત્પત્તિ તત્ત્વોમાંથી થઈ છે દુકામાં કહીએ તો આત્માના બે ભાગ કરી તે એકને મનુષ્ય-આત્મા અને બીજાને પશુ-આત્મા તરીકે ગણે છે...એ બન્ને આત્મામાં માન અશનો તફાવત નહિ છતાં જાતનો તફાવત છે-તેઓ વિન્નતીય છે શુદ્ધિરહિત આત્મા અગ્નિ અને હવાનો બનેલો છે અને મનુષ્યમાં તે શુદ્ધિવિશિષ્ટ આત્માના સાધન તરીકે જ રહે છે” [આ નિચારે એકન પાસે ગ્રીકતત્ત્વજ્ઞાનની અસરવાળા ક્રિશ્ચિઅનતત્ત્વજ્ઞાનના છેક પ્લેટો પાસેથી આવ્યો છે. અને પાદ્યથેગોરામદ્વારા પ્લેટો ઉપર વેદાન્તની અસર માનીએ તો સર્વનું પ્રબલસ્થાન વેદાન્ત છે એમ કહે છે આપણવેદાન્તીઓને કેટલાક ફેરફાર માથે આ સિદ્ધાન્તમાં આપણો સિદ્ધાન્ત નજરે પડશે, અને લાગશે કે આ સિદ્ધાન્તને વધારે ચોક્કસ અને નિચાગ્યુક્ત ક્યાં હોત તો વેદાન્ત-સિદ્ધાન્તમાં જ એ પરિણમત આ વાત જાતારવા યત્ન કર્યો હોય તો તે બહુ રસ ઉપજાવે એવો થઈ પડે]

(૪) “આપણને શુદ્ધિવિશિષ્ટ આત્મા અને નૈતિક નિયમો સંબંધી જે જ્ઞાન મળે તે ધ્વનિ પ્રેરિત છે.” (૫) “નીતિશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ મનોવૃત્તિઓને એવી રીતે ગોઠવવાનો છે કે તેઓ વિચાર શક્તિની તરફેણમાં લડે અને તેના સામા દુર્મલો દૂર નહિ.” (૬) “છટ અગર સુખ.... જે પ્રકારનું છે: જનસમૂહનું સુખ અને માણસનું પોતાનું સુખ.” માણસના જે સુખનો સંબંધ જનસમૂહ સાથે છે તેને બેકન ધર્મ અગર કર્તવ્ય એવું નામ આપે છે, અને જો તે સંબંધ પોતાની જાત સાથે જ છે તેને તે સદ્ગુણ કહે છે.” “કર્તવ્યના ત્રણે બે ભાગ કયા છે—(૧) રાજ્યના અગર જન સમૂહમાંનાં એક માણસ તરીકે દરેક માણસનું સામાન્ય કર્તવ્ય; અને (૨) પોતાના ધર્મા, જગ્યા અગર રિયતિના આધારે દરેક માણસનું વિશેષ કર્તવ્ય.”

છેવટે એક વાત કહેવી રહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં બેકનનું સ્થાન ક્યાં છે એ સમજાવવા માટે રા. મોતીલાલે “તત્ત્વજ્ઞાનનું ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત” એ નામનું એક પ્રકરણ કર્યું છે. એ પ્રકરણમાં આખા જગતના તત્ત્વજ્ઞાનનો બેકન અને ડેકાર્ટના સમય પર્યન્તનો ઇતિહાસ આપવા યત્ન કર્યો છે. આ ઇતિહાસને અંગે હિન્દુસ્થાનના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઐતિહાસિક ક્રમ પણ બતાવવામાં આવ્યો છે, જે વર્ણન બિલકુલ દુર્લભ, અસંતોષકારક છે એમ અમારે દિગ્ગમીરી સાથે જણાવવું પડે છે. “કપિલનું સાખ્ય એ શુદ્ધ જડવાદ છે” એમ કહ્યું છે એ પણ એક વિલક્ષણ ભૂલ છે, અને એ ભૂલ કેમ થઈ હશે એ સમજાવવું પણ કઠણ પડે છે. પરંતુ સુરોપના તત્ત્વજ્ઞાન વિષે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે વધારે સંતોષકારક છે, અને આની જોડેજો તેટલી હકીકત ટુંકાણમાં ગ્રા. મોતીલાલે કીક આપી છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી.

છેવટે ફરીથી એકવાર રા. મોતીલાલનું આ પુસ્તક વાંચવા અને વાચકને બલામણુકરીએ છીએ.

* શબ્દચિન્તામણિ—આ નામનો એક સંસ્કૃત-ગુજરાતી શબ્દકોષ રા. રા. સવાઈલાલ છોટાલાલ વોરાએ રચ્યો છે, અને તે રા. રા. દોલતરામ મગનલાલ શાહે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. સંસ્કૃત શબ્દોનો ગુજરાતી ભાષામાં ચર્ચેલો મોટો કોષ આ પહેલવહેલો જ છે, અને તે માટે ગુજરાતી વાચક “યોજક” ને તેમજ “પ્રસિદ્ધકર્તા” ઉભયનો આભારી છે. વાચકન્ય (બૃહત્), શબ્દકલ્પદ્રુમ, શબ્દરતોમમહાનિધિ વગેરે અર્વાચીન કોષોનો, તથા અમર હેમચન્દ્ર વિશ્વ મેદિની વગેરે ગ્રામીન કોષોનો આશ્રય લઈ આ કોષ રચાયો છે એમ પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે. પણ આ આશ્રય બહુ વિવેક કે વિદ્વતા પુરસ્કાર લેવામાં આવ્યો હોય એમ લાગતું નથી. આ ગ્રંથમાં જે શ્રમ અને ખર્ચ નજરે પડે છે તે જોતાં એમાં કાંઈ પણ કોષ કાઢવો એ અકૃતજ્ઞતા જેવું લાગે છે. આપણા દેશમાં આવા યત્નને હજી જોઈએ તેટલું ઉત્તેજન મળતું નથી છતાં કાળ દ્રવ્ય આદિ સામગ્રીમાં સંકોચ ન રાખી આવો ભગીરથ પ્રયત્ન પાર ઉતારવો, એ જેવી તેવી વાત નથી. આટલી પ્રશંસા પૂર્વક એ ગ્રંથની એક બે આમીઓ દેખાડવામાં આવે તો એમાં કોઈકદષ્ટિ કરી નહિ ગણાય.

આ કોષમાં (૧) અર્થો બરાબર ગોઠવાએલા નથી. (૨) ઘણે ઉકાણે, જ્યાં જરૂર નથી ત્યાં પણ અર્થપ્રદર્શક પ્રયોગો ઉતાર્યા છે, જ્યાં જરૂર છે ત્યાં એ આપવા રહી

ગયા છે, અને ફેટલેક ઠેકાણે તો અર્થ અને પ્રયોગ વચ્ચે સંબંધ પણ સમજાતો નથી. અર્થો સામટા આપ્યા છે, અને એકાદ અર્થનો પ્રયોગ છેવટે મૂક્યો છે—છંદાદિ ઘણી અવ્યવસ્થા નજરે પડે છે. (૨) શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ફેટલીકવાર ગતાનુગતિક અપાએલી છે, ફેટલીક વાર મિત્ર-કુલ અર્થનું સૂચન જ કરતી નથી, અને ફેટલેક ઠેકાણે નિપ્રયોગન છે. વળી ફેટલેક ઠેકાણે એનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર આપવાની પણ જરૂર હતી. (૩) અર્થો આપવામાં પણ પારિભાષિક અર્થો જેવા વિસ્તારથી અને પ્રયોગ સાથે આપવા જોઈએ તેવી રીતે મિત્રકુલ અપાએલા નથી. કોઈ કોઈ પ્રસિદ્ધ શબ્દ નજરે પડતો નથી, જે કે નકામા શબ્દો પુષ્કળ છે.

આ દોષો ‘અનવસ્થા’, ‘પ્રત્યક્ષ’, ‘સમવાય’, ‘નિલ’, ‘સમાધિ’, ‘માયા’, ‘અહ’, ‘સહોદ’, ‘પ્રત્યગાત્મન’, ‘ભૂગ’, ‘વિહંગ’, ‘મદિમન’, ‘સમાન’ ઇત્યાદિ [આ શબ્દો લખતી વખતે સ્મરણમાં હોવાથી, આ નોંધ્યા છે; એ કરતાં વધારે નિશ્ચાયક અને વધારે સંખ્યામાં ઉદાહરણ આપી શકાય એમ છે.] બે ચાર ‘ક’ દસ શબ્દોમાં નહિ પણ ઘણે ઠેકાણે અમને નજરે પડ્યા છે,

અમે ફરી કહીએ છીએ કે પદર વર્ષ સુધી નિતાન્ત ધૈર્ય અને ખંત રાખી લખાએલા અને પુષ્કળ ધન ખર્ચી પ્રસિદ્ધ કરેલા આ મન્યમાંદોષ દેખાડવાનું અમને ગમ્યું નથી, પણ સત્ત આતર આટલું કહેવું પડ્યું છે. અમને લાગે છે કે રા. રા. દાસતરામે મિ. આપ્ટેના કાંપનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કરાવ્યું હોત તો ગુજરાત ઉપર અધિક ઉપકાર થાત.

રા. રા. જગજીવન વલ્લભ શાહનો વિજય.

અમારા મિત્ર રા. રા. જગજીવન વલ્લભ શાહ. ખી એ, એલએલ ખી. એમણે યોગક દિવસ ઉપર ‘એમ. એ’ની તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy) ની પરીક્ષામાં જે વિજય મેળવ્યો છે તે એવો તો અપૂર્વ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર સવિશેષ પ્રેમ ધરાવનાર આ માસિકે એની નોંધ મેળી ઉચિત છે. રા. શાહ ફર્સ્ટ ક્લાસમાં એકલા વિરાજે છે, અને ચેન્સેલરનો તથા કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેલંગનો એમ બે સોનાના ચાંદ મેળવે છે; એટલું જ નહિ પણ મુખ્ય યુનિવર્સિટીમાં એમના જેવા તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસી પૂર્વે જોવામાં આવ્યો નથી એવો મત એમના પરીક્ષકોએ દર્શાવ્યો છે. આ માન બહુ જ અસાધારણ છે, અને તે માટે અમે રા. શાહને પ્રેમ અને આનન્દથી ઉલ્લાસતા અન્તઃકરણે અભિનન્દન આપીએ છીએ.

‘સુદર્શન’ના વાચકો જાણી આનન્દ પામશે કે રા. શાહને આપણા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બહુ મમત્વ છે, અને તેઓ વખતોવખત આ પત્રદ્વારા ગુજરાતી વાચકોને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપે એમ સહય છે.

અશોક.

(મળેલ)*

“ અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ” મં ૦ ગી૦

“ નાસ્ત્યેતાદૃશં દાનં યાદશં ધર્મદાનં ધર્મસંસ્તવો વા ધર્મસંવિભાગો વા ધર્મસંવંધો વા, તત્રેદં ભવતિ દાસભૂતકે સંપતિપત્તિર્માતરિ પિતરિ સાધુ-શુશ્રૂષા મિત્રસંસ્તુતજ્ઞાતીયેભ્યો બ્રાહ્મણશ્રમણેભ્યઃ સાધુ દાનં પ્રાપ્ત્વનાલભ્મઃ ”

અં ૦ શાસન. ૩૧.

ભારતવર્ષમાં આજસુધી યદ્ય ગયેલ ચક્રવર્તિ રાજાઓમાં મહાન અશોક પ્રથમ વર્ગમાં ગણવાના અધિકારી છે. રામકૃષ્ણચુધિરિરાદિકની પુરાણપ્રસિદ્ધ પ્રભુતા ઇતિહાસતત્ત્વદૃષ્ટિએ જ્યાં સુધી સંદેહશ્યા ન પાય ત્યાં સુધી કલસરખામા અશોક મહારાજને પ્રથમ પદ આપવું પડશે. અશોકના કાલ પછી યદ્ય ગયેલા ભારતવર્ષના મહારાજાઓમાં એક ઇતિહાસકાર વિક્રમ અને અકબરને જ આતી સમાન કોઠિમાં મૂકે છે. આ મહારાજને મહાન ચંદ્રશુભે પ્રવર્તોવેલા રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાથી અથવા પોતાના રાજ્યવર્તનને સુસ્થવસ્થિત કરવાથી જ આવું ‘મહાન’ પદ અર્પાય છે એમ નથી. પરંતુ તેના સહજ કંઠોર હૃદયે પ્રાપ્ત કરેલી અતીવ કોમલતા, જેનાથી પ્રેરાઈ અહિંસાપ્રધાન બૌદ્ધધર્મનો પોતે સ્વીકાર કર્યો; તેના ધર્મ આરિમ્પનો અસાધારણ વેગ અને ઉચ્ચગ્રાહ, જેથી તેણે તે ધર્મે દેશદેશાન્તરગાં ફેલાવવા અપૂર્વ યત્ન કર્યો; પોતાની પ્રજાને સદાચરણમાં ચલાવવાનો અદ્વિતીય ઉત્સાહ, જેથી પોતાના મહાન અર્થને સાર શાન્તિભર્યાં અભિનવ અને આકર્ષપર્યાયી પગલાં ભર્યા;—તે બધાં સાર, જેના પ્રતાપથી બુગોલના એક મોઢા ભાગ ઉપર બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર થયો તે સાર, મહાન અશોકને આવા ઉચ્ચપદના અધિકારી ગણ્યા છે. આનું કંઈક વધામતિ વિવરણ કરવા માટે આ યત્ન છે.

ભારતવર્ષના પ્રાચીન રાજાઓમાં પોતાના સદ્દેશ્યનો કંઈ પણ અવિશ્રાન્ત પુરાવો મૂકી જનાર અશોક મહારાજ પહેલપહેલા છે. આ પુરાવો તે ભારતવર્ષમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે કોતરાવેલા તેમના શિલાલેખો છે. હાલમાં ખીસતણીસ ઠેકાણે આવા શિલાલેખો મળેલ પડે છે, પણ દતકથા કહે છે કે એ મહારાજે હજારો શિલાલેખો કોતરાવેલ હતા. આ શિલાલેખો સિવાય અશોકના રાજ્યનો વર્તમાન જાણવા માટે બીજો કોઈ પણ નિતાન્ત વિશ્વાસ-

* લખનાર—રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી. ખી. એ. એલ. ખી.

આ લઘુ લેખ મુદ્રાંકિત યદ્ય ગયા પછી રા. રા. વાસુદેવ ગોવિંદ આપ્ટે ખી. એ. એ. મરાઠી ભાષામાં લખેલ ‘અશોક અથવા આર્યાવર્તના પહેલા ચક્રવર્તિ રાજાનું ચરિત્ર’ એ નામના એક અસંત શ્રમસિદ્ધ ગ્રંથ ઉપર મારા એક વિદ્વાન મિત્ર તરફથી મારું ધ્યાન યેચવામાં આવ્યું. જે પ્રથમથી આ ગ્રંથ મારા જોવામાં આવ્યો હોત તો એ વિદ્વાનના શ્રમનો લાભ મારાથી લઈ શકાત.

ઉં ૦ કે ૦ ત્રિ.

તે પ્રમાણે 'એ બાગ' લેવાનું સામર્થ્ય સર્વરીતે અશોકમાં હતું. મનના અને યુદ્ધિના અસાધારણ બલ વિના કોઈ પણ કાલમાં કોઈ પણ કાર્યમાં વિજય મેળવાનો નથી. અને અમુક વ્યક્તિનાં એવાં અસાધારણ મનોબલ અને યુદ્ધિબલ, વૃત્તિવશાત્ જ કાર્યમાં તે વ્યક્તિ પડે છે તેમાં, પ્રસક્ત થાય છે. અશોકની વૃત્તિ જ્યારે વિજયાભિમુખ હતી ત્યારે જ ઉચ્ચ માનસિક બલે તેણે પોતાની ગાદી નિષ્કંટક કરી, તે જ ઉચ્ચ નિશ્ચય અને પરાક્રમની સહાયતાથી તે આખા (ઉત્તર) હિંદુસ્તાનમાં અને સૌરાષ્ટ્રથી કલિંગ પર્વત પોતાનું રાજ્ય જમાવવાને તથા દક્ષિણમાં કૃષ્ણા નદી સુધી અને પશ્ચિમમાં કાબુલ કંદહાર અને બેક્ટ્રીયાના પ્રદેશ સુધી પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાને શક્તિમાન થયો. ધર્માભિમુખ વૃત્તિ યતાં એને પોતાને યૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કરાવનાર તથા તે ધર્મનો જગતમાં પ્રચાર કરવામાં અપૂર્વ યોજનાઓ સૂઝાડી પરમવિજય અપાવનાર પણ આ જ મહાર્ષ મનોબલ હતું.

અશોકની યૌદ્ધધર્મદીક્ષા.

અશોક યૌદ્ધધર્માનુયાયી શીરીતે યથો તે ઇતિહાસ અનિશ્ચિત છે. 'યૌદ્ધધર્મ' એ ઉપરથી જણાય છે કે સુધીમનો પ્રેમ, જેને અશોકનાં આરંભનાં પાપાચરણોથી ચાણકને ત્યાં વાસ કરવાનો અને બિહુ પવાની જરૂર પડી હતી, તેના ઉપદેશથી રાજ્યાભિષેક પછી ત્યારે વર્ષે અશોકે યૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધી. કલિંગદેશને સર કરવામાં જ મોટી ખુનરેણ અને કૂરતા ચલાવવાની જરૂર પડી હતી તે ઉપરથી વિચાર થતાં ધર્મ તરફ એનું વલણ થયું હતું એમ એના લેખપદના એક શાસન ઉપરથી નીકળે છે. મને તેમ હોય પણ એનો યૌદ્ધધર્મ આગત્તુક હતો એટલું નિઃસંશય છે. આરંભમાં તેના પિતા બિન્દુસારની પેઠે અશોક પણ વર્ણાશ્રમી હતો અને પાછળથી કલિંગના યુદ્ધમાં યથેક્ષા પાપાચરણના પશ્ચાત્તાપ મમયે યૌદ્ધધર્મના અદિસાતત્વથી ખેંચાઈ એણે એ ધર્મને રાજ્યાશ્રય આપ્યો હોય એમ જણાય છે. આ ઉપરથી આટલું જણાઈ આવે છે કે અશોકના કાલમાં યૌદ્ધધર્મનું સ્વારસ્ય સારી રીતે પ્રચાર પામ્યું ન હતું, અને બિહુ બિહુણીઓના સંઘ સિવાય અન્ય સ્થલે પૂર્વની પેઠે જ હિંસાદિક પાપકર્મો થયે જતાં હતાં. અશોકના તીક્ષ્ણ પશ્ચાત્તાપે સુદૃઢેવના ઉપદેશનાં નીતિતત્ત્વો ઉપર તેને દૃઢ આરથાકરાવરાવી અને તે નીતિજીવનની ઉત્તમતાનો પોતાના મનમાં નિશ્ચય થયાની સાથે જ તે માર્ગ તેણે સ્વીકાર્યો અને અન્યને અસાધારણ વેગથી બોધ્યો. આ વાત અશોકના શિલાલેખો ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ થાય છે પણ તે ઉપર આવતાં પહેલાં તે શિલાલેખોના પ્રેરણિતા અશોક મહારાજ હતા તે કેમ નિશ્ચિત થયું એ જોઈ લઈએ.

'પ્રિયદર્શિ' = 'અશોક'

શિલાલેખોમાં 'દેવાનાં પ્રિય પ્રિયદર્શીરાજ' 'આરા કરે છે કે' એવા શબ્દો છે. આ 'પ્રિયદર્શી' તેજ અશોક ? એ પ્રશ્ન સદજ થાય. 'અશોક' એ નામ યૌદ્ધધર્મના અધોમાંથી આપણને મળેલું છે. મહાવંશ નામના અધોમાં સુદૃઢેવના કાલથી યૌદ્ધધર્મનો ઇતિહાસ આપેલો છે. તેમાં ચંદ્રગુપ્તના બિન્દુસાર અને બિન્દુસારના અશોક એ રીતે 'કેમ' આપ્યો છે. અશોકના સંબંધમાં લખ્યું છે કે આ રાજા પ્રથમ વર્ણાશ્રમી હતો અને પછી યૌદ્ધ થયો; અને તેણે પોતાના યુલકમાં તેમ પરદેશમાં તે ધર્મનો પ્રચાર કરવા

શિલાલેખો ધૃત્યાદિ સાધનોથી લગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. આ બધી હકીકત સીલોન સીવીલ સર્વિસના એક અમલદાર મી. ચાલ્સે ટરનુરે બૌદ્ધધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી મહાર આણી અને આ ઇતિહાસને આધારે ગગધરાજાઓનું એક વંશવૃક્ષ કરી તે જ ગ્રંથની ગણતિ પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તાદિના સંવત્સરો પણ નિર્માણ કર્યા, જેમાં અશોકને માટે અમુક સંવત્સરો નિર્માયા. અત્યાર સુધી પ્રિયદર્શીના શિલાલેખો વિદ્વાનોની બુદ્ધિને આગમ્ય હતા. પણ આ અરસામાં મી. જૅમ્સ પ્રીન્સેપે કેટલાક તામ્રપટોના અંતભાગમાં અમુક જે અક્ષરોની સમાનતા જોઇ, તે જે અક્ષરો 'દાન' એ અર્થના હોય એવી કલ્પના કરી, તે લિપિના અક્ષરો સમજવાની એક કુચી શોધી કહાડી, અને તે દ્વારા ચમત્કારિ કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કરી તે લિપિ તે બાપા અને તેના વ્યાકરણ સંબંધે પણ તરત સાર ખપ જેટલી યોજના યોજી લીધી. અને તે યોજનાનુસાર શિલાલેખોના અર્થ બંગાળાની રાયલ એશીઆટીક સોસાયટી દ્વારા પ્રસિદ્ધ કર્યા. મી. ટરનુરે કાને રાજ પ્રિયદર્શીના શિલાશાસનોમાંથી ઉકલતી હકીકત જતાંની રાએ આ પ્રિયદર્શી તેજ અશોક એવો તર્ક તે મહા રાખના મનમાં ઉત્પન્ન થયો. થોડોક કાલ આ તર્ક, તર્કમાત્રની રિયતિમાં જ રહ્યો, પણ પાછળથી તપાસ કરતાં હોપવંશનામના ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં મહાવંશમાં અશોક લખેલું ત્યાં ત્યાં પ્રિયદર્શી એવું નામ આપેલું જોવામાં આવ્યું! આ ઉપરથી નિશ્ચય થયો કે 'પ્રિયદર્શી'ના જે લેખો છે તે અશોકના જ છે.

અશોકના શિલાલેખો.

અશોકના શાસનનો એક મહાપટ્ટ સર્વથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે. આ શાસનનો એણે જૂદે જૂદે ડેકાણે કાતરાવેલાં છે જેમાં ગિરનાર એ એક સ્થાન છે. થોડા વર્ષ ઉપર ભાવનગરના મદૂબ મહારાજ શહિઆવાડના પ્રાચીન લેખોનું એક પુસ્તક છપાવરાવ્યું છે જેમાં ગિરનારના શિલાલેખોની મૂળ લિપિ, તેનું દેવનાગરી લિપિમાં અક્ષરાન્તર તથા તેનું સંસ્કૃત અને ઈંગ્રેજ ભાષાન્તર સારા વિદ્વાનોને હાથે કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ગિરનાર લેખો બધા પરિપૂર્ણ ઉકલતા નથી, અને બધાં અભિવેષનોમાં કંઈક કંઈક અપૂર્ણતા જણાય છે. પણ બધાની સરખામણીથી પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો એ લેખોના નિશ્ચિત અર્થ કરી શક્યા છે. આ શાસન લેખો સિવાય બીજા પણ પ્રિયદર્શીએ પ્રેરેલા લેખો હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાંથી મળી આવેલા છે. આ લેખો ધર્માનુશાસન માટે અશોકે પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા છે. એમાં ધર્મનું લક્ષણ, ધર્મ પાળવા પળાવવાની આવશ્યકતા, તે સંબંધે પોતાનું કર્તવ્ય, પોતાની પ્રજાની વૃત્તિ ધર્મભિમુખ થાય અને એકવાર થયા પછી પાછી ધર્મભિમુખ ન થાય એ સાર પોતે કરેલ બદોબસત, એ બધું કાતરાવેલ છે. આ લેખોમાંથી અશોકના રાજ્યનો તથા આંતર જીવનનો કંઈક ઇતિહાસ અને જનવર્તનની કંઈક હકીકત સહસા મળી આવે છે.

જનવર્તન.

અશોકના ધર્માનુશાસનનાં સર્વ અંગો સમજવાને માટે તેના કાલની જનવર્તનની જે રિયતિ આપણને મળી આવે છે તે પહેલી સમજવી જોઈએ. આ શાસનો ઉપરથી જણાય છે કે તેના વખતમાં યજ્ઞાદિકને માટે તેમ જ ભોજનસમારંભ સાર પશુહિંસા ઘણી

થતી. આવા સમારંભો પશુ ધણા થતા અને રાજમહાસભામાં આસાર દમેશો સંખ્યાતીત પશુઓનો ધાણ વળતો.^૧ આ રીતિ સેકંડો વર્ણથી ચાલી આવતી હતી. સર્વ ઠેકાણે મદવાડમાંથી ઉઠતાં, પુત્રપુત્રીઓના વિવાહપ્રસંગે, પુત્રજન્મના ઉત્સવમાં લોકો નાના પ્રકારનો દિસાકર્મ કર્યા કરતા.^૨ માતાપિતા ઉપર અનાદર, વૃદ્ધોનો તિરસ્કાર, દાસજનો ઉપર કરતા, અને બ્રાહ્મણશ્રમણો ઉપર અનાર્યા તેના કાલમાં બહુ હોવાનું જણાય છે.^૩ રાજાઓ મૃગયાપરાયણ રહેતાં, વર્ણશ્રમી બાદોની નિંદા કરતા, બાદો વર્ણશ્રમીની નિંદા કરતા,^૪ સંઘના ભિક્ષુઓ માંહોમાંહ લલતા. ટુંકમાં પશુદિંસા બુદ્ધદેવના વખતના જોટલી જ હતી. સધારામતી એટલે વિદારો અને મહોની પસતિ વધો પડેલી હતી. બુદ્ધદેવના ભત્રામ સિદ્ધાન્તો પ્રશસ્ય છતાં તે ધર્મની અવ્યરથાની ખરાબ અસરો દૃષ્ટિગોચર થવા માંડી હતી. આમ શાસનો ઉપરથી અનુમાન કરતા, જનવર્તન સારી રીતિમાં હોય એમ લાગતું નથી.

અરોડાની વૃત્તિ ધર્માભિમુખ થતાં તેની નજર પ્રથમ પશુદિંસા તરફ ગઈ હોય એમ જણાય છે. પરંતુ ધર્મોત્તરાસનનાં વધારે અમત્યનાં શાસનો પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે જનવર્તનની આ બધી રીતિ તેના ધ્યાન ઉપર આવી હોય એમ જણાઈ આવે છે. કેમકે પહેલાં બે શાસનમાં બધારે પશુદિંસાને નિષેધ ગાત્ર જ કર્યો છે. ત્યારે પાછળનાં શાસનોમાં માતા પિતા મુરુજનો ઉપર શક્તિ, દાસજન ઉપર કરુણા, બ્રાહ્મણ શ્રમણ ઉપર આર્યા ઇત્યાદિ સર્વ ઉપદેશો છે.

શાસનોક્ત ધર્મ.

ગિરનારપદના અગીઆરમા શાસનમાં ધર્મનું સ્વરૂપ શું તે સમજાવ્યું છે.

“દાસ ભૂતક તરફ સંપ્રતિપત્તિ, માતા પિતાની સારી શુદ્ધતા, મિત્ર સર્ગા સંબંધી અને બ્રાહ્મણશ્રમણ ને દાન, પ્રાણીનો અનાત્તન અને ધર્મનું દાન આ ધર્મ અતન્તપુણ્યદાતા છે.”

આ ધર્મ ઉપદેશવા માટે પોતે પોતાના રાજ્યમાં, તથા સામ્રાજ્ય અને પ્રાંત પ્રદેશોમાં જુદે જુદે સ્થલે આ લેખો કેતરાવ્યા ઉપરાંત ‘ઋષિધાપ, વિમાનદર્શન, દસ્તિ-દર્શન, અભિસ્કંધ’ ઇત્યાદિ કારાએ આ ધર્મધોષ કર્યાનું જણાવ્યું છે. વળી દર પાંચ પાંચ વર્ષે સભાઓ બરી, આ ધર્મનું અનુશાસન કરવા પોતાના પ્રાદેશિકાને આજ્ઞા કરેલી છે. પરંતુ સહુથી વધારે પ્રશસ્ય તે એ છે કે એક શાસનમાં સર્વધર્મમાં ધર્મદાન એ સહુથી શ્રેષ્ઠ છે એમ કહી માતા પિતા બાઈ ભાંડુ સર્વને પ્રસંગ આવ્યે “આ ધર્મ છે માટે આમ કરો” એવી સલાહ અન્યોઅને આપવાનું કરમાવ્યું છે. અને આ પ્રમાણે ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં આ લોક પરવોકમાં પરમ કલ્યાણ થાય છે એવી પરમ સ્થિતિ રક્ષાશ્રુતિ ટાંકેલી છે. રાજ્ય તરફથી પશુ ‘ધર્મમહામાત્યો’ એ સંગાના નવા અધિકારીઓ નીમી તેમને ચારે તરફ ધર્મપ્રચાર સાર મોકલવાનું જણાય છે. સિવાય આ ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાને ચેતસાદન

૧ જુઓ શાસન ૧, દત્ત પાનું ૪૬૨. ૨ જુઓ શાસન ૯.

૩ જુઓ ગિરનારપદ શાસન ૪, દત્ત પાનું ૪૬૨-૪૬૩.

૪. શાસન ૧૨, શાસન ૬.

કરવા ધર્મનીતિ ઉપર તથા સામાન્ય નીતિ ઉપર દેખરેખ રાખવા સારું ' ઓ-અધ્યક્ષો ' વિગેરે નીમ્યાનું આ લેખોમા જણાવ્યું છે. ।

ખીજા શાસનોમાથી સર્વ ધર્મ ઉપર અશોકની સમદષ્ટિ અને તેનાં કારણો મળી આવે છે. સાતમા શાસનમાં લખે છે કે—

“ અમારી એવી ઇચ્છા છે કે સર્વ રમણોમાં સર્વ ધર્મો અબાધિત રહે, ઇન્દ્રિયોનો નિમગ્ન અને અતઃકરણની શુદ્ધિ કરી આત્માની પવિત્રતા સિદ્ધ કરવી એ સર્વ ધર્મ સંપ્રદાયોનો સમાન હેતુ છે ”

પ્રારંભ શાસનમાં આની આથે સંખ્યાસી અને ગૃહસ્થ બન્નેને સમાન ગૃણવાનું ફરમાવ્યું છે

“ અમે સસારી તથા સંન્યાસી અને સર્વ ધર્મવાળાઓને સરખા માન આપીએ છીએ. અમે પ'ડે દાન સારી પેઠે કરીએ છીએ છતાં દાનમાન આપવા કરતાં અમારી પ્રજાની નીતિબુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરવાનો યત્ન કરવાનું અમે વધારે જરૂરનું માનીએ છીએ સર્વ સંપ્રદાયોમા અમુક અમુક મતભેદ હોય તોપણ હૃદયની અને વાણીની કામલતા સર્વને ઇષ્ટ છે. પરધર્મની નિંદા કરી પોતાના ધર્મની પ્રશંસા કાઢીએ કરવી નહિ, એટલું જ નહિ પણ પરધર્મવાળાને માન ઘટેલાં માન આપવું. આ પ્રમાણે કરવાથી તે પોતાના ધર્મનો પણ ઉત્કર્ષ સાધે છે. ખીજી રીતે વર્તે તો પોતાના અને પારકા બન્નેનો અપકર્ષ જ થાય છે. સંપ જ પુણ્ય છે: અમારી પ્રજામાં સર્વ કાંઈને અમે જણાવીએ છીએ કે તમારો ધર્મ ગમે તે હો પણ દાન અને બહારના આચરણ કરતાં સારણૂત નીતિસિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર અને ઇતર સંપ્રદાયો ઉપર માનબુદ્ધિ એ બે વસ્તુઓને વધારે મહત્ત્વ આપીએ છીએ.”

આ ધર્મધોષ સર્વ ક્ષત્રમાં સર્વ સદર્મને પરમ રચિકર છે. આજ ધર્મભાવના અશોકને ' મહાન્ ' પદનો અધિકારી કરે છે જૌહધર્મની વર્ણાશ્રમ સામેની વિરુદ્ધતા આથી કહી જાય છે. અને કેટલેક અંશે એક સર્વસંગત ધર્મનો પાયો તાખવાનો મહાન્ યત્ન અશોકે કર્યો છે એમ કહી શકાય. બુદ્ધદેવે પ્રચારેલા ધર્મમાં અને આમાં કંઈ વૈરોધ્ય પણ આપણને માલમ પડશે. જ્યારે બુદ્ધદેવ સંસાર દુઃખો અને મલિન માનતા અને સંસાર છોડવાથી જ મોક્ષ મળશે એમ ઉપદેશી સંધર્મજ્ઞ્યા વધારતા ત્યારે અશોકમહારાજે સંસારમાં રહી નીતિજીવન ઉપર જાર મૂકી ભોક્ષાને પોતાના કર્તવ્યનું પ્રતિપાલન કરવાની, સંસારનો દુઃખજાર સહોને જ મોક્ષાર્થે યત્ન કરવાની જરૂર જણાવી. બુદ્ધદેવના ઉપદેશથી મોક્ષાતિરાગ વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. બિશ્વજ્ઞો અને પરિમાજિકાઓથી વિહારો મઠો ઉત્તરાઈ ગયા હતા અને બ્રાહ્મણ તથા શ્રમણને દાન આપવાનું અશોકના શાસનોમાં વારવાર પ્રોત્સાહન કરવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી એમ પણ કહી શકાય કે ખીયારા બિશ્વજ્ઞોને બેક્ષ્યના પણ સાસા પડતા હશે. અશોક મહારાજે જૌહધર્મના તરવોનો સ્વીકાર કર્યો, પણ ગૃહસ્થ વર્ગ ઉપર સન્માનબુદ્ધિ રાખવા રખાવવાના શાસનોથી માતાપિતાની અને રથવિરોની શુશ્રૂષા કરવાની આજ્ઞાથી તથા તેઓ પણ ધર્મનાંનીતિ તરવો પાળ્યાથી પરમ

કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરશે એવા પ્રત્યક્ષ ઉપદેશથી બુદ્ધદેવના ધર્મ સંબંધી ઉત્પન્ન થયેલી ગેરસમજણ દૂર કરી એમ કહી શકાય. અને એટલે મુખી પણ કહેવાય કે શાસનોદ્વારા જે ધર્મ અસરો ઉપદેશ્યો છે તે બૌદ્ધદીક્ષાનો નિરપેક્ષ હતો, અને એવી રીતે નિરપેક્ષ રાખવાનો એનો આશય પણ હશે. આમ કેવલ શાન્ત, અને આચારપે નહિ પણ મોખરપે, બૌદ્ધ-ધર્મનો પ્રચાર કરવાથી સમસ્ત પ્રજાના મનનું સમાધાન થયું હશે એમ આ શાસનોના કંમરો અભ્યાસ ઉપરથી માની શકાય છે.

ધાર્મિકતાનો પ્રથમાકર.

કલિંગ દેશ જીસા પછી એનો પશ્ચાતાપ એક મહાનુ હૃદયને હાજે તેવો છે. લખે છે કે—

“કલિંગના યુદ્ધમાં લાખો માણસોનો સંહાર કર્યો, લાખોને દાસત્વમાં નાંખ્યા; આ ત્રાસજનક બનાવ પછી મારું હૃદય ધર્મોભિમુખ થયું. મને હવે સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પારકાનો મુલક છતવામાં—એટલે અસંખ્ય માણસોનો સંહાર કરવામાં મેં ઘણું પાપ કર્યું છે. જેને માટે મારું અંતઃકરણ શોકાક્રાન્ત થાય છે. દરેક દેશમાં બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો રહે છે. દરેક ડેકાણે નીતિમત્તા, માતા-પિતાની આચારશ્રિતા, મિત્રો અને બાઈ ભાંડુ ઉપર પ્રેમ, દાસભૂતક ઉપર સહભાવ અને પ્રેમમાં એકમતિતિ જેવામાં આવે છે. આવા ધર્મ પાળનાર સારા માણસો મૃત્યુ વશ થાય, તેમને સર્ગાન્ધારમાંથી વિયુક્ત કરવાં પડે એ પાપ જ છે. જગતમાં કોઈ દેશ એવો નથી કે જ્યાં બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો રહેતા નથી, જ્યાં લોકો કોઈ એક સંપ્રદાય પ્રમાણે ધર્મ પાલતા નથી અને આવા નિઘ્યાપ દેશના લોકોનો મેં સંહાર કર્યો તેથી મારો શોક સહઅગણો થયો છે.”

આ વિચારો મને તે કાલના તત્ત્વચિંતક માન આપે તેવા છે. અને વિશેષે કરીને આરંભમાં ઉચ્છ્રંખલ વર્તનથી દેશવટો ભોગવનાર, ગાદીએ બેસતી વખત લોહીની નદી રેલાવનાર એક ચક્રવર્તિ મહારાજના મનમાં આ વિચારોની સંક્રાન્તિ એ ખરેખર પ્રભુતો અને સદ્ધર્મનો એક નિરતિશય ચમત્કાર જ ગણાય. આ જ શાસનમાં અશોક મહારાજે કાતરાવેલ છે કે—

“આ લેખ કાતરાવવાનો મારો હેતુ એવો છે કે મારા પુત્ર પૌત્રાદિકો આ ઉપરથી સમજે કે પરદેશનો વિજય કરવો એ નિર્ધીક છે. સંહારથી કરેલી જીતને ‘વિજય’ એ પવિત્ર સંગ્રાથી વ્યવહરવી એ યોગ્ય નથી. ધર્મ સંબંધે જે વિજય થઈ શકે તે સિવાય બીજો વિજય એ વિજય જ નથી. આવા વિજયની આ લોકમાં તેમ જ પરલોકમાં કિંમત છે. મારા પુત્ર પૌત્રાદિકો આવા ધર્મવિજયમાં આનંદ માને એ મને ઇષ્ટ છે.”

રાજતત્ત્વચિંતકોમાં માર્કસ આંદ્રેલીઅસ સાથે ‘આ મહાનુ રાજાની સરખામણી થઈ શકે.

શેક્સપિયરનું જીવન તથા એની કવિત્વશક્તિ.

(મળેલું).*

(અનુસંધાન ૫૦ ૮૭ થી)

કવિત્વશક્તિ.

કવિ તરીકે શેક્સપિયર તો “ન મૂતો ન મવિવ્યતિ” એમ તેનાં નાટકોના વાંચનારાઓથી સદૃશ બોલાઈ ગયા વિના રહેવાનું નથી. મહાભારત વિષે કહેવાય છે કે “પર્વપર્વ રસાધિકમ્” તેના એક પર્વથી બીજા પર્વમાં એમ ઉત્તરોત્તર અધિક રસ છે. તેની જ રીતે શેક્સપિયરના પહેલા નાટક કરતાં બીજામાં એમ ઉત્તરોત્તર અધિક રસ છે. તેનાં નાટકો આબેહુબ જનમંડળને ચિતાર છે. કેવી કેવી રીતનાં માણસો થાય છે, ને આસુરી સંપત્તિ જેનામાં વધારે જોય અગર દેવી સંપત્તિ જેનામાં વધારે પ્રગલ્ભ હોય તે કેવી રીતે પર્વે એ સધળાનો તેણે પૂર્ણ અધ્યાસ કરીને તથા જનસ્વભાવનું અમાધારણ અવલોકન કરીને તેણે નાટક રચ્યાં હોય એમ લાગે છે.

પ્રથમ જે છુટક છુટક કવિતાઓ તેણે રચી છે તેમાં તેણે પોતાના હૃદયનો ઉલ્લસ બહાર કાઢ્યો હોય એમ જણાય છે. પણ શેક્સપિયર પોતાની લાગણી જ પ્રદર્શિત કરી શકે એવો કવિ નહોતો. અમુક સ્થિતિમાં અમુક માણસના હૃદયમાં કેવા તરંગો ઉઠે તે માટે પોતાને જાણે તે સ્થિતિમાં મુકતો હોયતી તેવી રીતે તે તેવા પુરુષના ઉદ્ગારો નાટકમાં બતાવે છે. તેની કવિતામાં એક જ રસ છે એમ નથી, પણ શૃંગાર, કરુણ, હાસ્યાદિ તમામ રસો તેમાં જોવામાં આવે છે. સૌ સૌ પાત્રના મોઢામાં યથાયોગ્ય શબ્દો મૂક્યા છે. તેનાં નાટકો વાંચતાં જાણે આપણે ખરી દુનિયા નિહાળતા હોઈએ, જાણે તે દુનિયાના માણસો મુખ દુઃખ અને અનેક એપણાઓથી આપણી નજર આગળ તરફીઓ મારતા તથા પોતાની બુદ્ધિનું સમાધાન કરતા હોય એમ આપણને લાસ થાય છે. કવિની શક્તિ એવી તો અગાધ હતી કે તે મનુષ્ય હૃદયની છેક ઉગ્રાણમાં પહોંચી શકતી ને ત્યાં આપણી ચર્મચક્ષુને અદૃશ્ય પ્રદેશો જોઈ શકતી. આપણે જાણીએ છીએ કે સામાન્ય કવિઓ હમેશાં નાટકનાં નાયકનાયિકાને અંત-ભાગમાં સુખી દેખાડે છે. દરેક નાટકની સમાપ્તિમાં સાધારણ વાર્તાઓની પેઠે “ખાધું પીધું ને રાજ્ય કર્યું” એવી હકીકત હોય છે. પણ રાજ્યમાં હમેશાં તેમ નથી બનતું. અમુક કારણનું હમેશાં અમુક પરિણામ આવે છે. કારણની હયાતી બતાવ્યા પછી તેનું નિઃસંદેહ પરિણામ રોકી રાખવું ને તેને બદલે પોતાને રચિકર પરિણામ બતાવવું એ કેવળ કવિની નબળાઈ બતાવે છે. ભરતમુનિના સંકુચિત નિયમોને તાબે થવા કરતાં સંસારના ઐશ્વરી નિયમોનો આબેહુબ ચિતાર આપવો એ કવિનું કર્તવ્ય છે.

અલબત્ત શેક્સપિયરે પોતાનાં નાટકોનું વસ્તુ ઇતિહાસ તથા વાર્તાઓમાંથી ધણે લાગે લીધેલું છે, અને તેથી જ આપણે તેના મગજની આટલી બધી સંતતિ જોઈએ છીએ. જે શન્યથી તેણે રાફ કર્યું હોત તો ખરેખર આવી મોટી શક્તિની ધણીખરી ખુશીઓ થી આ-

પણ હમેશાં અનુભવ રહ્યા હોત. એક નવી વાર્તા રચવા કરતાં સાંભળેલી વાતમાંથી તાત્પર્ય ગ્રહી તેને યથોચિત વસ્તુનું સ્વરૂપ આપવું એ જો કે સહેલું કામ નથી તો પણ તે નવી જ વાર્તા જોડી કાઢવા કરતાં સહેલું છે. પણ ઘણા મહાકવિઓએ પણ આગળના લેખકોના લખાણમાંથી અમુક વિષયો લઇને તેને પોતાની દૈવો શક્તિથી અદ્ભુતિક બનાવી દીધા છે. કાલિદાસ કવિએ શકુન્તલાનાટકનું વસ્તુ મહાભારતમાંથી લીધું છે. ભવભૂતિ ઉત્તરરામચરિતના વસ્તુ માટે આદિ કવિ વાલ્મીકિનો કરજદાર છે. પણ તેમનાં નાટક સાથે જો મૂળ ગ્રંથોમાં લખેલી વાત મેળવશે તો ખાતરી મશે કે કવિએ એક સાદી વાતને કેટલું રસમય સ્વરૂપ આપ્યું છે! મહા પુરુષો નવીન વસ્તુ પ્રકટ કરવા કરતાં જુની વસ્તુઓનો યથોચિત વિસ્તાર કરવા માટે જ પ્રસિદ્ધ છે. અસાધારણ શુદ્ધિ પણ તેના પૂર્વજોના હમેશાં અણી હોય છે. મહાકવિ દરેક જાતનુજેથી આવતું તેજ પોતાના પરિધમાં સંગ્રહી રાખે છે; પછે કચરાતા હીરાને તે પારખી લઈ તેની આસપાસની મસિનતા દૂર કરી તેને અજકતો કરી મુકુટનું સ્થાન આપે છે. ગ્રીસના કવિ હોમરે, ઇંગ્લંડના પ્રાચીન કવિ ચૌસરે તથા ઇરાનના કવિ સાદીએ પણ તેમ જ કર્યું હતું. હીરા જે સ્થળે તેમને જડે છે ત્યાં તેની કશી કીમત હોતી નથી, પણ તે કેવળ પથ્થરમાં ખપે છે, પણ જ્યાં તેઓ તેને મુકે છે ત્યાં તે અમૂલ્ય રત્ન ગણાય છે. સાહિત્યમાં માત્ર આટલો જ નિયમ રાખવાની જરૂર છે કે જે લેખક નવીન વિચારો પ્રથમ બતાવી શકે તેને પૂર્વ ગ્રંથોના વિચારો શુદ્ધિપૂર્વક લેવા દેવા. વિચાર સમેડે તેનું શસ્ત્ર છે, માત્ર સમેડતાં આવડું જોઈએ. સાધારણ લેખક ખીળના વિચારોને પોતાના કરવા જતાં બગાડી દેશે; પણ જે પોતાના કરી શકશે તેનાં લખાણોમાં તે થીગડાં તરીકે નહિ જણાય, પણ તેનો સમગ્ર લેખ એક વસ્ત્રની પેઠે દૃષ્ટિએ પડશે.

શૈક્ષપિયરનાં નાટકો જેમ હાથમાં આવ્યાં તેમ વાંચવાને બદલે જે ક્રમમાં તે લખાયાં હતાં તે જ ક્રમમાં વાંચવાથી વધારે ફલદો મશે. એમર્સન લખે છે કે શૈક્ષપિયરનું જીવનચરિત લખનાર શૈક્ષપિયર પોતે જ છે. તેના ગ્રંથોથી જ તેના આંતર જીવનનું આપણને લાભ થાય છે. જન્મમરણ, પ્રેમ, સ્વહત્તીપણી, દુનિયાના ઇષ્ટ પદાર્થો, ને તે મેળવવા માટે સાધનો, માણસોની જુદી જુદી પ્રકૃતિઓ તથા તેમના અવિધિ ઉપર અસર કરતી શુભ તથા પ્રસિદ્ધ શક્તિઓ, અને આપણા જ્ઞાનને અલગ્ય એવી અદૃશ્ય પિશાચણીઓ તથા આપણા સૌથી સુખી જીવનની વખતે પણ તેઓએ બતાવેલી તેમની દુષ્ટતા-એ વિગેરે વિષયો ઉપરના સવાલો જેનું નિરાકરણ કરવા માટે દરેક હૃદય મથે છે તે ઉપરના આ અસાધારણ કવિના સિદ્ધાંતો આપણે તેના ગ્રંથોમાં જાંચીએ છીએ. શું વિચારો એ જ તેનું જીવન નહોતું? કયા ક્રમમાં ઉપરના વિચારો તેનામાં પ્રકટ થયા એ તેનાં ક્રમવાર પુસ્તકો વાંચવાથી જ જણાશે. એમર્સન કહે છે કે અર્વાચીન ઇતિહાસના પુરુષોમાં આપણને સૌથી જાણીતો પુરુષ શૈક્ષપિયર છે. નીતિ, રીતબાત, રાજ્યનીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, રસ ઇલાદિ કયા વિષય ઉપર તેણે પોતાનો મત નથી આપ્યો? માણસનો કયો પ્રદેશ તેના જોયા બહાર રહી ગયો છે? સૌને તેના પુસ્તકમાંથી શીખવાનું છે. જ્ઞાનને પણ તેમાંથી રાજ્યનીતિ શીખવાની છે, કુમારિકાને પોતાનાથી પણ અધિક લાવણ્ય ચિનય ને સુશીલતા શીખવાનાં છે, ગ્રેમીને પણ પોતાનાથી અધિક પ્રેમ શીખવાનો છે; જ્ઞાનીને પોતાનાથી અધિક જ્ઞાન શીખવાનું છે; ને ગૃહસ્થે પોતાના આશ્રમના ધર્મ શીખવાના છે. રાકિડન, જીવોદનસ જેવા વિ-

દ્વાનોએ ક્યા ક્રમમાં ને કેવી રીતે શૈક્ષપિયરનાં પુસ્તકો વાંચવાં એ બતાવ્યું છે. તેમાં ઠા. ઉડનની સહાયતાથી શૈક્ષપિયરના અથો વાંચવા અને લક્ષ્યામણ કરીએ છીએ. તેથી તેનું મન ઉત્તરોત્તર કેવી વૃદ્ધિને પામતું થયું એ સહેલાઈથી સમજી શકાશે.

શૈક્ષપિયરની ખરી કીમત તેના વખતનું સાક્ષરમંડળ કરી શક્યું નહોતું. પર્વત ન-જીકથી જોઈ શકતો નથી. શૈક્ષપિયર મહા કવિ છે એવી ભાવના સો વર્ષ કેડે થઈ, ને એ ચતક ગયા પહેલાં તેના અથોનું યોગ્ય અવલોકન પણ થયું નહોતું. બ્યારે જર્મન ભાષામાં તેમનો તરજુમો થયો ત્યારે જ તેની ખરી કીમતની ખબર પડી. આ અથોએ જર્મનીમાં નવીન સાહિત્યને જન્મ આપ્યો. ઓગણીસમી સદી સુધીમાં શૈક્ષપિયરના હેમસેટ નાટકના તો “વાદવાદ !” એવા ઉભયથી વાંચનારા સહજો પણ મળ્યા નહોતા. હવે તો તેની છુદ્ધિની મર્યાદા બહાર કાઢી જોઈ શકતું નથી, તથા તેની કવિતાથી આપણી શ્રવણદ્રિષ્ટિ સં-ગીત માટે યોગ્ય થાય છે એમ આપણે માનવું પડે છે.

અલખતાં આપણા કવિની તેના કાળના કવિ બેન ઝેનસને સ્તુતિ કરી છે. ઇ. સ. ૧૬૦૧ માં તેણે “અલ્પકા” એ નામનું પુસ્તક લખ્યું, તેમાં રોમન કવિ વર્લ્ડનની તેણે સ્તુતિ કરી છે, પણ તે વિશે એમ માનવામાં આવે છે કે તે શૈક્ષપિયરની તે વખતની કીર્તિ તથા લવિષ્યની તેથી પણ વધારે કીર્તિને ઉદ્દેશીને લખેલી છે. શૈક્ષપિયર ગુન્દરી ગયા પછી ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં તેણે તેની સ્તુતિમાં નીચેની મતલબની કવિતા લખી—

“મારી છિટ્ટન ભૂમિ, તું વિજયોન્મસવ દર યુરોપના સધળા પ્રદેશો જોને નમસ્કાર કરે એવો એક કવિ તું બનાવી શકે છે: તે એક જમાના માટે નહિ, પણ તમામ માટે થઈ ગયો. અને બ્યારે સરસ્વતી દેશનો તેના ઉપર પૂરું પ્રસાદ હતો ત્યારે ને આમારા કા-નને સ્વર્ગદેવની પેઠે ઉચ્ચ કરવા, અગર તારદ મુનિની પેઠે મોહ ઉપજાવવા આપ્યો હતો.

“તે સ્તુતિ નીચે મુજબ છે:—

That which he has writ
Is with such judgment labour'd and distilled.
Through all the needful uses of our lives,
That could a man remember but his lines,
He should not touch at any serious point,
But he might breathe his spirit out of him.
His learning savours not the school-life gloss,
That most consists in echoing words and terms,
And soonest wins a man an empty name;
Nor any long or far-fetched circumstance
Wrapped in the curious generalities of arts;
But a direct and analytic sum
Of all the worth and first effects of arts
And for his poetry, 'tis so ramm'd with life,
That it shall gather strength of life with being,
And live hereafter more admired than now.

તેની રચનાથી કુદરતને પોતાને પણ આનંદ થતો, ને તે ખુશીથી તેના કવિતાશ્રી વસ્ત્રો ધારણ કરતી તે વસ્ત્ર એવી તો ઉમદા વસ્તુના બનેલા હતા ને એની ખુશીથી વણેલા હતા કે હવેથી કોઈ પણ બીજા સાગવી ઉપર તે પ્રસન્ન થાય એ સંભવિત નથી..... પણ મારે બધું કુદરતને જ આરોપવું નહિ જોઈએ મારા કામળ શેક્સપિયર, તારી કળાને પણ શામારીમા ભાગ આપવો જોઈએ કેમકે, જોકે કવિની વસ્તુ કુદરત છે તો પણ તેની જા તેને રચય આપે છે કાળજી કે, જેમ સારો કવિ જન્મે છે તેમ બની પણ શકે છે, અને તું તે મુજબ હતો જેમ આપનો રહેશે તેની સતતિમા અમર રહે છે તેની જ રીતે શેક્સપિયરના મન તથા વર્તનની છબી તેની અચ્છી રીતે કારી ઘડેલી કહી એમા ચમત્ક્રિત રીતે પ્રકાશ છે દરેક કહીમા તે અજ્ઞાન સામે ભાઈ સમેડતો હોય એમ જણાય છે એવોનના પ્રિય હસ, અમારી નદીઓમા હજી તું તગ્તો હોય અને ટેમ્સ નદીના કીનારા ઉપર ઇયિઝમેથ રાણી અને અમાગ જેમ્સ રાજના સાનદાર્ય વચ્ચે હજી આગળ માફક ઉડતો હોય તો કેવો ગમ્ભીર લાગે ! પણ રહે, હું તને સ્વર્ગમા ગયેલા તે લા નહત તરીકે રહેલો જોઉં છું ' હે કવિનર, ત્યાં તું પ્રમથ, અને આહીથી તાજ ઉડી ગયા પત્રી જે ગગનમિ રાનીની પેડે ગોકમય થઈ ગઈ છે ને તારા મથના તેજ શિવાય દિવસની આશા છોડી પડેલી છે તે લથડીઆ ખાતી ગગનમિને શુરસાથી ઠપકો આપ, અગર અનુભવનથી આનંદિત ના "

આ સ્તુતિ કાઈ જેવી તેની નથી પણ એવી સ્તુતિ કરનાર શેક્સપિયરના સમકાલીનોમા એન જોનસન એજ જ છે લોડં એન્ડે તો તેનું નામ માન પણ કોઈ સ્થળે લખ્યું નથી એમસન વળી એમ માને છે કે જો કે એન જોનસનની સ્તુતિ તેની ઉદાર મુદ્દિ સત્ત્વે છે તો પણ તે આપણા કવિ કરતા પોતાને વધારે મોટો કવિ ગણ્યો, અને તેને આપણા વિનિ હામની આગલી મોટી કીર્તિનું ખરેખર ભાન નહોતું

મિન્ટન પ્રિ ઇ સ ૧૬૩૦ મા એટલે કે પોતાની ૨૨ વર્ષની ઉમર હતી ત્યારે લખે છે કે —

' માગ શેક્સપિયરને તેના પવિત્ર અગ્નિ માટે એક યુગની મહેનતથી બધાયેલી સ માધિની શી જરૂર છે, અગર આમશને સુખન કરતી પીરામિડ નીચે તેના શબને સતાડવું જા માટેજોઈએ ? યાદશક્તિના મારા પુત્ર, કીર્તિના મહાન્ વારસ, તારૂં નામ અમર રાખવા માટે આના નમ્રગા ચિહ્નોની તારે શી ગરજ છે ? તે તારે માટે અમારા આશ્ચર્ય અને અચ બામા અચન કીર્તિસ્થલ રચાયો છે કેમકે, જ્યારે જ્યારે ધીમે ધીમે પ્રયત્ન કરતી કળાને શરમીદ કરવા માટે તારા સરલ પદો વહેતા રહેશે, અને દરેક હૃદય તારા અમૂલ્ય મથના પૃષ્ઠોમાથી તારી જ્ઞાનરસથી ભરપૂર કહીઓ સચોટ પ્રહણ કરશે, ત્યારે ત્યારે તું અમારી કલ્પનાશક્તિનું હજી કળીને અમને તારા મબીર વિચારોનું ચિતવન કરતા કરતા, આગસ જેવા કળી મુદીશ આ પ્રમાણે તારી કમર એવી તો રમણીય છે કે તેને માટે રા જાઓ પણ મર્યા છૂટે "

પણ જોનસન અને મિન્ટન કેવળ અપવાદરૂપે છે સાધારણ રીતે બોલતા શેક્સપિયરની આમર મળીમા ખરી વૃત્તના ૧૮ મા ને ૧૯ મા કૈમમા જ થના માડી છે

અહીં અમારે કહેવું જોઈએ કે શેક્સપિયરના ગ્રંથોમાં તેના વિચારોનું જ પ્રાધાન્ય છે, નાટકનું સ્વરૂપ કેવળ ગૌણ છે. આથી અમે એમ કહેવા નથી માગતા કે તેની નાટકની ગોઠવણી અતિ રસિક નથી, પણ એટલું જ કહેવા માગીએ છીએ કે તેના વિચારોને દર-કોઈ આકારમાં મૂકે, ગમે તો નાટકના કે નવલકથાના કે નિબંધના આકારમાં, તો પણ તે વિચારો અરેઅર જાતે જ કીમતી છે. કોઈ બીજો કવિ પણ નાટકની ગોઠવણી સારી રીતે કરી શકે, પણ બુદ્ધિનું મહત્ત્વ તેમાં નહિ પણ વિચારમાં રહેલું છે. માટે અમે શેક્સપિયરના વિચારોને પહેલું પદ આપીએ છીએ ને તેની નાટકકથાને બીજું. રાગની આગામી ગમે તેવા કાગળ ઉપર લખાયેલી હોય તો પણ માનનીય છે તેવી જ રીતે મહત્ત્વવાળા વિચારો ગમે તે આકારમાં દર્શાવેલા હોય તો પણ તેના આકારનો ખ્યાલ કર્યા વિના જાતે જ સ્વીકારવા યોગ્ય છે.

શેક્સપિયરની નાટ્યશક્તિ પણ કમ નહોતી: સર્વ અવયવમાં ખામી વગરનું, ન્યૂનાધિકતા રહિત, આખું ચિત્ર કાટવાની તેનામાં શક્તિ હતી. અમુક અવયવ ઉપર જોઈએ તે કરતાં વધારે રંગ જોવામાં આવતો નથી. એક રંગ જોઈએ ને કરતાં મોટું ને બીજું જોઈએ તે કરતાં નાનું નથી. દરેક અવયવ યથોચિત છે ને સમગ્રનો દેખાવ અવયવોના યોગ્ય પ્રમાણથી એક જાતની મોહની પેદા કરે છે. મોટી વાતને તે મોટું સ્વરૂપ આપે છે, ને નાનીને નાનું. તેની કવિતારીખી આરસીમાં કોઈ પણ ચીજ ઝાંખી કે નાની મોટી ઘઈ જતી નથી. તેનાં પાત્રો જાણે આપણાં ઘરમાં હરતાં ફરતાં હોયની તેવાં દેખાય છે, ને દુનિયામાં આપણને જીવતાં માણસો મળે છે તે કરતાં તે આપણા ઉપર વધારે ઊંડી અસર કરે છે.

તેનાં નાટકોનાં બાપણોમાં ને છુટક કડીઓમાં પણ એવી ખુબી રહેલી હોય છે કે તેના લાક્ષણિકો અનુભવ સેવા માટે આપણા કાનને તેમના ઉપર યોગ્યવાનું મન થાય છે. છતાં દરેક વાક્યમાં એવો તો ગંભીર અર્થ રહેલો હોય છે અને તેના પ્રયત્નોનાં ને પાછળનાં વાક્યો સાથે એવું તો તે જોડાયેલું હોય છે કે મોટો નૈયાયિક પણ તેથી સતોય પામે. તેનો જે હેતુ હોય છે તેને બંધ બેસતાં જ સાધન તે ગ્રહણ કરે છે. જે વિરુદ્ધ બીજોને સખંધ કરવા માટે તે એવી યુક્તિથી ગૌણ ભાગ ધરી કાઢે છે કે તે પણ કાવ્યમય થઈ જાય છે તેના અંશો તેને લઈને અમુક દિશામાં છોટે દોડી જતા હોય ત્યારે તેને નીચે ઉતરીને આવવાની જરૂર પડતી નથી. તે તેતો હમેશાં અચ્ચાર્દ જ રહ્યા કરે છે.

એમસેન કહે છે કે આ દુનિયામાં કવિથી નેટલે ઉઘે શિખરે પહોંચી શકાય ત્યાં સુધી શેક્સપિયર પહોંચ્યો હતો. તેનું જ્ઞાન અપરિમેય છે, બીજાનું પરિમેય છે. સારો વાચક ત્રીસદેશના શીલસુદ્ધ પ્લોટોના મગજમાં પ્રવેશ કરી તે સ્થળેથી વિચાર કરી શકે; પણ તેનાથી શેક્સપિયરના મગજમાં પ્રવેશ કરી શકાશે નહિ. સાં તો આપણને હમેશાં દારની બહાર જ રહેવું પડશે.

સર્ગ.

(મળેલું.)

તત્ત્વો વિષે આપેલા વિચાર (theory) અનુમાર તે ઉપરથી મનુષ્યોત્પત્તિ તથા વિશ્વની રચના થતી જોવામાં આપણને અસંત આનંદ થવા સંભવ છે. આપણે પૂર્વ જોયું છે તેમ તત્ત્વો—સ્વરનાં રૂપાન્તરો છે. સ્વર સખન્ધી “સ્વર શાસ્ત્ર” માં કહેલું છે કે.—“વેદો અને શાસ્ત્રો સ્વરમાં છે, અને સંગીત (પણ) સ્વરમાં છે. અખિલ વિશ્વ સ્વરમાં છે, (અને) સ્વર પોતે આત્મા છે.” હવે આ સ્વર શબ્દનો યથાર્થ અર્થ ‘જીવનગતિ’ છે જીવનગતિ એક તરંગમય ગતિ છે, અને સૃષ્ટિક્રમના અવ્યાકૃત ઉપાદાન (matter)-માંથી વ્યાકૃતસૃષ્ટિના અવિભોવ (evolution) તુ એ તરંગમય ગતિ કારણ છે. એવી જ રીતે આ વ્યાકૃતસૃષ્ટિના મૂળ અવ્યાકૃત સ્થિતિમાં થતા તિરોધાન (involution)-તુ પણ તે કારણ છે આ પ્રમાણે સ્વર અથવા જીવનની તરંગમય ગતિમાંથી જ અખિલ સૃષ્ટિ અવિભોવ પામે છે અને પાછી તેમાં જ તિરોધાન પણ પામે છે. આમ વારંવાર નિ-નતર એ ગતિનું વહન ચાલ્યા કરે છે

હવે ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ ગતિ ક્યાંથી ઉત્પત્તિ પામે છે ? ઉપર કહેલું જ છે કે આ ગતિ તે આત્મા પોતે જ છે. આત્મા શબ્દનો ધાત્વર્થ ‘અકૃદિત ગતિ’ એવો થાય છે, એ શબ્દનો ધાતુ સન્નૃતમાં અન્ (નિત્યગતિ) છે. આ પ્રમાણે આત્મા નિત્ય એટલે અનાદિ અને અનન્ત છે, અને અનાદિ છે માટે તે સ્વયંજ છે એમ પણ નહિ પણ નિત્ય છે જ—તે કશામાંથી થયેલ નથી જ. વળી આ અન્ ધાતુને મળતો જ એક બીજો ધાતુ અહ્ (શ્વસન) છે, તથા ત્રીજો ધાતુ અસ્ (હોવા) છે. આમ અસ્ (હોવા) ઉપરથી પણ આત્માની નિત્યતા મિલે થાય છે, અને અહ્ (શ્વસન) ઉપરથી આત્મા તે જ સ્વર એમ સિદ્ધ થાય છે, એ હવે જોઈએ. વળી અહ અને અસ્ ધાતુઓનો આત્મા શબ્દની યુત્પત્તિમાં મો સખન્ધ છે તે પણ તપાસીએ

સ્વર જાન્યની અદઃ ઉચ્છ્વાસ (inspiration) ને માટે પારિભાષિક લિંગ (symbol) સ છે, તથા નિશ્વાસ (expiration) ને માટે પારિભાષિક લિંગ હ છે. આ અને લિંગો—સ અને હ નો અસ્ અને અહ્ ધાતુઓ સાથે કેવો સંજન્ય જોડાયો છે એ જોવું સરલ છે. હવે જીવનની તરંગમય ગતિનું પારિભાષિક નામ હંસચ્ચસ (=હ અને સ ની ગતિ) એવું છે. આ પ્રમાણે હંસ શબ્દ, કે જ્ઞેનો અર્થ ‘ધૈશ્વર’ થાય છે, તે જીવનગતિની આ એ નિત્ય પ્રક્રિયા (processes) હ અને સ તુ માત્ર પારિભાષિક સ્વરૂપ છે. આવી રીતે અસ્ તથા અહ્ ધાતુઓનો સ અને હ (ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ) સાથેનો સંજન્ય, તેમ જ એ સ અને હના સ યોગથી બનેલ હંસ શબ્દનું આત્મા માથેનું ઐક્ય, તથા આત્મા અને સ્વર તુ ઐક્ય,—એ ત્રણે સમજાવતુ ત્રિકોણવત્ સ્પષ્ટ મજાણુ છે.

ત્યારે, જીવનતરંગની આદ્યગતિ, તે, મનુષ્યમાં કલોમ (lungs) ની ઉચ્છ્વાસ

અને નિઃશ્વાસરૂપ ગતિરૂપે આવિર્ભૂત છે; અને સૃષ્ટિના આવિર્ભાવ તિરોભાવનું સર્વવ્યાપક મૂલ્ય પણ તે જ છે. સ્વર શાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે:—“સૃષ્ટિના વિભાગોના પ્રથમ ઉપચય (accumulation) ને સ્વરૂપ આપનાર એ સ્વર જ છે, સ્વરથી જ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાય છે. સ્વર પોતે જ ઈશ્વર અથવા વાસ્તવિક રીતે મહેશ્વર છે.” એ ઈશ્વરી શક્તિ, કે જે માણસમાં પોતાના જ્ઞાનરૂપે રહેલી જણાય છે, તે શક્તિના જડ (matter) ઉપરના સંસ્કારના પરિણામ (impression) નો પ્રાદુર્ભાવ (manifestation), તે સ્વર છે. આ શક્તિનો વ્યાપાર (કર્મ) કદાપિ બંધ પડતો નથી જ. તે નિત્ય આદ્યા જ કરે છે, અને તેના અવિકારી અસ્તિત્વનું પ્રમાણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ છે.

આ સ્વરની બે સ્થિતિઓ હોય છે. (૧) જીવનની શારીરિક અવસ્થા (physical plane) ની અને તેને સૂર્યસ્વર કહે છે, અને (૨) ચંદ્રસ્વર કહેવાય છે; તો પણ આપણે એ બંને પ્રકારના સ્વરોને સગવડ ખાતર ચિત્ (positive) અને અચિત્ (negative) શક્તિઓ કહીશું. જે બિંદુએથી ગતિ આરંભ પામેલી હોય છે તે બિંદુએ તે ફરીને પાછી આવે છે, ને દરમિયાનના વખતને પરજ્ઞાનાં દિવસ તથા રાત્રી કહે છે; અર્થાત્ સ્વરગતિનો આરંભથી અંત પર્યન્તનો કાલ, તે પરજ્ઞાનાં રાત્રી દિવસ છે, અને તેમાં પણ સૂર્યસ્વર અથવા ચિત્શક્તિનો સમય, કે જે વળી આવિર્ભાવનો સમય પણ છે, તે પરજ્ઞાનો દિવસ,—અને ચંદ્રસ્વર અથવા અચિત્ શક્તિનો સમય, કે જે વળી તિરોભાવનો સમય છે, તે પરજ્ઞાની રાત્રી કહેવાય છે. આવાં તેનાં રાત્રી દિવસો એક પછી એક—એમ અખંડ આદ્યા જ કરે છે. આ કાલના વિભાગોમાં અસ્તિત્વ અથવા સત્ (existence) ના સર્વ અવભાસો (phases) સમાવશા છે, અને તેટલા માટે અત્ર આર્યશાસ્ત્રાનુસારે કાલનું માન અત્ર આપવાની જરૂર જણાય છે.

(કાલમાન).*

૨ પરમાણુ	= ૧ અણુ.	૩ અણુ	= ૧૩ સરેણુ.
૩ ત્રસરેણુ	= ૧ તુટિ.	૧૦૦ તુટિ	= ૧ વેધ.
૩ વેધ	= ૧ લવ.	૩ લવ	= ૧ નિમેષ.
૩ નિમેષ	= ૧ ક્ષણ.	૫ ક્ષણ	= ૧ કાષા.
૧૫ કાષા	= ૧ લઘુ.	૧૫ લઘુ	= ૧ નાડિકા.
૨ નાડિકા	= ૧ મુહૂર્ત.	૩૬ મુહૂર્ત	= ૧ યામ.

(માનવ રત્નિદિવસ).

૮ પ્રહર	= ૧ યામ.	૧૫ યામ	= ૧ પક્ષ.
૨ પક્ષ	= ૧ માસ (પિતૃયામ)	૨ માસ	= ૧ મહતુ.
૩ મહતુ	= ૧ અયન.	૨ અયન	= ૧ વત્સર

(માનવ વર્ષ).

૧૦૦ વત્સર	= ૧ આયુષ્ય (માનવ).	૧ વત્સર.	= ૧ દિવ્યયામ.
૪૮૦૦ દિવ્ય વર્ષ	= ૧ કૃતયુગ.	૩૬૦૦ દિવ્યવર્ષ.	= ૧ ત્રેતાયુગ.

૨૪૦૦ દિવ્ય વર્ષો = ૧ દ્વાપર યુગ.	૧૨૦૦ „ = ૧ કલ્પયુગ.
૧૨૦૦૦ „ = ૧ ચતુર્યુગી.	૭૧ ચતુર્યુગી = ૧ મન્વન્તર.
૧૦૦૦ ચતુર્યુગી. = ૧ આહવાયમ (કલ્પ).	૧૪ મન્વન્તર = ૧ આહવાયમ.
૫૦ કલ્પ = ૧ પરાઈ.	૨ પરાઈ = ૧ મહાકલ્પ
૧ મહાકલ્પ = ૧ પૌરુષ નિમેષ.	(આહવાયમ કલ્પ).

આ પ્રમાણે દિવસો અને રાત્રિયો અવિચ્છિન્ન એક પછી એક એમ ચાલ્યા જ કરે છે, અને તેથી આવિર્ભાવ પણ અવિચ્છિન્ન—નિત્ય ચાલ્યા જ કરે છે.

હવે આવાં રાત્રિ દિવસાદિ કાલમાનો છ પ્રકારનાં ગણાય છે:—

- (૧). પરબ્રહ્મ (= પરબ્રહ્મના આયુષ્યનાં).
- (૨). બ્રહ્મ (= બ્રહ્મ—પુરુષ—નાં).
- (૩). દિવ્ય (= અન્ય દેવતાઓનાં).
- (૪). પિતૃજ (= પિતૃઓનાં).
- (૫). માતૃજ (= મતૃઓનાં).
- (૬). માન્વતર (= મન્વતરનાં).

પરબ્રહ્મનાં રાત્રિ દિવસ આદિ અતરંગિત ચાલ્યા કરે છે. પ્રલયમાં દિવસ અથવા ચિત્-શક્તિનો સમય અને રાત્રિ અથવા અચિત્ શક્તિનો સમય, અગર સૂર્યપ્રાણ (ઉચ્છ્વાસ) અને ચંદ્રપ્રાણ (નિઃશ્વાસ), એ બને સુપુમ્ણા (conjunctive period) અથવા સંધિ સમયમાં લીન થાય છે; અને એ જ રીતે દિવ્યાદિ બીજાં રાત્રિ દિવસો પણ પોત-પોતાના સુપુમ્ણા સમયમાં લીન થાય છે. કલ્પના આ વિભાગોમાં સર્વ પ્રકારના દિવસો તે ચિત્શક્તિ વા સૂર્યપ્રાણના સમય હોવાથી તે ઉષ્ણગતિ કહેવાય છે, અને સર્વ પ્રકારની રાત્રિયો અચિત્ શક્તિ વા ચંદ્રપ્રાણના સમય હોવાથી તે શીતગતિ કહેવાય છે. નામ તથા રૂપનાં જ્ઞાનો તથા તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ સત્ત્વની ચિત્ શક્તિરૂપ અવસ્થામાં રહેલ છે. સત્ત્વની અચિત્ શક્તિરૂપ અવસ્થામાંથી નિદ્રાંતિ (શાન્તિ) પેદા થાય છે.

પરબ્રહ્મની અચિત્ શક્તિરૂપ અવસ્થા થાય છે સારે,—અથવા પરબ્રહ્મની રાત્રિ થાય છે સારે,—અથવા પરબ્રહ્મનો ચંદ્રપ્રાણ—નિઃશ્વાસ—ચાલે છે સારે,—પરબ્રહ્મની પાછળ તેની ઝાચારૂપે અનુસરતી પ્રકૃતિ, આવિર્ભાવના સમન સહિત ગળી જાય છે (saturated), અને પાછી ઉષ્ણગતિ—દિવસ—સૂર્યપ્રાણ—ચાલવા માંડે છે, ત્યારે તે પાછી વિકાર પામે છે અને વિકૃતરૂપમાં તે પાછી દેખાવ આપે છે. આવિર્ભાવની ચિત્ ગતિની પ્રથમ છાપ જે પ્રકૃતિ ઉપર પડે છે, અથવા પ્રકૃતિ—માયા—માં આવિર્ભાવનું પ્રથમ પ્રતિબિમ્બ જે પડે છે, તે આકાશ (ether) છે. અને પછી એક પછી એક, એમ બીજાં આકાશો—સૂક્ષ્મભૂતો—ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિનાં પ્રથમ રૂપાન્તરો—પ્રથમાવસ્થાનાં—સૂક્ષ્મ—આકાશો કે જૂનો છે.

* ૧ મન્વતરની ૭૧ ચતુર્યુગી કહેલ છે અને તેથી ૧૪ મન્વતર અથવા ૧ કલ્પની ચતુર્યુગી કુલ ૯૯૪ થાય, પણ ૭૧ ચતુર્યુગીના જ મન્વતર આશરે કહેલો છે, તેથી ૧૦૦૦ ચતુર્યુગીનો કલ્પ કહેલો છે તે વાસ્તવિક છે.

† એ જ રીતે પાછા પુરુષના નિમેષથી વર્ષો પર્યંત કાલ ગણાય છે, આમ કાલ અનંત છે.

આ પાંચ આકાશો દ્વે કાર્યાવસ્થા (objective plane) માં આવે છે, સારે મહાપ્રાણની ગતિરૂપ ક્રિયા ચાલવા માટે છે, અને આવિર્ભાવ વિશેષ વિસ્તાર પામવા લાગે છે. જુદા જુદા પરમાણુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમને આકાશ સંચરણ ઉત્પન્ન કરનાર રૂપોમાં મૂકે છે. વાયુ તત્ત્વનો આરંભ થઈને આ સૂક્ષ્મ આકાશો ગોળાકાર ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે (જગત્તની) રચના શરૂ થાય છે, તેને સ્થૂલીકરણ (solidification) કહે છે.

આ ગોળાઓ તે આપણાં બ્રહ્માંડો છે. તેમાં આકાશો દ્વિતીય વિસ્તાર પામે છે, અને પંચીકરણ નામની ક્રિયા ચલાવે છે; પરંતુ આ બ્રહ્માંડ ગોળમાં નવાં આકાશોને સંચરણ માટે પુષ્કળ સગવડ છે, તેમાં દ્વે તૈજસ્વત્વ ઉદ્ભવ પામે છે, અને પછી જલતત્ત્વ થાય છે. પ્રત્યેક તાર્કિક ગુણ આ ગોળોમાં તેમની ગતિયોથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પોષાય છે. જલતત્ત્વ બન્યા પછી રચના સંપૂર્ણ થઈ રહે છે. કાલના ક્રમમાં મધ્ય બિન્દુ અને વાતાવરણ હોય છે. આ ગોળ એક સ્વાનુભવી સૃષ્ટિ (self-conscious universe) છે.

એ જ ક્રિયા પ્રમાણે આ ગોળમાં એક ત્રીજી આકાશની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ મધ્યબિન્દુએથી ખર્ચે ગીનસ વાનાવરણમાં મધ્યબિન્દુઓનો બીજો પ્રકાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે પદ્ધતિની બ્રાહ્મી સ્થિતિના બે વિભાગો પાડી નાખે છે. આની પછી પદ્ધતિની ત્રીજી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાં મધ્યબિન્દુઓ દેવતાઓ અથવા સૂર્યો કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે વિશ્વમાં સૂક્ષ્મ પદ્ધતિની ચાર સ્થિતિયો જણાય છે:—

- (૧). પ્રાણ (જીવનતત્ત્વ), તેનું મધ્યબિન્દુ સૂર્ય છે.
- (૨). મન (માનસિકતત્ત્વ, તેનું મધ્યબિન્દુ મનુ છે).
- (૩). વિજ્ઞાન (આધ્યાત્મિકતત્ત્વ, તેનું મધ્યબિન્દુ બ્રહ્મા છે).
- (૪) આનન્દ (આત્મિકતત્ત્વ, તેનું અનંત અધિજ્ઞાન પરબ્રહ્મા છે).

પ્રત્યેક ઉચ્ચ સ્થિતિ—નીચ સ્થિતિના સંબંધમાં ચિદ્રૂપ (positive) છે, અને ઉચ્ચ સ્થિતિની ચિદ્રૂપતા (positivity) અને અચિદ્રૂપતા (negativity) ની રચનામાંથી પ્રત્યેક નીચ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧—પ્રાણ—ઉપર બતાવેલા કાલના વિભાગોમાંનાં ત્રણ પ્રકારનાં રાત્રિદિવસ પ્રાણના સંબંધનાં છે:—

(અ). આપણાં સાધારણ રાત્રિદિવસો.

(ઘ). માસના શુકલ અને કૃષ્ણ પક્ષો, અથવા પિતૃઓનાં રાત્રિદિવસો.

(ક). વર્ષનાં ઉત્તર અને દક્ષિણ એ બે અથનો દેવોનો દિવસ અને રાત્રિ છે.

આ ત્રણે રાત્રિયો પાર્થિવ પદ્ધતિના સંબંધમાં આવે છે સારે જીવનતત્ત્વની શીતલ-અમિત-છાયારૂપ અવસ્થાની શાન્તિ તે પદ્ધતિમાં ઉત્પન્ન કરે છે. પાછળથી ક્રમસર દિવસો આવે છે સારે તેમના ઉપર આ રાત્રિયોની છાપ પડે છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વી પોતે એક સજીવ વસ્તુ બને છે, અને તેને ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ બે ધ્રુવો (poles) હોય છે. ઉત્તર ધ્રુવમાંની મધ્યસ્થ સક્તિ (central force) સોઇને તે તરફ આકર્ષે છે, અને

દક્ષિણ ધ્રુવમાં ઉત્તર ધ્રુવની છાયારૂપ શક્તિ મધ્યસ્થ થાય છે. વળી નિરન્તર સૂર્યની શક્તિ પૂર્વાર્દમાં મધ્યસ્થ થાય છે, અને તેની છાયારૂપ ચન્દ્રની શક્તિ પશ્ચિમાર્દમાં મધ્યસ્થ થાય છે.

પૃથ્વી સ્થૂળ અવસ્થામાં આવે તે પહેલાં આ મધ્ય બિન્દુઓ ખરેખર અસ્તિત્વ પામે છે. આવી જ રીતે વળી બીજા ગ્રહોનાં મધ્યબિન્દુઓ પણ અસ્તિત્વ પામે છે. જ્યારે સૂર્ય પોતે મનુ સમીપસ્થ થાય છે ત્યારે, જે સ્થિતિમાં સૂર્ય રહે છે અને ગતિ કરે છે, તે સ્થિતિ બે પ્રકારની થાય છે—એક ચિત્ (positive) અને બીજી અચિત્ (negative). કેટલાક સમય સુધી સૂર્યપ્રાણ અચિત્નાં છાયારૂપ સ્થિતિમાં રહીને પછી તેની ગતિમાન સ્થિતિમાં તેના ચિદ્વભાસના મૂળને આશ્રયે જાય છે, ત્યારે તેના ઉપર મનુની છાયા પડે છે. આ મનુ તે વિશ્વનું મન છે, અને સઘળા ગ્રહો-પોતામાંના નિવાસીઓ સહિત-તેના અસ્તિત્વના અવભાસ (phases) રૂપ છે. આ વિશે વિશેષ વિચાર આગળ થશે, પરંતુ અત્ર તો આપણે જોઈએ છિયે કે—પાર્થિવ જીવન (earth-life) અથવા ભૌતિક (terrestrial) પ્રાણુની શક્તિનાં ચાર મધ્ય બિન્દુઓ હોય છે.

જ્યારે તે અચિત્ ગતિથી શીતળ થાય છે, ત્યારે ચિદ્વભાસ તેના સંબન્ધમાં આવીને તેના ઉપર છપાય છે, અને પાર્થિવ જીવન વિવિધ રૂપોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રાણુ વિશે બોલતાં આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ કરીશું.

૨—મન—પ્રાણુનો સંબન્ધ જેમ સૂર્ય સાથે છે, તેમ મનનો સંબન્ધ મનુ સાથે છે. આ મધ્ય બિન્દુઓની આસપાસ સૂર્યો પોતાનાં સર્વ પ્રાણુનાં વાતાવરણો સહિત ભ્રમણ કરે છે. આ વ્યવસ્થા ઉપરથી લોકભાવના અથવા જીવનરૂપ ગોળો (spheres) જી ભાવના જન્મ પામે છે, કે જેનો એક પ્રકાર ગ્રહો પણ છે.

આ લોકો યોગસૂત્ર ઉપરની પોતાની ટીકામાં વ્યાસે ગણાવેલા છે. યોગસૂત્ર (૩-૨૫) આ પ્રમાણે છે:—

ભુવનજ્ઞાનં સૂર્યસંયમાન્ ॥

આનો અર્થ એમ છે કે—સૂર્યનું જ્ઞાન કરવાથી જીવનજ્ઞાન (knowledge of the physical creation) થાય છે. આ ઉપરની ટીકામાં જીવન ગણાવતાં વ્યાસ સમ લોકો વિશે કહે છે. એ લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧). ભૂલોક—મેરુ પર્વત સુધીમાં.

(૨). જીવલોક અથવા અંતરિક્ષ લોક—મેરુથી તે ધ્રુવ (pole star) સુધીનો લોક. તેમાં ગ્રહો, નક્ષત્રો, અને તારાઓ આવી વ્યવસ્થા છે.

(૩). સ્વલોક—મહેન્દ્રનો લોક છે. (તેના પાંચ ભાગો છે, તેમાંનો પ્રથમ સ્વલોક જ છે અને બાકીના ચાર નીચે લખેલા છે.)

(૪). મહલોક—બ્રહ્મપતિનો છે.

(૫). જનલોક.

(૬). તપોલોક.

(૭). સલ્યલોક.

—આ ત્રણ પ્રાણના છે.

આ લોકોના અર્થો અત્ર બતાવવાની જરૂર નથી, પરંતુ અત્ર તો એટલું જ કહેવું

પસ છે કે—મહો, તારાઓ, અને નક્ષત્રો, એ સર્વ,—જેવી રીતે પૃથ્વીનાં યંત્રા સૂર્યની ભાવના (impression) રૂપ છે, તેવી રીતે,—મનુની ભાવનાઓ છે. સૂર્ય પ્રાણમાં આ ભાવનાઓ મન-વન્તરની રાત્રિ પર્યન્ત રહે છે.

૩.—વિજ્ઞાન—બ્રહ્મનાં દિવસ રાત્રિ.

૪.—આનંદ—પરબ્રહ્મનાં દિવસ રાત્રિ.

આ પ્રમાણે જણાશે કે ગમે તે છવનની અવસ્થા (plane) ઉપર—પણ સહિષ્ણુતાની સર્વ ક્રિયા—સ્વાભાવિક રીતે પાંચ તત્ત્વો તેના ચિત્ અને અચિત્ રૂપ બે પ્રકારના રૂપાન્તરોથી કરે છે. આ વિશ્વમાં એવું કંઈ જ નથી, કે જે પ્રાણના સાર્વત્રિક નિયમને તાબે ન હોય.

ચમત્કાર.

એક વાર્તા.

(મળેલું)*

અંગ્રેજ કેલવર્ણીના પ્રસારથી જે પરિણામો નીપજ્યાં છે તેમાં યોગક્રિયા પર અશ્રદ્ધા એ એક મુખ્ય અને ખેદકારક પરિણામ છે. કહેવાના નવીનો જાણતા નથી કે માનસ-શાસ્ત્રના મુખ્ય નિયમો સંબંધી તેઓ કેટલા બધા અજાત છે. ગુર્જર વાચકોને એ નિયમોનો કંઈક ખ્યાલ રા. મણિલાલના ‘પ્રાણવિનિમય’ ઉપરથી આવશે. એના વાચકોને સુચિત છે કે યોગ એ માત્ર ક્રિયા છે અને તેનો આશય એના ઉપાસકના ‘પ્રાણ’ને પ્રબળ કરવાનો છે; આટલા પરથી એ ક્ષતિ થાય છે કે ચમત્કાર માત્ર યોગીઓ કરી શકે એમ માનવું એ ભૂલ બરેલું છે. ઓધવણના સંબંધમાં સવાસ માત્ર એટલો જ છે કે એ શક્તિ એનામાં શી રીતે આવી. કેટલાકનું માનવું એવું છે કે એનામાં જન્મથી જ એ હતી; પણ એ બિના સંબંધિત નથી; કારણ તે ત્રીસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી જન્મશે નારિતક હતો અને ‘ચમત્કારોની અશક્તિતા અને પુરાણોનાં ગપોડાં’ એ તેનો નિરંતર વાદનો વિષય હતો. તેની એ શક્તિનું બાન પણ તેને અગ્નિયક થયું હતું.

વાંચનાર કહેશે કે આ ઓધવણ વળા કોણ ? ઓધવણ વસંતપુરનો રહેવાસી હતો; તેની સ્થિતિ ગરીબ હતી; કુટુંબમાં કોઈ માણસ હતું નહીં અને આટલી મોટી વય છતાં હજી અપિવાહિત હતો; એક વિધવા કુઈ તેની સાથે રહેતી અને ધરતું કામદાજ કરતી તે શરીરે દીંગણા બાંધાનો, રંગે ઘઉંવણો અને કોઈ પણ જાતના બાવરહિત ચહેરાવાળો હતો; અને ઝવેરી પૂતમચંદ સાકરલાલની પેઠીમાં વાણોતર હતો. પોતે જન્મશે નાગનિક હોવા ઉપરાંત પોતાનો મત બીજાના મનપર ઠસાવવાનો આગ્રહ રાખતો અને એ આશયથી

મ્હોટથી બોલવું, બોલતાં બોલતાં જમીનપર હાથ પગ પછાડવા, પોતાનાથી વિરુદ્ધ જન્ય તેઓની મૂર્ખ, અધિજ્ઞા વગેરે ઉપનામોથી સરભરા કરવી, વગેરે દ્વેષ યોગ્યાયોગ્ય રસ્તાનો ઉપયોગ કરવા તે ચૂકતો નહીં; અને સારી તર્કશક્તિના અભાવે વાદવિવાદમાં એવો પ્રયોગ તેને વારંવાર કરવો પડતો.

ઓશીસના કામથી પરવારીને તે શેઠ મણિધરપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદને ત્યાં ધણું ખર્ચે જતો. મણિધરપ્રસાદે અંગ્રેજ કેલવણીનો પ્રસાદ લીધો હતો. અને તેથી પોતાને ત્યાં મિત્ર-મંડલ એકઠું કરી જુદા જુદા વિષય ચર્ચવાનો તેમને શોખ હતો, જૂદા જૂદા મતના લોકો ત્યાં એકઠા થતા અને વાદવિવાદ ચલાવતા હતા. મણિધરપ્રસાદ પોતે ધણું ખર્ચે તેમાં મુખ્ય ભાગ લેતા નહીં અને તેનું કારણ કેટલેક દરજ્જે એ પણ હતું કે મહાવના નિયમે ઉપર તેમણે કંઈ દંઢ સિદ્ધાંત હજી આપ્યા નહતા. પોતાને સુધારવાળા તરીકે ઓળખાયા માગતા હતા પરંતુ હજી સુધીમાં તેમના ‘સુધરેલા’ મનની ઝાંખી કરવાનો જ્યારે પ્રસંગ આવેલો ત્યારે તેઓ ‘બવહાર’ને અધીન થઈ ગયા હતા અને વિદ્વાનો ઉપયોગ માત્ર પોતાની સગવડો સાચવવામાં જ કરતા હોય એવો ખીમને બાસ થતો હતો. પંસે ટકે પોતે મુખી હતા એટલે મિત્રમંડળ ફીક મળતું હતું.

પણ જે દિવસ સળધી આપણે બોલીએ છીએ તે દિવસે મંડળ જરા નાહારું હતું. દીવાનો વખત થઈ ગયો હતો. અને ફક્ત ત્રણ ચાર મિત્રો જ હાજર હતા. આજે મણિધરપ્રસાદ પોતે જ વાદમાં ઉતર્યો હતા. વાદનો વિષય ‘ચમતકારો’નો હતો અને ઓધવજી જુરસામાં આવી પોતાની દલીલો આપતો હતો.

મણિધરપ્રસાદને એવી ખસલત હતી કે બનતાં સુધી પોતે બધાઈ ન જાય. આથી તેઓ પોતાનું ચાલે ત્યાં સુધી ઉડાવનારા જવાબો આપતા હતા. ઓધવજીનું આથી પાછી આવતું હતું. સામે માણસ આપણી દલીલની હા કે ના કોઈ જ ન કહે ત્યાં સુધી એ વાદ આગળ ચાલતો મુકેલ છે. ઓધવજી પણ એથી જ મૂંઝાતો હતો. આખરે તે ચીઝાઈ જઈ બોલ્યો : ‘જુલો, મણિધરપ્રસાદ, તમારે આમ વાત ઉડાવવી હોય તો હું કંઈ નહીં બોલું. નહીંતર આપણે એખી વાત કરીએ. હું કહું છું કે દુનિયામાં ચમતકાર થઈ શકે જ નહીં. હવે મુખ્ય સવાલ એ છે કે ‘ચમતકાર’ એટલે શું ? ચમતકાર એટલે કોઈ પણ વ્યક્તિની માત્ર ઇચ્છાને અધીન થઈ કુદરતના નિયમથી વિરુદ્ધ જે બનાવ અને તે. કહો એવ્યાખ્યા તમારે કબૂલ છે ?’

‘વારુ. પણ પછી તમે શું કહેવા માગો છો ?’

‘પછીની વાત પછી, એ વ્યાખ્યા તમારે કબૂલ છે ?’

કેટલીક આનાકાની સાથે મણિધરપ્રસાદે એ વ્યાખ્યા કબૂલ રાખી.

‘દાખલા તરીકે,’ ઓધવજી બોલ્યો; ‘આ સામે દીવો બળે છે તે ઉધો લટકીને તો રિથર ન જ બળી શકે; ખર્ચે ના ?’

‘હા. ભાઈ. હા. પણ પછી શું ?’

‘પછી એ કે ધારો કે હું મ્હારા પ્રાણની બધી શક્તિ એ દીવા પર લગાડી અને પ્ર-બળ ઇચ્છા કરી એને હુકમ કરું કે “અરે એ, તું છે ત્યાં ને ત્યાં જ ઉધો રહીને રિથર બન્યા કર” તો—અરે !’

એટલામાં તો બધા બૂમ પાડી હાથા. જે અશક્ય, ન માની શકાય તેવું હતું તે જ બધાની નજર આગળ તરતું હતું. અવકાશમાં સ્થિર તે દીવો હોયો લટકીને બળતો હતો. દીવાં ઉપર કંઈ જાદુ અજમાવ્યું હોય એમ અંભવ નહતો, કારણ એ તો મણિધરપ્રસાદના ઘરમાં લાંબા વખતથી વપરાતી એક ચીમની માત્ર હતી. ઓધવણની આંગળી દીવા તરફ લાંબી કરેલ હતી અને હમણાં જ મહાપ્રલય થવાનો હોય એવો ભયભીત ચહેરો યદ્ય ગયો હતો. મણિધરપ્રસાદ અને બીજા મિત્રો પણ આશ્ચર્યથી હેબક ખાઈ ગયા હતા. ભગભગ ત્રણ મિનીટ સુધી દીવો સ્થિર બન્યા કર્યો. ઓધવણ જાણે અસહ્ય ભોગ તો કય-યદ્ય જતો હોય તેમ એક હાથ મારી બોલ્યો; ‘હવે એને મ્હારાથી ટકાવી નહીં શકાય ?’ તે એકદમ ખુરસી પર ફસાઈ પડ્યો; દીવો ધબ લઈ હેડે પડ્યો અને ચીમનીના બૂકે-બૂકા યદ્ય ગયા.

સુભાગ્યે ચીમની એકદમ ફરી ગઈ, નદીતર આગ લાગવાનો ભય હતો; ઓરડામાં અંધારું યદ્ય રહ્યું અને ચોડીવાર તો બધા ચૂપ બેસી રહ્યા. પછી મણિધરપ્રસાદ બોલ્યા અને તેમનાં બાપબુમાંથી નિરુપયોગી વિશેષણો કાઢી નાખતાં સાર એટલો હતો કે ઓધવણ આવો પાછા માણસ હશે એમ તેમને ખબર નહતી. આવા ગંભીર આરોપમાંથી પોતાનો બચાવ કરવાની પણ ઓધવણને જીતિ ન થઈ; તે તો આભો બની ગયો હતો. તે પછી જે વાત યદ્ય તેથી તેના મગજ પર કંઈ નવું અજવાળું ન પડ્યું, ખીમ્નઓનો મત મણિધર પ્રસાદના મનને મળતો જ હતો; ફક્ત તેમણે આપેલાં વિશેષણો વધારે રસદાર હતાં. આખરે શુભ્ધમાં મણિધરપ્રસાદે તેને બાવડે ઝાલીને બહાર દાટવાનો પોતાના નોકરને - હુકમ આપ્યો. સારે તેણે વગર બોલ્યે આલ્યે ચાલતી પકડી.

તેના મગજમાં અતિશય ઘોરાજો થયો હતો. રસ્તે જતાં તે બ્હીકથી દરેક જ્ઞાનસંધ્યાનથી તપાસતો હતો. આખરે તે જેમ તેમ કરી ઘેર પહોંચ્યો ને તરત જ ઓરડાનાં બારણાં બંધ કરી એકાંતે વિચાર કરવા બેઠો.

વિચાર કરતાં તેને સંજયું કે ન્યારે તેણે તે દીવાને હોયો લટકવાનો હુકમ કર્યો હતો. સારે તેણે અચાનક કંઈ ખાસ હેતુ સિવાય પોતાના પ્રાણની બધી શક્તિ એ બનાવ પર લગાડી હતી; અને વળી ન્યારે તેણે તે દીવો અંધર હવામાં બળતો જોયો. સારે પણ તેને બાંધ્યું હતું કે એને એમને એમ ટકાવી રાખવાની શક્તિ પણ તેના પોતામાં હતી. જો કે એમ શા માટે હોયું જોઈએ તેના ચોક્કસ ખુલાસો હજી સુધી તેને મળ્યો નહતો. દરેક વિષયમાં જેટલી સ્પષ્ટ વાત હોય તે સદૃશ્ય કેરી બાકીની બીજાને પડતી મેલવાની તેને આદત હતી; તે તેને આ વારે ઉપયોગી થઈ પડી હતી. તેની એટલી ખાતરી થઈ કે મ્હારામાં કંઈ અજબ શક્તિ આવી છે; અને તેપરથી એ શક્તિનો ઉપયોગ કરી જોવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

ઓરડામાં આવીને સામેના ટેબલપર મીણબત્તી સળગતી મૂકી હતી તે તરફ તે ધ્યાનથી જોઈ રહ્યો. પછી ગંભીર સ્થિર સ્વરે તેણે હુકમ કર્યો: ‘હમી યા.’ તરત મીણબત્તી હવામાં ઉપડી અને એક મિનીટ સુધી સ્થિર રહી; પણ ઓધવણની સ્થિરતા રહી નહીં. કદથી રીખાતો હોય તેમ તેણે એક હાથ મારી; મીણબત્તી તરત હેડે પડી બૂઝાઈ ગઈ અને ઓરડામાં અંધારું બાપી ગયું.

દશેક મિનીટ સુધી તે એમનો એમ બેસી રહ્યો. 'આ શું થાય છે તે ખબર નથી પડતી.' ધીરે ધીરે તે ઉઠ્યો અને દીવાસળીની પેટી શોધવા લાગ્યો; 'પેટી કાણ જાણે ક્યાંય મૂકી હશે !' તે બબડ્યો; ધણું ફાંફાં માર્યા પણ કંઈ વળ્યું નહીં. આખરે કંઈવાદ આવ્યું અને તરત ઓરડાની અધવચમાં તે બેસી રહ્યો અને પોતાનો હાથ લાંબો કરી બોલ્યો: 'મહારા હાથમાં એક દીવાસળી આપો.' તરત જ કંઈ દલકરી વસ્તુ તેની હથેળીમાં પડી અને તેણે ખાત્રી કરી કે તે એક દીવાસળી હતી. ટેબલ પર બે ત્રણવાર ઘસ્યા છતાં પણ તે સળગી નહીં. એટલે તેને લાગ્યું કે એ તો ક્રૂત પેટીની બાલુપર જ સળગે એવી 'સેફ્ટી' દીવાસળી હતી. એટલે તેને તેણે નાખી દીધી. પણ સાથે માદ આવ્યું કે દીવાસળીની ફેક્ટ ભાંગ્યો કરવાની કંઈ જરૂર નથી. મીણુબત્તીને હુકમ કર્યો કે 'સળગી ઊઠ.' તરત જ જમીન પર મીણુબત્તીને બળતી દીડી. એકદમ સાંધી ઉપાડી લીધી પણ પવનના જોરથી તે ફરી ગઈ. તેની શક્તિનો વિસ્તાર તેને વધારે મોટો થતો હોય એમ લાગ્યું. વાલસેટ શોધી કાઢી તેમાં મીણુબત્તી મૂકીને તેને સામેના ટેબલ પર મૂક્યું અને પછી તેને સળગી ઉઠવાનો હુકમ કર્યો એટલે વાલસેટ સ્થિર બળવા લાગ્યું. મીણુબત્તી પડી હતી તે જગ્યાએ જાળમમાં કાણું પડ્યું હતું ને તે ટેકાજોએ ધુમાડા નીકળતા હતા તે તરફ યોડીવાર તે જોઈ રહ્યો. અને સાંધી નજર ઉપાડી સામે ટેબલ પર અરીસો હતો તેમાં પડતા પોતાના પ્રતિબિંબ તરફ નાખી. એમ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યા તરફ જોતો જોતો તે ઉંડા વિચારમાં પડ્યો. આખરે જરા આનંદમાં આવી પોતાના પ્રતિબિંબ સામું જોઈ તે બોલ્યો: 'કેમ, હવે ચમત્કાર વિષે શું ધાર્યું ?'

આધવજના તે પછીના વિચારો ઝુંચવણભરેલા અને અરપટ હતા. અસાર સુધી બધું તેના હુકમ પ્રમાણે થતું આવતું હતું ખરું; પણ તેમ શા માટે થતું હતું તેનો તેને ખુલાસો મળતો નહતો અને લાં સુધી તેનું મન સ્થિર થયું નહીં. અસાર સુધીના અનુભવ પર વિચાર કરવાની જરૂર હતી અને તે માટે યોડીવાર વિશ્રાંતિ લેવાનો તેને વિચાર થયો છતાં કેટલાક નવા ચમત્કાર કર્યા સિવાય તેનાથી રહેવાયું નહીં. પ્રથમ ટેબલ પર પડેલા એક કાગળને અધર ઉપાડ્યો, પછી એક ગ્લાસમાં નિર્મળ પાણી ભર્યું; તેને લાલ રંગ આપ્યો; લાલમાંથી પાછો લીલો રંગ કર્યો; એક મોટો કાનખનૂરો બનાવ્યો અને પાછો ચમત્કારથી જ તેનો નાશ કર્યો; અને છેવટે પોતાને માટે સુંદર તર્ફખીરની ગળલી બનાવી. પાછલી સતના હંડા પહોર સુધી આવી રીતે ચમત્કારો કરતો તથા તેમના પર વિચાર કરતો તે બેસી રહ્યો. એટલું તો નહીં થયું કે 'તેનામાં' કોઈ અજાણ શક્તિ આવી છે; આ આખતો વહેમ તેને ઘણા વખતથી રહ્યા કરતો હતો તેની આજે ખાત્રી થઈ; અને એથી કરી સ્વાભાવિકરિતે તે જરા મગ્ન જાણ્યો. 'હરથી ત્રણ વાગ્યાના ટકોરા સાંભળી સહવારે મોડું ઉઠશે તો નોકરી પર વખતસર હાજર નહીં થઈ શકાય એથી ખુદીકથી સવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. ચમત્કારથી પોતાની નોકરીનું કામ કરી શકાય કે નહીં એ સવાલ જ તેના મને ન કર્યો. પહેરણનાં બટન કાઢી માથામાંથી કાઢતો હતો ત્યાં એક નવો વિચાર સૂઝ્યો અને તે બોલ્યો: 'હું ઈચ્છું છું કે હું પચારીમાં સઈ જઈ; તેમ તો થયું પણ અહીં કોઈ પહેરણ હજી તેમનું તેમ જ હતું એટલે વળા બોલ્યો; 'મહારૂં પહેરણ બહાર નીકળી જાય.' પાછલા પહેરના હંડા પવનથી ટાક વાગવા લાગી એટલે બોલ્યો: 'મહારે એટલામાટે

એક અસત્ર કાસ્તીરી શાસ્ત્ર આવો; તેની હુંક વળી એટલે આનંદથી બોલ્યો- 'હાશ ! હવે ખસ મને નીરતિ ઉંચ આવી જાઓ.'

હમેશને વખતે તે ઉઠ્યો. પણ કામમાં તેનું મન બેહું નહીં. તેને વહેમ આવ્યા કરતો હતો કે કદાચ ગઈરાત્રીના તેના અનુભવો સ્વપ્ન તો નહીં હોય ! જમી કરીને તે નોકરી પર ગયો પણ હજી તેનું મન બહુ જ અસ્થિર હતું; પોતાની અજ્ઞા શક્તિના જ્ઞાનમાં તે કાંઈ કામ કરી શક્યો નહીં. આખરે છેલ્લી દશ મિનીટમાં આખા દિવસનું કામ પોતાની નવી શક્તિના પ્રભાવથી કરી નાખ્યું.

જેમ જેમ તે વધારે વિચાર કરતો ગયો તેમ તેમ તેનું આશ્ચર્ય જોઈને અભિમાન આવવા લાગ્યું; મણિધરપ્રસાદને લાંબા અનેલા બનાવના ખપ્પર તેના જોડીયાઓને મળ્યા હતા અને તેઓએ તે પરથી તેની ટોળ પણ કરી; પણ તે તેણે ગણકારી નહીં. તેને એટલું લાગ્યું કે એ શક્તિ અજ્ઞમાવવામાં અસાધારણ સાવધાનીની જરૂર છે. પ્રથમતો તેણે પોતાને માટે નાની નાની ગોખની ચીજો બનાવવાનો વિચાર કર્યો અને એ ધ્યાનનુ-રૂપ પોતામાટે કંઈનાં મોનાનાં બટન બનાવ્યાં; પણ તેટલામાં તેના શેફને પોતાની બેઠક તરફ આવતા જોઈ તેનો તરત જ નાશ કરી નાખ્યો. તેને ખીંક લાગી કે કદાચ શેફને વહેમ આવશે કે આ ભાઈ પાસે મોનાનાં બટન ક્યાંથી ? આવા બનાવથી તેને ચોક્કસ થયું કે પોતાની શક્તિના ઉપયોગમાં સાવધાન રહેવાની અને દૃઢદર્શી થવાની ખાસ જરૂર છે. પણ એ ઉપરાંત કાંઈ વધારે મુશ્કેલી હોય એમ લાગ્યું નહીં. મણિધરપ્રસાદને લાંબાની શક્તિ ન થવાથી રાતે જલદી વાળુ કરી લઈ ગામના એક એકાંત રસ્તાપર જઈ વધારે પ્રયોગો કરી જોવાની ઇચ્છા થઈ.

આ આકર્ષક શક્તિ બાદ કરીએ તો આધવજીનું મગજ તદ્દન સાદી પ્રતિભા નમુનો માત્ર હતું; તેનામાં સ્વયં વિચારશક્તિ કે વેગવાન તર્કશક્તિના અંશ હતા નહીં. પ્રથમ તો શું કરવું તેનો જ તેને વિચાર થઈ પડ્યો ! વિચાર કરતાં ચોગ્ર રોજપર કોઈ જાહેરના ખેતની જાહેરખપ્પર તેણે ન્યુસપેપરમાં વાંચેલી તે યાદ આવી એટલે તેનું અનુકરણ કરવાનો વિચાર કર્યો. પોતાના હાથમાં સુદર મશાફનેતરની સોટી હતી તે રસ્તાપર ખોદીને તેને સુગંધી પુષ્પવાળું ગુચ્છાનું જાડ થઈ જવાની આશા કરી. તરત જ હવામાં ગુલાબની ખુશબો, પથરાઈ રહી અને પોતાના ગજવામાંથી દીવાસળી કાઢી સળગાવીને તેના અજવાળાથી ખાત્રીકરી કે પોતાના હુકમનો અમલ બરોબર થયો છે. પણ તેટલામાં પોતા તરફ આવતાં પગલાં સાંભળી તે ગભરાયો. પોતાની શક્તિ ક્વખતે જાહેર થઈ જવાની તેને ખીંક લાગી; અને એ ગભરાટમાં તેણે એકદમ લાકડીને હુકમ કર્યો; 'પાછી જા.' તેના મનમાં તો 'પાછી થઈ જા' એમ કહેવાનું હતું પણ ઉતાવળમાં તેનાથી ભૂલ થઈ ગઈ. લાકડી એકદમ જોરથી પાછી હઠી અને અધાશમાં ગુસ્સાબરેલ અવાજ આવ્યો; 'એ કોણ દુરાશખોર તોફાન કરે છે ?'

આધવજી બોલ્યો; 'લાઈ સાહેબ માફ કરજો.' પછી શું કહેવું તે ન સમજાવી શકે, રહ્યો. સામેથી ફોનદાર હસનખાં આવતો હતો.

‘કાણુ એ કાંટા ફેંકે છે ? હેં કાણુ ઓધવળ કે ! કાલે મણિધરપ્રસાદને ત્યાં ચીમની તમે જ ફેંડી કે સાહેબ ?’

ઓધવળ માંડી માગતો હોય તેમ દીન સ્વરે બોલ્યો; ‘મહારો ધરાદો કંઈ તમને મારવાનો ન હતો.’

‘સારે શા માટે કાંટા ફેંક્યા ?’

‘શા માટે ? અમરથા જ.’

‘હેં ! અમરથા જ. તમને ખબર છે કે એ કાંટા વાગે છે ? એ ધ્યાન બહાર ગયું હશે.’ ઓધવળને શું બોલ્યું તે સ્મૃત્યું નહીં અને તેથી તેણે ચુપકીથી પકડી. તેને ચુપ જોઈ હસનખાં વધારે ચીડાયો ને ગુસ્સાના આવેશમાં બોલ્યો, ‘તમને ખબર ન હોય તો હું કહું છું કે આવી રીતે પોલીસપર હુમલો કરવામાં તમને લાલ નથી.’

‘હસનખાં, હું બહુ દીલગીર છું; પણ વાત એમ છે કે—’

‘શું—’

તે જુલુ બોલી શક્યો નહીં ‘હું ચમત્કાર કરી જોતો હતો.’

‘શું ? ચમત્કાર કરી જોતા હતા ? વાહ, તમે મને બનાવોછો કે શું ? તમે તો મોટા નાસ્તિક થઈને ફરો છો ને ચમત્કારને માનતા નથી ને ? મને તો લાગે છે તમે લોકોને ઠગવા માગો છો અને આ પણ તમારા જાદુનો એક નમુનો છે. પણ હું તમને સાફ કહી દઉં છું કે—’

પણ હસનખાં શું કહી દેવા માગતો હતો તે ઓધવળએ પૂરું સાંભળ્યું નહીં. તેને તરત ભાસ્યું કે પોતે મોટી ભૂલ કરી છે, અને પોતાનો અમુક્ય બેદ એક બે બદામના સીપાઈને કહી દીધો છે આથી તે ઉસ્કેરાઈ ગયોને જુસ્સામાં ને જુસ્સામાં બોલી ઉઠ્યો. ‘હવે કલાં, કલાં; જાદુની રમત લાગતી હોય તો તુ પણ જોઈ લે એના સપાટા. જા જહાન્નમમાં, જા, ચાલ્યો જા’

તે એકલો ચાલ રહ્યો.

તે રાતે ઓધવળએ વધારે ચમત્કાર અજમાવ્યા નહીં, તેમ પોતાની લાકડીનું શું થયું તેનો વિચાર પણ ન કર્યો. તે ધ્રુજવો ચરચરતો ઘેર આવ્યો, અને ફફડતે હોઠે બબડ્યો: ‘અહો ! આતો અજબ શક્તિ છે. એટલું બધું મારા ધરાદામાં પણ નહતું ! ધીર જાણે જહાન્નમ વળી કેવુંય હશે.’

સવાની તૈયારી કરતાં કરતાં તેને વિચાર સ્ત્રી આવ્યો એટલે હસનખાંને તેણે સીક-દરાબાદ મોકલી આપ્યો અને પછી સ્વચ્છતાથી ઉઘી ગયો. ઉઘમાં તેણે હસનખાંને પોતાની સાથે કહ્યો કરતાં જોયો.

બીજે દિવસે ઓધવળએ એ નવી ખબરો સાંભળી. એકતો એ કે વસતપુરના પાછલા ભાગપર આવેલા એકાંત રસ્તાપર કોઈએ સુંદર ગુલાબનું ઝાડ વાવ્યું હતું. અને બીજી એ કે હસનખાં જમાદારના ગુમ ચાલ જવાથી રંગમતી નદીમાં તેના શબ મારે શોધ કરાવવાની હતી.

આદ્ય દ્રશ્ય—
'એક અભેદમાર્ગ—અવાસી'
અભનિષ્ઠ મણિલાલ નણુભાઈ.

સુદર્શન.

તત્ત્વી—
પ્રેરિસર આનંદશકર આપુભાઈ ધ્રુવ
એમ. એ. એલએલ બી.

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૧૬. અંક ૫.] (માસિક.) [ફેબ્રુઆરી. ૧૯૦૧.

જીવન-માળા.

(મળેલું)

(૧)

જીવિ-ગજલ.

જગતમાં અચળ કઈ સદા ના રહ્યું છે,
પલકમાં યથુ ને પલકમાં ગયું છે. —ટક.

દશાવાદળું આ દિસે જળભરેલું;
આરે જોતજોતાં વિખેરેઈ ગયું છે. જગત૦

ધનુષ્ય રંગ પલટાય ધડીએ ધડીએ;
દશા રંગનું નર બદલી રહ્યું છે. જગત૦

ઉજળતા સમુદ્રે ઉઠે છે તરંગો;
વિપળમાં યશે તે યથું તા યથુ એ. જગત૦

વસ તે ખાલેલાં તરંગો રસીલાં;
ઋતુ રંગ જતાં, કંઈ ના રહ્યું તે. જગત૦

દશાની દડી જે ચડી તે પડી છે;
કડી ગઈ ખિંદુ, ગગન થુ ગયું છે ? જગત૦

સમજ, મના મદાંધી મમતામાં મરે કાં ?
હવું ના હવું યઈ, જશે તું વચું રે. જગત૦

(૨)

પિહાગ-પદ.

મૂરખે મન માન્યું, જૂઠું જગત, સૂચ્ય જાણ્યું-ટેક.
 મૂગજળને મોતી પરમાણ્યું,
 પતંગ તેજ અખડ પિહાણ્યું;
 કથીરને કુન્દન કરી માન્યું,
 સઘળું સાર વિનાનું— મૂરખે.

સાખી (દોહરો.)

હવે મુસાફર જગતમાં, કરે કર્મ વેધાર;
 પાપ પોતલીદાય લઈ, ગોથાં ખાય ગમાર.

સાખી (હરિગીત.)

કોનાં, સગાં બહાલાં અને કોનાં શિશુ સંસારમાં !
 આશા ધુમાડના બધા છે, આવકા અગારમાં,
 ભવકમળમાં, જનલમર, મુઝાઈ મરે પળવારમાં,
 સુમધમાં સપડાયલો સમજે શું સાર અસારમાં ?

મૂરખે.

(૩)

ધન્યાશ્રી-પદ.

નથી અચળ સુખરંજ જગતમાં, પતંગસમ પરમાણુ;
 નાહક આશ-પતંગ ઉડાવે, જશે પલકમાં પ્રાણુ— ટેક
 પ્રભાતમાં ઝાકળબિંદુસમ, જનજીવન જગ જાણુ;
 મોતીસમ માતી મન મૂરખ દેસ, જૂલે ક્યમ લાન ?
 મધુકર, કમળ પર ડાલે—માયાસુગધી તો દહે;
 પસ્તાઈ આખર ખોલે— શું દહે, મણુ ? તન ખોલે—
 જે ધરીરા જન્મ જગખાણુ, કદિ નહિ જૂલીશ લેગવતલાન.
 કળા ખીલી જગઆગમાં, લાગી પવનની હેર;
 માયામાં મુઝાઈને, આખર ઘઈ લે મેલ.
 તજ ગમાર-ગર્વ-ગુમાન, કર્મમાં આખર કાળો પ્હાણુ.

નાહક નથી.

ગોપાળજી કલ્યાણજી દેલવાડાકર.

નૂતન વર્ષની ભેટ.

-સ્નેહસુભનોજલિ-

(મળેલું.)

પ્રિય બન્ધુ x x x.

૧.

શિખરિણી,

પડી કાલાબિંધમાં, વરપસરિલા હુમ જ થતી,
સ્કુગલી વૃત્તિને, જીવનમલે સાથે લઈ જતી;
પરંતુ એમાં ને, પ્રણયસુરણી વ્યાપ જ દિમે,
ખરે પ્રેમાંશીને, સ્વરમ મુખમાં લુબ્ધ જ કરે.

x

x

x

૨

હરિગીત.

મુજ હૃદયમાંથી ને વહનું મોહનું ઝરલું સખે,
તુજ હૃદયમન્દ્ર પ્રભાચક્રી દેહીપ્રમાન દિસનું તે;
ચિતશાન્તિથી, આનન્દથી, સ્વીકારી લઈએ વારિને,
શુધ પ્રેમનિર્ભર આત્મને સદ્ભાવથી સતોપને.

૩

કાળે કરી બદલાય છે મનવૃત્તિયો સ સારીની,
ને લાગતું પ્રિય કાલ તે" અપ્રિય છે આલે નહીં;
મુખ દુઃખમાં વર્ષો ગયાં પણ મોહ તુજ પક્ષટયો નહિં,
એ ઉચ્ચ વૃત્તિ તાહરી ઉગત કરે મુજને અહિં.

૪

ગત વર્ષને વિસરી નહીં નૂતન તણા આહવાદમાં,
સ્વધર્મમાં અતુરકત રહી આનંદ કરજો પ્રેમમાં;
યદિ વિજયવન્ત સ્વકાર્યમાં રહેજે સદા બન્ધુ સહે,
વિધામ રાખી ઇશિપર જગસૌખ્યમાં તું રાચજે.

x

x

x

૫

મન્દાકાન્તા

કાલારણ્યે પરમમુખમાં ઇશિકૃપા ચક્રી હે,
પાશ્વમાં, બન્ધુ! વરપસિકૃતાને વિશે પાદ મ્હે જો;
કીધા યત્નો તદપિ જ ભુક્ષમાં દૈવવટોર્ણીયે તે,
બૂંસાશે હા! યદપિ શું નવાં કેટલાંયે સખા હે.

૬

લીધાં સૌખ્યો મુહુદ મમ હે ! સ્નેહથી તુંજ સંગે,
સ્મૃતિ તહેની, હૃદય મહિ કો દિવ્ય આનંદ આપે;
આવાં સૌખ્યો નૂતન વરષે ત્રેમથી એક બાપે,
સત્કાંચોમાં વિનય કરીને આપને શાન્તિ સાથે.

સુખન્ધ.

ઉપદેશ.

(મળેલું.)

વખતસર ચેતજેરે.—ટેક.

કુમળુ વૃક્ષ જેમ વાળે તેમ વળશે
નશીબ હશે તેમ માળી મળશે
ચેત ચેત તું માળી વખતસર ચેતજેરે—
વખતસર ચેતજેરે—(૨)

પવન ઝપાટા—સંગ સપાટા—
થી અગ્નિ સસ્કારખીજ રે
પૂલી કાલી વૃક્ષ ઉછળવા
બોધવારિ તું સિંચજેરે
વખતસર ચેતજેરે—(૨)

સુસંગની તો વાડ ન કરજે
વિવેકશુદ્ધિ ક્યારે રે
ઈશ્વરપ્રસાદ રૂપી તું વર્ષા
હાથ જોડીને યાચજેરે,
વખતસર ચેતજેરે—(૨)

વેદ.

અશોક.

(મળેલું)*.

(અનુસન્ધાન ગત અંકના પૃષ્ઠ ૧૨૧ થી).

અશોકની રાજ્યનીતિ.

અશોકની રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રજાની દૈહિક તથા ધાર્મિક ઉન્નતિને પોષણ કરનારી પરમ વાત્સલ્યવાળી હતી. પોતાના રાજ્યમાં સર્વ સ્થલે ચિકિત્સાલક્ષ્યે સ્થાપ્યાં હતાં અને પશુ તથા મનુષ્ય ઉભયને ઉપયોગી ઔષધિઓનો પ્રચાર કર્યો હતો. કોઈ ઔષધિ કોઈ સ્થલે ન મળતી હોય તો અન્ય સ્થલેથી લાવી લાં તે રાખાવાતી. અર્થે અર્થે કોરો પાન્યેને વૃદ્ધા-નિવૃત્તિ માટે કુવા ખોલવામાં આવ્યા હતા, પૌરી રસ્તાઓ ઉપર છાયાને માટે વૃક્ષો વવરાવ્યાં હતાં, અને ગ્રથલે સ્થલે આંખવાડીમાં રચાવ્યાં હતાં તથા ધર્મશાલાઓ સ્થાપી હતી. દેહા-ન્નદેહની શિક્ષા કર્યો પછી ગુન્હેગારને ધર્માન્ન કરવા માટે ત્રણ દિવસનો અવકાશ આપવાની આદા કરી હતી. ધર્મપ્રચાર, ધર્મોપદેશ તથા શોકની નીતિ ઉપર દેખરેખ રાખવા સારૂ ધર્માભિષે, ધર્મોપદેશઓ અને ધર્મોપદેશકો રાખ્યા હતા ધર્મ મુખથી સર્વ આદાઓ મહારાજ પોતે પોતાની મેળે જ આપતા અને કોઈ દેહાલે અવ્યવસ્થા ન થાય તે માટે બહુ કાળજી રાખતા. તેમના ધર્મોપદેશઓ યવન આંધાર સૈરાયટ્ટ વિગેરે પ્રજાઓ સાથે હળી-મળીને ધર્મોપદેશ કરતા, તેઓ ક્ષાત્રિય તથા બ્રાહ્મણો સાથે ગરીબ તથા તવગર સાથે ઘણતા, તથા તેમના કલ્યાણ સારૂ પ્રવર્તતા. ઈશવિરો—વૃદ્ધનો—દુઃખી ન થાય એ જોવાનું આમનું એક ખાસ કામ હતું. સ્વધર્મ પાળનામાં કોઇને કોઈ પ્રકારની હરકત હોય તે દૂર કરવાની અને એમને દરેક રીતે સુખ શાન્તિમાં રાખવાની આમતી દરજ હતી. ઉપરાંત, પોતાની આ વ્યવસ્થા નિરર્થક ન થાય તે સારૂ પોતે પણ આમાં ધણી વખત રોકતા. પોતાના અધિકારીઓને પોતાને ગમે તે સ્થલે ગમે તે વખતે મળવાની અને જનગુંડલવિષે ખબર આપવાની ફરજ હતી. જોજનકાલે, આરામને વખતે, અંતઃપુરમાં વા રાખનગૃહમાં, બાગબગીચામાં કે એકાન્ત નિવાસમાં પણ રાજકાર્ય માટે આવવાનો પ્રધાતોને પ્રતિબંધ ન હતો. એક સ્થલે કોતરાવ્યું છે ને—

“ પ્રજાનું ભલું કરવું એ મારો ધર્મ છે. આમાં નિરંતર પ્રવૃત્તિ રાખવી અને ઈન્સાફ બરાબર રીતે આપવો એ બેમાં જ જનકલ્યાણનું મૂલ રહેલું છે. ”
આ વિચારો અને આ વર્તન આપણા દેશો રાજાઓમાં કેટલે અંશે જોવામાં આવે છે ?

ધર્મ અને રાજ્ય.

અશોકના રાજ્યતંત્રનાં બીજાં અંગોની વ્યવસ્થા શી હતી તેના સંબંધમાં કંઈ પુરાવો એના શામનોમાંથી મળતો નથી. તોપણ અંદાજમના વખતની વ્યવસ્થાનું જે ચિત્ર આપણને મેંસ્થીનીસે આપ્યું છે તે ઉપરથી આટલું કહી શકાય કે તે કાલમાં રાજ્ય-

* લખનાર—રા. ઉત્તમલાલ કેશલલાલ ત્રિવેદી, બી. એ. એલ. એલ. બી.

† ઈગ્નંડમાં વૃદ્ધોને સહાયતા કરવાની યોજના હજી વિચારમાં જ છે.

વર્યા હંચી શિષ્ટતાને પહોંચેલી હતી. પ્રત્યેક શહેર અને પ્રાન્તોમાં જૂદાં જૂદાં ખાતાંના અમલદારો અને તજવીજદારો (અધ્યક્ષો) નીમેલા હતા અને તેઓ વ્યાપાર, કારોગરી, કરમહણુ, જન્મમરણની નોંધ, ચારચેલા, સરમરા, ખંદર, દેવસ્થાન, વિગેરે ઉપર ચોખ દેખરેખ રાખતા પ્રાન્તિક અમલદારોના હાથમાં જમીન માપવાનું, નદીઓની ગતિ સરોવરો તથા નહેરો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું, કૃષિની નિરીક્ષા કરવાનું તથા ખેતરોમાં ઝેરી (પાકને નુકશાન કરે એવાં) છવડાંઓનો જમાવ ન થવા દેવા સારૂ પગલાં લેવાનું કામ હતું. સૈન્ય-વ્યવસ્થામાં પણ એ જ રીત હતી. જશરીયાતોનું પુરૂં જ્ઞાન, તે યુરી પાડવા માટે કાર્ય વિભાગના ધોરણે નાના મોટા કાર્યભારીઓની ચોજના, અને તે બધામાં કેન્દ્રસ્થાને રથાપેલા પ્રધાનમંડળની જવાબદારી, આ રીતિ ઉપર રાજ્યતંત્રની વ્યવસ્થા તે કાલમાં હતી એમ સમજી શકાય.*

અરોકે રાજ્યતંત્રમાં ધર્મનિરીક્ષણનો અંતર્ભાવ કરી રાજ્યતંત્ર સંપૂર્ણ કર્યું. ધર્માધ્યક્ષો ધર્માચાર્યો અને ઉપદેશકો બધારે રાજરક્ષિત હોય ત્સારે વિધાની વૃદ્ધિ થાય છે, વિચારને ઉત્તેજન મળે છે, અને ધર્માચાર્યોનાં જનપરત્વે સ્વાતંત્ર્ય અને મહત્તા સચવાઈ રહેતાં, લોકોનું ધર્મજીવન સુવિનીત થાય છે. ધર્મૈક્યને લીધે લોકમાં અમૂલ્ય એકતા બંધાય છે. સિવાય પ્રજાની ધર્મસંસ્થા ઉપર રાજદંડિ હોવાથી ધર્માચાર્યોની નીતિ ઉપર અંકુશ નહીં રહે છે. અને રાજ્યતંત્ર તથા ધર્મતંત્રનું પરમ અધિષ્ઠાન એક હોવાથી રાષ્ટ્રનીતિ સુરક્ષિત થાય છે. રાજ્યથી સ્વતંત્ર હોય તેવા ધર્માચાર્યો શુદ્ધ હોય તો પણ જનમંડળમાં અને રાજવર્ગમાં પણ ધર્માતિરાગ-ઉપભવે જેને પરિણામે અર્થકામની રિયતિ નિહાળ થાય અને જનજીવન તથા રાષ્ટ્રજીવન નિર્માલ્ય અને પરબેધ થાય. વળી આચાર્યો પણ નિરંકુશ રહેતાં નીતિમજ્ઞ થવાનો પણ ભય રહે. બીજી તરફથી જનતાના સ્વમજ્જ ઉપર ધર્મની રિયતિ રાખતાં ધર્મવિદ્યા અપુષ્ટ રહે, વિદ્વાનોની સંસારયાત્રા વિષમ થાય અને અર્થકામની પાછળ તણાવો ધર્મ નષ્ટ થાય. ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોની જે જીવનપ્રકાર અને રાષ્ટ્રનીતિમાં સમતા રહે તે જ જનજીવન અને રાષ્ટ્રનીતિ નિરવધ રહેવાય. અને તે સારૂ ધર્મને રાજ્યનો આશ્રય અને અંકુશ બનેની અપેક્ષા સ્વીકારાય છે. છતાં ધર્મસંસ્થા, રાજ્યસંસ્થા અને જનસંસ્થા એ ત્રણેની એકલક્ષ્યતા રહેવા સારૂ ત્રણે એક એકના આશ્રિત અને એક એકથી અકુશિત રહેવા જોઈએ એમ પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ. અરોકના તંત્રમાં આ સર્વની એકલક્ષ્યતા કેટલે સુધી રહી હતી તે ખીજે પ્રસંગે તપાસીશું.

અરોકરાજની કીર્તિ તેની ધાર્મિકતા અને ધર્મમંત્રણ ઉપર રહેલી છે. હત્તર વયમાં તેનો ધર્માનુરાગ એટલો બધો વધ્યો હતો કે વિજયયાત્રા, જયા વિહારયાત્રાઓનો લાગ કરી ધર્મયાત્રાઓમાં જ તે આનંદ માનતો અને આમાં ખાદ્યજી મમલુનાં દર્શન અને દાન, સ્થવિરોનાં દર્શન અને દાન, જનપદનાં દર્શન અને દાન, ધર્માનુશાસન અને ધર્મપરિપુષ્ઠા, એ એનાં કાર્યો હતાં. આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે અરોકનો ધર્મરાગ અસાધારણ રહિને પામ્યો હતો. છતાં ગૃહસ્થવર્ગને જે ગૃહનીતિનો એ બોધ કરતો તેવા જ પ્રકારની કર્તવ્ય-પરાયણ રાજ્યનીતિનો પોતે પણ અદ્ભૂતીકાર કર્યો હતો. અરોકે બોધેલા ધર્મના સંબંધમાં ઉપર કહ્યું છે કે તે પાદદીક્ષાનો નિરબેક્ષ, નીતિપરાયણ ધર્મ જ હતો પોતાના રાજ્યના અઠાવીસમાં

વર્ષમાં રથાપેલ એક શિલાલેખ, જેમાં એણે યુદ્ધદેવનું, ધર્મનું, અને સંઘનું શરણુ સ્વીકાર્યાનું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તે લેખ ઉપલબ્ધ ન હોતો તો એણે કોઈ દહાડો યુદ્ધદીક્ષા સ્વીકાર્યાનું આપણને શાસન ઉપરથી જ્ઞાન ન થાત. આ લેખ એણે બૌદ્ધસંઘને સંબોધીને કોતરાવેલ છે તેથી એણે એમાં આવું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે અને અન્યમાં તો ગમે તે સંપ્રદાયની દીક્ષા હોય છતાં, ગૃહનીતિ પાળવાની આવશ્યકતા બોધી છે, એ વાત જોતા એની પ્રબરંજનની ઉત્સુકતાને માટે પણ આપણને માનજીવિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને આવી રીતે જનસમારાધનની નીતિનું અવલંબન કર્યાથી જ અશોક પોતાના સત્કાર્યમાં-નીતિપ્રધાનધર્મનું સ્થાપન કરવામાં-વિજયો થયો એમ કહી શકાય..

અશોકની ધર્મસેવા.

અશોકે રાષ્ટ્રધર્મ તરીકે યુદ્ધદેવના ધર્મનાં નીતિતત્ત્વોનો પ્રચાર કર્યો અને તે સાર ધર્મનું વિચેચન કર્યું; તે ધર્મનું શાસનોદ્ધાર અનુશાસન કર્યું; પોતાના રાજ્યતંત્રમાં તેણે ધર્માર્જુનો અંતર્ભાવ કર્યો, તે ધર્મનો પ્રચાર કરવા દેશ પરદેશમાં ધર્મોપદેશકો મોકલ્યા અને બૌદ્ધ-ધર્મધર્મીયોનું પ્રમાણુબૂન ઉલ્લેખન કરાવ્યું. યુદ્ધદેવે પોતે પોતાના મતને અવ્યવસ્થિત મુકયો હતો તેને અશોકમહારાજે ધર્મમંચના ઉલ્લેખનથી પ્રમાણુવાત કર્યો, ગૃહસ્થોને અવકાશ આપી પ્રતિષ્ઠાવાન કર્યો, અને રાજ્યતંત્રમાં ધર્મને સ્થાન આપી સંપ્રદાયશુદ્ધિ સિદ્ધ કરી.

૪. સ. પછી છઠ્ઠા સૈકામાં ક્રોન્ટેન્ડાઇનને ખ્રીસ્તધર્મને માટે આવી જ સેવા કરી હતી. પરંતુ ક્રોન્ટેન્ડાઇનની તે સેવા રાજ્યનીતિના એક પરમ્પ્રદ સાધ્યને અવલંબીને પ્રેરાઈ હતી. ક્રોન્ટેન્ડાઇનને છેક મરણસમયે જ પોતે ખ્રીસ્તધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. અને પોતાની પ્રજા ઉપર ધર્મભેદને લીધે પડતાં અસંખ્ય દુઃખનું નિવારણ કરવાના હેતુથી એણે સમદષ્ટિ રાખી હતી. મીલેનના શાસનમાં ખ્રીસ્તધર્મ ઉપર મિત્રદષ્ટિ રાખવામાં બે કારણો એણે આપેલાં છે. એક તો પ્રજાની સુખ શાન્તિના ઉપાય તરીકે અને બીજું સ્વર્ગમાં વિરાજતા દેવને પ્રસન્ન કરવા માટે—અહીં 'દેવ' એટલે 'બહુદેવને માનનાર પેગનધર્મના દેવોમાંના એક' એવો અર્થ કરેલો છે. તેથી એવા અનુમાન ઉપર અવાયું છે કે હજી સુધી ક્રોન્ટેન્ડાઇન ઉમયાન્યથી હતો. ગમે તેમ હોય પણ તેના વર્તનમાં છેક સુધી ખ્રીસ્તી ધર્મનાં નીતિતત્ત્વોની સકાન્તિ જોવામાં નહોતી આવતી. અને તે ધર્મ ઉપર પોતાની પ્રીતિ છે એમ એણે જ પોતાની પ્રજામાં દેખાડ્યું તે આરંભમાં તો વિજયરાગથી જ પ્રેરિત હતું. ખ્રીસ્તી ધર્મગુરુઓએ અને ખ્રીસ્તી પ્રજાએ એની ઘણી સહાયતા કરી હતી, એની ઘણી પુરામત કરી હતી, અને વિજયરાગથી આદરેલી એક સ્વાર્થવૃત્તિ, સ્તુતિ, અધ્યાસ, અને સંગના પ્રાબલ્યથી અંતે ધર્મવૃત્તિમાં પરિણામ પામી હોય એમ પણ કહેવાય છે. પરંતુ આપણે જોઈએ કે અશોક તો અંતઃકરણથી જ બાંધિક હતો, ધર્મવૃત્તિ એના શરીરમાં રજે રજે જળી હતી; અને પ્રબરંજન માટે જો એણે કંઈ કર્યું હોય તો તે શરૂઆતની ઉઠકટ ધર્મોદાઓના સંક્રાંત્ય હતો.

અશોકના શાસનોક્ત ધર્મનું, વર્ણશ્રમ ધર્મ સાથે સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય તપાસવાને આંહો પ્રસંગ લેવા અવકાશ નથી. તો પણ આટલું તો કહેવું જોઈએ કે બ્રાહ્મણ શ્રમણ બંનેને સરખું માન દાન આપવામાં, ગૃહસ્થવર્ગને પણ ધર્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ અનુમોદન આપવામાં, માતૃપિતાની ભક્તિ તથા સ્થવિરોની શુભ્રૂપા, કરવાની આવશ્યકતા ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં,

એણે મોક્ષાતિરાગથી જન્મ પામેલી જનજીવન અને રાજજીવનની અવ્યવસ્થા કંઈક અંશે મટાડી. મોક્ષ, કર્મક્રતા અગર સંન્યાસમાં રહ્યો છે એમ નહીં પણ જે સ્થિતિમાં મૂકાયા હતાં તેમાં કોઈ પણ સંપ્રદાય કે દીક્ષાથી નિરપેક્ષ, માતા પિતાની સ્થવિરાદિની ભક્તિ શુશ્રૂષા આદિ ગૃહધર્મનું પ્રતિપાલન કરવામાં અને દ્વિવિધનિઘ્રહ અને ભાવશુદ્ધિમાં રહેલ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું. અને આમ કરવામાં વહ્યાશ્રમ ધર્મના એક પરમ શ્રેયસ્કર તત્ત્વનો છટ સમુદ્ધાર જ એને હાથે થયો એમ કહી શકાય.

એના ધર્મસ્વરૂપના આ અંશને જ, એના ધર્મવિચારના અને એની ધર્મનીતિના વિવચનું માન થતે છે. એના મનની ઊર્મિનું, અને નિશ્ચયનું પણ આધારણ હતું. જન-સમાજની ધાર્મિક હિતિને માટે ચિંતા રાખનાર અને તે ઉત્તતિ સિદ્ધ કરવામાં દેશકાલાનુસાર અપૂર્વ અને કાર્યોચિત પગલાં લેનાર હિંદુસ્તાનના મહારાજાઓમાં એ પ્રથમ જ હતો. અને આમ કરવામાં એણે પ્રગ્ન તરફની અદ્વૈતપ્રેરિત દુરંગ યાત્રા કરી હતી. “મારી પ્રજાને હું ખરા માર્ગ ઉપર લઈ જવા શાં શા સાધનો યોગ્ય ?” એમ પૂછવામાં એની અત્યંત ઉત્સુકતા, ખરો પ્રેમ, ખરી કર્તવ્યભક્તિ જણાવ આપે છે. એની ધર્મરાજ્યનીતિ દિલ્લી અગાડી આવેલ એક લેખસ્તંભમાં એણે દર્શાવી છે. જેમાંથી સર્વ ધર્મ ઉપર સમાનદષ્ટિ, અતઃકરણની શુદ્ધ નિર્મલવૃત્તિ, અને તદનુસાર માતા પિતા વિગેરે તરફ કર્તવ્યનું પ્રતિપાલન, ઇત્યાદિ ધર્મનું તેણે માનેલું સ્વરૂપ, હિંસાનો અને હિંસાહારા પરદેશનો જય સાધવાનો—યુદ્ધાદિકો—નિષેધ, વિગેરે અશોકના ધર્મની પરમ ઉત્કૃષ્ટતા, પરમ રાજ્યનીતિ રાજ્યનીતિપ્રવીણતા, હસ્તામકવત દેખાય છે. લોકારાધનતરપસ્તા પણ તેનામાં ઘણી તીવ્ર હતી એ પણ એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. અશોકે કોતરાવેલ છે કે “મેં ઘણા મુખસાધક કાર્યોથી મારી પ્રજાના મુખમાં વૃદ્ધિ કરી છે, મારી પ્રજાને ધર્મના ખરા માર્ગે ઉપર મૂકવાના એક હેતુથી જ મારી સમસ્ત નીતિ રચાયલી છે. આટલા માટે જ મેં અથા ધર્મના, ગૃહસ્થો વા પરિત્રાજ્ય ઉપર, બ્રાહ્મણો વા શ્રમણો ઉપર, નિરીક્ષણ રાખવા સાર તેમને ધર્મના, દાનના, શીલના માર્ગમાં પ્રેરવા સાર, ધર્મોપદેશો નીમ્યા છે. આવી રીતે મારા રાજ્યમાં ધર્મનું ધર્મોચરણનું એટલે દયા, દાન, સત્ય, શૌચ, અદ્રોહ, અદ્રોહ, ઇલાદિનું મારી પ્રજામાં, મારાં સગા સંબંધીઓમાં સંવર્ધન થાય છે. મારાં પોતાનાં કાર્યો દૃઢાંતરે રહે છે અને તેથી જ માતાપિતાની ભક્તિ, સ્થવિરાદિની શુશ્રૂષા, બ્રાહ્મણ અને શ્રમણો ઉપર સદ્ભાવ, અને દાસાનુચર ઉપર મમતા ઇલાદિ શુભ ગુણો પ્રચાર પામ્યા છે. ધર્મપ્રચાર-સાર જનમમાજના અંતઃકરણમાં, ધર્મજીવનનો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવો એ જ ખરો ઉપાય છે. અંતઃકરણની વૃત્તિની ગતિ બદલાયાથી જ ધાર્મિક જીવન સિદ્ધ થઈ શકે છે. રાજ-શાસનો નિર્ણયક છે.” ધર્મનીતિનું આ બધારણ, સ્પષ્ટીકરણ, આ ખ્રીસ્તાબ્દની યોગણીસમી સદીને અંતે પણ આજે આપણા ઉત્તમમાં ઉત્તમ રાજ્યકર્તાઓનું અભિમાન છે.

ઉપસંહાર.

અશોક સંબંધે આ લેખમાં આપણે જોયું કે ધર્મોભિમુખ વૃત્તિ થયા પછી અશોકનાં કાર્યો, અશોકનાં વચનો, અને અશોકનું નિત્યજીવન, એ સહુ સર્વ દેશકાલમાં સ્થિતિ કરવા યોગ્ય હતાં. ધર્મમંબંધી અનુપમ ઉત્સાહથી અને તેના પ્રચારમાં જોરજુલમથી નહિ પણ સખલ ઉપદેશથી, વૈયાકરણી નહિ પણ લોકની ભાવાના ઉપયોગથી, અશોક

મહારાજ પોતાના કાર્યમાં ફાવી રહ્યા. એ જ ઉત્સાહે ધર્માનુશાસન માટે અપૂર્વ શિક્ષાપટ્ટાદિ યોગ્યતાઓ અને દેશદેશાન્તરેમાં ધર્મપ્રચારકો મોકલવાની યુક્તિ જગતના ઇતિહાસમાં પહેલવહેલી મુઝાડી. અને તેને જ પ્રભાવે અત્યારે જગતમાં સર્વ ધર્મોમાં એ ધર્મેના અનુયાયીઓ સંખ્યાના સંબંધમાં પ્રથમતા બોગવેછે. હિંદુસ્તાનમાં પણ તેના કાળ પછી સાત આઠ સેકા મુઠી વર્ણાશ્રમધર્મ અને જૈનધર્મ એ બે,—એક એકના મિત્ર અને પ્રતિકારરૂપે રહ્યા અને અતે બન્નેના મિશ્રણવાળો પુરણોક્ત ધર્મ ઉત્પન્ન થયો. આપણા દેશમાં જૈનધર્મની સ્થિતિ ગતિ અને પરિણામનો ઇતિહાસ બહુ રસિક છે પણ તે કોઇ બીજા પ્રસંગે : અહીં અનપેક્ષિત છે.

એક મુનિનો વૃત્તાન્ત.

(મળેલું)

૫.

રા. રા. મુદ્દર્શનના તન્ત્રીની સેવામાં—

એક દિવસ અમારા સ્નેહીમંડળમાં હિંદુધર્મપર ચર્ચા ચાલતી હતી, અને તે સંબંધમાં પડિત સંતોષરામને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા હતા; અને તેના ખુલાસો યથાશક્તિ પડિત સંતોષરામ આપતા હતા. એટલામાં લાલા રમાલાલ એકદમ બોલી ઉઠ્યા કે “ રમાવતારમાં તો મને કંઈક શ્રદ્ધા બેસે છે, પરંતુ કૃષ્ણાવતારમાં મને બિલકુલ શ્રદ્ધા નથી. કૃષ્ણાવતારમાં કેવળ ડોંગ અને ધતીંગ શિવાય બીજું કશું છે જ નહીં.”

પડિત સંતોષરામ હસતા હસતા બોલ્યા “ લાલા, આપના પ્રશ્નથી મને નવાઈ લાગે છે. મારા મનમાં તો એમ લાગતું હતું કે આપને તો કૃષ્ણાવતારમાં ખરુસ કરીને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હશે, અને આપ તો શ્રીકૃષ્ણને પૂર્ણાવતાર ગણી પુરુષોત્તમ માનતા હશે. પણ શા કારણથી આપને અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ છે તે જણાવવા કૃપા કરશે ?

“ એ તે શી મોટી વાત છે ? પડિતજી, રાસલીલાનો શો ખુલાસો આપો છો ? ” લાલા રમાલાલ બોલ્યા.

સંતોષરામ—રાસલીલાનું વર્ણન શ્રેમાં કર્યું છે તે અવશ્ય આપને યાદ હશે જ.

રમાલાલ—અલખત; લાગવતમાં.

સંતોષરામ—શ્રીમદ્ભાગવત પરીક્ષિત રાગને કેવે પ્રસંગે શુકદેવજીએ શ્રવણ કરાવ્યું હતું તે આપને ખતર છે કેની ? પરીક્ષિત રાગ પોતાના મોક્ષને સારુ તેના મૃત્યુ પેહેલાં છેલા સાત દિવસમાં ભાગવતની કથા શ્રીકૃષ્ણની હતી તે આપ જાણો છો કેની ? પરીક્ષિત રાગને પણ શંકા ઉત્પન્ન થઈ હતી અને તેનું સમાધાન શુકદેવજીએ કર્યું હતું એ હકીકત પણ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં લખેલું કેની ?

રમાલાલ—હા.

સંતોખરામ—શુકદેવ જેવો ગર્ભયોગી પરીક્ષિત રાજાની અણીને વખતે—જ્યારે તેને મોક્ષપ્રાપ્તિની ઈચ્છા હતી તે વખતે—નિદાને પાત્ર એવી રાસલીલાનું શ્રવણ કરાવે, એવું આપનું માન્યું છે ?

રમાલાલ—એ જરાક ગુચવાડા જેવું લાગે છે ખરું.

સંતોખરામ—શ્રીકૃષ્ણે દાવાનળ પીધો હતો એ વાત આપે ભાગવતમાં વાંચી છે ?

રમાલાલ—એ વાત અસંભવિત છે. કોઈ દિવસ બની શકે તેવી નથી.

સંતોખરામ—કેમ ભાગવતમાં જ લખેલી છેને ?

રમાલાલ—તેમાં શું ચર્ચ ગયું ? ભાગવતમાં લખ્યું તે કંઈ પ્રમાણ જ છે કે શું ?

સંતોખરામ—રાસલીલા સબધી હકીકત પણ ભાગવતમાં છે. એક બાજતમાં ભાગવતને પ્રમાણમાં ગણવું અને બીજામાં નહીં ગણવું એમાં આપની તર્કશક્તિની અને બુદ્ધિની વિલક્ષણતા જણાઈ આવે છે. નહીં, લાલા ?

રમાલાલ—એક વાત સંભવિત છે અને માની શકાય એવી છે. દાવાનળ પીવાની વાત કેવળ અસંભવિત અને માની શકાય તેવી નથી.

સંતોખરામ—દાવાનળની અસંભવિત કેવી રીતે છે ?

રમાલાલ—કોઈ પણ માણસથી દાવાનળ પી શકાય જ નહીં.

સંતોખરામ—પણ શ્રીકૃષ્ણ કેવળ માણસ નોહોતા; સાક્ષાત્ વિષ્ણુના અવતાર હતા.

રમાલાલ—એ હકીકત હું માન્ય રાખતો નથી.

સંતોખરામ—ત્યારે માણસ જાતથી દાવાનળ પી જવાય એ વાત અશક્ય છે અને અસંભવિત છે તે કારણથી આપ માનતા નથી—ખરું કેની ?

રમાલાલ—હા.

સંતોખરામ—શ્રીકૃષ્ણે ગોકુળ કેટલા વરસની ઉંમરે છોડ્યું ?

રમાલાલ—અગીયારમે વરસે.

સંતોખરામ—હીક ત્યારે, આઠ કે દસ વરસની ઉંમરના બાલકે પોતાની મોટલીના ગાનથી આખા ગોકુલ ગામની ગોપીઓને એવી વિહ્વલ કરી નાંખી કે તેઓ પોતાનાં માથાપ ધણી છોકરાંઓ સમઘાડલાં સર્વસ્વ તથા દુધને જેવી સ્થિતિમાં હતી તેવી સ્થિતિમાં શ્રીકૃષ્ણ પામે દોડી ગઈ અને શ્રીકૃષ્ણ પોતે નાના બાલક હતાં, જેટલી ગોપીઓ હતી તેટલાં સ્વરૂપ ધારણ કરી, તેમની સાથે રાસલીલા કરી. એ હકીકત આપને સંભવિત કેમ લાગે છે ? અસંભવિત જ લાગવી જોઈએ. બાળકથી આ બધું બની શકે ?

લાલા રમાલાલથી ઉત્તર દઈ શકાયો નહીં

સંતોખરામ—શ્રી કૃષ્ણનું બીજું નામ “મદનમોહન” છે. તે તો આપ જાણોછે, નહીંવાર ?

રમાલાલ—હા.

સંતોખરામ—પ્રેમાનંદની કડી આપને યાદ હશે જ ?

“આ કામે જગત સર્વ રમાયું શ્રી કૃષ્ણે રમાયો કામને.”

એ “મદનમોહન”નો અર્થ છે. શ્રીમદ્દેવજીએ તો રોપથી કામને બાળી લસત કરી નાંખ્યો; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે દયા લાવી, તેટલે દરજ્જે નહીં જતાં, કામદેવને

મોહ પમાડી, દીન કરી, રમકડાં જેવો બતાવી, પોતાની આમળ પુતળાં માફક નચાવ્યો; અને એમ બતાવ્યું કે તારી અનેક યેષા ‘અવ્યુત’ ઉપર વિજય મેળવવા અસમર્થ છે. રાસલીલા કંઈ કામઢીકા હતી નહીં, પણ યોગમાયાને આધારે રચેલી બ્રહ્મલીલા હતી. અને ત્યાં ગોપીઓએ પરમાત્મ-મુખને પ્રાપ્ત થઈને પોતાનું સર્વ પ્રકારનું દેહલક્ષિમાન છોડી દઈને એક અ-ખંડકાર સર્વઆપક પ્રેમમૂર્તિ એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને સમર્પણ થઈ સાક્ષાત્ બ્રહ્માનંદ અનુભવ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કૃષ્ણી પ્રેમની મૂર્તિ છે. રાસ-લીલા છવાતમા અને પરમાત્માના ઐક્યનું રૂપક છે. હવે સમજ્યા ?

રમાલાલ—ખુલાસો કંઈ બરાબર નથી.

સંતોખરામ—ગોપીઓને અહંકાર થયો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અંતર્દાન થઈ ગયા એ વાત સાંભરે છે ને ?

રમાલાલ—હા.

સંતોખરામ—છવાતમાને ન્યાંલગી અહંકાર છે ત્યાંલગી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નથી એ એનો અર્થ છે. શરીરમાંથી અહંકાર દૂર થયે કામવાસના રહી શકતી નથી.

રમાલાલ—તે કેવી રીતે ?

સંતોખરામ—જો રિયતિમાં ‘હું’ એ નથી અને ‘તું’ એ નથી, ત્યાં કામવાસના કોને કોના ઉપર રહી ?

રમાલાલ—એ રિયતિ કેવા પ્રકારની હશે ?

સંતોખરામ—જેમાં કેવળ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર રહે છે અને પરમાનંદ વિલસે છે, ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારની વાસના કે ઉપાધિનો આભાસ પણ નથી, પણ કેવળ સ્વાત્માનુભવ જ છે.

રમાલાલ—ત્યારે શું રાસલીલા સંજ્ઞા કોઈ પણ પ્રકારની રાંકા ઉઠાવવી ગેરવાજબી છે ?

સંતોખરામ—અણબત. રાસલીલા એ બ્રહ્મલીલા જ છે. આપે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો શ્લોક તો વાંચ્યો હશે કે “જે કર્મમાં અકર્મ જુએ છે અને અકર્મમાં કર્મ જુએ છે તે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન, યુક્ત અને સર્વ કર્મ કરનાર છે.” ?

રમાલાલ—અહીંયાં આ શ્લોક કેવી રીતે લાગુ પડે છે ?

સંતોખરામ—રાસલીલા એ ‘કર્મમાં અકર્મ’નો દાખલો છે.

રમાલાલ—તે શી રીતે ?

સંતોખરામ—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને જગતમાં કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ નથી. તે સર્વ જ-ગત અને પ્રાણીમાત્રના આત્મા છે. આખું વિશ્વ તેમનામાં દોરામાં મણકાની માફક પરાવાયલું છે. તે આત્મચૈત્ય જ છે; તે આત્મતૃપ્ત તથા આત્મ-સંતુષ્ટ છે; તેથી તેમને કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. તેને કર્મ કરવાથી કે ન કર-વાથી કંઈ પ્રયોજન નથી. કારણ કે તેમને સર્વ ભૂતમાં કંઈ પણ પ્રયોજનનો સંજ્ઞ નથી. રાસલીલાથી ‘આત્માવડે આત્માને સંસ્તંભીને કામગ્રી દુર્લભ શત્રુને હણવા’નું બતાવ્યું છે.

રમાલાલ—તે શી રીતે ?

સંતોષરામ—સર્વ વાસનાનું મૂળ મનુષ્યજાતિમાં અહંકારમાં સમાયલું છે. માણસને એ અહંકારને લીધે સર્વ પ્રકારની વાસના એટલે કામ ઉત્પન્ન થાય છે; અહંકારથી આ દુનિયામાં માણસ માંડે તાંડે માને છે; તેને સ્વાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે; પોતાનું સાચવવાનો યત્ન કરે છે; ખીજનું ખુશ્ચવવાનો ઇશિદો રાખે છે. કોઈને સ્ત્રીવાસના, કોઈને રાજ્યલોભ, કોઈને દ્રવ્યવાસના ઉત્પન્ન થાય છે; અહંકાર સર્વ વાસનાનું મૂળ છે. પણ ન્યારે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે આ સૃષ્ટિ કેવળ બ્રહ્મભય, પ્રેમભય, શ્રીકૃષ્ણરૂપ દીક્ષે છે: શ્રીકૃષ્ણ શિવાય ખીજનું કાંઈ છે જ નહીં એમ લાગે છે. માતા પિતા ધણી પુત્ર પુત્રાદિક સગાંવાદાસાં એક ભ્રમ છે એમ અનુભવાય છે. જીવાત્માનું સમર્પણ પરમાત્મામાં થાય છે. આ રીતે પરમાત્મામાં લીન થઈ જવામાં કોઈ પણ પ્રકારની વાસના રહેતી નથી; પરંતુ એથી ઉલટું, સૃષ્ટિની સર્વ વાસનાઓ ઉપર એ તો એક વિજય થયો.

રમાલાલ—પરંતુ તેમાં શ્રીકૃષ્ણની વાંસળીએ શી મોરી ધાડ મારી કે ગોપીઓ તે સાંભળી ગાંડી થઈને દોડી આવી ?

સંતોષરામ—લાલા, આપ તો સંગીતના ખાં થઈ આમ સંગીતનો કેમ અનાદર કરો છો ? લોડ લખોડ પ્લેટોનો મત સ્વીકારે છે કે “સંગીત એ એક કર્તવ્યના નિયમરૂપ છે.” આ બ્રહ્માંડને સંગીત આત્મા બહે છે, મનને પાંખો આપે છે, કલ્પનાશક્તિને ગગન પર ચડાવી દે છે, સર્વ જગતને આનંદમય કરે છે. સંગીત નીતિનિયમ અને સુંદરતાનું રૂપ છે. મૃગ ઉપર ગાયન કેવી અસર કરે છે તે તો આપ જાણો છો કેની ?

રમાલાલ—આપણે તો માણસ છીએ. ગોપીઓ પણ માણસ હતી.

સંતોષરામ—ગ્રીક લોકોમાં ઑરફ્યુસની વેણની હકીકત આપે વાંચી હશે કે ન્યારે તે વાગતી હતી ત્યારે સર્વજળ—સ્ત્રી, પુરુષ, પશુ પંખી, જાડ વગેરે સર્વસ્તબ્ધ થઈ પોતાનો જાતિસ્વભાવ છોડી દઈ તે ગાનમાંજ એકલીન થઈ જતાં હતાં. ડ્રાઈડનનું Ode on St. Cecelia's Day આપે વાંચ્યું છે. અને ત્યાં સંગીતથી મહાન સિકંદર (Alexander the Great) ઉપર શી અસર થઈ હતી તે આપ જાણો છો ને ?—ગાયન આ સૃષ્ટિનું હોય એમ લાગતું નથી, પણ કંઈક અલૌકિક દિવ્ય સૃષ્ટિનું હોય એમ ભાન કરાવે છે.

“ a tone

Of some world far from us,—

When music, moonlight and feeling are one.”

લાલા રમાલાલ ! જે માણસના હૃદયમાં સંગીતનો અંકુર નથી તે માણસ નથી પણ હેવાન છે. શેક્સપીયરે તેવા માણસનો કેવો તિરસ્કાર કર્યો છે !

“ The man that hath no music in himself,
Nor is not moved with concord of sweet sounds,
Is fit for treasons, stratagems and spoils.”

સાક્ષી રમાધાન—પડિતજી ! ગોપીઓ સગાંવાદાતાં, ધણી, માખાપ, છોકરાંઓ સર્વને ત-
છને શ્રીકૃષ્ણકેને જાય એ વાત કેવી અર્થબા જેવી છે ! એ ધોરણે આ
સંતો ખરામ—માણસને બ્યારે દૃઢ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાયછે અને એ સંન્યાસ ગ્રહણ કરેછે
ત્યારે શું કરેછે ?

રમાધાન—સાચાનો ત્યાગ કરેછે.

સંતો ખરામ—દેશ ઉપર રાત્રી ચઢી આવ્યો હોય ત્યારે દરેક માણસનું કર્તવ્ય છે કે નહીં—
કે પોતાના સગાંવાદાતાં અને નિરાધાર સ્ત્રી પુત્ર માખાપ વગેરે વાદાલામાં
વાદાલું સર્વ તજી દેઈને દેશની ન્દા કરવી. અને તેમાં પ્રાણત્યાગ થાય તો
તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે : એ વાત આપ કણ્ઠ કમે છે કે નહીં ?

રમાધાન—દરેક ગરવીર દેશભક્તની અગ્નિમાળા એ દુગ્ધ ન છે.

સંતો ખરામ—પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના શિયળના રક્ષણ ખાતર પ્રાણત્યાગ કરેછે કે નહીં ?

રમાધાન—હા.

સંતો ખરામ—ધર્મના કારણસર લાખો માણસે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો છે અને પોતાના સગાંવા-
દાતાંને તજી દીધાં છે : ખરાં કે નહીં ?

રમાધાન—હા.

સંતો ખરામ—ત્યારે એવે પ્રસંગે આ સંપ્રદાના વ્યાવહારિક નિયમો તજી દઈ તેથી વધારે
ઉત્કૃષ્ટ ધર્મિની નિયમોને અનુસરવામાં મનુષ્યનું કર્તવ્ય અને બૂપણ ખરું કેની ?

રમાધાન—અલખત.

સંતો ખરામ—આ છાંદગીનું કર્તવ્ય શું ?

રમાધાન—મોક્ષપ્રાપ્તિ—પરમાત્મપ્રાપ્તિ.

સંતો ખરામ—ગોપીઓનું પણ તે જ કર્તવ્ય હતું. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનો તેમને સાક્ષાત્કાર
અનુભવ કરવો હતો. બ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર અનુભવાય
છે ત્યારે આ સર્વ જ્ઞાતાંડ શ્રીકૃષ્ણરૂપ પ્રેમમય લાગેછે. શ્રીકૃષ્ણ શીવાય
ત્યાં બીજું કંઈ ભામતું નથી. પોતાના દેહનો, જાતનો, પુત્ર પુત્રાદિક
સગાં સંબંધીનો જન્મ મિથ્યા લાગેછે. અને સર્વ વ્યાં કૃષ્ણમય બાસે છે
ત્યાં કોણ કોને ત્યજે ? એ તો બ્યારે પરમાત્મા (Higher self) રૂપી
ખરા આત્માનો અનુભવ થાયછે ત્યારે અંતઃકરણાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય (જીવ) રૂપી
આત્માસ એની મેળેજ, આપોઆપ, તજી દેવાય છે, વિલય પામી જાય છે.

રમાધાન—પડિતજી ! રામલીલાની આપે હીક લીલાયતી કરી. આપ જો કાયદો સિખ્યા
હોત તો બલભગ્ના ખારિસ્ટરોને પણ ટક્કર મારત.

(અપૂર્ણ.)

આત્મચિંતન.

(મગ્ધે.) *

“તં સન્તઃ શ્રોતુમર્હન્તિ સદસદ્વ્યક્તિદેતવઃ ॥”

કવિવર કાલિદાસ.

દરરોજ પ્રભાતમાં એટલી વાત થાદ લાવવાની ટેવ આવશ્યક છે કે, રાત્રિ પડતાં પૂર્વે આપણે કેટલા ઉચોગી, કૃતમ, નિંદક, કપટી, ધર્મી, અગ્રાહ્ય, અને એવાં અન્ય જનો સાથે પ્રસંગ પડવાનો આપણા ભાવિમાં નિર્માયલો હશે. તેમના આ સર્વ કૌટિલ્યનું કારણ, સલા સલના અચાન શિવાય અન્ય સંભવી શકતું નથી; સત્કાર્યની નૈસર્ગિક ખુશી અને અસત્કાર્યની અધમતા બાણુવાનું આપણા ભાગ્યમાં છે તેથી, તથા અપકાર કરતો પુરુષ પણ આપણો સંબંધી છે, અને સર્વે એક રૂઢિરના નથી, તથાપિ આપણાં મન ચૈતન્યોંસા હોવાથી, સર્વે માંહોમાંહે નિકટ સંબંધ ધરાવીએ છીએ; તેથી ખાત્રી થાય છે કે, કોઈપણ મનુષ્ય, આપણને વસ્તુતઃ ભાગ્યેજ દુઃખ દેઈ શકે છે; કારણ કે, કોઈપણ આપણને આત્મદ્રોહ કરવાને દોરવી શકવા કદાપિ પણ સમર્થ થઈ શકશે નહીં; તથા આપણું મન પોતાની ભૂત અને સખધિઓને, ધિકાર અથવા ક્રોધ યુક્ત દૃષ્ટિથી ભાગ્યેજ ભેશે. હસ્તપાદાદિ અન્યોન્યનાં સહાયક નિવડે છે, તેમજ આપણું પણ અન્યોન્યના સહાયક થવા માટે જ અત્રે આવતું થયું છે; આથી કૃતિત થાય છે કે, વિરોધ કરવો અથવા સામે થવું, એ તદ્દન અસ્વાભાવિક છે. આ પ્રકારની મિત્રદ્રોહી વૃત્તિ, ક્રોધ અને અમીતિમાં પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે.

આ મ્હારું સ્વરૂપ—એનું જે જે છે તે સર્વ સાથે લેતાં—માંસ, પ્રાણ, અને ચેતનાંશથી બનેલું છે. સારે તો આપણાં પુસ્તકોને કોરાણે મૂકો. મનને જરા પણ વિશેષ ભટકવા દો નહીં. એમ કરવા દેવાની રજા નથી. આપણા શરીરનું, આ પળેજ અવસાનવેળા આવી લાગી હોય તેથી લેશ પણ વધારે મૂલ્ય નથી. કેમકે તે શું છે? ચર્મરૂઢિરાદિના સમૂહ સિવાય કંઈ નહીં; આંતરંગાં, નસો આદિ એકત્ર થઈને, એક ચંત્રરૂપ છે. પ્રાણ વિશે પણ વિચારવું જોઈએ: તે વાયુનો એક અલ્પ ભાગ છે, અને તે પણ અગ્નિસ; જે દેહસંકારા બહાર નીકળે છે એને અંદર આવે છે. આપણામાં ત્રીજો અંશ તે ચેતનાંશ છે. હવે વિચારો કે, આપણે જુદા મેનુષ્ય છીએ; તેટલાથી જ, આપણા જીવનનો તે ભાગ, લેશ પણ ઉદ્દેગમાં ગાળવા યોગ્ય નથી; સ્વાર્થી વૃત્તિઓના પ્રવાહથી લેશ પણ ડગવાનું નથી; ભાવિ સાથે કલહ કરવાનો નથી; વર્તમાનમાં અસંતોષી થવાનું નથી; અથવા ભવિષ્યથી જરા પણ ભડકવાનું નથી.

સાર્વિક પ્રકૃતિઓનાં કૃત્યોદ્ધાર, કર્તાનો મહાન પ્રકાશ પ્રકાશે છે. હિરમતનાં કાર્યો પણ પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખ્યા શિવાય ઉદ્ભવી શકતાં નથી, કેમકે એ કર્તાથી નિર્માયલી કાર્ય-કારણની સંકળના પરિણામરૂપ જ હોય છે. ખરેખર, આ જ નિર્જેરમાંથી સર્વ વસ્તુઓનું વહન થાય છે; તેમ થવું આવશ્યક પણ છે, તથા તેમાંજ સમગ્ર બ્રહ્માંડનું, અને તેના એક

અંશ આપણું પણ દિત સમાયલું છે. હવે જે સાર્વજનીન પ્રકૃતિના આધાર અને આધેય બને રહે છે તે, તેના પરિણામ રૂપે, પ્રત્યેક અંગને ફલદાયી નિવડતું જ જોઈએ; પણ સંસાર તો વિકૃતિથીજ જીવનને ધારણ કરેછે; અને સાદાં તત્ત્વની વિક્રિયા, પદાર્થોનું મિશ્રણ અને એકપ્રકારે શુભાવેલું અન્યપ્રકારે મેળવે છે, તે ઉપર ટકી રહે છે. આવા વિચારોથી આપણને સંતોષ વળવા દો, અને તેના જીવિતમાં પણ પ્રકાશ પડવા દો. પુસ્તકોની તૃપ્તિને દૂર કરો, કે જેથી બચાવ કરતા નહીં પણ આનંદિત હૃદયે મરણ શરણ થવાય, અને આપણે જે જે પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે માટે વિભુનો ઉપકાર માનવાને અવકાશ મળે.

પરમાત્માથી પ્રાપ્ત થતા કેટલા પ્રસંગો આપણે શુભાચ્યા છે ! સ્વકાર્યમાં લક્ષ પણ કેટલીવાર અપાતું નથી ?—ધર્માદિ યાદ લાવવાની જરૂર છે. દુનિયાનાં કેવા પ્રકારના ભાગમાંના, આપણે એક ભાગ છીએ તથા તેના કયા સબધથી આપણો ઉદ્ભવ છે, ધર્માદિ પણ વિચારનું આવશ્યક છે. આથી, આપણો ભજવવાનો વેશ નિશ્ચિત થાયછે; અને આપણે આપણી જાતેજ તેને પ્રકાશિત કરી સુધારવા પ્રયત્ન કરીએ નહીં, તથા આપણા વિચારોને અનિયમિત રાખીએ તો તે સમય ત્વરાથી જતો રહી અપ્રાપ્તવત્ થશે.

આદર્શ અદર્શિય યાદ કરવું કે, આપણે મનુષ્ય છીએ, અને તેપણ વળી આર્ય, અને તેથી જ આપણાં સર્વ ફલો, સંપૂર્ણ રીતે અકૃત્રિમ ગૌરવ, કરણા, સ્વાતંત્ર્ય, તથા નીતિ સંહિત થવાં જોઈએ. એટલું પણ નિશ્ચિત થાયછે કે, આ ગુણોને બાધ કરતા નિવડે એવી કોઈપણ પ્રકારની વાસનાને લેશ પણ અવકાશ આપવો યોગ્ય નથી. જે આપણે સર્વે કાર્યો અંતનાં હોય એમ સમજી કાર્ય કરીએ, વાસના અને વૃત્તિઓ તરફને બાધ ન કરે, કોઈથી દૂર રહીએ, અશ્રદ્ધા અને અધ્યાસથી અધમ ન થઈએ, અને ભાવિનો દોષ ન ગણીએ, તો આમ થવું એ સદ્ગતિસિદ્ધ છે. દેવી જીવન ગાળવાને મનુષ્યને, ધણાં યોગ સાધનની અપેક્ષા છે, એમ આપણે જોયું. કારણકે, જે આટલે સુધી આવી પહોંચ્યો છે, તે તો, અમત્ય શક્તિઓ તેની પામે જેને કરાવા માગેછે તે પ્રમાણે જ વર્તે છે.

સ્વચિત્ આપણે આપણી જાતે જ આત્મદ્રોહી નિવડીએ તો, આપણા જીવનને ઉચ્ચ ભાગોમાં વહેન કરવાને, બાગ્યે જ અવગેય સમય રહેશે; કારણકે, દરેક મનુષ્યજીવનનો એક દમ અંત આવેછે. આમ હોવા છતાં પણ આપણે આપણી જાતને સુધારવાનો દુર્લક્ષ કરીને આપણા સુખનો આધાર અન્યજીવન ઉપર આવી પડે એ અન્યતઃ સોચનીય છે.

આપણા વિચારો આકસ્મિક જનાવોથી અથવા બહિર્ પદાર્થોથી લેશ પણ ડહોળાવા જોઈએ નહીં; પણ મનને શાંત, દાંત, ગુણવાથી એકસ્થાનથી અન્યસ્થાનમાં બદલવાનું વિદ્યુત્તર થઈ, ઉચ્ચ દૈવીજીવનનું રહસ્ય જાણવાને અવકાશ પ્રાપ્ત થાયછે. એક અન્યપ્રકારનું ભ્રમણ પણ દૂર કરવા યોગ્ય છે; અને તે એજ કે, કેટલાક પુરુષો, મહા ઉદ્યોગીની પેઠે, કાર્ય કર્યાં જાયછે, તથાપિ તેઓ કંઈપણ કરી શકતા નથી, તેમજ તેઓ યાકીને કંટાળા જાયછે, તથા અમુક વાત હાથ પણ ધરી શકતા નથી, અને તેમનાથી લેશ પણ નવીન કાર્ય કે વિચાર થઈ શકતો નથી.

અન્યતા વિચારો ન જાણવાથી, બાગ્યે જ આપણે દુઃખી થઈએ છીએ; પણ જે નિઃસ્વ વિચારની ગતિને લક્ષ્યપૂર્વક અવગોઠતો નથી તેજ અરેખરો દુઃખી છે.

મારા પિંડના તથા બ્રહ્માંડના સ્વરૂપનો, તથા તે બંનેના સંબંધનો, અને તે કયા પ્રકારનો અંશ છે, તથા તેને સમગ્ર સાથે શો સંબંધ છે, તથા કોઈપણ મનુષ્ય, જે સમગ્ર સત્ત્વો હું એક અંશ છું તે સત્ત્વને અનુકૂળ બોલવાને, અને લેશ પણ અટકાવવા સમર્થ નથી, ઇલાહિ સમ્યક્ પ્રકારે વિચારવું; તથા આવા જ વિચારો, સતત પ્રવૃત્ત થવા આવશ્યક છે.

એક મહાત્મા, પાપની ન્યૂનાધિકતા વિચારતાં, એમ મત પ્રદર્શિત કરેછે કે, ઇચ્છાથીજ યતી ગેરવર્તણૂક, ક્રોધદ્વારા થાય તેના કરતાં, વધારે ભીતિપ્રદ છે; આ તેનું કથન એક તત્ત્વવેત્તાને હાજરું છે, તથા તે એમ પણ કારણ આપેછે કે, ક્રોધાવેશમાં આવેલો મનુષ્ય, નિજવિચારશક્તિનો, દુઃખથી જ ભાગ કરી શકેછે, તથા ખોતાને જાત પણ નથી હતું તે પૂર્વે નીતિનિયમનો પણ ભંગ કરી ચૂકેછે; પણ, જે ઇચ્છાશક્તિદ્વારા જ આમ વર્તે છે તે, આનંદાવેશમાં, વિચારખરિવર્ત અનુભવે છે, તથા કર્તવ્ય પ્રતિબંધનો પણ ભંગ કરી બેસે છે. જે મનુષ્ય ખુશીથી જ દુઃખને બદલે, પાપ આચરે છે, તે જ સર્વથા ધિક્કારને પાત્ર છે; કારણ કે, ત્યારે પહેલો તે દુઃખી થાયછે, ગુંચમાં આવી પડેછે, તથા મદામુશીળતે જ આવેશના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરેછે. ત્યારે ખીન્ને ખુશીથી તેમ કરેછે, તથા વિચારપૂર્વક ધારીને જ પાપાચરણ કરેછે.

આપણાં મન, કર્મ, વાણી આવા વિચારોથી જ દોરાવા દો, કારણકે જીવનનો અંત ગમે તે ક્ષણે આવી પડશે. અરે, પણ મરણશરણ થવું એ શી મોટી વાત છે? જે દેવતાઓ હયાતી ભોગવતા હોય તો તેઓ તેમ ન વર્તતા હોવાથી ભાગ્યેજ લેશ પણ દુઃખ દેશે. કદાચ તેઓ નહોય અથવા માનવીની સંભાગ ન લેતા હોય તો—અરે! પણ દેવ અથવા પ્રભુ રહિત દુનિયાં મનુષ્યને જરાપણ વસવા યોગ્ય રહેશે નહીં. વસ્તુતઃ દેવનું અસ્તિત્વ અને મનુજ કાંઈ સાથે સંબંધ નિર્વિવાદિત છે; અને તેઓએ જ મનુષ્યને કોઈપણ યથાર્થ દુઃખ ન ખમવાની શક્તિ સપૂર્ણ અપેલી છે. વળી અન્ય કહેવાતાં દુઃખોનો, જે તેઓ વસ્તુતઃ ખોટા જ હોત તો, તેઓએ તેનો ભાગ કરવાની શક્તિ મનુષ્યને આપી હોત. પણ જેનાથી મનુષ્ય અધમ ઘર્ષ શકેતો નથી, તો તેનાથી તેની હાંદગી એવી કેમ ઘર્ષ શકશે? અને કદાપિ પણ એમ માનવાને કારણ મળશે નહીં કે, વિશ્વવ્યાપક પ્રકૃતિએ, જ્ઞાનની ન્યૂનતાને લીધે આ સર્વનો દુર્લક્ષ કંઈ, અથવા હલુ પણ તેનામાં, તેને સુધારવાની અથવા અટકાવવાની શક્તિ નથી; શું, પ્રકૃતિ પ્રાણલ્ય અથવા ચાતુર્વેના અભાવને લીધે એવો અપરાધ કરતી હશે કે, સદ્ગુણી અને દુર્ગુણી મનુષ્યો ઉપર અનુક્રમે અધમ અને ઉત્તમ વસ્તુઓનો, ઉપરાઉપરી વરસાદ વરસાવે? પણ જરા વિચારો—મરણ જીવન, માન અપમાન, સુખ દુઃખ, સમૃદ્ધિ દારિદ્ર્ય,—અને એવાં અન્ય દ્વંદ્વ, સદ્ગુણી તથા દુર્ગુણી સર્વનો સમાન વારસો છે. કારણકે, તેમાં વસ્તુતઃ લેશપણ સારું વા નરસું હોતું નથી; અને તેથી જ, યથાર્થ કહીયે તો તેઓ ઉત્તમ તથા અધમ એકથણ કોટિમાં જરાપણ આવી શકે તેમ નથી.

આપણને આનંદમાં ગરકાવ કરતી, દુઃખમાં રણવતી, તથા પ્રતિષ્ઠામાં પ્રીતિ કરાવતી, ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો વિચાર પણ કર્તવ્ય છે. વિચારશક્તિ મનુષ્યને સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે, આ દુનિયાના પદાર્થો કેટલા બધા નિર્જીવ ધિક્કારપાત્ર તથા નકામા છે, તથા તેઓ કેટલી ઝડપથી પૃથક્ ઘર્ષ મરણશરણ થાયછે. વળી તેને પ્રતીત થશે કે, કેવા પ્રકારનાં મનુષ્યો ઉપર હિત્ય અભિપ્રાય તથા કીર્તિના અસ્તિત્વનો આધાર રહેલો હોયછે; મરણની ખુબી કે જે, ભીતિજનક વિચારોથી દૂર કરી વિશેષતાં, મરણ પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં । એ વિના અન્ય સાબિત થતું

નથી, તે પણ પ્રતીત થાય છે. જે પ્રકૃતિના વહનમાર્ગથી ભડકે છે તે એક બાલકસમાન છે; તેનું કાર્ય આટલામાં સમાવેશ પામતું નથી, પણ તે તેને લાભપ્રદ છે. આપણા અસ્તિત્વના કયા અંશથી, તે અશની કેવી સ્થિતિથી, આપણે તથા પરમાત્માનો સંબંધ છે તે પણ વિચારવું જરૂરનું છે.

જે મનુષ્યની જિજ્ઞાસા સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે તથા, એક ક્ષિપ્ર કહે છે તેમ 'નવીન શોધ માટે ભૂમિ ખણ્યાં કરે છે,' તેના જેવો દુઃખી અન્ય સંભવી શકતો નથી; એટલે, તે અન્યના વિચારોમાં પોતાનો માર્ગ અટકી જવાને અદ્ભુત રીતે પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ એટલો વિચાર કરતો નથી કે ભીતરમાં વસતી દેવી પ્રકૃતિની સેવા પૂર્ણ જ સંપૂર્ણ છે. આકસ્મિક આવેશથી, અધમ પ્રીતિથી, અવિચાર અને વૃથા ગર્વથી તથા મનુષ્ય અથવા દેવ-પ્રતિના સર્વ પ્રકારના અસંતોષથી વિદૂર રહેવાય તો, એ પૂર્ણ મહાજ યદિ શકે છે. કારણ કે દેવોનો સર્વ કાર્યભાર ઉત્તમ ગણાઈને જ માન્ય થવો જોઈએ; અને મનુષ્યને તો અન્યો-ન્યના સામાન્ય સંબંધને લીધે જ, કાંઈ ઉદ્ભવી શકે છે; વળી તે સત્યાસત્યના અજ્ઞાનને લીધે પણ દયાપાત્ર છે. નીતિના શુણ્ણમાં બેઠે જોવાની અશક્તિ, કાળુ ધાળું ન સમજવાનાર અધની ખામી કરતાં લેશ પણ ઘટતી નથી.

જો આપણે, ત્રણ હજાર અથવા ગમે તો ત્રીસહજાર વર્ષ પર્વત ઊપીએ, તોપણ એટલું યાદ રાખવું કે જે ઊંદગી આપણે ઊપીએ છીએ તે જ ગુમાવીશું, તથા આથી અન્યમાં આપણું ઊવન ઉચ્ચ કરવાના પ્રસંગો મળશે કે નહીં એ મહત્ત્વનો સવાલ છે. આથી સમ-જનશે કે આપણે જેને દીર્ઘ આયુષ્યવાળા કહીએ છીએ તે, તથા અરુપ વાળા પણ, સરખા પ્રમાણમાં જ આવી શકે છે; કારણ કે "વર્તમાન" સર્વથા, સર્વત્ર, તેનો તે જ છે. આથી સર્વને સરખું નુકશાન છે તથા વર્તમાનથી પાર, પણ યદિ શક્યું નથી, કારણ કે કોઈ પણ ભાગ્યે જ ભૂત અથવા ભવિષ્યતને ગુમાવે છે. કારણ કે વસ્તુતઃ જેની પાસે કાંઈ હોતું નથી તેને શું ખોવાતું છે? આ સંબંધમાં બે વિચાર સ્મરણીય છે. એક તો એ કે, પ્રકૃતિ વર્તુલાકારમાં ગમત કરે છે, —અનંતવાના સમગ્ર માર્ગમાં તેનો તે જ દેખાવ દીધાં કરે છે; અને તેથી જ મનુષ્ય ગમે તો સો, બસો, અથવા અનંત વર્ષો પર્વત ઊવન ધારણ કરે, તથાપિ તે સર્વ સરખું જ છે; કારણ કે, તેને જે પ્રાપ્ત થાય છે તે તેના તે જ પદાર્થો પુનઃ પુનઃ આવી પડે છે. અન્ય એ છે કે, દીર્ઘ અથવા અરુપ આયુષ્યવાળા મનુષ્યથી, સરખું જ નુકશાન છે. ફક્ત 'વર્તમાન' જે તેનો હોય છે તે ગુમાવે છે; કારણ કે, જેની પાસે જે ન હોય તેણે તે ખોયું છે એમ કદાપિ કહેવાય નહીં.

એક નિરૂત્તિમાર્ગનો તત્ત્વવેત્તા એમ કહે છે કે, સર્વ પદાર્થ માત્ર મતપ્રદર્શન જ છે; તેનું આ કથન પણ જેટલું તે યથાર્થ છે, તેટલું જ મહાણુ થવાથી ઉપયોગી શક્ય એવું છે.

મનુષ્યને પોતાની જાતને, આત્મદોષ કરવાના વિવિધ પ્રકારો દેખા છે: કેટલાક

કેઈ અમુક કાર્યમાં, આપણે શુ કરવું તેની સુજ પડતી નથી તથા જરા પણ વિચાર કે યુક્તિ વિના, અત્ર તત્ર દોડ્યા કરીએ છીએ, સારું પણ તે જ પરિણામ આવે છે; બાકી, એક જરા જેવા કાર્ય માટે પણ, તેનો ઉદ્દેશ, પ્રથમથી જ નિશ્ચિત કરવો આવશ્યક છે દરેક વિવેકી મનુષ્યનું પગ્મ પવિત્ર નગર તથા તેના બધાં જુના, તર્ક તથા કાયદા પ્રમાણે વર્તનાનું અતિમ ઉત્તમ કર્તવ્ય છે.

મનુષ્યજીવનનો વિસ્તાર સ્વલ્પ છે; તેના પદાર્થો સતત પ્રવાહમાં વહન કર્યા કરે છે તેના દેખાવો જાણ્યા છે, તથા શરીરનું સર્વ બધારણ પ્રતિપળે વિનાશને નમતું ચાલે છે. જીવાત્મા એક આવર્ત રૂપ છે, ભાવિ નિશ્ચિત નથી, અને કીર્તિ અદૃશ્ય છે,—હુંકામાં પતાવીએ તો શરીર માથે સબધ ધરાવતું સર્વ સરિતપ્રવાહરૂપ છે, તથા જીવાત્માનું જે જે છે તે તે સર્વ સ્વમંવત તથા શુદ્ધિદુહ સમાન છે. જીવન એક સવારી અથવા મુસાફરીના માર્ગ જેવું છે, અને પશ્ચાત્ ભાવિની કીર્તિ પણ વિગ્મરણ રૂપ જ છે. સારું મનુષ્યને વળગી રહે છે તે શુ છે ? કેઈ જ નહીં—કક્ષા આત્મમાન આપણા અતરાતમાને ઇાનિ અને ગોઠથી દૂર, મુજબ પડી પડે, બર્થ કેઈ પણ ન આવડતો, ગંગા રહિત, તથા અન્યની પ્રેરણાથી સ્વતંત્ર ગમ્મનામાં આવે તો, એ જ્ઞાન સિદ્ધ થવું નહજ વાત છે. વળી, જેમ જેમ બનાવો બનતા ચાલે છે તેમ તેમ મનને ધડતા શિખાય છે, તેના પરિવર્તના વિવિધ પ્રકારોથી જ્ઞાત થવાય છે, નારણ કે સર્વેની ઉત્પત્તિ એક જ કારણમાંથી હોય છે, આ સર્વ કરતા ઉત્તમોત્તમ લાભ તો એ છે કે, શરીર જે તરવોનું બનેલું છે તે વિખેગતાં હોવાથી મગ્ધથી લેશ પણ ખીવાતું રહેતું નથી આપણે જેતા આવ્યા છીએ કે, તરવો કદાપિ પણ નિયમિત માર્ગથી અવળું વહન કરતા નથી, તથાપિ એ સર્વ બદલાય અથવા નાશ પામે તો પણ શુ ? આવાં પરિણામ માથે આપણો સબધ શા કામનો છે ? આ સર્વ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, અને તે કદાપિ હાનિકર્તા નીડતી નથી.

चलं वित्तं चलंचित्तं चले जीवितयौवने ।

चलाचले च संसारे धर्म एको हि निश्चलः ॥

આરોગ્યવિદ્યા.

(મહેલ)*

૧—જીવનની જરૂરિયાતો.

આપણા શરીરની મુખાકારી માટે આપણી આસપાસની બહારની કેઈ સ્થિતિયો વધારેમાન્યારે અનુકૂળ છે એ જાણવાનું સાધન આરોગ્યવિદ્યા છે એ વિદ્યાથી રોગોના કાળજી શોધી કઢાય છે અને તેને મટાડી કે અટકાવી ગણાય છે.

માણસની મુખાકારી આ બહારની બહુ શુચવાડાબરેલી સ્થિતિયોથી નિયમાયલી છે, અને તેમની વચ્ચેના સબન્ધોને જુદા પાડવાનું કામ સહેલું નથી તો પણ તેઓ એક ખીજ

* એક અગ્રેજ લેખને અનુસરી લખનાર ડૉ. જી. ચમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ

ઉપર પરસ્પર આધાર રાખતી જણાય છે આ સ્થિતિના આપણે નીચે પ્રમાણે ભાગ પારી શકીએ —

૧—હવાની અચ્છતા

૨—શીતોષ્ણતાનું પરિમાણ તથા વાતાવરણના દબાણની અમુક સ્થિતિ

૩—સૂર્યનો પ્રકાશ

૪—પાણીની પૃગ્તી છત અને શુદ્ધિ

૫—નુકશાન કરનારી વસ્તુઓથી રહિત જમીન

૬—ખોરાકની જાત તથા અરી જાત

૭—આપણા શરીર, રહેનારા ઘર, અને આપણાં વ્યવહાર-ધંધાઓથી નીકળતા કચરા અને દુષ્ટ પદાર્થોને દૂર કરવા સાધનો

(ક) હવા — સત્તાવજીની હવામાંથી આપણે ઓક્સિજન (oxygen) શ્વાસમાં લે છે અને શરીરમાંથી મનમાં કાર્બન ડાયોક્સાઇડ (carbon dioxide) બહાર કાઢીએ અને ઓક્સિજનમાં મળીને તેની શક્તિ નગમ પાડવામાં હવામાંનો નાઇટ્રોજન (nitrogen) તે ઉપયોગી છે, અને ઓક્સિજન ગુદા ક્રિયામાં જે છે

લોખીમાંથી થોડા થોડા ઓક્સિજન છે રપરાધ જાય છે ત્યાં સુધી નવા બદલાતા ઓક્સિજન વગર શાંતી શકે છે આ ક્રિયા એટલી તો ઝડપથી ચાલે છે કે ઓક્સિજનની દિશિત પગ ખેંચી તરફથી મરણ નીપજે છે વાતાવરણના ઓક્સિજનનું સ્થાને ઘાટ રૂપ જે ઓઝોન (ozone) કહેવાય છે તે મહુ જ અપ લાય છે, તે અતિ બધવાનું દુર્ગંધીનાશક (disinfectant) છે

કાર્બન ડાયોક્સાઇડ નરોડા જગ્યામાં ભેગ છે તેને વનસ્પતિનો લીલો ભાગ સત્તાવજીમાંથી એટલી યતો અટકાવે છે એ લીલો ભાગ તડકાના તેજુ પથ્થરના કાંચ છે, પોતામાંથી ઓક્સિજન બહાર કાઢી નાખે છે, અને લાઇકોજન (chlorophyll) તથા ઓક્સિજન સાથે કાર્બનને મિશ્ર કરીને ગ્લુકોઝ (glucose) અથવા માખી (sugar) બનાવે છે

૧ વાતાવરણની હવાના ૧૦૦૦૦ ભાગમાં પાણીની વરાળ સિવાય નીચે પ્રમાણે પદાર્થો હોય છે —

૭૦૦૧ ભાગ નાઇટ્રોજન

૨૦૬૫ ભાગ ઓક્સિજન

૪ ભાગ કાર્બોનિક આસિડ

૧૦૦૦૦

બદલાથી શ્વાસમાં લેવામાં આતી હવા કરતાં અદ્યથી બહાર નીકળતી હવા વધારે ગરમ હોય છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે હોય છે —

૭૮૪૦ ભાગ નાઇટ્રોજન

૧૬૨૦ ભાગ ઓક્સિજન

૪૪૮ ભાગ કાર્બોનિક આસિડ

૧૦૦૦૦

પૃથ્વી દ્વારા વગરના ઓરડાઓમાંની દવામાં ડાર્મન પ્રયોગમાંથી લેઈએ તે કરતા અમલો કે ત્રણો વધી પડે છે. બોયરાઓમાં તે મધ્યમ જન્તુઓ (micro-organisms) ની પ્રવૃત્તિને લીધે ઉત્પન્ન (fermentations) થયા કરે છે તેથી તે પાચન દ્રવ્યો નેટવો નથી બચે છે. આટલો વધારો ખરેખર ભય ઉત્પન્ન કરનારો થઈ પડે છે.

દવામાંની પાણીની વરાળ (aqueous vapour) નું પ્રમાણ શીતોષ્ણતાના પરિમાણ ઉપર આધાર નાખે છે. નીચે કહેલા શીતોષ્ણતાના પરિમાણોમાં ૧૦૦૦ ચિટ્ટે (૩૦૦ ગ્રામને) દવાને વધારેમાં વધારે જરૂર થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે છે —

—૦૦ (મૈગીસેડ) એ જો ૧૪.૩૫૪ ઝેન, અથવા અમર વગરના $\frac{1}{1000}$.

“ “ “ ૧૭.૧૭૦૬ “ “ “ $\frac{1}{1000}$.

+૧૫ “ “ ૧૭.૪૪૭ “ “ “ $\frac{1}{1000}$.

+૧૦૦ “ “ ૨૦.૧૫૬૮ અથવા અમર વગરના લગભગ અર્ધભાગ ખાસ મેદાનમાં લ્યારે વગર ખરફ, ધુમ્મસ કે મરગ રોય કે લાટે નામાં જળ વધારેમાં વધારે રોય છે. પણ ખીન્ને વખતે જળનો જલો યા જ યોગ રોય છે. પ્રશ્નોની આજ્ઞા હમેશા બહુ જ મૂની રોય છે, અને તેમાં પણ કૃત્રિમ ગરમીનું ઉપયોગ કરનામાં આવે છે. લા તે ખાસ કરીને તે મૂની રોય છે. આ મૂની દવા ને સ્વ-જ્વર તો તે કેન્સરને નુકસાન કરતી નથી પણ કાંઈ પણ વસ્તુમાં દવા અલગ મૂની રોય તો તે યોગ્ય નથી, કેમકે તેથી જલો મલ વધારે થાય તો ભય થાય છે. અલગ ભેજ પણ તનદુરસ્તીને બહુવાર લાલકારક નથી લાગતું. એ તો મૂની દવા કરતા તે ગરમીનું વધારે વધતું હોય છે (ખેંચી મકે છે) તેથી ગરમીને હટાવી પાડી નાખે છે, અને ખીન્ન એ કે તે સુક્ષ્મજન્તુઓને વધારે છે.

દવામાં હમેશા નુકસાનકારક પદાર્થો પણ રોય છે તેમાં વધારે ભાગે આગનુજ અથવા અનિદ્ર ગામો હોય છે, જેમ કે મધુગિદિ આમિડ, સલ્ફર પ્રયોગમાંથી, ડાર્મન મોનોડાઈડ, ટેલુરામ (નિષવાની ગામ) ઇલાઈ ગામો ડાર્જાનાઓમાંથી વાગવા ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં વધારે અગત્યના તે પાર્થિવ જલો રોય છે, તેઓ દવામાં ઉડતા ઉડતા જમીન ઉપર ધગડપે હોય છે. આગા અતિ લાભનરક માત્ર મામાન્ય લખણ છે. તે મધુર અને ખાગ તમાવોના છાગઓએ દવામાં પુષ્ટિ જથ્થાનું રોય છે. ખીન્ન મરગા પદાર્થો નુકસાનકારક છે તેઓ આમના માર્ગના સંચાક્રમમાં મોઝો ઉત્પન્ન કરે છે. અથગ હેર વગર છે. ધણ એ આપણને બહુ નુકસાનકારક છે અને આપણા ધરેમાંથી તેને જેમ અને તેમ દૂર કરવી જોઈએ. દવામાંની ધૂળની અવ્યવસ્થામાં કઈક જડલાગ અને કઈક ચેતનભાગ પણ રોય છે. આ ચેતનભાગમાં મિથેરે કરીને રોગ પેદા કરનારી અસર રોવાથી તે અલગ પ્રિયારવાળો છે.

આ સુક્ષ્મજન્તુઓમાંના કેટલાક આપણા ડવનને બહુ તુરત હરકત કરે છે અને કેટલાક મોડી અમર કરે છે. કેટલાક દલકી કુગ (cigu) જાતિના રોઈને ઘણી વસ્તુઓમાં મરો પેદા કરે છે, અને ખોગકને બહુ બગાડી નાખે છે. કેટલાક ઓછી પણ વધારે

અથવાન અને બહુ બાળક યુગ (fungoid) વ્યક્તિના હોય છે, તેઓ ત્રીશવાળા યુગ (fifteen-fungus) અથવા બાક્ટેરિયા (bacteria) કહેવાય છે

પણ આમીબિયા તો નુકશાનકારક હોતા નથી અને લાભ કરનારા એવાં પણ યોગ્ય નથી, અને કેટલાક તો આડકતરી ગીતે માણસને નરંગના પણ છે, પરંતુ પ્રથમ વર્ગનાની પેઠે ધણા તો દૂધ વજોએમાં સહો ઉત્પન્ન કરે છે, અને ઘણા ગરીબમાં ઝડપથી વૃદ્ધિ પામીને તેમાં ગેરનાં કાણુ અને છે બાક્ટેરિયાની શરીરમાં વૃદ્ધિ થવાથી અને તેમણે કરેલા મગ્ગથી થતા દંડોમાં ગડમાગ (tuberculosis), યૌદ દિવસનો તાવ (typhus), કોલેરા (cholera), વાનરક્ત (leprosy), ફ્લુઅર (influenza), ફેફસાંનો વરમ (pneumonia), કંઠનો વરમ (diphtheria), કાગળવર (anthrax) ઇલાદિ છે

ચાલતાવ (scarlet fever), ઝોરી (measles), ક્ષીણી (small pox), અને બીજા એવી દંડો છે કે જેના ખાગ દાખો હાથ સૂંધી જાણનામાં આવેલાં નથી આ દંડોમાંના ઘણાખગની આમનમાં એમ બાધાનુ બોલે છે કે તેઓ માધાગણુ રીતે હવામાં ફેલાય છે દંડને ઉત્પન્ન કરનાર જન્તુઓ અલગ સૂંધીમાં ખુબી હવામાંથી મેળી તથા કોઈ ગદાયા નથી પરંતુ કાગળના ફેફસાંનો વરમ, અને ગડમાગના આમીબિયાઓ ઝોરિયાની હવામાંથી મેળી નકાયા છે

શરીર કુકુળોમાં હવાની શક્તિ—વિસ્તીર્ણ અને અવગત ગતિઓ ખુબી જગાઓ, અને વળી ધમાડિયાની યોગ્ય ગચના ઉપર આપણા નાખસાની જ-જગીરી શકાય છે હવાની શુદ્ધિકરનારમાં અલગ અલગના તો રસાદ, વાયુ, અને અગ્નિ (કગ આદિ) છે આને લીધે સૂક્ષ્મ જન્તુઓ જમીન, ચમુદ, અને નદીઓમાં વસવાઈ જાય છે જો જગાઓમાં માર્મિક દુર્ગંધનાશક તડકો તેમનો નાશ કરી નાખે છે

(સિ) વાતાવરણનું દબાણ અને ગરમી—આપણી અવલોકનશક્તિ પ્રમાણે હવાનું દબાણ અને તેના ફેફસાં આપણી તનદુરતી ઉપર ઘટ અમર કરના નથી તો પણ ન્યા હવા પાતળી હોય છે એવા ઊંચાણ ઉપર ઝડપથી અને ઘાટી જવાય તેની ગીતે ચની જનાગ લેટોને નમળાઈ, આસની અડચણ, ચક્ર (cyclone), બેશુદ્ધિ, ઉપરી, ઇલાદિ થાય છે

અલ્પનમાં ઊંચે ચઢનારને શ્રમ નહિ પડતો હોવાથી ૪૫૦૦ મીટર ઊંચે ચઢે છે ત્યાં સૂંધી તેને આ અડચણો નડતી નથી

આપણા વાતાવરણની હવાની હદમાં ગીતોખુલાનું પરિમાણ પણ નનદુરતી ઉપર બહુ અમર કરતું નથી તો પણ વળી ન્યા સૂંધી હવામાં અલગલગનાં હોતી નથી ત્યાં સૂંધી તેના ફેફસાંથી કશું નુકશાન થતું નથી હવામાં બીનાશ થાય છે ત્યાં શીતોખુલાના પરિમાણમાંના વધારે તુરત નુકશાનકારક થઈ પડે છે, અને તેમાં પણ જે માણસ બહુ શ્રમ લે છે તેને તો ગરમીનું માથાનું દરદ (heat-apoplexy) કે જે સાધારણ ગીતે લૂ કહેવાય છે તે થાય છે

ગરમી, બીનાશ, ઇલાદિ વાયુચક્રની (meteorological) સ્થિતિઓનું એકંદર પરિણામ, મગધના પ્રમાણના આંકડા બતાવે છે તે પ્રમાણે, સાધારણ તનદુરતી ઉપર બહુ અમર કરે છે સરળી પૃથ્વી ઉપરના શીતોખુલાના પરિમાણમાંના નિલના થતા મહાન ફેફસાંની માંડી અમરથી પોતાનું રક્ષણ કૃત્રિમ માધનોથી કરવાની માણસને ફરજ પડે છે આ કૃત્રિમ માધનો તે (૧) વસ્ત્ર અને (૨) ઘર છે, આ માધનોવડે માણસ મધ્યમી હવાઓમાં

રહી શકે છે, અને આપણી પૃથ્વીના શીતળમાં શીતળ પ્રદેશોમાં પણ નિગતર ગ્રહી શકે છે.

૧. વસ્ત્ર—જે પદાર્થોના આપણા વસ્ત્રો બને છે તે પદાર્થો પોતે (ગણ, ૩, બિન, રેશમ) ગરમીને વહન કરનારા હોવા નથી તેમની વણાટની ગતિ એની હોય છે તેમના તતુઓ વચ્ચે હવા ભગઈ રહે છે, અને તે કાગણથી ગરમી એથી પણ ઓછી વહન થાય છે જુદી જુદી ભવતના કાપડો, જે તેમાં સગળી જ હવાભગઈ રહેતો હોય તે તેઓ સધી સ્થિતિમાં આ બામતના મમાન કીમતી છે, પણ વસ્ત્રાદિ પરમેવાથી તે બીજાનું છે સાથે એથી ઉલટ થાય છે કાગણ તે વણાટની ગરમી વહન કરનારી ગતિ બીનાશથી વધે છે, અને વસ્ત્રાપણના રેવાઓની વણાટના કપડાં તો, પોતે ગ્રમી વીધેય પ્રવાહી પદાર્થને વગગરપે કપડાથી ઉડી જના દેહે, અને તેમાં તે રાગીની ગરમીને બહુ ઓછી રીતે નાખે છે, માત્ર બિન જ બહુ ધીમે ધીમે બીનાશને વગગરપે નીકળવા દે છે

વળી કપડાઓ ગરીબના મન-મનમાં આપણા આમડીનાના ઘણી ભવતના કવચને લેઈ લે છે અને એ ગતિ રાગીને રસત ગળે છે સ્વસ્થિતિના રેવાઓના વળેલા કપડા અદર પહેરી બિનના કપડા ઉપર પહેરવાની રાખની ગતિ તનદુસ્ત ના ખોળે માટે લાભકારક છે, પરંતુ જેમને પરમેવા થાનાની દેવ હોય છે અને જેના મન-મન-મનના કાગળ હોય છે, તેઓને માટે તો અદર પહેરવાના કપડા બિન વગેરેના વાપરના એ જ નવાહવાઈ છે, તથા વળી કામી મુસાફરી, લશ્કરી નોકરી, ઇલાકિ અતિરાય શ્રમ કરનાર યોગ્ય કામગીરી હોયને માટે પણ એ જ નિયમ યોગ્ય છે મેડિટેશન વગેરે કપડાઓમાંથી હવા ચિત્તન પસાર થઈ શકતી નથી, તેવા કપડા કામના વખત મધી પહેરવા તે નુકસાનકારક છે, કેમકે તે પરમેવાને જતો અટકાવે છે કપડાની અદર રહેતો હવા સાધાગણ ગતિ બહુ નૂકી હોય છે તો પણ જે માણસને પરમેવા બહુ જ નીકળતો હોય તો આ હવા એકદમ પુષ્કળ ભીતી થઈ જાય છે, તેટલા માટે તે કપડા ગરમીને વહન કરનારા બને છે, અને આમડીમાંથી બીનાશને વનળાકે નીકળના દેતા નથી

આ ગતિ ગરમીની ખામી મિત્રાપ વળી તેજના ડિગ્રીથી પણ ગરમીનો પુષ્કળ જથ્થો શરીરમાંથી જાય છે ગરમીના શાપણની પેઠે આને કપડાના પદાર્થ સાથે બહુ યોગ્ય મન-મન હોય છે પરંતુ તેમના રંગ સાથે બહુ વધારે મન-મન હોય છે ધોળા કરતા કાળા કપડા જમણી ગરમી શોષે છે, વાદળા ગરમી પણ લગભગ જમણી શોષે છે, પીળા અને રાતા કપડા ધોળા કરતા દોઢ ગણા વધારે ગરમ હોય છે નીચે કપડાનું કામ પથારી સારું છે અત્ર પણ પથારીના વસ્ત્રોમાં રહેતી હવા જ શરીરને ગરમ ગળે છે અપૂર્ણતા અને બહુ ગરમ કપડાઓ તથા પથારીઓ પણ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, મિથેઇ કરીને શરદી-શ્લેષ્મ-કરે છે સુખ્ય જાય તો કપડા બહુ તમ રાખવાની હોય છે આસને અડચણ આવે, અથવા રુધિરાભિસરણને હરકત આવે, અથવા ઉદર ઉપર દયાણ આવે, એવા કપડા નહિ બેઠે એથી તનદુસ્તીમાં અમુક વખત સ્ત્રીની કે લામા વખત સ્ત્રીની હરકતો કે ખામીઓ થાય છે પગો ઉપર કપાશિયા (corns) થાય છે તે પગમાં તમ બેઠા પહેરવાનું પગિણુ મ છે

ખીજાએ પહેરવા કપડા અને ખીજાના સુતેલા બિજાનાનો ઉપયોગ તેને સારી પેઠે ધોળાને સાથે કર્યા વગર અથવા તેમાં પેઠેવાં દગ્દ ઉત્પન્ન કરનારા જતુઓનો દુર્ગંધનાગક પદાર્થથી નાશ કર્યા વગર કદી પણ વાપરના નહિ

(અપૂર્ણ.)

શામળલટની કવિતા.

(મળેલુ)-

૧. મનુષ્ય નિ પોતાના એક જાતના આદર્શ કે કવિની પરીક્ષા એકબીજા માથે સગાવીને કરી શકે નથી અર્થાત્ એક કવિને બીજા વિ માથે મગધાવવો અને કવિ એના ગુણદોષને એક જ રીતે મને હંચા નીચા નમના મૂકી મારા નગ્ના હોવા એવું આશ, કુદરતી કવિત્વશક્તિના આ વિષયને વિશે સંલગ્ન નથી એ વિશે જ વિદ્વાન પ્રોફેસર ટેંગે નિઠનડેન માહેબક કહેતા - નિચો કાર્થ રેનગાડીના પાર્શ્વો નથી કે તેને બીજા બીજા કાસના કે પડેલા નામના એમ લુ. પાડી શકાય જે પ્રાઈમી અદર સહ કવિ ન હોય પણ જગી ગ્લુ દોષ, જેનું લ્પ નિશ્ચની અદર ઘટનાની રૂતિ નિદાગી નિશ્ચયના સામર્થ્ય અને તેની સંપિના સાદર્થ્ય નિશ્ચિતા અજ્ઞાન હ થવી વત્તા અણુમન્યા લાભો અને હાનિઓ જનમમાળની લુદી લુદી વ્યક્તિમા વ્યવસ્થા થતા નિશ્ચિત ગુણાનુદોષ, તથા જ-પર્થ અને ચેતન પ્રાણીની નિમ્મય રી મુખીઓથી પ્રમત થઈ, હડી તીવ્ર ના ગાળીથી આઈ બની, અપભ્રુ હ્રદાયમા નીનગતુ દોષ તેના દર હૃદયના ઉભનઓ કવિતા તરી એક મરખી રીતે જ અલિપ્ત દત્ત પામે છે ✓

આ મિદ્વાનથી વિચારતા વળુડી શમય ૮ - નિચોના નાઈ વર્ગ પડી શકે એમ અભવતુ નથી તેથી કરી કવિઓના કયા વિભાગમા શામળલટને મૂકી શકાય તે વિવેચન આ નિતા જ આપણે તેની કવિતા, તેવી થયેલી અસર, મનુષ્યના હૃદયની કેગવગી કેવી રીતે થાય છે તે બતાવવામા તેની ઉપયોગિતા ગુરુ ગિગમા તેણે રેડેલો નવો નમ, કવિતાનાં નિરયપ્રસાદને મનાવેલો લુગે માર્ગ, તથા ઈશ્વરસ્તવનની એકતામા તેણે પાડેલો ભગ, એ વિશે જ મોનગતુ નમથુ તો પ; તેની નિર્તાનગુ યાચિત્ જ્ઞાન મારી રીતે મળી શકે

અનુ દત્તનો દત્તિહાસ મપ. ૧ રીતે વળુડા ૧૮૧૪ પ્રકાશના જ્ઞાનની નેટલી નરુ ૭ નેટની જ નરુ સામાગિ. તથા વિદ્યા સગવી જ્ઞાનની પપુ છે કારણ, ગણ્યહારી પ્રપ મોના જ્ઞાનથી પ્રગ્નના માન નાના ભાગ વિશે જ માહેલી મગે છે, પરંતુ માત્માગિ સુધાગ વધાગ તથા વિદ્યા મળ ની જ્ઞાન ઉપર સમય પ્રગ્નની મપૂલુ ઓગળેલો આશ છે પણ માનારિ. સુધાન વસા નો પ્રાગલથી દત્તિહાસ રૂપે નખાવેલો દેશન મગવો અગમ્ય છે અને તેથી જાવ્ય નિતાઓ પર જ તે ગણ્યથી જ્ઞાન મેગવતો મુખ્ય આધાર નહે છે અને આ રીતે જોતા કવિતા ને કે સામાન્ય રીતે વિનોદનો જ મોદો ગણાય છે છતાં તેના પછી અન્ય

ગયા નવેબગના અકમા અપાએલી પારિતોષિકની વહોર ખમર પ્રમાણે અમાગી પામે એ લેખો આપ્યા છે અને લેખો એક પછી એક પ્રસિદ્ધ થયે અને પ્રમિદ્ધ થઈ ગયા પછી એમની તુલનાનો પ્રશ્ન નિચા રો અરે, અમાન મિત્ર તરફથી તેમજ મુદ્દર્શન પત્ર તરફથી અને મુદ્દર્શનો અને ઉપજાર માનીએ ગીએ

આ લખનાર—૧ ગ “ગુરુ લાભના અભ્યાસી”—તન્ત્રી.

૨ જે નામા અખત સુધી વડોદર નેરેજમા હતા અને હાન નેસની એક કોલેજમા માનવતી પ વીએ વિનાગે છે તે લેખ - ૪

નિયયોમા મગતુ જ્ઞાન ખરેખર બહુ કિમતી જ છે અને પ્રિયો કરી આપણા જેવા દેગમા
દુનર ઐતિહાસિક લખાણોનો અભાવ હોવાને લીધે સમગ્ર પ્રજાના માનસિક લક્ષણો અને તેમા
થયેના ફેરફારનું કઈ કઈ ઉપરછટું જ્ઞાન આપવામા કવિતા અને નાટ્ય ઉત્તમ મેવા ગણવે છે
તેમા પણ આ જાનતની માહેતી આપનાર સ્વ લેખકોમા શામળલટ અગ્રપદે મિરાજે છે

મતત આ-આ આનતા નિયયમા એવું બહુ બહુ નહોતું કે જેમાથી મનુષ્યની ગ્રહેણી
કગણી, ગૃહનાસમા થતા ગગનાગ તથા જનસમાજમા પ્રવર્તી ગ્રહેન વિચાર આત્માનું
કોઈ પણ રીતે નિર્દોષન થઈ શકે અનન્યત, આ ઉપગ્રથી ગતમગમા થયેના મહાન લેખકો
તમ્ને ન્યકાર કે આલેખ જેવું કાઈ નથી જ-પરતુ વાસ્તવિક બીનાનું અનુભવન કગતા આ
કોઈ એમ કબુત કગશે કે માસારિક બનહા કગના પ્રથમ ભાગમા ધર્મનિયક લખાણો
ધણા હતા-વણુ ખરૂં ધર્મ નિય જ અહાયેલો છે-સાસાનિ વર્ણનતોતેમા ગણુ બાગે ક્યારી
વ્યાધિ નજરે પડે છે-અને બધા છે ત્યાં પણ ધર્મ સબધી તાનથી તેને કારી અનેરો પદ
લાગી ગયો છે આમ હોઈ તે નાગના લેખક અને લખાણુ બાનહારિક દનિતમ પ્રિય જ્ઞાન
આપવામા બહુ મદાયજૂત થઈ શકે એમ નભનું નથી

ત્યારે સામગળ વિષે મોનના આપણે એટલું તો વગર દવીને માન્ય કગનું પડે છે
કે પ્રિતાના નિયમા નરીનતા ઉમેરી તેરો કરિવાને સધારે વિદ્યાળ ક્ષેત્ર બહુ સસાગની
ઘટમાગના યથાસ્થિત પ્રતિનિધિ પાગ ઐતિહાસિક જ્ઞાનને દદત કગમા બહુ ઉપયોગી
તન ઉમેયુ અને લમિખમા રિતાને ગ-ગની રીતે કપિત અને સામાગિ પ્રિરાએ પદા
ચનાની મોપાનએણી પ્રથમ પગથીયુ બનતુ બગ ના ઉપનામથી જ પશ્ચિન વચ
કપિ થી સામજે કરિવાને ઉત્તમ જ્ઞાનના ભગરડપ બનારી છે એમ પણ કહનામા મધકે
જ આનાકાની કરવા તત્પર થશે પરપગથી ચચતા પ્રિયો બહુધા પાનાણિક કે તે પચા
કપિત અથવા તે નિયને ચગતા, તેમને પોનાર કે સદષ્ટાત કગનાર જ હતા ગુરુ
ભાસાની રાજવાતમા તેમા જ પ્રિયો કરિઓના હદયમા ન્થી-જ્યાં હતા કુદતી નિયમાનુસાર
કવિતાની શરૂઆત અગમ્ય તત્વોમા ઈશ્વરન ઉમેગાની સાથે જ થયેલી છે અને જાણ
તે ઈશ્વરત્વના સ્તરનાર્ય કનનો ગનાયા છે આમ હઈ, ધણુ કાગનુધી તે જ ક્ષેત્રમા ગુરુ
ભાસાના કવિઓ ન્થી રહ્યા હતા અને તે કગમામાથી જરાતરા બહાગ હરી પડતા નાકરતા
જેમા કોઈ કોઈ કવિઓ બીજા નિયયોમા અડપી પડેના-પરતુ આગ ઘખચઅપચાકગેજ

આ નિયયમા સામગળટે નરી જ જત મેગરી ધર્મ મબધી જ્ઞાન આગી ધગના
જુગ જુગ તગ વાળાને જ માન્ય થાય તેવા પદો અચાનો કાગ કઈ કઈ તેરો નિતાવી
દીધો, અને સર્વને માગે થઈ શક એવી હિદુ કે મુમરમાન રાન કે વૈષ્ણવ, ઉચ્ચ કે
નીચ સર્વ વર્ણને સમાન રોમે એકસરખો આનદઉપજનનાર નાર્તાઓ લખનાનો મીવાજ શામ
ળલટે જ દાખન કયો એન કહીયે તો ખોટું નહિ ગણાય કવિતા આજ મુધી ધર્મજ્ઞાન
આપનાગ અથવા ભકિતમા દટવા અપાનાગ હતી તેને સામગળટે વ્યાવહારિક નિયયોની
ચર્ચા ચવાવરામા તુરત જુહિના કૌશલ્યદર્શનમા અને બહુ જ પશ્ચિત વગુઓમા ગ્રહેના
ગુદ હોતાને વ્યક્ત કરવામા કામે લગાડી તેવા છપ્પા ગામગમા ચોરે ભેગા થયેના અબણ
મામા ખોસતા માલગરા એ કાઈ નવું નજ ગણાય ખરૂં કહીયે તો વગર ભલેવામા હાજ
નિગા ને મસ્માપર્તિનું આનુર્થ જણરામા સામગળટના પ્રજોતગ નેટવા

સહાયભૂત થયેલ છે તેટલી ભાગ્યે જ ખીછ કોઈ કવિતા થઈ હશે. તેની સામાન્ય હકીકત અને વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી દાખી દાખીને ભરેલી વાર્તાઓ ગ્રામ્ય અને નિશાળનું નામ પણ ન બાળુ-નારાને એટલી બધી તો ઉપયોગી થઈ પડેલ છે કે નિશાળ વિના, વિનોદ સાથે જ્ઞાન આપવામાં ખરેખરી રીતે જયવંત થયેલ તે કવિતા વિના ભાગ્યે જ કંઈપણ ઉપાય કામે લાગ્યા હોત. આ વિષયે વિચાર કરતાં જણાશે કે જેને ખરેખરા જ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે, જે પદ્ધતિસર કેળવણી લેવામાં એટલો બધો પડાત છે, જે પોતાના મહેનતુ ધંધામાંથી પોતામાં એક મિનિટ પણ ગાળવા અશક્તિમાન છે, છતાં જે વસ્તીનો બહુ જ વિશાળ ભાગ છે અને તેથી જેની કેળવણી ઉપર આખા દેશની ઉન્નતિનો આધાર છે તે પત્તનવાસીઓને જ્ઞાન મળે, અમ્મણીતાં ગોળ બેગું ભજેલું જ્ઞાન મળે, તેવી કવિતાઓ રચનારે પોતાના દેશની ઉત્તમોત્તમ અને ખાસ જોઈતી સેવા બજાવી છે એમ કહેવામાં ભાગ્યે જ કોઈ શકમંદ થશે.

શામળભટ્ટ કવિતાના વિષયને નવો આકાર આપી જન હૃદયમાં મોટો ફેર અને તેથી ઉદ્ભવતો અનન્ય લાભ આપેલ છે, તેની કવિતામાં ટુકામાં દાખીભરેલ વ્યવહારિક જ્ઞાન મુકી કર્તવ્ય અચ્છી તરેહસં પાર પાડેલ છે અને તે બધા ઉપરાંત અસલ લક્ષ્ય સંધી, બહુ જ જોઈતી અને ખરી ખોટ પૂરી ખાટી, સામાન્ય વર્ગમાં કેળવણી આપી જે સેવા બજાવી છે તેના વિચાર કરતાં તેનું નામ આટલું બધું પ્રિય થઈ પડ્યું છે તે સમયોજન છે એમ ભાન થાય છે.

આ ઉપરાંત શામળભટ્ટની કવિતા શામળભટ્ટ પોતે કવિ તરીકે નહિ પણ એક માણસ તરીકે કેવા ઉચ્ચ ગુણ સંપન્ન હતા તે પણ બતાવવામાં સહાય ભૂત થાય છે. જેણે અગણિત પ્રજાસર અને છપ્પા દુહા સમેત સવાસો પુસ્તકો લખ્યાં કહેવાય છે તે પુરુષ કેટલો બધો શ્રમશૂરો અને અંગ દિમ્ભત તથા ગિયર હૃદયવાળો હોવો જોઈએ ? પોતાને પોષનાર અને પોતાની કવિતાને વધાવનાર પટેલ શ્રી રખીદાસ માટે તેનું ઉપકારમય હૃદય કેટલું બધું દ્રવતું હતું તે તેમના દીકરાઓને રીઝવવા કવિએ કરેલા પ્રયાસથી પ્રલક્ષ બનેછ.

આથી રીતે કવિની કવિતાએ કવિતામાં પાડેલી ભાત, અમ્મ વર્ગમાં કવિતાનો શોખ વધારવામાં મેળવેલું સાકલ્ય, અયોગ્ય અને વાંછિત સ્થળે સફળતાથી જ્ઞાન આપી કરેલી દેશસેવા, અને તત્કાલીન વસ્તુઓનું પાડેલું ચિત્ર, એ બધાથી ગુર્જર ભાષામાં અને તેના તથા ગુર્જરનિવાસીઓના ઇતિહાસમાં જે ભાગ લીધો છે તે ખરેખર અતિ ઉત્કૃષ્ટ જ છે.

સામાન્ય રીતે તે કવિતાનું આ પ્રમાણે દિગ્દર્શન કર્યા પછી હવે કવિએ પોતે ચર્ચલા વિષયમાં કેટલું સાકલ્ય મેળવ્યું છે, તેની કવિતા કેટલે અંશે સલ કવિત્વથી જળકી રહી છે, તેની રચનાશક્તિ અને વિષયશોધકૃત્તિ કેવી તેજદાર છે, તથા તેની શૈલી, ભવ્યતા અને સુચ્છિદ્રતા કેટલી અસરકારક છે, વગેરે વિષયોનું યથાવકાશ વિવેચન કરતું યોગ્ય છે.

પ્રથમમાં તેણે ચર્ચલા વિષય તરફ ફરતાં જણાશે કે પ્રાયશઃ તેમણે સ્ત્રીચરિત્ર વિષે જ લખેલું છે. અલગત, કેટલાક ઉપયોગી અને વખતે વખતે વિદ્વાત્તમથી વિષયો પણ ઉપાડેલા છે ખરા, પરંતુ તે તો ઘણું કરી મુખ્ય વિષયની અંદર અંતર્ગત થયેલા જ માલમ પડે છે. જુદી જુદી વાર્તામાં સ્ત્રીઓની જુદી જુદી પ્રકૃતિનું સ્પષ્ટીકરણ અને તેનાં જુદાં જુદાં તરવોનું પૃથક્કરણ બહુ જીણી નજર અને ઉડી ચતુરાઈથી થયેલું માલમ પડે છે. પરંતુ એટલું તો ખરું કે શામળભટ્ટે લીધેલા વિષયો નાગરિકોને બહુ રસભર્યા અથવા તો

જ્ઞાનપ્રદ લાગી શકશે નહિ. તેમની અંદર રસ નથી તેમ નહિ—રસ છે ખરો અને કેટલેક દેકાણે તો તે રસ શ્રેષ્ઠતાએ પહોંચેલો કળાઈ આવે છે અને કવિનાં ચાતુર્યને પ્રદર્શિત કરે છે, છતાં એટલું તો નિશ્ચિત જ કે તેના વિષયો માત્ર ગામડીયા કે મુતાર છુદ્દાર વગેરે હલકા અને મોટી ઉમર ભોગવતાં છતાં જ્ઞાન વિષયે જોતાં તો બાહ્યાવસ્થામાં શુદ્ધી પૂરી કરનાર લોકોને જ સચિદ્ર લાગે. અને આમ હઈતેના રસ પણ તેના વિષયોને અનુસરણ કરનારો જ છે.

ઉક્ત રીતે એક જ વિષય હાથ પકડેલો હઈ, અને વળી તે વિષય પણ કુદરતી રીતે જ મનુષ્યજાતિની સ્વાભાવિક સ્થિતિઓ દેખાડવામાં જ સાર્થકતાને પામતો હઈ, તે સર્વમાન્ય કે સર્વને સચિદ્ર ન જ નીવડે એ સ્વાભાવિક જ છે. કવિને પોતાને જ પોતાના વિષયનાં ધૈર્ય અને તેની કાંઈ નહારી અસર થવાના મંભવનું જ્ઞાન હોય એમ લાગે છે અને તેથી જ તેણે એક દેકાણે એવું કંઈ કહેલું છે કે સજ્જન હોય તે ગમે તેવી બાબત હોય તેમાથી સાફ જ શોધી ગ્રહે છે અને દુર્જન હોય તે વિવેક નહિ કરી શકવાથી દુષ્ટ વાતને પકડી લે છે અર્થાત્ મેઘ્યાદાદિ કાંચનં દ્રાહ્યં એ સૂત્રની પેઠે ખરાબમાંથી પણ સાફ ગ્રહણ એ મુજબનું કામ છે. અક્ષબત, એમાં એ ખોટા નથી જ. પરંતુ કવિનું કામ—અને વિશેષે શામળભટ્ટનું કામ તો પોતાથી અગતર સાથે હોય છે અને આમ જાણ્યું પડે છે ત્રાતાઓ પાસે એક દુષ્ટ કે અયોગ્ય ચિત્ર મૂકી તેમાંથી વિવેક કરવાને અશક્તિમાનને વિવેક કરવાનું કહેવું એ કેટલે દરજ્જે હાસ્યપ્રદ ગણાય ?! અક્ષબત, એક દુષ્ટ ચિત્ર આલેખી, તેની દુષ્ટતાનાં તેને મળેલ ફોલોને તેજદાર કલમે લખી, રાક્ષસી દુષ્ટતાનાં દુઃખદાયક પરિણામની ભયંકરતા બતાવી દુષ્ટને તેથી બંધીવા અને ચેતવા કહેવું એ ઉચિત ગણાય ખરું, પણ એક પક્ષી એક એમ બધા લેખ તેમાં જ કરવા એ કાંઈ ઇષ્ટ કહેવારો નહિ.

જેવી રીતે વિષયની પસંદગીમાં આપણે જરા આગ ઉતર્યા તેમ જ તેની શોધકૃતિ માટે પણ કહેવું પડે તેવું લાગે છે. આ વિષયે બહુ વિવેચન ઇષ્ટ નથી તેમ અભ્યાસીને માટે શક્ય પણ નથી, છતાં તે સંબંધે એક બોલ અવશ્ય જ છે. પોતાના વિષયો તેણે કેટલાક સંસ્કૃતપરથી લીધેલા છે, અને કેટલાક હિંદી ભાષાપરથી પણ ગ્રહણ કરેલા છે અને કવિના નર્મદાશંકર સ્વયં છે તેમ વખતે કેટલાક પ્રાચીનમાંથી લીધેલા હોય. અમુક દેકાણેથી તે લીધેલા છે તેનો અર્થ એવો નથી કે સાવેસાર તેનું જ અનુકરણ છે. માત્ર વસ્તુના મુખ્ય ભાગ તે તે દેકાણેથી લીધેલો હશે. અને તેમાં એ સ્વરૂપે અનુસાર કેટલેક દેકાણે ફેરફાર પણ કર્યો છે. અંદરનાં વર્ણનો, નાવકનાં ચિત્ર વગેરે એક ખીલનાં ચાતુર્યપરીક્ષણ માટે સાક્ષતા સંવાદો, પરસ્પર છુદ્દિની તીવ્રતા અને કુશાચતા ચકાસવા પુણત પ્રશ્નોત્તરો, અને છેવટે તે તે વિષયોપર કવિએ પોતે આપેલી અસરકારક અને મંભીર છતાં સુખભવાથી રોય ચર્ચાઓ, એ તો કવિનાં પોતાનાં જ છે. જો કે વિષયની મુદ્દાણી વિષે વિચારતાં, “કહ્યું કયે તે જ્ઞાનો કવિ, કાંઈ વાત જ્ઞાની તે નથી” એ કવિની પોતાની જ ઉક્તિ કાંઈક વધારેપડતી ગણાય ખરી. કારણ કે જો કે કવિએ કહેલી વાર્તાઓ ગુજરાતીમાં નહોતી કહેવાણી, તોપણ સંસ્કૃત કે હિંદીમાં તો કહેવાયેલી જ હતી, તોપણ અંદરના ઉમેરા અને મુદ્દારા વધારા તથા દેશકાળને અનુસરતા કરેલા ફેરફાર અને દાખલ કરેલ અનેક નવાં તત્વોથી તેની વાર્તાઓ મૂળ કરતાં ત્યાં જ રૂપ પકડે છે એમાં તો કાંઈ શક નહિ. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે સાંસારિક અને વ્યાવહારિક વિષયને કવિતામાં લેનાર

શામળભટ્ટ પોતે જ હઈ તેની પહેલાં બહુ વાત કહેવાનો સંભવ હતો જ નહિ. અને તેથી જ તે કહે અથવા કહે તે બહુધા નવું જ હતું. જો કે કવિએ પોતે કાદેલી ગર્વયુત હકિતને અક્ષરશઃ ખરી માની શકાય તેવું તો નથી છતાં એટલું તો ખરું કે અંગ્રેજ કવિ પોપને વિષે ડોક્ટર નૉન્સન જે કહે છે તે વચન આપણા કવિને માટે પણ વાપરી શકાય અને આપણે કહી શકીએ કે પરિચિત વસ્તુને, નવીનતા આપવાનો લેખક તરીકેનો ઉત્તમ ગુણ એમાં ધર કરી રહ્યા હતા. તેના દરેક છંદમાં સુઘાત સત્ત્વને પણ એવી નવન રીતે અને સચોટ પદ્ધતિથી કહેવામાં આવેલ છે કે તે સત્યોને જન્મ આપનાર ક્રમ જાણે તે પોતે જ હોય એમ ભ્રાંતિ થાય છે. પોતાની વ્યાસપાસ થતા સંસારના સર્વ પ્રસંગોને તે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ શકતા અને તેમાંથી ભરાઈ રહેલાં સત્યોને પોતાના અનુભવથી ખેંચી કાઢતા અને શબ્દોમાં મૂકી અમર કરતા. ઉપર નામ દીધેલ અંગ્રેજ કવિ સાથે આ કવિનું કંઈક અંશે સામ્ય આપણને દસ્પમાન થાય છે. જેમ પોપે કરેલું છે તેમ આ કવિએ પણ મનુષ્ય ચરિત્રના જુદાં જુદાં પડો બતાવ્યાં છે, અને જેમ પોપની ફેટલીક લીટીઓ કહેવત જેની સામાન્ય ઉપયોગમાં દરદરેશ વપરાતી થઈ પડી છે તેમ આ કવિની પણ ઘણી લીટીઓ અને ઘણાં પદો સામાન્ય વાતચીતમાં દાખલ થઈ ગયાં છે. ‘ પેટ કરાવે વંદ, પેટ વાગ્ન’ વગરે’, ‘ જીવતો નર લદા પામે’, વગેરે ફેટલાંક વચનોનો મૂળ લેખક શામળભટ્ટ જ છે. આવી ફેટલીક હકિતો તો એટલીખંધી પરિચિત થઈ ગઈ છે કે હાલના વખતમાં તો તેના વાપરનાર પણ ભાગ્યે જ તેનું મૂળ જાણતા હશે. ઘણીખરી આવી બધી કહેણીઓ શામળભટ્ટમાંથી ઉતરેલી છે.

છેવટ હવે કવિની કવિત્વશક્તિ, તેની ભાષા, શૈલી વગેરે વિષે ટુંકી નોંધ લેખી જાકી રહે છે. અને લખનારને દીલગીરી સાથે લખતું પડે છે કે તેના બાળક મત પ્રમાણે ખરાં અને સૈશુલ કવિત્વનાં ઝાઝાં બીજો શામળભટ્ટમાં ભાગ્યે જ જડી આવશે. શામળભટ્ટની કવિતામાં ઝડઝમક, વિચારો, સૌમ્યતા, જ્ઞાન વગેરે છે ખરાં—પરંતુ હાલ આપણે જેને કવિ કહીએ તેવી ખરી કવિતા તેનામાંથી ઝાઝી ગળવી મને તો મુશ્કેલ લાગે છે. આ વિષયે ખાસ નોંધ લેવી પડે છે કે લખનાર ‘ કવિતા’ એ શબ્દમાં હાલના છણાયેલા વિચારોનો જ સમાવેશ કરે છે. રાગમાં શીખામણ દીધી કે ગાઈને વાર્તા કહી તેમાં કંઈ આવી કવિતા આવી જતી નથી. કવિતાનો વિષય તદ્દન ન્યારો જ છે. વાંચનારાઓને તે શું છે તે વિષે લખનાર અન્ય વિષયમાં પોતે લખેલા જ શબ્દો ઉતારી પ્રકૃત વિષયપર આગળ ચલાવશે. “ કવિતા આવો વિશ્વવિખ્યાત અને વિશ્વમાન્ય વિષય તો છે જ છતાં તેનું ખરું રૂપ વિચારમાં રમેલા અને જ્ઞાનમાં મચેલા મહાત્માઓ પણ ભાગ્યે જ કહી શક્યા છે. ખરે! તેનું રૂપ અગમ્ય તો નથી જ, પણ અકથ્ય તો છે જ. આઠાં વર્તાં લાનથી તેનો ભાવ કંઈક હૃદયમાં સમગ્રાય છે ખરો પણ કાગળપર તો મિતરાતો નથી જ. ” આગ હઈ હાલનો માટે લેખક એટલું જ કહે છે કે પાશ્ચાત્ય કેળવણી અને તેથી વધેલ સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનથી પુનિત થયેલ વાચકો ખરી કવિતા કેને કહેવી તે તો જાણતા જ હશે. આવી વિશ્વરંજની અને સ્વર્ગીય પ્રમોદદાપિની કવિતા શામળભટ્ટમાં નથી એમ કહું તો હું ધારું છું કે તેના દૃઢ ભક્તો પણ તે ખોટું નહિ કહે. પછી તો “ સૌ જનનાં મન હોય ન સરખાં મન મનની રમિ નોખી ” જ હોઈ એ વિષયે વધારે લખાણ અનુપયોગી અને અનુચિત જ ધારું છું.

જતાં એટલું તો નથી કે સામગ્રીની અદર પ્રિય લાગતી ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુના કે રમ્ય લાગતી દિલચસ્ત 'fancy' જવલે ના વાચકને આશ્ચર્ય પમાડે છે તેમ તેની વાર્તાઓમા બુદ્ધિ બુદ્ધ રમતુ ઉપર હુકુ કાઢવા આલેખન હોના છતાં એકે ગમતી કેળવણી કે એકે રસની જમાવટ ભાગ્યે જ માવમ પડે છે, અને સુબોધ આપવા કેટલીક વખત તે પુસ્તાકુરત ઉતરી પડે છે પણ તે સુબોધ પણ 'વાર્તા કથનના રસ નીચે દબાઈ રહે છે' અને તેની અમર ગિરમ્યામી થતા અટકે છે અલખત, આતુ હોવા છતાં પણ કષ્ટિય કરવું પડે છે તેણે છપ્પા વગેરેમા જે છુટક જ્ઞાન આપ્યું છે તે અમુલ્ય છે અને વળી એ પણ નિર્વિવાદ જ છે કે તેણે જે જ્ઞાન કવિતાના રૂપમા આપ્યું છે તે જો તેમ ન આપ્યું હોત તો તેના સમ્પ્રદેશ્યાગના ભૂતકાળના ઉગ્ર આગ્રમા પછી અધિકારમા નહીં થયા હોત

સામગ્રીની રસીની સરલતા અને અદ્વિતિયતા, તેનું મર્મ દિગ્દર્શી બેગા કરી મેળવેલું નિષ્ફળ જ્ઞાન અને તેનો બહાર, તેની બાબતી સંલુપ્ત અને તેની છટાની ખુબી અપાણના નેત્ર જ છે જે વર્ગને માટે અને જે લગભગ તે વખતે તેને માટે તેની પદ્ધતિ અને તેની રીતિ વણી ઉચિત અને યથેષ્ટ જ હતી અને તેથી સામગ્રીની કવિતાને બહુ નિમિત્તના નાટકોની પેઠે તે લગભગ વાચનાગ્ર આગ્રમા જમા પડે તેનું નક્કર પણ તેને તો કુનકુ એવા ઉડુ થયા કદાચ સભર ખગે જેમ જેમ વખત જતો જશે તેમ આદિથી અત સુધી તેની વાર્તાઓ વાચનાગ્ર ધરતા જશે એમા લખનારને મન્યભરેલું લાગતું નથી

શિખિત બાળકોનું મિહાનલોકન દરતા મારે કહેતું જેઠાએ કે કવિની પરીક્ષા તેના કાગળ ધ્યાનમા રાખી કરવી જોઈએ કાગળ તેને તે દેશકાળમા જ રહેવા લખવાનું લેવાથી જનસમાજના આચરણ તથા તેની રુચિની ગ્રામ તેની કવિતામા પડે એ વ્યાભાવિક જ છે અને એ રીતે તપાસતા સામગ્રીની કવિતાને લખનારે જે ધ્યાન આપ્યું છે તેમા વખતે તેને કેટલાક દર્શના પડે માટે તેની કવિતાની ઉપયોગિતા અને અમરને જુગ જ વર્ણુની તેની કવિતા વિશે તદ્દન નિનશા જ એ જોવા હોવા છે અને તેમ કવિતાનું કારણ એ જ છે જેની ગતિ ખન ધર્મની, ખરી નીતિ અને ખરી મલતની દેશકાલથી દદ બધાની નથી તેમ લખનારના ધ્યાન પ્રમાણે ખરી કવિતાને પણ દેશમાની અમર થતી નથી કવિતાસા નાટકો અને કાથો મેકમ્પીયગના નાટકો, અને હોમગની ઇલીયડ સર્વ દેશમા ને સર્વ લગે કવિતા મટી અન્યતા અવગના નથી માટે જ કવિતાનું કવિતા રૂપે જ મનકિણુ કરતું ઉપયુક્ત ધાર્ય છે

આમા જણાવેલ વિચાર જણાવનારના જ છે. તે બીજાને રમ્ય થા ના રમે, પણ તેમા કાર્ડ તેના વિચાર ધરાવનારનો દોષ નથી કાગળ કે

न रम्य नारम्यं प्रकृतिगुणतो वस्तु किमपि ।

भवेद्रम्यत्वं वैतरदितरत्तद्ग्राहकवशात् ॥

વળી અભ્યાસી અભ્યાસમા વાગેલો છે અને જે કાઈ અનુદાશ અને પ્રમગ મળે ત્યાં પોતાના અભ્યાસમા નુ પ્રયાસ થયો છે તે જાણવા માટે જ આવા પ્રસંગોમા ભાગ લેના પ્રાગ બ કહેલ છે અને તેથી તેના વિચારમા સુધારો વધારો કરના તે તત્પર જ છે

મહર્ષિ શ્રી મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેનો પરલોકવાસ.

"In Mr Ranade's death the country has lost a most distinguished and faithful public servant, conspicuous alike by the profundity of his learning, the sobriety of his judgment and the manly independence of his character"

—Bombay G. R

"A great and good man whose loss can be reckoned as little short of a public calamity the example to us all of a simple, guileless, and a noble life" —Sir Lawrence Jenkins

"He held the lamp so high that its light extended, far beyond his own immediate circle" —Times of India.

જન્મ-શકે ૧૭૫૩ માઘ શુભ ૮ શુક્રવાર સુર્યાસ્તનન્તર ૨ ઘડી ૩૧ પલ
કૃત્તિકા ૨૨૨૮; રોહિણી નક્ષત્ર

"We can see, like the forms of a Greek statue, severely pure in their bath of southern light, all his extraordinary gifts and virtues his manly force tempered with gentleness, . . . and his intense devotion to duty his pursuit of the practical, with an unflinching thought of the ideal his combined allegiance to beauty and to truth the elevation of his aims, with his painstaking care and thrift of time, and methodizing of life, so as to waste no particle of his appliances and powers. His exact place in the hierarchy of human excellence it is not for us to determine but none can doubt that it is a privilege which, in the revolutions of years, but rarely returns, to find such graces and such gifts of mind, heart, character, and person, united in one and the same individual, and set so steadily and firmly upon a pedestal of such giddy height, for the instruction and admiration of mankind" —Gladstone on the Prince Consort

"This World's no blot for us,
Nor blank, it means intensely and means good"

R Browning.

"If I stoop into a dark tremendous sea of cloud,
It is but for a time, I press God's lamp
Close to my breast, its splendour, soon or late,
Will pierce the gloom I shall emerge one day"

R Browning.

આ પદમા વખતોવખત અનેક ગાદીનક મગજોની નોંધ લેવામા આવી છે પણ
આજનો પ્રસંગ તો અમાધાગ્યુ જ છે

મર્ત તા ૧૬ મી જાન્યુઆરી-પૌષ કૃષ્ણ ૧૨-ની રાત્રિએ દમ વાગ્યાને નુમાટે એક
મનુષ્ય-હૃદયનો છેલો ધમકારો બન્ધ થતાની સાથે હિંદુસ્તાનનું પચાસ વર્ષનું બાવિ બદલાઈ ગયું

જે મહાન પુરુષના પરલોકગમન વિષે આ લખવામાં આવે છે એની ખોટ અમુક પ્રાન્તને કે કોમને અમુક વિષયને કે સમપ્રદાયને જ નથી, પણ સમસ્ત હિન્દુસ્થાનને, એની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓમાં, અને તે પણ લાંબા કાળ સુધીની એવી એક મહાન આકૃતરૂપ ખોટ છે. આ મહાત્માનું નામ હિન્દની હરેક તરેહની-ધાર્મિક, આર્થિક, સાંસારિક, રાજકીય સર્વ-દિલચાપ સાથે જોડાયેલું હતું, અને એમ કહીએ તો પણ ચાલે કે હિન્દુસ્થાનના ઉદયનો છેલ્લો ત્રીસ વર્ષનો ઇતિહાસ એ મહર્ષિના જીવનનું અધ્યયન કર્યાનિના સમજવો અશક્ય છે.

‘નવીન હિન્દુસ્થાન’ ના પિતા-અને આચાર્ય કે જે વિરાજનાર આ મહર્ષિનીના દેહ-ત્યાગની વાત સાંભળી હજારો નયનો અશ્રુથી ભરાયાં છે, હજારો હૃદયો સ્તબ્ધ થઈ નિઃશ્વાસ નાંખી રહ્યાં છે, તથાપિ એમના ઉપકારનો વિસ્તાર જોતાં તો એ સર્વ શોક પણ અદ્ય જ છે: જ્યારે આ ત્રીસ કુટિ હિન્દુસ્થાનની પ્રત્યેક અળખા, પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી, પ્રત્યેક ખેડૂત, પ્રત્યેક દુકાનદાર, પ્રત્યેક કારીગર અને પ્રત્યેક મજૂર અવિરત આંસુએ રૂએ ભારે જ આ મહાત્માના ઉપકારનું પૂરેપૂરું માપ આપ્યું ગણાય. મનુષ્ય અખંડકાર હોઈ એનો મર્વ સુ-ધારો પણ અખંડકાર જ થયો જોઈએ એ મિદ્ધાન્તને અનુસરી એમણે હિન્દુસ્થાનના દિલ સંબંધી સર્વ પ્રશ્નોને પોતાની ભક્તિ અને સર્વપ્રાણી બુદ્ધિનો પ્રસાદ આપ્યો છે અને એ રીતે જનમંડલના પ્રત્યેક વર્ગને પોતાના દેશપકાર રૂપી કબીરવટની જાયામાં મૂક્યો છે.

અત્રે અમે મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેને “મહર્ષિ શ્રી” કહ્યા, તે માત્ર ભક્તિના આવેશમાં કે શબ્દવૈચિત્ર્ય ખાતર કહ્યા છે એમ નથી. એમના જીવન ઉપર મનન કરતાં સહજ ખાતરી થશે કે હિન્દુસ્થાનના કાલત્રયના આ મહાન દ્રષ્ટા અને એના ઉદ્ધારનાં માધન ચોજવા નિર્માએલા અવતારી પુરુષને “મહર્ષિ શ્રી” નું ઉપપદ સર્વોચ્ચ યોગ્ય છે.

પોતાના જમાનાની જરૂરીઆતો સમજવી, જનમંડલની દૃષ્ટિ આગળ ઉચ્ચ અને નવીન ઉજ્જવલ ભાવના ઉત્પન્ન કરવી, તથા એ ભાવના સિદ્ધ કરવા તરફ જનમંડલને દોરવું એ જે “અવતારી” પુરુષના લક્ષણ તે એમનામાં જોઈએ તેવાં હતાં. અને ૧૮૧૮ માં પેશવાઈગઈ ભારથી લોક અને રાજ વચ્ચે મધ્યચયનું કામ કરતાં સરદારવર્ગ નકામો થઈ ગયો હતો, રાજ્યકારભાર કરવાથી જે ઉત્તમ શુભો વિકસિત થવા પામે છે તે સર્વ દુષ્ટાર્થ ગયા હતા, જૂના સદ્ગુણોને નવીન સમયમા અવકાશ નહતો, નવા દહ અંગ્રેજ કેળવણીના પૂરતા પ્રચારને અભાવે ઉત્પન્ન થયા નહતા, હુંકામાં, વરસાદ આવતા પહેલાં પવનનો સંચાર બન્ધ થવાથી જેવી જગતની સ્થિતિ યાવ છે તેવી સ્થિતિ મહારાષ્ટ્રની થઈ રહી હતી;—એવે પ્રસંગે નવીન કેળવણીનો લાભ પામી, નવીન સમયને અનુકૂલ યોજનાઓ ઉપજાવવાનું, અને એ યોજનાઓની આસપાસ સ્વદેશબંધુઓને એકત્ર કરી એમનામાં ઐક્ય અને અભિવૃદ્ધિની ભાવના પ્રસારવાનું અસાધારણ માન મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેને છે.

તેમજ વળી, “કષિ” પદથી ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન હસ્તામલકવત્ જોવાની-દ્રષ્ટૃત્વ-શક્તિ તથા તે ઉપરાંત, જીવનની જે ઉચ્ચતા-ધાર્મિકતા, સાધુતા, પવિત્રતા-સૂચવાય છે તે અને એમનામાં સંપૂર્ણ હતી: એ હૃદયે કષ્ટ, ક્રોધ, પરુષતા એ ભાવો તો કદી જોયા જ નથી. હિન્દુસ્થાનના ભૂતકાળની ભક્ત ઈમારત, શિખરથી તળીઆ સુધી, એમની પ્રતિભાને બળે એમની દૃષ્ટિ આગળ ખરી થઈ રહી હતી; એનું સુન્દર ભવિષ્ય એમની ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને અમર આશાના પ્રભાવે એમનાં દિવ્ય નેત્ર આગળ ચાલેખાઈ રહ્યું હતું; અને એમના વ્યાવહારિક ક્ષમણને લીધે વર્તમાન હિન્દુસ્થાનની ખરી જરૂરીઆતો એમના સમજવામાં આવી ગઈ હતી. માટે અમે એમને એક કષિ—“કૃષિ”—કરીએ છીએ.

વળી આ સર્વે અસાધારણ દૃષ્ટિ બલના નિદાનરૂપે એમની ધાર્મિકતા સમન્વય છે. ધર્મ એ એ મહાત્માની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રસવાએહું મૂળ હતું. એમણે એમનું સમગ્ર જીવન પરમાત્માને સમર્પેહું હતું, પણ એ સમર્પણ જગત તરફ નિર્વેદ કે ઉદાસીનતારૂપે ન કરતાં, સંસારનાં અસંખ્ય કર્તવ્યોના આચરણપુરઃસર જે ભગવદ્ભક્તિ યદ્ય શકે છે તે રૂપે—અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના “ કર્મયોગ ” રૂપે—કર્તું હતું. આમ હોવાથી, સાંસારિક રાજકીય આદિ સર્વ પ્રશ્નો પોતે ઉત્સાહ પૂર્વક હાથમાં લેતા, અને એ સર્વના ઉપર એમની ધાર્મિકતાની મુદ્રા સ્પષ્ટ અંકગત રહેતી. માટે અમે એમને પૂર્ણ અર્થમાં એક “મહર્ષિ” કહીએ છીએ.

મં ૦ સનડેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને ગતિ આપનાર જે એમની “ hopefulness ”—ઉદ્યતી આશા—મનાય છે તેપણુ વસ્તુતઃ—આ ધાર્મિકતાનું જ પરિણામ હતું. હિન્દુસ્થાનનું ભવિષ્ય સાફ છે અને એના ઉપર પરમાત્માનો સર્વિશેષ પ્રેમ છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધાથી ઉત્તેજિત થઈ દેશાદ્ય માટે એમણે સર્વ પ્રયત્નો કર્યા છે, અને આ શ્રદ્ધા એમનામાં કેવી પ્રબલ હતી અને એમાં ધાર્મિકતા કેવી પ્રવશી રહેલી હતી એ એમના પ્રત્યેક ઉદ્દગારમાં પ્રત્યક્ષ યદ્ય આવે છે.

ધાર્મિકતાની સમાનક્રોટિની, આરંભમાં એ કરતાં પણ યદ્યતી અને પાછળથી એના સુંદર તેજથી છવાયેલી, એવી આ મહાન હૃદયની બીજી વૃત્તિ તે સ્વદેશભક્તિ છે. સર્વને સુવિદિત છે કે મં ૦ સનડેએ એમની વિદ્યાથી કૉલેજ અને યુનિવર્સિટીમાં અસાધારણ પ્રશંસાપાત્ર કર્યો હતો; પણ તેઓ જેવા વિદ્વાન હતા તેવાજ—અધિકે એથી પણ અધિક—વિચારક હતા. અને તે એટલે મુખી કે આજ સમસ્ત હિન્દુસ્થાનના વિચારકો એમને એક શુરૂરૂપે પૂજે છે. પણ વિદ્યા અને વિચાર ઉભય કરતાં પણ એમનામાં સ્વદેશભક્તિ વિશેષ હતી. આમ હોવાથી એમણે ઉભયને આરંભથી જ સ્વદેશસેવામાં નિયોજનાં હતાં. અને એનું ક્ષણ આપણે અનેકવિધ દેશાત્રિતિ માટે ઉત્પન્ન થયેલી સંસ્થાઓ રૂપે આજ નેહાએ છીએ. પણ મં ૦ સનડેની સ્વદેશભક્તિનું સર્પણ સ્વરૂપ સમજવા માટે, સને ૧૮૭૩માં પોતે પુનામાં પ્રિન્સિપાલ સદર અમીન થઈને આવ્યા તે સમય ઉપર દૃષ્ટિ નાંખવાની જરૂર છે. છેલ્લાં દસ પંદર વર્ષમાં પચસાઈ રહેલા એમના દેશમુદ્ધારથી ભવ્ય વૃદ્ધથી આપણું ધ્યાન સર્વિગ્રેષ ખેંચાયું છે, અને ખેંચાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ ને એ વૃદ્ધનું યથાર્થ ગામ મેળવતું હોય તો એના બીજાકાલ અને અકુરકાલ ઉપર લક્ષ દેવાની આવશ્યકતા છે. આ અધ્યયન અતીવ રસ ઉપજાવે એવું છે એટલુંજ નહિ, પણ એમાંથી એક અનુપમ બોધ મળે છે, અને તે એ કે ખરી સ્વદેશસેવા આરંભથી જ સમસ્ત દેશ ઉપર હવા માફક ફરી વળતી નથી, પણ એક વૃદ્ધની પેઠે ધીમે ધીમે ઉગે છે અને વિસ્તરે છે. મં ૦ સનડેની સ્વદેશસેવાનો આરંભ પુના અને મહારાષ્ટ્રથી થયો હતો અને તેથી જ એ એક તરફ આપણે એમને સમસ્ત હિન્દુસ્થાનના પુરુષરૂપે ઝોજાખીએ છીએ, તેમ બીજી તરફ તેઓ પુનાના અને મહારાષ્ટ્રના ગણાય છે; અને ગણના યોગ્ય છે. આથી એમની દેશભક્તિનો જવાપણુ મંડોચ થયેલો સમજવાનો નથી. જે દેશભક્તિ સહસ્રા વિસ્તરી જવાની સ્વરાદર્શાવે છે તે ભાગ્યે જ મંભીર અને દૃઢ હોય છે. મં ૦ સનડેમાં એણે એનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ લીધું હતું, અને તેથી જ એનામાં આટલું ગાંભીર્ય અને બલ આવેહું જણાય છે.

વળી પૂર્વોક્ત ધાર્મિકતા અને સ્વદેશભક્તિ ઉભયના ક્ષણરૂપે મં ૦ સનડેમાં એક અનુવૃત્તિ

ઐતિહાસિક સત્ય દૃષ્ટિ આવી હતી. જ્યાં સુધી મનુષ્યની દૃષ્ટિ સંકુચિત હોય છે ત્યાં સુધી એને સત્ય નજરે પડતું નથી; દૃષ્ટિ વિસ્તાર પામતાં, એના એ જ વિષયો પણ એને જુદા જ અર્થથી ભરેલા લાગે છે. અત્યંત ખેદની વાત છે તથાપિ સત્ય છે કે કેટલાકોની દૃષ્ટિ, ઉપર ખતાવેલાં બે તત્ત્વોને અભાવે, એવી વિપરીત થઈ ગએલી હોય છે કે એમને સર્વ જ્ઞાન અને હકાપણનો જાંઘર વર્તમાન સમયમાં જ, અને તે પણ પરદેશમાં જ, ઉઘડેલો નજરે પડે છે. મંડ રાનડેની ધાર્મિકતા અને સ્વદેશભક્તિએ એમના આત્માને ઉદાર કર્યો હતો, અને તેથી તેઓ હિન્દુસ્થાનના ભૂતકાળના મહર્ષિઓ સન્તો અને રાત્યકર્તાઓના ખરો મહિમા સંપૂર્ણ સમજી શકતા. પ્રાચીન બ્રહ્મર્ષિઓ અને રાત્યર્ષિઓના જીવનની ખરી ખુબી એમણે છેલ્લી લાહોરમાં મળેલી સંસારસુધારાની સભાને શ્રવણ કરાવેલા લેખમાં સ્પષ્ટ કરી આપી છે. આજથી બે વર્ષ ઉપર મદ્રાસમાં આપેલા લાપણમાં એમણે બ્રાહ્મણોએ હિન્દુસ્થાનને કરેલી સેવાની જેવી પ્રશંસા કરી હતી તેવી આજ પર્વન્ત કોઈએ પણ કરી નથી. એ મહાત્માને કચીરની માફક બ્રાહ્મણ શક હિન્દુ મુસલમાન સર્વમાં એક જ મનુજ આત્મા નજરે પડતો, અને તેથી બ્રાહ્મણોનું તેટલું સ્વાર્થ સંકોચ અને વહેમનું જ ભરેલું એ બ્રાહ્મિ એમના હૃદયમાં કદી પણ પ્રવેશ કરી શકી નહતી. જ્યાં જો ખરું અને સાદું લાગે ત્યાં તે ઉદાર ભાવે કબૂલ કરવું, એને એનું દેશકાલાનુસાર એના જીવન્ત સ્વરૂપમાં ગ્રહણ કરવું, એ એમની રીતિ હતી. આવી ઉદાર દૃષ્ટિ જ નિષ્પક્ષપાત થઈ શકે છે, અને એમના “મસકાના ઇતિહાસ” માં એમણે પ્રાર્થનાસમાજના બંધનો તોડી રામદાસ તુકારામ આદિની મૂર્તિપૂજન માટે જો લાવ દર્શાવ્યો છે તે એ મહાન પુરુષના ઉદાર હૃદયને ઘટે તેવો છે. મહારાષ્ટ્રની ધાર્મિક જાગૃતિના અગ્રગાને લીધે, શિવાજીના સંબંધમાં તેમ જ આખો મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ સમજવામાં અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ કેવી ભૂલ કરી છે એ એમણે ઉપર કહેલા પુસ્તકમાં બહુ સારી રીતે ખતાવી આપ્યું છે—અને આમાં પણ એમની ધાર્મિકતા અને સ્વદેશભક્તિ એમની ઐતિહાસિક સત્ય દૃષ્ટિની પાછળ વિરાજે છે.

આ રીતે અસંખ્ય યોગથી ભરપૂર એવા આ મહાન જીવનનાં—અવકાશને અભાવે—માત્ર બે ત્રણ તત્ત્વોનું જ સ્મરણ કરી અત્રે વિરમવું પડે છે. એ મહર્ષિના સિદ્ધાન્તોનો જીજ્ઞાસી વાચકને સવિસ્તર પરિચય કરાવવાનો ઉપક્રમ આ પત્રમાં કેટલાક વખતથી શરૂ થઈ ચુક્યો છે. તો અત્રે એ વિષે વિશેષ ન લખતાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે મહર્ષિ શ્રી મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેની સમસ્ત હિન્દુસ્થાનને અસંખ્ય ખોટ છે, જે ખોટનું પૂરેપૂરું સ્વરૂપ માત્ર હૃદય જ અનુભવે છે, અને જેમાં કોઈપણ દિવાસો રહે છે તો તે એટલો જ કે ગ્લૉસ્ટરન એક પ્રસંગે રહે છે તેમ—

“These examples of rare intelligences yet more rarely cultivated, with their great duties greatly done, are not lights kindled for a moment, in order then to be quenched in the blackness of darkness. While they pass elsewhere to attain their consummation, they live on here in their good deeds, and their venerated memories in their fruitful example.”

મહારાષ્ટ્રના સન્તો—રામદાસ તુકારામ આદિ—ની સાથે, એ મહાન પુરુષ પરમાત્માના ચરણકમલમાં નિત્ય નિરન્તર વસો એટલી આ બાસ્તબ્ધિની આશીષ છે.

આવ દ્રષ્ટા—
'એક અબેદમાર્ગ-પ્રવાસી'
અજાનિત મણિનાન નજીબાઈ

સુદર્શન.

તન્ત્રી—
પ્રોફેસર આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ મુવ
એમ એ એનએન બી

(ધર્મ-શૃદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અતઃ તત્સબધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગનતમ્

પુસ્તક ૧૬. અંક ૬.] (માસિક.) [માર્ચ. ૧૯૦૧.

હવન.

(મળેલ)

તોરક

જગમા જગમી હસિયે રડિયે,
વર્ગો યૌનમાહિ પ્રીતિ કરિયે,
કર્ગો જર્ગરિતાગ જરા વગરે,
તન મૃત્યુ તણે સરણે જાણે ૧

કમમ આ જગમા હસિયે, રડિયે ?
કમમ આ જગમા હરિયે, મરિયે ?
ગતિ ગૃહ બધી કર્ગો જાણુ સકે ?
નવ જાણી, અરે !, મકુદ કર્ગે ૨

કમમ ચપકપુષ્પગી પુરતી,
જન મત્યે થઈ વણુદીર્ઘી મીઠી ?
કમમ આ મકુદી જાણુઓ મપગી
જાણુ કર્પન દે મનહારી વળી ? ૩

ક્યમ મૂઠ, રહે, મન આ, વળગી,
અહિં વસ્તુ અનિસ પરે સધળી ?
ગતિ ગૂઢ સકે બધો કોણ કળી ?
નવ બાણો હું તો સકું કાંઈ વળી.

૪

દુખ પીડનો મધ્ય રહી મથોયે,
લડોયે, પછો નાશો જતા રહિયે,
કરિયે પ્રીતિ, ખોઈ વળી રહિયે,
પછો છેવટ મૃત્યુપયે જાયે:—

૫

આ, જીવન !, તુજ માન આ
જીવન દુઃખનું પર
જીવનમાં રહેવું સદા,
અન્તે મૃત્યું જરૂર.

અમર.

૬

વિસ્મૃતિજનિતક્ષોભ.

(મળેલું.)

ન્યાયે યશે વિસ્મૃત હું રસીલી, અગાધ કામોદધિની શુદ્ધામાં,
લાયે યશે લગ્નકપોલ-ચિત્ત. ઉદ્દે જીવ્યું જે સ્મૃતિ-પાંખની તવ.
અથા રમા જે સમયે વિદાયું યશે મણિ-મંદિર તુ-સ્મૃતિનું,
વિદુષ્ઠ આશે મમ શુષ્ક દેહ, પછી મળીશું અધિ ર કપલાં રહે.

અવગાહન સ્મૃતિ-સરમાં કરતો ખાલી ત્વહો દહૈ અર્ધ્ય
શિવશકત્યાત્મક સર્વે લાં દેખું તવ મૂર્તિ સહે રમ્ય.
અરુણ-કિરણુ લાં વિલસે ઉપા, પ્રયોદે સ્નાન કરી પામું.
પ્રબોધ બુદ્ધિ તણો હું, ગ્રહી ઉચ્છેદ્યે કિરણુ તિમરહરનું.
દ્રોનેય ભેટી ને હવે રહેની સળી રહેને કંઈ.

“ સત્ય પરં ધીમાર્હિ ” સખ્દોની મયાવિશ તાન હું;
કાનીય રમ્ય મૃણાલકટિને ગોદમાં લપટાઈ હું
સાધીશ બેનું બીકય ને વિલસીશ દિવ્ય પ્રદેશમાં.

કાનાય પ્રાણો હું મહીં સરિસરી નયવે લાસ્યમાં
ઉક્લાસમાં, પરમાત્મમાં, દિવ્યાનનાના રાસમાં.
આ રમ્ય પુતલી પ્રેમની તરછોડીને શિદ ચાડી જા.
આ પ્રેમવધી સોમવધી પાછને ફેંકી શું જા.

કોનીય પાંખે ઉડિને પરમાત્મતા પામીય હું,
 કોને સખી નિરખી રહી માફે સદુ માનીય હું.
 કોનીય છાતીએ જગદ દિવ્ય ગાન સુણીય હું,
 ને સર્વ વિસ્મરિ તવ પ્રગાઠ પ્રભોદમાં વિલસીય હું.
 ઓ રે સખી તવ સ્હોડના પ્રેમી કલાય મહીં ગુંથી
 આ દેહને આ આત્મને લટકાવતી શું ચાહી જ.
 પાઉં કોને આ ઉકાળા ઊરના, કે રેહું ક્યાં,
 કે શળ દિસે જગ તે મહીં બનિને વણિક્ વિહરીય હું.
 મૃત્યુને આટકાવી શકવા ખ્યાલ મેં બાંધ્યો હતો.
 અલિપેકસિંચન સંભુ પર કરી મન મૃત્યુંજય લાણી-
 મંત્રરાજીઓ ધણા તવ આયુરુદ્ધ સાધવા-
 કાણુ એકમાં પણુ જે થયું તે, ના થયું યાશે નહીં.
 ધારી હતી મમ શક્તિ જે કંઈ તે બધી બહી ગઈ
 તવ દિવ્યતા મમ હુદતા ને પામરત્વ પ્રદાસિયું.
 તારી છખી વિલસે બધે સૌંદર્યમાં આ વિશ્વના,
 તારા પિનાના દેખું કંઈ કે અશુ તવમય તેં કરી.
 બેલાનને બેલાજ દેખી સર્વ કોઈ ખસે હુંથી
 ને અન્ય વીતે મુજ શિરે તે બેઠ ના અનુકંપતી.
 દેવી અધિશક્તી, મહારા હૃદયની, ઉપાસના,
 તારી કરી, તે સર્વ વિદ્યા બોધને કાટે કદા.
 આ હૃદય, તે સમયે સખી ઉગારશે અનુમહ કરી,
 કેના હવે દૈઘ મહીં તારા દર્શું મમ છે નહીં.
 યોગી મજે કે ઓઢીયા કે જ્યોતિષીના પુરતકે,
 પૃથું કયહાં રસ્તો હમારો પ્રેમનો યા દર્દનો.
 ભાવી ઉદ્ધે કે નહીં અકળાઈ ઉર આલિંગીને,
 તુંને પુછે શું કંઈ સખી કંઈ તો અપી રહેને કંઈ.
 અવનવાં સત્યો તું પાસે પામિયો પામ્યો નહીં,
 પણ સિદ્ધસ જેવી તું સદા બેસી રહી બોલે નહીં.
 આ હૃદય સળગી ઉગ્ર આ-દોષન ચક્રી બની ક્ષાન્તને,
 રેડે તહારા ચરણમાં બિર્મી તણા પ્રસવણુને.
 આ હૃદયના ભાવો બધા વાગ્યા છતાં રહેતી નહીં,
 દારણુ દમતી ઉર હમાફે. વિવશને અશરણુ કરી.
 મૃદુ પૂર્વના સર્વે પ્રસંગો હૃદયવીણાતારને,
 અણુણાવી બરતા વિશ્વની બાલાંતરે તવ ચેતના.

મહારાણી શ્રીવિક્ટોરિયાનો સ્વર્ગવાસ.

હિન્દના એક મહાન પુરુષના પરલોકગમનની નોંધ લેવાઈ રહી નથી, એટલામાં બીજા અત્યંત મહત્વના બનાવે ચોતરફ ખેંચી છાયા પ્રસારી મૂકી છે. મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાનો સ્વર્ગવાસ એ સાધારણ બનાવ નથી. હિન્દને માટે સાધારણ નથી એટલું જ નહિ, પણ મમસ્ત ભૂમંડળ ઉપર પણ આવો મહત્વનો બનાવ કોઈક જ કાળે બને છે.

એમના જવાથી જાણે સમસ્ત જગત નવીન યુગમાં સંક્રાન્ત થયું હોય એવો ભાવ આજકાલ સર્વત્ર ઉપજી રહ્યો છે. મહારાણીથી તરફ અત્યંત આખાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષ સર્વેની નિઃસીમ ભક્તિ હતી, અને અન્ય પ્રજાઓમાં પણ એમને માટે એટલું જ માન હતું એમના જવાથી હિન્દુસ્થાનમાં સર્વત્ર એક માયાળુ અને પૂજ્ય માતાના જવાથી જેતું દુઃખ થાય તેવું દુઃખ થયું છે, અને એમ કહીએ તો પણ આજે કે એમના નામનો હિન્દુસ્થાનમાં સર્વેને એવો મહવાસ પડી રહ્યો છે, કે એમનું પરલોકગમન કલ્પનામાં ચડતું પળ આશંક્ય છે.

મહારાણીનું રાજ્ય પીજળી તાર વગેરેના અસંખ્ય લલ્લ અમલકારો માટે હંમેશા પ્રસિદ્ધ રહેશે એટલું જ નહિ, પણ રાજધર્મ સ્ત્રીધર્મ આદિ અનેક ઉજ્જવળ લાવનાઓના સંપ્રદાય એ બક્તિ જગત આગળ એક બેનમૂત નમૂનારૂપે ઉપરિચિત રહી એની ઉન્નતિમાં સહાયકારી થશે એ નિઃસંદેહ છે.

મહારાણીશ્રીના રાજ્યમાં મનુષ્યે પ્રકૃતિ ઉપર બહુ અગત્યનું સામ્રાજ્ય મેળવ્યું છે, પ્રજાનો દીનવર્ગ વિશેષ હકવાળો અને મુખનો અધિકારી ગણાયો છે, તથા જનસમાજની પરાંપકારશ્રુતિ વધારે સાધારણ અને સર્વમાન્ય થઈ છે. પ્રજાના દિનપરદિન વધતા સ્વાતંત્ર્યમાં એમના અનુકૂલ થવાથી કેવલપ્રાકૃતજનસત્તાક રાજ્ય તરફ એક વખત ઉત્પન્ન થએલી મૂરોપની વૃત્તિ મન્દ પડી છે, અને એ રીતે જગત બહુ લયકર પરિણામોમાંથી બચી ગયું છે.

જ્યારે ઇ. મ. ૧૮૫૭ ના બળવા વખત વેગ ક્રોધ અને ધર્મોન્ધતાની સલાહ સંભળાવા લાગી હતી તે વખતે એમણે પ્રેમ દયા ક્ષમા અને પરધર્મસહિષ્ણુતાના ઉદાર ભાવથી પ્રેરાઈ, પૂર્ણ દીર્ઘદષ્ટિ અને હડાપણ પૂર્વક હિન્દુસ્થાનને એનો “ મંગ્લા ચાટી ”— એક મહારાણીને યોગ્ય ગાભીર્યાવાળો, તેમ જ ‘ એક સ્ત્રીને શોભે એવો ’ મૃદુ લાળા અને મૃદુ લાગણીથી ભરેલો પ્રજાહક્ષ્તો લેખ—આપ્યો છે.

જ્યારે લૉર્ડ મેટર્લે એક પ્રસંગે એમને કહ્યું કે અમુક પગલું ભરવું સગવડભરેલું છે, સારે એમણે જવાબ નોંધ્યો: “ હું સગવડ-અધવડ સમજતી નથી. મને તો માત્ર સારું અને ખોટું શું-કર્તવ્ય શું અને અકર્તવ્ય શું—એ ભેદ જ સમજાવવામાં આવ્યો છે. ” આ રીતે સુખદુઃખનો અનાદર કરી કર્તવ્યજાવના સિદ્ધ કરવામાં જ એમણે સ્વજીવનનું સાર્થક્ય માર્યું હતું.

સ્ત્રીતરીકે પણ એમની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે: પતિ ઉપર અત્યંત પ્રેમ દર્શાવી સમસ્ત પ્રજાને એમણે સ્ત્રીપુરુષના સંબંધનો ઉત્તમ બોધ આપ્યો છે એમ આખી ખ્રિશ્ચ પ્રજા એકે અવાજે કહી રહી છે. એમના વૈધવ્યકાળની વૃત્તિ તો ખરેખર આપણી આર્યભાવનાને સપૂર્ણરીતે સન્તોષે એવી છે. પતિની હયાતીમાં જે અનેક આનન્દ

પ્રમુખોમાં મહાસતી, તે જ મહારાણી વૈષ્ણવેશ્યા પ્રાપ્ત થતાં એક પ્રકારના એકાન્તવાસ અને વૈરાગ્યમાં જ કાળ નિર્ગમન કરવા ત્રાગ્યાં; અને તે જ સાથે, પ્રજા રૂપી બાળકપ્રતિ પોતાની ફરજો બજાવવામાં પણ જરાએ ન્યૂનતા રાખી નહિ । હિન્દુસ્થાનને આ અસાધારણ પ્રેમ ઉપજાવે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

પરમાત્મા એમના આત્માને શાન્તિ આપે એવી હિન્દની ખરા હૃદયની પ્રાર્થના છે.

“ May children of our children say,

She wrought her people lasting good;

Her court was pure; her life serene;

God gave her peace, her land reposed;

A thousand claims to reverence closed;

In her as Mother, Wife, and Queen. ”

(Tennyson.)

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની ‘ એમ. એ ’ની પરીક્ષામાં ચાલુ દેશી ભાષાઓનું દાખલ થવું.

હાલ થોડાક દિવસ ઉપર મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની સેનેટે બહુ આગસનું પગલું ભર્યું છે: ‘ એમ. એ ’ની પરીક્ષામાં સાહિત્યના વિષયમાં અંગ્રેજ ઉપગંત સંસ્કૃત આદિ પ્રાચીન ભાષાઓ લેવામાં આવે છે તેને બદલે આવતી દેશી ભાષાઓ—ગુજરાતી, મરાઠી અને કાનડી ભાષાઓ—પણ લઈ શકાય એવો કસ્ટોમ થયો છે. મરેના બાલુવામાં છે કે આજથી કેટલાક વખત ઉપર આ દેશી ભાષાઓને યુનિવર્સિટી પામે થોડા સત્કાર અપાવવાનો ઉપક્રમ મંજૂર થઈ ગયો હતો, અને એમનો પૂરું આગ્રહ હતો કે આ ભાષાઓ કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં સર્વત્ર દાખલ થવી જોઈએ, પણ કેટલાક પારસી તથા અંગ્રેજ ગૃહસ્થોના મત વિરુદ્ધ પડવાથી એમની દરખાસ્ત પસાર થઈ શકી નહતી. વિરુદ્ધ દલીલ એવી હતી કે આ ભાષાઓમાં પૂરતું સાહિત્ય નથી, તથા પારસી વગેરે કોમોને ‘આથી અન્ય વર્ગની’ સરખાણીમાં બહુ અન્યાય થવાનો સંભવ છે. આમાંની પ્રથમ દલીલના ઉત્તરમાં મંજૂર થઈ ગયેલા મરાઠીનું સાહિત્ય કેવું વિશાળ છે એ જાણે એક લેખ લખી બતાવી આપ્યું હતું, તથા ગુજરાતી સાહિત્યની વિશાળતા પણ એના વિદ્વાનોને મુખે સિદ્ધ કરી આપી હતી. બીજી દલીલ નજીવી હતી તથાપિ એ ઉપર રહામા પડ્યો બહુ આગ્રહ જોઈ, એમણે એવો માર્ગ સૂચવ્યો હતો કે આ ભાષાઓ ‘ એમ. એ ’ની પરીક્ષામાં ‘ પસંદગીના વિષય તરીકે દાખલ કરવી, જેથી કોઈપણ તરફની અડચણ રહેતી નથી. પરંતુ કયાની મદદપિંથીનો આ વિચાર એમના પરસોડાગમન ‘ પછી પણ પાર પડ્યો જોઈ આપણ સર્વે ખુશી થઈએ છીએ, અને આ નવા ધારાને પરિણામે આપણી ચાલુ દેશી ભાષાઓ વિશાસ અને ઉત્કર્ષ પામે એમ આશંસા રાખીએ છીએ.

“ માપા સાચા હે સદૃઢ, સંસ્કૃત સો ઈ મૂલ
મૂલ રહત હૈ ધૂલમેં શાચામેં ફલ ફૂલ ॥ ”

આ વાક્યમાં ધણું સચ છે. સંસ્કૃતઆદિ પ્રાચીન ભાષાનો અભ્યાસ અર્વાચીન દેશી ભાષાને ઉપદ્રવક છે એમાં સંશય નથી, અને જેઓ આ દલીલથી પ્રાચીનભાષાના અભ્યાસનું સમર્થન કરે છે તેઓનું કહેવું વળંનદાર છે એમ ગ્રીક અને લૅટિન ભાષાદ્વારા ખીલેલી અંગ્રેજી વગેરે ભાષાના ઇતિહાસ ઉપર લક્ષ દેતાં સહજ સમજાય છે. પરંતુ આ વાતની સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે યુનિવર્સિટી બધાં સુધી ચાલતી દેશી ભાષાઓની ઉપેક્ષા કરશે ત્યાં સુધી તે ભાષાઓમાં ગૌરવ આવવા સંભવ નથી અને તે વિના એ ટુંજવાવાની નથી અને ટુંજવાયા વિના એ ખીલવાની નથી. હિન્દુસ્થાનમાં યુનિવર્સિટીઓએ માત્ર વિદ્યાના અલકારગૃહરૂપે ન રહેતાં વિદ્યાને લોકોપયોગી કરી આપવામાં સહાય થવાનું છે, અને આ રીતે દેશના છવનને સહય કરવામાં એક સાધનભૂત જે અર્વાચીન દેશી ભાષાઓની ખીલવણી તે સંબંધી કર્તવ્ય બનવવાનું છે.

અમને લાગે છે કે કૉલેજના ‘પ્રિવિયસ’થી માંડી ‘બી. એ’ વા ‘એમ. એ’ પર્યંતના અભ્યાસક્રમ માટે આ ચોળેના થઈ હોત તો ખરેખરે લાભ થવા સંભવ હતો, પરંતુ “અ-કરણાન્મન્દકરણં શ્રેયઃ” એ ન્યાયાનુસાર હાલ જે થયું છે તેટલાથી સંતોષ માનવાનો છે.

ગુજરાતીનો અભ્યાસ ‘એમ. એ’ની પરીક્ષાને યોગ્ય થવા માટે કાંઈક નીચે પ્રમાણે પેપરોની સામાન્ય ગોઠવણ થવી જોઈએ એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે:—

(૧) પેપર (પ્રશ્નમાલા)—૧. અતિપ્રાચીન (જૈન) ગુજરાતીનો એક અન્ધ.

૨. પ્રેમાનન્દ, સામળ.

૩. નરસિંહમહેતા, અખો, બોળે, દયારામ.

૪. દક્ષપત અને નર્મદ.

ધ્યાનમાં રાખવાનું કે—આ કવિઓના સર્વે અન્ધો ભાષાંશમાં સારી રીતે સમજવા, અને ઉપરાન્ત ગ્રંથેકનો બહોળીરીતે અભ્યાસ કરવો: જેમકે, પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનો મૂળ મહાભારતપુરાણાદિક સંસ્કૃત અન્ધો સાથે; તથા એનાં નાટકો સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્ર સાથે; સામળ પણ યથાસંભવ મૂળ સંસ્કૃતઅન્ધો સાથે; તથા એના સમયના સંસારચિત્ર સાથે; અખો વગેરે, શંકરાચાર્ય વક્ત્રમાચાર્ય આદિ તથા એમના અનુયાયિઓના સવિસ્તર વેદાન્તસિદ્ધાન્ત સાથે, તથા જ્ઞાન ભક્તિ આદિની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓના ઇતિહાસ સાથે; દક્ષપત નર્મદ એ અર્વાચીન સમયના સંસારસુધારા સાથે—અવલોકવા.

૨. પેપર (પ્રશ્નમાલા)—(૧) ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ.

(૨) ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

ધ્યાનમાં રાખવાનું કે—(૧) માં વૈદિક, સંસ્કૃત, દેસ્ય, અપભ્રંશ, પ્રાકૃત, ગુજરાતી અને તત્સમ મગદી કાસરી આદિનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. (૨) માં અતિપ્રાચીન ગુજરાતીનો તેમજ તે તે સમયના ગુજરાતના ઉપયોગી ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ થાય છે.

૩. પેપર (પ્રશ્નમાલા)—નિબન્ધ.

અન્યાવલોકન.

• વેદાન્તવિચાર અને પરચુરણ પ્રબોધ—આ અન્યને રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર ગૃહસ્થ “રા. રા. લક્ષ્મીભાઈ પ્રભાશંકર (કુળકથાકર), રાયકવાળ બ્રાહ્મણ, રહેવાશી રાહેર વડોદરા, હાલ વસ્તી શ્રી સિદ્ધપુર ક્ષેત્ર, કડી પ્રાન્ત-ગિલ્લે વડોદરા” છે. “‘હું’ અને ‘તું’ એ શબ્દ જૂઠા છે, યદ્યપિ વાચકવર્ગને ‘તું’ રૂપે ઝાળખાવવા સ્વચ્છરૂપે ‘હું’ મૂકું છું” ઇલાદિ ભવ્ય અર્પણપત્રિકાથી અન્ધારંભ થાય છે. ત્યાર પછી “યૂક્તશીટલ તપાસવા તથા કાગળ પત્રો લખવા વિગેરેમાં મદદ કરનારનાં મુખ્યારક નામોની યાદી” “શુદ્ધિપત્ર” ઇલાદિ આવે છે. અન્યકારનો ઉદ્દેશ પ્રસ્તાવનામાં નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યો છે:—

“આ અન્યમાં જે જે હકીકત દાખલ કરેલી છે તે કાંઈ ફક્ત માનમેળવવા અથવા શ્રેષ્ઠપણું બતાવવાના હેતુથી છે એમ કોઈએ પણ સમજવું નહિ, પરંતુ સર્વમનુષ્યોનો ધર્મ છે કે સારમાં સાર જે વસ્તુ હોય તે કરવી. એ પ્રમાણે આખા જગતમાં શોધ કરતાં તથા મનશક્તિથી વિચાર કરતાં સાર વસ્તુ ઈશ્વરનું જ્ઞાન જણાવું તેથી તે ઉપર મન લગાવી હમેશ મનન થવાને વાસ્તે આ હકીકતનો સમુદાય કરેલો છે.” (ધ્યાન ખેંચનાર દાષપો અમારા છે.)

“મૂલ અર્થ મોટો છે એટલે તે વાંચવા તરફ સજ્જન વાંચનારનું લક્ષ લાગી રહેલ હશે માટે હવે અર્થ સર કહું છું માટે વાંચનારનું લક્ષ તે તરફ જવું નેહએ.” એમ “સંજ્ઞાન વાંચનાર” ઉપર કૃપા કરી પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરી છે.

જે ઉપર “વાંચનારનું લક્ષ લાગી રહેલ હશે” એમ અન્યકાર માને છે તે વિષય હવે શરૂ થાય છે—જેમાં “તત્ત્વજ્ઞાન” વિવેક, વિચાર, આત્મા વિશે જૂઠા જૂઠા મત, ‘સંસાર’ ‘ધર્મ’ ‘ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ તથા તેનું સ્વરૂપ’ ઇલાદિ ગંભીર વિષયોની સાંપ્રદાયિક મનાતી, પણ પ્રચલિત: શ્રવણમનનાં નિર્દિષ્ટાસન અને અનુભવ સર્વાંશે શન્ય એવી, અર્થાત્મા છે. એ અર્થોને અન્તે અન્યકાર કહે છે કે એમણે બતાવેલી “સ્થિતિઓ ક્રમશઃ પ્રાપ્ત કરી લઈએ તો પૂર્ણ બ્રહ્માનંદમાં મળી ગયા એટલે આત્મા પરમાત્મા એક થઈ ગયો એમાં કંઈ પણ સંશય રહે નહીં.” કેવળ આત્મન્દ, પણ અન્યકારને એટલે. એની મુલ્યલક્ષતા વિશે શંકા હિતપત્ર. ચર્તા પોતે બ્રહ્મની સમાધિમાંથી નીકળી “નિર્વિદ્યે અને હેંશીઆરીથી સસાર પસાર કરવાની” વાત ઉપર એકએક ઉતરી પડે છે. કહે છે કે “પણ ઉપર પ્રમાણે પણ ને બની શકે નહીં તો માત્ર સંસાર નિર્વિદ્યે અને હેંશીઆરીથી પસાર કરવા માટે નીચે બતાવેલી કહેવતો છે તે અનુભવથી એટલે સંસાર બીન અડચણે પસાર કરી શકશે એમ અમારી ખાત્રી થએલી છે” ‘એક છટ્ટને લાવ રાખીને ભજવો’ ‘ગર્ભશ્રીમંતાઈ રાખવી,’ ઇલાદિથી માંડી આશરે ત્રણસોએક કહેવતોનું વિસ્તૃત આલે છે—જેમાં ‘ખરી મહેનતથી દ્રવ્ય નેહવું’ ‘દુઃખ આવે કરવું નહીં’ એની સાથે ‘સ્ત્રીને સાચું કહેવું નહીં’ ‘દેવું કરીને પણ દોકરો પરણાવવો’ ‘પાનની ખીડી તપાસીને ખાવી’ ‘હરેક બાજતમાં નાહા ખારી રાખવી’ ઇલાદિનો પણ સમાવેશ થાય છે. નીચેનું બ્રહ્મસૂત્ર પણ હમેશ પાઠ કરવા જેવું છે.

“ ચક્ર સેવ્યં, વક્ર સેવ્યં, ન સેવ્યં કેવલ નૃપ;
ચક્ર વક્ર અપ્રસાદેન, આહ્વાણો ભવતી રાક્ષસા ”

ત્યાર પછી “ મનુષ્યના જન્મનું સાર્થક ” આવે છે—જેને અગે મિ. કુર્બાંકલકરે પ્રસંગોપાત્ત આપણા અત્તાન ગ્રેન્સુઓટોએ જવણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરવા જેવી એક આમત બનાવી છે. તે એ કે “ કાળીયો સર્પ શ્રીકૃષ્ણને વંદન કરીને જન્મનાં નદીમાંથી નીકળી અમરક દ્વીપમાં પશ્ચિમ બાજુએ એક અખાતમાં પોતાનું રેઠાણું કરીને રહ્યો. તે કાળીયાના નામ ઉપરથી તે અખાતને ‘અદ્ધ ઓદ્ધ કાલીદ્વર્નીયા’ કહે છે. અમરક આ શબ્દનો અપભ્રંશ થઇને તેને હાલ અમેરિકા કહે છે એમ લાગે છે ” !! છેવટે “ સર્વ સુખનો સંગ્રહ જ પરમેશ્વર તેના પ્રત્યે આપણી સર્વ ચિત્તવૃત્તિ સ્થાપન કરવી એટલે તે સર્વ વૃત્તિને વિખાળેને જ એક ઇશ્વરને જ એમ કહીને દેહાંતે તેમનો લય ઇશ્વર સ્વરૂપમાં કરવો એ જ મનુષ્યજન્મનું ખરું સાર્થક છે ” એમ આ પ્રકરણનો ઉપસહાર થાય છે.

પછી તુરત પાનુ ફેરવતા જ “ યાદી બધીને ઉદાહરણની વીગત નીચે પ્રમાણે સુવાવડવખતે—

જ ૧ બાર દેવદાર પાત્ર

જ ૧ મમાસો.

જ ૧ વજ્ર ખુરાસાની

x x x x x x

જ ૧ વતાકડીની જડ

જ ૧ કાકડાસિંચી.

x x x x x x

લુમકે જ ૨૦) લુના ભાર ”

ઇત્યાદિ આવે છે. અગે પહેલાં કોઈક પરોપકારી વૈષ્ણવી આપેલી આ જાહેરખબર હંશે એમ ધારેલું, પણ એ અમારી ભૂલ હતી: અન્યનો જ આ ભાગ છે.

આગળ ચાલીએ એટલે “ અગાઉથી ત્રાહક ધનારનાં મુખારકે નામોની યાદી અતુક-મવાર ” આવે છે. ત્યારપછી ૨૨ “ મદર પુત્રકતા એજટોનાં નામની યાદી, ” ત્યારપછી અગ્રેજ Errata આવે છે. Errata નું Errata આપવું રહી ગયું જણાય છે—જે ખામી બીજી આવૃત્તિ વખતે પૂરી પાડવામાં આવશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

હજી આટલેથી સમાપ્તિ થતી નથી. હવે અગ્રેજ લેખ શરૂ થાય છે. “ Certain Sayings about the Existence of God... ” “ The Mahatmas ” ઇત્યાદિ મયાળા નીચે ગ્રો. મેક્સમૂલરના “ રામકૃષ્ણ પરમહંસ ” ના કેટલાક ઉતારા—અત્રલ કોમ્પોઝિટરના સુધારા વધારા સાથે—દર્શન દે છે.

આ પ્રમાણે અન્યનું સ્વરૂપ છે. આટલું સ્વરૂપવર્ણન જ બસ છે. અને અન્યકાર તેમજ વાચક કબૂલ કરશે કે આ સ્વરૂપવર્ણન કરવામાં અમે જરા પણ સ્થલમંડાયને આટો આવવા દીધો નથી. “ આખા જગતનાં જોષએ છીએ તો કેટલાક લોકો પોતાની આંખમાંનું રહેલું ઘુસણું નહીં દેખતાં બીજાની આંખમાં તરબલુ દેખે છે, અને લાગલા જ સામા માણસની નિન્દા કરવા માંડે છે. એનું કારણ તો એટલું જ જણાય છે કે માધાના વિકારમાં ગરક પડી વાતની મમજણ તેમને પડતી નથી ” એ પ્રસ્તાવનામાં આપેલો અન્યકારનો ઉપદેશ સારી રીતે અમરણમાં રહેવાથી એમના અન્ય સંબંધી વિવેચન કરવા અમારી હમ્મશ થતી નથી. આટલી જ નોંધ બસ છે.

રા. લલુભાઈના આ પુસ્તકે અમને અધધડી બહુ આનન્દ આપ્યો છે, અને તેમાટે અમે એમનો પૂર્ણ ઉપકાર માનીએ છીએ.

પારકાની નિન્દા કરવામાં, અનીતિથી દ્રવ્યોપાર્જન કરવામાં, આજસુ ધર્મપડી રહેવામાં, કે અનિષ્ટ નવલકથાઓનો કચરો ઉત્પન્ન કરવામાં કાલનિર્ગમન કરવા કરતાં આ પ્રમાણે ઉચ્ચ વિષય ઉપર ખરાખોટા બે અક્ષરો સન્મતિપૂર્વક લખવા એ બેશક સારું છે, અને આવા ગ્રન્થ રચવામાં વખત કદવો તે કરતાં પણ “ હરિ ” નું બે અક્ષરનું નામસ્મરણ કરી સંસારસમુદ્રમાં વિહરવું, અને આખરે એ સમુદ્રને તરવો એ અધિક સારું છે.

સામળભટની કવિતા.

(મળેલું.)*

વાર્તાના લખનાર તરીકે મુખ્યસિદ્ધ મહાકવિ સામળભટથી ગુજરાતી વાંચનાર ભાગ્યેજ અગ્નિજ્વા હશે. કવિ સામળભટની કવિ તરીકે ખ્યાતિગુજરાતમાં વધવાથી માત્ર પ્રગણના સુંઝ ગામનાં પટેલ રખીદાસે તેમને તેમની પોતાની સમીપ રાખી આજીવિકા ચાલવા જોગ પસાયતું આપી, પોતાની ઉદારતા બતાવી; ઉદરનિર્વાહાર્ય અન્ય પ્રયાસ કરવાની ચિંતા કવિ સામળભટને મટવાથી તેમણે પોતાની કવિત્વશક્તિ બતાવવાને આરભ કર્યો; અને નવનવીન કાવ્યો અને વાર્તાઓ રચી પોતાના આશ્રયદાતાને, તેમ ગુજરાતી વાંચનારને પ્રસન્ન કરવાને શ્રમ સેવા માંડ્યો. અને તેમનો તે શ્રમ સર્વથા સાર્યક પણ થયો છે.

કવિ સામળભટ કવિવર્ષ પ્રેમાનંદના સમકાલીન છે, અને જે આરસમાં ઉભય કવિ ગુજરાતમાં આરોગ્ય હતા, તે વખતની ગુજરાતની બહાર એક જોર પ્રકારની હતી. કવિ પ્રેમાનંદની સાત ઉચ્ચ પ્રકારની રમિક કવિતા એક તરફ આનંદથી ગવાતી હતી, અને વાચકને છક કરી નાંખતી હતી; ત્યારે કવિ સામળભટની કવિતા ગુજરાતીઓને પોતાના તરફ આકર્ષતી હતી. અર્થાચીન સમયમાં જેમ કવિ નર્મદાસ કરની મસ્ત વાણી, અને કવિ દલપતરામની સૌમ્ય વાણીથી ગુજરાતીઓ રસાસ્વાદ બેવાને ઉત્સુક જણાતા હતા, તદનુસાર કવિ પ્રેમાનંદ અને કવિ સામળભટની કવિતાને રમણ ગુજરાતી મહાગતરદ્ધી અભિવંદન આપાતુ હવું, અને તેના પરિણામે ગુજરાતી ભાષામાં કવિ સામળભટ તરફથી સારું સાહિત્ય વારસામાં રહ્યું છે.

એ તો નિર્વિવાદ હરી ચૂક્યું છે કે, કવિવર્ષ પ્રેમાનંદની કવિતા ઉચ્ચ પ્રકારની હોવાથી તેઓ મહાકવિની પદવીને સર્વથા લાયક છે, તેમ કવિ સામળભટ પણ પોતાના અલંકૃત કાવ્યોના પ્રભાવે કવિ પ્રેમાનંદથી કંઈ ઉતરતા પરતુ પદ વાર્તાકાર તરીકે સર્વથા ગુજરાતીઓને પ્રિય ધર્મ પટેલા છે, એટલું જ નહિ પણ તેમના અપૂર્વ કાવ્યચાતુર્યના યોગે તેમને પણ મહાકવિ તરીકે ઓળખ્યા છે. કવિ સામળભટની કવિતા લખવાની રાચઆત થયા પછી કેટલેક સમયે ઉત્તેજન મળવાથી તેમનો પ્રયાસ તે દિશામાં અધિકાધિક થવા માંડ્યો,

* મુદ્દનના પારિતોષિક ગુજા લખનાર—“ ગુર્જરગિરોન્કર્યેન્ધુ ” રા. રા. અબાશંકર મહારાજે બદ્.

અને તેના પરિણામે તેમણે સારાં સારાં વાર્તાનાં પુસ્તકો, સમસ્યાઓ, ધ્રાસ્તાવિક કાવ્યો, અને એવા ઈથો લખવા માંડ્યા. સાંપ્રત કાલમાં જ્યારે રચણે રચણે નવલકથાઓ વાંચવાનો પ્રચાર માલૂમ પડે છે, ત્યારે તે સમય પદ્યબંધ વાર્તાનો હતો. અને તે શોકરુચિને તૃપ્ત કરવાના હેતુથી સામળબટ તરફથી વાર્તાનાં પુસ્તકો ધણાં રચાયાં હોવાં જોઈએ. આ વાર્તાઓનું વસ્તુ ધણું કરીને ધાર્મિક, હિંદી, સંસ્કૃત અગર ખેડોડે સાંભળેલી ગાથાઓ છે, અને તે લઈને તેને ચતુરાઈથી યથાર્થ રૂપ આપી, એપ ચલાવી, તદ્દન નવા રૂપમાં ગુજરાતી વાંચનારની સમક્ષ મૂકી વાંચનારને મોહિત કરી નાખ્યા છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદની આખ્યાનો લખવાની ઢબ, ઢાળ, રામઘી, મેવાડો, કેદારો, બિહાગ, બિલાવર, કડવાં આદિ રાગો પસંદ કરવાની હુતી. ત્યારે આ કવિની પસંદગી તદ્દન અન્ય પ્રકારની છે, અને તે છેંદની છે. મૂલ સંસ્કૃતમાં નહીં પણ હિંદી ભાષામાં લખાયલા છંદપય, ચોપાઈ, દુહા, સંવેયા, કવિત, વગેરે ગુજરાતી ભાષામાં અપ્રચલિત છેંદોને લખી ગુજરાતી કાવ્યને એક નવીન પ્રકારનું ગૌરવ અર્પી વાંચનારને પણ તદ્દન નવી કૃતિ દર્શાવવાનું માન કવિ સામળબટને ધટે છે, અને તેની તમામ કાવ્યરચના દોદરા, ચોપાઈ, છંદપા, મનહર, જૂલજૂઆ આદિ છેંદોમાં છે.

મગ્ગપત્તીશીની વાર્તામાં સામળબટે વિક્રમની ચતુરાઈનો યથાસ્થિત ભાસ વાંચનારને થાય તેવા પ્રશ્નો વાર્તાના રૂપમાં રચી, પ્રત્યુત્તર તેની પાસે કઢાવી પોતાનું ચાતુર્ય બતાવ્યું છે. કવિ પ્રેમાનંદે પ્રાચીન ઐતિહાસિક, અને પૌરાણિક ગાથાઓ લઈ આખ્યાનો ગ્રંથિત કરી ધર્મમાર્ગ બતાવ્યો છે. તેનો એપ સર્વદા ધર્મરબક્ષિતનો આશય લક્ષમાં લઈને છે, ત્યારે કવિ સામળબટની સંસારના કર્તવ્યમાં કુશલતા, પોતાના વાંચનારને કરી આપવી એ પ્રતિ પ્રવૃત્તિ છે; અને પ્રધાન હેતુ તેમનો એ છે એટલે જાને કવિનો પ્રયાસ વિપક્ષે સર્વોત્તમ, કિંબહુના ? સર્વોત્કૃષ્ટ છે !

કવિ પ્રેમાનંદની પૌરાણિક ગાથાઓ રચવાને મતિ પ્રેરાઈ તેનું કારણ પોતે કથા કરતા હતા; તેથી પોતાના ધંધાને પોપાય એ દિશા તરફ પ્રયત્ન કરતા હતા. ત્યારે સામળબટનો આશય સભારંજનનો પ્રધાન હોવાથી વાર્તાકાર તરીકે, બારાટની ગોડે તેમનો પ્રયાસ હતો. તેમને સભારંજક થઈ માન મેળવવું હતું, જેથી નૂતનકૃતિ દર્શાવવા તરફ ખંતથી પ્રયત્ન કરતા હતા. સભારંજન માટે વાર્તા વાંચવાનો શોખ લગાડનાર ગુજરાતી કવિમાં અગ્રગણ્ય કવિ સામળબટ છે. અને ગુજરાતના ધણા લાગમાં તેમની કવિતા સુપ્રસિદ્ધ છે. ત્યારે આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદકવિનાં ઉત્તમ કાવ્યો, આખ્યાનો, ધાર્મિકગ્ગનોના હૃદયને અલંકાર પ્રીતિકર છે.

કવિ સામળબટ સ્ત્રીચરિત્રના નિપય ઉપર ધણા ઉતરી પડ્યા છે, અને તેનાં દુષ્ટચો બતાવવા તરફ પોતાની સખત કલમ ચલાવી છે:—

અનૃતં સાહસં માયા મૂર્ત્ત્વમતિહોમતા ।

અધ્ધાચિર્નિર્દયત્વં ચ સ્ત્રીણાં દોષાઃ સ્વભાવજાઃ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં જે દુર્ગુણો જણાવેલા છે તે સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક હોય છે તેનું દિગ્દર્શન તેમણે પોતાના કાવ્યમાં વિવિધરીતે બતાવી સ્ત્રીની અધમતા સાબીત કરી આપી છે.

કવિ સામળબટના કાવ્યમાં આ ઉપરથી તદ્દન અનીતિ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે એમ નથી. પરંતુ એવા વિવેચન અંતે નીતિ સ્થાપિત કરવાનો સ્તુલ ઉદ્દેશ જણાય છે. અને તેનું એક મજબૂત ઉદાહરણ તે દળદાર વાર્તાનું પુસ્તક ' શુકબહોતેરી ' ઉર્ધ્વ ' સૂઝ-બહોતેરી ' છે. આ વાર્તામાં પોપટ બોહોતેર વાર્તાઓ પોતાના શેઠની સ્ત્રી જાનકમ કરવા જતી હતી તેને કહેલી તે છે અને તેનું વસ્તુ આ પ્રમાણે છે:—

મેના અને પોપટ એ પક્ષીઓને સુખત કરી એક શેઠ વાહાણુવટી યર્ધ વિદેશ કમાવા જાય છે; તેની નવયૌવના સ્ત્રી પતિવિરહથી કામાતુર થતાં જાનકમ કરવા જવાને તૈયાર થાય છે, તે બોધ મેના સહનન યર્ધ શકવાથી તેને કહુ રાખ્દો તિરસ્કારયુક્ત કહેછે. જ્યો કોધા-વેશમાં ' કામાંચો નૈવ વદ્યાતિ ' એ સૂત્રાનુસારે પેલી કામાંધ સ્ત્રી મેનાને મારી નાંખે છે. એ પ્રકારે બોધ પોપટ એટી જઈ તેને અટકાવવાને યુક્તિ કરે છે, અને શેઠાણીને અનુ-કૂળ યર્ધ તેની દુર્મતિયું નિવારણ કરે છે, કામાવેશમાં આવી સ્વચ્છંદ જાનકમ કરવા જતી યૌવનાને સંબોધી તે અમુક કાર્યમાં કુશળ છે કે કેમ ? આદિ પૂછી તે જણાવે તેની ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી તે પોપટને પૂછે છે કે એ શી રીતે ? એટલે પોપટ વાર્તા ચરુ કરે છે, અને એવી જાનિણી સ્ત્રીઓની કૃતિ દર્શાવે છે વાર્તામાં ને વાર્તામાં રાત્રિ વ્યતીત થતાં પ્રાતઃકાળે તે ધરકામમાં લાગે છે, અને બીજા દિવસે સજ્જ યર્ધ જતી વખતે વળી પોપટ પૂછીને તેને શકે છે અને અમુક સ્ત્રીના જેવું ચાતુર્ય જાનકમ કરનારીને બોધએ આદિ કહીને તેને લલચાવે છે અને તેથી તે સાંભળવામાં શેઠાય છે. એ રીતે બહોતેર દિવસ પર્વત વાર્તા કરીને જાનકમ માટે જવા પ્રવૃત્ત થએલી સ્ત્રીને તે શેઠી રાખે છે. મુદત પૂરી થતાં તેના પતિ આવે છે, અને તેઓ દપતી પ્રેમથી જોડાય છે. એ રીતે પોપટ, ચાતુર્યથી તે સ્ત્રીના શિયળનું રક્ષણ કરે છે. એકંદરે આ વાર્તાના અંધમાંથી વાંચનારને જોવાનું, જણવાનું, અને સમજવાનું ધણું મળી આવે છે. તેમ કવિ સામળબટ અદ્ભુત કૃતિની પ્રતીતિ પણ થાય છે. વસ્તુસંકલના એવી તો ઉત્તમ છે કે, વાંચનારની ઉત્કંઠા ઇચ્છા અંધનું છેલ્લું પૃથ્થ હાથમાં આવ્યા સિવાય તૃપ્ત થતી નથી, તેમ તેનો શ્રમ પણ સર્વદા સાર્યક થાય છે !

'સિંહાસનચત્રીસી'માં પણ રાજ્ય વિક્રમનું પરદુઃખમંજનપણું, તેની ઉદારતા, તેની કુલીનતા, તેનું પરાક્રમ આદિ સદ્ગુણનું વર્ણન પૂતળાઓના મુખે કરાવી તેવી યોગ્યતાવાળાને માટે આ સિંહાસન છે, અન્યને માટે નથી, આદિ જણાવી વાંચનારને પોતાની કુશળ બુદ્ધિથી હીંગ કરી નાંખે છે.

કવિ સામળબટ ઉત્તમ અને અધમ બન્ને પાત્રો પોતાની વાર્તામાળામાં ગૃથી-આલેખી-જતાવવામાં બાકી રાખી નથી, તેને વાર્તાનો આલેખ સર્વથા જનપ્રિય નિવડ્યો છે. આ જ તેની કૃતિનું બીજું દૃષ્ટાંત તે 'પંચદંડ' છે. નગરચર્યા બેતાં વિક્રમના જોવામાં એક કુલદા સ્ત્રી સતી થતી જોવામાં આવે, તેથી તેને અટકાવતાં, સ્ત્રીએ કહ્યા ઉપરથી તપાસ કરતાં ' પોતાનાં પગ તમે રેલો ' આવ્યા જેવું જણાયું—આદિ પ્રસંગ, પંચદંડની પ્રાપ્તિ વગેરે અદ્ભુત વર્ણન, તેના અધમ પાત્રોને ચિત્રી બતાવી સ્ત્રીઓની અધમતા સાબીત કરી આપી છે, તેમ અબળા આગળ પુરુષ કંઈ હિસાબમાં નથી, તે પણ બતાવી આપ્યું છે.

કવિ સામળભટ્ટે પણ પોતાની કૃતિમા સાર્થકતા મેળવી છે એટલે ઉત્તમ પ્રશસાને પાત્ર છે પ્રકૃત વિવેચન કવિ સામળભટ્ટની કવિતા સંબંધે છે, એટલે પ્રધાન હેતુ તેમની કવિતાનું દિગ્દર્શન કરાવવું તે છે અને તેથી ઉપસહારના બે બોલ લખી આ વિષય સંપૂર્ણ કરવો ઉચિત ધાર હું

કવિ સામળભટ્ટની કવિતામા ધણીખરી કવિતાઓ ઉત્તમ અને મનોવેદક છે, તેથી તેમના પ્રત્યેક અથમાની તેની કવિતાઓ સુટી કાઢી આ વિવેચનમા ઉમેરવાનો મ્હારો ઇરાદો હતો પરંતુ તેમ કરતા અસત વિચાર થાય એમ ધારી તે વિચાર જવા દઈ માત્ર અથના સંબંધે દુકામા બે બોલ કહી પતાવી દીધું છે

આ કવિની કવિતામા ભુરમે ઘણો માવજૂમ પડે છે અને તેના વેગમા તેણે અમા ધારણ છૂટ લઇને હિંદી, સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી વગેરે ભાષાઓના શબ્દો મારીમચરડીને બંધમેસતા કરી દીધા છે, તેા પણ તેમણે ગુજગતી ભાષાની ઝમઝમ કાયમ ગંભી ગોભાની છે

આ કવિતા 'છપ્પ' છંદ વણા ઉત્તમ છે અને જેમ હિંદુસ્તાની ભાષામા 'ચંદ છંદ પદ મુરદા દુરો બિહાગદમ' આદિ ખિની તેના અમુક વૃત્તમા ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવી છે, તેમ ગુજરાતી ભાષામા ત્રિ સામળભટ્ટના છપ્પા તે છાપા જ છે એમ એટલે અવાજે સર્વ કબૂન કરે છે આ છપ્પ છંદમા ધણીખરા સંસ્કૃત શ્લોકોનો સાર આપ્યો છે તેમ કહેવોતોનો ઉપયોગ વ્યા છે 'જીવિતો મદ્ર પદયતિ' એ મુગવાક્ય લઇને 'શવતો ના ભદ્રા પામશે' લખ્યું છે અને તે વાક્ય તો એક દરેણીકૃપ ગુજગતી ભાષામા થઈ પડ્યું છે વળી તેના છપ્પા ધણીખરાને નિદ્રાપ દેાય છે અને પ્રમ ગોપાત બોલી પણ બતાવે છે સારાશ કે તેમની કવિતા લોકપ્રિય નિનરી છે

જે સમયે સંસ્કૃત, અને હિંદી ભાષાનું જ્ઞાન, તેમ દેખવણીનો પ્રસાર પણ ઝાઝો નહી, તે પ્રમગે ઉત્તમ કાવ્યધી શ્રોતાઓના મનરંજન કરનાર બાહોશ કવિ સામળભટ્ટ સર્વદા માનને પાત્ર છે તે સમયને અનુકૂળ તે કવિ નિનર્યો હતો તે બદલ તો કહેવા જેવું જ નથી જો કે કાલકરીને લોકરચિ બદલાતી જાય છે હાલનો મમય વળી નવન ક્યાનો છે, તેનો જ વા વાયો છે, અને તે જના ત્યા જોનામા આવે છે, સારે કવિ સામળ ભટ્ટનો મમય વાર્તાનો હતો અને તે ઘેર ઘેર વચાતી હતી, તે તે સર્વને રૂચિમ્મર પણ થતી હતી વાર્તાદારા સુમેધ આપવાનો ઉદ્દેશ પણ ઘણે જગે પાર પડે છે અને તે આ કવિના વાર્તાના અથોપા લોકરચિથી મિદ્ધ થાય છે તે સમયના લોકો કવિ સામળભટ્ટની શુક-બરોતેરી, વિદ્યાવિવાસિની, બરાસકસ્તુરી, અને મુગપચીશીની વાતો આનંદભરે વાચતા હતા અને મમ થતા હતા વાર્તા વાચવાનો શોખ ગુજરાતી આલમને લગાડનાર કવિ સામળભટ્ટ છે આવાનવૃદ્ધ તેના કાવ્યને પ્રીતિપૂર્વક શ્રવણ કરતા હતા અને વાચનારને એક રસિકની પમ્તિમા ગણી તેનો સહાર કરતા હતા આ વાર્તાના અથોથી લોકોને બોધ પણ મળતો તે સમયે ગુજરાતી પ્રજાનું વાચન તે સામળભટ્ટના કાવ્યે અને કવિ પ્રેમાનંદ વગેરેના કાવ્યો હતા અને અદ્યપિ પણ કેટલેક સ્થળે તેના કાવ્યો વચાય છે અલણ અને બહુબો ઉભય વર્ગ તેના કાવ્યોને એકદ વખન પણ વાચે છે ખરેખર અલણને તેમથી નવનવી વાર્તાઓનો આનંદ મળે છે, સારે શિક્ષણ પામેલા વર્ગને પણ તેની કરિત્વશક્તિ આદિ ગુણોનું અવયોધન કરવાનું મળે છે મતનજ કે સામળભટ્ટની કવિતા વાચનાને કોઈ રીતે

નિરાશ થવા જેવું બનતું નથી. પોતાની શૃંગારિક વાર્તાઓની અસર વાંચનારને વિપરીત થશે એ કવિ પોતે સમજતા હતા, અને તેથી પોતે એક દોહરો લખી વાંચનારને શીખા-મણુ આપી છે. એ તો નિર્વિવાદ છે કે એક તીવ્ર શસ્ત્ર શસ્ત્રધારીની હુમગમથી તેના શત્રુના હાથમાં જાય અને તેથી તેને નોખમ થાય તેમાં શસ્ત્રધારીની જ ભૂલ છે, શસ્ત્ર બનાવનારની નથી; તદ્વત્ વાંચનાર વાંચવાહાથમાં લીધેલા અંથનો સારાંશ ન સમજતાં વિપરીત ભાગે દોરાર્ધ જાય તો તેનો દોષ અંકારને દેવો એ ઉચિત નથી. કવિ નર્મદાશંકરે અને કવિ દયારામભાઈએ પણ શૃંગારિક કાવ્યો લખી વાંચનારને સંબોધીને સદુપયોગ કરવા કહ્યું છે. અને તે રીતે કવિ સામગ્રજન પછુ પોતાની ફરજ અદા કરી છે.

નર્મદાશંકર કવિચરિત્રમાં એમની કવિતા સમ્બંધમાં લખે છે કે—“ કવિ સામગ્રજનની કવિતા સાહિત્ય અલંકારથી તેજદાર છે.” એકંદરે આ કવિના કાવ્ય વિષે કવિ નર્મદાશંકરના બોલોમાં કહીએ તો “ કવિ સામગ્ર જનની કવિતા—એ ગુર્જરી સ્થિતિ પ્રદેશમાં એક રંગમંડપ હોયની શું ? તેવી શોભે છે; કે જેમાં સ્ત્રી પુરુષો અતીતિ, મૂર્ખાઈ, વગેરેનું હાસ્યજનક નાટક નોંધી, દૃષ્ટાંત, કથન સાંભળી સુબોધ-શિક્ષા ગ્રહણ કરે છે.”

કવિ સામગ્રજનની કવિત્વશક્તિ વધવાનું, આટલા જાંઠા અથો લખવાની પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ પટેલ રખિયલદાસની ઉદારતા છે. ક્ષત્રિય રાજ્યની જૂની રસમને અનુસરી, દરબારીભાટની માફક પોષી તે દ્વારા પોતાની કીર્તિ અમર કરી છે. તેમ નવીન અથો રચાયા છે. જેથી રખિયલનું નામ કવિ સામગ્રજનની કવિતાના અસ્તિત્વ સુધી ગુર્જર ભૂમિમાં સદાકાળ ગવાશે.

વિદ્વાનોને અને કવિઓને આશ્રય આપી કાવ્ય અને બીજા અંધ, રચાવાનો પ્રાચીન રિવાજ માન્ય કરી આધુનિક કાળમાં પાશ્ચાત્ય દેશી વિદ્વદ્યે કિલોક દ્વાર્જસ સાહેબે કવિ દલપતરામ દ્વારા ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ શોધી ગુજરાતના નષ્ટપ્રાય લેખો તેમ ઇતિહાસને જળવી રાખી અમર કીર્તિ કરી છે, અને ગુજરાતી ભાષાને શાસ્ત્રગારવામાં પણ મણા રાખી નથી ! એવા એક વિદેશીય પણ દેશદાત્રત પુરુષનું અવિચળ નામ ગુર્જરગિરાના અસ્તિત્વ સુધી રહેશે. પ્રભુ ! અમારા ગુર્જરભૂમિના મહાન્ જૂષતિયોને એવી શુભ મતિ પ્રેરે અને તેઓ ગુર્જર કવિરત્નને આશ્રય આપી તે દ્વારા નવીન અથો ગુદાત્રી ગુર્જરગિરાનો વિજયધ્વજ દસ દિશે ફરકાવે !

આ લઘુ લેખ પૂરો કરતાં મ્હારે જણાવવું નોંધ્યે કે, કવિ સામગ્રજનના કાવ્ય-શુણ્ણનું દિગ્દર્શન મ્હારા તરફથી યથાશક્તિ કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ તેમની ખામી તરફ લક્ષ આપ્યું નથી. અને તે આપણું એ ઉચિત પણ નથી. મનુષ્યમાત્ર દોષને પાત્ર છે. તદ્વત્સાર કવિ સામગ્રજનની કૃતિ નિર્દોષ નહીં હશે, પરંતુ તેમનો પ્રયાસ તો ગુજરાતી ભાષાને આભારી છે અને તેથી સર્વદા ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આપણા દેશના પ્રખ્યાત પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર લખાવાના અભાવે તેમના સંબંધી વિપુલ માહિતી મળી શકતી નથી, અને તેથી કેટલીક વખત નિરાશ થવું પડે છે. આ કવિના સમ્બંધમાં પણ તેમ જ થયલું જણાય છે અને તેથી તેમના કવિતાના આ વિવેચનમાં વધુ લખવા બની શક્યું નથી તેને માટે આ રચને દિલગીરી પ્રદર્શિત કરી આ ટુંક લેખ પતાવી દેવાની રજા લઉં છું.

એક મુનિનો વૃત્તાન્ત.

(મળેલું.)

(અનુસન્ધાન ગત અકથી.)

પડિતસતોષરામ—આ તો મારે આપે મારી મસ્કરી કરી એમ સમજવું કે મારા અલ્પ પ્રયત્નની આપે મદ્દાભારત સ્તુતિ કરી એમ સમજવું? સાક્ષારમાલાલ, હું આપનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનું છું કે આપે આ ચર્ચા ચલાવી—જેથી મને થોડાક ખુલાસો કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. કેટલાક વખતથી મારા મનની અંદરનો બરાઈ રહેશે હિભરો કા-
 દવાની મને આજ હીક તક મળી છે. આ બ્રહ્માંડના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની કેટલેક ટેકાણે નિંદા થાય છે તે જોઈને મને અત્યંત ખેદ થાય છે. આપણાં ધર્મપુસ્તકોમાં લખ્યું છે કે જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે અને અધર્મનો વધારો થાય છે ત્યારે સાધુઓના રક્ષણને વાસ્તે, દુષ્ટોના વિનાશાર્થે, અને ધર્મની સ્થાપના કરવાને વાસ્તે ભગવાન વિષ્ણુ અવતાર લે છે. શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માનો આ જગતમાં અવતાર લેવાનો હેતુ જ ને અધર્મનો નાશ કરવાનો હતો તો તે પોતે જ અધર્મ પ્રતિપાદન કરે એ કેમ સંભવે? જે ભગવાનને તેમની પાસે રહેલી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીની પણ દરકાર નથી તે ભગવાન નિદિત કર્મ કેમ કરે? શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માઉપર કેટલાક સોંકો પ્રપંચ અને કષ્ટતુ દ્વપણ મુકે છે. તેમનાપર એવો દોષ મુકવામાં આવ્યો છે કે જ્યારે અર્જુનને કુરુક્ષેત્રમાં વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને મુદ્ધ કરવાને એ નાશજ થયો હતો તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે હાંધુંચતું સમજાવી પ્રપંચથી તેના સર્ગાવાહાલાંનો નાશ કરાવ્યો. પરંતુ પાંડવો તરફથી એ ધર્મમુદ્ધ જ હતો. શ્રીકૃષ્ણે પ્રકટ અર્જુનને પોતાનો યોદ્ધા તરીકે શો ધર્મ છે એ શિક્ષણ ગીતામાં આપ્યું છે, અને પોતાની દુરજ બતાવવા સૂચવ્યું છે. જ્યાં ધર્મને અનુસરીને દુરજ જ બજાવવાની છે, જ્યાં સર્ગાવાહાલાં બાજુપર રહે અને રહેવાં જોઈએ, ત્યાં તે સખંધની દરકાર કરી કામ લાગતી નથી. આપણા વિજયી મેનાપતિ હોડ રૉબર્ટ્સને એકનો એક દીકરો લદાઈમાં માર્યો ગયો તે વખતે તેમના દુઃખનો પાર હતો જ નહીં, અને કેવળ શોકસાગરમાં હુલ્લા હતા, અને આ સરસર પણ તેમને સ્વપ્નવત્ નિરર્થક લાગ્યો હશે. તેમ છતાં સ્વદેશની કીર્તિની ખાતર તે યોદ્ધા તરીકે પોતાની દુરજ બજાવવાને મુક્યા નહીં, અને પુત્રના મરણ પછી ત્રીજે જ દિવસે 'એ ખડો જોળંગીને' હજારો માઈલ દૂર, દુ.ખમાં ગરકાવ છતાં, રણસંગ્રામે જવાને ચડ્યા, અને ચરવીર તરીકે પોતાનો ધર્મ બજાવી પોતાની તથા સ્વદેશની કીર્તિને અમર કરી. આ સદ્ધિમાં માણસ જે સ્થિતિમાં જન્મે મેા છે તે સ્થિતિને અનુસરીને એણે પોતાનો ધર્મ પાળવાનો છે, આ એક શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું શિક્ષણ છે—જે શિક્ષણ ઉપર પશ્ચિમ દેશના મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ સાનન્દ્યચર્ચથી જુઓ છે, અને જેને શ્રીમત્સંકરાચાર્યે વગેરે સર્વ આચાર્યોએ પ્રમાણ રાખી પોતાના સિદ્ધાંતો તેને જ આધારે પ્રતિપાદન કર્યા છે. તે શિક્ષણ કોઈ યતિ કે સંન્યાસીને આપવામાં આવ્યું નોહોતું, કોઈ ગાની કે યોગી કે પડિતને આપવામાં આવ્યું નોહોતું, પણ આ સદ્ધિના એક બ્યાવહારિક યોદ્ધાને આપવામાં આવ્યું હતું. આ સદ્ધિમાં જ રહીને પોતાના આશ્રમને અનુકૂળ કર્તવ્ય કર્મ કરવામાં જ ધર્મ સમાયલો છે એમ એમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. બીજા આશ્રમનો ધર્મ અંગીકાર કરવો એ વાજબી નથી એમ સૂચવ્યું છે. કોઈપણ પ્રકારના ધ્વજની

પ્રજા વગર પોતાનો ધર્મ બળવવો એજ ઇશ્વરપરાયણ થવા રૂપ છે એમ જણાવ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણનાં અદ્ભુત પરાક્રમે મહાભારત લાગવત વગેરે ઐયોમાં બતાવ્યાં છે તે બાબુપર મૂકતાં એમનાં સાધારણ પરાક્રમેમાં પણ એમનું કેવું ચાતુર્ય જણાય છે? રાજસૂયયજ્ઞ કરાવવામાં, શિશુપાળનો વધ કરવામાં, જરાસંધનો વધ કરાવવામાં, દુર્યોધન આગળ વિષ્ટિ લઈ જવામાં એમનું રાજકીય વિષયમાં કેવું કળાકૌશલ્ય જણાઈ આવે છે. કોઈ મેળા એમણે અધર્મનો ખસ કર્યો નથી પણ સદા ધર્મમૂર્તિ પાંડવોના પક્ષમાંજ રહી તેમને અનેક સંકટોમાંથી ઉગારેલા છે. પાંડવોના હિતાર્થે ગાંધારીનો શાપ પોતે માથે લઈ પાંડવોની રક્ષા કરી છે. અર્જુન તરફ ખરી મિત્રતા બતાવી મિત્ર તરીકે માણસના શા ધર્મ છે તેનો અઘૌકિક અનુકરણ કરવાયોગ્ય નમુનો આપ્યો છે. પાંડવોને એક વખત જે પોતાના કલા તે કોઈ વખત તણ દીધા નથી. અર્જુનનું, રણસંગ્રામમાં અઘૌકિક સેના પોતાની પાસે છતાં, સારથિપણું અગોષ્ઠ કરવામાં હલકાઈ ગઈ નથી. કહ્યું જે શસ્ત્ર અર્જુનનો વધ કરવા રાખી મૂક્યું હતું તે કેવી યુક્તિથી ધટોકચ ઉપર નખાવી, તેને નિરર્થક કરી, શલ્ય રાગકનેથી કંઈનું સારથિપણું ક્યુથ કરવાનું પ્રયત્ન સેવામાં તેની કેવી અદ્ભુત શક્તિ માલમ પડે છે! સુદામા તરફ કેવી મિત્રતા બતાવી છે, તેનો વખલો હું પૂછું છું કે આજના કેટલાક બહેનઓ મહેરબાન સાહેબો નકલ કરશે? અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્રથી પાંડવોનું કેવું રક્ષણ કર્યું છે! ઉત્તરાના ગર્ભમાં પરીક્ષિતની કેવી રક્ષા કરી છે! અને પરીક્ષિતને જન્મ પછી છવતો કરી, પોતે સદા બાળબ્રહ્મચારી જ છે એ કેવું આબેહૂબ ધર્મરાજની સલામાં બતાવી આપ્યું છે! કંઈ પાંડવોનો મોટો લાઈ હતો મારે તેનો નાશ ન થાય તે કારણ તેને પાંડવના પક્ષમાં સેવામાં કચાશ રાખી નથી. અને કંઈ જ્યારે અધર્મના પક્ષમાં ગયો ત્યારે જ તેનો વિનાશ થવા દીધો છે. બીમની પ્રતિજ્ઞા સફલ કરાવી, દુઃશાસનની તથા દુર્યોધનની તેમની દ્રૌપદીની નિન્દિત અને નિર્દોષ મસ્કરી કરવા બદલ કેવી લયદર શિક્ષા કરાવી છે! અર્જુન અને યુધિષ્ઠિરને મોહિમાં મોહી કહ્યો. યથો અને યુધિષ્ઠિરે અર્જુનનું જે અપમાન કર્યું તે અર્જુનથી સહન થયું નહીં અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા મુજબ અર્જુન યુધિષ્ઠરનો વધ કરવાને તૈયાર થયો તે પ્રસંગે કેવું ઝાઝાપણ અને સમયસચક્તા વાપરી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના મનનું સમધાન કરી બનેને શાંત પાડ્યા હતા! કંસનો વધ કરી દારકના રાજ થવા કરતાં ઉગ્રસેનનું મંત્રી થવાનું એમણે વધારે પસંદ કર્યું હતું. મહાભારતના યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણનો જાતનો સ્વાર્થ હતોજ નહીં. એ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણને પોતાને ચક્રવર્તી ચુંડ મુરકેલ હતું નહીં, તેમ છતાં યુદ્ધ પૂરું થયા પછી પોતે દારક તરફ જ ચાલ્યા ગયા છે. દ્રૌપદીએ એક અલ્પ સેવા બળવી હતી તેનો બદલો કેવે પ્રસંગે કેવી અઘૌકિક રીતે વાળ્યો એ તો મરાહર જ છે. એ ઉપરથી એમની કેટલી કૃતચતા જણાઈ આવે છે! પોતાની સર્વ પટરાણીઓનું મન સાચવવામાં અને તેમને રાજ રાખવામાં એમનું કેવું ચાતુર્ય માલમ પડે છે! સલભામાને કેટલોક બોધ આપવાની જરૂર હતી તે પોતે જાતે નહીં આપતાં દ્રૌપદીદ્વારા કેવી ખુખીથી અપાળ્યો છે! બ્યાર વરસ પાંડવો વનમાં ગયા ત્યાં તેમની કેવી રક્ષા કરી છે! આ બધાં પરાક્રમે મારી નજરમાં માનવી નહી પણ ઇશ્વરી લાગે છે. જ્યારે અલ્પ કાર્યમાં યાદગીરી તાજ રાખવા બદલ આ જન્માનામાં 'સ્મારક શ્રેણી' અને જાવણાં સ્થાપવાનો દસ્તુર થઈ પડ્યો છે ત્યારે આવા પુરુષને આર્યજન અવતારી પુરુષ ગણી પરમેશ્વરની આફક પ્રજે તેમાં શી નવાઈ છે! શ્રીકૃષ્ણને

કેટલીક જગ્યાએ વર્ણવવામાં આવે છે એવા એ નિશ્ચિત પુરુષ હોત તો શ્રીમત્ સંકરાચાર્ય જેવા પરમ યોગી તેમને ધિરથી અવતાર તરીકે માન્ય રાખત જ નહીં. અને જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, ચૈતન્ય, સરદાસ, તુકારામ, નરસિંહ મેહેતા, વામદેવ વગેરે સંતો, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય જેવા આચાર્યો તેમના પર પૂજ્યભાવનાથી દિદા યર્ષ ગયા ન જ હોત. આખા ભરતખંડમાં એક છેડેથી બીજે છેડે લગી શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ણુના પૂર્ણાવતાર તરીકે પૂજાય છે, અને જન્માદ્યની જેવો આર્ય લોકોનો એક પણ પવિત્ર તેહેવાર નથી. જ્યારે યુરોપના પણ કેટલાક વિદ્વાનો એમની શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તરફ પૂજ્યભાવનાથી જુએ છે ત્યારે આપણી આર્ય પ્રજામાંના કેટલાક ભાષાઓ તેમના તરફ તિરસ્કારની આંખે જુએ, એ શું થોડી ખેદકારક વાત છે ? તેઓ જડવાદી છે એમ માનવામાં પોતાનું જીવણ સમજે છે. ખાઓ પીઓ અને ચમન કરો, કેમકે કાંલે આપણે મરી જવાના છીએ ! આત્મા અને મરણોત્તર છંદગી એ મિથ્યા ટોંગ છે એમ સમજે છે, અને પોતે નાસ્તિક ગણાવામાં મગરૂરી માને છે. કેન્ટે કહ્યું છે કે “ એ ચીજ મને હેરત પમાડે છે ! મારી ઉપરના આકાશમાંના તારા અને ગ્રહમંડલ, અને મારા અંતઃકરણની અંદર રહેલી કર્તવ્યશુદ્ધિ.” આ સદૃષ્ટિ અમુક નિયમોને અવલંબીને ચાલે છે, અને કેવળ આકસ્મિક બનાવોના સમૂહ રૂપ નથી. પાણી ઓકરીજન અને હાઇડ્રોજનના અમુક ભાગ એકઠા થયા વિના પેદા થતું નથી. દરેક રસાયનતત્ત્વનું અમુક પરમાણુ-વજન હોય છે, અને એક તત્ત્વ બીજા સાથે અમુક વજનને ધોરણે જ મિશ્રિત થાય છે. વીજળી, તાપ પ્રકાશ, મેગનેટિકમ (લોહચુંબકશક્તિ), અવાજ, એ સર્વ પોતપોતાના નિયમોને અનુસરે છે. શક્તિસંરક્ષણ (Conservation of Energy) અને દ્રવ્યઅવિનાશ (Indestructibility of matter) ના નિયમો સર્વવ્યાપક છે. આપણી તર્કશક્તિનું ધોરણ પણ કાર્યકારણતા અને વ્યાપ્તિ (Law of Causation and General Uniformity of Nature) ના નિયમપર રહેલું છે. આ બધા ઉપરથી જણાય છે કે આ પૃથ્વી એકલી જ નહીં પણ આખું સર્વમંડળ પણ નિયમોને આધીન જ છે.

આ સદૃષ્ટિમાં કેટલાક સદ્ગુણો જેવા કે સ્વદેશભક્તિ, સત્યતા, પ્રામાણિકતા, દયા, ન્યાય, ઉદારતા, ધિરશ્રદ્ધા એ બધાંને વારંવાર માણસો પોતાના દેહનો ભાગ કરે છે તેના ખુલાસો Materialism યાને જડવાદ આપવા અશક્ત છે. હીંદના આ દુકાળમાં અમેરીકા, જર્મની અને બીજા યુરોપની પ્રજાઓને હીંદને મદદ કરવામાં દયા અને મનુષ્યત્વ શિવાય બીજું કંઈ કારણ હવુંજ નહીં. આ સદ્ગુણો જડવાદનું ખાંડન કરે છે. આપણું અંતઃકરણ સારા તરત કામની પરીક્ષા કરે છે : સારા કામની પ્રશંસા કરે છે, અને નફાર્ કામ કરતી વખતે ચચણે છે. એ શક્તિ આપણામાં છે એ બતાવી આપે છે કે આ સદૃષ્ટિમાં નીતિનિયમ (Moral Law) તથા એ નિયમવડે સંસ્થિત નિયમન કરનાર (Moral Governor) છે. જડવાદ (Materialism) આપણી નીતિશુદ્ધિ (Moral sense) નો નાશ કરવાનો યત્ન કરે છે, પણ ખરૂં જોતાં તે સ્વીકાર્ય શિવાય છુટકો જ નથી. ઇતિહાસનું અવલોકન કરો તો જણાશે કે જેને પ્રજાએ અનીતિ અપભાર કરી તેમનો નાશ યર્ષ થયો છે, અને જે પ્રજાઓ નીતિને રસ્તે ચાલી છે તેમની આબાદી યર્ષ છે અને યશ વધ્યો છે. એ જ નીતિનિયમ (Moral Law) નો વિજય બતાવી આપે છે અને તે નિયમ તવારીખની યોષડીમાં કોતરાઈ રહ્યો છે. આપણી સાધારણ સદૃષ્ટિના અવહારે પણ નીતિ વગર માલી શકતા નથી. આપણા વેહેપારનું ધોરણ પણ પરસ્પર

વિશ્વાસથી અને પ્રામાણિકતા ઉપર બધાએ હું છે. જેની credit યાને આખર સારી હોય છે તેને નાણાં સહેલાઈથી અને ઓછે બાજે મળી રહે છે, અને આખર વગરના માણસને બે દોકડે બાજે પણ નાણાં બગરમાં મળતાં નથી. અગ્નેયવાદ (Agnosticism) એ જગવાદ અને નાસ્તિકવાદના સમીપમાં ડોલાં ખાય છે. જગવાદથી એ વધારે બીકણુ છે કેમકે અનિશ્ચિત છે. માણસ જાતની હૃદયની અંદરની આરા, શ્રદ્ધા, અને ધર્મના નિયમોની લાગણીને એ લૂંટી કરી નાંખે છે, તથા કર્તવ્યશુદ્ધિ અને હૃદયની વૃત્તિનો અનાદર કરે છે. “સંશયાત્મા ચિન્દ્યતિ” એ જે શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માનું વચન છે એ એનું લવિષ્ય છે. અજ્ઞાન અશ્રદ્ધાવાન અને સંશયાત્મા વિશેષે નાશ પામે છે ! તેને આ લોક નથી, પરલોક પણ નથી. સંશયાત્માને સુખજ નથી.

Oh weary life ! Oh weary death !

Oh spirit and heart made desolate !

Oh damned vacillating state !

આ સંદિમાં સદ્ગુણને અવલંબીને મનુષ્યવત વર્તન થાય છે તે ઉપરથી એ સર્વ સદ્ગુણોને નિયમમાં રાખનાર તથા અતે તેની આપણા હૃદયમાં પ્રેરણા કરનાર એક અસૌક્રિક ઈશ્વરી સત્તા માન્ય કર્યા શિવાય આપણા છુટકા નથી. એ નિયમોને વળગી રહેવામાં જ ધર્મ સમાયક્ષો છે. અને તે ધર્મ સ્થાપન કરવાને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અવતાર ધારણુ કર્યો હતો, અને અધર્મરૂપી દુર્યોધન, દુઃશાસન, ક્રીચક, જરાસંધ, શિશુપાળ વગેરેનો નાશ કર્યો છે. પાંડવો જે હમેશાં ધર્મથી ચાલતા હતા તેમને વિજયી કરી ધર્મપતાકાનો જડો ઉઘો કર્યો છે. આપણે વર્તન કરવાને અનુપમ ગીતાઈથી અમૃત અર્જુનને અવણુ કરાવ્યું છે. કામરૂપી દુશ્મનોનો નાશ કરવા સૂચવ્યું છે. કામ ક્રોધ અને લોભ નરકનાં દાર છે એમ બતાવ્યું છે. અહંકાર, બળ, દર્પ, કામ તથા ક્રોધનો આશ્રય કરી જે અવરનો તેમજ ઈશ્વરનો દ્વેષ કરે છે તેમની નરકગતિ સૂચવી છે. દેવી સંપત્તો આસુરી સંપત્ત ઉપર વિજય બતાવ્યો છે. સત્વગુણી થવાને આગ્રહ કર્યો છે. સત્ય, ધૈર્ય, મૈત્રી, નિરભિમાનતા, પ્રામાણિકતા, પવિત્રતા, અહિંસા, શાંતિ, દયા, દાન, અદ્વેષ, ઉદારતા, નમ્રતા, વિવેક, જ્ઞાન, ક્ષમા, ધૈર્ય એ ઈશ્વરી ગુણ છે, અને તેથી જ મોક્ષ છે એમ સૂચવ્યું છે. અહંકાર દંભ વગેરેનો ભાગ કરવાનો બોધ કર્યો છે. અને “તત્ત્વમસિ” આ વાક્યની અંદર જ્ઞાન અને નીતિની પરિસીમા કહી છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. એ ભગવાનના ચરણારવિંદને નમન કરવામાં મારું મહાભાગ્ય અને મારી અદ્ભુતીની સદ્ગતતા સમજું છું અને સંજનતા શબ્દોમાં કહું છું કે—

“યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાથો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર ધીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્માતિર્મમ” ॥

“જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને ધનુર્ધર અર્જુન છે ત્યાં ધી, વિજય, ભૂતિ, ધ્રુવ નીતિ

સર્વદા છે એમ મારી મતિ છે.”

આટલું બાપણુ કરી પડિત સતોષરાગ શ્રીકૃષ્ણને સાદાંગ નમસ્કાર કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયા, અને લાલારમાલાલે વધુ પ્રશ્નો કરવા યોગ્ય ધાર્યું નહીં.

બી. મેવક,

આરોગ્યવિદ્યા.

(મળેલું.)

(અનુસંધાન ગત અંકથી.)

૨. ધરં: કૃત્રિમ ગરમી.—જે ધરમાં માણસ પોતાનો ધણો વખત ગાળે છે તે પણ તેની તનદુસ્તી ઉપર મુખ્ય અસર કરે છે. ધરનું સ્થળ, કદ, અને રચના (બાંધણી) નહીં કરવામાં આરોગ્યવિદ્યાના નિયમો એ પ્રથમ વિચારમાં લેવાની બાબત છે. રહેવાનું ધર તનદુસ્તીવાળી એટલે કે અસ્થિતતા વગરની જગોમાં અને હવા આવીશકે એવા પદાર્થોનું બાંધવું જોઈએ; અને જો જમીન શકે તો પોચી જમીનમાં બાંધવું. ભોંતગિયા નીચેની પૂરણીમાં સડે તેવા કોઈ પણ પદાર્થો પૂરવા નહિ. નવાં બાંધવામાં આવેલાં ઘરો બરાબર સફાઈ જાય નહિ ત્યાં સુધી તેમાં રહેવા જવું નહિ.^૧ અને ત્યાં સુધી ધર તદ્દથાવાળી જગોમાં પસંદ કરવું જોઈએ.^૨ ઘણાં ઘરો અને ઓરડાઓ-જમીન સારા સારા માણસોનાં પણ-બહુ ન્હાનાં હોય છે.^૩ રહેવાના ધર માટે યોગ્યમાં યોગી દર માણસ દીઠ ૩૫૦ થી ૪૦૦ ચુરુ જગા તો જોઈએ જ. ગરીબ સેકિનાં ઘરો તો એટલાં બધાં ગીચ વસેલાં હોય છે કે તેમાં વસનારાંની તનદુસ્તીને મદદ લાયક નાંખવાનો પ્રસંગ આવે છે. જમીન તવંગર લોકાધી વપરાતા ઓરડાઓ પણ તનદુસ્તીના નિયમોનો વિચાર કરીને વાપરવામાં આવતા નથી. રહેવાને માટે તથા સૂવાને માટે મોટામાં મોટા અને પુષ્કળ પ્રદાનવાળા ઓરડાઓ વાપરવા જોઈએ. ન્હાના અને ખરાબ જગોમાં આવેલા ઓરડાઓ યોગ્ય વપરાતા કામ માટે રાખવા જોઈએ.

ઓરડાઓમાંનો સામાન સરંજામ એવી હોવો જોઈએ કે તેના ઉપરની રજા-રહેલાઈથી સાફ કરી શકાય. ભીતો ઉપર ચોડવાનાં કાગળો આવે છે તેમાં રજા બહુ ભરાઈ રહે છે. માંદાં માણસના ઓરડામાં રંગેલી દિવાલો કે જે રહેલાઈથી ધોઈ શકાય છે તે પસંદ કરવા યોગ્ય છે.^૪

રહેવાના ધરમાં અલંકાર કાગળવાળી સ્વચ્છતાની જરૂર છે, કે જે વિષે ઉપર જે કંઈ

૧ આપણા દેશમાં તો ધર હજી પૂરું બંધાઈ પણ રહ્યું ન હોય ત્યાં જ તેમાં રહેવા જવામાં આવે છે. તેમણે આ વાત ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

૨ હમેશાં મોટા લોકો ધરની આસપાસ પુષ્કળ ઝાડ અને વેલો રાખવી આખા ધરને ઢાંકી દેવને અંધારું તથા અલંકાર શીતળ કરી મૂકે છે. યુરોપિયનો તેમ જ દેશીઓના બગલા આવા વધારે હોય છે, તેમણે પણ આ વાત વિચારમાં લેવી યોગ્ય છે. આ જ કારણને લીધે આપણા શિષ્યશાસ્ત્રમાં પૂર્વાભિમુખ ધર ઉત્તમ ગણેલું છે.

૩ આપણા દેશમાં કાઠિયાવાડ વગેરેમાં જ્યાં પથ્થરનાં ઘરો હોય છે તેને બાદ કરતાં બાકીનાં તમામ ઘરોના માળો બહુ નીચા હોય છે, અને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર માળો ઉપર-ઉપર બંધવામાં આવે છે. આના કારણે જો જ માળનાં પણ જાયાં માળવાળાં ઘરો બાંધવામાં આવતાં નથી. કાઠિયાવાડ કરતાં ગુજરાતનાં ઘરો બહુ સાંકડાવાળાં હોય છે.

૪ આ દેશમાં પૂર્વે વિવાહાદિપ્રસંગે ભીતિ ચિત્રા કાઢવામાં આવતાં, તેને બદલે હવે દેંડલેક સ્થળે ચિત્રેલા કાગળો ચોડાય છે, તેમણે આ વાત ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

કહેવામાં આવ્યું છે તે સિવાય બીજું બાળ્યે જ કહેવાની જરૂર છે. ધરમાં જ લાંબો સમય પડી રહેતું તે પણ શરીરમાં નબળાઈ લાવે છે. બેજવાળાં ઘરો શરદી અને ફેફસાંનાં દરદો કરે છે. ગટરની ખરાબ રચના પણ વારંવાર ચઉદ દિવસનો તાવ લાવે છે.

ઇંગ્લંડમાં ઓરડાઓમાં ગરમી લાવવાનું કામ મુખ્યત્વે કરીને ખુશ ચૂલાઓથી પાર પાડવામાં આવે છે. અને યુરોપના બીજા દેશોમાં શગડીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ખુશ ચૂલાઓમાં બળતો અગ્નિ અંમત આપે છે, પણ તેમાં ખર્ચ વધારે લાગે છે. તેના ઉપર પવન સારી રીતે લાગે છે, પણ તેના પ્રમાણમાં તે ધરમાં ગરમી યોડી આપે છે. ઢાંકણવાળા ચૂલાઓ બેકે ધીમે ધીમે ગરમી આપે છે, તો પણ તે સગવડપડતા અને કચકસરવાળા છે.

ફેટલાંક વર્ષોથી મોટી ઇમારતોમાં મધ્યમાં ગરમીનાં યંત્રો રાખવામાં આવે છે, તેમાં હવા, વરાળ, કે ગરમ પાણીથી ગરમી લાવવામાં આવે છે; પરંતુ રજવગરની અને બે-ધ્રુવે તેટલી ભીનાશવાળી હવા આવી શકે એવી ગોઠવણુ બે કરવામાં ન આવી હોય તો એ ગોઠવણો નકામી ગણવા જેવી છે.

માણસ જાતની સુખાકારી માટે, જે હવામાંનો ઑકિસજન શ્વાસોશ્વાસમાં વપરાયેલો અથવા અગ્નિથી બળી ગયો હોય તે હવાને દૂર કરીને તાજી સ્વચ્છ હવા પૂરી પાડવી, એ બહુ જરૂરનું છે. કૃત્રિમ ગરમીથી ઉત્પન્નકરેલ શીતોષ્ણતાના વધતા ઓછાપણાનો ઉપયોગ કરવાથી પવનની છુટ સારી થાય છે. ખુશી બારીઓમાંથી પણ સારી હવા આવે છે; પરંતુ એથી પણ વધારે સારો રસ્તો તો ધૂમાડિયાંની ચીમની કે જ્યાંથી નિરતર ગરમ હવા નીકળ્યા કરે છે તે છે. હવા આવવાનાં ઘરો પૂરતાં મોટાં બેઠયે, અને તે બે બેઠયે. બેનાબેના માટે એક બેઠું બેઠયે અને બીજું શિયાળાને માટે નીચું બેઠયે. બે ગરમીની તળીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો હવાની ગતિ હવાનાં ઘર પાસે અગ્નિ રાખવાથી થઈ શકે છે.

(ગ). અજવાળું—તનદુરસ્તી બળવવાને માટે સૂર્યનું અજવાળું જરૂરનું છે. વળી વિસ્તૃત દિવસનો પ્રકાશ અને એથી પણ વિશેષ સૂર્યનો સીધો તડકો સૂક્ષ્મ જંતુઓનો નાશ કરે છે. વળી તડકાની તનદુરસ્તી ઉપર સીધી અસર પણ છે, અને તાજી હવામાં રહેનારની પેઠે તડકાવાળી જગ્યામાં રહેનારા લોકોની તનદુરસ્તીઓ સારી જણાય છે, એ વાત આપણે ભૂલી જવી બેઠયે નહિ. ઉત્તર ધ્રુવ તરફના મુસાફરોના અનુભવો ઉપરથી આ વાત સાબીત થાય છે. અને સાઈબીરિયાનાં ફેટલાંક સ્થળોની અત્યંત ઠંડી (૬૩ અંશ સેન્ટીગ્રેડ) પણ વગર અડચણુ સહન કરી શકાય છે, કારણ કે ત્યાં સૂર્ય દરરોજ શિયાળામાં યોડે જ વખત પણ બેઠે છે; તો પણ શિયાળાની ચાલુ રાત્રીના આરંભ પછી, બે કે ત્રણ યોડી હોય છે તોપણ સૂર્ય ન હોવાને લીધે 'ધ્રુવનો' પ્રદેશોમાં તનદુરસ્તીમાં બંધકર બગાડ થાય છે. આમડી વૃદ્ધિ પામેલા પાંડુરોગ (Anæmia) ના જેવી રીકી અને જનુ લીલી પીળી થાય છે, અને વળી જ્ઞાનતંત્રનાં દરદો, બેધ નહિ આવવી, પિત્તપ્રકોપ, અને ઉદ્વેગ પણ થાય છે. વળી એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થયું છે કે અજવાળાનો ગુણુ જે રંગ છે, તે માનસિક તેમ જ શારીરિક અને દિયતિઓ ઉપર અસર કરે છે.

અજવાળાની ખામીથી આંખ ઉપર અસર થાય છે. બહુ યોગ્ય અજવાળાની પેઠે બહુ ઘણું અજવાળું પણ નુકસાનકર્તા છે. જે બરફ ઉપર સૂર્યનો તાપ પડ્યો હોય તે બરફ ઉપર

આલવાથી બરફનો અંધાપો (Snow-blindness) થાય છે. તેમાં અમુક વખત સુધી અંધાપો રહે છે, અને આંખોમાં પીડાકારક સોજો આવે છે. અપૂરતા અન્નવાળાને હીધે આંખોમાં પીડાકારક સોજો આવે છે. અપૂરતા અન્નવાળાને હીધે આંખોને ખેંચવી પડે છે તેથી તેમાં વારંવાર પીડા થાય છે. આથી કરીને જોવાની વસ્તુને આંખની વધારે નજીક લેઈ જવી પડે છે, અને તેથી દૃષ્ટિના તંતુઓને ખેંચાણ થાય છે. આમ વારંવાર કરવામાં આવે તો તેથી ટુંકી નજર થઈ જાય છે.

સાંઝરે સૂર્યના તડકાને બદલે કૃત્રિમ પ્રકાશ હોય છે. સારા કૃત્રિમ અન્નવાળા માટે નીચે પ્રમાણેની જરૂરિયાતો છે:—

૧. પૂરતો અને એકસરખો પ્રકાશ પૂરોપાડવો.

૨. ગરમી થોડી ઉત્પન્ન કરવી.

૩. જેમ અને તેમ થોડા નુકશાનકારક ગ્લાસો નીકળવા દેવા. લાલ કાચની છાયા-

વાળા પ્રકાશથી પણ જરૂરિયાતો સારી રીતે પૂરી પડે છે.

ગ્લાસના દીવાની ઉપયોગી રીતિ પણ સગવડપત્ની છે, પરંતુ નાનાં ઘરોમાં તે યોગ્ય નથી; તે પુષ્કળ ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે, અને હવામાં ઘણા નુકશાનકારક પદાર્થો પેદા કરે છે. આ પાછલી ખામી જાત જાતના શ્વેત ગ્લાસના દીવાઓથી ઓછી થાય છે. કેરોસીન (petroleum) પણ ઉત્તમ પ્રકાશ આપે છે, અને જે પૂરતી રાશ હોય તો કાળજી રાખીને કરેલા દીવાઓનો ઉપયોગ ભય વગરનો છે. ગ્લાસના કરતાં કેરોસીન હવાને થોડી બગાડે છે; અને વીજળીના દીવાથી બીજો નંબરે પણ બીજા પ્રધા સાધારણ રીતે વપરાતા કૃત્રિમ દીવાઓમાં હવાને થોડી બગાડે છે. મીથેનની થોડા પ્રકાશ આપે છે, અને જે કે તે થોડી ગરમી આપે છે તોપણ સારા કેરોસીનના દીવા કરતાં અપૂર્ણ દહનની નુકશાનકારક પેદાશ સાતગણી વધારે હવામાં ઉત્પન્ન કરે છે.

છેવટે રસ્તાઓ અને ઘરોમાં અન્નવાળું લાવવાના સંબંધમાં વિચાર કરવો જોઈએ. ઊંચામાં ઊંચાં ઘરોની ઊંચાઈની બરોજર રસ્તાની ખોળાઈ ઓઢામાં ઓછી હોવી જોઈએ. ઘરો પણ બહુ ઊંચાં નહિ હોવાં જોઈએ, તથા એકએકથી જેમ અને તેમ જુદાં જુદાં હોવાં જોઈએ. રસ્તાઓ પૂર્વ પશ્ચિમના હોવા નહિ જોઈએ, કેમકે તેમાં આવેલા ઓરડાઓમાં જોઈએ તેટલો સૂર્યનો પ્રકાશ આવી શકતો નથી. નગરમાં તથા તેની આસપાસ બની શકે તેટલી પુષ્કળ ખુલ્લી જગો જાહેર બગીચાઓ માટે શેકવી જોઈએ.

(ઘ). પાણી—આપણા જીવન માટે પાણી પણ હવાના જેટલી જ અગત્યની વસ્તુ છે. આપણા આખા શરીરમાં આશરે ૭૦ ટકા પાણી છે; આપણા અત્યંત અગત્યના ઓરડામાં પાણીનો જથ્થો ૦ થી ૭૫ અથવા વધારે ટકા હોય છે.

શરીરમાંથી દરરોજ આશરે પાંચ રતલ પાણી બહાર નીકળી જાય છે. આની ખોટ ઓરડામાંના તથા પીવાના પાણીથી પૂરાય છે. તેમાં પણ ઓરડામાં આવતું પાણી પીવાના કરતાં વધારે હોય છે. પીવાની વસ્તુઓ દોષરહિત હોય તોપણ અત્યંત પીવાની ટેવ બહુ ખરાબ છે.

જે પીવાનું પાણી કુદરતી ઝરણાંઓમાં આવે છે તે અસ્વચ્છતા વગરનું હોય છે, પરંતુ બધેલા કૂવાઓમાંનું પાણી કેટલીકવાર મહિન હોય છે, તથા તેમાં ચૈદ દહાડાનો તાવ,

કેલેસા, ઇલાદિનાં જંતુઓ પણ હોય છે; તેટલા માટે એવાં સ્થળોનાં પાણી બહુ સાવચેતીથી વાપરવાં જોઈએ. જે નદીના કાંઠા ઉપર વસ્તીવાળાં ગામો હોય છે તે નદીઓનાં પાણી, તેમ જ વળી ભરી રાખેલી ટાંકીઓનું પાણી વાપરતાં ખેડાં તો વળી વધારે સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે.

જમીન નીચે ગમે તેટલે-દૂર ચાલતા કુદરતી પાણીમાં છૂટા પાણી સાથે ભળેલારૂપે કેટલાક પદાર્થો રહેલા હોય છે. એ પ્રવાહીમાં ચૂનો (lime) અને મેગ્નેશિયાના કાર્બોનેટો, નવસાર (ammonia)નાં લવણો, અને ક'ઈક સેન્દ્રિય (organic) દ્રવ્ય હોય છે; મળીને રહેલા પદાર્થોમાં તનદુરસ્તીને અસત્ અગલના પદાર્થો સૂક્ષ્મ જંતુઓ હોય છે. લવણોમાંનાં કેટલાંક તનદુરસ્તીના સંબંધમાં અગલનાં નથી. એમોનિયા, નાઇટ્રિક આસિડ અને નાઇટ્રસ આસિડનાં મિશ્રણો જે જગ્યામાં હોય છે તેમાં તેઓ ઝેરી નથી હોતાં, પરંતુ જે જગ્યામાં સેન્દ્રિય દ્રવ્યો સહેલાં હોય છે તેવી જગ્યામાંથી પાણી પસાર થયું છે, અને તેથી તે દુષ્ટ પદાર્થના સંગમાં આવેલું છે, એવી લયની ઉપયોગી અગમચેતી તેઓ આપે છે. પાણીની અદર ચૂનો અને મેગ્નેશિયાનાં લવણો તનદુરસ્તીને નુકસાન કરનારાં નથી, પરંતુ તેઓ તેમાં ખટાઈ લાવે છે, તેથી તે ઘણા ગેરલાભો કરે છે. નળીઓ, બોદાસરો, અને રાંધવાનાં વાસણોમાં પાણીના જેમ થરો ચઢે છે (ઉકળવાથી ઉપર નીચે થાય છે) તેમ નહિ થતાં રાંધવામાં ખાદ્ય પાણી બહુ ઉપયોગી નથી, અને તે અન્નને ગાળી (નરમકરી) શકતું નથી. વળી ધોવાના તથા ન્હાવાના ઉપયોગમાટે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે ચૂનો અને મેગ્નેશિયાનાં આ લવણો સંદિત સાણુની ચરખીમય ખટાઇમાંથી મળી ન શકે તેવાં મિશ્રણો અને છે, અને એ રીતે તેની શુદ્ધિ કરવાની કિયાને અટકાવે છે. ચૂનાના કાર્બોનેટની ખટાઈ ઉકાળવાથી તુરત જતી રહે છે, પરંતુ મેગ્નેશિયા વગેરેના સહેટોની ખટાઈ માટે રસાયણી કિયાઓ કરવી પડે છે. પાણીમાંના સેન્દ્રિય પદાર્થો સીધી રીતે દુઃખનું કારણ બને છે એમ ક'ઈ નથી, પરંતુ તેઓ બાક્ટીરિયાની વૃદ્ધિ કરનાર અને તેમના નિવાસસ્થાનરૂપ હોવાથી તેમનાથી સાવચેત રહેવું જોઈએ.

ઘણી જુદી જુદી જાતનાં જીવ જંતુઓની મોટી સંખ્યા પાણીમાં હોય છે. બાક્ટીરિયા સિવાય નિરપરાધી તેમ જ દરેક ઉત્પન્નકરનારી ખીજા ઝુંગો (fungi) ક્ષુદ્ર લીલા ઊંડવાઓ (algae), બારીક એક છિદ્રવાળાં પ્રાણીઓ (infusoria), નાનાં કંકણ પચાળાં પ્રાણીઓ (copepodacea) અને જીવડાંઓ (fishes), તેમ જ આપણાં અને ખીજાં આકારવાળાં છાંંઓ, તેમાં ભેગાં હોય છે. આ જીવોમાંની મોટી સંખ્યા તો માણસને એકે નુકસાનકારક નથી જ; પરંતુ કેટલાંક બાક્ટીરિયામાંનાં ચૈદ્ર દિવસના તાવનાં અને અસ્પૃશ્યરામ ચિહ્ન (comma) જેવા આકારનાં કોલેરાનાં બેસિલસો (bacilli), તથા પ્રસંગોપાત પાણીમાં મળી આવતાં ઝેરી તાવની દવા (malarial) ઉત્પન્નકરનારાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ વગેરે માણસની તનદુરસ્તીના કદાં યતુઓ છે. પીવાના પાણી દ્વારા આપણા શરીરમાં ઘણી ઘણી જાતનાં રક્ત પીનારાં (parasites) જીવડાં પણ દાખલ થાય છે. આ બધી ખરી વાતો ઉપરથી બ્લીકણ લોકોએ બધ પામવાની જરૂર નથી, પણ દરેક જણને આ હકીકત સહાયકારક થઈ પડવી જોઈએ. જનમંડળની તનદુરસ્તીને શુદ્ધ પાણીના નિરંતરના ખોરાકની કેટલી બધી જરૂર છે, તે આ ઉપરથી સમજાય છે. વસતીવાળા ભાગોની પાડોસની જમીન સૈદ્ધાંતિકી વસાયેલી હોવાને લીધે એટલી બધી ગંદી હોય છે

કે તે માણસગતને પીવાના પાણીને માટે પસંદ કરેલી જમીન તરીકે વાપરવા માટે છેક અયોગ્ય છે, એથી એવાં શહેરોમાંનું પાણી વધારે અગત્યનું તેમ જ વધારે ખરાબ પણ બની શકે છે.

શહેરમાં પૂરું પાડવાના પાણીનો ઉત્તમ જથ્થો દેશના ઊંચા ભાગમાં આવેલા ઝરા-ઓમાંથી લીધેલા નળોનો છે. છેક એટલો જ સરસ પણ મેળવવો તથા જગોએ લેઈ જવો વધારે મુશ્કેલ જથ્થો—ગદગી વગરની જમીનમાંથી આવેલા જમીન નીચેના પાણીનો છે. જો નદીમાંથી પાણી મેળવાયું હોય તો જ આ છેવટના ઉપાય તરીકે છે.

શંકાપડતાં સ્થળોમાંથી આવતા પાણીને ગાળવું (filter) જોઈએ. એમ કરવાથી સૂક્ષ્મ જંતુઓ સહિત શંકાવાળા પદાર્થો તેમાંથી દૂર થઈ શકે છે. એ ગાળવાનો સંયો પણ વારંવાર સાફ કર્યા કરવો એ પણ અત્યંત જરૂરનું છે, નહિ તો સૂક્ષ્મ જંતુઓને તે અંદર દાખલ થવા દેખને રોગનું કારણ ઉત્પન્ન કરે છે. સદુથી વધારે જરૂરનું તો એ છે કે સંયો જે રીતે ગાળવાની ક્રિયા કરે છે તે રીતિ પણ તે વાપનારે સમગ્રી લેવી જોઈએ. એથી તે સારી રીતે વાપરી શકાય છે, કેમકે દેટલાક ઉત્તમ સંસ્થાઓમાં અમુક ભાગો જ સાફ કરવાના તથા અમુક ભાગો એમના એમ રૂઢેવા દેવાના હોય છે.

[તનુરસ્તીના નિયમોની દૃષ્ટિથી જોતાં પાણીમાંનીયે પ્રમાણે સ્થિતિઓ હોવી જોઈએ:—

૧. તે સ્વચ્છ હોવું જોઈએ. એની ખાત્રી એ છે કે તે રંગ વગરનું હોય છે; તો પણ રંગ વગરનાં પાણી સ્વચ્છ હોય એમ કંઈ નથી.

એક લિટર (૨.૨ રતલ) પાણીમાં કમસર પદાર્થોની જે વૃદ્ધિ જણાય છે, તેનો વધારામાં વધારો નીચેની સંખ્યાથી જણાય છે:—

કચરો (sediment) ૧.૭૭ ગ્રેન.

નાઇટ્રિક આસિડ (મિથ્ર), ૦.૦૬૭૭ ગ્રેન.

સેન્દ્રિય પદાર્થો, ૦.૬૭૭ ગ્રેન.

કેલ્શિયમ (મિથ્ર), ૦.૩૩૮૫ ગ્રેન.

સલ્ફ્યુરિક આસિડ (મિથ્ર), ૦.૪૦૬૨ ગ્રેન.

તેમાં એમોનિયા અથવા નાઇટ્રસ (nitrous) આસિડ હોવાં નહિ જોઈએ, તથા તેમાં બાક્ટેરિયાની સંખ્યા દર સેંકીમીટરે (આશરે ૪ ઈંચ) ૨૫૦ થી વધારે હોવી નહિ જોઈએ; અને રોગ પેદાકરનારાં જંતુઓ તો એક પણ નહિ જોઈએ.]

૨. પાણીનો જથ્થો પૂરતો હોવો જોઈએ, એટલે કે આપા દીઠ આશરે ૮૦ લિટર (આશરે ૧૭.૫ ગાલને) જોઈએ.

૩. પાણી સોંધુ હોવું જોઈએ.

૪. ઘરોના છેક ઉપરના આગ સૂધી પહોંચી શકે એટલું ઇલાણ પાણી ઉપર રાખવું જોઈએ.

૫. પાણીમાં કંઈ પણ ગુકશાન કરનાર તત્ત્વોને દાખલ ન કરે એવી નળીઓ મારફત પાણી કાઢવું જોઈએ; એટલા માટે સીસાની કે લોહાની નળીઓ નહિ જોઈએ.

૬. તે સ્થાથી જોઈએ કે જ્યાં ટાંકીઓમાંનો જથ્થો દૂર થઈ શકે.

(અપૂર્ણ.)

સુંદર સાંતીડું.

(મજેલ)-

દયો મયો બે બળદીઆ રે, તારાં પુનનાં જોતર વાળ,
વાલીડ પુનનાં જોતર વાળ;

સથ તો જ્ઞાનની કરીએ, સતપરોણો^૧ ઝહો હાથ,
સાથીડો જોડીને સખાળીએ—ટેક

પેહેલે ગુણ પધારીએ રે, તારા કાળના ગુણ^૨ કાહાડ,
વાલીડ કાળના ગુણ કાહાડ;

ખીજ વાળીએ નીજ નામનુ રે, તારે પાપ સમજાં જાય;
સાથીડો જોડીને સખાળીએ.

ત્રીજ ગણતી ત્રીકમ નામની રે, તારી તૃષ્ણા એટલી ટાળ	વાલીડ
ચોથી ગણતી ચતુષ્જ નામની રે, તારે પેતર આચ્યું હાય.	સાથીડ.
પેતર આચ્યું તારે ગોંઠોંક ધમે રે, તારા મનનો માણો બાધ.	વાલીડ.
આ ગોંધણ તો જ્ઞાનની કરીએ, પ્રેમના ગોળા ફેંકાડ.	સાથીડ.
ધણી તો આચ્યો દાળવા રે, તારી દાલ બલેરી હોય.	વાલીડ
ખાઓ પીઓ ખન વાવરો, એના ભોગ ભગવાનને હોય.	સાથીડ.
કેહે જાણો તમે ચેતને રે, અરે એતો નરને નાર.	વાલીડ
આ ખન જોતનને જરા એ, ન જતાં લાગે વાર	સાથીડ

(અખો.)

આપણે ઉપરનાં સાંતીડાને તેના ભોમત્રયક સ્વરૂપને લાઇને “ સુંદર સાંતીડું ” એવું નામ આપીશું તો અચોગ્ય નહીં ગણાય. પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય અવતાર પામ્યા પછી દરેક મનુષ્યે પોતાનું આયુષ્ય કેવી રીતે ગાળવું—એ ઉપર લખેલ પદમાં કેવા સુંદર અને સાદા શબ્દોમાં સ્પષ્ટ કરેલું છે તે હરકોઇને જણાશે. વ્યવહારક્ષેત્ર ખેડવા માટે અર્થાત્ વ્યવહારમાં ફોલ્દમંદ થવામાં ઉપરનાં સાંતીડાને ઉપયોગ આપણે કરવો જોઇએ કે જેથી પાક સારો થાય; એટલે કે, વ્યવહારમાં વિજયી થઇએ અને વળી આપણું કર્તવ્ય કર્યું કેહેવાય. ઉપર લખેલ પદથી એટલું તો સદજ સમજશે કે જનસમૃદ્ધના સસર્ગમાં રહીને પણ જો કોઈ મનુષ્ય ઉચ્ચ-

૧. લખનાર રા. રા. સાકરલાલ મોતીલાલ. બી, એ.

૧. ખેડૂત વર્ગ વાંમની લાકડી વાપરે છે તે.—સા૦

૨. ‘ તારા કાળના ગુણ કાહાડ ’—આ લીટી સ્પષ્ટ સમજાતી નથી. ‘ ગુણ ’ એ શબ્દ ગ્રામ્ય ભાષામાં ‘ પગ ’ના અર્થમાં વપરાય છે; જેમકે ‘ તેના ગુણ ગણી ગયા છે. ’ ‘ કાળના ગુણ કાહાડ ’ એટલે વખત જો દોડયો જળાય છે તેના પગ કાઢી લઈ તે ધીમે ચાલે એમ કરવાને એટલે કે તેનો અગત્યર ઉપયોગ કરવાને યત્ન કરવો જોઇએ. આવો અર્થ મરડી મચરડી બેસાડીયે તો થાય.—સા૦

આહી જીવિત જાળવા ઇચ્છે, પ્રયત્ન કરે, તો તેમ કરવું એ અસક્ય બાબત નથી. મહાન્-તત્ત્વવેત્તા બેકન તેના એક પુસ્તક ("Adv. of Learning")માં પ્રવૃત્તિમાન જીવિત (Active life as opposed to Passive life.) માટે જે પદ્ધતિ દર્શાવે છે તે ઉપર લખેલ પદ્ધતિના વિચારો સાથે કાંઈક સામ્ય ધરાવે છે એમ કહી શકાય.

આ શીખલમાં અને સચોટ ઉપદેશ આપનારાં નાનકડાંક સરલ પદોની જૂદી જૂદી લીટીઓ પણ કેટલા બધા ગંભીર છતાં સ્પષ્ટ અર્થથી ભરપૂર છે તે વાંચકજીને સહજ જણાશે. સહવર્તનથી વ્યવહારમાં ફતેહમંદ થવા માટે ક્યા ક્યા ઉપાયો કેવી રીતે યોજવા એ વિશે કવિ બોધ કરે છે કે "હે વાલીજ" - હે ભાઈ, પ્રથમ તો "સાંતીકું જોડીને સંભાળીએ" એટલે કે જીવનની શરૂઆત પછી પણ તારામાં શું શું વિકૃતિઓ સારી નહારી થયા કરે છે, કામ ક્રોધાદિ કેટકેટલે અંશે વર્તણૂકમાં થતાં જાય છે, તારી નીતિમાં સુધારો થતો જાય છે કે દિનપ્રતિ-દિન બિગાડ થતો જાય છે ઇત્યાદિ સર્વ સૂક્ષ્મ જાણતો તારે લક્ષ્યપૂર્વક અવગ્રહ કરવું જોઈએ. તારાં સાંતીકાને "દયો મયો" એવા "જે બળદીઆ" જોડ; અર્થાત્, સર્વ કૃત્યોમાં સર્વ સાથે સમાન દયાભાવ તથા પ્રેમથી વર્તવું, પરંતુ તે દયા તથા પ્રેમ રૂપી બળદીઆઓને "જોતર પુનનાં" હોવાં જોઈએ; એટલે કે જેવી રીતે જોતર બળદને અંકુશ રૂપે છે તેવી રીતે તારા આ "બળદીઆ"ઓ દયા તથા મયા આડે રસ્તે ન જતાં યોગ્ય સ્થાને-માત્રે-જાય, એટલે કે સહૃદયો કરનાર તરફ જ દયા તથા પ્રેમની લાગણી દર્શાવાય એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. બળદીઆઓ-દયા તથા મયા-આડે માર્ગે ન જાય તે અર્થે જાન રૂપી "શશ" રાખવી એટલે કે દયા તથા પ્રેમ દર્શાવતાં વિવેકબુદ્ધિનો સારી રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ, અને સસ રૂપી લાકડીથી તેમને હાંકવા જોઈએ. પ્રથમ તો "ગુણ પધારીએ" એટલે કે વ્યવહારક્ષેત્રમાં ક્ષેમકુશળ પહોંચવા સદ્ગુણો સંપાદન કરવા, અને કાળે કરી ખેતરમાં જે જે ખુંપરાં અને નકામા જોડવા ઉગ્યા હોય તે કાઢાડી નાંખવા, એટલે કે જે જે દુર્ગુણો જાણ્યાં અજાણ્યાં ગ્રહણ થઈ ગયા હોય તે સર્વ નિર્મૂલ કરી નાંખવા. આવી રીતે ભોંય શુદ્ધ કર્યા પછી તેમાં જે વાનોએ તેનો જ સારો પાક થાય; મતલબ કે વૃત્તિઓ શુદ્ધ કર્યા પછી જ જ્ઞાન, શ્રવણ ઇત્યાદિની સજ્જા અસર મન ઉપર થઈ શકે છે. વૃત્તિઓ શુદ્ધ થયા કેડે "નીજ નામનું બીજ વાવીએ" એટલે કે દશ્ય શરીરથી લિન એવા સસ સ્વરૂપ આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય, અર્થાત્ શરીર એ હું નહીં પરંતુ આત્મા એ જ હું એવી સચોટ લાગણી થાય ત્યારે જ એ બીજમાંથી ' હું પરમાત્મા છું ' એ વિચારરૂપી વૃક્ષનો પ્રાદુર્ભાવ સંભવે છે, અને ત્યારે જ સર્વ પાપની શાંતિ થાય છે. આ "નિજ નામ"નું બીજ વાવ્યા પછી, એટલે આત્માના સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયા કેડે, જે કે કર્મ ઇત્યાદિકની જરૂર નથી તો પણ કવિ કેહે છે કે "ત્રીજ ગણુતી ત્રીકમ નામની રે," અર્થાત્ પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરનું ભજન કરવું આવશ્યક છે; પરંતુ તદ્વાવત માત્ર એટલો જ છે કે આત્માને ઝોળખ્યા પછી જ ભજન થાય તે તૃણારહિત કરવું ઉચિત છે, સંભવે છે. "ચોથી ગણુતી ચતુર્ભુજ નામની રે" એ લીટીથી પણ કવિ એમ સૂચવે છે કે આત્માને ઝોળખ્યા છતાં પણ જનસમૂહના સંસર્ગમાં રહેવાથી દુદરતી રીતે માનુષી વૃત્તિઓ પ્રબળ ન થઈ જાય એટલા માટે ચતુર્ભુજ ઇત્યાદિ નામનું રટણ-ભક્તિ-કરવાની જરૂર છે, અને તે વડે જ "ત્હાઈ ખેતર આગ્યું હાથ" એટલે કે ત્હાઈ જીવિત સફલ થવા સંભવ

છે એમ નક્કી નહીં પડતું આ ખેતર પાકીને તેમા “ગોહોડ થયો,” એટલે કે માગી ગતે જ્ઞાન થયું ત્યારે “મનનો માજો બાધાની”—આ જ્ઞાન નિરતર ગહે એ અથ મનને ગિયર કઠાની ઘણી જગત છે આવી રીતે મનને ગિયર કઠી જતા પણ કામ ક્રોધાદિ પદ્ધિનું જે હરહમેશ અત સુધી મનુષ્યવર્ગને પીગ કર્યા કરે છે એ રખી પક્ષીઓ પોહોડ ખાઈ ન જાય અર્થાત્ ઉપદ્રવ ન કરે તેટલા માટે જ્ઞાન રખી “ગોફણ” પાસે જ રાખવી કે જેનું “પક્ષી” એમે (જેના કામ ક્રોધાદિ ઉત્પન્ન થાય) કે તુરત જ્ઞાન રખી “ગોફણ”થી એટલે કે સમયથી તેને ઉગડી મ વુ આ ‘ગોફણ’નો દ્રવ્ય જોઈતો જ ઉપયોગ કરવો એમ નહીં, પરંતુ “ફેફા” એટલે કે ખૂન વખતોનખત એ કવો આરી રીતે આત્મસુધારણા એ એક અતિ દુર્લભ કર્તવ્ય છે, અને અ દર્નિશ ચેતતા રહેવાથી તથા અનનરત અન્યોક્તથી જ ખાર પડી શકે છે આરી રીતે યત્નો કરનાથી જ્યારે ‘ધણી દાગના આનશે’ એટલે કે જ્યારે મહાન પરમેશ્વર પાપાપાપનો નિમ તાણો લેશે ત્યારે ‘તાની દાન ભનેરી દોન” એટલે કે ત્યારા કર્તવ્યનો તુ ઘણો ચોખ્ખો હિમાય આપી શકીશ આરી રીતે કર્તવ્ય કઠામા મનુષ્યને સમય ગિનાય બીનું બંધિત બોગનનું પડતું નથી એ જ્ઞાન કવિ “ખાઓ પીઓ ધન માનશે” એ લીંગીથી મુદ્રા છે આનદથી ખાતુ પીતુ, પેઆનો મહુપયોગ જવો પરંતુ એ સવજુ હંદ હુ અને હ બોગન હુ એના વિચારથી નહી, પણ “એના બોગ ભગવાનને હોય” એટલે કે પરમેશ્વર નીત્યાથ છે એમ માની ઠરતું ત્યારે જ કર્યું રહેવાય છેછી મે લીંગીઓ તો સ્પષ્ટ છે

છેનહમા માત્ર એમલુ જ કેહેવું મમ યશે કે આવી સાદી રીતીમા તથા મરગ શમ્દોમા આતુ ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન દરિએ આપ્યું છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ગમે તે વિષય હોય તો પણ ભાતમા આજ્ઞાન આજ્ઞાન વચ્ચે છે તે ક્યાં શિનાય—ભાપા સન્કૃતમય ક્યાં ગિનાય—સગ ભાતમા પણ દેગે જ્ઞાનનું જ્ઞાન આપી મકાય છે, આધાર માન એમ ના નનજુ ઉપર જ રહેનો કે

આર્યબાલબોધપત્રિકા.

(મજેલુ) *

૪

પ્રિય બાલકો,

આગળ આપણે કંઈ હવે કે અહિં સામાન્ય ઉપયોગમા લેવાતા એકાદ બે મોટા વર્ષ તેનો ઉચ્ચાર કરતા કયા વિચારો આવવા જોઈએ કે જેથી આપણું શ્રેય થાય, તેનો વિચાર કરીશું પણ તેમ કરતા પહેલા એકાદ બે વાત સમજી લેવાની જરૂર જણાય છે એટલે તેનો વિચાર પહેલો કરીશું અને ઉપર કહેલા મોટા આગળપર રાખીશું ત્યાં આ

૧ ‘નીમતાલો’ એક રેવેન્યુ ખાતામા રખતો શબ્દ છે ખાતામા અનાજના સરખા માપના દગવા કર્યા હોય છે તે બગમ વનનના છે કે એમ તે ચોક્કસ કરના ઉપરી અમલદાર એ કાદ બે દગના તોળાવે તેને ‘નીમતાલો લેવો’ રહે છે—સા ૦

* ભાષાન્તર લખનાર—રા રા પાન્ય

પણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રુદ્ર એ ત્રિમૂર્તિનો વિચાર કરતા હતાં. એ ત્રિમૂર્તિ શું છે અને એ દરેકને શું શું કરવાનું છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. બ્રહ્મા ને વિશ્વના ઉત્પત્તકર્તા છે તેની પ્રાણીશક્તિવડે જ વસ્તુમાત્રના આણુઓ એક ખીખ સાથે અતુરવૃત્ત રહે છે; અને વિષ્ણુની વૈષ્ણવીશક્તિને લીધે જ રૂપમાત્ર રૂપરૂપે રહી શકે છે. આ વિચાર કરતાં જ ત્રણેય શક્તિ અને ત્રણ શરીર—સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ ને એ દરેક લોકના પદાર્થમાંથી એક એક ઉત્પન્ન થયેલાં છે તેને જૂલી જવાં જોઈએ નહિ. જેમ સંસ્થાના આરંભકાળમાં બ્રહ્માએ એ ત્રણે લોકના પદાર્થને ઉત્પન્નવ્યા તેમ વૈષ્ણવીશક્તિવડે જ એ દરેક લોકનાં રૂપો રૂપરૂપે રહે છે. એટલે વિષ્ણુ પણ એ ત્રણે લોકમાં ક્રિયા કરે છે જ. હવે એ બધાં શરીરોમાં જે જીવાત્મા છે તેનું કાર્ય શું છે તે જરા વિશેષ સમજી લેવાની જરૂર છે. એ જરાજર સમજ્યા ગાટે મૃત્યુ પછી મનુષ્યની ગિતિ કેવી થાય છે તે સમજવાની અપેક્ષા છે.

જ્યાં સુધી એક સ્થળદેહ જન્યો રહે છે ત્યાં સુધી તે દ્વારા જીવાત્મા બાહ્યવિશ્વના સંબંધમાં આવી સ્થૂલ સંસ્થાના અનુભવોનો સંગ્રહ કરે છે. દરરોજ એવા એવા અનુભવ દરેકને થાય છે કે જેમાંથી કંઈનું કંઈ નવું શીખવાનું મળે છે. એમાંના દેહલાક અનુભવ દુઃખ આપે છે, કેટલાકથી દીક્ષગીરી પેદા થાય છે, અને વળી દેહલાકથી કંઈ દરદ પણ થાય છે, ખીખ કેટલાક અતુર જ એવા થાય છે કે જેથી એમ સમજાય છે કે આ કાર્ય કરવાને યોગ્ય છે અને આ અયોગ્ય છે; આ વિચાર કરવા નેવા છે અને આ ન કરવા નેવા છે. કારણ કે દેહલાક વિચાર પણ એવા છે કે તે આપતાં જ આપણને દુઃખ થાય છે, કેટલીકવાર તેથી આપણું ચિત્ત અસ્વસ્થ થઈ જાય છે, અને તે આપણને કૂર બનાવે છે, અને એમ યવાથી આપણા સંબંધમાં આવનારને પણ આપણે દુઃખ કરીએ છીએ. હવે જે જીવાત્મા આપણા દેહમાં રહી, તે દ્વારા પોતાનો વિકાસ સાધી લે છે, તે આ બધા અનુભવોને કામમા લે છે. એ બધા અનુભવોને તે જરાજર તપાસે છે, અને તે દ્વારા સાચી મુખ થાય છે અને સાચી દુઃખ થાય છે તે સમજી લે છે. આવા આવા અનુભવો પરથી એ જીવાત્મા સ્મરણશક્તિ, મનોભાવ, અને કામનાઓ ઉપજાવી લે છે; અને એ સર્વેમાંથી તેનો સ્વભાવ બનેલો છે. એટલું યાદ રાખવું બહુ કામનું છે કે આ જીવાત્મા તે શિવની શૈલીશક્તિનું જ એક રૂપ છે. આગળ આપણે એને ઈશ્વરી અંશ કહ્યો છે તે છે. અને તે ખરું છે. મનુષ્યનો જીવાત્મા ઉપજાવેલો એ શિવના કાર્યમાંનું એક કાર્ય છે. આખી સંસ્થામાં જુદી જુદી ક્રિયાઓ ઈશ્વર જ કરે છે. પણ એ ઈશ્વર જુદે જુદે સ્થળે જુદી જુદી ક્રિયા કરે છે. અને એ બધાંની જે ત્રણ મુખ્ય ક્રિયા છે તે ત્રિમૂર્તિરૂપે આપણે જોઈ ગયા છીએ. એ વિચાર કરતાં એ જ કંઈ કહ્યું છે તે રૂપ માત્રને, પૃથ્વર, વનસ્પતિ, પ્રાણી માત્ર એ સર્વને લાગુ પડે છે. આણુ પરમાણુઓમાં પણ જીવ છે; રૂપ માત્રમાં પણ જીવ છે; એ જીવને અમુક રૂપનો ઉપયોગ ન રહે એટલે તેનો ભંગ પણ એ બધાંમાં જ થાય છે; અને તેમ યવાથી તે જીવ ખીજું કંઈ રૂપ ધારણ કરે છે. પણ જ્યારે આપણે મનુષ્યનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તેમાં કંઈ વિશેષતા જણાય છે. મનુષ્યમાં જીવાત્મા વિશેષ છે. જેથી કરી આપણે તે આપણે છીએ અને આપણે ખીખ નથી એવું જાન રહે છે, જેથી આપણે વિચાર કરવાની શક્તિ આવે છે, સારાસાર વિવેક કરી શકીએ છીએ, સાઈ માઈ સમજી શકીએ છીએ, અને આપણા કરતાં કંઈ ઉચ્ચતર તત્ત્વની પ્રાપ્તિ તરફ આપણું મન ટોડે

છે, આ બધું જેને લીધે થાય છે તે જીવાત્મા આપણામાં છે એટલી આપણામાં વિશેષતા છે. એ જ રૌદ્રીશક્તિનું સ્વરૂપ છે. શિવને જે જે કાર્ય કરવાનાં છે તેમાંનું એક કાર્ય એ પણ છે કે રૂપમાત્રની ઉત્પત્તિ થતાં થતાં તેઓ અમુક સ્થિતિએ પહોંચે કે તેમાં પોતાના અંશદ્વારા આ જીવાત્માને ઉપભવવો. પાશ્ચાત્ય શોધકોમાંના એક મોટા વિદ્વાન નરવીર ચાર્લસ ડાવિને રૂપના વિકાસ સંબંધે કહ્યું છે કે રૂપ માત્રનો વિકાસ થયાં કરે છે. છેક કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ રૂપથી માંડી દરેક રૂપની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થયાં કરે છે; અને અંતે મનુષ્યનાં રૂપ ઉદ્ભવે છે. તેથી જ મનુષ્ય પ્રાણીઓમાંથી, ઉદ્ભવ્યું મનાય છે. આ વાત તમારામાંના કેટલાક તો જાણતા હશે જ. તેનું આ કહેવું કેટલેક અંશે સત્ય છે. એમાં એટલું ખરું છે કે યુગોના યુગો સુધી વૃદ્ધિ થતાં થતાં રૂપો એવી સ્થિતિએ પહોંચ્યાં કે તેમાં ચિત્તનો ઉદ્ભવ થયો; અને કેટલાંક પ્રાણીઓમાં તો બુદ્ધિ પણ કેટલેક અંશે ઉદ્ભવેલી જણાય છે. પણ અહિં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે, એ અમુક સ્થિતિએ પોહોંચ્યા પછી તેમાં શિવની રૌદ્રી-શક્તિનો પ્રકાશ પડતાં જ એ દરેકમાં જીવાત્માની ઉત્પત્તિ થઈ, આ વાત સમજવી જરાક દુર્લભ છે. એ વાતપર બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. કારણ કે પ્રથમ જ એ એકદમ સમજ શકાય એમ નથી. વિચાર કરતાં આ વાત કાર્થ કાર્થ સમજાશે, અને પછી જેમ જેમ નમે મોટા થતા જશે, અને વધારે વધારે વિચાર કરશે તેમ તેમ એ વધારે સમજશે. આ પ્રમાણે પથર, વનસ્પતિ, અને પ્રાણીઓમાં રૌદ્રીશક્તિનું આ સ્વરૂપ હજી જોવામાં આવતું નથી; પણ દરેક મનુષ્યમાં તો તે છે જ અને તેથી જ આપણમાં અને એ બામાં આટલો બધો દેર જણાય છે. શિવનો અગ આપણામાં છે એ વાત કેવી ભલ્ય છે! જીવ છે તે શિવ જ છે એટલે શું તે સમજ્યા? આપણા દરેકમાં એવી સત્તા છે કે નથી આપણે દરેક શિવ સ્વરૂપ થઈ રહીશું. શિવ સ્વરૂપમાં જે સૌંદર્ય, ભવ્યતા, વીર્ય, શુદ્ધિ, દયા અને અનેક પ્રકારની દિવ્યતા છે, જેનું વર્ણન કરવું જ અશક્ય છે તે તેનો અંશ જે આપણામાં છે તેમાં અંતર્ભૂત છે અને સમય જતાં એ સર્વ આપણામાં આવિર્ભૂત થશે. આપણને જે દુઃખો વેડવાં પડે છે, તેનું સ્વરૂપ જ આ વિચારથી કેવળ બદલાઈ જાય છે ન્યારે દુઃખ માત્ર આ દિવ્યતાને ઉદ્ભવવાનું સાધન છે એમ મનજાય ત્યારે તેમ થવા માટે દુઃખ થાય તો પણ શું થયું? પાપ કરવાથી—ન કરવાનું કર્યાથી—દુઃખ થાય છે અને એ દુઃખ દ્વારા—આપણો જીવાત્મા શિખામણ લે છે, અને એ દુઃખના જોગને પરિણામે એ જીવાત્માની મક્તિ વધે છે. આપણને જે જે અનુભવ થાય છે તેમાંનો એક પણ એવો નથી કે જેથી જીવાત્માની ઉત્પત્તિ ન થાય, અને દિવ્યતા પ્રાપ્ત કરવામાં સહાય ન કરે. આ પ્રમાણે દરેક અનુભવવડે આપણે આપણા દિવ્ય સ્વરૂપની પામે જતા જઈએ છીએ. આપણને દુઃખ થાય છે એ કહેવું, એ વ્યવહારિક રીત છે; પણ ખરું જોતાં જેને દુઃખ થાય છે તે આપણે નથી. દુઃખ માત્ર ઉપાધિને છે. પણ ઉપાધિ તે જ આપણે એમ ધારીએ છીએ તેથી એ દુઃખ આપણને થતું જણાય છે. આગળ આપણે જોઈએ છીએ કે જે ઈશ્વરી અંશ—શિવાંશ, આપણામાં છે તે એવાં અશુદ્ધ શરીરોથી આવૃત થયો છે કે તેનો પ્રકાશ આપણાથી દેખાતો નથી અને તેથી ધણીવાર એમ જ માનીએ છીએ કે તે આપણામાં છે જ નહિ; અને એવા અજ્ઞાનને આધીન થઈ, આપણાં દેહ અને મન તે જ આપણે છીએ એમ માનીએ છીએ; અને તેથી જ. તેમને થતાં દુઃખો આપણને થાય છે એમ પણ

માનીએ છીએ. ખરું જોતાં આપણે એમ જ વિચારવું જોઈએ કે જે દુઃખ યામ છે તે દેહને છે તેમ જ મનને પણ છે; અને તેમને દુઃખ યામ છે સારે જવાબમાં તો તેથી નિર્લેપ રહી ધીરજ રાખી શીખામણ મેળવ્યા કરે છે. હવે આમ છે સારે, જ્યારે જ્યારે કાંઈ દુઃખ યામ સારે, 'અરે ! હું કેવો અભાગિયો છું કે આ દુઃખ આવ્યું !' એવા અને એના જેવા વિચાર કરી રોક કરવો નહિ. એવું દુઃખ આવે સારે તમારે વિચાર કરવો કે 'કાંઈ અજ્ઞાનને લીધે કે કાંઈ પાપકર્મને લીધે આ દુઃખ આવ્યું છે; વળી એ દુઃખ ઉપાશિને છે, મને નથી. એથી મારે ડરવાનું નથી. એથી મારી તો વીર્યની વૃદ્ધિ યામ છે. એથી ન ડરતાં મારે તો ધૈર્ય રાખી આગળ જ ચાલવાનું છે. ભવિષ્યમાં તેમ ન યામ તેની સંભાળ રાખવાની છે.' આવા વિચાર કરવાથી, આ લોકમાં ભોગથી ઉત્પન્ન થતી જે કામનાઓ, મનોભાવો અને સ્મૃતિ કે જે વિષે આગળ કહ્યું છે તે સર્વે તમારી મદદે આવશે અને તમારો ઉત્કર્ષ કરવામાં સહાય કરશે.

એમ કરતાં કરતાં એક વખત એવો આવશે કે કે જવાબમાં જે શરીરમાં રહી આ લોકના ભોગ ભોગવતો હોય છે તેને એ શરીર ઉપયોગનું રહેતું નથી, એ દ્વારા વિશેષ અનુભવ મળી શકે નહિ. આવું યામ સારે એ દેહનું સું કરવું? એક ઘર બાંધનાર કડીઓ શું કરે છે? પ્રથમ તો તે પાથો નાંખે છે; કેમ ખરું કે'ની ? હીં. એ પાથો માટે પ્રથમ તો જમીનને એક સરખી કરવી પડે છે. અને તેમ કરી તેપર ઈંટ ચણવા માંડે છે. હવે જમીનને એકસરખી સપાટ કરવા માટે તેને અમુક ઓળંગરની જરૂર પડે છે. વળી તેમ કર્યા પછી ઈંટ ચણવા માટે તેને ન્હાં જ ઓળંગરનો ખપ પડે છે. સારે જમીન તૈયાર થઈ કે તે માટેનાં ઓળંગરો તે ઉઘાં મૂકી દે છે. કારણ કે તે ઓળંગરો હવે તેને કામનાં નથી. તે હવે ખીખાં જ ઓળંગરો લે છે. એ ધરનો પાથો અને દીવાલ અણી રહ્યા પછી જ્યારે ખારી અને ખારણાં મૂકવાનો વખત આવે છે સારે તેને વગી એથી પણ ન્હાં ઓળંગરોનો ખપ પડે છે. આ પ્રમાણે દરેક નવું કાર્ય કરવા માટે ન્હાં જ ઓળંગરોનો ખપ પડે છે; અને તે કામ પૂરું થતાં તેને ઉઘાં મૂકી દે છે. એ જ પ્રમાણે રચ્ય શરીર દ્વારા નેટલું કરવાનું હોય તેટલું કરી રહે છે, તે દ્વારા જે અનુભવ મેળવવાના હોય છે તેટલા મેળવી લે છે કે, તેનો લાગ કરે છે. રચ્ય દેહનો લાગ થયો કે તે દેહ શિવની સંકારક શક્તિપડે નાશ પામે છે. એ દેહ છોડ્યા પછી જીવ સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહે છે. તેમાં તે થોડો કાલ અંતરિક્ષ લોક, જીવલોકમાં રહે છે. રચ્યશરીર સાથે પણ જીવ સૂક્ષ્મ દ્વારા જ તેનાપર ક્રિયા કરતો હતો. પણ એ વખતે એ સૂક્ષ્મદેહ ઉપાધિરૂપે કરતાં, વિચાર, કામનાઓ, મનોભાવો વિગેરેના સંસ્કારોના સંમદસ્થાનરૂપે (વિશેષ ઉપયોગનો) હતો. હવે રચ્યદેહનો લાગ કીધા પછી કાંઈ નવા અનુભવ મેળવવાના હોતા નથી; પણ તે દ્વારા મેળવેલા અનુભવોના સંસ્કાર એમાં છે ખરા. એ સંસ્કારોના ભોગ હવે અહીં જીવ ભોગવે છે. જીવલોકમાં, જીવે જીવતાં જે કામના આદિને સંમદ કીધો હોય છે તેવાં જ ભોગવતો રહે છે. જરા વિચાર કરતાં સમજશે કે ન્હાં ન્હાં માણસો ભાં ન્હાં ન્હાં રિયતિમાં રહે છે. જીવના જે એ જાધા સંસ્કારોને પોષ્યા હોય છે, કામનાઓ અને રાગદ્વેષાદિને ખીલવા દીધાં હોય છે, તો તેઓ આપણે સૂક્ષ્મશરીરમાં રહીએ છીએ; તે વખતે જાદુ સખળ યામ છે અને દુઃખ આપે છે. પણ જીવતાં જે એ સર્વને

નિયમમા રાખવાનો પ્રયત્ન કીધો હોય અને શુભ મનનાઓને જ સ્તુરવા દીધી હોય છે તો મુઆ પછી ભુવલોકમા તે આપણને ઘર્ષ પછુ રીને નડતા નથી કારણ કે તેમનું પ્રામલ્ય ઓછુ થયુ હોયકે, અને તેથી આપણને નિરાત ગૂંટે થોડો વખત લા રહ્યા પછી જીવ સ્વર્ગમા જવાની તૈયારી કરે છે જીવ બ્યારે લા જાયછે ત્યારે ભૂલોકમા જેમ સ્થલશરીરનો લાગ દીધો હતો, તેમ ભુવલોકમા સૂક્ષ્મશરીરનો લાગ કરેછે.

આ સમયનુ પાછુ જરા દર્શિ છે આગળ ને મે કહ્યું છે કે સૂક્ષ્મ શરીરમા કેટલાક અણુઓ, ભુવલોકના પદાર્થના છે અને કેટલાક સ્વલોકના નીચલા ભાગના છે, એ વાત તો તમને યાદ હશે જ આથી કરી સૂક્ષ્મદેહના બે ભાગ હોય એમ ધારતુ પડેછે. આમાનો જે ભાગ ભુવલોકના પદાર્થનો બનેલો છે તેમા સર્વ અશુદ્ધ મરકાર અને સ્વાર્થ કામનાઓનો મંઝદ થયેલો હોયછે, અને જે ભાગ સ્વલોકના પદાર્થનો છે તેમા સર્વ ઉચ્ચ ભાવનાઓ—ઉત્તમ વિચાર, અને ઉચ્ચ અભિતાપાઓના સરકારો મંઝદાયેલા હોયછે હવે આ બેમાનો જે કનિદ ભાગ છે તેનો પ્રથમ લાગ યાયછે, એનો લાગ કરી જીવ સ્વલોકમા જાયછે અને લા સૂક્ષ્મદેહના ઉત્તમ પ્રકારના ભાગમા રહેછે

જે સૂક્ષ્મશરીરનો લાગ થયેછે તેના રૂપનો જ માત્ર ભગ યાયછે, પણ તેમા જે જે કામનાઓના મરકાર હોયકે તે મવનો તો જીવમા મંઝદ જ યાયછે સ્વલોકમા એમનો અનુભવ—ભોગ—જીવને થતો નથી, લા તો તેઓ તિરોબૂત જ રહેકે તેનો ભોગ થવા માટે ભુવલોકના પદાર્થની અપેક્ષા છે. પણ તે કાર્ષ લા હોતો નથી એટલે તેઓ માત્ર સરકાર રૂપે જ, ખીજ અવસ્થામા લા પડી રહેછે આથી કરીને જ સ્વર્ગ લોકમા શુખ અને આનંદ જ ભોગવાયકે જે આજે જ તમારે કાર્ષ ઇચ્છવાનું રહ્યું નહોય, તમારી આસપાસ બધે પવિત્રતા અને પ્રેમ જ પ્રમરી રહ્યો હોય, અને તમારા બધા મનોભાવ પણ શુદ્ધ જ હોય તો તમને કેટલું સુખ યાય અને તમે કેટલો આનંદ અનુભવો તેનો સદજ વિચાર કરો જે વખતે તમને કાર્ષ બલ્ય વિચાર આવ્યા હોય, જે વખતે તમે કાર્ષ બહુ જ ઝેદ કર્મે કરવાને તત્પર થયેલા હો, ઈશ્વરના અમાધ પ્રેમ અને દયાની કાર્ષક ઝાખી ચર્ષિ હોય, અને તેથી કરી ઈશ્વરના વિશેષ પ્રેમને યોગ્ય યવાનુ પ્રયત્ન કરવાનો ઉત્સાહ આવ્યો હોય, તે વખતની તમારી સ્થિતિ વિચારો, જે વખતે દુનિઆના સર્વે દુખો વિસરાયા હોય અને કોઈ પવિત્ર અને બલ્ય વિચારમા નિમગ્ન થયા હો, તે વખત તમારી સ્થિતિ કેવી હતી તેનુ સ્મરણ કરો એ વખતે તમે જે અનુભવ્યુ હશે તે સ્વર્ગલોકના આનંદનુ માત્ર પ્રતિબિમ્બ છે—ભામ છે એ સ્વર્ગલોકમા જીવના સર્વ પવિત્ર વિચારો અને શુદ્ધ ભાવનાઓ સતેજ યાયછે, અને અહિં સ્થાને પણ નહિ અનુભવેલા એવા ઉત્તમોત્તમ સુખ અને આનંદ જીવ લા જ અનુભવે છે. આથી કરી સ્વર્ગલોકમા રહેવાથી, જીવની અહિં આવી નવા અનુભવ મેળવવાની શક્તિ વધેછે, અને એ અનુભવોની ખરી કિમ્મત શુ છે તે જાણવાની શક્તિ પણ વધેકે પણ લાથી કરીને અહિં આવતા પેહેલા હજી એક ખીજ સ્થિતિ થવાની બાકી છે એ લોકમા કેટલોક કાળ રહ્યા પછી એ સૂક્ષ્મદેહના શુદ્ધ ભાગની પણ જરૂર રહેતી નથી. કારણકે ગત જન્મમા સંઝદ કરેલા શુદ્ધ વિચાર અને બલ્ય ભાવનાઓ નેટલી બાગવાન ચર્ષ શકે તેટલા ચર્ષ રહેછે એટલું ખૂબ યાદ રાખતુ કે મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ, એક સ્થૂલ શરીર છોડ્યા પછી ખીજો મહત્વ કરતા સુધીની જીવની

સ્થિતિનો સર્વ આધાર એ જીવતાં કરેલાં જીવનાં કર્મ ઉપર છે; તે જીવનાં આ લોકમાંના જીવનપર આધાર રાખે છે. જીવતાં ને આપણે આપણી અશુદ્ધ કામનાઓ, અને રાગદ્વેષ-દિને મજબૂત થવા દઈએ તો આપણે ભુવલોકમાં વધારેવાર રહેવું પડે છે, જેટલા સ્વાર્થા વિચાર વધારે તેટલું લાંબું વધારે રહેવું પડે છે. જીવતાં ને આપણે સર્વપર પ્રેમ રાખીએ, આપણી વૃત્તિઓ પરમવસ્તુપરાયણ હોય, તો આપણે ભુવલોકમાં વધારે કાળ રહેવું પડતું નથી, અને સ્વર્ગલોકમાં લાખો કાળ રહી શકાય છે. પણ એ સ્વર્ગમાં રહેવાની મુદત પણ પૂરી થાય છે. તેમ યતાં સૂક્ષ્મ શરીરનો આ હૃદય ભાગનો સાગ કરી જીવ કારણદેહમાં રહે છે અને સ્વલોકના હૃદય પ્રદેશમાં જાય છે. પણ એ સ્થિતિનું વર્ણન જ કરી શકાય એમ નથી. લાંબું ને શુભ અને ને આનંદ ભોગવાય છે તે શબ્દદ્વારા વર્ણવી શકાય નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેનો વિચાર પણ આવી શકતો નથી. એ જન્મ-મુખ અને એ જ આનંદ આપણે પણ એકવાર, આજે નહિ તો આગળ પણ, ભોગવીશું; અને તે પણ નિશ્ચયે માટે જ્યારે આ ભૂલોકપર રહેવાની કાર્કશ જ જરૂર નહિ રહે ત્યારે જ એ આનંદ અનુભવશે, ત્યારે પેદેલાં નહિ. આપણા ત્રણે દેહોમાંના કારણદેહ જ એવો છે કે જેનો ભંગ થતો જ નથી. અને જન્મોગા તે એકનો એક જ રહે છે; અને તેથી જ જીવને યથેલા સર્વ અનુભવો સંપ્રદાય છે, તેમાંથી એકે નાશ પામતો નથી. એ સર્વના સંસ્કાર આ કારણશરીરમાં રહે છે. જ્યારે જીવ જાણે છે કે નવો જન્મ લેવાનો સમય થયો છે ત્યારે તે આ સ્વર્ગલોકના હૃદય પ્રદેશમાંથી તેના નીચલા પ્રદેશપર આવે છે કારણદેહ તો તેને હોય જ છે, પણ એ પ્રદેશમાં આવી લાંબા પદાર્થમાંથી પોતાનો સૂક્ષ્મદેહ ઉપભવી લે છે અને પછી તેમાં ભુવલોકના પદાર્થને પણ આકર્ષે છે. આ પ્રમાણે નવો સૂક્ષ્મદેહ ધારણ કરી પછી તેને માટે તૈયાર કરેલા રચૂલ દેહમાં તે પ્રવેશ કરે છે. મૃત્યુ પછી હૃદયતર લોકોમાં જતાં ને ને ભૂલો અને પાપકર્મોનો તે ત્યાગ કરતો ગયો હોય તે બધા તેને પાછા, પાછાં કરતાં તેને ફરીને લઈ લેવા પડે છે. સૂક્ષ્મ-શરીરનાં નીચલા ભાગનો ભંગ થતાં ને અશુદ્ધ કામનાઓ તિરોબૂત થઈ હતી તે પાછી ભુવલોકમાં આવતાં જ આવિર્ભૂત થાય છે-જન્મે છે; અને તેથી તે કામનાઓને અનુકૂળ પદાર્થમાંથી જ તેનો સૂક્ષ્મદેહ બંધાય છે. આ પ્રમાણે નવો જન્મ થાય છે ત્યારે તે જીવમાં આગલા જન્મોમાં ને વાસનાઓ હતી, ને વૃત્તિઓ હતી, ને કામનાઓ હતી, અને ને સ્વભાવ હતો તે બધાં સાથે જ જન્મે છે. તેમ જ તે જીવને એટલું પણ યાદ હોય છે કે અમુક કામનાઓથી દુઃખ થયું હતું માટે તેને નિયમમાં રાખવી 'જેઈએ આવી રમ-રણશક્તિને આપણે અંતઃકરણ કે અંતર્દીપ કહીએ' છીએ. જ્યાં સુધી જીવ નવા દેહમાં હોય છે લાંબુ સુધી આ દુઃખના પ્રસંગ આદિનું ભાન રહેતું નથી, છતાં એનું પરિણામ ને આ અંતર્દીપ તેનો પ્રકાશ તો તેના નવા દેહને કામ લાગે છે. એ પ્રકારે જન્મો દો-રવાય છે તેઓ જન્મોજન્મ આગળ વધતા જાય છે.

જીવાત્મા પોતાના ત્રણ દેહમાં શું શું કરે છે તેનો સંક્ષેપ આ પ્રમાણે છે. અહિં ને કહ્યું છે તે ને જરાપર સમજ્યા હશે અને ને તે ધ્યાનમાં રાખશે તો સમજશે કે એ આપણા દેહોને શુદ્ધ કરવાની કેટલી બધી જરૂર છે. કારણ કે અમુક જન્મમાં આપણે જેવા આચાર વિચાર રાખીશું તેવી જ તે જન્મ પછીની મરણોત્તર સ્થિતિ થશે

આઘ દ્રશ્ય—
'એક અબેદમાર્ગે-અવાસી'
અલ્પનિષ્ઠ મણિલાલ નણુભાઈ.

સુદર્શન.

તન્ત્રી—
પ્રોફેસર આનંદશંકર આપુભાઈ ધ્રુવ
એમ. એ. એલ.એલ.બી

(ધર્મ-શૃદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિધા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૧૬. અંક ૭.] (માસિક.) [એપ્રિલ. ૧૯૦૧.

વસંત.

(મળેલું.)

(રાગ—વસંત યા કાફી.)

વામા વિમલ વસત—લોકો વિલોદ્ધ કે આ—વામા. ધ્રુ.
નીલ તરૂ વલી વચિ લતાની, શીર સાડી સોદંત;
પુષ્પ પરિમલ વાળા બાળા-વેણી માદિ અનત લોકો.
નિકટ જલાશય આશય અદર, વસતી વામ વસત,
ઉજ્જવલ આ આદિલ નમે રહી, નારી નિહાળી હમંત. લોકો.
પયરંગી રંગોની રસિમ, વરકરથી વરમંત;
કેસર કેશુડાં રંગાં લે, સ્વામી પરે અરપત લોકો.
કોકિલ કંઠે કલરવ કરતી, હરતી હલકે કપ,
વાયુંવાઘ ગ્રહી ક્રોમલ કર, મંદ મંદ નાર્યંત. લોકો.
શીત સુચુક્ત સુગંધો સમીરે, ડોહાવ્યાં દિલતંત;
પૂર્ણ વિલાસરસે રમતી, તે-સંગે રવિ રસવંત. લોકો.
અંગ ઉમેંગે રસે રંગાયા, રતિ સ્વામી રતિવત,
અવનિ વન રન જન મન હીરા, વસત થકી હરમંત. લોકો.

હીરા.

આભાસ.

(મળેલું)

વસંતતિલકા. પાછો ફરી ફરી અહીં મુજ ઘેર પેઠા,
જૂને અને પરિચિત સ્થળ આવાં એકા;
ને તેજ ધાંધ ધડે આવી ધડે જતાં રહે,
જ્યાં હું વિચાર મહિં લીન થયો સ્થળે તે. ૧

શિખરિણી. પરંતુ વેલોયો વધી ગઇ વસતે બહુ અહીં,
અદાવી શાખાઓ ઉઝી ઉઝી વિટી બહારો સધળી;
પરાગી પુષ્પો આ પવન થકો નીચાં નર્મો રહ્યાં,
ધણું જૂદુ ભાસે પ્રથમ કરતાં સર્વ અહિંયાં. ૨

વસંતતિલકા. તે સ્થાનમાં તરુ પ્રયત્ન કરે શું એવો—
સર્વપ્રકાર ન પ્રવેશ કરે સમુદાય;
આનંદપૂર્ણ ગૃહ જે હવું એક વાર,
તે શોકપૂર્ણ કરવા મર્ચો રહે શું આમ ! ૩

શિખરિણી. અને દ્વારે જભાં પ્રિય જન થયેલાં ગત ધણાં,
મુખ્યા મીઠા સરો, શ્રવણ મહિં તે તો રમી રહ્યા;
અને તે મૂશએ પ્રિયતર જગાવા સ્વર ચિતે,
પ્રિયા કેરા, હાલે રહી રસિલી જે માન ધરીને. ૪

માલિની. પ્રથમ સરિખ હવે પૂર્ણ સૂરથી ભાવે,
પ્રિય મન ગમતાં જે ગીતમાં બાલ ગાયે;
મનહર પ્રિય ત્હેને પુષ્પ અમેલીનાં જે,
નવ નવ ગન્ધરાઓ તે જુલોના ગુચે છે. ૫

ઉપભતિ. પયે પ્રિયાનાં પગલાં અધીરાં,
લગ્નસ્મિતો ધારી ઉભી, રસીલાં;
મુગ્ધા તણા, હર્ષથી, સજ્ઞ ધીમા,
સ્મરે હું તે, ને, ભણુકર વાગ્યા. ૬

ઉપભતિ. ભૂલી ગયો શોક બધો હું ભારે,
કંઈ મનોદ્વેગ પડ્યો વિસારે;
મને થયું કે હમણાં ગઈ છે,
અને અહીં સઘ જ આવશે એ. ૭

વંશસ્થ. કદાચ સુવેણી ગુથવા રહી હશે,
વિલંબે તેથી પસનો થતો હશે;
અવાજ ત્હેના નવ સાગુનો સૂણું—
જીને સૂણું પગલું વળી ધીમું, ૮

શિખરિણી. અધીરા બાણુડ હૃદય ! પજ ધીરૂં ધડીક તો,
દયાવી દેને તું ચઢિ-તુજ રહેશે ન ઉભરો,—
મિયા આવે તેથી હરખ તણું ને પૂર ચઢિ રહે,
કંપોને, તે દેખે તણસોં મુજ આ નેત્ર ન રખે !

ઈંદ્રવન્દા. થોભી ધણું એ,—કોંધોં આ શો વાર !—
હા—સખ્દ, ખુશાં, મુણું, હાર ખ્દાર;
દેખાય પેસો પડાય કાંઈ,
મૂર્ચપ્રકાશે સરતો ન આંહી

વસંતતિલકા. હા ! એ જીણા રવર્યો તો તરુ પેહું પોમે,
ને પેસોં વેસોં પ્રતિ ણય ન આ સરે છે;—
ધીરા હૃદે હૃદય તેહની વાટય લેની,—
લાંબો વિલંબ કોંધ માટ ન કહેવું કાંઈ.

શિખરિણી. પરંતુ ખ્દાડું આ હૃદય મયું યાકી બહુ હવે,
અને વાટયો લેઈ બહુ બહુ સમે મંદ થયુ છે:
સદાયે ત્હેનાં તો મુણું હું પગલાં હાર ઉમરે,
પરંતુ આંગણે નહિ ન ઉમરે એ કદિ, અરે !

ભ્રમર

હોળી.

ગઝલ-(સોરઠ.)

(મજેલું.)

ફાગે-સરોર ખખ ખીરું છે, હોળી જાનની પ્રકટાંવની.

શો પ્રેમ મુલાલ બની હો,
ધૂલ મસ્તીની કંઈ શીરૂ ચડે;
વળી રંગ સા નવલા વધે,
બધે પ્રેમ-જાનની હ્દાણુ છે.—ફાગે સરોર.

સન્નિધ કંઈ કંઈ ભાતનાં,
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કારણથી બન્યાં;
હશે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી સાકડાં,
ગગને આડે જઈ જવાલ તે.—ફાગે સરોર.

નિજ કમના પરિપાકથી,
મળી કર્મ-જૂ, સધજે રહી;
બની સર્વમય મ્હા પ્રેમથી,
ચિતા સર્વવ્યાપી જમાવી છે,—કાગ શરીરં

પૂર્ણ શૂન્ય-ગ્રામ થતાં પછી,
ભજુકી ઉઠી મહા ત્યાં છુતિ:
અહા ! જવાન પૂર્ણ તે પ્રેમની,
સહુ વિશ્વમાં પસરી રહી—કાગ શરીરં

પ્રજ્વળે ઉજ્જળે તે વિશ્વને,
ગાના-વદના-ગ્રાતા-સર્વને.

અધે જાનશું ન ખુદી કરે,
ચિન્તા મેકે મર્મ આવી લે—કાગ શરીરં

વિદ્યાવિહારી અનુજ,

જળ ભરી જતી કામિની.

(મળેલુ).

હો કામલુગારી ચોરી ચિનકાં લઇને ચાલી. ૨૬.
હે મુંઠી તે પ્દેરા કપીરી, કીધા કપીર કંઈ કંઈને;
રણકો થાએ ચરણ ઉપડે, મન જનનાં નમનાં પડે,
રોળાતાં ન પાછાં કરે—હો

મુક્યા મસ્તકે કનકકલસ જે અનુચી બરપૂર,
ચમિડોલી દૃષ્ટિપ ચલીઆં જળ રસ પીએ છે ખુબ
વળી કરે હૃદય ચકચૂર—હો

કુંભ દય નીએ કરી ઉચા મુક્યા મેળવી હાય
મહજ અનુપમ પયોધરો તેની યવા દેવા ન શું હાર
આવરતા તુજ જણાય—હો

મેળવાના કુલહળથી દોડી પેચવા નયન ત્યાં કરે
કસી કસી કંચુકો બાંધી જ્યાં સમીર નવ મંચરે
ત્યાં માયાં મારે શું વળે—હો

ચક્રવાક રિમર પંખી બેઠા પાંખ અર્ધા જન ચિતને
ઉઠે ઉઠે પણ પડી પાંસ ચંચૂના ગ્રહારે પમે
બહુ ધવાયસાં રસવડે—હો

અગત્ય નીચેથી કરાણે આવી ગિરિ સાથે આજનાય
ચડે પડે વળી સ્તંભે સાં ને પથે પુઠ પળાય
ભાદે દૈવદોષ કમાય—હો૦

ગઈ નગરની સ્ત્રીમાંમાં યદિ પેડી મદિર દાર
છંદની કંઈ ને શક્તિ હોય તો જીલાડેકો નય થાય
પૃથકે નીડર નહીં જાય—હો૦

વિરલા છે કે સૃષ્ટિમાં જે રમણીમાં નહીં દ્રશ્યા
બને દરત કોઈ વિદ્યુતના અમકાગથી ન હયા
પનતિમિર બેઠી નિસર્થા—હો૦
પુરુષ.

“ ચાંદલિયો ”

“ ઝા પેલો ચાંદલિયો મા મુને, રમવાને આલો;
નકાતથી ચૂંટી લાવી, મારે મુઝડલે ધાલો. ” ૧

ફલે ફલે ને રાતડો થાએ, ચાંદા સાથું જૂલે
માતા જે જગોદાજી હરિનાં, આંસુડાં હલૂલે ૨

હાકનાં અનેરં ઈયાં, ઘેલો તુ કાં થાય;
ચાંદલિયો આકાશે જાલા, કયમ કરી લેવાય ૩

થાળીમાં જળ ભરિયું માંહિ, ચાંદલિયો દાખ્યો;
નરસૈનો સ્વામી શામળિયો, રહતો જે રાખ્યો ૪

આ ચાર કડીઓ કવિ નરસિંહ મેહતાની છે, અને ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓને મુખે અનેક-
વાર બહુ ભાવથી ગવાતી મંબળાય છે. એમાં એક જાલકના મુગધાવનું ચિત્ર છે, અને
એ ચિત્ર અલંકાર સુન્દર પ્રતિભાની પીંછીથી આલેખાયુ છે એમ હરેક સહદયનું હૃદય
સ્વીકારે છે. આ કાવ્યનો વિવક્ષિત અર્થ તો આટલો જ છે, અને આટલો જ અર્થ સેતાં
પણ જગતનાં પ્રથમ પકિતનાં સંગીતકાવ્યોમાં એવું સ્થાન સ્થપાઈ રહે છે. પરંતુ એક
શાન્ત-મનોહર ચન્દ્રિકાની પાછલી રાત્રિએ ઉપરતુ કાવ્ય સ્મરણ કરતાં કરતાં, એ મધુર ‘હૃદય-
વીણા’માંથી જે ઉચ્ચતર અને ગભીરતર સૂરો આ કણે પડ્યા હતા એનો વાચકને કાંઈકે
પરિચય કરાવવાનો અત્રે ઉદ્દેશ છે.

“ ઝા પેલો ચાંદલિયો મા મુને રમવાને આલો;
નકાતથી ચૂંટી લાવી મારે મુઝડલે ધાલો. ”

આ પ્રમાણે પરમાત્માપી “ ચાંદલિયા ” ને પોતાનો ‘કરવા ઇચ્છતા’—‘મુઝડલે

ધાસવા, નહાંતી સરખી આત્મશુદ્ધિમાં સાક્ષાત્ અનુભવવા ધ્યેયતા—મનુજ-આત્માનું ઉચ્ચ
*રુદન છે, અને જેમ જેમ પરમાત્મા સામું એ અધિક જોતો જાય છે તેમ તેમ એ રુદન
શમવાને બદલે અધિકતર થતું જાય છે.

‘રુવે રુવેને રાતડા થાએ, ચાંદ સામુ જુવે’

એ પંક્તિ ભક્ત હૃદયની ભગવત-પ્રાપ્તિ માટે તૈયાર ધ્યેય જોધે છે. યજ્ઞોદ્ધ-માયા-ઠીક જ
કહે છે કે:-

“ચાદલિયો આકાશે બહાસા, કયમ કરી લેવાય ?”

‘પરમાત્મા તો આપણુ-ઉભય થકી બહુ પર છે તે કેમ લેવાય ?’ પરંતુ આ ઉત્ત-
રથી ભક્ત હૃદય શાન્ત થતુ નથી. આખરે યજ્ઞોદ્ધ થાળીમાં પાણી ભરી એમાં ‘ચાદલિયો’
દેખાડે છે મનુષ્યના અન્તઃકરણમાં પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે, અને એ પ્રતિબિંબનું દર્શન
એના હૃદયને શાન્તિ આપે છે.

આ રીતે ઉપગ્રંથ કાવ્ય (૧) મનુષ્ય-આત્માને પરમાત્માની કૃપા આવશ્યકતા છે એ
બતાવે છે; તથા (૨) એક તરફથી પરમાત્માની પરતા અને બીજી તરફથી પ્રતિબિંબ રૂપે
એની પ્રલક્ષતા દર્શાવે છે. આ બંને મિલન-તોનું વિશેષ વિવેચન કરવા જેવું છે.

જીવાત્મા પરમાત્મા માટે ઉત્સુક જની “રુવે” છે એ સિદ્ધાન્તમાં ધર્મના સ્વરૂપ
મબન્ધી કેવો અનુપમ બોધ સમાએલો છે ! ધર્મ મનુષ્યને લાભકારી છે, એથી એનું ઐત્તિક
જીવન સુખી થાય છે અને પરલોકમાં પણ સ્વર્ગારોહ મુખ્ય મળે છે—એવા હેતુથી ખરા ધા-
ર્મિક આત્માની ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તેમજ, ધર્મ એ ધર્મીને મનુષ્ય ઉપર મહેલો
કરજ છે, એ કરજ અદા ન કરીએ તો ધર્મગ્રન્થ ગુન્હેગાર થઇએ, એ વિચાર પણ પૂર્ણ
ધાર્મિકતાનો નથી. એકમાં નુકા-તોટાનો દિસાળ હોઈ, ધર્મનું ખર તત્ત્વ જે સ્વાપેક્ષા એનો
સર્વથા અભાવ છે, બીજામાં શુદ્ધતા કોરતા તાબેદારીના ભાવો આવી, ધર્મના સ્વરૂપમાં
આવશ્યક ઉદ્ધાસ આનન્દ અને વિશુદ્ધ સ્વાતન્ત્ર્ય એની જોડ મળે છે. આ બંને કરતાં જુદો
જ સિદ્ધાન્ત ઉપરના કાવ્યનો છે, અને એ જ સંતોષકારક છે. જીવાત્મા પરમાત્મા માટે
‘રુવે’ છે—અર્થાત્ એની સર્વ ભાવના પરમાત્માલિમુખી છે: એની શુદ્ધિ પરમાત્માના સ્વીકાર
વિના સંતોષ પામતી નથી, એવું હૃદય પોતાનો ગ્રેમરસ સપૂર્ણ અનુભવવા માટે પરમાત્માને
અવલબે છે; એની કર્તવ્યભાવના પણ બીજા તેમ જ રૂજ રૂવે ધર્મની અપેક્ષા કરે છે.

આ વિશ્વ જેમ લાંબુ પહેણુ—અમુક આકૃતિવાળુ—છે તેમ જ એના મુખ્ય ઉપર ચૈતન્યની
છાયા વ્યાપી રહી છે, એની આકૃતિનો અર્થાત્ એના સયોગવિભાગાર્થિ જડધર્મનો ખુલાસો જેમ
જરૂરાજ કરે છે, તેમ એ ચૈતન્યની છાયાનો ખુલાસો, એના અંતરમાં વિરાજતા પરમાત્માના
સ્વીકાર દ્વારા, બહાવિદ્યા કરે છે.

જે નિરીશ્વરવાદી એમ કહે છે કે ખુલાસો શોધવા જવું એ જ વ્યર્થ નિઃસાધ્ય પ્રયત્ન
છે, એને તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે એ રીતે તો ગ્રાંથપણ વિષયમાં—‘આયન્સ’ના વિ-

.. “Wherefore hidest thou thyself ?” “O that I know
where I could find him !”—The Old Testament.

પયમાં પણ પુલાસાની શોષ બ્રાન્તિમુદક છે: બે બ્રહ્મવિદ્યા અશક્ય છે, તો લૈતિકશાસ્ત્રો પણ એટલા જ અશક્ય છે. અને આ રીતે બે શાસ્ત્રમાત્ર અશક્ય ઠરાવવામાં આવે તો એનો અર્થ તો એટલો જ કે વિનાકારણ બુદ્ધિરૂપી દીવાને જ હોણવી નાંખી સર્વત્ર અધાર છે, અને કોઈ પણ પદાર્થ છે જ નહિ એમ કહેવું ! આવો પ્રયત્ન સુદ્ધિને માટે આત્મધાતી છે.

ખીન્ને નિરીશ્વરવાદી કહે છે જગત્તા તે તે પદ્ધતિમાં તો કાર્યકારણબાવ છે, અને તેથી એક કાર્યનો એના કારણદ્વારા પુલાસો આપવો એ ખોટું નથી, પણ સમસ્ત જગત્તું એની પહેલાં આદિકારણ માનવું એ તો અનવસ્થા ઉપમ્ભવનાર પગલું છે; વળી કાર્યકારણબાવ જગત્માં જ અનુભવાય છે, માટે જગત્માં જ એ પૂરાઈ રહેવો જોઈએ. આ શંકા યોગ્ય છે, અને જ્યો ધર્મશ્રે જગત્ને અમુક કાળે ઉત્પન્ન કર્યું એમ માને છે તેમના સિદ્ધાન્તને બાધકારક છે. પણ જ્યો એને અધિજ્ઞાનકારણરૂપ સ્વીકારે છે તેમને આ દલીલ સ્પર્શી શકતી નથી: વેદાન્તનું બ્રહ્મ એ કાર્યકારણરૂપી સાંકળનો પહેલો અડકો નથી, પણ એ સાંકળને અસ્તિત્વ અર્પનારું, એના ઉપાદાનરૂપે રહેલું, એવું સુનર્યું છે.

ત્રીજે નિરીશ્વરવાદી કહે છે કે જડપ્રકૃતિના સ્વીકારથી જ સમસ્ત જગત્તો પુલાસો થઈ શકે છે. પણ આ સિદ્ધાન્તને સૂક્ષ્મતાથી તપાસતાં જણાય છે કે જેમ જાદૂગર સોનાની મ્હોર ચાલાકોથી તમારા ખીસામાં નાંખી ઈલાથી કાઢી આપ્યાનો ડોળ કરે છે તેમ આ નિરીશ્વરવાદી જડપ્રકૃતિમાં વિશ્વચૈતન્ય કદાચ લઈ એમાંથી જ પાછું કાઢી બતાવે છે ! વસ્તુતઃ—જડમાં દૃક્શક્તિ નથી, અને તેથી દૃક્શક્તિને યોગ્ય જે વિશ્વસ્વરથા તે સ્વતંત્ર કરવા એ અસમર્થ છે. વિશ્વ એ ગમે તે રીતે ગમે તે માર્ગે અવતર્યું ભય છે એમ નથી, પણ એનો ઉદ્દેશ—એવું મન્ત્રસ્પર્શન—એની આગળ ચળકી રહ્યું છે, અને એને અનુકૂલ માર્ગે એની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. આ ઉદ્દેશની અમુકતા ચેતનનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. કાવિન વગેરે ‘ઇવોલ્યુશન’વાદીઓ પણ ‘Adaptation’ અને ‘Natural Selection’ આદિના નિયમોદ્વારા જગત્-અવસ્થાનો ખુલાસો કરવામાં પણ વસ્તુતઃ ચેતનશક્તિના સ્વીકારની જ પરિભાષા લાપરે છે: પ્રત્યેક પદાર્થ પોતપોતાને અનુકૂલ પરિ-સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, એને યોગ્ય પોતે ચાય છે, અનેકમાંથી એક પસંદ કરી લે છે ઇલાદિ ભાવો ચેતનની પ્રવૃત્તિની સાથે જ બંધબેસતા છે. વર્તમાન જડશાસ્ત્રો ચેતનશક્તિનો નિષેધ કર્યોતો ફાલ રાખે છે, પણ એ જ જડશાસ્ત્રોએ ધમરજાએ ચેતનશક્તિની અધિકાધિક સિદ્ધિ કરી છે.

જડવાદીથી તદ્દન પિરુદ્ધ, છતાં ધર્મશ્રે ન માનનારો એવો, યોધો નિરીશ્વરવાદી કહે છે કે ‘સમસ્ત જગત્ એ મ્હારી જ કરેલી સૃષ્ટિ છે.’ વળી આજકાલ કેટલેક ઠેકાણે આ સિદ્ધાન્ત શાંકર-વેદાન્તને નામે ચાલે છે એટલે એ વાદે કેટલીક પ્રતિષ્ઠા પણ પ્રાપ્ત કરી છે. પણ વસ્તુતઃ શંકરાચાર્યનો વા એમના મુખ્ય મુખ્ય અનુયાયિઓનો પણ આ સિદ્ધાન્ત નથી. એમ અમે પૂર્ણ આગ્રહથી પૂર્ણ વિચાર કરીને પ્રતિપાદન કરીએ છીએ. આ વાદની નિર્બળતા સ્વતંત્ર સિદ્ધ છે. કાણુ કહેશે કે સમસ્ત જગત્ એ ‘મ્હારી’ શબ્દ અંતર્ગત ‘હું’ શબ્દના મકુચિત અર્થમાં “ મ્હારી ” જ કરેલી સૃષ્ટિ છે ? એ ‘હું’ જ શું એક રીતે એ સૃષ્ટિનો ભાગ નથી ? એ સૃષ્ટિમાં પ્રલક્ષ થતા અનેક નિયમોથી ‘હું’ અનેક રીતે નિયમિત હું એમ પગલે પગલે અનુભવ ચાય છે. આ અનુભવનો વ્યાપાર કરી ‘હું’ જ આ જગત્તું કારણ હું એમ

માનવું એ તો શાંકર વિગ્નાનવાદ રૂપી મધુર અને મનોહર દ્રાક્ષાને કહોવડાવી, શાકાવી, એની મદિરા કરી, પી, મસ્તા બની યથાર્થવસ્તુનું લાન બૂલી જવું એ શિવાય બીજું કંઈ જ નથી. મળા જોવાનું છે કે 'હું' શિવાય સર્વને ઉડાવી દેતાં 'હું' પણ ઉડી જાય છે, અને અધિષ્ઠાન શિવાય બીજું કંઈ પણ અવશેષ રહેતું નથી; અને આ અધિષ્ઠાન એ તો 'હું' માં છતાં 'હું' થી પર એવો પદાર્થ !—અર્થાત્ બ્રહ્મ, 'હું' નહિ !

આ રીતે આપણે જોયું કે નિરીશ્વરવાદ બુદ્ધિને સર્વથા અગ્રાહ્ય છે. પણ જેમ બુદ્ધિને અગ્રાહ્ય છે તેમજ—અને એક રીતે કહીએ તો એ કરતાં પણ વધારે—હૃદયને અગ્રાહ્ય છે. આ વાત જગત્પતા પ્રથમ કવિ અને તત્ત્વચિન્તકથી માંડી છેક ટેનિસન અને સિન્ક્લેવિક જેવા વર્તમાન સમયના શાન્ત અને નિષ્પક્ષપાત કવિ અને તત્ત્વચિન્તક પર્યન્ત અતેક મહાન પુરુષોના ઉદ્ધારોથી સિદ્ધ કરી અપાય એમ છે. આલિયે લાગ્યે જ બહુ મત-ભેદ નજરે પડે છે, એટલે ઉપર બુદ્ધિની બાળતામાં જેટલા વિસ્તારથી ઉત્તર આપવો પડ્યો તેટલા વિસ્તારની અત્રે અપેક્ષા નથી. તથાપિ એટલું વિચારવું જરૂર છે કે પરમાત્માને બદલે 'સત્ય' 'સૌન્દર્ય' અને 'સાધુતા'ની ભાવનાઓ જ પૂજવામાં આવે તો તેથી શું હૃદયને સન્તોષ ન થાય ? વિચાર કરતાં જણાય છે કે આ ભાવનાઓ ભાવિર્દિશાતની કલ્પના માત્ર હોય તો તે હૃદયને અવલંબ ન અર્પી શકે; એ અવલંબ મળવા માટે એ ભાવના નિત્ય સિદ્ધ હોવી જોઈએ—અને ભાવનાની નિત્યસિદ્ધતા એ જ પરમાત્માની સિદ્ધિ. 'સત્ય' નથી ને ઉત્પન્ન કરવું એમ નહિ પણ 'સત્ય' છે ને યોગી કાઢવું એવા ઉદ્દેશથી સલાન્વેષી-ઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અને આ સત્ એ ચિત્તને સાપેક્ષ હોઈ સત્યમાનસ્વરૂપ પરમાત્માનું અસ્તિત્વ બતાવે છે. સૌન્દર્ય—નો ઉત્તમોત્તમ નમૂનો પણ સૌન્દર્યની પૂર્ણતાથી વિદૂર રહે છે, અને ઐદિક સૌન્દર્ય—નું ધ્યાન કરતાં કરતાં, એ સૌન્દર્યનું અધિષ્ઠાન—માથુક—ખાતાની આગળ પરમાત્મરૂપ બની જાય છે એ એજ બતાવે છે કે નિઃસીમ સૌન્દર્ય જ—પર અને પરમ સૌન્દર્ય જ—હૃદયનો રસ પૂરેપૂરો બીલી શકે છે, એ જ એને સંતોષી શકે છે. વળી સાધુ પુરુષોનાં ઉત્તમોત્તમ દૃષ્ટાન્તો લેશે તો એમાં પણ જણાશે કે જ્યારે સાધુતા જોડે બ્રહ્મભાવ જોડાય છે, સારે જ એ સાધુતા હૃદયને પૂરેપૂરી સંતોષપ્રદ થાય છે; જૂઓ કે કૃષ્ણ બુદ્ધ કાઠસ્થ આદિ પુરુષો બ્રહ્મભાવે—શ્વરરૂપે—જ જગત્માં પૂજાયા છે ! પણ

* "Speak to him thou for He hears, and Spirit with Spirit can meet.—
Closer is He than breathing, and nearer than hands and feet."

Tennyson.

"In Memoriam had impressed upon him (Prof. Sidgwick.) the ineffaceable and ineradicable conviction that humanity will not and cannot acquiesce in a godless world."

Mind (January 1901) p. 4.

વૉલ્ટરે તો ત્યાં સુધી કહે છે કે "If there were no God, it would be necessary to invent one." (ઈશ્વર છે, પણ કદાચ ન હોય તો કલ્પી ની જરૂર છે.)

આ સાથે એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે ભાવનાની પૂર્ણતા આ જગત્થી તદ્દન બિતરિક્ત રથાને—જગત્થી ભિન્ન ધ્મિરમાં—સિદ્ધ છે એમ નથી. જગત્થી પર હોવા છતાં એ જગતમાં જ સિદ્ધ છે. અર્થાત્ જે ભાવના જગત્થી પર છે તે જ ભાવના જગત્માં સહ સૌન્દર્ય અને સાધુત્વમાં કુસુમેમાં સૂતની માફક કે તણુખામાં અગ્નિની માફક પ્રવેશી રહી છે. અર્થાત્ આ જે જે સત્ય સૌન્દર્ય અને સાધુત્વનું દર્શન થાય છે એ વસ્તુતઃ એ પરમાત્માર્પી સત્ય સુંદર અને સાધુ પદાર્થનું જ દર્શન છે. માત્ર તે તે સહ સુંદર અને સાધુ પદાર્થોને તે તે રૂપે ન ભજતાં એક અપદ્મ મત-ચિત્-આનન્દ પરમાત્મરૂપે ભજવે, એનો સાક્ષાત્કાર કરવો, એ જીવનનો, અસ્તિત્વનો પરમ ઉદ્દેશ—એમાં જ જીવનનું જીવનપણું, અસ્તિત્વનું અસ્તિત્વપણું.

બુદ્ધિ અને હૃદય પરમાત્માનું અસ્તિત્વ માગી લે છે એ આપણે જોયું. કર્તવ્યભાવના પણ એની જ અપેક્ષા કરે છે એ હવે જોઈએ. કર્તવ્ય કર્મ કરવું જ જોઈએ એ વિધિ કયાંથી આવ્યો ?

એ વિધિ જનસમાજને કયાં ? આખો જનસમાજ અમુક બાબતમાં વિપથગામી છે, અને એ કહે છે તે નહિ પણ માફ માનવું મલ છે' એમ આગ્રહપૂર્વક અનેક મહાન પુરુષોએ કહ્યું છે, દુઃખ વેડ્યાં છે, અને જનસમાજનો ઉદ્ધાર કરવા યત્ન કર્યો છે. એમની કર્તવ્યભાવના બતાવે છે કે વિધિનિષેધ જનસમાજમાંથી નહિ પણ ખીજે જ કોઈક સ્થાનેથી આવે છે. વળી એ પણ જોવાનું છે કે વિધિ નિષેધ જનસમાજમાંથી જ સિદ્ધ થતા હોય તો જનસમાજની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ જ ન સંભવે. જનસમાજમાં જે ચૈતન્ય પ્રસસા સિદ્ધ થએલું હોય છે એ કરતાં અધિક અને પરતર ચૈતન્યશક્તિ છે કે જે એ જનસમાજની જરૂરીયાતો તૃપ્ત કરવા માટે અને ઉચિત ભૂમિકાએ અગવથા માટે એના અગ્રણી મહા પુરુષોના અંતરમાં વિધિનિષેધ પ્રેરે છે. આ ચૈતન્યશક્તિ તે જ પરમાત્મા.

આ કર્તવ્યભાવના પ્રકૃતિમાંથી આવે છે ? પ્રકૃતિ તો સુખદુઃખના રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન કરી શકે, એ રાગદ્વેષનો અનાદર કરવાની આજ્ઞા પ્રકૃતિમાંથી મળતી નથી. કેટલીકવાર સુખનો અનાદર કરવાનું એ આપણને કહે છે એમ લાગે છે, પણ જોશો તો એમાં પ્રયોજન એ એટલું જ બતાવે છે કે એ સુખ પરિણામે દુઃખરૂપ જ છે માટે; અર્થાત્ સુખદુઃખ કરતાં અન્ય દૈન્યતાત પરમ ઉદ્દેશ દર્શાવવાની પ્રકૃતિમાં શક્તિ નથી, અને કર્તવ્યભાવના તો એ અતીત દશા પ્રાપ્ત કરવામાં જ રહેલી છે, માટે કર્તવ્યભાવના પ્રકૃતિજન્ય ન હોઈ શકે.

હજી એક કદખતા સંભવે છે. એ વિધિ 'મં' જ કયો એમ નહિ ? 'મં' જ કયો હોય તો એ વિધિરૂપ કેમ અનુભવાય ? ધ્મચારૂપ અનુભવાયો જોઈએ ! વિધિનું વિધિત્વ એના અન્ય તરફથી ચિહ્નિત થવામાં, ઉતરી આવવામાં, સમાએલું છે. માટે સિદ્ધ છે કે આ વિધિ 'મં' ઉત્પન્ન કરેલો નથી. પરંતુ આ વિધિની વિશ્લેષણતા જોતાં, જીવમાં એથી અસન્ત ભિન્ન એવો ધ્મિર એ ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે એમ પણ કહી શકાવું નથી. આ વિશ્લેષણતા તે એ કે કર્તવ્યભાવના વિધિરૂપ છે, ધ્મચારૂપ નથી, છતાં પણ એ એક રાગના હુકમ જેવો વિધિ નથી, એ વિધિ આચરવામાં આત્મા દગાણુ અનુભવતો નથી પણ સ્વાતન્ત્ર્યનો આનન્દ માને છે, 'હવે જ હું મહારા ખરા તત્ત્વમાં આવ્યો' એમ અનુભવે છે.—અર્થાત્ જીવથી પર અને

છવમાં એવો ક્રાંતક પદાર્થ આ ભાવના પ્રેરે છે. એ જ રીતે સમાજના ચાલતા નીતિનિયમો ઉપર મનન કરતાં એમાં પણ કેટલીક કર્તવ્યભાવના સિદ્ધ થએલી છે, તથા થવી બાકી રહે છે. પ્રકૃતિ પણ કર્તવ્યભાવના સિદ્ધ થવાનું સ્થાન છે, એટલું જ નહિ પણ એમાંથી પણ એ સંબંધે ઉપયોગી બોધ મળે છે. આ રીતે જેમાંથી એ ભાવનાનો અવતાર છે એ તત્ત્વ સર્વથા છવ સમાજ અને પ્રકૃતિથી ભિન્ન નથી, પણ તત્-પર છતાં તત્-રૂપ છે. આ વાત ઉપનિષદોમાં અનેક સ્થળે દર્શાવી છે.

આ પ્રમાણે મનુષ્યઆત્મા—એની શુદ્ધિ, એનું હૃદય, એની કર્તવ્યભાવના—સર્વોચ્ચ પરમાત્માની અપેક્ષા કરેછે, આપણા કાવ્યનો રાખ્દ વાપરી એલીએ તો એને માટે એ ઉત્સુક જ્ઞાતી “જુવેછે”, એને પોતાનો કરવા ચત્ન કરેછે. પણ એને પોતાનો કરી શકેછે ખરો?—એનો ઉત્તર:

‘ચાંદલિયો આકાશે બહાલા, ક્યમ કરી લેવાય?’ ન જ લેવાય. આગળ કવિ કહેછે:

“થાળીમાં જળ લરિયું મોલિ ચાંદલિયો દાખ્યો,
નરસનો સ્વામી સામળિયો રડતો રે રાખ્યો.”

માયામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ પડી બ્રહ્મ સગુણ બનેછે, સારે જ એને મનુષ્ય ગૃહી શકેછે, વિપય કરી શકેછે. પણ નિર્ગુણ અને સગુણ એવી બે ભિન્ન વસ્તુઓ નથી. એક જ વસ્તુનું બે રૂપે કથન છે: સ્વરસ્વરૂપમાં, પરમાર્થ સ્વરૂપમાં જે નિર્ગુણ છે તે જ આપણાં જ્ઞાન ભક્તિ આદિના વિપયરૂપે સગુણ છે. એક જ વસ્તુનાં બે રૂપ છે એમ પણ નથી, કારણ એક અખંડ બ્રહ્મમાં બે રૂપ હોવાનો સંભવ જ નથી. એક વસ્તુનું બે રૂપે કથન માત્ર છે. એમાં પણ સગુણ જ મુખ્ય, કથનવિપય છે, નિર્ગુણ અધિષ્ઠાન માત્ર હોય ‘નેતિ નેતિ’ આદિ વાક્યોવડે માત્ર લક્ષણોદ્ધાર કથાય છે. પણ આમ ને એ નિષેધમુખે જ સિદ્ધ હોય તો દ્વૈતાપત્તિ થાય; કારણકે એક સગુણ, અને બીજું સગુણ નહિ તે—અર્થાત્ નિર્ગુણ—એમ બે હરે. માટે શુનિ ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ’ ‘વેતદ્બ્રહ્મયમિદં સર્વં’ ‘સાક્ષાત્ અપરોક્ષાત્ બ્રહ્મ’ ઇત્યાદિ વાક્યોવડે એને ભાવસ્વરૂપે પ્રતિપાદન કરેછે, અને નિર્ગુણ એ જ સગુણ છે એમ વર્ણવેછે. આ રીતે ‘સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ’ ઇત્યાદિ વાક્યોનો અશબ્દમરૂપશ્ચે મરૂપમવ્યયં’ ઇત્યાદિની સાથે પૂર્ણ સંગતિ છે: સંગતિ છે એટલું જ નહિ પણ એક બીજા બિના દ્વૈતાપત્તિ ઉત્પન્ન કરેછે. આ રીતે સગુણ નિર્ગુણનો સંબંધ સમજી લેતાં અનેક બ્રાન્તિઓ દૂર થશે. એક તો એ સમજાશે કે સગુણ એ માણસને જય દેખાડી ધર્મચરણમાં રાખવા માટે ઉભો કરેલો પદાર્થ છે, એમ નથી. એક ‘કલ્પિત’ છે અને બીજું ‘વાસ્તવિક’ છે એમ કહેવાય છે ખરું પણ (૧) વેદાન્ત આવે પ્રશ્નને જે ‘કલ્પિત’ રાખ્દ વાપરેછે તેમાં મૂલ અવિદ્યા થકી ‘કલ્પિત’ એમ કહેવા ઇચ્છે છે. (૨) ‘કલ્પના’ વસ્તુના દેખીતા સ્વરૂપની છે, અર્થાત્ ગુણોની છે, ગુણોથી પર જાગતા પરમાર્થ અધિષ્ઠાન-રૂપ ઉર્લધને એ સ્પર્શી શકતી નથી. તાત્પર્ય કે આ રીતે છવ જગત્ મિથ્યા હરેછે, પણ બ્રહ્મ નિર્લેપ સત્ત્વ અખાધિત રહેછે. (૩) સારે બ્રહ્મ (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) તો કદી જણાવાનું જ નહિ? ન જણાય, જે એ છવ અને જગતની પેલી પાર જ હોય તો. પણ જેમ એ પર છે તેમજ એ પ્રસક્ત છે: પ્રત્યક્ષથી પર એવી વસ્તુ છે; અને પર એ જ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ છે. આ વસ્તુસ્થિતિ જાણવી, અનુભવવી એ વેદ-

નતનુ પરમ નહય છે મનુષ્ય કહે છે એવો જ પરમાત્મા છે, અથવા તો એ નિત્ય અન્ધ ઝરમા વીંટાએલો દોઈ મનુષ્યથી જણાઈ શકે એવો જ નથી, ઉભય સિદ્ધાન્ત ખોટા છે પણ ઉભયના ચોગ્ય અંગેનો જેમા મઝદૂર થાય છે તે આપણો વેદાન્તસિદ્ધાન્ત છે અને તે પરના યાન્યમા બતાવ્યો છે પ્રેક્ટિસ નાદટ એક ધ્યેયે રીક જ કહે છે કે “ We need not reject a vulgar anthropomorphic notion, but utilize each one, and then transcend them all, nay, we may use them, with the view of transcending them, and then returning to their use ”

“ તદ્દરે ચાન્તિકેડપિ તત્ ”

એ નાસ્ત્રવા ય પણ એ જ પ્રતિપાત્ન કહે છે

“ દિવસ શ્રી રીતે ગાળવો. ”

(મળેલુ)

“ દિવસ એ એ નહાનુ હવન છે જેમ હવન પોતે એક મોટો પ્રિય છે તેમ દિવસ તે એકમ છે, કે જેનુ મોગમા મોટુ હવન બનેલુ છે આપણા માટે ‘ આપુ બાગોનુ બનેલુ છે ’ અને ‘ આપાનો ગુણ બાગોના ગુણથી નિર્ણીત થાય છે ’, એ મિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ‘ દિવસ શ્રી રીતે ગાળવો ’ એ પ્રશ્નનો આપણે ગામ્ભીર્યથી નિચાર કરવો પડે છે જે હવનના એક દિવસને અનુગામનાર સૂત્ર આપણે ગ્રામ કરીએ જે તેની અન્દર આપણા ચર્તનને નિયમનાર મિદ્ધાન્તો આપણે અષ્ટ દષ્ટિ મનુષ્ય ગણીએ તો આપણને ગાન પ્રિયમનો નિયમ નહીં પણ હવનનો નિયમ સુદ્ધ મળે છે ‘ અમા ! પ્રિયા અમને એની રીતે ગાળના મિષન, કે જેથી અમે અમારા હૃદયને જાનમા લેડીએ ’

‘ અને તેમ કરવાને માટે જ્યારે દિવસ શરૂ થાય ત્યારે આપણે જાનના સંવિતાત તરફ દૃષ્ટિ કરી લેઈએ, અને તેની અન્દર એક કશુ થવા દેનુ લેઈએ નહીં કે જે પ્રભુની પામે જતા આપણને અગ્રકાવે, અથવા જે દિવસ પૂરો થાય ત્યારે તેના તરફ પ્રી આપણા પ્રિયારો અને પ્રાર્થનાઓને દોરતી વેળાએ આપણને શરમાવે

‘ બહુ ખડ સુખ ધર્મની સાથે મઝદૂર છે, કા જુકે જે આનન્દ હવન ઉપર રસ નાખે છે તે ધર્મને બાધક નથી, હવનને મરોડક કરવાનો આપણને કશો હક નથી, અહીંના હવનના માર્ગમા પુષ્ટગ પરીક્ષણો અને પ્રલોભનો છે, એટલે અનાવશ્યક રોક સજ્જાનુ પ્રયોજન નથી નિનાય અને ધર્માભિરૂપ આનન્દ આધારા રીતે ધરાય છે તે કરતા આપણને

* લખનાર—ન રા “ કાન્ત ”

* “ તન્સવિતુર્વરેણ્ય મર્ગો દેવસ્ય ધીમાહિ ધિયો યો ન પ્રચોદયાત્ ”

ગાયત્રીમન

અને બીજાઓને પણ વધારે મદદ આપે છે તે આપણી વાતચિત આનન્દી થવા દે. આપણા મનુષ્યમનુષ્યો એવા પુનઃપ્રાપ્ત છે, કે જેમાં આપણે મન અનુભવવો નોંધીએ, અને તે મન અનુભવવા માટે આપણે પણ સારી વસ્તુઓનો આપણો ટિપ્પો જમણુ પારમાં લાવવો ઘટે છે, જે બુદ્ધિની વાતચિતથી હુમેશા થયે.

‘વ્યાવહારિક જીવન આપણુ બધાને ખામ કરીને કમે છે એ આપણા શુભોને બહાર લાવે છે એ દુનિયામાં સફળ પ્રવૃત્તિ માટે મજા કરનારી બાબતે મારને રૂપતુ નથી, એ આનંદ શુભોને સુદ્ધ પ્રકટ કરે છે, કે જેનો જો આપણે લાભ લઈએ, તો દેવી જીવનને માટે પણ સજ્જ થઈએ વસ્તુતઃ પૃથ્વીનું જીવન અને સ્વર્ગનું જીવન પરસ્પર એના સમન્વિત છે, કે પૃથ્વીના જીવનનો ઉદ્દેશ સ્વર્ગના જીવન માટે યોગ્ય કરવાનો છે, અને જો આપણે તેનો બરાબર ઉપયોગ કરીએ, તો તે પ્રભાવે થાય.

‘બીજાઓને માટે લાગણી આપણામાં અવશ્ય હોવી જોઈએ આપણને જે ગ્રાઈ મળે તેનામાં—બુદ્ધતામાં પણ—આપણે પોતાને જે મનુષ્યતામાં આપણો સાથે લાગ છે તેને જોનાનો થતુ રહેવો જોઈએ દર્શન અને સ્વર્ગમાં પ્રવેશ થતી લાગણી બધા હૃદયેતુ આપણી તરફ વળણુ કરવો જોઈએ એક પ્રકાર આમ બતાવાય છે, ધાર્મિક દાનદક્ષિણામાં નહીં બીજાઓને આપણે જે દાન કરી શકીએ તે માત્ર તેમને માટે સમભાવની અગ્નિ પ્રથમ દૃઢ થતી જોઈએ એ દૃઢ થાય એટલે માણસ પોતે જોને મત્તાપરિ અને પ્રિયતમ માનતો હોય તે બીજાઓની આગળ પરીક્ષા માત્ર મૂકવાને તેને ભવ્ય પ્રયત્નો મળે છે, અને તે તેમની ન્યતનતા તથા બુદ્ધિને બાંધ કર્યા મિવાય.

“એના બતાવો બનનાતા, કે જેમાં આપણામાં જેઓ સાનમાં સારા હોય તેમના સ્વભાવ પણ એટલીમાં આવે હતા આપણે કોઈ કે જે ‘અપ ઉન્માદ’ કહેવાય છે તેને અધીન થતુ જોઈએ નહીં જો આપણો સ્વભાવ બધી સૌંદર્યો અગી શકે નહીં તો એમ સમજવું કે તેને નિરોધ તથા અધીનતામાં લાવના માટે ઉપર પડેલા ગામવાની ખામ લઈ છે માણમના મિત્રા કે સ્વભાવમાં નિશ્ચય ન હોય તેનું શુ તેને અવિશ્વસ્ય કરનાર નથી અને આપણે ખત્રીથી સમજવું, કે ‘દ્વિન્દ્ર’ મનુષ્ય તાન્તિ અને સ્વસ્થતાની એવી ઉચ્ચ કોટિઓએ પહોંચેલા હોય છે, કે જે ગમે તેના પ્રતિકૂલ બાબત બનાવો કે વિચિત્રિઓથી હો નહીં,+

“સુખો બધાને જોઈએ, અને તેની મના નથી દરેકને પોતાનું વહાલુ સુખ હોય છે સગીત, રમત ચિત્રશાળા, પુસ્તક, મમગમણ, ઇલાદિ બધાના પ્રસન્ન છે તેણે આપણો એટલો વખત શેકવો જોઈએ નહીં, અથવા આપણા અનુસંગોને એટલા વન કરવા જોઈએ નહીં, કે જેથી જ્યારે કર્તવ્યના બેલાવવાથી જરૂર પડે ત્યારે આપણે તેને તણ ન શકીએ તેને અનુસરતા પણ આપણે સમજવું જોઈએ, કે તે પૃથ્વીપરના અને સ્વર્ગમાંના બંને

* સર્વભૂતસ્થમાત્માન સર્વભૂતાનિ ચાત્માનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વંન સમદર્શન ॥ ભગવદ્ગીતા

+ “યોગસ્ય કુરુ કર્માણિ સગ ત્યક્ત્વા ધનજય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વ યોગ ઇચ્ચતે ॥” ભગવદ્ગીતા

જીવનની ઉચ્ચતર પ્રવૃત્તિઓને અધીન છે. પણ કર્તવ્ય કર્યા પછી જેમ આપણે નિર્દોષ સુખાનુભવ વધારે કરીએ, તેમ ‘આપણી અન્દરનું બાલક’ વધારે સુરક્ષિત રહેશે, આપણી અન્દરની વસન્ત ગ્રીષ્મ અને શરદની સાથે વધારે જોડાશે; અને આ પ્રમાણે આપણી અન્દર ખરી દૈવી સ્થિતિ વધારે પૂર્ણતાથી પ્રસ્ફુટિત થવા લાગશે.

“વખતોવખત પ્રલોભનો આપણા ઉપર ઢગલો કરવાનાં: જેને આકર્ષવામાં કે દૂર કરવામાં બાલ્ય સ્થિતિઓનું કશું કાર્ય નથી; જેની અન્દર તે વખતને માટે દુનિયાનાં સુખોમાં આપણને કશો સ્વાદ લાગતો નથી. આમાંથી માત્ર સ્વર્ગમાં આપણને આશ્રય મળી શકે, માત્ર પ્રભુ તરફ વિશ્વાસ અને પ્રાર્થનામાં દૃષ્ટિ કરવાથી મદદ મળી શકે તેનાં વચનોને વળગી રહીશું, * તો તે વખતે આપણી આસપાસ ગમેતેટલો અન્ધકાર સંચિત થશે, તો પણ આપણે દેખાવ બદલતો જોઈશું, વાદળોએ વિખસશે, તોફાન નરમ પડશે, સ્વર્ગનું વદન અને નીતિનો સૂર્ય ફરી દેખાશે, અને આત્મા ઉપર સ્વાદૃશ્ય તથા શાન્તિ ઉતરશે. આ અનુભવ દરોજનો નથી, * પણ જે માણસ સ્વર્ગના માર્ગને અનુસરવાને યત્ન કરતો હશે તેને તે કાષ્ઠિકે નિવસ મળ્યા વગર રહેશે નહીં.”

“અવપરીક્ષા આપણે માટે આવશ્યક છે; જો હમેશાં નહીં, તો વેપારીની માલમેળવણીની માફક હરેતે હરેતે પણ. આલો આપણે માત્ર આવના દિવસની અન્દર આપણું વર્તન સર્વોપરિ સિદ્ધાન્તોને આપ્રહથી અનુરૂપ કરવાનો નિશ્ચય કરીએ, અને આપણાં પરિચત પાપોમાં પડી ન જવાય તે માટે ચોક્કસ રાખીએ જો આપણે ઇશ્વરી મદદ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ અને તેના પર આધાર રાખીએ, તો એ પ્રમાણે યથાચોખ્ખ બની શકે. દિવસને અન્તે ફરી એ પ્રમાણે કરવાનો, આલો, આપણે નિશ્ચય કરીએ. જેમ જેમ આપણે આકર્મથી વિમુખ થઈએ, અને કર્તવ્ય કર્મ કરીએ, તેમ તેમ ફરી તેજ કરવાનું આપણને વલાણ થાય છે. દરેક કાર્ય ટેવ પાડવામાં મદદ કરે છે, અને નિશ્ચિત ટેવ એ લક્ષણ છે; અને જે લક્ષણ આપણે આપણા માટે ખતાવીએ તેથી આપણી શાશ્વત સ્થિતિ નિર્ણીત. અને જે હૃદયને માટે આપણે સ્મરણ કરીએ તે અક્ષય થાય છે”

દુઃખેષ્વનુદિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

દીતરાગમયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ભગવદ્ગીતા.

* “अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः” ભગવદ્ગીતા.

અભેદજિજ્ઞાસા.

(મળેલું)

५ रा 'सुदर्शन' ना 'तन्त्री' महाराष्ट्र की मेधाभा—

મહારી 'અયોધ' વિજ્ઞાસાના કિતરમા ગ્રીજને લેખ ન ન અમનગપ શિવગકગ્નો છે

3

૧. રા. રા. ચમનગય લખે છે—“અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત શુદ્ધ અને જગત્ જનને પદાર્થના ઉપાધાનકારણરૂપ બ્રહ્મને માને છે કારણ અને કાર્ય વચ્ચે જેમ અભેદ છતાં ભેદ છે, એવી રીતે આ પણ છે કારણ અને કાર્ય જનને એક જ હોવા છતાં જનનાં વિશેષણો પરસ્પર નિરુદ્ધ જ હોય છે ” અને આ વાતના મમયંનમા બતાવે છે કે વસ્ત્ર એક જ હોય છે છતાં “વ્યવહારમા અગરખો, ડોટ, ટોપી, પાષટી વગેરેને માટે એ ચંપે જુદાં જુદાં નામો નહિ વાપરતા માત્ર વસ્ત્ર નામ જ વાપરવામા આવે તો કશું મમનય જ નહિ, માટે વ્યવહાર ખાતર જ એક જ વસ્ત્રના જુદા જુદા નામો પાડી લેવામા આવ્યા છે ” વળી ‘ એક દીવો છે, તેને ચિમનીના કાચમા પૂરવામા આવે, એ કાચના આગળથી ઉપર એક મનનો ડબ્બો મઢાવવામા આવે...અત્ર આવરણુ તે આકારરૂપ જ છે, દીવો તો દાગમા ચિથર છે, અને ચિમની આદિ આકૃતિયો, અને તેને લીધે પડતા તેનાં નામો માત્ર જુદા જુદા તથા અચિથર છે,” તેમજ વળી “ એક જ માણસ પામે ઉપ્પુટી કલેક્ટરની જગોતો તેમ જ મીટી માશ્વેટનો એમ બે ચાર્જ હોય, અને તે માણસરૂપ વસ્તુ એક, પણ ઉપ્પુટી કલેક્ટર અને મીટી માણ્વેટ એ બે જુદી જુદી વ્યક્તિ ગણવામા આવે છે તેનું આ પાણ છે ”

આ ઉપર મારે નીચે પ્રમાણે કહેવાનું છે —

(૧) આથી બહુમા બહુ એટલું મિલ થયું જણાય કે એક વસ્તુ અનેક નામરૂપ વાળી હોઈ શકે પણ બ્રહ્મ એ એવી વસ્તુ છે જે મિલ થતું બાકી રહે છે દુનિઆમાં લાખ રગનાળી વસ્તુ હોઈ શકે એટલા ઉપરથી કમડો લાખ છે વા આ ઘોડો લાખ છે એ સિદ્ધ થતું નથી; એક માણસ પાસે ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ કપીઆ હોઈ શકે મારે ગમરાકડ પામે એટલા રૂપીઆ છે એમ મિલ થતું નથી

(૨) પણ ઉપર કહ્યું તેટલું પણ સિદ્ધ થયું માની શકાય એમ નથી. અખરખાને વસ્ત્રરૂપે આપણે જોયો છે, દીવાને આવરણ વિના જોયો છે, એક જ માણસને (આકૃતિ વિશેષને) કલેક્ટર અને સીટી માઈસ્ટ્રી તરીકે જોયો છે, માટે જ વસ્ત્રને, દીવાને, અને અમુક માણસને આપણે વસ્ત્ર (મૂળ ૨૫૩૫) તરીકે માનીએ છીએ અને અગરખુ, ચિમની કલેક્ટર-આદિને આપણે 'નામરૂપ' ગણી શકીએ છીએ આપણે જાણીએ એના નામરૂપથી અળગું સ્વસ્વરૂપમાં કદી પણ જોયું છે ? નથી જોયું, તો એ એનું વાસ્તવિક (મૂળ) ૨૫૩૫ છે એમ શા આધારે કદી શકાય ?

(૩) વળી એ પણ મિદ્ધ કરવું જોઈએ કે—

(ક) જડ (બાહ્ય) જગતમાં જે જે અતીત થાય છે તે નામરૂપ છે, અને એની પાછળ એ નામરૂપવાળો એક પદાર્થ છે. તેમ જ,

(સિ) ચેતન (આન્તર) જગતમાં પણ જે જે અનુભવાય છે તે તે નામ-
રૂપ છે અને એની પાછળ એ નામરૂપવાળો એક પદાર્થ છે; અને

(મ) બંનેની પાછળનો એક જ પદાર્થ છે.

અર્થાત—માટે પૂર્વનો પ્રશ્ન નવરથ રહે છે કે—

(ક) જગત અને બ્રહ્મનું,

(સિ) હવ અને બ્રહ્મનું,

(મ) હવ-અને જગતનું—અદ્વૈત શી રીતે સાધી શકાય ?

૨. ચમનરાયે માત્ર પ્રશ્નનું સ્વરૂપ બદલી નાંખ્યું ન હોત તો એમાં રહેલી મુશ્કેલીઓ કદાચ જરૂરી નજરે આવત.

૨. રા. રા. ચમનરાય કહે છે, “ અદ્વૈત સિદ્ધાન્તમાં વાસ્તવિક પાપ પુણ્ય કે કરો ભેદ છે જ નહિ. અવાસ્તવિક રીતે જ છે, ” માટે જ પ્ર’ન છે કે આવો સિદ્ધાન્ત સંતોષકારક ગણાય ખરો ? ખરેખર, એમના તરફથી યોગ્ય જ કહેવામાં આવ્યું છે કે “ ભેદદષ્ટિ છે ત્યાં મુખી જ કર્તવ્યો છે. ” પણ કર્તવ્યવાળી સ્થિતિ સારી કે દર્તવ્ય વિનાની ? ઉચ્ચ આત્માને બેમાંથી કઈ દશા પસંદ પડશે ?

૩. “ ઉપર પ્રમાણેની વાસ્તવિક દષ્ટિ જેને ધઈ છે એવા અભેદીને કર્મનો પણ અવકાશ નથી. જ્યાં ઉપર પ્રમાણે બે પ્રકારની દષ્ટિનો સ્વીકાર થાય ત્યાં અદ્વૈત અને કર્મ એ બે વચ્ચે વિરોધ રહેતો નથી. ” આ વાક્યનું તાત્પર્ય હું બરાબર સમજી શકતો નથી. “ કર્મનો પણ અવકાશ નથી ? ” કે કર્મ અદ્વૈતથી “ વિરુદ્ધ ” નથી ? એકમાં કર્મનું ન હોવાપણું, બીજામાં હોવાપણું આવે છે. રા. ચમનરાય કહે છે “ અભેદીને તો કર્મ બાધક છે જ નહિ. તે તો તે કરતો જ નથી. ” અરે “ તે તો તે કરતો જ નથી ” માટે બાધક નથી એમ વિવક્ષિત છે ? કે કયા છતાં એને દર્તવ્યભિમાન નથી માટે બાધક નથી એમ તાત્પર્ય છે ? પ્રથમ પક્ષમાં કર્મનું અસ્તિત્વ જ નથી, બેદવાળાની દષ્ટિએ પણ નથી. દ્વિતીય પક્ષમાં અસ્તિત્વ તો છે, પણ એ પોતે કયા છતાં બળતો નથી, વા પોતે દ્રષ્ટા માત્ર છે, અને કર્મ તો અન્ય પદાર્થમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. બળતો ન હોય તો એ એવ અગાન અન્ય પદાર્થમાંથી ઉદ્ભવતું હોય તો તે શ્રેમાંથી ઉદ્ભવે છે એ જણાવતું જોઈએ. પ્રકૃતિમાંથી ? ભારે શું એનાથી ભિન્ન—પ્રકૃતિ—એવું છે ખરું ?

૪. રા. ચમનરાય કહે છે “ વ્યવહાર અસત્ય છે જ એને સાચવવાની કરી જ જરૂર નથી. પરંતુ આપણે પોતાથી જ છોડતા નથી એ પરમ આશ્ચર્ય છે ! આપણને વ્યવહાર સાચવતાં મુખ જોઈએ છે, પરંતુ અસત્યથી મુખ કદી મળવાનું નથી જ. ” પણ કોઈને વ્યવહારમાં મુખ નહિ પણ દુઃખ જોઈતું હોય તો કેમ ? સ્વકર્તવ્ય કરતાં અનેકવાર દુઃખ આવે છે, અને જેને કર્તવ્યથી પાછું હાંકું નથી તેને દુઃખ રહેવાનાં જ છે. જો વ્યવહાર અસત્ય હોય તો આ દુઃખ રહેવાની શી જરૂર ? આ દુઃખ સહન કરવા રૂપ વ્યવહાર સાચવવાની અદ્વૈત વેદાન્તીને કરી જરૂર જણાતી ન હોય તો એ જ “ પરમ આશ્ચર્ય ” છે !

૫. રા. ચમનરાય કહે છે—“ જ્યાં પર જ નથી. તેમ જ જ્યાં સ્વ પણ નથી ત્યાં સ્વાર્થ-પરાર્થ જ નથી. નિર્જન સ્થાનમાં બેસી એક માણસ જમતો હોય અને તેની પાસે કોઈ

અતિથિ હાજર ન જ હોય તો પછી તેને “કોઈને આપ્યા વગર પોતે એકલા જ ખાય છે માટે-
તે સ્વાર્થી છે.” એમ કેમ કહેવાય ? બીજા બેદરદિષ્ટિવાળા વ્યાવહારિકની દૃષ્ટિમાં તો તેનું કર્મ
સ્વાર્થી છે. ” સારે વ્યવહારમાં આપણે જોને ‘સ્વાર્થી’ કહીએ છીએ એવું તો એનું
કર્મ ખરું જ ? એમ હોય તો એ ઉપર મારો પ્રશ્ન રહે છે કે “અદ્વૈત વેદાન્તની ની-
તિને સ્વાર્થી નીતિ કેમ ન કહેવી ? ” રા. ચમનરાયે નિર્જન સ્થાનમાં એકલા બેસી
જમનારનું દદાન્ત આપ્યું તે ઉપર મારો પ્રશ્ન થાય છે કે અતિથિ હાજર હોય તો ? હાજર
હોય છતાં એ ન જાણતો હોય તો એ નિર્દોષ કહે ખરો, પણ અતિથિ હાજર હોય છતાં
એ હાજર નથી એવું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે અતુલ શ્રમ લીધો હોય તો ? સ્વાભાવિક
રીતે નિર્જનસ્થાનમાં આવી પરી લાં ખાતો હોય તો એ સ્વાર્થી ન કહેવાય, પણ જો જુદી
પુરઃસર શ્રમપુરઃસર આંખો મીંચી કે બારણું વાસી ખુલ્લું બેસી ખાતો હોય તો ? અબેદ-
વાદી અબેદાનુલબમાં સહજ રીતે પરોલો નથી, પણ ચેનપુનઃસર બેદમાંથી અબેદમાં જાય છે.

વળી જ્યાં ‘પરજ’ નથી તેમ જ્યાં ‘સ્વ’ પણ નથી લાં ખાવું પણ કોને માટે ? અર્થાત
નિર્જનસ્થાનમાં એકલા બેસીને ખાનારનું નહિ પણ બરવસ્તીમાં ન કોઈને ખવડાવતો અને
પોતે જીએ મરતો એવો પુરુષ દદાન્તરૂપે આપણે જોઈએ છીએ. તાત્પર્ય-કે જ્યાં ‘પર’ જ નથી
તેમ ‘સ્વ’ પણ નથી લાં કર્મતો અવકાશ જ નથી. છતાં પોતે આનંદમાં રહેવું—“એકલા
બેસીને ખાવું”—એ અદ્વૈત નીતિનું કર્તવ્ય મનાય છે એ “પરમ વિરોધ” છે. આ બે મિ-
દદાન્તનો વિરોધ અદ્વૈતવેદાન્તીના લક્ષમાં આવતો જણાતો નથી.

૬.

આ સંબંધમાં ચાલો ઉત્તર રા. રા. હીરાલાલ મજબૂખજીશ્રી શરારૂ બી. એ. નામના
ગૃહસ્થનો “વેદાન્તશાસ્ત્ર-અદ્વૈતમીમાંસા (પ્રચલિત માસના સુદર્શનના શંકાદારક) ”
એવા મથાળા નીચે ગંચા જૂલાઈ માસના રામાસોત્તમ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. નિખાલસ
દિલથી મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે એક બહારના લેખકની ગિર્યાસાને સુદર્શનની શંકારૂપે
ગણી કાઢનાર ગૃહસ્થની વિવેકબુદ્ધિ જલ્દી મનનના માનને પાત્ર નથી એમ મારી પ્રથમ
વૃત્તિ થઈ હતી. આખરે આ અનૌચિત્ત પાછું ખેંચી લેવાની ફરજ એક ગૃહસ્થ તરીકે રા.
શરારૂ ઉપર રહે છે એમ જોઈ, સત્યાવેશજીના મહાત્મ સર્વમાં આવી જાય તો આરે આવવા
દેવી ન જોઈએ એમ નિશ્ચય થતાં, એ લેખ ઉપર જે જે વિચાર થયા તે અત્રે ટુંકામાં દર્શાવું છું.

૧. મારે દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે “શંકાદારક” લખાએલા આ લે-
ખથી મારી એક પણ શંકા ઉદ્ભવતી નથી. “મીમાંસા” ઘડી કાઢવાને બદલે મહારા પ્ર-
શ્નોનું રહસ્ય સમગ્ર લઈ એનો ટુંકામાં ઉત્તર આપવા યત્ન કર્યો હોત તો એ વધારે સફળ
નીવડવા સંભવ હતો એમ મને લાગે છે. રા. શરારૂને મહારી, તેમજ હું ધારૂ છું કે આ
જમાનાની, માગણીની ખ્યાલ જ હોય એમ લાગતું નથી: જે જે વિષય સંબંધી મહારા
પ્રશ્નો છે તે ઉપર પાચાલ તેમજ અત્રલ દિલસૂરોએ ઘણું ઘણું લખ્યું છે, જેમાં “મી-
માંસા” ઉમેરવાનો જાગ્યેજ અવકાશ છે અને જેમાં હું માનું છું કે મહારા પ્રશ્નોનો ખુલાસો
પણ થઈ ગયો છે. પણ એ સર્વનું સંદોહન કરી, એ વિચારોને પોતાના કરી લઈ,

સારથે અને યુક્તિપુરઃસર કાંઈક કહેવામાં આવે, તો આપણી વર્તમાન તત્ત્વગિરાસા તૃપ્ત થાય. આ ઉદેશથી મેં અમુક પ્રશ્નો વિદ્વાનો આગળ યોગ્ય ચર્ચા કરવા મૂક્યા છે. આ રીતે અવલોકતાં રા. શરાદાનો લેખ અતીવ અસન્તોષ ઉપજાવનારો છે, અને એમના શ્રમ માટે હું ખરેખર દિલગીર છું.

૨. ઉપોદ્ધાતમાં રા. શરાદ કહે છે કે “વેદાંત શબ્દ વેદ અને અંત એ બે શબ્દો મળીને થયો છે,” “અદ્વૈત શબ્દ પણ અ અને દ્વૈત એ બે શબ્દો મળીને થયેલો છે.” આવા બાલકયોગ્ય વચનો ઉચ્ચારવામાં રા. શરાદનો શો ઉદેશ હશે એ સમજવું કઠણ છે. જો એમની “મીમાંસા” માં સંગોપાંગતા લાપવાનો ઇગ્તો હોય તો મારે જણાવવું જોઈએ કે એ ઉદેશ ખરી રીતે પૂરા પાડવા માટે તો વર્તમાન સમયમાં એ વિષે શું શું કહેવામાં આવે છે, અને એ કહેવામાં કેટલી યથાર્થતા છે એ વિચારવાની ખરી જરૂર હતી. ઉદાહરણ તરીકે, “વેદ એટલે (‘વિદ્’ એટલે જાણવું એ ધાતુ ઉપરથી) જ્ઞાન...અંત એટલે સાર-નિશ્ચય-સિદ્ધાંત” એ શબ્દો તો અસંખ્યવાર ઉચ્ચારાઈ, ગોખાઈ ચૂક્યા છે. નવીન વિચારવાનું ઉત્પન્ન થાય છે તે એ જ કે ‘ઑરિયન્ટલ રિસર્ચસ’ ખતાવે છે તેમ ઉપનિષદ્ભાગને વેદનો કાલિક ક્રમમાં “અન્ત” નામ છેલ્લો ભાગ માનવામાં કેટલું સચ છે. તેમ જ, “સપ્રયોજનત્ત્વે સત્તિ અજ્ઞાતજ્ઞાપકં શાસ્ત્રમ્ ॥ સપ્રયોજન હોઈ પ્રમાણાન્તરથી જે અજ્ઞાત તેનું જ્ઞાપક-પ્રકાશનાર જે તે શાસ્ત્ર” એ વાક્ય પણ જૂનું છે. એ ઉપર હવે નવીન પ્રશ્ન એ થાય છે કે વેદાન્તમાં કહેલી વસ્તુ જો શાસ્ત્રથી જ જણાય એવી છે તો “અદ્વૈતમીમાંસા” માં મનન-યુક્તિ-દર્શાવવા જે યત્ન થયો છે તે આ વાતની સાથે કૃત્રી રીતે સંગત છે? મને લાય રહે છે કે મારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રા. શરાદ “શુલ્કનુકૂલ તર્ક” ગ્રાહ્ય છે એવું પ્રાચીન વચન ઉતારશે. પુનઃ એનો ઉત્તર મારે કરવાનો ન રહે માટે અત્રે કહી લઉં છું કે “અદ્વૈતમીમાંસા” માં જે તર્ક આવે છે એમાં શ્રુતિની કાંઈ પણ અપેક્ષા રહે છે ખરી? રહે છે તો ક્યાં રહે છે? અને રહે છે તો પછી મારી શંકાનો કેવલ તર્કાનુસારી ઉદ્ધાર કેમ સંભવશે? વળી તર્ક એ શ્રુતિને અનુકૂલ કેવી રીતે હોઈ શકે? જે શ્રુતિથી ખતાવવામાં આવે તે જ તર્કવડે સ્થાપવામાં આવે એમ બને, પણ એનો અર્થ તો એટલો જ થાય કે એક જ વસ્તુ શ્રુતિ અને તર્ક ઉભયથી સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ શ્રુતિના “અજ્ઞાત-જ્ઞાપકત્વ” રૂપી પ્રતિજ્ઞાને જ વિરોધ આવે! “ઉપોદ્ધાત” માટે આટલું બસ છે. હવે “અદ્વૈતમીમાંસા” ઉપર આવીએ.

૩. રા. શરાદ કહે છે કે “અજ્ઞાન અનાદિ છે. ‘હું અજ્ઞ’ એ સંસ્કાર પણ અનાદિ છે. એવા સંસ્કાર પણ અજ્ઞાનથી જ થયેલા છે. અનાદિ કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે એનું આદિ, એનું મૂળ, અમને જાણું નથી. એ ક્યારથી થયું? વા ક્યાંથી થયું?” જો અમે કહેવાને સમર્થ નથી. તેમ એ જાણવાથી ફળ પણ નથી. છતાં બાસે છે એ સિદ્ધ વાત છે સારે એને દૂર કરવામાં જ-એ છે પણ નહીં અને કાઢને એ થયું પણ નથી એમ સમજવામાં જ-પુરુષાર્થની સિદ્ધિ છે. કાંઈ એનું આદિ હજી સુધી ખતાવી શક્યું નથી તેથી અમે એને અનાદિ કહેવું, દીક ધાયું છે.”

રા. શરાદના આ શબ્દોએ મારા મનમાં એક નવી જગિરાસા ઉત્પન્ન કરી છે. અંગ્રાન્-

અનાદિ છે એ વેદાન્તસિદ્ધાન્ત મારા જાણવામાં હતો, પણ એનું આદિ નથી માટે નહિ પણ કોઈ એનું આદિ હજી સુધી બતાવી શક્યું નથી માટે અગાન 'અનાદિ છે એવો' નો વેદાન્તસિદ્ધાન્ત હોય તો એ મારે માટે નવીન જ છે, અને હું આશા રાખું છું કે રા. શરાદ આ વાત સ્થાપવા એમની "અદ્વૈત-મીમાંસા" માં એકાદ અધ્યાય જરૂર રચશે વેદાન્ત આ રીતે 'અનાદિ' શબ્દ મુખ્ય અર્થમાં નહિ પણ ગાણ અર્થમાં વાપરે છે એ સિદ્ધ કરવાનો બોલો પણ વ્યાભાવિક રીતે એમ કહેનારને જ શિર રહે છે.

પણ ઉપરના શબ્દોનો સિદ્ધાન્ત જટલો આશ્ચર્યકારક છે એ કરતાં પણ વધારે આશ્ચર્યકારક એની તર્કશ્રેણી છે.

અત્રે વિષયના ગાંભીર્યની છાયામાં સતાઈ રહેલા તર્કદોષોનું ખરું સ્વરૂપ બહાર લાવવા માટે એ ગાંભીર્યથી રહિત પણ એ જ તર્કદોષથી ભરેલું અને તુરત અસરકારક એવું એક ઉદાહરણ લેવાની જરૂર છે. ગયા દુકાનમાં હું મારા મિત્રાની સાથે. ગામડાંમાં ફરતો હતો. એવાનાં અમારી નજરે એ બાળક પડ્યું એ બાળકનાં માથાપ જડતાં નહતાં, એટલું જ નહિ પણ બિચારે બાળક એટલે એ પણ પોતાના માથાપ વિષે કોઈ જાણતું નહતું એ બાળકને જોઈ અમારી આંખમાં આંસુ આવ્યાં—પણ એ પ્રસંગે અમે નીચે અમાણી દલીલ કરી હોત તો ?

આ બાળકનું 'આદિ, એનું મૂળ અમને જડતું નથી.'

'છતાં ભાસે છે એ સિદ્ધ વાત છે.'

∴ 'એ (બાળક) છે પણ નહીં અને કોઈને થયું પણ નથી !!—એમ સમજવામાં જ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ છે' !!!

અમુક પદાર્થનું કારણ ન જડે 'માટે તે પદાર્થ ભાસતો હોય છતાં એ નથી એમ સમજવું; એટલું જ નહિ પણ અગાન ભાસે છે, છતાં એ કોઈને થયું જ નથી એમ માનવું—એ કેવું વિરુદ્ધ ! વિશ્વમાં અસખ્ય પદાર્થો છે કે જેનું મૂળ કોઈને જડ્યું નથી, એ ક્યાંથી આવ્યાં વા ક્યારથી થયાં એ કહેવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. પણ એટલા ઉપરથી એ પદાર્થો જ નથી એમ કહેવું એ દલીલ તો વિલક્ષણ જ છે. અને રા. શરાદ તો એ કરતાં પણ આગળ વધે છે અને કહે છે કે 'હું અગ છું' એમ અનુભવ થાય છે, અને છતાં એ અગાન છે પણ નહીં અને કોઈને થયું પણ નથી ! અનુભવને આધારે, અગાન છે એમ બતાવે છે, અને એ જ અગાન વળી નથી એમ મનાવવા બચ્ચે છે ! આ સંબંધમાં રા. શરાદનું નીચેના ઉત્તારા ઉપર હું ધ્યાન એવું છું—

"The consciousness which a man has 'of any state of mind at the moment when he experiences it, is not sufficient to inform him whether the state be simple or complex, original or derivative.....but it is sufficient to establish beyond doubt that there is such a fact in the mental experience of the individual. The most thorough scepticism cannot challenge its evidence when limited to this sphere."—E. J. int.

તાત્પર્યાર્થ કે કોઈ પણ આન્તર અનુભવના સ્વરૂપ પ્રકાર યા કારણ સંબન્ધી ગમે તેટલી શંકા હોઈ, પણ એ આન્તર અનુભવના અસ્તિત્વ માટે—એ અનુભવ થાય છે, એ બાબતમાં—એ અનુભવ સ્વતઃપ્રમાણ છે. પ્રકૃતમાં બતાવવાનું કે, અગ્નિ છે એમ ને અનુભવ થાય છે (ગ. શરાદ પોતે જ કહે છે) તો એ અગ્નિના અસ્તિત્વ વિષે શંકા લઈ શકાતી જ નથી—અર્થાત્ એ અગ્નિ છે તો પછી એ નથી એમ કહેવાનું નથી.

૪. સારપછીના પેરેગ્રાફમાં “ પરમાત્મા ” સંબન્ધી વિચાર છે. રા. શરાદ લખે છે: “ પરમાત્માને આનાદિ કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે તે ત્રણે કાળે છે છે ને છે જ... કાલની જ સિદ્ધિ એને લીધે છે. એ ન હોય તો કાલની કલ્પના ક્યાં થાય ? ” પરમાત્મા “ ત્રણે કાળે છે છે ને છે જ ” એ ઉક્તિ “ કાલની જ સિદ્ધિ એને લીધે છે ” એ ઉક્તિની સાથે અમંગત છે. પરમાત્મા “ ત્રણે કાળે ” હોય તો કાળ પરમાત્માની પેલી તરફ (presupposition) ફરે, અને “ કાલની જ સિદ્ધિ એને લીધે ” હોય તો પરમાત્મા કાલની પેલી તરફ ફરે.

વળી આગળ જતાં રા. શરાદ લખે છે: “ પિતાથી પુત્ર સિદ્ધ થાય છે તો પુત્ર પિતાને સિદ્ધ શી રીતે કરી શકે ? કારણ, પિતા પહેલાં પુત્ર હતો નહીં, જે જેને સિદ્ધ કરે તે તેનાથી પહેલાં હોવું જ જોઈએ. જે જેનાથી સિદ્ધ થાય તે તેના પછી જ હોય. આ પ્રમાણે છે એટલે પરમાત્મા ને સિદ્ધ પદાર્થ છે તેની સિદ્ધિથી જ બીજા બધા પદાર્થોની, બીજા અનેક કલ્પનાઓની, સિદ્ધિ થાય છે, પણ તેમાં તે પદાર્થો નથી, તેમાં તે કલ્પનાઓ પણ નથી. સર્વ ભગવાનથી રાત્રિની અને દિવસની ત્રિવિધિ થાય છે. એ ન હોય તો રાત્રિની વા દિવસની કલ્પના સંભવે નહીં. પણ સૂર્યમાં રાત્રિ એ નથી અને દિવસે નથી. સૂર્યને રાત્રિનો એ અનુભવ નથી અને દિવસનો એ અનુભવ નથી.” આ ઉક્તિ પણ, માં-પ્રણવિક્ત રીતિએ બોલતાં, જે ‘ અવિચારિત રમણીય ’ કહેવાય તેવી છે. જેમ પિતાથી પુત્ર સિદ્ધ થાય છે તેમ પુત્રથી પિતાનું પિતૃત્વ પણ સિદ્ધ થાય છે જ. પણ એમ કહેવામાં આવશે કે પિતાનું પિતૃત્વ પુત્રથી સિદ્ધ થયું ખરું, પણ પિતા—દેવદત્ત—તે પહેલાં પણ હતો જ. પણ આનું કારણ એટલું જ કે પિતૃત્વ શિવાય અન્યધર્મેવિશિષ્ટ વ્યક્તિ કે પે એ પહેલાં હતો જ. પરમાત્મા જેનાથી સિદ્ધ પદાર્થોના સંબન્ધ વિનાનો પણ હતો જ એમ રા. શરાદે સિદ્ધ કરવું જોઈએ. બીજું—પિતાથી પુત્ર સિદ્ધ થાય છે, પુત્રથી પિતા સિદ્ધ થતો નથી એનું કારણ કે પિતા પહેલો હતો, જે વખતે પુત્ર ન હતો. રા. શરાદે શી રીતે કહી શકશે કે પરમાત્મા—જેનાથી કાલની સિદ્ધિ છે એમ પોતે જ કહે છે તે—કાલની પહેલાં હતો ?—અર્થાત્ જે કાલે કાલ ન હતો તે કાલે તે હતો ? મતલબ કે અત્રે પુન. એમના સપ્રધયસિદ્ધ શબ્દો લઈ બોલતાં, જે “ સ્વરૂપારોહણન્યાય ” વા “ આત્માત્રય ” કહેવાય તે હોય પ્રાપ્ત થાય છે. રા. શરાદે કહે છે કે “ એના પ્રકાશથી બધું પ્રકાશે છે ” પણ એસ પણ કેમ નહીં કે બધાના પ્રકાશથી એનો પ્રકાશ છે ?—બધું ન હોત તો એ છે એમ કેમ જણાવત—અર્થાત્ એ કેમ પ્રકાશત ? રા. શરાદે સૂર્ય અને રાત્રિદિવસનું દૃષ્ટાન્ત પણ વિચારીને આપ્યું હોય એમ લાગતું નથી. ‘ સૂર્ય ન હોય તો રાત્રિ અને દિવસની કલ્પના સંભવે નહિ. પણ સૂર્યમાં રાત્રિ એ નથી અને દિવસે નથી. ’ પણ આમ થવાનું કાગળ શું ?

સૂર્ય એ રાત્રિ દિવસનું નિર્મિત કારણ માત્ર જ છે માટે. પણ પરમાત્મા પ્રપંચનું નિર્મિત કારણ માત્ર છે એ સિદ્ધાન્ત વેદાન્ત સ્વીકારશે ? દિશા—‘દેશ’—એવી વસ્તુ છે તો ‘રાત્રિ’ અને દિવસની સિદ્ધિ થાય છે. “દેશ” “ન હોય તો રાત્રિની વા દિવસની કલ્પના સંભવે નહી. ‘દેશ’ને ‘તો રાત્રિનો એ અનુભવ નથી અને દિવસનો એ અનુભવ નથી.” હવે ‘દેશ’માં અને પરમાત્મામાં શો ફેર ?

પ. આ પછીના પેરેગ્રાફમાં “માયા” સંબંધી વિચાર છે એમાં પણ અનેક બાબતો અસિદ્ધ છતાં સિદ્ધવત્ માની સેવામાં આવી છે. અને તર્કપદ્ધતિ પણ બહુ ખામી ભરેલી છે.

રા. શરાદના કહેવા પ્રમાણે “માયા” એ “અજ્ઞાનની કલ્પના કરાવનાર” પદાર્થ છે. ‘હું અનુ હું’ એ અનુભવને આધારે અજ્ઞાન છે એમ રા. શરાદે જતાવ્યું છે, પણ (૧) એ અજ્ઞાન કલ્પના માત્ર છે એમ એમણે સિદ્ધવત્ માની લીધું છે. (૨) વળી માયા એ અજ્ઞાનની કલ્પના કરાવે છે એમ એક તરફથી કહી, બીજી તરફથી કહે છે કે માયા પણ પરમાત્મામાં કલ્પેલી જ છે; અર્થાત્ એક તરફ માયાને અજ્ઞાનનું કારણ માનેછે, અને બીજી તરફ અજ્ઞાનને માયાનું કારણ બનાવે છે !—અને આ રીતે અન્યેન્યાશ્રય દોષ આવે છે. (૩) રા. શરાદ લખે છે કે “સૃષ્ટિની પૂર્વે જે વખતે સદેવ સૌમ્યશ્વરમય આસીત્ પરમાત્મા જ એકલા હતા તે વખતે” માયા નહોતી. રા. શરાદને હું પૂછું છું કે ત્યારે એવો ‘વખત’ હતો ખરો કે ત્યારે માયા નહોતી વા નહિ હોય ?—અર્થાત્ કાલ પછી માયા આવેછે, અને છતાં કાલની કલ્પના માયાથી છે એમ કહેછે ! કેવો વિરોધ ! (૪) વળી “માયાનું સ્વરૂપ એના કાર્ય ઉપરથી પ્રતીત થાય છે. જ્યાં સુધી જગત્ લાસે છે ત્યાં સુધી એ સ્વીકારવી જ પડશે. વંધ્યાપુત્રમાંથી કાર્ધ ઉત્પત્તિ થાય ? ત્યારે એ છેક શૂન્ય નથી.” એમ એક સ્થળે કહે છે. તુરત જ આગળ જઈ કહેછે “સિદ્ધાન્ત એવો છે કે માયા સ્વરૂપથી શૂન્ય છે.” આવા પરસ્પરવિરોધી વિચારો રા. શરાદ કેમ સ્વીકારી શકતા હશે એ સમજાતું નથી. (૫) રા. શરાદ કહે છે “કાર્ય મિથ્યા એટલે એનું કારણ માયા તે પણ મિથ્યા જ.” માયાથી કાર્ય મિથ્યા એટલે એનું કારણ બ્રહ્મ પણ મિથ્યા જ એમ કહું તો શો બાધ ? (૬) આ પેરેગ્રાફમાં મુખ્ય પ્રતિપાદ વસ્તુ જે માયાનું મિથ્યાત્વ એ સંબંધે રા. શરાદ લખે છે “ત્યારે હવે સમજો કે એ સ્પર્શનિર્વચનીય છે, એટલે જેનું કોઈ પણ રીતે નિર્વચન થતું નથી તેવી છે. નથી પરમાત્માથી ભિન્ન સિદ્ધ થતી નથી, તેમ નથી પરમાત્માથી અભિન્ન સિદ્ધ થતી, તેમ નથી ભિન્નાભિન્ન સિદ્ધ થતી. આનુ જ નામ મિથ્યા.” આ પ્રમાણે સમજવાની રા. શરાદની આજ્ઞા કરતાં વસ્તુસ્થિતિ માટે અગત્યે વધારે માન છે. કોઈ પણ રીતે નિર્વચન ન થાય તો એટલાથી મારી નિર્વચનશક્તિની ખામી સિદ્ધ થાય, પણ એટલાથી એ પદાર્થ મિથ્યા છે એ કેમ સિદ્ધ થાય ? પદાર્થ વસ્તુસ્થિતિમાં ભિન્ન હોય વા અભિન્ન હોય, ભિન્નાભિન્ન ન હોય તેમ જ ભિન્ન નહિ અને અભિન્ન, પણ નહિ એવો પણ ન હોય. વળી શુદ્ધિએ યથાર્થ (યથા અર્થ) તો પામવા માટે વસ્તુસ્થિતિને અનુસરવું જોઈએ—માટે જે એ એક રીતે ભિન્ન હશે અને બીજી રીતે અભિન્ન હશે તો ભિન્નાભિન્નપણામાં વ્યાધાત માનવાને બદલે ભિન્નાભિન્નપણાને જ વસ્તુસ્થિતિ માની સેવાની ફરજ છે. અમારું તો ખાનવું છે કેન્તમારી ફક્તોમાં જ દોષ છે: દોષ ન હોય તો પદાર્થ ભિન્નાભિન્ન હોઈ

શકે એમ નીકળે છે, પણ તમે ચોથો માર્ગ ખતાવો છો એ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી. વળી તૃતીય અને ચતુર્થ પદમાં ફેર પણ શો છે? ભિન્ને નહિ (અભિન્ન) અને અભિન્ને નહિ (ભિન્ન) એ ભિન્નાભિન્ન નહિ તો બીજું શું? વળી કહેવામાં, 'નિર્વચન' માં, ગમે તેટલા વાંધા આવે, પણ એથી પદાર્થનું સ્વરૂપ કાંઈ એ વાંધા સ્વીકારે? એ તો ભિન્ન હોય વા અભિન્ન હોય; તમારો વ્યાધાત એ તો માત્ર “વદતો” વ્યાધાત, બોલતાં વ્યાધાત; પદાર્થ તો બેમાંથી એક જ હોય-ભિન્ન હોય વા અભિન્ન હોય. વળી તમારા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો પરમાત્માનું પણ નિર્વચન થઈ શકતું નથી: નથી એને ‘સ્ફૂલ’ કહેવાતો, નથી ‘સૂક્ષ્મ’ કહેવાતો, નથી ‘દૂર’ કહેવાતો, નથી ‘પામે’ કહેવાતો-છતાં એને તમે મિથ્યા નથી માનતા. તાત્પર્ય કે કાંઈ પદાર્થ અનિર્વચનીય હોય માટે એ મિથ્યા છે એ વ્યાપ્તિ સહાય છે.

૬. સાર પછી શ્રીમદ્ભાગવત અને એની શ્રીધરી દીકામાંથી કેટલાક ઉતારા આવે છે. શ્રીધરીનો અર્થ રા. શરણે બરાબર કયો છે કે કેમ એ વિશે મારે કાંઈક કહેવાનું હતું, પણ પ્રસંગાન્તર થવાના બચથી એ વાગ જવા દઉં.

આગળ ચાલતાં રા. શરણ કહે છે “પણ તમે પૂછશો પરમાત્મા અને માયા એ બે જુદાં તરવો છતાં અદ્વૈત કેમ?” હવે જુઓ એમનો આ રાકાનો ઉત્તર: “ભાઈ, માયા ઉપર કળી ગયા તેમ કાંઈ તરવ નથી...તરવ એટલે તત્ જ પરમાત્મા તેનું સ્વરૂપ. માયા કાંઈ તત્ત્વ પરમાત્માનું-સ્વરૂપ નથી.” ! ! આ ઉત્તર ઉપર આશ્ચર્ય ચિહ્ન ચૂંક્યા વગર ચાલતું નથી. માયા એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ હોય તો પછી દ્વૈતાપત્તિ ક્યાં રહી? માયા એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ નથી, માટે જ દ્વૈતનો પ્રસંગ આવે છે. અને દ્વૈતાપત્તિ માટે જ કારણ બતાવીએ છીએ તે જ રા. શરણની અદ્વૈતસાધક મુક્તિ છે - રક્ષામા પક્ષની દલીલો એ કેટલી ચોડી સમજી શક્યા છે તેનું આ ઉદાહરણ છે.

૭. સાર પછી ‘અદ્વૈત’ શબ્દના અર્થ વિશે કેટલુંક કથન છે. ઉપોદ્ધાતમાં “અદ્વૈત શબ્દ અ અને દ્વૈત એ બે શબ્દો મળીને થયેલો છે. અદ્વૈત એ સમસ્ત પદ છે. અને એ બહુમીહિ સમાસ છે” એમ પૂર્ણ ગંભીરતાથી પ્રતિષ્ઠાન કર્યો પછી, અત્રે “અદ્વૈત=દ્વૈત નહીં તે.” એમ તત્પુરુષ સમાસ બતાવવો એ કેવું લાગે છે! વળી ‘અદ્વૈત’ શબ્દને શાસ્ત્રલિંગ શબ્દ કહેતાં પહેલાં એનો શક્યાર્થ જા છે અને લક્ષણ શી રીતે ઉપજે છે, એ પણ બતાવવું જોઈતું હતું.

આ લક્ષણ એક બે ઉદાહરણો લઈ રા. શરણે સમજાવ્યો છે. એક ઉદાહરણ ‘આ નહિ’ ‘આ નહિ’ એમ નવ પુરુષોના નિષેધ પૂર્વક દસમા પુરુષને સખી પ્રત્યે મૌનવડે ઓળખાવનાર સ્ત્રીનું છે. પણ એમાં જોવાનું એ છે કે એ સખી તો દસમા પુરુષને જોઈ શકતી હતી, એને પતિરૂપે ઓળખાવવાનું જ બાકી હતું. અત્રે તો મુમુક્ષુને ‘દસમા પુરુષ’ પરમાત્માની ખબર જ નથી. એમ કહેવામાં આવશે કે આત્મા એ જ પરમાત્મા છે, તો એનો ઉત્તર કે આ હજી સિદ્ધ કરવાનું બાકી છે. બીજું ઉદાહરણ હિન્દુસ્થાની (૧) માં, અને એક અરેબિયન નાઇટ્સની વાર્તા જેનું-મેદાનમાં છતાં મેદાનમાં જવા ઇચ્છનાર ખાન્ત પુરુષનું છે. એમાં પળુ ધ્યાનમાં ગમવાનું છે કે મેદાનથી ઉલટો બાગ એવો

પદાર્થ જ ન્યાં સુધી ન હોય ત્યાં સુધી 'મેરેકું મેદાન બતાવ' એવી જિજ્ઞાસા જ ન ઉદ્ભવે. ઝોઝામાં ઝોણું, એણે 'મેદાન' એવો સખ્દ પણ સાંભળેલો હોવો જોઈએ. પણ 'બાગ' (અપ'ચ) ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં, અને દ્વિતીયને અભાવે, 'મેદાન' (અભ) બાણુવાની ધમ્મા શી રીતે સંભવે ?

છેવટે રા. શરાફ લખે છે કે "આપણી અમ-નિરક્ષર-સ્ત્રીઓ. પણ ઘરમાં સ્વભાવથી, પ્રાચીન સંસ્કારથી, દેખાદેખી, શુદ્ધ સુજસતી બોલે છે, અર્થાત્ તેને બાપાનું સામાન્ય જ્ઞાન તો છે પણ તેમાં કર્તા એ શું, ને ક્રિયાપદ એ શું, ને કર્મ એ શું, તે એ સમજતી હોતી નથી. તેમ અમુક વાક્ય ખડું વા બોલું તેનો એમને વિવેક પણ હોતો નથી, જે વિવેક હોય તો તે સુધારી શકે, અર્થાત્ તેમને બાપાનું વિશેષ જ્ઞાન હોતું નથી. તેમ પ્રાણિ-માત્રને પરમાત્માના સત્સ્વરૂપનું તો 'અહમસ્મિ' એ રૂપે જ્ઞાન છે પણ ચિદહં, આનંદોહમ્ એ વિશેષ જ્ઞાન નથી." આ ઉપર પ્રશ્ન થાય છે કે—(૧) બાપાનું 'વ્યાકરણ' અર્થાત્ પૃથક્કરણ વિવેચન એમાં જેમ કર્તા કર્મ આદિ નિકળે છે, તેમ 'અહમસ્મિ' એ અનુભવનું 'વ્યાકરણ' કરતા એમાંથી 'ચિદહમ્' 'આનંદોહમ્' શી રીતે નીકળે છે ? (૨) બહુમાં બહુ તો ચિત્ અને જ્ઞાનન્દ એ મ્હાર સ્વરૂપ છે એમ કહે, પણ ઐતદાથી મારી પરમાત્મતા કેમ સિદ્ધ થઈ ગણાય ? ચિત્ અને જ્ઞાનન્દ એ મ્હારા ધર્મ નથી, પણ પરમાત્માના છે પરમાત્મસ્વરૂપ છે એમ જ શરાફ બતાવી આપવું જોઈએ

મિ. આપનો,

અભેદ --જિજ્ઞાસુ.

મુંબાઈ યુનીવર્સિટી અને છેલ્લી "કેનવોકેશન" સભા.

(મળેલું)

ગતમાસમાં મુંબાઈના મરસ્વતી-મદિરની ભવ્ય સભાના સિંહાસન ઉપરથી ઉતરેલા ગંભીર વિચારો, સત્ય, સમયોચિત અને અધ્યયન કરવા લાયક, તેમજ સિંહાસન ઉપર વિરાજનાર પુરપની રાજ્યનીતિનું સ્ફુટ દર્શન કરાવનારા હતા. દેશોત્થતિ ધમ્મનારા પુરોએ તો તેનું વિસ્મરણ કરવું એ દોષિત ચવા સરખું છે.

આપણી યુનીવર્સિટીના જન્મને તો આજ-અર્ધો સૈકા થઈ ગયો છે. પરંતુ લોકોની સંખ્યા તેમ જ દેશના વિસ્તારના પ્રમાણમાં તેણે આરંભેલું મહાન કાર્ય ચતકિચિત્ પણ વિજયી નીવડ્યું નથી. પચાસ વર્ષ જેવા દીર્ઘ કાળમાં તો દેશનું સ્વરૂપ, બાપાનું સ્વરૂપ, રીતરીવાજનું સ્વરૂપ વિકૃત થઈ જાય અને પૂર્વ સ્વરૂપનું ચિત્ર આલેખવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે; પરંતુ સ્વરૂપ તો જેનું તે દૃષ્ટિએ પડે છે; અને એ જ આપણા મહાન વિદ્યાલયની

નિર્બંધતા અને જોડ છે. વિના માત્ર અંતઃકરણની શક્તિઓને રસિક બનાવવા માટે તથા પ્રાચીન અર્વાચીન ઇતિહાસો વાંચી કેટલીક જ્ઞાસાઓ તૃપ્ત કરવા માટે જ યોગવામાં આવી હોય તો પછી આપણી યુનીવર્સિટીનો વિજ્ય અદ્વય નથી—અર્થાત્ દૃશ્ય, છેજ. કિંતુ દેશની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવામાં, દેશને અન્ય સુધરેલા દેશોની પકિતમાં મુકી આપવામાં, લક્ષ્મીની શક્તિ કરી આપવામાં, સામાન્ય મનુષ્યોના સાંસારિક રીતરીવાજો ઉચ્ચ બનાવવામાં સાધનભૂત થવા માટે જ વિદ્યાની ખીલવણીની જરૂર હોય તો આપણા હિંદુસ્થાનનું દરેક વિદ્યાલય નિષ્ફલ નીવડ્યું છે.

‘આપણા દેશમાં કઈ ઝડપના ક્યા પાક ઉતરે છે અને જુદા જુદા પાક કૃત્રી જમીનમાં પાકે છે?’ આવા સામાન્ય પ્રશ્નો જવાબ પણ આપણે હાલનો એન્સુએટ નહીં આપી શકે એ સત્ય છે; આ કાંઈ ઓછું શોચનીય નથી. કેળવણીનું ખીજ પ્રથમથી જ નિર્બંધ ભૂમિમાં રોપાય છે અને તેને પોષનાર અન્ય પશુ નિર્બંધ ભૂમિની જ ઉત્પત્તિ હોય છે. આમ હોવાથી ઉચ્ચ પ્રકારની શૃદ્ધિ કેમ જ સભવે?! ત્રણેક વર્ષ ઉપર મી. ગાંધીએ અમદાવાદ નગરમાં “અમેરિકા ઉપર મ્હારા વિચારો” એ વિષય ઉપર અંગ્રેજીમાં લાપણુ આપ્યું હતુ. અને તેના શ્રોતાઓને યાદ હશે કે અમેરિકાની શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર તેવિદ્વાન માણસે કરેલ વિવેચન કેટલું મનન કરવા લાયક હતુ. લાંબાં બાળકોની પ્રાથમિક કેળવણી માથાપ પોતે જ ઉપાડી લે છે. જે જે પદાર્થો, જે જે મનુષ્યો, પશુઓ કે તાના પ્રકારની વનસ્પતિઓ બાળકની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ આગળ પડે છે તે તે ઉપર વિવેચન કરી માતા બાળકનાં કુમળાં પણ સર્વગ્રાહી મગજમાં ફસાવે છે. અને આ રીતે લાંબાં વ્યાવહારિક કેળવણીની રચના મોટી વયે થવાને બદલે પ્રારંભમાં જ થાય છે આપણે લાંબેથી ઉલટું જ છે. આપણી પ્રાથમિક કેળવણી જ કેટલી સરોપ છે તે અર્થે જ આ રીમાર્ક થએલ છે. માર્ગ છોડી ખીજે રસ્તે ચલાયું નથી.

લાંબે પ્રમુખનું ભાષણ કેટલે અશે દેશને લાલકારી છે તે તપાસીએ આપણી હાલની રિથિતિનો પૂર્ણ ભાસ તો તેને ચર્ચ મુક્યો છે. પૈસા સળધી રિથિતિમાં આપણે કેવા આશ્રિત અને પરતંત્ર છીએ એનું આપણામાં તો ઓછું જ્ઞાન જણાય છે. આપણો એન્સુએટ કે યુનીવર્સિટીનાં હારમાં પ્રવેશ કરી ગ્રાજેડ કુલ્લત ક્રેડ ‘ડીપાર્ટ્મેન્ટ’ કે બીજી કોરી સભ્ય સમયે, મોળા, ખૂટ ચલાવી પોતે કેવો જણાય છે એ નિરખતો નિરખતો આસ્યો જશે. પરંતુ એ સમયે તેના મનમાં જરાપણ વિચાર ઉદ્ભવજોગ નહીં કે જે વસ્ત્રો અને આભૂષણોથી હું શોભું છું તે વસ્ત્રો અને આભૂષણો ક્યાં બન્યાં, શેનાં બન્યાં, કેવી રીતે બન્યાં, આપણા ભોદા એવાં બનાવી શકે ખરા કે, તો પછી તેને માટે કેવાં સાધન યોગવાં બેઠએ?!!

‘કુકળમાં, ખીજ દેશો કરતાં હિંદુસ્થાનને વધારે શોષણું પડે છે તેનું કારણ સુધારી શકાય ખરું કે? આવે સમયે ખીચારાં લાખો મનુષ્યો નિરાશ્રિત અને ભિક્ષાહારી ચર્ચન્ય પડે તેમની રિથિતિ હમેશને માટે ફેરવી શકાય ખરી કે?’ આવા અનેક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવું, આપણી યુનીવર્સિટીની કેળવણી લઈ સસાર-વિહારી અએલને તો કંટાળા ભરેલું જણાવું હશે. કેળવણી લેવી એ તો યાત્ર, ખરું કહીએ તો, યજ્ઞરાતનું જ પોષક ચર્ચ પડ્યું છે. પાઠશાળા કે શાળા છોડી સંસારમાં યજ્ઞ પછી તો ખીચારા શેફ્ટપીઅર અને ઠાકિ-

દાસ-લવલૂતિ સરખા-જેઓ વિદ્યાભ્યાસ વખતે તો અતિરસિક અને આદહાદક લાગતા તેઓ પણ એક ખૂલે ગોથા ખાતા હોય, ત્યાં આવા દેશોત્પતિના વિચારોને તો ક્યાંથી અવકાશ મળે ? ! દેશમાં જ નોકરી શોધી ગુજરાન ચલાવવું એ એક રીતે જોતાં દેશ-લક્ષ્મીનો ક્ષય કર્યા સરખું છે. એથી ઉલટું કોઈ ખેડૂત રાત્રિ અને દિવસ અથાગ શ્રમ લઈ પોતાનો પાક ઉત્તમ ઉતારવામાં મગ્ન રહે તેણે તો દેશ-લક્ષ્મીમાં વૃદ્ધિ કરી જ કહેવાય. આપણી યુનીવર્સિટીને કૃષિ-શિક્ષણ માટેની જો કે એક પાઠશાળા પણ છે તો પણ તે તરફ આકર્ષણ સતત નથી જ. રજીસ્ટ્રારના રીપોર્ટમાં છે કે “રકુલ-શાઈનલ” માં વેપાર આપતવું જાન મળે એવો કાંઈ ઉચાચ યોગવામાં પણ આવશે. આમ આપણી મું-બાઈની યુનીવર્સિટી (વિદ્યા-સમાજ) આપણા યુવાનોને “ગારીયા પ્રવાહ” માંથી મુક્ત કરવાને પ્રયત્નો કર્યે જાય છે. પરંતુ આકર્ષણના વિષય ઘણા ઘોરા છે. આર્દેસ લાઇન તરફ પ્રતિવર્ષ ફેટલા યુવાનો ખેંચાય છે તે આપણાથી અગ્રણ્ય નથી, માટે જો યુનીવર્સિટી જ એવા ફેટલાક દેશોપયોગી વિષયો અભ્યાસમાં દાખલ કરે, અથવા તેવા વિષયોનાં શિક્ષણ અર્થે નિરાળી શાળાઓ જ પોતાના હસ્તકમાં લઈ વિદ્યાર્થીઓને પદવી એનાયત કરે, અથવા તેવા વિષયો શિખનારને માટે કાંઈક જૂદીજ વ્યવસ્થા મહાન આકર્ષણ રહી શકે તો જ અને ત્યારે જ તે સમાજના પ્રયત્નો ફળીમૂત થાય અને દેશનો ઉદય સત્વર થાય. આ ઉપરથી યુનીવર્સિટીએ પોતાની આધુનિક શિક્ષણ-પદ્ધતિ ઉપર અભાય અતાવવો એમ પણ આપણા પ્રમુખનું કહેવું નથી. પરંતુ ઉભય શાખામાં રસ ઉત્પન્ન કરી તે રસનો પ્રવાહ એવી રીતે પ્રવર્તાવવો કે દેશના ઉદયને તે પોષનાર થઈ પડે.

યુનીવર્સિટીઓ ખીજા શિક્ષણની સાથે ઐચ્છિક (Voluntary) વિષય તરીકે ચિત્રકળા અને સંગીતકળા સરખા પણ વિષયો દાખલ કરે તો પણ જન-સમાજની ઈર્ષા ઉચ્ચ બનશે; અને યુનીવર્સિટીની જે ઉદાર કેળવણી કહેવાય છે તે સર્વાંશે સલ નીવડશે.

આપણે ત્યાં ફેટલીક (જો કે જાણ્યો યોડી) સ્ત્રીઓ પણ યુનીવર્સિટીનાં ચાલતાં શિક્ષણનો ઉપભોગ લે છે, તે જો કે ખરાબ નથી, તો પણ સ્ત્રીઓ માટે નવાં જ ધોરણ ઉપર નથી જ યુનીવર્સિટીઓની સ્થાપના થાય તો એ મહાન કાર્યથી દેશને તેમ જ સંસાર-સુખને આત લાભ થઈ પડે, આ વિષયો પણ ચા-સેલરે મનન કરવા જેવા છે.

અતભાગે કહેવાનું કે લૉર્ડ નૉર્થકોટે યુનીવર્સિટી તેમ જ ખીજા જન-સમાજને આપેલો બોધ વિસ્મૃત કરવા જેવો નથી. તેમાં જ દેશની આબાદી છે અને દેશનો ઉદય છે.

માત્ર ચા-સેરકનાં ભાષણ તરફ વાચક વર્ગનું ધ્યાન ખેંચવાનો આશય હઈ અત્ર વિસ્તારથી વિષય ચર્ચવામાં આવેલ નથી. કોઈ અન્ય પ્રસંગ ખાસ શોધવા લેખકનો વિચાર છે.

॥ સરસ્વતી વિજયતે ॥

અથવા

અદ્ભુત સ્વપ્ન.

(મળેલું.)-

એક દિવસ હું મારા મિત્રદંડ સાથે સ્ત્રીશિક્ષણ, ન્યાત, આધુનિક સાક્ષતી રૂઢિઓનું સારાસારપણું એવા વિવિધ વિષયોપર વાદ ચલાવીને ગૃહ આવ્યો. હું આ સુહૃદ્વર્ગમાં એક ધર્મચુરત અને હમણાં ગણાતા 'સુધારા'નો વિરોધી ગણાઉં છું. મારી કલ્પના પ્રમાણે તે દિવસના સંસ્કારને લઈને આજે મને એક અદ્ભુત સ્વપ્ન થયું. વાંચનાર કદિ કહેશે કે હમણાં ક્યાંથી બધાને જ્યાંજ્યાં સ્વપ્ન થવા માંડ્યાં છે ! પણ તેણે હમેશાં એટલું સ્મરણમાં રાખવું કે અનેક લોકહિનૃપી પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ સ્વપ્નના સચિત વિચારો થઈ પડ્યા છે. આ સત્યને અવગ્રહી સ્વપ્નવૃત્તાંત કથવાની આકાંક્ષા આ લેખરૂપે બહિર્ દર્શન આપે છે. સ્વપ્નમાં જે કંઈ બોલાઈ ગયેલું, જોયલું અને સ્મરિરૂપે ઇચ્છતું રહી જેનું જાગૃત્વસ્થામાં મનન થયેલું તે નીચે પ્રમાણે છે.

“ અહો આ શહેરે ” શહેર, ગામે ગામ, દોડાદોડ શી થઈ રહી છે ! ન્યાં ભાં નવી સમાજો મળે છે, વિવિધ પ્રકારના શાસ્ત્રીય વાદ આત્રી રહ્યા છે : અરે વાદ શું—મહા રસાક્ષી ચાલી રહી છે ; દુનિઆમાં મોટા ફેરફાર થઈ જવા બેઠો છે ! કોઈ કહે છે કે શાસ્ત્ર બધાં પાણીમાં બોળાવાનો સમય આવ્યો છે, સારે કોઈ કહે છે કે હા હા હવે જ ખરેખરા શાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર થવાનો ચિહ્નનો સમીપ જણાય છે. મોટા મોટા અંગ્રેજી લેખિકા તેમ જ સંસ્કૃતમાં આતિશય નિપુણ સર્વશાસ્ત્રવિચારક એવા પંડિતો વિચારમાં ગરજાય થઈ ગયા છે. કોઈકને નથી હિંમત આવે છે તો કોઈક યાદી જઈ સ્તબ્ધ બને છે. મગજ ફાટી જવાની તૈયારી પર આવી રહ્યું એમ લાગે છે. કંઈક મહાન જ સવાલના નિરાકરણમાં સર્વનાં ચિત્ત લાગ્યાં છે. સત્ત નગર આગળ ખડું ધાય છે. લવિષ્યના લાભ નગર આગળ દેખાય છે. અરે એટલું શું, નવી સૃષ્ટિ નવી સૃષ્ટિ ! આ શું થવા બેઠું છે ? કોઈક વિચાર કરે છે કે એ પાર પ્રશ્નો કે તહીં તે ક્ષણે પ્રાર પડે તો યુરોપવત્સીને ક્ષો કે તેની સાયન્સનું અભિમાન મૂકી દે. તે લોકો પાસે શીખવાનું બહુ થોડું જ રહેશે. અહીંની વિદ્યા બધી જાગૃત થશે. નથી વિદ્યા સર્વે અહીં જ વાસ કરશે. શું વિદ્યાદેવી, તમારે આ વસવા લાયક સુંદર ભૂમિ નથી ? આ બધી નવી પ્રવૃત્તિ ક્યાંથી ? કંઈ સમજાતું નથી. આજ છવ, કોઈને પૂછ તો ખરો. અરે પેણો મિત્ર જ આવેલે ને ! બાઈ, આ બધી ધોધન શી છે ? આ દુનિઆમાં શી ઉદયપ્રધન થવા બેઠી છે. તારપર તાર વિદ્વાન લોકોના છુટલા આવ્યા જાય છે, ને દેશના કન્યાશુનું બીજ જાણે આજેજ કંઈ હસ્તગત થયું હોય તેમ તેને રોપવાને આ બધી સામગ્રી ત્વરંએ કરવામાં આવે છે. તકનો લાભ લેવા વિદ્વાન ચૂકતા નથી. વરસાદ પડે એટલે ઓરણી થાય છેજ. શું તકરૂપી વરસાદ કંઈ આ વર્ષે જ પડ્યો ? દુષ્કાલ તો ફક્ત ગયું વર્ષ જ હતો.

મિત્ર ના બાઈ, એમ નથી પણ દુષ્કાળ પડ્યો ને પડી અકાળી અમારી બહુ વગસા
આ મો, એને પહેના તો જાણે પડતો જ નહોતો એમ લાગનાથી આ જામ પૂર જોતાથી ઉપચુકે
આ જામો—પણ હું તો ખરો કે ભગીરથ જાઉં એ શું છે ?

મિત્ર—તને તે કુદમા શું કહું ? એક અજ્ઞાન આર્ટિસ્ટ નોઈ મામિ મા પ્રશ્ન થયો છે
અને તેને આર્ટિસ્ટ શું કહીએ ? જાણે જાગભદ્રે જૂનિમા બધાને પૃથ્વી ખેડી આપવા હતા
ન માથું ટાપ એવા બનાવ રૂપ તે થઈ પડ્યો છે લખેલું તો બહુ હુકું છે પણ હવે
ત્રયથી વિશ્વપર અમર ન થાય તેના કરતા વિશેષ અમરમાર છે વિદ્વાન બહુ મટેન
રે સારે નોઈ સિદ્ધાંત તેને પ્રાપ્ત થાય છે પણ આથી તો તેમને મહામન મળ્યો, કન્યા
ધાનેલું પણ ચિન્તનસ્મૃત મણિ તેને ફરીથી દેખાડી આપ્યું

આકાશી—મિત્ર, મારે ધૈર્ય રહેતું નથી એવું શું લખ્યું છે ? મને જાનદી કહી દો
મિત્ર—સાલગ સારે—પણ આટલું તો પડેનાથી જ હું છું કે નના સાલણોનો ઉત્પ
થયો તું જ લખ્યો કે એટલું તો કીક છે, નહિ તો અનદના થાન અલણ હવે આજણ
રેનાશે નહી

આકાશી—બહુ મારીને હટે—ગાઈએ તારી મગક ફરી ટાપ એમ લાગે છે
મિત્ર—આવો મોટો ધાટો કાઢી હમ ના લે માભજ બધિરના પણ કાનનાં ઈયાન ઉધારી
નાખે એમ છે અત કરતા પણ માનવવર્ણવિદ્ય પુરોના હૃદય પર એ આર્ટિસ્ટ નિજ
સલતાની છાપ અમિત મરના શક્તિમાન છે હો એથી ગળેની દોર એ મુખપરી, બાપનો
આના હમસીમુક સરખા નિચારથી નહિ બાધેના છતા પોતાનો જ માની બેમનારને એ કૃપ
માથી ખેચી મરી બચારને

આર્ટિસ્ટમા રથમ તો આ સુનિવિત મન લખેના હોતો

॥ ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीद्वाहू राजन्यः कृतः

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

આજણ એવું (આદિ પુરુષાનુ) મુખ હતા અર્થાત આજણો મુખમાથી ઉત્પન્ન થયા
હસ્ત જગ ને પાદમાથી ક્ષત્રિય વૈશ્ય ને શૂદ્રો થયા મનુષ્ય તાત્પર્ય જોઈએ તો એમ શૂદ્ર
થશે કે જોતે સુખનો—વાલીનો પ્રધાનપણે ઉપયોગ છે તે આજણો, બાહુબળનો, જગનો
ને ચમ્પુનો, તે ક્ષત્રિય વૈશ્ય ને શૂદ્રો બુદ્ધિને રહેવાનું રચાન જે મન્તક તે મુખની પાને વધારે
છે, જગના કરતા હસ્ત પાને વધારે, ને ખગને તો ઐથી દૂર જ એ પ્રમાણે દરેકમા
અનુક્રમે ઓછીવત્તા બુદ્ધિ વહેંચાયથી ટાપ છે મુખ, હસ્ત, જગ ને પાદ એ સમાન ગીતે
બુદ્ધિથી પ્રેરેલા કર્તવ્ય કરે છે પણ દરેકના કર્મપરિણામ જોઈએ તો એક એથી ઉતરતા
આવે છે ખેડન પણ વાણી અને બુદ્ધિથી પાગક મનોને જે મહતો આધીન રાખે છે તેને
બાહુબળથી જે વીરે દેવગ અન્યના તરીર પર અધિતત્વ લોગવે છે તેના કરતા ચડિઆત
મણે છે આ ઉપરથી ક્ષનિત થતા દરેક વર્ણુના કર્મનુ અનુકરન કરવાનું તે લેખમા તાર કયું છે

બાસ્તવર્પના આર્યનામથી મ્યુત થયલા હિદુઓમા ન્યાત મુખ્ય ચાર છે આજણ,
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, ને શૂદ્ર પહેલી ત્રણમા સર્વ પ્રકારનો એટલે માથે ખેસી જમવાનો, કન્યા લે

વાનો તેમ જ આપવાનો પૂર્વે વ્યવહાર હતો. પણ પહેલી ત્રણમાંથી બ્રાહ્મણ બધાની કન્યા લઈ શકે; આપે તો ફક્ત પોતાનીમાંજ. ક્ષત્રિય પોતાનીમાંથી તથા ઊતરતી એ પંક્તિમાંથી લઈ શકે, ને પોતાનીમાં તેમ જ બિપત્તી એટલે બ્રાહ્મણસાતિમાં આપી શકે. વૈશ્યા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્યને પોતાની દુહિતા આપી શકે, પણ લેઈ શકે શૂદ્રમાંથી, તેમ જ પોતાની ન્યાત-માંથી. શૂદ્ર, ક્ષત્રિય વૈશ્ય ને પોતાની ન્યાતમાં પુત્રી આપી શકે, પણ લે તો માંહેમાંથીથી જ ન્યાત એટલે વર્ગ. બ્રાહ્મણ એટલે સરસ્વતીસુતો. ક્ષત્રિય તે સમરભૂમિકુમારો. વૈશ્ય તે લક્ષ્મીતનયો. ને શૂદ્રદાસીપુત્રો. ક્ષત્રિય તો લડી શકે, ક્યાંતો રાજ્ય કરી શકે. રાજ્યતંત્રો ભણી શકે પણ વ્યાપાર કરી શકે નહીં, તેમ જ સાદિલ ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાનપર વધારે ધ્યાન આપી શકે નહીં. બહુ કરે તો ભણી શકે, પણ ભણાવવાનું તો અસંભવિત જ. એવા કરે તે પણ ઉચ્ચ પ્રકારની જ. વૈશ્ય વ્યાપાર કરે, લડવામાં કોઈક જ કામ જાગે, પણ તેથી વ્યાપાર મંદ પડે, માટે તે પોતાનાં કાર્યમાં જ પ્રવૃત્તિ રહે એ જ શ્રેયસ્કર. એવા કરે તે પણ ઘણી સારા પ્રકારની, જેમકે રાજ્યમાં હીસાબી બાજતોમાં તે વધારે પ્રવીણ નીપટે એ નિશ્ચય. તે ભણે ને વ્યાપારને ઉપયોગી જ. ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી તો વૃદ્ધાવસ્થામાં જ વૈશ્ય તેમજ ક્ષત્રિય સારી રીતે અધ્યયન કરી શકે. શૂદ્ર દરેક પ્રકારની આકર નોકર તરીકે એવા કરે, કશાની વૃદ્ધિ કરે, વ્યાપારને માટે વસ્તુઓ તૈયાર કરી આપે અને વૈશ્યો દેશપરદેશ વેચે. તેમની પાસે પોતાના ધંધા ઉપરાંત વધારે જ્ઞાનની આશા રાખવી એ વ્યર્થ કોઈ કહેશે કે શૂદ્ર વ્યાપાર શા માટે નહીં કરે તેનો ઉત્તર એટલો જ કે ન્યાયથી તેનામાં વ્યાપાર કરવાનું સામર્થ્ય આવ્યું ને વ્યાપારની બુદ્ધિ સ્ફુરી સારથી તે શૂદ્ર ફોટી વૈશ્ય થયો. બ્રાહ્મણ તો ભણે ને બહુાવે, નવું મોઢે ને તેનો પ્રસાર કરે. દરેક પ્રકારના જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ બ્રાહ્મણ કરી શકે. બ્રાહ્મણ લગ્નમાં યોગ જ ઊતરી શકે, પણ તે તો વિદ્યાનું સેવન કે એ જ યોગ્ય છે. તે રાજ્યસેવા કરી શકે જેમકે ન્યાયખાતામાં કેળવણી ખાતામાં પી. જ. તે રાજ્યજ્ઞાને દેશણે રાખી શકે, દેશના મુખનાં ઉપાયો દર્શાવી શકે, દરેક પ્રકારનાં ઔદિક તેમ જ પારમાર્થિક મુખની પગથી હાથે પ્રજ્ઞને ચઢાવી શકે. એવા બ્રાહ્મણો બધા બહુશ જ નેદ્યો. તો નેદ્યના અહીંની વિદ્યાથી તેમ જ પાશ્ચિમીય વિદ્યાથી સંસ્કાર પામેલા છે તે બધા બ્રાહ્મણો હાલ ન્યાતોની સંખ્યા પરિમિત નથી. દેશકાલને લીધે પણ બંગાળી, પંજાબી, ગુજરાતી, મરાઠા, કૃષ્ણાટ્ટીઓ પોતપોતાને જુદા જુદા ગણે છે. એ બધાનું સમિલન શી રીતે થાય ?—ઐક્ય શી રીતે થાય ?—વિદ્યાના સંબંધથી જ. આપણે નેદ્યોએ છીએ કે કોઈ ધર્મી વા દરજી કોઈ બીજી ઉતરતી કોમેમાં વિદ્વાન માણ્યો નીકળે છે સારે તેને પોતાની પુત્રી ખરેખર ઘણીપર બેસવા ધાંચીને, તથા પીતે મસ્ત થઈ શીખવા બેઠેલા દરજીને આપવી પડે છે સારે કંડે પ્રાણ આવે છે. જે કન્યાઓ રોજ ગાડીમાં બેસી ભણવા નર્મ વિદ્યા મેળવી પવિત્ર થઈ છે, તે રંબા જેવી સુંદર નાગકન્યાઓ રાલા જેવા અપવિત્ર મંદા રચક ને જડમોઝાચ્છુહિતા માણસને પોતાનું હૃદય શી રીતે આપી શકે ? તેને તો કોઈ પાત્ર વિદ્વાન જ નેદ્યો. મણિ તો સુવર્ણની વીંટીમાં જ જામે. આવી પવિત્ર કન્યાઓ પણ બધોને લીધે દુઢેવે મનગમતા સ્વામી ન મળવાથી દુષ્ટ સક્ષસ (અભિચાર) નો ભોગ થઈ પડે છે. શું આધુનિક આવી રિયને કાઢના લક્ષ્યાં નથી ? ના, છે; પણ સર્વ નેદ્યો શરમથી આંખ મીચે છે. બ્રાહ્મણની કન્યા ક્ષત્રિય વૈશ્ય શૂદ્રમાં ન જવાનું એ જ કારણ. પણ ક્ષત્રિય,

વૈશ્ય, શૂદ્રની કન્યા તો બ્રાહ્મણની સાથે પડણવા—ઉંચી રિયતિમાં જવા—હમેશાં ખુશી જ થાય, માટે પૂર્વજોએ કરેલો ધર્મ કેવો સરજ છે, યોગ્ય છે, એ સહજ સમજાશે. હમણાં બ્રાહ્મણની બાલિકાઓ પણ અબણુ બ્રાહ્મણને લાંબા જવા ખુશી નથી. તેનાં માતૃપિતા ક્યાં આપવાના વિચારથી અકળાય છે. દંઈ પણ માર્ગ ન સૂઝતાં પોતાની કન્યાદેખી ગાયને બ્યાં લ્યાં આપી દેછે. પણ પાછળથી દુઃખમાં કુબેલી તેને જોઈને અદર્નિશ પશ્ચાત્તાપદેખી દાવા-ત્રિમાં સેકાય છે. માણસોના નાના ન્યાતદેખી જ્યાં થઈ ગયા છે. તેમાં કોઈ કોઈ સારા વિદ્વાન મોટા સંભાવિત ગૃહસ્થ થયા પામે છે. તેને સર્વ વ્યવહાર એક બાંધેલા વાગ્રદેખી જ્યાંમાં કરવાનો હોવાથી તેમાંથી, છુટવા મથે છે, પણ કાંતો માર્ગ સૂઝતો નથી ના સુજેનાં માર્ગપર ચડવાને હીમત નથી.

શું બ્રાહ્મણો એટલે વિદ્વાન સમુદાય (Nation of the learned) એ નામની પ્રજા અન્નનિવાસી સરસ્વતીવંશજને ન થઈ શકે ? સર્વ વ્યવહાર અન્યો અન્યમાં શરૂ કરવા શા માટે તેઓએ ખંચાતું જોઈએ ? શું તમારે કોઈથી ડરવાનું છે ? કોઈ તમને ન્યાયબહાર મુકનાર છે કે તમે અબજોને ન્યાત બહાર મુકો છો ? નવી ન્યાત ઉત્પન્ન કરવાનો વિચાર નથી, પણ એ કેવરી મોટી પ્રજા થઈ શકે ? એ એકમેક થએલી હોય તો દેશને અવરૂંધ લાભ થાય એમાં શું સંશય ? વિદ્વાનની પુત્રીઓ વિદ્વાનને લાંબા જાય એટલે તો એની મેજે જન્મથી જાણે તે બધી બજેકરી જ હોય તેવી થઈ રહેશે. પછી સ્ત્રીશિક્ષણ વધારે એ ખૂમ રહેશે નહીં. ઉભય વિદ્વાનયુગ્મનાં બી દેશમાં કેવાં કેવાં ઉત્પન્ન થશે ને તેથી દેશમાં વિદ્યા કેવી રીતે જામરાઈ રહેશે એ દેખાવ દોષવાળી ચતુરો જોઈ શકે તેમ નથી. સર્વ બજેલાની એક પ્રજા થયા પછી એ સર્વ આચરણમાં ઊંચામાં ઊંચા બ્રાહ્મણ થયું એવી આશા રાખવામાં આવે છે. અપવાદ તો ચાલુ ન્યાતોમાં ક્યાં નથી કે આ નવી પ્રજામાં હોય તેની બીક રહે ? પણ દેર તો દેખીતો પડશે કે જ્યારે હાલની ન્યાતોમાં આગ માણસો આપવાદેખ છે, ત્યારે આ પ્રજામાં નકારા આપવાદેખ થઈ પડશે.

પ્રથમ તો આ પ્રજાના બધારણ માટે ફરેક ગામમાં નાની મંડલીઓએ મળી કેટલા તેમાં દાખલ થયા યોગ્ય છે તે નિશ્ચય કરવો. તેણે શહેરનાં મોટાં મંડલની સંમતિ પ્રમાણે ચાલવું. શહેરનાં મોટાં મંડલોને એકમેકની સાથે મોટી બાબતોમાં અભિપ્રાય સર્જી પ્રવર્તવું. આથી નવા ભણેલાઓ આટલા મંડલમાંથી જ રાજ્ય ચલાવતાં શીખશે. ન્યાતમાં એકલોજ કોઈ ભણેલો હોવાથી તેને પ્રસિદ્ધિમાં આવવું નેટલી અડચણ પડે છે તે આ નવા મંડલમાં પડશે નહીં. યોગ્ય માણસોની કન્યા તો સમોવડીયાં કુટુંબોમાં જ જશે. ભણેલા હોવું એ જ એક મોટો સદૃશ્ય થઈ પડશે. સર્વ કોઈ ભણેલા થવા ઇચ્છશે. કન્યા કે પુત્ર ભણવા ઇચ્છા રાખશે. અનિશ્ચય અબણુ અંને દુર્ગુણી જે મંડલને માત્રમ પડે તેનો સંસર્ગ લગવો. ને નવા ઉછરતાં કુટુંબોને અંદર આણવાં, યુરોપમાં હાલ છે તેમ હીંદુસ્તાનમાં પહેલાં એક દેશના રાજાની કન્યા તેમ જ અન્ય વર્ણની કન્યા બીજા દેશના પોતાનાં સમોવડીયા પાત્ર જોતો આપવામાં આવતી હતી તે જ ક્રમ આ નવાં ઉદ્ભવ પામેલાં મંડલથી પુનઃ ઉન્નતિવિત ગશે. કન્યાની આપણેનું ક્ષેત્ર વિશાળ થશે.

આટલું યોગ્ય લાગે ને નહીં થઈ શકે તો, વિદ્વાનો, પાંડામેન્ટ આપણને આપી નથી

તેને માટે માગણી કરવી એ સ્વાભાવી નથી આવી નાની મર્યાદાઓ બરી પ્રથમ આના કામમાં લીમત નથી ચલાવી શકાતી, વિદ્યાનો સાગે ઉપયોગ કરે એક નથી મધ્ય તો ચૂંટણીની (election) ખરપરો ની રીતે થશે ? તમે પોતપોતાને નાનાપદ ગણાવો ના વચ્ચે ન થયો, પણ બનાવી આપો કે હમે કઈ કરી શકીએ એમ છે, કમતાગત નથી, મર્વ વાતે લાયક છીએ એવી બતાવશો નહીં પણ કરી બતાવતે નહીં તો આ જ વિચાર હીક છે કે આપણી પ્રવૃત્તિઓ સહિત બહુવિધતાઓ બાજુ પૂરે કરીએ છે, હવે તે જવાબમાં જઈ ચક્રી છે માટે હવે તો એનું કાયદું અત્યુ જ આપું જોઈએ. સારું તો જાણી શી ગમ શીગમ કરું એ આ વિચારમાં વિદ્યાનો, તમે જે દૃઢ હો તો સુગા બેસી ગમમગનુ જ કરવું નથી પ્રવૃત્તિ થતા નરી વામના એવે પડ્યા લક્ષ્ય ચોંટાડીના કેગમાં નિહિતિને ખેંચો નહીં ઉઠતી વાતપ્રવૃત્તિઓને ખાધે વે કરવેને પડશુંગમે પોતાનું તેજ જેમ ગમના આપણને આવીન થયા દીધું તેમ તમે પણ તમારું મરવ નવીન વલ્લઓને આપી દેવે ઉપગનો લેખ “ મર માણુઓ એક દશગતા છામ્ન છે ” વા ફ્રેન્ચ રીતમુદ્દ કોમોની નૈસર્ગિક નિધિતિ—“ મર માણુઓ ગમ્મન છે ”—આમ મિદાતપર મધાયનો નથી પણ જેને નિહિતિમિ- રીતિ કહે છે તે ઉપર આ મર વિચારોનું અવયવન છે

તમમરવના કીટા બાધરા, જેટલું ખડા રૂના ને તેનું વળન કરું હોય તો મનની મપનાવનિ પ્રણા એકે એ, એટલે પાનાને પાના બનય પુસ્તકને લખાય, પાનુ એ મિથ્યા મપનાવું ત્રિન આપરાનો અત્ર વિચાર નથી એ કિતા કોટ વીગેરેને બમિપર બિતાગી દૃઢ રવાના છે આ લેખ ઉપર મર વિદ્યાનો વિચાર કરને એરી આગા છે

આ લેખ મળ્યાથી જે કઈ તેના લખના-પર ધર્મમાધી વાતક બધથી વખત હોય તો તેને નીચેને રીગનામે લખ્યું—

“ દેશદિતચિત્—સૂર્યન ઓગ્રીમ અમનાના ” નિ દેશદિતચિન્ન-

બાઈ, માલમ્યુ હવે ?

આકાશી—હા, બાઈ, તારા મોગે બેપટાર હન સમગનયુ દૃ તો હેનના પામી ગયો આ ના લખે છે ! હીક, એની રિરુદ્ધ દવાય હમણા એરી કહાડુ છું મિત, એના કર્ન નલ્ય ભામે જે ખડ ખળ વિચાર કરતા એ દૃઢ થયું ને પછી એની તરફેણમાં જ વિચારોની પગપગ ચાવી ને સદમા આ દેશમાં શું એ ન બની શકુ એમ એની એકમ બિયા જતા, આખ ઉધડી ગઈ એરી જ રીતે મર્વની આખ બિરડો ! તથાન્તુ

આરોગ્યવિદ્યા.

(મળેલુ)

અનુમંદાન મન બકથી

(વ) જમીન—જે જમીન ઉપર આપણે રહેતા હોઈએ તે જમીનની અમર પણ આપણી સુખાકારી ઉપર છે. જમીનની નીચેનો ભાગ આપણી તનદુરસ્તી ઉપર અગત્યની

અસર કરે છે એ જમીનના નીચેના ભાગના ગુણો સડો ઉત્પન્ન કરવા લાયક પોચાઈ (porosity) અને વિસ્તાર (capacity) ના પ્રમાણો છે જમીનની નીચેનો ભાગ જેમ યોડો પોચો તેમ તેમા વધારે પાણી ભરાઈ રહે છે, અને પછી એ પાણી ભરવું કારણ બને છે

બહુ કંઠશુ જમીન કચગને ઉત્પન્ન કરે છે કચરાવાળા પ્રદેશો આતરિયા તાવો (intermittent fevers) અને મેલેરિયાના ઘર છે ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામા કચરાવાળી જમીનમા વિસ્તીર્ણ સ્તેનકામા ગટરો કયાં પછી મેલેરિયાનું દર્દ ધરી ગયું છે

તો પણ બહુ અગત્યની તો જમીનનીચેના પાણીની સપાટી છે જમીનના બેજવાળા થરો (strata) મા વળી મેદિય પદાર્થો હોય છે, તેમા બાક્ટીરિયાની વૃદ્ધિ ખાસ કરીને થાય છે. જમીનનીચેના પાણીમા પોતામા કાઈ પણ અંગે બાક્ટીરિયા માયમ પડતા નથી, પરંતુ જો પાણી ઊંડુ જાય છે તો જો થર પાણીની બહાર નીકળે છે તે હજી બીજો હોય તેટલામા તેમા ઝડપથી બાક્ટીરિયા વૃદ્ધિ પામી જાય છે, અને તેમા રોગ ઉત્પન્ન કરનારા બીજો (germs) પણ હોય છે જમીનનીચેના પાણીની સપાટીમાની વધતી સામાન્ય તનદુગ્મતી ઉપર જો ઝેરી અસર કરે છે, તેનું આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે બેજવાળી જમીનમા મેલેરિયા, ધનુર્શત (tetanus) ચક્ર દિવમતો તાન (typhus) અને વળી કદાચ કોચરના પણ બાક્ટીરિયા માયમ પડે છે તેઓ આપણા શરીરમા ધળું રહેતી પીવાના પાણી સાથે અથવા જમીનના ગરકાળો ખોરાક માથે ચોટી ગીને તે દ્વારા દાખન થાય છે, અથવા જમીનના ઉપરના થરોની ગતની માધ્યમ મધ્યમને અને ફીડીને પણ ગરી રમા દાખન થાય છે

જમીનમા રહેલી હવા પણ ગરમ રાખેરા ઓગાસાઓમા પ્રવર કરીને, વિખેરે કરીને રાયાળામા, આપણા ધરોમાની હવાને બગાડે છે એની હવાના સારવાર એમોનિયા, સંદ્યુરિક આમિક આસ, અને કાર્બન ડાયોક્સાઈડ હોય છે, પરંતુ એ પદાર્થો તેમા નુશાન કરી શકે એટલા જથ્થામા કદી હોતા નથી ગટર અને પેલ ગ્યામ (કોચસાની હવા) કદાચ ગંદી જમીનમાથી પસાર થઈને તેમાથી દરદ પેગ કરનારા બીજોને લેઈને વાતાવરણમા મળે, તો તે રોગનો ફેલાવો કરે છે, તો પણ છેક અવ્યવસ્થિત ઓગાસો બપોરથી બપોર પામા આવેલું છે કે એની ગ્યાસો બાક્ટીરિયા બહુ જ થોડાં લેઈ જાય છે જમીનમાથી ઉપર જતી હવા પોતે બીજોથી રહિત હોય છે

ઘટતી સાવચેતી રાખવાથી ઉપર કહેલા ઘણા ખરા ભયોને સારી રીતે હટાવી કદાચ છે પ્રથમ તો માણસ, પ્રાણીઓ, અને વનસ્પતિના સડી જનારા નકામા કચરાઓના મોટા જથ્થાને માણસજાતના રૂઢેકાણુથી દૂરની જમીનમા નાખવા જોઈએ, કે જ્યાં એક દમ તેના સડી જવાથી જે જમીન ઉપર આવેલું વસતા હોઈએ તે જમીનને તેની અમર થતી જેમ બને તેમ અટકે એ રીતે નાખવામા આવેલ એ નકામો કચરો જાતજાતના બાક્ટીરિયાનો ભોગ બને છે, અને તેઓ તેનું નુકશાનકારકપણું દૂર કરી નાખે છે કચરો કાઢવાની આ રીતિ સર્વેન વપરાવી જરૂરી છે

ઘર તથા માર્ગોનો સંધળો કચરો, જે જગોએ શુદ્ધિ કરનારા બાક્ટીરિયા પોતાની નાશકારક અમર પૂરી રીતે રમતા હોય તે જગોએ, લેઈ જવો એ ગટરોની સારી વ્યવસ્થાની ખાસ જરૂર છે

રસ્તાઓમાં અને ચોકામાં ચોરસાં જડવાથી પણ જમીનમાંથી સેદ્રિય પદાર્થનું બહાર નીકળવું અટકે છે. શહેરની જમીન નીચેના ભાગને તેમાંના સડાથી રહિત પણ કરી નાંખે છે. આ પ્રમાણે એમ જણાય છે કે ધણું શહેરમાં ગટરોના આ પ્રમાણેના સુધારા દ્વારા ઘણા થયા પછી ચઉદ દિવસના તાવથી થતાં મૃત્યુનું પ્રમાણ ધણું જ ઓછું થઈ ગયું છે. ઘણા તરીકે મ્યુનિચ શહેરમાં ઈ. મ. ૧૮૫૮ માં ૧૦૦૦૦૦ માણસની વસતીમાંથી ૩૩૩ માણસો ચઉદ દિવસના તાવથી મરણ પામ્યાં હતાં. બીજે વર્ષે એ શહેરમાં ગટર બાંધવામાં આવી, તથા પવંતનાં ઝરણોમાંથી પીવાનું પાણી પૂરું પાડવામાં આવ્યું, ત્યાર પછીથી આ સંખ્યા અત્યંત ઘટી ગઈ, અને હાલ ત્યાં ૧૦૦૦૦૦ માણસે ચઉદ દિવસના તાવથી દર વર્ષે ભાગ્યે જ ત્રણ મરણ નીપજે છે. (અપૂર્ણ.)

સ્ત્રીકેળવણીને ઉત્તેજન આપવા માટે ગુજરાત વર્નક્યુલર સોસાયટીએ કરેલી નવીન યોજના.

(સ્ત્રીશિક્ષણ પરીક્ષા.)

ગયા બુદ્ધિપ્રકાશના અકમાં “સ્ત્રીશિક્ષણ” માટે નીચે પ્રમાણે યોજના પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.—

“૧. નિશાળ છોડ્યા પછી સ્ત્રીઓને પોતાનો અભ્યાસ વધારવાને ઉત્તેજન મળે અને સ્ત્રી-ઉપયોગી જ્ઞાનની સ્ત્રીઓમાં વૃદ્ધિ થાય એ હેતુથી ગુજરાત વર્નક્યુલર સોસાયટીએ “સ્ત્રીશિક્ષણ-પરીક્ષા” લેવાની યોજના કરી છે.

૨. એ પરીક્ષા વરસમાં એક વખત નવેમ્બર માસમાં અમદાવાદમાં લેવામાં આવશે. મુકરર દિવસની જાહેરખબર થોડા મુદત પહેલાં આપવામાં આવશે.

૩. પરીક્ષાનાં ધોરણ અને વિષય ગુજરાત વર્નક્યુલર સોસાયટી વખતો વખત ઠરાવશે.

૪. પરીક્ષાનાં હાલ એ ધોરણ ઠરાવવામાં આવ્યાં છે—

૧ ઉચ્ચ ધોરણ.

૨ નીચું ધોરણ

૫. બન્ને ચેરણોમાં બન્ને પ્રકરણો આવી ગુજરાતી ભાષામાં લેખી પરીક્ષા લેવામાં આવશે.

૬. ૧ લો પત્ર:—માપા સંબંધી સામાન્ય જ્ઞાન, નીતિજ્ઞાન, તથા મુકરર કરેલાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન તપાસવાનો.

૨ જો પત્ર:—મુકરર કરેલાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન તપાસવાનો.

૭. સન ૧૯૦૧ ની સાલ માટે નીચેનાં પુસ્તકો મુકરર કરવામાં આવ્યાં છે:—

ઉંચા ધોરણ માટે.

૧ લો પત્ર:—ગૃહવ્યવસ્થા અને આરોગ્યવિદ્યા. (ડૉ. ત્રીભોવનદાસ મોતી-ચંદ સાહ કૃત.)

૨ જો પત્ર:—૧ અકસ્માત અને તેના તાત્કાલિક ઉપાય. (ડૉ. ધનંજીભાઈ હેરમસજી મહેતા કૃત.)

હોકરોએની આરોગ્યતા. (રા. દોલનરામ દાશીરામ પડિત ફત.)

નીચા ધોરણ માટે.

૧ લો પત્ર:—૧ શિક્ષાવ્યવ. (ગુ. વ. સોસાઈટીએ છપાવેલી.)

૨ આરોગ્યતા અને અવ્યવસ્થા. (ડૉ. ત્રીભોવનદાસ મોતી-
ચંદ-સાહ ફત.)

૨ જો પત્ર:—૧ અકસ્માત વખતે મદદ અને હલાલ. (ડૉ. નીલકંઠરાય
ગણાભાઈ છત્રપતિ ફત.)

૨ માંદાની માવજત (ડૉ. નીલકંઠરાય ગણાભાઈ છત્રપતિ ફત.)

૮. શાળાઓમાં શિખવતી સ્ત્રીશિક્ષક, શ્રીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં શિક્ષક થવા માટે
લલુનારી સ્ત્રીઓ, અને પરીક્ષા પહેલાં એક વરસ અગાઉ શાળા છોડી હોય તેવી કન્યાઓ
અથવા સ્ત્રીઓ તથા શાળામાં નહિ જનારી કે નહિ ગયેલી હરદાઈ અને આ પરીક્ષાઓમાં
ઘાખલ કરવામાં આવશે.

૯. નીચા ધોરણમાં પાસ થયા વગર ઉચ્ચ ધોરણની પરીક્ષામાં ઘાખલ કરવામાં
આવશે નહિ. (આ નિયમ ૧૯૦૧ ના વર્ષ માટે લાગુ નથી.)

૧૦. પરીક્ષાના દિવસ પહેલાં નિદાન ૧૫ દિવસ અગાઉ પરીક્ષા આપવા આવનાર
ઉમેદવારે તીએની હકીકત તથા સર્ટિફિકેટ સોસાઈટીના મેકેટરીને મોકલવાં:—

* * * * *

૧૧. પરીક્ષામાં પાસ થનાર સર્વને સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવશે; તથા પાસ થયાના
અનુક્રમ પ્રમાણે તેમનાં નામ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

૧૨. અગ્રેષ્ઠ મોથા ધોરણ ઉપરાંત અભ્યાસ નહિ કર્યો હોય તેવી જે સ્ત્રીઓ ઉચે
નંબર પાસ થશે તેમને માટે નીચે પ્રમાણે ઈનામે ઇનામવામાં આવ્યા છે:—

ઉચ્ચા ધોરણ માટે

નીચા ધોરણ માટે.

૧ હુ.	૧. ૩૦ રૂ.	૧ હુ.	૩. ૨૫ રૂ.
૨ જી.	૩. ૨૫ રૂ.	૨ જી.	૩. ૨૦ રૂ.
૩ જી.	૩. ૨૦ રૂ.	૩ થી ૬ મુધી દરેક	૩. ૧૫ રૂ.
૪ ચુ.	૨. ૧૫ રૂ.	૭ થી ૧૨ મુધી દરેક	૩. ૧૦ રૂ.
૫ મુ.	૩. ૧૦ રૂ.	૧૩ થી ૧૯ મુધી દરેક	૩. ૫ રૂ.
૫	૧૦૦	૧૯	૨૦૦

૧૩ પરીક્ષા વખતે પરીક્ષા લેવાના હોલમાં જનતાં મુધી દ્રક્ત સ્ત્રીઓજ રહેશે, પુરુષો
હાલર રહેશે નહિ."

આ નીચીન ઉપક્રમ માટે આપણે સોસાઈટીને ધન્યવાદ આપીશું, તથાપિ એટલું પૂછીશું
કે સ્ત્રી એ માત્ર "ગૃહવ્યવસ્થા" કરવા, "અકસ્માત અને એના તારકાસિક ઉપાયો" લેવા,
અને "હોકરોએની આરોગ્યતા" સાચવવા જ નિર્માએલી છે? એને હંદય, આત્મા એવી
કોઈ વસ્તુ નથી? એને સાહિત્ય, ઇતિહાસ (વિશેષે કરી પ્રાચીન હિન્દુસ્થાનનો ઇતિ-
હાસ), અને ભગવદ્ગીતા જેવા એકાદ ધર્મપુસ્તકની અધિકારિણી માની હોત તો ખોટું હતું ?

આદ્ય દ્રષ્ટી—
'એક અભેદમાર્ગ-પ્રવાસી'
અક્ષરિણ મણિલાલ નરુભાઈ.

સુદર્શન.

તન્ત્રી—
પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવ
એમ. એ. એલએલ. બી

(ધર્મ-શૃદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૬.

અંક ૮.]

(માસિક.)

[એ. ૧૯૦૧.

ભજનમાળા.

(મળેલું)*

મેરાસમ મળીયા રે આંટી ત્રિવિધની ટળી,
નવે તરવની રે વાસના લિંગ મળી—ટેક.

આ વિશ્વ આ વિશ્વ વંધ્યામૃત છે—

આ લોક ને પરલોક,

ત્રિના સમજે સાચું કરી ગાને—

દુષ્ટ પદારથ કોક,

સતગુરુ શબ્દે રે અંતર ગાંઠ મળી.

૧

જપ તપ તીરથ વેદ પુરાણો—

શું પડવાનું છે કામ,

સાધના ભોગ કલ્પના છુટી તારે—

સધજે સરળા છે રામ,

આવરણ મટીયું રે ખટખટ સવે બળી.

૨

અધકાર આયમિયો સવે—

હુવો અર્ક ઉજ્જનસ,

સાધન ભોગ સમાવ્યા સિદ્ધાન્તે—

પ્રગટયો બ્રહ્મપ્રકાશ,

સુરતી ઉડી ચાલી રે સક્તિ નહીં જાય ચળી.

૩

* પ્રાચીન ભજનોનો આ સંગ્રહ એક શૃદ્ધરથ તરફથી આવે છે. તેમનો અત્રે ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

દમ તમ નહીં હું જગતને વાંત—
 બેખ ટેક નહીં ભાર,
 રવિદાસ કહે અપાર આઘાત—
 મહાતેજ અંબાર,
 બલિ બલી જાણી રે મૂર્તિ આગે સફળ ફળો. ૪

જીવન-માળા.

(મળેલું.)

જીવન-ગજલ.

(મધુકું ગુલાબ જોઈ દીલ બન્યું નહિ જે દિવાલું) રાગ.

રસિક હૃદયકમળ^૧ રસમજને^૨ નહિ પિછાડ્યું;
 જગતમાં જન્મ લઈ કંઈ તેણે જન્મી ન જાણ્યું. ટેક.
 ઉપવનમાં^૩ જઈને કલ્પતરુ^૪ ને નિહાળ્યું;
 કરી નહિ કામના^૫ પૂરી અકર્મી-કર્મે કાણું. ૧
 ગયો ગંગાકિનારે^૬ પણ નહિ અગે નવાણું^૭;
 મર્યું બગ-દયાન બની લકન, ગાયું ભક્તિગાણું. ૨
 બગીચામાં^૮ ખીલેલાં પુષ્પ પરાગે^૯ ભરેલાં;
 સુગંધી શ્વાસે^{૧૦} ભરી નહિ કરમાયે^{૧૧} સુંઘાણું. ૩
 શ્રીતિનાં પુષ્પની^{૧૨} મીઠી મનમાં મન ન માન્યું;
 પ્રેમીના^{૧૩} પ્રેમનું શું મધ્ય કહો ને અંકાણું. ૪
 નાભુક^{૧૪} નજે^{૧૫} સીતાર^{૧૬} તારમાં^{૧૭} રમાડ્યું ગાણું^{૧૮};
 ગુણી^{૧૯} ઘઈ નહિ પિછાડ્યું, સર^{૨૦}-ખરે, ગમાર જાણું. ૫
 જીવો જ્યાં જ્યાં જણાયે ત્યાં સદા ધર એક બાણું^{૨૧};
 તથાપિ જતર^{૨૨} પિછાણી ન તેણે શું પિછાડ્યું! ૬
 પડ્યો શ્રીતકુડમાં^{૨૩} ભૂલ્યો ભરમ કમળ^{૨૪} લેવાનો,
 નહિ રસભેદ^{૨૫} જાણ્યો, તો શું પિછાડ્યું-પ્રમાણું. ૭

૧ આત્મા. ૨ મુમુક્ષુ. ૩ સંસાર. ૪ માહાત્મ્યેચ્છા. ૫ મુક્તિ. ૬ સત્સંગ. ૭ મુક્તિ-પ્રદાન. ૮ તીર્થ. ૯ જ્ઞાન. ૧૦ જીવન. ૧૧ અવસાન. ૧૨ ભક્તિ. ૧૩ મુમુક્ષુ. ૧૪ જીવન. ૧૫ મદ. ૧૬ મૂર્તિ. ૧૭ રસ. ૧૮ રમણ. ૧૯ વિદ્યાન. ૨૦ મોહિની-માયા. ૨૧ ભક્તિ. ૨૨ જ્ઞાન. ૨૩ કામકીડમાં. ૨૪ વિપવત્સિ. ૨૫ સ્વાદ-ભેદ.

અજગ્ય જગત પટાળીયે^{૨૬} પડેલું ભાત—વાનું^{૨૭};
 પિછાણી આંધણી^{૨૮} કે ભાત^{૨૯}, નહિ શું પિછાણ્યું. ૮
 અનુભવના^{૩૦} ઉદયમાં^{૩૧} રત્ન^{૩૨} અળકતું^{૩૩} નિહાળ્યું;
 જવેરી^{૩૪} આંખે^{૩૫} અંનલું તો પછી શું પરખાણું. ૯
 પ્રભુનું સત્ત્વ^{૩૬} અને તત્ત્વ પુરાણે^{૩૭} પ્રમાણ્યું;
 નહિ વેદાન્ત^{૩૮} તણું જ્ઞાન જાણ્યું શું વખાણ્યું. ૧૦
 બણીને^{૩૯} ભોગલ્યું તથાપિ ગણીને^{૪૦} ન જાણ્યું;
 કહો સંસાર મહિં સાર^{૪૧} સમુ શું પિછાણ્યું!— ૧૧
 કહે અસાર^{૪૨} જગત-તેને પુછો કે શું જાણ્યું!
 કહે છે સાર^{૪૩}—સકળ તેને કહો શું પિછાણ્યું? ૧૨
 બુદ્ધો બવાટવીમાં જમર^{૪૪}, આશ કમળ^{૪૫} મહિં!
 કહોની માર લીધો શું મુખનાં અંતે-જાણ્યું! ૧૩

ગોપાળજી કલ્યાણજી દેલવાડાકર.

ચિત્રમાળા.

(મળેલું)*

ગંગાલીખ,

શાન્તનુ—તનય નાંખીશ ના નદીનાં જળે,
 બહુ હણ્યા, ન ગળ્યા, જયું તો ભલે;
 ફરી ભુલે, શું હવે, કહુ શું પ્રિયે!
 ગંગા—છુટી હું સાપથી, આપ રહો મુખે. ૧

સરસ્વતી.

મયુરાસનપર બેસાડી મહા કમલબૂએ તુજને જ્યારે,
 મોહ્યા તારમુરેથી સતાર સહિત તુજ જ્ઞાન શુભીને રે;
 તેમ જ આરાધી કવિ તુજને પામી પીયૂષ પ્રસાદી રે,
 પ્રાદુર્ભાવ થતે તુજ મોહે ફરી ફરી વાંચી પ્રિયવાણી રે. ૨

૨૬ સંસારમાં. ૨૭ સ્ત્રીજાતીય. ૨૮ ઉચ્ચ શુભ. ૨૯ જન્મ. ૩૦ કેળવણી. ૩૧ માર. ૩૨ તેજસ્વી. ૩૩ જ્ઞાની. ૩૪ માયા. ૩૫ કુદરતી. ૩૬ ઇતિહાસ. ૩૭ ઇશ્વર-દત્ત. ૩૮ પરીક્ષક. ૩૯ વર્તન. ૪૦ તત્ત્વમસિ. ૪૧ તત્ત્વનથી (યોગી). ૪૨ સંસારી. ૪૩ અનુભવસ્થાન. ૪૪ જન્મવાદી. ૪૫ ગર્ભ-સ્થાન. (પુનર્જન્મ.)

* પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રવિવર્માનાં ચિત્રોથી સુચિત.

સીતા સુવર્ણમૃગ.

લીલી વેલોં દુમે અલકૃત પૂર્વા પુષ્પે બહુ રંગ વ્યાં,
 એવી રમ્ય અરણ્યભૂમિ મહિં આ લાવણ્યમૂર્તિ સૌંતા;
 જાભાં પર્ણકુટી સમીપ મૃગને, સત્રેમ જોલાવતાં,
 રોપ્યું દાનવનાશખીજ હૃદયે આવી કુરંગે તમા. ૩

નાગદમન-લીલા.

નંદના આનન્દ કદ, બલ બતાવી પાદકંડ,
 કરી નાગમાનભંગ કૃષ્ણી ફેણુ શોભતા;
 ક્રાન્તિ ચદ્રિકા શી ખીત્રી, મયૂર પિચ્છ શિર વળી,
 હરતને પ્રસારી રહી મુકુન્દ વિદાયતા.
 માતા ન જોઈ વીર, બની રહી બહુ અધીર,
 ધાયાં કાન્તિ-દૌતીર, ગોપ સૌ તટે મળ્યા.
 ગોપી મુકી લોકલાજ, રદન કરતી આજ,
 કેરો માત્ર પ્રિય માય નિર્ભય હે શામળા. ૪

ઇંદિરા.

પ્રકૃષ્ઠ તુલ વદનાયુજ, નયનામિલિતો આકર્ષે સૌનાં,
 અનિમિષ ક્ષણજી મિત વળી હૃદય પ્રભુપથી કરેછ ભરપૂર. ૫

કમ્પ.

બયોં રતને રતનાકર અસુર મુંગે નિરખીને,
 પડી લોભે કીધી જલધિ મથવા મદર રવે;
 રતવ્યા વિષ્ણુ દેવે ગિરિતલ સૌંરી ભૂતલ ગયે,
 પૂરી વાચ્છા પીડા પીડપર સહી કમ્પ કંપે. ૬

મત્સ્ય.

ચારે વંદોષી આ સ્તુતિ શિશુની ગુણીને અંબુધિ ઊર્મિભોગ,
 કંતે સિદ્ધિસુતાના જગત્સર બનીને પાંખમાં ધારી રક્ષા;
 દેખી દુઃખે કુબેલા અવર પુરુષને સંત કર્તવ્ય શું તે,
 દર્શાવ્યો માર્ગ જોણે નમન કરુ હુ તે મત્સ્યમૂર્તિ શુભાને. ૭

*વસ્ત્રહરણ.

વીણાગાનથી ગ્લાનનું કરી દાન સુંદરીજીને,
 ગોપાંગના રૂપ જીવનાં અંજાનપટ વસ્ત્રો હરે;
 કાળ વિશ્વે ગાળવા માંગેછ વસ્ત્રો એ બધાં,
 લલળ કરી બેઠા કદંબે કૃષ્ણમાં સૌંકે લાગ્યાં.

પુરુષ.

*આ સંવિવર્માની નહિ પણ એક અસલના જમાનાની જુની છબી છે.

છંગેજી કવિ મેથુ આર્નોલ્ડના લખાણ ઉપરથી.

(મળેલું.)

આવે અને હવે વળી ખમે છે,
આશા વહે રેલ અમાધ ઓટે;
અમુદ્રવીચીસમ આ બધુ છે,
અનિલ ને અચ્ચત તે અર્ભાવે. ૧

અસારમાં જે બધુ ભૂંડિ બાસે,
ન્યનાધિકે માનુષ જનિ રહે છે;
મનુષ્યનું ધૈર્ય તથા જ વીર્ય,
કેમી કરે ને કદિ નાશ પામે. ૨

પ્રીતિ કદાપિ જગત્વાદકારી,
ગુ કંઈ છવિનને તથાપિ.
જે હાસ્ય આવે બહુ દુ ખતથી.
અને વિગમે અનિ પદકપે. ૩

પ્રીતિ તથા હાસ્ય બધુ સેખાણ,
રથાને જશે નિહંચ ધે અવકાષે;
મનોરથોનો અનિ વેગ આશા,
કેમ્યા પહેલાં વળી અરન પામે. ૪

દૃષ્ટિ વિષે આવી અજાચરી રહે,
અનિલ તે છવિન માત્ર દીસે;
મિત્રો હમે ને વળી મહં પામે,
આજે ગમે કાલ વિગમ પામે. ૫

વમંતનાં પુષ્પ ખીલેજી જેમ,
ખીલે અને તે કરમાઈ જાયે;
સંસારમાં આર જરા ન લાસે,
અસાર છે છવિત માત્રમાં રે. ૬

મમત્વ ધારી અતિ સાર માને,
અતે અને તે અનિમાર કર;
મોકાણુ જાણે જની છંદગીની,
રાજે મળી લોક કરે ચિતામિ. ૭

સંસાર તે દુઃખ તણી કયા છે,
આયુષ્ય હુંકે વળી રોગ જાગ;
ચિંતામિ ગોષે અતિકૂર ભાવે,
ચતુની પૂર્વે દદ ગોક ગેકે. ૮

આશાતણું મહું થયા પછી ને,
આશાતણો નાથ ચિતા બનાવે;
મનોરથોને કદુ અશ્રુ - સાથે,
મૂકે ચિતામાં પછી વેગલો રૂહે. ૯

ચિંતા ચકી ગ્રસ્ત થયો મનુષ્ય,
ત્રાસે કયો રોગસમેત તેને;
વિગમ ધ્યો ચિત વિશે સમમ,
આયુષ્યની તે ગણતો ધડીને. ૧૦

આયુષ્યની સર્વ ગણે ધડીઓ,
મનોરથો માત્ર હયા છ મિથ્યા,
મિથ્યા અને તે વળી જ્ઞાંતિકારી,
માયાતણા પંત્ર વિશે ભમે છે. ૧૧

મનોરથો માત્ર વિરામ પામ્યા,
મનુષ્યના મહું મદિ સમાયા;
હયા તણો ભાવ અતીવ જાંબો,
અસ્પષ્ટરીતે કપભોગ થાયે. ૧૨

મિત્રો હસંતા મુખથી અને તે,
સદાસ્ય પામ્યા જરૂ મહું શણું;
આશાતણો જન્મ થયો છ અત્ર,
પ્રણાશ પામી પદ જ્યેષ્ઠમાં તે ૧૩

અતે બધું ચંચલ ને અનિત્ય,
સંસાર પ્રાણા કડવાં બને છે;
આવી દશામાં ચિત ચિતવાયે,
પ્રીતિતણાં પાત્ર અંમુત જોયું. ૧૪

* વૃંદાવનમાં રાસ.

અથવા

અપરોક્ષાનુભવગમ્ય વેદાન્ત.

(મળેલુ.)†

(આશાગોડી, અથવા બજનની ધૂનમાં)

કોઈ સમજે સત સુદાગી,

કદમપર મધ્યે મોરલી વાગી;—ટક.

સોળ સદસ સો આઠ ગોપિયો,

પ્રેમરસ પીવા બાગી;

વૃંદાવનમાં રાસ રમ્યાં ત્યારે,

કુલમરુદ્ધ ત્યાગી.—કદમપર.

અંકાર કૃષ્ણ, વૃત્તિ ગોપિયો

શબ્દ મોરલી વાગી,

પ્રકટ ખેલ નિત જને પિંડમાં,

ગુરુગમસે જાતિ ભાગી.—કદમપર.

* સરખાવો:—

“ શ્રી કૃષ્ણ, એ—ઉત્તમાંગમાં આવેલા સદસદલપદ્મ નામના સત્તમ આધ્યાત્મિક ચક્ર-ગત, વિશ્વાત્મા-પરમાત્મા-સંયુક્ત છે; સમાધિ સમયે યોગીઓને ગૃહ પ્રભુવનાદશ્રવણુ સભવે છે તે, તેના મુરલીનાદ સંયુક્ત છે સદસદલપદ્મ સદિત મહિતક, હજારો વનોપવનો સદિત વૃંદાવનનું સ્થાન કરે છે. મનમૂલ્યક—કે જે સદસદલપદ્મના અધોભાગમાં આવેલું છે, તેની સોળ હજાર પાંખડીઓ, (૧૬૧૦૮ ?) કૃષ્ણની સોળ હજાર એકસો ને આઠ ગોપિકાઓનું ભાન કરાવે છે. કૃષ્ણનો પ્રેમ, એ જ યોગાનુભવીઓને સુવિદિત અમૃતસ્રાવ છે. તેની આઠ સખિયો સદિત કૃષ્ણની પરમ પ્રિય નાયિકા રાધિકા પણ પ્રકૃતિનું સ્થાન કરે છે; તેમ જ કૃષ્ણની અન્ય પ્રિયતામાં ચંદ્રગુહી, તેની આઠ સખિયો સદિત અપર પ્રકૃતિનું ભાન કરાવે છે. કૃષ્ણની અન્ય પ્રિયતામાં સખિયોનાં સરકૃત નામ માત્રથી જ મનની અધોવૃત્તિયો સ્વયંવાય છે; તથા રાધિકા અને તેની આઠ સખિયો મનુષ્યની ઉત્તમ વૃત્તિયોનું ભાન કરાવે છે. આવા પ્રકારની વિચારપરંપરાએ વિચારતાં કૃષ્ણ પરમાત્માનો પરમ પ્રેમ રાસલીલા-દ્વારા સદસદલપદ્મમાં અહર્નિશ પ્રવર્તતા આત્મિક નાટકનું ઉત્તમોત્તમ રૂપક રૂપે ભાન કરાવે છે. વળી કૃષ્ણ, એ શબ્દનો ધાત્વર્થ વિચારતાં પણ, કૃ સર્વ, અને, ન-આત્મા, એટલે સર્વનો સર્વ વ્યાપક આત્મા; આથી સર્વ સુગમ થઈ રહે છે.”

આર્યજ્ઞાલખોધિની. વૉ-૬. નં-૧૧.

† લખનાર—રા. રા. “ વિશ્વવિદારી અનુજ.”

સુપુખ્ણ દરિયો, અગિરમ ભગિયો,
સંત પીએ મુદ્દાગી;
અક્ષરાતીત પ્રભુ, મોરેલી બજાવે,
તુરીયાતીત તાળી લાગી.—કદમપર.

દાસ મોહન ગુરુગમસે' ખેલે,
તનગની પીડ લાગી;
અનધડ દેવે આ રામ રચ્યોછે,
જુઓની દિલમાં લાગી.—કદમપર.

येन विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवति तद्विजिज्ञासस्व ।

नान्यमिषत् ॥

“ જેને જાણવા માત્રથી સર્વે વિજ્ઞાત થાયછે તેની જ છગાસા કર. (તત્પ્રશ્નાત્) અન્યની ઇચ્છા ન કર.”

આવાં વાક્યો ઉપનિષદોમાં રચેલે રચેલે મળી આવે છે; ઉગ્ર ઉતરી વિસ્તારતો ગમ પણ પડતી નથી કે એણે તે શુ દશે કે જેના જાણવા માત્રથી સર્વ જાણાઈ રહે. સમગ્ર દુનિયાનાં સર્વે શાસ્ત્રોત્ત આદ્યંત અવગાહન પણ તે સમગ્રની શકે એમ લાગતું નથી; અને કાનેકે રાત્રિ ભણો, ઉદરનિભિત્ત અનંત વેશ ભજવો, પરંતુ જ્યાં મુખી તે એક જાણાય નથી ત્યાં મુખી તે સર્વે વ્યર્થપ્રાય છે, આત્મિકઆત્મરસાંતિસદિત, અથવા અન્યથા કહીએ તો આત્મમય, એવું જીવન ગાળવું એ જ જીવનની પરાકાષ્ઠા છે. કમો તથા વાસના ગાન-દારા રૂપાંતર પામી ઠીણુ થતાં ચાલે છે તથા તત્પ્રશ્નાત્ તેમનું જે ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ બંધાય છે તે જ સમગ્ર જીવનને રસમય બનાવી દે છે. આ પછી જ સ્વસ્થ ચિત્તે આત્મચિંતન દારા સર્વે સુગમ થઈ પડે છે.

અમુક ઉચ્ચ લાવના બાંધી, તદ્વત્સાર વર્નન કરવા માંડવું, તન્મય જ થઈ જવું, એનાં જેવું સકલ જગત્માં અન્ય ઉત્તમ કર્તવ્ય લાગ્યે જ દશે. જેને ખ્યાન કહેવામાં આવે છે તે પણ શું છે? એક ઉત્તમોત્તમ બાવના બાંધી તન્મય થઈ જવું તે જ. આમ તન્મય થવા પછી પણ, લાવનાથી ભિન્ન ન રહેવાય તે જ તેની પરાકાષ્ઠા. આમ એકદમ થઈ જવું નથી; પરંતુ, ‘નિરાસા એ જ આશા’ છે, તથા તે ઉભવના લાગમાં જ પરમ જીવન સિદ્ધ છે, તથા ક્રમે ક્રમે સર્વે સિદ્ધ થઈ શકે છે. તે ‘ઉભવના લાગપ્રશ્નાત્ શું કરવું? એ આત્મપ્રશ્ન ગણાશે; કારણ કે જ્યાં તે વિષાંતએ પહેલ્યારો કે આપોઆપ જ વિશ્વક્રમનો ગૂઢ માર્ગ પ્રતીત થતો ચાલશે; સાર બાદ શું કરવું? એવો પ્રશ્ન જ તૃથા છે. આ પ્રકારે દંઢાતીત થઈ ઉચ્ચ જીવન ગાળવામાં જ સર્વે ધર્મ માત્રનો સાર છે. આમ થવા પછી વ્યવહાર કેમ ચાલશે? સર્વેનું શું થશે? ઇલાદિ અનનુભવી સંકુચિત હૃદયોની પ્રશ્નપરપરા, તેમનું અત્તાન માત્ર જ દર્શાવે છે; તેઓ પોતાની જાતને પણ કષ્ટા વિના જ સામર્થ્ય—આત્મબલ-હીન સામિત કરી આપે છે. આવાં મનુષ્યોથી જ આ સંસાર દુઃખમય બાસે છે તથા તેમનાથી અનેક અનર્થપરપરાઓ પેદા થાય છે, વિશ્વક્રમનાં ગૂઢ પત્રો ઉકેલનાર અન્યા-

સીને, સુવિદિત જ છે કે વ્યવહાર એ જ વેદાન્ત, અને વેદાન્ત એ જ વ્યવહાર. એક નાસ્તિકમાં નાસ્તિક મનુષ્ય પણ સમજી શકશે કે વિશ્વનિયમાનુસાર વર્તવું એ ઉત્તમ કર્તવ્ય છે; પરંતુ એ વિશ્વનિયમાનુસાર વર્તવામાંથી જ, તથા નિજ હૃદયના સંક્રાંતિ યા વિસ્તાર પ્રમાણે ઘટાવવામાંથી જ, તથા સમ્યક્અનુભવરાહિત્યને લીધે જ, સમગ્ર મનમંતાંતરોના વિરોધો ઉપસ્થિત થાય છે. આવા વિવિધ ભાતના વિરોધોમાં પણ અવિરોધ અનુભવતા, વિશ્વનિયમાનુસાર વર્તના મહાત્માઓ વિરક્તા જ હોય છે.

જેને 'મહાત્મા' એવા નામથી ઓળખીએ છીએ, તેનામાં પણ માહાત્મ્યનો સમાવેશ શામાં થાય છે? યથાર્થ રીતિયે વિશ્વનિયમાનુસાર વર્તવામાં જ. આ માટે વ્યર્થ આડંબરની લેશ પણ જરૂર નથી. મહાત્મા ભગવાન શંકર, શુદ્ધ, કાદરિ, વા અન્ય સર્વેએ જે જે વિચાર્યું છે તે સર્વ સર્વન થઈ આવે છે. દુનિયાના વિષમ જાણતા પદાર્થો સર્વેને સરખા અનુભવ કરાવે છે, અનંત અધોર કર્મ કરવા જતાં, વિષમ જાણતા વિષમ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થતાં, અથવા બ્યારે મનુષ્યને શું કરવું તેની મૂળ ન પડતાં પોતાની જાત ઉપર કંટાળો ખાઈ શરીરપાત પર્યંત પ્રવર્તવાના પ્રસંગોમાં, સમગ્ર વિશ્વમાં સર્વ કાંઈ સર્વને, સર્વ ગ્રેરક અંતરાત્મા, એક સરખી રીતે જ સાત્ત્વિક ઉચ્ચ ભાવનાનો ઉદય કરે છે. પરંતુ આવા પ્રસંગે જ, જે ખરે ખર્ગે સમજી સતત ઉચ્ચ ભાવના પ્રવર્તવતા રહે તે જ 'મહાત્મા' તેમનામાં ને સામાન્ય જનમાં બેદ પણ એટલો જ કે બન્નેને સરખા અનુભવ થાય છે તોપણ પ્રથમ ઉચ્ચ પધે પળે છે તથા અન્ય અધમાધમ જનનો જાય છે. મહાત્માના માહાત્મ્યનો સમાવેશ પણ તેમાં જ થાય છે, તથા તે જ ખરું વિશ્વનિયમાનુસાર વર્તન છે; કારણ કે વિશ્વક્રમ પણ સર્વદા ઉચ્ચ ઉચ્ચ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યા જાય છે.

આ પ્રકારની ઉચ્ચ ભાવનાની તત્ત્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં કોઈ પણ મદદ દેઈ શકે એવો વિચાર ત્રિકાલમાં પણ વ્યર્થ છે. ઘણામાં ઘણું તો કોઈ પણ માત્ર માર્ગસૂચન જ આપી શકશે, પ્રારબ્ધ વા તેવા અન્ય ઉપર અંધ શ્રદ્ધા રાખી બંધાઈ રહી પોતાના પુ-રુષ-પ્રયત્નમાં વિશ્વાસહીન થવું, એ નીસરણીથી નીચે ઉતરી સમાન છે. પાપ-પુણ્ય, રાગ-દ્વેષ, મુખ-દુઃખ, અને એવાં અન્ય દ્વંદ્વોથી વિશ્વ માત્ર ભરેલું છે. ભગવાન મનુનું વાંચ્ય વિચારોઃ સુખસ્યાનંતરંદુઃખંદુઃખસ્યાનંતરં સુખં । આમાં ઉદ્ધ ઉતરી વિચારતાં જાણશે કે, મુખ એ જ દુઃખ, તથા દુઃખ એ જ મુખ. વસ્તુસ્થિતિ પણ તેમજ છે; મુખ દુઃખ વસ્તુતઃ કોઈ પણ જાતના પદાર્થો નથી, પણ મનને જે જે જેમ જેમ જોવાની ટેવ પડે છે તેમ તેમ તે તે વિપયાકાર પરિણામ પામી અમુક પ્રકારની વૃત્તિ પેદા કરે છે કેટલાક ક્રૂર મુખ માટે મથે છે, કેટલાક દુઃખમાંથી પણ મુખ જોળે છે, ઉભયે નિરાશ થાય છે; પરંતુ ખરી ખુબી તો ઉભયમાંના એકથી પણ ન ડરતાં, પ્રાપાપ્રાપ જે જે મળી આવે તેમાં આનંદ પ્રવૃત્ત થવું એ જ ઉત્તમોત્તમ છે.

આપણા નશીબથી આ આનંદ લેઈ સકાતો નથી. અરે નશીબ પણ શું? 'પ્રારબ્ધ,' એટલે પ્રત્યારબ્ધ, પૂર્વે આરંભાયલું; ભારે આપણું 'પ્રારબ્ધ' આપણી જાને જ બાંધીએ છીએ. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવા છતાં આપણે આપણાં વાવેલાં જ લણીએ છીએ, એ વાત પીસારે પાડી આપણી ગમે તેવી અધમ સ્થિતિનો આરોપ અન્યને શિર ચડાવી જાણાવ

કરવો, એ ક્યા પ્રકારની નીતિ ગણાય ? આવી અધમાધમ ભાવનાનાં ક્રોધકાંમાંથી છૂટા થવું, યથાર્થ વિશ્વકર્મ પ્રમાણે વર્તવું, એમાં સ્વતંત્ર પુરુષ પ્રયત્નની જ આવશ્યકતા છે. આ પ્રકારની પુરુષાર્થ-પ્રવૃત્તિ ત્રિકાલાગ્રાધ છે, અને તે યથાર્થ રીતે થાય તેમાં જ સર્વે વાત સિદ્ધ છે.

વિશ્વનિયમાનુસાર વર્તવું એમ આપણે ઘણીવાર કહ્યું. પરંતુ, એનો અર્થ શું ? એ પ્રશ્ન ઉભો રહેવાનો સંભવ છે. આ પ્રકારની આટલી વિચારપરંપરા સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારી હશે તો સહજ પણ તેવું ભાન થઈ ચૂક્યું હશે તેના વિશેષે પણ વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરવો જરૂર છે. ગમે ત્યાં ભટકો, જપ તપ વ્રત તીર્થ પૂજા માળા હજારો વાનાં કરો, ગમે તેટલા ગુરુઓ શોધો, પરંતુ જ્યાં સુધી શંકર ભગવાનનું વાક્ય—“તું જ તારો ગુરુ થઈ ગેશ”—અનુભવાશે નહિ ત્યાં સુધી સર્વે જરૂર છે. નિજ આત્મબલ-પારુષ્ય માટે પ્રયત્નપર-પણુ થવાથી સર્વે થઈ શકે છે. શુદ્ધસત્ત્વપ્રધાન ઇન્દ્રિયશક્તિના સ્વતંત્ર પ્રદેશમાં વિદ્યેનાગ સર્વે કોઈને વિદિત જ હશે કે, જેમ જેમ તે મહાન્ માર્ગ નિજ પ્રયત્નદ્વારા જણાતો ચાલે તેમ તેમ તે આપોઆપ ખુલ્લો થતો ચાલે છે તથા તે એક જાણતાં જ સર્વે જણાયે, એમ કહ્યું છે, તે પણ હવે થોડું અથવા વધારે સ્પષ્ટ થયું હશે, તો સર્વે ક્રમે ક્રમે સુગમ થવું આશરો.

આવા પ્રકારના જ્ઞાનના સર્વવ્યાપક પ્રદેશમાં સાક્ષર નિરક્ષર સર્વે સમાન છે. અમુક ઉચ્ચભાવનાનુસાર વર્તેલા મનુષ્યો જ, પ્રથમે તેમાં નહતી શુદ્ધિ, એ સતત પ્રયત્ન હોય તો આપોઆપ ઉદ્ધતી ચાલે છે, એ સર્વને જાણીતું છે. અધમ વાસના-આસંગ-આપણને આપણી જાતને જ છેતરનારા બનાવી દે છે. સર્વ સાથે અતરાતમમય મહાન્ ગુરુ નિવાસ કરી રહ્યા છે, વિકટ જણાતા પ્રસંગોમાં પણ આપણને તે ઉચ્ચ મસાહ આપે છે, પરંતુ આપણને આપણી જાતને છેતરવાની ટેવ પડવાથી અધમ માર્ગોમાં દોરાયાં જઈએ છીએ દુનિયામાં કહેવાય છે કે અમુક માણસ આપો છે તો તેમાં પણ વિચારો. અમુકને જુહું બોલવાની ટેવ છે તો તેમાં પણ તે માણસ પોતાની જાતને જ પ્રથમ જુહું બોલી છેતર્યા પછીથી જ અન્ય પાસે તેમ કરી શકે છે. આ પ્રકારે જ ગુણવશુ કેળવાય છે.

આ સર્વ ઉપોદ્ધાતની શી જરૂર ? મયાળે મૂકેલું કાવ્ય “વૃદ્ધવનમાં રાસ” એવા વિષયનું છે, એમાં રાસતુ ઉત્તમોત્તમ વર્ણન છે. પણ એ જ કાવ્યને નીચે પુટતોટમાં સર-ખાવવી આપેલા ઉતારા સાથે મેળવી જોતાં કંઈ વિલક્ષણ સ્વાસ્થ્ય સમજાશે. આ રાસ કંઈ ન્યારે શ્રી કૃષ્ણ પદમાત્મા થઈ મયા તે દિવસે જ રમાયો હતો એવું નથી. તેમણે છ માસ પર્યંતની રાત્રી આ રાસ રમવા કરી રતી, એમાં પણ અતિશયોક્તિ લાગતી નથી. એનો એ રાસ, એની એ છ માસની રાત્રી, એનું એ વૃદ્ધવન, સર્વે હજુ જેવાં ને તેવાં જ અહ-નિરા સતત પ્રવર્ત્યાં જાય છે; કહેશે કે આવો રાસ તો જાણ્યો નથી, જોયો નથી, સાંભળ્યો નથી. પરંતુ આ કાવ્યનો વિષય જ એ છે. અને તે આપણે સાંભળવાનો છે, જોવાનો છે, અનુભવવાનો છે. આવા પ્રકારનું રાસવર્ણન હવે સમજાવવાનું હોવાથી અત્ર સુધીનો ઉપક્રમ અયોગ્ય તથા અસ્થલો બાગે તો તે ક્ષતિય છે. અનુભવીઓ અનુભવદ્વારા ધટાવી શકશે.

જે જ્ઞાનપ્રકાશના પ્રદેશ પર્યંત પહોંચ્યો છે તેને આપોઆપ નિયમે જણાતા ચાલે છે એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ મયાળે મૂકેલું કાવ્ય પણ એક એવા આધુનિક

સમાજમાં ગણાતા નિરક્ષર અનુભવીની કસોટીનું પરિણામ છે, એમાંથી કેટલો ખોલ મળે છે તથા અનુભવદ્વારા સર્વે કંઈ સુરપટ થાય છે તેના નમુના રૂપ છે, અત્રે તે સમજાવવા કંઈક પ્રયત્ન કરીએ તો તે અશ્વિકર ન નિવડે એ જ દા/ છે.

કાવ્યનું નામ 'વૃંદાવનમાં રાસ' એવું છે. આ શરીર-પિંડ રૂપી વૃંદાવન, તેમાં જ સતત પ્રવર્તતો રાસ, તે જ વિશ્વક્રમ, અને તે પ્રમાણે વર્તન, તે જ વિશ્વનિયમાનુસાર વર્તન, એ રાસ યથાર્થ રીતે ખેલાય, તેમાં જ સર્વનું શ્રેય સમાયલું છે. તે કાષ્ઠ સુદાગી-વિશ્વ-નિયમાનુસાર વર્તનાર સંત-મહાત્મા સમજી શકે; અને તે તેમ હોવું એ જ ઉત્તમ છે. કારણ કે અનધિકારીના હાથમાં તે વાત આવતાં અનર્થરૂપ થઈ પડે છે. કદમ-યોગાનુભવિયોને સુવિદિત બ્રહ્મદંડ (spinal chord) તેના પર મધ્યે—બ્રહ્મદંડ ઉપર મસ્તિષ્કમાં આવેલા મહાસદૃશપદ્ધતા મધ્યભાગમાં મેરલી વાગી, પ્રભુવની એક તાર ધૂન ઉડી, યોગીઓને અનુભવ સમયે પ્રભુવનાદ સહજે છે તેનું અત્રે સમય છે. આ ચક્રમાં જે પરમાત્મા મુરલી વગાડે છે તે જ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે. કૃષ્ણપરમાત્માની મેળ દળાર એકમાં આઠ ગોપિકાઓ ફેરવાય છે તે રૂપી વૃત્તિયો. આ મુગલીનાદ શ્રવણ થતાં જ પ્રેમ-રમ પીપા જગી, યોગાનુભવિયોને જાણીતો અમૃતસાવ થવા માંડ્યો, એ અમૃતપાનરૂપી પ્રેમરસ પીપા મયે વૃત્તિયો જગી-તૈયાર થઈ. તથા કૃષ્ણ સાથે વૃંદાવનમાં સર્વ પ્રકારની મર્થ દાસ્યાગીને કુલમગ્નતાને પણ મૂકીને નમ્ર થઈને જ પરમાત્મા સાથે રાસ આદ્યો એટલે, અમૃત-સાવ પછી, પ્રેમરસપાન થતાં જ, કૃષ્ણની મોલદળાર એકમે આઠ ગોપિકાઓ-વૃત્તિયોનો અનંતપ્રવાહ પોતાનું પૂર્વ અધમ સ્વરૂપ સાગી નમ્ર થઈને-શુદ્ધસત્યપ્રધાન બાવના દદ કરીને ગસ રમી, પરમાત્મમય જ થઈ મર્થ* તથા તેની સાથે રમ રમવા માંડ્યો-પરમાદૃત સ્કૃંધુ. તથા કદમપગ મધ્યે વાગતી મુરલીમા લીન થઈ મર્થ પિંડગન, મદન્દ્રદયપદ્ધત સહિત મસ્તિષ્ક વૃંદાવનમાં વનોપવનો તુલ્ય છે તે યોગ્ય જ છે. આ પ્રકારે પિત્ત્યાગતાં અંકાર-કૃષ્ણ છે, વૃત્તિયો ગોપિકાઓના રથાને છે, તથા પ્રભુવનાદધૂનરૂપી મુરલી વાગ્યાં ફેરે છે. આવી જાતનો ખેલ જાતીને પિંડમાં-શરીરમાં અલર્નિશ થયાં જ જાય છે તથા શુદ્ધે ગમ પાડેલા માર્ગે જ આ બ્રાંતિ ભાગે છે, આત્માનુભવદ્વારા જ મર્વ મુગમ થઈ શકે છે. સર્વ યથાર્થ સમજાય છે. આ સર્વે પૂર્વે કહ્યા તેવા સુદાગી સત હોય તે જ સમજી શકે છે. ધ્યાન સમયે સુષુપ્ત્યા નાકી વહન કરે છે તેને દરિયાની, ત્રિવેણીની, આરિ ઉપમાઓ અપાય

* આપા જ આશયનો એક શાદૂલ મળી આવે છે. તેમાં પણ સ્થૂલ અર્થ ગમેતેમ હોય, પરંતુ પરમ માર્મિકતા છે:—

(શાદૂલવિકીરિત.)

માર્ગમાર્ગ તને, પરંતુ મુરલી સંગીતમાં લીન થી,
સ્ત્રીકારી હરિને જ, મર્વ અખલા, આલી તજ ગેહને;
જલ્દથી સક મ્યાન વિકટ વળી, દુવાર ધારાવડે,
તોડી ફોડી જ બધનો, જ્યમ આહા ! નદિયો સમુદ્રે મળે.

(શૃંગારસમશની.)

છે; તે, આ પ્રકારે અનુભવ થતાં જ અભિરસથી લક્ષ્ય રહે છે,—પરમાત્મમય પરમ પ્રેમ સ્ફુરે છે, તથા તે પણ ‘સંત પીએ સુહાગી,’ પૂર્વે કહ્યા તેવો સુહાગી સંત હોય તેનાથી જ તે અનુભવ બની શકે છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં જ સર્વ અક્ષરોથી અતીત પ્રભુ, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા જ આ સુરક્ષી બનતો છે એમ નિશ્ચય થાય છે; તથા તે પછી જ, તુરીયાતીત તાળી લાગે છે,—સાક્ષાત્ તુરીયાવસ્થા અપેક્ષાનુભવગમ્ય થાય છે આ અનુભવ પણ સુહાગી સંતથી જ થઈ શકે છે. મોહન-કૃષ્ણનો દાસ,—તન્મય ‘ત્રિથિતિ અનુભવનાર,—જ્યાતમા આ પ્રકારનો રાસ આત્માનુભવ રૂપી ગુરુએ ગમ પાડેલે માર્ગે જ ખેલી શકે છે; વળી આ સ્થિતિયે તનની તેમ જ મનની સર્વ ખીડ દૂર થતી હોવાથી તે સર્વ પ્રકારની પીડા ભાગીને જ આ રાગ ખેલી શકાય છે. આ રાસનો રમનાર અનપદ-ન ધન્યલોક—અનિકૃત, એવા શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા જ છે, તેને, જે સર્વ વિશ્વનિમગ્નસારવર્તમા તત્ત્વર સદૃશ્યો, આંતરદષ્ટિ દ્વારા દિલ્લમાં જ્ઞાનપ્રદાશવડે જગીને અવલોકન કરે. આ અવલોકન થતું તે પણ પૂર્વે કહ્યા તેવા સુહાગી સંતથી જ થઈ શકે છે. આવો શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માનો રાસ ત્રિવેળીનાતરે કદમના વૃક્ષ હિપર સતત રમાયાં જ જાય છે; સર્વને રમવાનો પણ તે જ છે, તથા જે ચોખ્ખ પ્રકારે જ માસ રાત્રી પૂર્વે ખેલે, તે જ અરેખસ ‘સુહાગી સંત.’ પિંડનો નિયમ તે જ બ્રહ્માંડનો છે, અને પિંડના આ નિયમાનુસાર સર્વત્ર વર્ણવવામાં આવતા તથા રમાતા રાસના વર્ણનરૂપ રૂપક અનધિકારીની સ્પૃશ્ન દષ્ટિથી થતું અધમ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, તથા તેનાં શાં શાં માઠાં પરિણામ થયાં છે, થાય છે, ને થયાં જશે, તે સર્વે ખાસ સુવિદ્ય જ છે. અત્યંત દિશ્માત્ર સત્યન સર્વને સાનુભવ માત્રેમાં પ્રેરવા જેટલું ઉપયોગી નીવડે તો બધું છે. સુક્ષેપ્તિકવશુના । દત્તલંચિસ્તરેણ ।

આર્યબાલબોધ પત્રિકા.

(ગજેલુ.)-

પ.

પ્રિય બાલકો,

અહિં હવે આપણા નિલકર્મમાં વપસતો એક શ્લોક લખ્યું અને જોઈશું કે તેમાં શા શા વિચારો સમાયેલા છે. પ્રાતઃકાલમાં ઉઠનાંવારને ઘણા શ્લોક જે શ્લોક બોલે છે તેનો વિચાર કરીશું. આપણું આખું જીવન જ ધર્મરના પૂજનમય હોતું જોઈએ, ત્રિમૂર્તિઓની મંકિતઓ આપણામાં રહેલી છે અને સાં થું થું કાર્ય કરે છે તે તમે જોશું છે. આપણું જીવન જ તેના વડે છે. એટલે મન, વાણી, અને કર્મ સર્વમાં ધર્મરનું જ રમરણ થતું જોઈએ. એ સર્વ જુદી જુદી રીતે તેની જ ક્રિયા છે; એ વાત બરાબર મનમાં ઠસવી જોઈએ. જગદ્ગુરુ શ્રી કૃષ્ણ થું કહે છે;—

* આપાન્તર લખનાર—રા. રા. ખા.ચ.

કરે આય, હોમે નમી આરે પલુ તુ નેય

તપ ૫૨ ૪૮, તે આ અને અર્ધા દે દૌતેય

સવળુ ૪૮ કૃષ્ણાર્પણ મન્વાન છે તેા પ્રાત કાળમા ઉડતાવાગને ૪૮ ધ્વજિરમરણ કરનારે ૪૮ યોગ્ય છે

પ્રાત મગમા બોનસના ડ્રોલાઈ મ્યોઝ છે તેમાથી અદિ એમનો વિચાર કરીશ કારણ કે તે ૧૯૫ ૫૨ી સામાન્યગતિ રપગય છે, અને તેમા જે જે વિનાગે નમાયના છે તે આપણા આચારની શક્તિની માથે બહુ અબધ ૧ બનાવ દોઈ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એવા છે તે આ છે—

લોકેશ ચૈતન્યમાયાધિદેવ શ્રીકાન્ત વિષ્ણો ભવદાજ્ઞયૈવ ।

પ્રાતઃ સમુત્થાય તવ પ્રિયાર્થ સંમારયાન્નામનુવર્તયિષ્યે ॥

૧ લોકાધિપતિ ચૈતન્ય ૨૨૩૫ માયાના અધિદેવ શ્રીકાન્ત વિના તારી આત્માથી ૪૮ પ્રાત મગમા ૫૨ી, તારે ૪૮ પ્રીતય ૫૨ ન સામાન્યમા પ્રવર્તે /

આ મ્યો મા મુખ્ય શ ૬ મસાર' છે એ મમાગ્યાના કળતા કળતા ત્રણે ઉપાધિભાગ ૭૫ મા ના ભોગ ભોગરી પોતાનો રિમમ માથે છે તે આપણે ગયા પત્રમા નોંધગયા છીએ હવે નામાન્યગતિ એમ મનાય છે કે સર્વ દુ બહુ મન મમાર છે મ' એ મસારનો લાગ મનો નોંધઅ અને એ લાગ જેમ વેટેનો થાર તેમ માત્ર-પણુ આમ માનુ મન ભરેલુ છે જેગો મમારનો અર્થ અને ઉપયોગ બ ૧ ૧૦ મમજતા નથી તેઓ ૪૮ આમ માને છે ગયા પત્રમા આપણે જે વિચાર કરી ગયા છીએ તે પછી તમે મમન્મા તો હુશ કે કરી મીને જન્મ થવાથી જીવાત્માની જગલી ઉત્તનિ થાર છે અને તે ની રીતે તે પણ નેથુ ૭ એ ઉત્તનિ આ મમાન' ૪૮ થઈ શકે છે મુદ્ધિની એ પ્રતિ તે ૪૮ આ સસાર ૭ અ' એ વિના ઉત્તનિ ન ભરે જ નહિ એ ૪૮ વિચાર મુખ્ય છે ૧ ૧ ૧ એ વાત ધ્યાનમા ૫૨ી તે પ્રમાણે ચાનવાથી ૪૮ આપણી ઉત્તનિ થાય છે અને મુખ્ય પગ થાય કે સમારનો આના મોહલો અર્થ ન તેતા કેટલીકમા ત્રિલોચીમા ૪૮ મમારનો નમામ ૫ ૧૫ કે મા' અદિ આપણે એ ત્રિલોચીત્ત મસારનો વિચાર કરીશુ એટલુ તો મમજતુ હશે કે, એ ત્રિલોચીથી નારી દૂરવામા કાઈ ફળ નથી અને એ વિચારથી દુખ થવાનુ પણ કાઈ મગા નથી આપણે શેની ગેતી જરૂર છે તે આપણા કળતા ધ્વજિર બહુ મારી રીતે જતો છે તેણે ૪૮ આપણને અદિ મોમ મા છે, કમકે એ દારા ૪૮ તેનો વિચાર વિશેષ તેજની થઈ શકે છે જન્મમરણરૂપી ચક્રમા ભમતા ભમતા જે અનુભવો મગી શકે છે તે મેગ્યા વિના એ વિચારનો પૂર્ણ પ્રમગ અનુભવાય નહિ જ્યા મુધી એ અનુભવો મપૂર્ણ સમ્રહાયા નથી લામુધી એથી છટાય જ નહિ એટલે સ સાન્યી જીવાની કમ્બ કમ્બી એ ધ્વજિરો આગાનુ ઉલ્લખન કળા જેતુ છે ધ્વજિરી કમ્બને અનુસાર રહેતામા ૪૮ મુખ્ય છે આમ જના શાસ્ત્રમા પણ વડીએ ધડીએ મ્હુ છે કે જેમ બને તેમ આ સમારથી મુક્ત થવાય એમ કળુ જન્મ મરણથી મુક્ત થવાનુ પ્રયત્ન કરતુ એવો શાસ્ત્રોપદેશ છે આ બે વિચાર કેવા એક એમથી

~ ચત્કરોપિ યદક્ષાસિ યજ્જુહોપિ દદાસિ યત્ ।

યત્તપસ્પાસિ કાતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૫૦ ગી૦ ॥

ઉદઘટા છે! આવી જ રીતે બીજે પણ ઘણે દેશો વિરોધ દોષ એમ લાગે છે પણ ન્યા
 સુધી એ શાસ્ત્રોપદેશ બરાબર સમજાએ નહિ ત્યા સુધી જ એ વિરોધ દેખાય છે કારણ
 કે હુમણા જ નેરો કે એનો અર્થ શુ છે તે જોઈશુ એટલે એ વિરોધ જતો ગેરેરી દરે
 બામતમા એકાદ બે વિચાર અહિંથી તહિંથી લેઈ જોતા વિરોધ દેખાય પણ તે મળધી
 સમગ્ર વિચાર ડગી જોતા તેમા ડગો વિરોધ દેખાતો નથી સમાગ્રધનથી છુપાને પ્રયત્ન
 કરવુ જોઈએ એ વાત તો સત્ય જ છે, કાણુ કે જન્મમગ્ન ॥ ચક્રમા ભગીએ છીએ
 ત્યા સુધી આપણો છુપ શિવસ્વરૂપ યઈ ગઈ શકતો નથી તેની જ માથે એટલુ પણ ધ્યા
 નમા રાખવુ જોઈએ કે આપણામા એ શિવાગ છે, જીવાતમા છે, તે એ જન્મમગ્નમા
 રૂપાનુ રૂપ જ છે એ કાગ ઉત્તતિ યઈ નહોત તો આપણે જ સ્વરૂપે છીએ તે સ્વરૂપે હોત
 જ નહિ આ પ્રમાણે જ શિવાશ જન્મમગ્નસ્વરૂપ નિઝાસકાગ જેવો ઉદ્ભવ્યો છે, તે એ
 જ કારા મતેજ થશે, અને તેમ થયા વિના ગિરસ્તરૂપ યઈ રહેનાય જ નહિ વળી શિવસ્વરૂપ
 યઈ રહે સારે જન્મમગ્નસ્વરૂપી પણ મુક્ત જ થાય છે કારણ સાર પછી તેનો કાર્મ ઉપયોગ
 રહ્યો હોતો નથી એ તો તમે બધા જાનો છ કે તમે પેરેલા વાચતા લખતા શીખ્યા સારે પેરેની
 ચોપડીની તમને જરૂર હતી તે શીખી ત્યા પછી પાછી બીજી ચોપડી નીખ્યા એ પ્રમાણે
 એક પછી એક ચોપડી રીખતા રીખતા તમે હન એની સ્થિતિએ પોહ્યા છો કે કોઈ
 પણ અમુક એક જ વાચનપુસ્તકની હવે તમને જરૂર રહી નથી જ્યારે કોઈ અમુક પુ
 સ્તકની જરૂર હતી સારે તમે ધ્યા એના વિચાર કરતા હતા કે એક દિવસ એવો આવશે
 કે જ્યારે કોઈ અમુક જ પુસ્તક વાચવાની જરૂર નહિ, ગ્હે, જ્યારે કોઈ પાણુ પુસ્તક તમારી
 ઇચ્છાને અનુસાર તમે વાચી શકતો પણ તે જ વખતે જ્યારે અમુક પુસ્તકની જ જરૂર
 હતી ત્યારે તે પુસ્તકને આપુ કેટી દઈ તેથી થતો લાભ ન લીધો હોત તો તેની અસર
 શુ થાત ? એ જ કે તમે હમેશ અભણ રવા હોત માટે એવે પ્રસંગે સારો જોતો એ જ
 છે કે જ પુસ્તક વાચવાનુ હોય તેનો બરાબર અભ્યાસ કરવો કે જોઈ તેમાથી ભજનાનુ
 ભણી લેવાય અને બાગા વધવાનો પ્રમગ મગે મસાગથી છટવાની અભિલાસ તો નખી
 જ જોઈએ પણ જે માગ એ છટવાનુ ઇચ્છી છઠ્ઠથી નિર્માણ થયુ છે તે માગે જ એથી
 છુપુ જોઈએ, આપણી ઇચ્છામા આવે તેની ગીતે નહિ એ ઇચ્છી શક્યા એવી જગ્યાય
 છે કે સસાગનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થયા વિના એથી છૂટાય જ નહિ સસારમા રહી જે જે
 શક્તિએનો નિઝાસ કરી લેનાતો છે, તે અપૂર્ણ રીતે જાસ ન થાય ત્યા સુધી તેથી છુપાતો
 અધિકાર જ નથી એ અધિકાર મેળવી લીધા પછી સસાગમા રહેવાની જરૂર જ રહેતી
 નથી, એટલે તેથી મુક્ત યઈ દિવ્યજીવન અનુભવવાનો સમય આવે છે વળી સસાગને
 દુષ્કરૂપ ન માનવાનુ બીજુ એક બહુ મજાળ કારણ છે ઇચ્છિર પોતે આ સૃષ્ટિમા જુદે જુદે
 રૂપે રૂપી રીતે રહ્યો છે તે આપણે ઘણીનાર જોઈ ગયા છીએ એમા એનો પ્રેમ કેટલો મોટા
 દેખાય છે, એ તમને સમજાય છે ? તેનો આનંદ એટલો બધો શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમપ્રકારનો
 છે કે તેણે એ આનંદમા ભાગ લેના એના બીજા જુદો ઉપભવવા ઇચ્છા દ્રીધી, તેથી જ
 તેણે સૃષ્ટિને ઉપજાવી, તેમા પોતાનો અશ પ્રેમા, કે અશ છે તે ધીમે ધીમે અનુભવ લેતા
 લેતા પોતાનુ સ્વરૂપ ધારણ કરે આ પ્રમાણે સસાગનો હેતુ એ છે કે, એ શિવાશ તે ધીમે
 ધીમે શિવ સ્વરૂપ યઈ ગ્હે

આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી આપણા જીવનનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય છે અને એનો અર્થ જ કાંઈ દિવ્ય અને ભવ્ય થઈ જાય છે. આપણને જે જે અનુભવ થાય છે, આપણાં સુખ, દુઃખ, આપણા મિત્ર અને શત્રુ, આપણાં સગાં અને સંબંધીઓ, આપણી મુશીબતો અને આપણને જે જે નડતર કર્તા છે તે પણ, અને આપણા સહવાસ એ બધું ઈશ્વરી ઇચ્છાનુસાર હોય છે. એ બધાનો હેતુ એ છે કે એથી આપણી ઉન્નતિ થાય. એમાંના ઘણા સંજોગ વિશેષી દેખાય છે, નડતરકર્તા જણાય છે, પણ ખરૂં જોતાં એમ નથી. એ બધાને લીધે જ આપણી ઉન્નતિ જલદી થશે. સારે તમારી જે સ્થિતિ છે તે કોઈ ફર વિધાત્રી દેવીનો કોષ છે એવો વિચાર કદી પણ આવવા દેવો નહિ. બ્યારે કાંઈ મુશીબત આવે કે દુઃખ પડે સારે (‘મારૂં કર્મ’) એમ કરી હાથ જોડી બેસી રહેવું નહિ. પ્રારબ્ધમાં હશે તેમ થશે એવી નિરાશા કદી આવવા દેવી નહિ. કોઈ પણ દુઃખ કે મુશીબત એ કરેલાં પાપ-કર્મની શિક્ષા છે એ વિચાર ન આવવા દેતાં એવો વિચાર કરવો કે ઈશ્વરની કૃપાનાં એ બધાં ચિહ્ન છે. એવે સમયે એવો વિચાર કરવો કે “હા, એ મારા કર્મ અનુસાર તો છે જ. પણ કર્મનું એ પરિણામ જ ઈશ્વરના પ્રેમની આશીર્વાદ છે, કારણ કે મારે હાલ શું જરૂરનું છે તે જોઈને જ એ અનુભવ મને તે કરાવે છે. સારે આ અનુભવ લઈ જે કાંઈ શીખવાનું છે તે મારે શીખી લેવું જોઈએ. ધીરજ, સદનશીલતા, સહૃદયતા, પરાર્થપરાયણતા કે એવું જે શિક્ષણ મેં મેળવ્યું છે તે તેમાંથી લઈ લેવું. કારણ કે એમ કરવાથી જ ઈશ્વરી ઇચ્છાની સમાન થવાતાં તેને અનુસરશે.” આવો વિચાર કરવાથી નિરાશાને બદલે દ્વિમ્બત આવશે, ઉત્સાહ પ્રેરાશે, અને એનું પરિણામ એ થશે કે જે જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેમાં સમચિત્ત રહેવાશે, અને તે દરેકમાંથી જે અનુભવ મેળવવાનો છે તે મેળવી મેળાશે. કર્મના વિષયનો આગળ પર વિચાર કરીશું અને ત્યાં જોઈશું કે આપણી જે જે સ્થિતિ હોય તેનો લાભ કેમ લેવો; આદિ” તો એટલું જ સમજી રાખવું કે આપણી જે સ્થિતિ છે તે જ યોગ્ય છે. જે સ્થિતિ જ આપણને જોઈએ તેવી છે, કારણ કે એ દ્વારા જ ઉન્નતિ થઈ શકે એમ છે.

સંસાર શું છે તે આ પ્રમાણે સમજાવ્યાથી એક જીને લાભ થાય છે આપણાં દરેક કાર્ય દેટલાં ઉપયોગી છે તે જાણી સમજાય છે. અસુક કાર્ય ઉપરઉપરથી ગમે તેવું ન જીવું જણાય છતાં તે બહુ ઉપયોગી છે, કારણ કે જે આપણે તે કાર્ય યોગ્યરીતે કરીશું તો તેથી આપણે ઈશ્વરસ્વરૂપની પાસે પાસે આવતા જઈએ છીએ. કાર્ય માત્ર યોગ્ય રીતે થયેલું બ્યારે કેહેવાય ? જેમ એક ચાકર જે કાંઈ કંઈ છે તે બધું તે પોતાના શેઠને માટે, જ કરે છે તેમ આપણુ જ કાંઈ કરીએ તે સર્વ ઈશ્વરપ્રીત્યે જ કરવું જોઈએ. બ્રહ્મા-પંથુ કર્મ જ એક પ્રકારનું કેહેવાય છે. ચાકરને ગમે તેવું નજીવું પણ કામ કરવાનું કેહેવામાં આવે છે તો તે તેની યથાશક્તિ સારી રીતે બજાવે છે, કારણ કે તે વિચારે છે કે “આ કાર્ય મારા શેઠનું છે હું એને ચાહું છું, મારે શું કરવું જોઈએ તે એઓ વધારે સમજે છે. તેથી તેમને માટે મારાથી બને તેવી સારીરીતે એ કામ મારે કરવું જોઈએ. કારણ કે એમને હું ચાહું છું.” આપણે પણ આવો જ વિચાર કરવો જોઈએ. દરેક કાર્ય ઈશ્વર પ્રીત્યે કરતાં કરતાં જ આપણા શ્રેય થશે અને અતે ચરણારવિન્દમાં જઈ રહેવાશે.

હવે કાંઈ દુઃખ કે દીલગીરીનું કારણ રહ્યું ? શું આખો

જાવ ? કાર્ય માત્ર ઈશ્વરપ્રીત્યે માવ, પ્રેમરૂપી જ્ઞાનવશતી વેદીમાં હોમાય તો દુઃખનો અવકાશ જ ક્યાં ? એમ કરતાં આપણું આપું જીવન જ બદલાઈ જશે. સર્વદા આનંદ જ થશે. જ્યાં જઈશું ત્યાં આનંદ અને શાંતિ જ ફેલાશે, અને આપણી આસપાસનાં માણસોને આનંદ અનુભવાવીશું એટલું જ નહિ પણ, તેમને પણ આગળ વધારી ઈશ્વરની વધારે સમીપ લઈ જઈશું. આ પ્રમાણે ઈશ્વરી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા માટે જ આપણે સંસારમાં રહી સર્વ વ્યવહાર કરીશું. વળી એ જ મ્લોકમાં સંસારના આ વિચાર ઉપરાંત ખીજે એક એની સાથે સંબંધ રાખતો વિચાર પણ રહેલો છે. શ્રીકાન્ત વિષ્ણુની આજ્ઞા છે તો જ આપણે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીએ છીએ. અમુક જન્મમાં આ લોક અને પરલોકમાં જીવને શું શું કરવાનું છે તે તો તમે કાંઈક સમજ્યા છો. આપણાં રાત દિવસ પણ એવું જ એક રૂપ છે. જન્મેજન્મ જે થાય છે તે આ રાત દિવસ જેવું છે. દિવસમાં આપણે જુદા જુદા અનુભવોનો સંગ્રહ કરીએ છીએ. પણ અનુભવોનું પાત્રન દિવસમાં કેટલીક વાર જોઈએ તેવું થતુ નથી. તમે જોતા દરો કે ધણી વાર એવા બનાવો બને છે કે જે માંથી ખીજા વિચારો સુઝી આવે; અને ધણીવાર એ વિચાર એવા હોય છે કે તે વિચારો પાડવું મનન કરવાનું તમને બહુ મન થાય છે. પણ ખીજું કામ કરવાનું એટલું બધું હોય છે કે તે કાર્ય આગળ એ મનન કરવાનું બની શકતું નથી. એવે સમયે એ વિચારોનું મનન અવકાશની વેળાએ કરવાનો નિશ્ચય કરી જે કામ કરવાનું હોય છે તેમાં મોકાઓ છો. પણ ધણીવાર આવો અવકાશ આવતો જ નથી. અને વાત જ ભુમી જાયો છો. એ વાત આપણે તો વિસર્જી હોઈએ એમ દેખાય છે પણ આપણો જીવાત્મા એને ઠી વિસરતો નથી; એ તો દરેક સંસ્કાર બહુ ધ્યાન આપી સંગ્રહી રાખે છે. પછી જ્યારે રાત્રિ થાય છે અને સ્થૂળ દેહ જડ જેવો થઈ આરામ લે છે ત્યારે જીવાત્મા સક્રમ શરીરમાં રહી એ જાગ્રત અનુભવોનું મનન કરે છે, અને તેમાંથી જે બોધ લેવાનો હોય છે તે લે છે. આ ક્રિયા થાય છે એ વાતનું જ્ઞાન આપણને રહેતું નથી, પણ આમ થાય છે એ સિદ્ધાંત છે એમ અનુભવીએ કહે છે. એની ગાસર એ થાય છે કે આપણે દરરોજ ગાંઠા થતા જઈએ છીએ, આપણી ઉત્તિ યતી જાય છે, અને આપણું આરિય સુધરતું જાય છે, સ્વભાવ શુદ્ધ થતો જાય છે. પછી જ્યારે સ્થૂળ દેહ જાગ્રત થાય છે ત્યારે નવા અનુભવો મેળવવાનો સમય આવે છે. દરેક નવો દેહ ધારણ કરતી વખતે જીવાત્મા તે દેહથી મર્થદિત થાય છે અને પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કરે છે કે એ દ્વારા તેનો ઉત્કર્ષ થાય, તેમ જ રાજ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠતાં, જે દેહનો રાત્રિને વિષે લાગ કીધો હોય છે તે પાછો ધારણ કરીએ છીએ કે એ દ્વારા તે દિવસનાં પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કરાય. ત્યારે સવારમાં જાગતાંવારને પચારીમાંથી ઉઠી પડવું. કારણ કે જીવાત્મા પાછો દેહમાં આવ્યો હોય છે, અને સંસારવ્યવહારમાં પડવાને તૈયાર હોય છે. એમ ન કરતાં જાગતા પડી રહીએ અને મન ભમે તેમ તેને જાગવા દઈએ તો આપણે અમુલ્ય સમયનો લાભ લેવો રહેવા દઈએ છીએ; માટે તેમ ન કરતાં એ સમયનો તુરત લાભ લઈ, આત્મોન્નતિ કરવા રૂપ ઈશ્વરી ઇચ્છાને અનુસરવા માટે તરત જ પચારીમાંથી ઉઠી પડવું જોઈએ.

વળી વેદેશા ઉઠવાનું ખીજું એક કારણ છે. ઉઠતાં વારનું આપણે એક અગત્યનું નિત્ય કર્મ કરવાનું છે, તે એ કે ઉઠ્યા પછી શુદ્ધ થઈ ઈશ્વરસ્તત્ત્વન કરવાનું છે; અને ઈશ્વર-

સ્તવન દ્વારા જે દિવ્યશક્તિ આપણી આસપાસ વહે છે તેનો સચ્ચ કરી લેવા આપણે આપણા હૃદયનાં દાર ખોલવાનાં છે. પ્રાતઃકાળમાં બ્યારે બધું શાંત હોય છે ત્યારે આ બ્રહ્મ-તેજનો પ્રવાહ બહુ સખજ હોય છે. વીણુનો મધુર સ્વર જેમ પડધમના થોંધાટમાં કુળી નય છે તેમ બધાં જગત્ થઈ પોતપોતાને ધધે વળગ્યા પછી જે સ્થૂલ ક્રિયાઓ થવા માડે છે તેથી આ પ્રવાહ દુષ્કારી નય છે, તથા ધીમે પડી નય છે. ત્યારે પ્રાતઃકાળમાં ધૈર્ય-સ્મરણ કરી તે દ્વારા આ બ્રહ્મતેજનો લાભ લેવા ચૂકવું જોઈએ નહિ. પ્રાતઃસંધ્યા કરીને એ તેજનું જેટલું શોષણ થાય તેટલું કરવાથી આપણી શુદ્ધિ થાય છે અને વીર્ય વધે છે એટલે તે દિવસનાં પ્રાપ્ત કર્તવ્ય બહુ સારી રીતે થઈ શકે છે.

હજી પણ શું સંસારથી નાશી છુટવાની ઇચ્છા રહી છે ? શું ધ્યાન અને સમાધિને માટે જંગલમાં જઈ રહેવાની અપેક્ષા છે ? અહિં સુધી જે વિચારો કરતા આવ્યા છીએ તે પ્રમાણે તો એમ કરવું એ કાયરપણું અને મૂર્ખાઈ જ કરે છે, અને ધૈર્ય આગતો જંગ થાય છે. એમ કરવાથી આગળ માફાં પરિણામ થયા વિના રહેતાં નથી. કારણ કે સંસારને એવી રીતે છોડી જવાથી આપણાં કર્તવ્યનો ત્યાગ થાય છે; અને જે કર્તવ્ય છે તે તો કરવું જ જોઈએ. બ્યારે આપણાં સર્વ કર્તવ્યથી પરનારીએ, બ્યારે સંસારનો ત્યાગકરવાથી કાઢીને પણ ગમે તેટલું થોડું પણ દુઃખ થય્યાનો મંભવ રહેતો નથી, ત્યારે જ અંરણ્ય-વાસનો અધિકાર થાય છે, ત્યાર પહેલાં નહિ. આર્થ ઋષિઓનો ઉપદેશ આવો જ છે. પૂર્વે બ્યારે આર્યવર્તમાં ધર્મ સંજો પરી મનાતો હતો ત્યારે ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મથી સર્વાંશે પર-વાર્યા પહેલાં કાઢીને સંન્યાસની દીક્ષા અપાતી નહતી. આજે પણ હિંદુસ્થાનમાં આ જ નિયમ પળાય તો સાઈ એ નિયમ પળાય તો સંન્યાસ આશ્રમ જે અવનતિને પામ્યો છે તેથી મુક્ત થયા વિના રહે નહિ. નહિ, નહિ, આપણે તો આપણાં નિલ કર્તવ્ય જે હોય તે સંપૂર્ણ રીતે બળવવાં જ જોઈએ, અને તે પણ આનંદથી, અને એક ભોગ રૂપે નહિ, પણ ઉત્સાહથી. આ જ પ્રમાણે સંસારયાત્રા સહજ થતી જશે, અને એમ કરવાથી જ આપણે, ધૈર્ય જે આપણો પાલક છે અને આપણુ સ્વસ્વરૂપ છે તેની સમીપ જતા જઈશું.

સ્નેહાધીન,
હિંદિસ્થાન એડગર.

સાચંતન વિહાર.

(મજેલું):-

એક દિવસ પોતાના નિલ નિયમ રૂપ અભ્યાસથી શ્રમિત થયેલો, સાથે આવી આનં-દમાં અભિવૃદ્ધિ કરનાર, અને પરસ્પર આલોપનું સુખ આપનાર, મિત્રને અભાવે, ફરવા જવું કે ન જવું, એવા વિરોધી વિચારમાં ફણવાર ગોથાં ખાઈ, પોતાના સહજ સાચ-કાલીન વિહારના શોખને અધીન બની, એકલો જ, આ સુવક રાહતીરપુરની સીમા છોડી, ઉત્તર દિશામાં નિકળી પડ્યો. પ્રથમ માર્ગમાં આવતી, ચિરકાલથી તપ આચરતી હોય

એવી, ઉશય પાર્શ્વપર આવી રહેલી, પોતાની ધન ધટાથી સૂર્યના પ્રતાપી સામ્રાજ્યનું ખંડન કરતી, અને ક્રોધેમર્ધા અદિમરશ્મિનો અસહ્ય તાપ શિરપર રહેતી, સુપરિચિત દ્રુમની શ્રેણી નીચેથી મનુષ્યના અવયુષ્યને મનમા ન લાવતાં, સર્વને સમાન રીતે પોતાની શીતળ છાયા નીચે આશ્રય આપી, અતિશય તાપથી પીડિત જનોના મનને શાંતિ આપતાં, તથા સતાપને દૂર કરતાં, પ્રૌઢ તરુવરોને અભિવંદન કરતો, તે પસાર થયો. આગળ આસતાં, ઉદ્યાનકારની કુશળતાએ, અધાગ શ્રમથી ઉછેરેલાં, નાના નાનાં અગે ગોળમટોળ પુટ બાલકો જેવાં, કલમી સહકાર જાંબુડાં તથા જમરૂખીના ઘટાદાર વૃક્ષો વાંકાં વાળાં, ઉરમાથી દુઃખ સમ મધુર રસનું પાન કરાવતી વસુંધરાને, રનેહથી વક્ષભાગપર સુખન કરતાં રમી રહ્યા હોય એવા, તેની દૃષ્ટિ ગોચર થયાં, ઋતુઓમાં અગ્રગણ્ય અને અલૌકિક આનંદદાયિની વસંતના આગમનથી, સર્વ વનરખનિવર્ગમાં અસંત હર્ષ જભી રહ્યો હતો; નાના મોટા સર્વ રોપાઓ નવપક્ષવ ખની ખીલી રહ્યા હતા; પોતાના આશ્રય ઉપરાત સર્વ ક્ષોનો ઉપભોગ બક્ષી, તે બદલ કોકિલા પાસે મધુને, મધુર કલરવે, કૃતરૂ વૃક્ષો, પોતાને વસંતની કૃપાથી થયેલા આનંદનાં, ઉપકારમાન ગવડાવતાં હોય એમ જણાતાં હતાં મધુ-મક્ષિકા જેમ, અસંખ્ય પાદપોના પુષ્પનો રસ એકઠો કરી, અને સ્વાદવાળું મધ, રસનંદ્રિયને અખાડો વસ કરે છે, તેમ પશ્ચિમ દિશામાંથી આવતી શીતળ અનિલની લહરીઓ, અગણિત વૃક્ષના કુસુમની વિવિધ પ્રકારના સૌરભને ગર્ભમાં ધારણ કરી, સર્વ સુગંધીના મિશ્રણરૂપ એક લોકોત્તર પારમલને, અર્વકાશમા ઉદારતાથી પાથરતી, નાસિકાને અકથ્ય સુખનો અનુભવ કરાવતી હતી; તેની જ સાથે સતત શરીરનો પરિતાપ નિવારણ કરી, અંગોને રોમાચિત બનાવી, ત્વક્ ઇન્દ્રિયને પણ જાણે આદ્યુદ્યાથી નૃસ કરાવતી હતી. કંઈક સમય તો, એ, ન કેવલ મનોરમ રમણીના રમરોટપાદક, પ્રિય રપરીના સુખનું રમરણ કરાવતી હતી, કિંતુ જાતે જ આશ્વેષાયે પોતાનું સર્વસ્વ આગળ ધરી, તેવો આનંદ ઉપજાવી સુખાવહ નીવડતી હતી.

૧ ૧

અખિલ દિવસ ક્ષેત્રમા મ્હેનત કરી પરિઅભિતાગ કુળવયો, શકટમાં બેસી બધીવદોને પૂર્ણ વેગે દોડાવતા, ભૂખે ગ્રેરેલા અન્નહેવતાનો પ્રસાદ મેળવવા, આમ ભણી પ્રયાણ કરતા હતા. દરથી શ્રવણે પકડતા તેના ડચ્છારા, મોટે અવાજે આમ્ય ગીતાના લલકારા, તથા આકાશને ધૂસર કરી, દૃષ્ટિને અવરોધી, ઉડીને આગળ આવતા ધૂલિપટલો, શકટની હારનું આગમન ઘોષતા હતા પોતાના રાજના કામમાંથી છૂટેલાં મન્દૂર સ્ત્રી પુરુષનાં વૃદ્ધો, શ્રમનું ભાન બૂલવતા ઉન્માદક પાનની મીઠી હેરેનું સુખ-ભોગવતાં, માંદામાંદી નાનાપ્રકારની રમતગમત કરતાં, આમતેમ આચડીઆં ખાતાં, પોતપોતાના આમના માર્ગ પકડતાં હતાં ધેતુનાં ટેળાં, વત્સને મળવાને ઉત્સુક હંભારવ કરતાં, ધડીકમાં દોડતાં, ધડીકમાં રવડતા, વળી આમ તેમ વૃક્ષના પક્ષવમા મ્હોડું માંડવા યોમતાં, ગોપાલકની લાકડીને ખૂમથી પહીતાં, ગ્રીવાને ધૂણાવતાં ધૂણાવતાં, ગમન કરતાં હતાં. દરથી પાવાનો મધુર સુરે શ્રુતિગોચર થતાં, હરિણના ગણે અદ્વપકાલ અકિત નયને ચોપાસ આલોકતાં, ભીતિ ન જોઈ, એક ચિતે શ્રવણ કરતાં સ્તંભી, કોઈ ખેડૂતની ખૂમ સાંભળી સહસા થેકડા મારતાં, બયથી યરયરતા અંતઃકરણે નાસભાગ કરી ચૂકતાં હતાં. આશ્વની કોડાના રથાન આમ તરુઓ, જેને આ મુવકે અનેક વખત તેનાં કુળરૂપી ધન લૂટી, તથા કેટલું ઉંચે કૂદાય છે

એ જોવાના કુતૂહલથી જ, સુકામલ કુસુમગંજરીવાળી ઝાંખળીઓ ચૂંટી, કાચરં ઠાધાં હતાં, તે પણ એને નિરખી, દીર્ઘકાલથી વિચુકત બંધુના દર્શનથી યતો આનંદ અનુભવતાં હતાં. આ તરુણ, આ તરુ સાથે કંઈ, વળી પીળાં સાથે કંઈ, ચિરકાલે મળતાં, બહાર આવવાને ઉછળતી એવી વાત કરતો હોય તેમ યોમતો, વળી આગળ આવી કોઈક સ્થાનને નીહાળી મનમાં કંઈ ગણગણતો અને

“યત્ર દુમા અપિ મૃગા અપિ વંધવો મે
યાનિ પ્રિયાસહચરશ્ચિરમધ્યવાત્સમ્ ।
एतानि तानि बहुनिर्झरकंदराणि
गोदावरीपरिसरस्य गिरिस्तटानि॥”

તથા

“स एष ते बल्लभबंधुवर्गः
प्रासंगिकीनां विषयः कथानाम् ।”

એમ પ્રસંગોચિત શ્લોકો બોલી, હર્પશોકની ઉભય દશામાં વિચરતો આમનેમ કરતો હતો. પક્ષીઓમાં કંઈક શાંત, તે કંઈક વિવિધ નાદથી વિનોદ કરતાં, દેવ પ્રમાણે મજેલી ઉદર-પૂર્તિથી સંતોષ માની, આવતી કાલે નશીલ અજમાવવા, પ્રાતઃકાલમાં નવીન ઉત્સાહ સાથે બહેલાં ઉડાડવાને સહાયક, આરામમાં રજની વ્યતીત કરવા, પોતાના માળા ભણી અંતરિ-ક્ષમાં પાંખ ફફડાવતાં જતાં હતાં. આ સર્વ લીલાના અવલોકનમાં ગરકાવ થયત્રા સુવકનાં લોચન હવે ખીજી બાજુ તરફ વળ્યા.

જોતી જમણી બાજુએ, મંદ વેગવાળી શાંત અને નિર્મળ સૂર્યદેહા નદી વહેતી હતી. જોના તટપરના નવીન દેખાવો જોઈ, આ તરુણના મનમાં સરિતાની કલ્લેભાવા જેવી નવ નવા વિષયપર તરંગની પરપરા ઉદ્ભવવા માંડી પ્રયત્ન તો શૈશવની રમતમાં, બાલ-મિત્રો સાથે સૌથી વધારે દૂર પત્થર કાણુ ફેંકી શકે છે, એવો સ્પર્ધા કરતાં, અગ્ર ન-દશામાં એ સ્નાતરિવનીને, અંગપર અમણિત પત્થર નાંખી અપમાન સાથે દુઃખ દીધું, તેને માટે એણે તેની ક્ષમાની યાચના કીધી; પછી નદીમાં તરવા પડી અનેક ક્ષીડાઓ કરતાં, એ દિનમણિનંદિની, + કેવું એના શરીરનું, માતૃસમાન દયા અને રોદધી, પોતાની છાતીપર રાખી રક્ષણ કરતી, અને પવિત્ર દરી પાછું પૃથ્વીદેવતાને સોંપતી, તેને માટે રવિસુતાનો એણે સ્તુતિપૂર્વક ઉપકાર માન્યો. વાયુના વેગથી પ્રચલિત બર્મિઓ, કિનારાની કોરપર પડેલા કાંકરા સાથે અફળાવાથી તથા નાની નાની કુદરોમાં પ્રવેશવાથી, યતા સતત ચાલુ અવાજને સાંભળતો, એક પછી એક તરંગ લુપ્ત થઈ જતા કૌતુકથી જોતો, તે એક લીલા સુશોભિત ભૂમિખંડપર બેઠો.

“એની જમણી બાજુપર એકેકથી ઉંચી ઝીવા કરી, પોતાનું ગૌરવ દર્શાવતા અગાશી તથા મિનારાનાં શિખરો, આંખને ઝાંખી કરતા ધવલ જંગલાઓ, અણુના અપ્રતિહત વેગને ન લેખો, પોતાના દૃઢ પાદ રોપી ઉભેલી કીલ્લાની દીવાલો, અને ઉભય તટનું અનુસંધાન કરતો

‡ હોપપુલ, એ સર્વથી * સૂર્યપુરનો કિનારા પર આવેલો ભાગ, બહુ ભવ્ય દેખાતો હતો; અને ઠાપી બાજુ પર, ઉત્સાહી, પરદેશ ખેડી, અનેક વ્યાપારથી લક્ષ્મી સંપાદન કરી, જન્મભૂમિને અલંકૃત કરવા તત્પર, ઉમંગી, સેંકડો વર્ષ પર મુસલમાનના બળાટકારે પર ધર્મ ગ્રહણ કરાવેલા વશિષ્ઠજન-હોરા લોકોએ, શ્વેત અને પીળા રંગથી રંગિત નવી બાંધેલી સુંદર હવેલીઓથી શોભાય-માન, વારિપુર એક સાધારણ ગ્રામ છતાં, મોટા રોહરતું બાન કરાવતું, રેલવેમાં મુસાફરી કરતા મનુજની અમરોલીના પુલ પરથી દૃષ્ટિ આકર્ષતું, પોતાને જોઈ છેતરાતા જનોનું હા-સ્ય કરતું ઉત્તુ હોય, એમ જણાતું હતું. રાહનીરપુરના પૃથ્ઠ ભાગમાં રમણીય આવાસો વાણિજ્યદક્ષ હોરા લોકો પર, લક્ષ્મી દેવીના ચંદ્રે હાથ દર્શાવતા અનેક વિરાજે છે, પણ તટ પર આકર્ષક ગૃહો ન હોવાથી ખ્હારની શોભા એની નહીં જોવી જ દેખાતી હતી. દિ-વાકર-દુહિતાના સ્રોતમાં, જ્યાં લાંબાં ઝોળાં પાણીમાં ખ્હાર દર્શન હતા, અને ભરતી આવતાં અંતર્હિત થતા, સૈકતના સમૂહરૂપ, ધણાં મોટા પડ્યા હતા, અને કંથે ઝરણુના પણ લાંબે સુધી બે ભાગ કરી મૂક્યા હતા. દશા કરતાં, ધર્મશાળા મંદિર તથા દેરીઓ અંધાવાપી રમ્ય થયેલું પવિત્ર ધામ, અને આસપાસના ગ્રામના લોકોને રનાન, ગિજગાતી, ઉત્સવ ક-રવાના હેતુથી આવવાનું એક આહ્વાદાયક સ્થાન, કુરુરાજેશ્વર મહાદેવથી થોડેક અગાડી આશ્વા એટલે, નદીમાં પાર થયેલો હતો, અને મત્સ્યમારા હાથમાં જાલ લઈ પોતાના ધંધામાં મથેલા, ગામ તેમ સ્વડતા માલમ પડતા હતા. રાહનીરપુરના ડાકાના સ્થલ આ-ગળ એક મોટો અંબુથી ભરેલો ગર્ત પડ્યો હતો બાજકથી વૃદ્ધ પર્યટ સર્વ જનોને, સં-ધ્યાસમયે મનુષ્યના બળભગાટમાંથી ધડીભર નિસરી આવી આ ડાકા પર ખેરી મનને શાંતિ આપવાનું, શુદ્ધ સમીરના ઉપભોગ કરવાનું, અને સંપ્તિસૌંદર્ય અવલોકવાનું, અપરિ-શીમ સુખ પ્રાપ્ત થતું હતું. પૈસાની તંગીએ, એને મ્યુનીસીપાલિટી ન રાખી શકવાથી, રાહનીરપુરની પ્રજાના અમૂલ્ય લાભ નષ્ટ થયેલા જોઈ, તે યુવકનું અંતઃકરણ અતિશય દુઃખિત થયું. જે ડાકા પર હાલે કપાસની ગાંસડી અંધારી પડી રહેતી હતી, નાનાં બહાણો સમીપ આવી તે સર્વ લઈ જતાં હતાં, અને આખો દિવસ ગાંસડી બાંધતાં જીનમાં કામ કરતા મજૂરોની ખૂમના અવાજ, આકાશનાં પડ ચીરી સર્વત્ર પ્રસરતા હતા, તે સ્થલે મ-હાન ગર્ત ! આવો હૃદયવેધક અનિષ્ટ પરિણામ જોઈ કોનું મન એક પામ્યા વગર રહે ! સૂર્યપુરના બંદર પર, જ્યાં મોગલ શેનશાહ, નવાબ સાહેબ, યુરોપવાસી વ્યાપારીયે નિકળેલી સાહસિક પ્રજા—અંગ્રેજ, વલંદા, ફીરંગીઓ,—વિગેરેના રંગબેરંગી, તથા વિચિત્ર ચિત્ર આકૃતિવાળા, વાવટાઓ નમમાં ફરફર ઉડ્યા કરતા હતા, અને જ્યાં દેશી પરદેશી વ્યાપા-રીઓની અનેક પ્રકારના સામાનથી ભરેલી લંગર નાખી ઉભેલી નૈઃકાઓ, એવી રીતે ન-દીના પટ પર પથરાઈ રહેતી હતી કે બહુ મુશ્કેલીથી બહાણોની પ્રદક્ષિણા કરી કોઈ પણ હોડીથી ખ્હાર નીકળાતું, આ ગૃહો બાંધવામાં વપરાતી રેતીથી પૂર્ણ અને કોઈ કોઈ ચો-ખા વગેરે પરસુરણ માલથી ભરેલી નાવડીઓ જોઈને નિરાશામાં ઝોંકાં ખાતા તરુણ મરતક-પર હાથ નાખ્યો; અને બોલી ઉઠ્યો કે:—

“ Scenes are desert now and bare
Where flourished once a forest fair; ”

‡ એ નામનો સુરતમાં તાપી ઉપર પુલ છે. * સુરત.

વળી મનમાં ગણગણ્યો કે:—

“યદ્યેવં વિધિના લલાદલિલિતં તન્માર્જિતું કઃ ક્ષમઃ”

“ભોગલ તુટયા ને અગ્રેજનો હલ્લ થયો, સૂર્યપુર તુટ્યું ને મુંબાપુરીનાં માન વધ્યાં.

અગ્રેજ, નદી તેમજ રથજ ખેડનારી નહીં, પણ સાગરના ઉત્સર્ગપર ઉછરેલી પ્રજા છે;

• એટલે તેનો તો સમુદ્રતટજ દમેશોં પ્રિય હોય એ સ્વાભાવિક છે. અહા! એ પ્રજાએ

આખી વસુધાનું મન ચક્રચકિત કરી નાંખે એવું અલૌકિક યુદ્ધિનું પ્રાપ્ત્ય દર્શાવ્યું છે. ક્યાં

છેત્રાંડ! ક્યાં હિંદુસ્તાન! આટલું આટલું દૂર છતાં પણ અત્ર રહી રાજ્ય કરતા નૃપાળો

કરતાં એ કેવી ઉત્તમ અને સ્તુલ વ્યવસ્થાથી રાજ્યકાર્યભાર વહન કરે છે! એમની કા-

મની વહેંચણી, વિવિધ ખાતાંઓ ચલાવવાની ખુબી, લોકોત્તર રાજ્યનિપુણતા બતાવી આપે

છે. પ્રજાનું મન યુક્તિથી અતુરંજન કરી, પોતાના સર્વ લાભો જેમના તેમ સંભાળી રા-

ખવાની ચતુર રાજ્યનીતિ, એ લોકોમાં સંપૂર્ણપણે વાસ કરી રહી છે. ખંત, ઉત્સાહ, મહેન-

તુપણે, સહયોગીતા, ન્યાયીપણું, વીરત્વ, સંપ અને સર્વને માથે અનન્ય સ્વદેશાતુરાગ,

એવા અનેક સદૃશ્યોને પ્રભાવે પૃથ્વીમાં સર્વગાન્ય શ્રેષ્ઠપણું એઓ ભોગવે છે. કંઈ સમય

યમાં લૂટારા ધાડપાડુઓના ત્રાસથી, અને રાજ્યની અવ્યવસ્થાથી થતા નિર્દય જીલમ નીચે

પીડાતી હિંદની પ્રજાનાં કષ્ટ ફેડી, ઇતિહાસમાં એ પ્રજાએ નામ અમર કરી મૂક્યું છે.

અધુના ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર નિષ્કંટક સુખશાંતિ પ્રસરી રહી છે, અને સર્વ પોતપોતાના

દૈવતું, તથા ધર્મતું કળ નિષ્પ્રત્યુદ્ધ ભોગવે છે અરે દયાળુ અગ્રેજ લોકો! હમે પ્રાર્થાએ

છીએ, કે તમારું રાજ્ય હમારાપર અનંતકાળ સુધી રહે; તથાપિ ઇતિહાસ વાંચતાં જ-

ણાય છે કે સાર્વભૌમ, મીસનાં તથા રોમનાં રાજ્યો પણ, કાળ જતાં નાશ પામ્યાં છે તો

“મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં ચિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે લુપ્તૈઃ” એ ન્યાયે કદાચ ત-

મારું રાજ્ય બદલાય, માટે તે સમયે હમારે પરતંત્રતાની ખુસરી નીચે ન દેખાતું પડે,

એવા કંઈ ઉપાય યોજાયો, તો તેમાં તમારી ખરેખરી મહત્તા છે. હમને છેક શાંતિના

પરિણામરૂપ નિર્માલ્યતામાં સડવા કરવા દેશો નહીં; તમને સહાય કરવાને અર્થે જ અસ્ત્ર-

શસ્ત્રના ઉપયોગો રણસંગ્રામને યોગ્ય કદાવર હિંદતનુજીને શીખવે; નાણાસેન્યમાં ખલાસી

સૈનિકનું કામ હિંદવાસીને બહુ થોડું આવડે છે, તો તેમાં તેને હારે પાડજો. તમારા ઉપ-

કારનો બદલો તમારા પક્ષમાં બાજુપર ઉભાં રહી તમારા વિજયાર્થે શ્રાવ્યાર્થે કરી નહીં,

તો ખીજી શી રીતે તેઓ વાળશે? ફાંજલ પડેલા રાજવંશીઓ તથા કુમારો બેઠા બેઠા

રાજ્યનું ધન ઝાણું કરે છે, અને નવરા પડેલા કંઈને કંઈ ધાંધલ કરે છે, તેને તમારા

રાજ્યમાં યોગ્યતા પ્રમાણે ડેપુટી-આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર કે કલેક્ટર નીમી, તેમનાં મન વ્યાપ્ત

રાખજો, કે વૃદ્ધાવસ્થામાં તેઓ તેમના રાજ્યને અતિશય ઉપયોગી થઈ પડે. અકબર

પાદશાહની દક્ષ રાજ્યનીતિ, જેને સર્વ ઇતિહાસકારો વિવિધ પ્રકારે વખાણે છે, અને જેને

તમે પણ પ્રશંસાભરી દૃષ્ટિએ જુવો છો, તે અગૌકાર કરવાથી તમને લેશપણુ હાનિ

થવાની નથી; તેમ ઐરંજનેબની દુષ્ટ યોજનાનું પરિણામ તમને અચાત નથી. વળી દે-

શીઓમાં તમારા સદૃશ્યો અનુકરણ કરવાની એવી કંઈ પ્રબલ શક્તિ નથી, કે બાળક મા-

ફક ત્વરાએ જોયલી વસ્તુઓ મદહણ કરી લેશે; માટે તેને સુધારવાનું તથા શીખવવાનું તમે

ખીડું ઝડપ્યું છે, તો તે ફરજ ઇશ્વરપ્રીત્યર્થે, પ્રમાણિકતાથી અનુવર્તો. તમે વ્યાપાર કરી

જાણો છો; જીવનને જોખમમાં નાંખી સમુદ્રના દરેક અંતે જવા પાછો પગલાં ભરતા નથી; મરીન ઇન્સ્યુરન્સ; ક્ષયર ઇન્સ્યુરન્સ, વિગેરે વ્યાપારને સહાયક યુક્તિઓ તમે યોજી દીધી છે; રેલવે આગમોદ વિગેરે એક દેશથી બીજા દેશ માત્ર રહેલથી લઈ જવા લાવવાને સરળ સાધનો તમે ઉપજાવ્યા છે, ને સુધારા વધારા સાથે ઉપજાવતા ચાલ્યા જાઓ છો; એ સર્વ જો તમે જ કર્યાં કરશો તો અંગ્રેજીના સંકેતવશમાં પડેલા દેશોએ ક્યારે શીખશે ? માટે તમે જ તમારી નૈસર્ગિક ઉદારતા દર્શાવી, એમને આગળ પાડજો કે તમારા વિના પણ એ સર્વ પોતપોતાને જોયું ચલવી લે. દેશોએ તો કદાચ સંદાના વ્યાપારમાં બાહોરી મેળવી શકે, એ શિવાય તેનામાં રેલવે જેવાં ધુરંધર ખાતાં વગર-ગેરવ્યવસ્થાએ અંધા-વવાની આવડત, બહુ થોડી છે. દેશમાં ગણતરી તો કરવામાં આવે છે, કે આટલા કરોડનો દર વર્ષે વ્યાપાર ચાલે છે; પણ તેમાં દેશોએ પામે નહીં શો રહે છે તેનો કાંઈ વિચાર કરવું નથી. અંગ્રેજોની રેલવે, અંગ્રેજોની રીમરો, તેના જ ઇન્સ્યુરન્સ ખાતાં, આડતીયા-ઓ પણ તે જ, એટલે આ દેશમાં કેટલો જીજ્ઞાસુ નહીં રહે ! બધાં સુધી મોટી કંપનીઓ મળી મોટાં કામો માથે લઈ તેને બરાબર પાર ઉતારતાં દેશોએ આવડ્યાં નથી, બધાં સુધી આ દેશ બીજા દેશો સાથે, વ્યાપારમાં હરીફાઈ કરી ચકરો નહીં. યોગ્ય એક ભાગીદારના એકતંત્રથી આરભાયલી કંપનીના ઇતિહાસ તપાસીશું, તો તેમાંનો મોટો ભાગ, કુસંપ અપ્રમાણિકતા વા ગમે તે પ્રકારના કલહે, વૃદ્ધી થાટી ખાવમાલ થયો જોઈશું. થોડાં વર્ષો પર દરેક રીલેર રૂપ કોષ્ટ્રમાં તેનો કમ ચૂમી લેનારા નકામા રોખા મ્યુચ્યુઅલ પ્રોવિડન્ટ ફન્ડ સોસાયટી રૂપ રૂબરૂ એકીકમ કુટી નીકળ્યા હતા. રોજાને પાણી પાવાતું તો એ ચાર રૂપીઆનું, ને મૂંઝે રૂબ હળવર રૂપિઆનું ! નવરાને ધધો મળ્યો; લોભે દેશોએ ગાંડા ઘેસ ચર્ચ ગયા. બહેલા મૂંઝા તેનાં છોકરાં તો કંઈ પામ્યાં, પણ આવો વ્યાપાર તે ક્યાં સુધી નીભે ? આખરે પરપોટો કૂટ્યો હવે રૂપીઆ આપવાના બંધ થયા એટલે ભરવાના એ બંધ થયા ભરેલા રૂપિઆનો હીસાજ તો યમતોકમાં અપારો. દેશોએ ! તમે અંગ્રેજના રાજ્યની સુખ શાંતિનો લાભ લઈ, પાસે હોય તેટલામાં વૈભવ ભોગવી, સ્ત્રીઓને મદમ જેવી શણ-ગારી, ગાડીમાં બેસી ફરવા કરો; ધાંચીની ધાણીના બગદારી માફક, જે એક રસ્તાનો વ્યા-પાર ટાળ્યો હોય, તે આંખે પાટા બાંધી, નહીં તોટો ચાવ તો પણ તેમાંને તેમાં જ ઉચલ-પાલ કરી, સડવો કરો; પણ એકમાંથી ચાપણ કાઢી લઈ તરત બીજામાં ઉપયોગ કરવો, અને પાસે પડી રહેલી ચાપણ સીધી વધારે ઉપાદક કેમ યાય, તેમ વાપરવી, એ તમે જાણતા નથી; ખરું છે કે તમને વ્યાપારના ઇતિહાસનું જ્ઞાન નહીં સરખું જ છે, પણ તે જાણી લેવા પ્રયત્ન કરો; બીજા શીખવશે એ આશાપર આધાર રાખી બેસી રહેવું હાજરું નથી.

વ્યાપારી કેળવણી દેશી પ્રજાને શી રીતે આપવી, એ વિચારમાં ધણાક ઉદાર અંગ્રેજ રાજપુરુષો કૃદાય છે. પણ એમ જ્યાં મનને સૂકડોએ ચડાવવાનું કંઈ પ્રયોજત નથી, નવી પદ્ધતિ યોગ્ય સમયે બધે તમે શોધી કઢાડજો; હાલ દુરત તો જાપાન વા જર્મનીમાં પ્રચલિત, એ દેશના ઉદ્યના કારણજૂત, શિક્ષણપદ્ધતિ—શા માટે નહીં સ્વીકારવી ? વળી એ કેળવણી બધાં સુધી દરેક પ્રાંતિક ભાષામાં, વા સર્વ સામાન્ય હિંદુસ્તાની ભાષામાં, અ- નહીં, હાં સુધી, નહીં કેળવાયશે પ્રજાનો મોટો ભાગ, તેના લાભ લઈ શકશે નહીં. એમ કરવાથી અંગ્રેજી ભાષા સારી રીતે બોલતાં શીખવા જ, વીશ બાવીશ વર્ષની ઉંમર

વતીત થઈ જાય છે, તે યતી આટકરો, અને એટલા કાળમાં વિદ્યાર્થીઓ, પોતાની પસંદ કરેલી શાખામાં, લગભગ સંપૂર્ણ જ્ઞાન સંપાદન કરી, ધંધાને માટે લાયક થશે; પોતાની આજીવિકા સમીચીન રીતે પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નો શરૂ કરશે; સાતમી ચોપડી બહુશે વિદ્યાર્થી, કેમિકલ વા ફીઝીક્સ, જે એને હાલના ધોરણ પ્રમાણે સાત કે નવ વર્ષે શીખવાનો લાભ મળે છે, તેનાં યુજ્જરાતી ભાષાંતરો, જે તેને શીખવવા માંડ્યાં હોય તો તે શું ન શીખી શકે ? એ સર્વ હિંદની ઉત્તરિના ખીજર પવિત્ર, કાળક્રમે સુણી અંગ્રેજોના અનમાં, અંકુરરૂપે પ્રાદુર્ભાવ પામશે. જે હિંદુસ્તાનનું કલ્યાણ અંગ્રેજોને હસ્તે જ ધવાનું હશે, તો હૃદય મોડી બહેલી તેમના હૃદયમાં પ્રેરણા કર્યા વગર રહેશે નહીં. કોઈ પણ દેશને તેની દેશી ભાષાથી વિરહ થવાનો સમય આવ્યો હોય, એમ સાંભળ્યું નથી. અંગ્રેજ ભાષા જે, ઉછરતી ખીચારી દેશી ભાષાઓની ઓવા મચડી, તેનું સ્થાન લેશે, તો એથી ખીજે, દેશને અનિષ્ટમાં અનિષ્ટ પરિણામ ભોગવવાનો, કોઈ જ નથી દમણાં તો એમ આશા રાખવામાં આવે છે કે એવો સમય આવવાનો નથી; એ આશા વળી સંપ્રતિ યુનિવર્સિટીના ભરેલાં પગલાંથી દૃઢીકૃત થાય છે.

અરે પુણ્યશાલી દેવીસંપત્તિમન્વિત અંગ્રેજ લોકો ! તમે સ્પષ્ટ ભેદ શકો છો કે હિંદુસ્તાનની હાલ કેવી અવસ્થા છે ! જ્યાં એનું દેવજ રક્ષું લાંબે સુખ આપવાને તમે તે કેટલું કરી શકો ? કુદરત પણ એની વિરુદ્ધ યદ્ય ખેડી છે દેશની પીઠપર તેને નિર્ભર કરી નાંખતા હમણાં કેવા દૂર ધા મહાભારી તથા દુઃકાળના પડ્યા છે ! દારિદ્ર્ય કેનું અહીં બાપની ભોંય હોય એમ હક કરતું બેઠું છે ! ભૂમિને નોરસ યતી અટકાવવાને વા સુધારવાને ક્યા બેઠું પાસે પૈસા છે ? ને એવા વિત્તવાળા જમીનદાર પણ ક્યાં છે કે તે સાંચા કામ વાપરી, વેચાતું ખાતર નંખાવી, સામટી જમીન ખેડવે ને વધારે પાક ઉત્પન્ન કરે ? તમારે લાંબા અમીર, અને અહીંના ગરાસવાળા કાકોરો ને રામ્મઓ, એ ઉત્તમની સરખામણી કરવી, એ પ્રકાશને તિમિરની ટુચના કરવા જેવું છે. વળી હિંદુસ્તાનની બુદ્ધિ તો જૂઓ ! પુણ્યશોક સમાન, ને ઔદાર્યના અવતાર રૂપ, સખી ગુહરચ-ટાઠા સાહેબે, આવી મોડી રામ્મઓને શરમાવતી દેશના હિતાયે રકમ આપી છે, પણ તેનો ઉપયોગ કેવો રીતે કરવો, એ દેશી બુદ્ધિ તો ખોળી કાઢી શક્તી નથી; અને અંગ્રેજની સર્વમાદી ધિપણ (બુદ્ધિ)ને શરણું જવા શિવાય અન્ય ઉપાય નથી. માટે હે શાણા અંગ્રેજો, તમને પૂછે સારે તમે એટલી તો સલાહ આપજો જ, કે એ રિસર્ચ યુનિવર્સિટીમાં, શિક્ષક બધા, યંત્રોક વા ખીજે દેશ જઈ, દરેક સાધનસના વિભાગોમાં, જેટલું અસાર સુધીના શોધાયું હોય, તે સર્વનું જ્ઞાન મેળવી આવેલા, વિદ્વાન દેશીઓ જોઈએ. તમને શીખવાને, શીખવવાને, બુદ્ધિ ખીજવવાને, સ્થગ્ને સંકેત નથી; પણ હિંદુસ્તાનનું તો ચાણી જણાયે, કે તેના ઉત્પન્ન કરેલા વિદ્વાન સમૃદ્ધમાંથી ચૂંટી કાઢેલા શેખરમણિઓ, પોતાના માથાપર નવી શોધ કરવાનો, તથા નવી શોધ કરી શકે એવા વિદ્યાર્થીઓ ઉપજાવી કાઢવાનો, જુઓ લઈ શકે છે કે નહીં.

દેશના ભવિષ્યની અટકણ કરવી, ધુમ્પાડના બાચકા ભરવા જેવું છે ખરું, પરંતુ વિધાતા અનુકૂળ થયો હોય, તો અણુધાર્મી દેશનો ઉત્થ કરી મૂકે, તેમાં અસંભવિત કંઈ જ નથી.

(હરિગીત છંદ.)

દીધા દેવે કામલા ને લોહ તે, સંતોષથી,

ખોદી પૃથ્વી કાઢીયા સ્વીકારીને અમથી અતિ;

તે જ વિધિ અનુકૂલ થાતાં રત્ન રૂપ બને યથા,
દેશ ને પરદેશમાં ઉપયોગમાં સાથી ચડ્યા.
પુરુષાર્થ જોઈ પ્રજ્ઞતણું એ કૃપા કીધી લક્ષ્મીએ,
રહી દ્રવ્યની નહીં ન્યૂનતા સાથી વધી તે ગૌરવે.

ખાણો અહીં હીરામણિની ભૂમિ ધારે ગર્ભમાં,
કળદ્રૂપને પૃથ્વી રસાળી, થી રહી વસુમાં મણા ?
હૂઠાર્ધ તે બહુ ધાર દોલત, નવ રખાઈ દિ'ંદી,
શી હરો ઇચ્છા વિધાતાની ન બને તે કળી.
અંગેજને પગલે જરી જો દેશીઓ તો સીખરો,
છૂટવું દરિદ્રતાથી કેમ તે તેની રીતે;
રહી એના શરણમાં ગ્રહવા બધા સદ્ગુણને,
પક્ષોને જો પાપ આવી સદજ ઊંચે ઉડરો.

મને કવિતા ગોઠવી ટાડી, ને ગણગણતાં પૂરી કરી, એટલામાં એકાએક વટાળી-
આતું તોફાન યઈ આવ્યું, ને ધુળથી ગભરાવી નાંખી, તરંગોપર એલા ખાતા, વિચારના
વેગમાં તણાવકા તરુણને, સદસા જન્યત કરી, આંખ યોગતો ઉભો થયો. ચોડીવાર છુધી,
વારિએ ઉછળા આંચાં, મોઢાં મોઝાંઓએ કાંકા સાથે આયડીઆ ખાધાં, સામે કિનારે ફે-
લીની કણિકાએ વાયુની ચક્કરમાં બમી, રચાનફેર કર્યાં, ને જોડોની શાખાઓએ, હાસ્ય
માતું ન હોય તેમ, ઉચાં નીચાં યઈ, પત્રવડે કુસ્તક કંઝા વાતનો ઉપહાસ કીધો. હવે
બધું પાછું હતું તેના કરતાં વિરોધ શાંત પડ્યું, ને યુવકની દૃષ્ટિ ક્ષિતિજમાં પેસતા, પ્રતાપ-
વિહીન ત્વરાથી વ્હીસે મોડે નાસતા, હાર પામ્યાથી તિમિરને જગા આપતા, કોધથી જાણે
લાલચોળ યઈ ગયા હોય એવા, પ્રભાકર પર પડી સર્વે રામયને અધીન છે; માટે નેના
આવેશમાં તણાઈ હર્ષથી ઉમરાવું વા ચોક્કમાં ગરકાવ થયું એ હમય અર્થ છે, તથાપિ
ક્રયોચિત કર્તવ્ય કરતા રહેતું એવો મનમાં નિશ્ચય કરતો તરુણ પાછો ફર્યો. નિશાને પો-
તાની જાળ ત્વરાએ પ્રસારતી અને સદજ ચીત્કાર અવાજ સાથે, સકલ સંકલિત પોતાના
નિશામાં નાખી દેવા તત્પર, ઢોહતી આવતી જોઈ, ગૃહ તરફ સપાટાબધ ધસતા, હમણાં
નીચું ને હમણાં ઉંચું વદન રાખી ચાલતા યુવકનું, નમ્રમંડળે ધ્યાન જોડ્યું. "હે નિર્મતા,
આ ગગનને, આવા દિવ્ય તેજસ્વી ચળક ચળક ચતા તારકવૃદ્ધે શલ્યગારવા તે શ્રમ લીધો,
એટલો જો આ વસુધરા સાફ લીધો હોત, તો નિ.સંશય તેની કેવી અલૌકિક શોભા યઈ
રહેત ! પણ ચારે ઇતિહાસમાં અમર નામ કરી મયલા, જનસમુદાયના સુખાચે સંકલિત
પરોપકાર કરવામાં પોતાના સુખનો ભોગ આપનાર, જે વિરલ ભક્ત દાતા તથા વીર મહા-
"જો યઈ મયા છે, અને યથે, તેના સદૈવ અખંડ જ્યોતિ રહેતા, યશસ્વી તેજપુજો,
ભિન્ન તારુઓ જ છે તો." આવી, મનની ભિન્નિતું તે જ મનથી સમાધાન કરી, દે-
શમાં એવા અનેક તારાઓ ઉત્પન્ન યઈ, દેશને સત્વર ઝળકાવી મૂકો, એવાં અનેક આશી-
ર્વચન બહુતો યુવક વિચાર સંકલનને પૂરી કરી, સાયંકાલીન વિહારનું સુખ યથેચ્છ ભો-
ગવી, ગ્રામમાં પેહો.

મિતાક્ષરી.

(મળેલું) *

જે માલકો નિકપ-સિદ્ધ સમાનધર્મી,
તેને હૃદયમય સમર્પુ મિતાક્ષરી આ.

૧.

આજ્ઞા.

શુરુ પાસે આજ્ઞા રૂપી બદ્ધીસ આગવાની હોંસ રાખવી. મળેલી આજ્ઞા વાણી કાયા અને મનવડે પાળવી. આજ્ઞા આપોઆપ પળાઈ જાય એવી ટેવ પડે અને પાળતાં આનંદ મળે એવી વૃત્તિ થાય ત્યારે જ સતોષ માનવો. દોષ પશુ આજ્ઞાં તોડી હોય ત્યારે તુરત શુરુને કહેવું, અને તે માટે જાતે જ પોતાને સજ્જ કરવી; તે, જેવી આજ્ઞા અને તેનો જેટલે અંશે ભંગ થયો હોય તેના પ્રમાણમાં, કરવી દરેક સજ્જનાં જે અગ: એક અતરનું, તે પરતાવો; ખીલું બહાનું, તે વ્રત, નિયમ, આધાર, પ્રિય વસ્તુનો ત્યાગ, શારીરિક કષ્ટ, ઇત્યાદિ રૂપનું. કંઈક સમય વીલા પછી જાતે કરેલી સજ્જ શુરુને કહી જણાવવી કે તેની યોગ્યતા વિશે બૂલ થઈ હોય તો સુધરે.

૨.

ધર.

ધરનું ખરું છાપરું કયું ? ઈશ્વર ઉપર આસ્થા. ખરો પાપો ? સદાચાર. ખરું હવાઅ-જવાણું ? રતેહ. ખરું તાણું ? મ્હોટું મન. ખરો ધર્મ ? પરમપદસાધના એટલે કે જાત-કેળવણી. ખરાં નિલ કર્મ ? શુરુઓની સેવા અને બાલકોની ઉત્તતિ. ખરું સુખ ? આનંદી સ્વભાવ. ખરી હુંફ ? પરસ્પર વિશ્વાસ. ખરી મ્હડતી ? ઉદ્યોગ ખરી મ્હોટાઈ ? નિરભિમાન ખરો યશ ? કર્તાબિનિદા. ખરું ધન ? ધરરખણી પ્રવૃત્તિ ખરી શોભા ? સાદાઈ. ખરું સદ્-ભાગ્ય ? સંપત્તિમાં વિવેક. ખરો વસીલો ? વિપત્તિમાં ધૈર્ય. ખરી બરકત ? સતોષ. ખરો સંપ ? સ્વાર્થત્યાગ. ખરી તનદુરસ્તી ? નિયમિતપણું અને સુધડતા. ખરાં બાકુ ? માયાણુ સ્વભાવ ખરા, મિત્ર ? સ્વચ્છ પરબિબ્રમ્હાદી હૃદય. આ પ્રમાણે જે ગૃહસ્થ અને ગૃહિણી સમજે છે તેઓનું ધર તે જ ખરું ધર.

૩

બાલક.

આપણે ઈશ્વરનાં બાલક તેમ બાલકના ઈશ્વર ઈશ્વર આપણી તરફ કેમ વર્તે છે, આપણને કેમ રાખે છે ? આપણે બાલકની તરફ તેમ વર્તવું, બાલકને તેમ રાખવું.

યાદ રાખવું કે એ આપણાં અગર આપણે એમનાં માલમતા નથી, રમકડાં નથી, પશુ નથી, પાળેલાં પ્રાણી નથી, શુદ્ધાત્મ નથી, સ્વામી નથી, દયાપાત્ર નથી, આશ્રયદાતા નથી, સ્નેહદાર નથી, કરજદાર નથી, જીવનમોક્ષ નથી, જીવનભેડી નથી, આત્મા

નથી, આત્મરિપુ નથી; પરંતુ આપણે તથા જોએમ બંને પોતાના, દેશના, અને ઈશ્વરના, એટલે સરવાળે પોતપોતાના જ છીએ.

બાલક અશક્ત છે, અપૂર્ણ છે. કઈ પરિપૂર્ણતાના, કાણુ સર્વકલાધર રૂપના અંશ ? મનુષ્યજાતિના અનેક ન્હાનામોઠા તરેહતરેહવાર ગુણુ માણિકયારીના ચંદ્ર જેવે વિકાસ પામી ને આત્મામાં એકત્ર અને યથાયોગ્ય સમતોલમાં પ્રકૃતિસિદ્ધિ યવા પામે તે, ઇતિહાસના પ્રવાહમાં અદ્યપિ કલ્પિત તથાપિ બિવિધમાં કોઈ કાલે અવશ્ય અવતાર લેનાર ને આદર્શમનુષ્ય, તેના અને આપણે ? આપણે પણ એ જ સર્વકલાધર આદર્શરૂપના અશ છીએ. આપણા જીવનના વર્ષો અને પ્રસંગોમાં આપણે જેટલી આત્મકેળવણી સિદ્ધ કરી તેટલો આપણા અને બાલકોમાં તફાવત : કે આપણે પોતાની ને ને અધોગતિ યવા દીધી તેટલો બાલકો અને આમણામાં તફાવત.

ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં આપણે પળાયે છીએ અને આપણી કેળવણી માટેની સામગ્રી મેળવીએ છીએ, તેમ બાલકો પણ અને તેમની કેળવણી માટેની સામગ્રી મેળવે એવી સૃષ્ટિ આપણે તેમની આસપાસ રચવી એ પ્રયત્ન જેટલો સફલ થાય છે તેટલી આપણે આપણી પોતાની કેળવણીના ઉચ્ચતર અંશો સિદ્ધ કરવાની સામગ્રી મેળવીએ છીએ. ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં ન્યાય, રતેહ, અને ઉચ્ચજીવનના આધાર છે ? જેટલે અશે આપણે આપણા આત્માના ન્યાય, રતેહ, અને ઉચ્ચજીવનના અકુર સિદ્ધ કર્યા છે, તેટલે અંશે એ સર્વ આપણે ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં પ્રસક્ત કરીએ છીએ. આપણામાં તેમ બાલકોમાં પણ એ મર્વ અંકુરો છે. અને તે વિકસાવવાને બાલકોનાં સાધનોમાં આપણે છીએ, તેમ આપણાં સાધનોમાં બાલકો પણ છે. બાલકો અને આપણે ઉભય ઈશ્વરનાં એકમરૂપાં બાલકો છીએ, અન્યોન્યાશ્રયો છીએ, એક ખીજના ગુરુશિષ્ય છીએ : સદ્ધર્મચારી છીએ.

૪.

પ્રાયશ્ચિત્ત.

દુઃખનો અનુભવ કેને નથી ? દુઃખમાથી લેવાની બંધી શીખ કાણુ લે છે ?

લોક કહે છે, સુખદુઃખ વારાફરતી આવે છે, બરતીઓઠામાં વહે છે, એકદર સમતોલ હોય છે પણ એ સર્વ કાલા સાગ્ગત છે.

અધર્મ, દુરાચાર, હૃદયહીનતા, નીચતા, સ્વાર્થ, કે અવિચાર યદ્યં ગયા પછી ફરીથી શુદ્ધિ આવતાં, કે તેની ફલસંતતિ સન્નુષ્ઠ યતા ને દુઃખશબ્દ ઉપત્ત થાય છે તેના બદલે ક્યું સુખ વાળી શકે એમ છે ? ખરું છે કે પોતાની સંકલ્પશક્તિના બલમાં સકારણ વિશ્વાસ હોય, ઈશ્વર ઉપર આરથા હોય, નિલકર્મ અને પ્રાર્થનાથી ખીલતા જતાં બલનો અનુભવ હોય, ધીમે ધીમે પણ અંતે ધર્મોન્નય છે, જ એ પ્રતીતિ હોય, તો કાલે કરીને એ શબ્દ ખૂદ થાય છે : દુઃખની, ઝોસરતી થાય છે. પણ દુઃખની ઝોસરતી તે સુખની, બરતી નથી. અને વળી એ ઝોસરતી પૂરેપૂરી ક્યારે થાય છે ને ? બાવિત્રા ફરીથી જૂતકાલ કદાપિ નહીં વર્તે એવી એ પ્રતીતિ યે ધર્મ, ન્યાય તોપણ જૂતકાલ જૂસાતો નથી. એ તો વજ્રમય છે, અમર છે, ખીચારા આત્માને વખતોવખત ઘળનાર જૂત છે !

અને તોપણ આવા વિચારથી એ અમૂલ્ય સસ રૂપક થાય છે, કે દુઃખ મર્વ હાનિ

કર નથી કે હુ ખાભાવ જ શ્રેય નથી પિજગમા પૂરેલું પગી કારે કરીને પોતાની ઉડવાની નૈસર્ગિક શક્તિ ખોઈ બેસે છે, છતી પાંખે છુદ્ધ પગનો આશ્રય સ્વીકારે છે સૈકાઓ સુધી માનવીના પાલનમા રહેલી ધણી ગણીભતિઓ મૂન રાની સ્થિતિના વખતની પોતાની આત્મ ક્ષણશક્તિ કેવલ ગુમારો દે છે, અગેઅગમા એવો મહાવિપર્યય ઘર્ષ જન્ય છે કે તેમનાથી રાનવાસનાં સકટ ખમાય નહીં, રાન-ખોરાક ખવાય નહીં રાની હરીશિથી ઉગરાય નહીં પર-પાલનથી જ જેમા રક્ષણ થાય તે સ્થિતિ એમને સુખકાં આશ્રયનો જેમા સભવ તે સ્થિતિ એમને ધોર હુ બકર. અહો પતિતતા !

એક તાત અને એક કુદરતથી પેદ થયેન સહોદર ! તને પ્રાયશ્ચિત્તનો અનુભવ છે ? કે તારા નીચ અશોને એ શનથી વીંધવાની શક્તિ તારા આત્મામાંથી જવા બેઠી છે ?

સનાતનભારતધર્મમહાપરિપદ્.

“સનાતનભારતધર્મમહાપરિપદ્” આ નામની સમ્મા સુશૈતના ધણીમા વાચકને ભાગ્યે જ અજણી હતી તથાપિ એની અમદાવાદ ખાતે ગયા માસમા થએલી બેઠાં એને સર્વે વધારે પ્રમિદ્ધિમા મૂકી છે આ પરિપદ્ આજથી પાચે વર્ષ ઉપર દિં ૫૦ મહિનાઈ જસભાઈ, પડિતશ્રી ગદ્દનાનજી મહામહોપાધ્યાય ત્રીગગનગમ નાસ્ત્રી બોદાસ અને ગોસ્વામી શ્રી દેવગીનન્દનાચાર્યજી આદિની પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન ઘર્ષ હતી એનો ઉદ્દેશ એના નામમા સ્પષ્ટવાય છે એ પ્રમાણે ‘નનાનન ભાગત (હિન્દુ) ધર્મ’ નું પુનરુદ્ધિપન કરવાનો છે અને પચે વચ્ચે અવિરોધ માધવો એ એ ઉદ્દેશ પાઠ પાઠના માટે મુખ્ય સાધન છે અને તેથી શક્ય-વશલ આદિ સપ્રદાયોના આચાર્ય અને મન્યામીઓમાંથી વારાફરતી એમદને મેઠા વખતે અધ્યક્ષસ્થાનમાટે પસંદ કરનામા આરે છે પહેલીવાર જ્યારે મુખ્યાકમા એની બેઠક ભરાઈ ત્યારે ગોસ્વામી શ્રી દેવગીનન્દનાચાર્ય અધ્યક્ષસ્થાને મિરાજ્યા હતા ત્યાર પછી મન્ડી આદિ મરણોને લીધે એનું કામ મન્દ પડી ગયું હતું આ વર્ષે અમદાનાદમા એ મન્ડા ભરાયું હતું અને તે વખતે સિદ્ધપુરક્લેનનિનામી સન્યાસી શ્રીમાધનતીર્થને અધ્યક્ષ ભગવામા આવ્યા હતા કેટલાક અનિનાયે કારણોને લીધે અમારાથી એ પ્રસંગ ઉપર અમદાનાદમા હાજર રહી શકાયું નહોતું, પણ વર્તમાનપત્રોમા પ્રસિદ્ધ થએલી હકીકત ઉપરથી અમનય છે કે બેઠક ફોટમદ નીનડી હતી, ‘ડેનિએટા’ ની સખ્યા છેક જૂન ન હતી, સ્થાનિક હિન્દુ પ્રજાનો ઉત્સાહ સારો હતો, અને ‘આની સસ્થાની જરૂર છે’ એમ લોનાગણી ચોતરફ પ્રકટ થતી હતી પરિપદે પસાર કરેલા દરવોમાના ઘણા ખરા બહુ મહત્વના, અને એની ‘મર્થ કારી મડળી’ જેછતી યાયદક્ષતા બતાવે તો પશ્ચિમામે બહુ લાભકારી નીનડે એવા, હતા

પ્રથમ દરાવ આર્યપ્રજાને ધર્મશિક્ષણ આપવા સબન્ધી બીજે, વેદ વેદાન્ત તથા સ્મૃતિ આદિ આર્યવિદ્યાનું અધ્યયન થાય તથા ચોગ્ય પરીક્ષાઓ લેવાય તે માટે એક ભારતીય વિદ્યાપીઠ સ્થાપના સબન્ધી, ત્રીજે જ્યોતિષ-પચાગ-ગણિત સુધાગ્યા સબન્ધી, ચોથો આયુર્વેદ-વિદ્યાને અને મુખ્યાકમા જે ‘આયુર્વેદ-વિદ્યાલય’ સ્થપાયું છે તેને ઉત્તેજન અને મદદ

આપવા સંબંધી; પાંચમો, આર્યધર્મને લગતાં દેવસ્થાન તથા ધર્મસ્થાનના પૈસાની કેટલેક ઠેકાણે અવ્યવસ્થા અને દુર્બ્યવસ્થા જોવામાં આવેછે માટે, એની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા સંબંધી; છઠ્ઠો, યોગ્ય અનાયાશ્રમ સ્થાપવા સંબંધી; સાતમો, કોઈ પણ યાગકર્તા પરધર્મમાં લાઈ જનાર વા લેવરાવનાર વા તે માટે લાલચ આપી તેમ કરવા ઉચ્ચેરનાર વા ખીજ પાસે તેમ કરાવનારને ફોજદારી કાયદા પ્રમાણે ગ્રાહ્યાર કરાવવા માટે ફોજદારી કાયદામાં એક કલમ નાંખવી એમ સરકારને વિનંતિ કરવા સંબંધી; આઠમો, મદ્યપાનનિગેધ, અને નવમો ગો-રક્ષણ સંબંધી—એ પ્રમાણે હતા.

કહેવાની જરૂર નથી કે આપણા સનાતન ભારત ધર્મની અખંડિતતા માટે જે જે પ્રવૃત્તિ થાય તે તરફ આ પત્રને પૂર્ણ આદર હોય જ. આપણો ધર્મ હાલ અવનત દશામાં આવી પડ્યો છે અને એને એના દેદીપ્યમાન સનાતન સ્વરૂપ તરફ વાળવા જે જે ચત્ત થાય તેને આનન્દથી વધારી લેવાની આપણુ પ્રત્યેકની—સ્વદેશહિતૈર્થી અને સ્વધર્માભિમાની જન તરીકે—ફરજ છે. હિન્દુધર્મમાં કોઈ પણ ‘સનાતન’ એવું છે જ નહિ એમ ક્વચિત્ કહેવામાં આવે છે. પણ એ અર્થમાં તો આ વિશ્વમાં પણ ‘સનાતન’ એવું કોઈ છે જ નહિ એમ મદજબ ખતાવી શકાય, અને આ રીતે ઉક્ત આશ્લેષ નહિ જેવો—અકિચિત્કર—અર્થ જાય છે. જેમ વિશ્વમાં અનેક વિવર્ત વચ્ચે એક અનશ્વર સત્ કાયમ રહ્યાં કરે છે, તેમ પ્રત્યેક ધર્મમાં પણ અનેક આકારભેદ વચ્ચે કેટલુંક સ્થિર તત્ત્વ ઝોળખી શકાય છે. દેશકાલાદિના બગાડને લઈ, ધર્મમાં કેટલોક કચરો દાખલ થાય છે, જેને ‘આ કચરો છે, અને તે અધિક કારણથી ઉત્પન્ન થયો છે’ એમ સ્પષ્ટ રીતે નિર્દેશી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, આપણા આચાર્યવર્ગમાં, આપણા બ્રાહ્મણવર્ગમાં, આપણા સન્યાસીઓમાં, આપણાં દેવાલયોની વ્યવસ્થામાં, આપણી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં, આપણી ધર્મને નામે ચાલતી સાંસારિક રૂઢિઓમાં અનેક એવી બાબતો છે કે જે અ-‘સનાતન’ અને દૂર દરવા જેવી છે એમ હરકોઈ કબૂલ કરે. વળી કોઈ પણ ધર્મ એવો નથી કે જેમાં અનેક મતમતાન્તરો ન હોય: જે ભાગ એક મતવાળા પ્રકૃતિરૂપ અને આવશ્યક માને છે, તે અન્ય મતવાળા વિપ્રતિરૂપ અને સાબ્ય ગણે છે, છતાં એ સર્વ મતવાળા અમુકધર્મી જ ગણાય છે. આ સ્થિતિ ક્રિશ્ચન ધર્મમાં છે, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં છે, અને તે જ પ્રમાણે હિન્દુ ધર્મમાં છે. જે ‘વેદનો ધર્મ તે ઉપનિષદનો નહોતો, ઉપનિષદનો તે ભગવદ્ગીતાનો નહોતો’ અને એ રીતે હિન્દુ ધર્મને કોઈ પણ કાયમ-સ્વરૂપ રહ્યું નથી, તો એ જ પ્રમાણે હસસૂત્રો ધર્મ તે પૌલ્લો નહોતો, પૌલ્લો તે ઔગસ્તાધનનો નહોતો, ઔગ-સ્તાધનનો તે ટૉમસ ઐક્યાધનસૂત્રો નહોતો—છલ્લાદિ, છતાં ક્રિશ્ચન ધર્મમાં કેટલુંક અવાતબૂત તત્ત્વ છે એમ સર્વત્ર સ્વીકારાય છે. એ જ રીતે હિન્દુધર્મમાં પણ અનેક ફેરફારોના મધ્યમાં સ્થિર વિરાજતું એવું તત્ત્વ છે કે જે હિન્દુધર્મના અભ્યાસકર્તા જણાયા વિના રહેશે નહિ. અમે ભાં સુધી પણ સ્વીકારીએ કે હિન્દુ ધર્મનું ‘સનાતન’ તત્ત્વ શું છે એ વિષે મતભેદ સભવે છે પણ એટલા ઉપરથી એમાં ‘સનાતન’ એવું તત્ત્વ જ નથી એમ કહેવું તો ભાગ્યે જ ઉચિત ગણાશે. આ વિષયમાં ખરી વાત એ છે કે ભાવાશાસ્ત્રીઓ, સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ, અને પ્રાચીનવિદ્યાશાસ્ત્રીઓ ધર્મશ્રવ્યો તરફ જે દૃષ્ટિબિન્દુએથી જુએ છે તે કરતાં અમુક ધર્મોનુયાયી ધાર્મિક આત્માનું તેમ જ ધર્મતત્ત્વના અભ્યાસકર્તા દૃષ્ટિબિન્દુ જુદું જ હોય

છે. ધાર્મિક આત્માને ધર્મનો સર્વ ઇતિહાસ અમુક ધાર્મિકજીવન માટે ઉપકારક છે, અને એક જ ધાર્મિકજીવનતત્ત્વના વિવર્ત માત્ર છે. અને ધર્મતત્ત્વચિન્તક પણ, વનસ્પતિશાસ્ત્રીની માફક, અનેક આકારભેદમાં એક જ ધર્મવૃક્ષનો પરચારો ઝાળખી શકે છે. માટે દ્રાઈ પણ ધર્મના ગ્રન્થોમાં જૂદા જૂદા મત નજરે પડે એટલા ઉપરથી એ ધર્મના જીવાતુભૂત સનાતન તત્ત્વનો નિષેધ કરવો એ અમને સમુક્તિક લાગતું નથી.

આવું 'સનાતન' તત્ત્વ જે સર્વ માન્ય થઈ શકે એને અનેક ચર્ચાદિકથી બહાર લાવી, એની આસપાસ હિન્દુ પ્રજાનું ધર્મ પરત્વે એક સાધનું, અને આ તત્ત્વ જે અનેક કારણોને લીધે વીસરાઈ ગયું છે તેને આત્મામાં જાગૃત-તેજસ્વિ-કરવું, એ આ 'સનાતન ભારત ધર્મ મહાપરિપદ્' નો ઉદ્દેશ છે, અને હોવો જોઈએ.

જેમ પ્રત્યેક મુદ્દારો તેમ ધર્મમુદ્દારો બે રીતે થઈ શકે છે: દ્રાઈ પ્રતાપી ઉપદેશના ઉપદેશથી, વા અનેક જાતોની પરસ્પર સલાહથી. આ બેમાંનું પહેલું સાધન નધારે સખળ છે, પણ તે ખીજા જેટલું સુલભ નથી. એવા પ્રખળ ઉપદેશ દ્રાઈકે કોઈક વાર જ ભગવદ્ગીતાથી અવતરે છે. પણ પાંચ જણે એકલા થઈ પરસ્પર વિચાર મેળવી મુદ્દરવા તત્પર થવું અને પોતાના બન્ધુઓને મુદ્દારવા ચલ કરવો એ વધારે સરળ સાધન છે. આ ખીજું સાધન જે ગ્રામીન સમયમાં હિન્દુસ્થાનને સુવિદિત હતું પણ જે પાછલા વખતમાં એક્ય અને સંપત્તિ અભાવે અગ્નિત જેવું થઈ પડ્યું હતું-એનું વર્તમાન સમયમાં પુનર્દર્શન થવું જોઈ હરેક સ્વદેશહિતૈયીને આનન્દ થશે. વાચકને સારી રીતે જાણવામાં છે કે અત્યંત પ્રજાના એક્યનો પ્રથમ આધાર, 'ઈન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ' માં પ્રકટ થયેલી રાજકીય મુદ્દારામાટેની પ્રવૃત્તિમાં થયો હતો-ત્યાર પછી એ સંસ્થાને અનુમરી તે તે વિષયનાં 'કોન્ફરન્સ', 'સમાજ', 'પરિપદ્' આદિ ભરી જૂદા જૂદા મુદ્દારા કરવા ચલ થાય છે, અને પ્રકૃત પરિપદ્ આવા જ પ્રકારની એક સંસ્થા છે. 'ઈન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ'ના અગ્રણીઓએ એ સંસ્થાને, પોતાનાં શ્રમ-ખર્ચ-હાથપણ-કાર્યક્ષમતા-અને સર્વોપરિ સ્વાર્થહિનગરી, થોડી ઘણી સફળ અને સખળ બનાવી છે. અને એ જ રીતે પ્રખળ ધાર્મિક આત્માઓ આ પરિપદ્ના કામમાં પડશે તો એના ઉદ્દેશમાં કટલેક કાળે એ જરૂર વિજય મેળવશે. પણ અમે પૂર્વે જણાવ્યું તેમ, અમને આ પ્રવૃત્તિ માટે પૂર્ણ આદર છે-છતાં અમારે મિત્રવત્ દિલ્લગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે જ્યાં સુધી વૈદિક અને પંચાંગનો પણ ધર્મમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે (એ પ્રકારની જ ધાર્મિક વૃત્તિ છે) ત્યાં સુધી આ 'ધર્મ-મહાપરિપદ્' નો વિજય દૂર છે.*

આ બે કારણોને બાદ કરીને બોલતાં, અમે બહુ ખુશી થઈએ છીએ કે આ પરિપદે ઘણાં જ ઉત્તમ કામો હાથ ધર્યાં છે, અને એમાં જો એ ફતેહમંદ નીચડે તો હિન્દુસ્થાન એની 'દાયકારી' મંડળાનો ચિરકાળ સુધી ઉપકાર માનશે એમાં સંદેહ નથી. તેમાં પણ ધર્મશિક્ષણ, ભારતીયવિદ્યાપીઠ, ધર્મશાસ્ત્રવ્યવસ્થા અને અનાયાત્રમ સંબંધી કાર્યો આ પરિપદ્ની બહાર પણ સર્વાનુમતે પસંદ થશે. ધર્મશિક્ષણ માટે હાલમાં બહુ લખાય છે અને બોલાય છે, અને બનારસ સેન્ટ્રલ હિન્દુકોલેજે એ શિક્ષણ આપવું શક્ય છે એમ પોતાના દાખલાથી સિદ્ધ

* સમામાં એક ગૃહસ્થે સંગીત શાસ્ત્ર માટે પણ એક દરવ પસાર કરવાની દરખાસ્ત મંત્રી ઉપરના બે કાર્યોર્તો દીક ઉપહાસ કર્યો હતો.

કરી આપ્યું છે. 'ભારતીયવિદ્યાપીઠ' ની ઉપયોગિતા માટે પણ લાગે 'લિખમત' પડશે. પશ્ચિમ પ્રજામાં ગદ્ય સહીના વચગાળાનાં ૪૦-૫૦ વર્ષમાં 'સાયન્સ' ધર્મે ઉપર થોડો હલો કર્યો નહતો. એવે પ્રસંગે આરંભમાં ફેટલોક દુરાગ્રહ દર્શાવીને પણ આખરે પાદરી લોકોએ 'સાયન્સ'નાં સત્યો-યોગ્ય 'મર્થોદાર્મ-સ્વીકાર્યો, 'સાયન્સ' ક્યાં પોતાની સીમા ઉલ્લંઘે છે અને કેવી રીતે ઉલ્લંઘે છે એ બતાવી આપ્યું, અને ધર્મેની સત્તાને એની પોતાની ખરી મર્યાદામાં પુનઃ સ્થાપી. આ સર્વ તેઓ કરી શક્યા તેનું કારણ એમની વિદ્વત્તા જ હતું. ક્રિશ્ચનધર્મ આપણા ધર્મ જેવો ધર્મગાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના અગાધ લગ્નરથી ભરેલો નથી; છતાં એના ધર્મશુર્યો સર્વ સુધરેલી પ્રજામાં બહુ માન લોગવે છે, તેનું કારણ એમની વિદ્વત્તા જ છે. અમે ઇંગ્લેન્ડે છીએ કે સનાતનભારતધર્મમહાપરિષદ 'ભારતીયવિદ્યાપીઠ' સ્થાપવામાં ફોતેહમંદ નીવડે, અને એનો પૂર્ણ ઉપયોગ લઈ આપણો પ્રાક્ષણવર્ગ એની પ્રાચીન, ધાર્મિક શ્રેષ્ઠતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરે. ધર્મોદ્દયવ્યવસ્થા માટેની ફરિયાદ આજ કાલ ચારે તરફ સંભળાય છે. મદ્રાસવાળા મિ. આનંદચાર્યએ એ માટે સગ્ગત પામે ગિલ પચાર દરાવવા કોરોડો કરી હતી, પણ સરકારે આ બાબતમા હાલ ઉદાસીનતા દર્શાવી છે. આવે પ્રસંગે, લોકમત કાયદારૂપ થઈ પડી આ ધર્મોદા દ્રવ્ય ઉપર દેખરેખ રાખે તો એ બહુ ઇચ્છવા લાયક વસ્તુ છે. આનાયાત્રમ બાબત દરાવ પસાર કરાવતી વખતે 'કાળ' પત્રવાળા મિ. પરાંન્ડેએ બહુ દિમ્મત અને જુસ્સા સાથે જણાવ્યું હતું કે આ વિષયમા આપણો આચાર્યવર્ગ ખાસ કરીને સંદોષ છે. " એક દુઃખ જમાં ૨૫ હજાર લોક પરધર્મમા ગયા તો દસવીસ દુઃખ પડતાં હિન્દુ ધર્મની શી અવસ્થા થશે એ ક'ંપી લેતુ. આચાર્ય અને શુર્યો આ બાબત લક્ષ નહિ આપે તો કેટલાક વખત પછી તેઓ શિષ્યને અભાવે કેના આચાર્ય અને શુર રહેવાના ? " ! ફોનદારી કલમ માટેનો દરાવ પાર પડવાની અમને બહુ આશા નથી. તેમ અમને એ માટે બહુ આગ્રહ પણ નથી. દરેક ધર્મે પોતે બાંધત રહી પોતાનું રક્ષણ કરતુ જોઈએ એમ અમારું માનવું છે. મહાપાન-નિષેધ અને ગોરક્ષા સબંધી દરાવો ન્હાના પણ ઉપયોગી છે.

આ દરાવોમાંના કેટલાક એવા ભારે છે કે એને અમલમાં મૂકતાં ઘણી જ કિંયા અને યોજના સંક્રિતની જરૂર પડશે અને તો ત્યાં સુધી કહીએ છીએ કે એ સર્વમાંથી મહત્ત્વના એક એ દરાવો પણ પાર પડે તો આ સરકારે એનું અસ્તિત્વ પૂર્ણ સફળ કર્યું એમ માનાશે. આમ હોવાથી આ પરિષદ બીજા ક્યા ક્યા અગત્યના સવાલો, ઉપર લક્ષ આપતું જોઈતું હતું એ વિષે અમે બહુ કહેવા માંગતા નથી. તથાપિ પ્રતાપી અગ્રણીને અભાવે 'ભારતીયવિદ્યાપીઠ' જેવી વસ્તુ સિદ્ધ થાય એ વિષે, અમને શંકા રહે છે, અને તેથી અત્રે એટલું કહીએ છીએ કે ઉપરના ફેટલોક ભારે ભારે દરાવો અમલમાં લાવવા આ પરિષદ અમસર્થ નીવડે તો કેટલાંક સમીપવર્તી કળાળાં ક્રોમો હાથ ન ધરવામાં પરિષદ ભૂલ કરી છે. અપણા હાલના ધાર્મિક વર્તનમાં, તેમ જ આપણા સંસાર ધર્મમાં પરાવા-એલો હોવાથી આપણી હાલની સાંસારિક રૂઝિઓમાં, અનેક ખામીઓ છે કે, જ તરફ આ પરિષદે લક્ષ આપવાની જરૂર હતી. હમેશાં રોગનું મૂળ પકડી એના ઉપર ઔષધોપચાર કરવો એ સારો માર્ગ છે, અને એ માટે આ પરિષદે કરેલો 'ભારતીયવિદ્યાપીઠ' માટેનો અમે પસંદ કરીએ છીએ, પણ મળ ઉપરનો ઔષધોપચાર બહુ ધીમું રૂળ આપે અને દરમિયાન રોગીનું ચત્તુ ન થઈ જાય એ માટે, સાવધ રહેવાનું છે. માટે

‘વિદ્યાપીઠ’ દ્વારા ધાર્મિક સ્થિતિ સુધરશે એમ ધારીને અન્ય માર્ગો લેતાં ચટકી પડતું અમને ઠીક લાગતું નથી. જેમ સરકાર માત્ર સ્કૂલો અને કોલેજો સ્થાપીને બેંચી રહે એમાં એની સર્વે ‘ફરજો’ એવું થતી નથી, તેમ ‘આ પરિપદ્ધતિ’ પણ ધાર્મિક અને સાંસારિક વ્યાધિ-ઓના કાંઈ પણ તાત્કાલિક ઉપાય ન લેતાં માત્ર ‘વિદ્યાપીઠ’ સ્થાપે એટલાથી એનું કેરવું જનવાર્ધ જતું નથી. આ સર્વ ખામીઓ છતાં, એણે હાલ જે કામો હાથમાં લીધાં છે એ એવાં ભારે છે કે એટલાં પાર પડે તો પણ ઓં પરિપદ્ધતિ ‘કાર્યકારી મંડળી’ આપણી પ્રશંસાને સંપૂર્ણ પાત્ર થશે. / /

આ રીતે ‘સનાતન ભારત ધર્મ મહાપરિપદ્ધતિ’ ની છેલ્લી બેઠકનું અવલોકન કરી જઈ, છેવટે અમે એ પરિપદ્ધતિ ખરા અન્ત કરણથી જય ઇન્છીએ છીએ, અને આશા ગંખીએ છીએ કે એની ‘કાર્યકારી મંડળી’ આ સાદું સ્પષ્ટ અને સુવિદિત સત્ત્વ સ્મરણમાં રાખશે કે કોઈ પણ સંસ્થાનો જય વાણીવિલાસથી, કે ઉત્તમ ઉત્તમ દરાયો પાસ કરવાથી થતો નથી, પણ એની ક્રિયાશક્તિથી અને તદ્દનુકૂલ સ્વાર્થભાગ, શ્રમ, ટહાપણુ આદિ સાધનસપ્દથી જ થાય છે.

મુખ્યાર્થ ઇલાકાતની જમાખન્દી.

મુખ્યાર્થ ઇલાકાતની જમાખન્દીના પ્રશ્ને ગયા દુકળ પછી કેવું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કયું છે એ સર્વેનાં જાણવામાં છે. મિ. રમેશચન્દ્રજી યોગદત્ત વખત ઉપર પ્રસિદ્ધ કરેલા એક પ્રખ્યાત પુસ્તકમાં જૂદા જૂદા ઇલાકાતની જમાખન્દી સળખી આપણને ઘણી અરાસની માહિતી આપી છે, તથાપિ હાલમાં એ કચ્છમાં પણ આપણા ઇલાકા માટે કેટલીક વધારે ઝીણી ઢંકીકત “J” મહીથી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પત્રમાં એક મુદ્દાએ પ્રસિદ્ધ કરી છે “J” નાં બ-ખાણો અસાધારણ વિદ્યતાવાળા અને કાયમ ઉપયોગના હોવાથી તથા એમાં ચંચેલી વિષય આજકાલ સર્વોત્તમ જરૂરનો હોવાથી, અત્રે એમાંથી બે શબ્દો ઉતારવા અમને યોગ્ય લાગે છે. મિ. “J”એ હિન્દુસ્થાનના બીજા ઇલાકાઓ કરતા મુખ્યાર્થ ઇલાકામાં જમાખન્દીનો ભાર વધારે છે એ વાત સવિસ્તર દક્ષતરી આંકડા ટાંકી બતાવી આપી છે મિ. “J” દેહે છે કે-

(૧) મુખ્યાર્થ ઇલાકામાં જલસાધનવાળો ભાગ (Irrigated area) બીજા બધા ઇલાકા કરતાં ઓછો છે: પંજબમાં એ ૩૨ ટકા છે, મદ્રાસમાં ૨૪ છે, અને આપણા ઇલાકામાં માત્ર ૩ છે.

(૨) મુખ્યાર્થ ઇલાકામાં બેવાવેતરનાળી જમીન (Double cropped area) પણ બીજા બધા ઇલાકા કરતાં ઓછી છે- મદ્રાસમાં એ ૧૦ ટકા છે, પંજબમાં ૧૩ ટકા છે, બીજા ઇલાકામાં એ કરતાં પણ વધારે છે, સારે આપણા ઇલાકામાં પૂરી ૩ ટકા પણ નથી.

(૩) મુખ્યાર્થ ઇલાકામાં ઊંચા પાકની જમીન બીજા બધા ઇલાકા કરતાં યોડી છે: માત્ર ૩૪ ટકા છે, બીજા બધે એથી વધારે છે.

(૪) વાવેતરની જમીનના પ્રમાણમાં મુખ્યાર્થ ઇલાકામાં બીજા ઇલાકા કરતાં હળુ યોડી છે: પંજબમાં વાવેતરની જમીન અહીંયાં કરતાં યોડી છે, છતાં હળની સંખ્યા આપણા કરતાં ખમણી છે, અયોધ્યા અને વાયવ્ય પ્રાન્તમાં ત્રણગણી છે.

(૫) મુખ્યાર્થ ઇલાકામાં બીજા ઇલાકા કરતાં ઘેર પણ ઓછાં છે- હાલ ૧૦૦ વાવે-

તરવાએ એકર માત્ર ૨૫ ટોર છે. આટલી થોડી સંખ્યા બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં બીજી કોઈ દેશો નથી.

મિ. "જ" આપણા ઇલાકાના જૂઠા જૂઠા આંતોની જમાખન્દીના દર વિષે લખતા સ્વજરાત માટે નીચે પ્રમાણે દર બતાવે છે —

(૧) એકર દીઠ જમાખન્દી —

જિલ્લો	એકાણુ જમીન	જમાખન્દી	દર-દી
કેટલાક લાખ એકર ?	કેટલા લાખ રૂપીઆ ?		
સરત	૩૦૬૪	૨૧૦૬	૫—૬—૦
ભરૂચ	૩૦૭૮	૧૯૦૪	૫—૨—૩
ખેડા	૩૦૧૦	૧૫૦૦	૪—૧૩—૫
અમદાવાદ	૩૦૮૨	૯૦૭	૨—૮—૮
પચમહાલ	૨૦૦૦	૨૦૨	૧—૧—૬
કુલ	૧૬૦૬૫	૬૮૦૩	૪—૧—૭

(૨) જમાખન્દીનું માપ,

જિલ્લો-તાલુકો	સાધારણ પાક ઉપર દર	૨ આ. પા.	ડગર વગેરે પાક ઉપર દર. ૨. આ. પા.
૧ ભરૂચ	વધારેમાં વધારે	૬—૮—૬	૬—૨—૦
ભરૂચ	ઓછામાં ઓછા	૧—૪—૬	૭—૧૪—૦
૨. સરત	૫૦	૭—૮—૦	૧૩—૮—૦
ચોરાશી.	ઓ.	૬—૦—૦	૧૧—૦—૦
૩. ખેડા	૫૦	૬—૧૨—૦	૧૧—૪—૦
નડિયાદ	ઓ.	૨—૧૪—૦	૪—૧૦—૦
૪. અમદાવાદ	૫૦	૨—૮—૦	૬—૦—૦
ધોળકા	ઓ.	૧—૨—૦	૪—૦—૦
૫. પચમહાલ	૫૦	૨—૮—૦	૩—૧૫—૦
ઝાલોદ	ઓ.	૧—૬—૦	૧—૮—૦

ઉપરની સઘળી જાણત જોતાં તથા હાલ તુરત જ દુકાળ મોઠો છે એ ધ્યાનમાં લઈ સરકારે આપણા ઇલાકા માટે નીચે પ્રમાણે કરવું જોઈએ એમ મિ. "જ" નો મત છે —

(૧) રિવિઝન સર્વે અને સેટલમેન્ટથી લોડને હાલ મુક્ત રાખતા જોઈએ બીજા પીસ ત્રીસ વર્ષ સુધી જમાખન્દીમાં જરા પણ વધારો ન કરવો જોઈએ આ માટે ઓરિસા આંતરની દાખલો લઈ શકાય એમ છે

(૨) હાલ ચાલતી જમાખન્દીની ફરી તપાસણી કરી, એમાં સારી રીતે મદદો કરવો જોઈએ. ખાસ કરીને શેલાપુર, નગર, ખેડા વીળપુર વગેરે જિલ્લામાં કે જ્યાં દર ખડુ ભારે છે. સેન્ટ્રલ ઓવિન્સીઝમાં હમણાં એ જ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે.

(૩) ખેડૂતોને દેવામાંથી તારવા માટે ખાસ ઇલાજ દેવા જોઈએ

આદ્ય દ્રશ્ય—

‘એક અભેદમાર્ગ-પ્રવાસી’
અલ્પનિક મણિલાલ નશુભાઈ

સુદર્શન.

તત્ત્વી—

પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવ-
એમ. એ. એલએલ. બી.

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૬. અંક ૯.] (માસિક.) [જૂન, ૧૯૦૧.

ભજનમાલા.

(મળેલું)*

ખેતી.

(એક ભજન.)

ભાઈ રે ગગન ધુરત હે અખી ઝરત હે ચમકત વીજ સુદાઈ,
મનપવનકા હુવા ઝક ઝોલા તો ભર રહી મુખ મણુ તળાઈ.મેરે સાધુ પ્રેમપટા ઝુક આઈ,
એસે સત શબ્દ લહે લાગી,
મેરે સાધુ ઇદ્રઘટા ઝુક આઈ. ટેક.

કર્મ ધર્મ એ ધોરી જૂતા, વહેતા ખેત કે માંઢી;

ગુરુગમ ખીજ રખ લે હૃદયે, શબ્દની ગુણુ ભરાઈ.

મેરે સાધુ ૨

જખ મેરો મન કૃપિ સંગ લાગ્યો, અકલકો ઝોરણી બનાઈ;

કુડ સુઝ માંઢીથી કાઢી નાંખ્યાં, ધીરજની પાડ બનાઈ.

મેરે સાધુ ૩

હરદમ હાલ હાલ હરદમ મેં, ઝોર વાંકડી ન્યાયી;

ચિત ઠર ચુવા મન ઠર હડીયા, અકલ જાંગડો ઠેરાઈ.

મેરે સાધુ ૪

કુખુદ્ધિ નિંદા મણુકી સજીવની કરે બ્રમ ભરક બળ ભારી,

સાચા સંત સમજ કે દાંડે પાંચે મલુર ઠેરાઈ.

મેરે સાધુ ૫

એક ગૃહસ્થે પ્રાચીન ભજનોમાંથી મેળવેલું.

પાક્યો પોંક ત્રીવેણીને દોરે સુમતા રખવાળણુ આઈ,
 કુણુદિ ચરકલીકું અલગી ઉગઈ ગુરુમ તાલ બનઈ. મેરે સાધુ ૦ ૬
 વાચું ખેતર હેતસે નીપળયું કણુ નીપળ મરે આઈ,
 લખમે લાભ સવાયો લીધો પ્રેમસે પૂરણુ પાઈ. મેરે સાધુ ૦ ૭

કુંજગૃહે ભ્રમરાવલિ.

(મળેલું.)*

માલિની વૃત્ત.

ગુણુ કદર્થો સમાના સ્યામ પોરાક વાળી, ધનસમ ધનકુંજે ખેસતી પદ્મદાસિ;
 મદન નરપતિની નીસરી હોય સેના, પુરહર જય માટે કે તપઃખંડને વા ! ૧
 વિજય કરિ ઉમંગે સ્વામિનો નિજના દે, વલપતો તરુકુંજે સુદના તીવ્ર ચાકે;
 કુસુમમધુ સુમાને ચિત્તને શાંતિ દેતી, સમર-સમય કેરી દે કથા તે કહેતી !! ૨
 પ્રિય તરુવર અ કે હુંકલી વહિનારી, ધરિ જ તતુ વિભાગે પુષ્પપંક્તિ રૂપાળી;
 તદુપરિ અસિકેરી ખેસતી મુગ્ધપ્રેણિ, કુસુમમય રચેલી હોય ! શી દેશવેણી. ૩
 વિકસિત અથવા એ વૃદ્ધના કંઠ બાત્રી, રતિપતિ ગુણુ ગાતાં હવેથી ચિત્તરાજ;
 નજર મહિન કાની નીચ અંગે નચાલે, ભ્રમર તિલક કીધું ? ! એ નિમિત્તે શું ખામે. ૪
 ક્ષિતિપતિ વિધિનોતો આરિ આરામ લેશે, મન હરણુ વસંત પ્રેમથી કુંજ દેશે;
 સમર્થ તરુવરોએ એમ કે શિષ્યપુદ્ધિ, ભ્રમર કુસુમ મિશ્રા નિર્મિ !! ચિત્રાવલી શાં. ૫
 નટવર અથવા કે ખેસતા ગોપવંદે, રસિક મુરલિનાદે ગાન ગાતા મુકુદે;
 સ્ફટિક નૌલ મોલુની માલ પુષ્પાગ્રિભેદે, વિગુણુ રમિ ! વિધિયે પ્હોરવાને પ્રભેદે, ૬
 દલ મૃદુલ લતાનાં સુગ્ર પુષ્પો વિકાસિ, તરલ ભ્રમરપંક્તિ મધ્યમાં કે પ્રકાશી;
 મુરનદો યમુના ને બલકન્યા ન જાણે મિલિત યઈ ! પ્રયાગે એમ આભાસ આણે ! ૭
 વિજય ધન વને કે નિર્મિ ! શી વેદશાળા, વિવિધ વિધિ કૃતિયે ને અલિરૂપ ખાવા;
 ધ્વનિ, રસ, લય સાથે સર્વદા શાંત ગુંજે ! પદન વિધિયો જાણે સામના મંત્ર પુનઃ. ૮
 મુદિત મન સુદક્ષે, શાંત શિષ્યો બનીને, શ્રવણુ કરિ ઉતારે ! સ્વાંતરોમાં ધ્વનિને;
 અલિકુલ રસરાગો ગાઈ જાણે વિરામે, અતિરવ મિપથી એ વૃદ્ધતું ગીત જામે ! ૯
 મધુર રસિક ગાને દિગ્વધૂને હસાવે ! પ્રતિભટપણું તેથી કિત્તરોમાં જગાવે !
 ફણિ હરિણુ ગણોતિ દૂરથી ખેચો લાવે ! મુજબ હૃદયમાં કે પ્રેમ જાઓ જમાવે ૧૦
 ગુણુનિધિ, અલિયો ! છો ધન્ય હવિત ખ્યારા, વિગુણુ શશિ સમાધી તો દિસોછો રૂપાળા;
 ખચિત ગુણુ રસગે સ્યામતા ના નિહાળે, ગુણુ વિમુખ જડો તે રૂપમાં સર્વે હારે !!! ૧૧
 નમન કર વિનાનો પંથુ કે સ્યામ હોય, તદ્વપિ ગુણુસમાજે સદ્ગુણી એજ રહોરે,
 બક વિમલ વખોડે ! સ્યામના કોકિલાની, (પથ) મધુર ગીત સભામાં પામશે ! ! એજ ગ્યાનિ. ૧૨

સર દીનશા માણેકજી પેટિટનો સ્વર્ગવાસ.

આ મહાન પુરુષ અમુક સદ્ભાવનાના એક ઉત્તમોત્તમ ઉદાહરણ હોવાથી એમના સ્વર્ગવાસની અત્રે નોંધ લેવી આવશ્યક છે. 'દ્રવ્ય ક્રમાધને ખગ્ગી નાણુનાર' આ પુરુષનું જીવન આપણા પ્રાચીન વૈશ્યધર્મનું જલ્દ સારું દર્શાવતું છે. આ ગરીબ દેશમાં જોણે લગભગ અધકાદિ દ્રવ્ય સર્વ પ્રધારના દાનમાં—બૂખ્યાને અન્ન, દર્દીને દવા, અને વિદ્વાનને આશ્રય આપવામાં—વાવડું છે, એનું પવિત્ર નામ આ લોકમાં ચિરકાળ સ્મરણમાં રહેશે, અને એનો ઉદાર આત્મા પરલોકમાં પરમનૃસિમાં વિગજશે.

શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીનો સ્વર્ગવાસ.

આપણા હિન્દુસ્થાનના જૂના તારાઓ એક પછી એક ખરના જાય છે. શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી જતાં, આપણો જૂનો એક નરવીર ગયો છે. એ પુરુષ હિંમતનું એક અનુપમ દર્શાવતું હતા એમનું નામ એક તરફથી એક અતિ-લબ્ધસ્પદ લક્ષીકૃતનું અમળું કાગે છે, અને બીજી તરફથી 'આવા અતુલ હિંમત અને શક્તિવાળા પુરુષો આપણા દેશમાં થાય છે.' એમ અભિમાન કરવાનું કારણ આપે છે. એમના સદાગ્રહ અને હિંમતની પૂરેપૂરી કેલ્પના થવા માટે, ખ્યાસ સાઠ વર્ષ ઉપરના શ્લોકમતની વિપરીત સ્થિતિ સ્મરણમાં લાવવાની જરૂર છે. કેઈ કહેશે કે 'મહારાજા લાઈબ્રેરી કેસ' માં સાહેદી પૂરી આપણા ધર્મ ઉપર એમણે તિરસ્કાર ઉપજાવ્યો; અમે કહીએ છીએ કે એક ધર્માચાર્ય પોતાના ઉપદેશથી ધર્મવૃદ્ધિમાં જોડાઈ સાહાય્ય આપે તેટલું વા તે કરતાં પણ અધિક સાહાય્ય આ પુરુષે એની પવિત્ર જુબાનીથી આપ્યું છે. એના વીર આત્માને વૈકુંઠવાસ હો !

“ દેવાસુરસંગ્રામ.”

ભક્તિને મોરચે ભડ ઢોક આંગમે,
રજુસંગ્રામે પદ ઢોક રોપે;
સસતણું પારખું જુઓ જ્યારે સામજો,
દુઃખ સુખ નામે મરની । દૈવ ઢોપે. ભક્તિ ૦ ૧

પ્રથમ સતયુગમાં પ્રહલાદને પીડિયો,
ભીડિયો થ'લ તે લોહ તાતો;
(તોયે) ધીરનવ ધડકિયો [બચથી નવ ભડકિયો],
યડકિયો ગેપ ત્રેલોક્ય જતો. ભ ૦ ૨

મોરખજને વેરતાં મે'ગ નાતી મા'વને,
ઝેર આણ્યુ તે બધી જગત જાણે;
કહો શિર ઉપર કરવત મે'લાવિયાં,
એટી ઢોગ દીકરો ને વહુ બેય તાણે. ભ ૦ ૩

ગહેર છોડી ચાલિયાં મેલ્યાં મંદિર ને માળિયાં,
રાણી શેહીદાસ ને હરિશ્વર રાગ;
ભક્તિને કારણે સ્વપચ ને બારણે,
નરપતિ નીર બર્ધુન મેલી માગ. ભ ૦ ૪

બળી સાચે છળ ક્યો, વામન યજ્ઞ પરવયો,
આગળ આતી કરગયો ભૂમિ માગી;
શુક્રાચાર્યે વારિયો તોય હૈમેથી નવ હારિયો,
રાખિયો ધર્મ ને તન લાગી. ભ ૦ ૫

પાંડવ પશુ ગ્રહી રહ્યા, અસામર્થ યજ્ઞ રહ્યા,
હતા સામર્થ પશુ વચને આપ્યા;
સતીતણાં ચીર હર્ષાં પાંચે વન પરવયાં,
દુષ્ટ દુર્મોહન મોહનમાં મા'લ્યા. ભ ૦ ૬

કરજુ પાસે જાયવા કૃષ્ણજી આવિયા,
વિકૃતે વિપ્રનું રૂપ લીધુ;
બાણુની સજ્જા કરી તેણે સમે આપ્યા હરિ,
રક્ત ધોઈ રેખુંનું ઘન લીધુ. ભ ૦ ૭

સમન ને મેજન બે સંતા આલયુ.
મોટી દશામાં જેણે મન ગાળ્યા;

અસલ આવી ધણી તે સમે આવી બણી,
શીશ અર્પણ કરી મત પામ્યાં.

ભ૦ ૮

રોક સગાળને બાળ વેધાવિયું,
ધણી પધાર્યાજ એ ધર્મ ભેવા,
નરને નારી મળી ખાંડવા બેઠાં વળી,
કો, સલવાદી બેમે કેમ રોવા

ભ૦ ૯

ચોરાસી મતમાં સલ એમ પાળું,
તો ચાર જુગમાં તેને કાણ લોપે;
બોજલ ભક્તિનું રૂપ બહુ ભાતનુ,
આ લોક પરલોકમાં એજ ઓપે

ભ૦ ૧૦

સોજો.

જે વીર પુરુષો રધિરની તૃણાથી નદિ પણ સ્વદેશ ખાતર રણયુદ્ધમાં પ્રાણ હોમે છે તેઓને ધન્યવાદ હો. એમની ઉત્તમલ જ્ઞાતિ જગતને પાવન કરનારી છે, સ્વાર્થભાગનો ઉપદેશ આપી સર્વાત્મબાવ તરફ દોરનારી છે. તથાપિ એમના પવિત્ર ધર્મને જગપણ ન્યૂન દર્શાવ્યા વિના, આપણે કહી ગઈશું કે આ સ્વયં રણસંગ્રામ કરનાં અનેદગ્ગો વિદ્ય એવો મુશ્કેલ રણસંગ્રામ મનુષ્યકલ્પમાં વારંવાર આભ્યાં કરે છે, અને તે સ્હેલાઈથી દૃષ્ટિગોચર થતો નથી તો તેમાં એક કારણ એ છે કે, શ્રુતિ કહે છે તેમ આપણી દ્રષ્ટિયો પહેલેથી જ “પગડ”-મુખી નામ બહિર્મુખી બની રહી છે; અને અન્તર્મુખી શ્રુતિ કયાં વિના આધ્યાત્મિક અધ્યાત્મો નજરે ન પડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ ઉપરાંત, આમ થવાનું એક બીજું કારણ પણ વિચાર કરતાં સમજાય છે. અનેક પૂર્વ જન્મની આસુરી મંપને આપણા આત્મા ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય એવું તો જગજગત સ્થાપી દીધું છે કે જો કોઈ વાસ્તવિક રીતે એ પોતે જ ગાદીનો ધણી છે છતાં એ વાત બહી જઈ એ આસુરી સંપત્તે વગ ચર્ચ રહેવામાં જ પોતાની કૃતકૃત્યતા સમજે છે! ખરેખર, આપણાં આંતર ઝૂંઝો લગભગ નદિજેવાં જ પ્રતીત થાય છે, પણ તેમ થવાનું એક કારણ આપણું અજ્ઞાન, આપણી અધમતા, આપણો પારતત્ત્વમાં માનેસો ખોટો આનન્દ એ જ છે.

યુદ્ધ કરતાં શાન્તિ બેસાડે વધારે સારી, પણ તે ‘સામ્રાજ્ય’ની-પરમાત્મરૂપે સંસ્થિત આત્માના સ્વરાજ્યની-શાન્તિ હોય તો જ. યુદ્ધની રિયતિ આ શાન્તિ કરતાં ઉતરતી; પણ ‘આસુરી સંપત્તિ’ ને શરણે પડી રહી, અનાત્મબાવમાં ડૂબી જઈ ને શાન્તિ મેળવાય છે એના કરતાં તો આ યુદ્ધ સદૃશમણું સાકં. આ રીતે આત્માની ત્રણ સ્થિતિઓ છે, જેમાંની પહેલી હેલીના જેવી દેખાતી પણ વસ્તુતઃ એથી તદ્દન જુદી જ છે—

(૧) પારતત્ત્વરૂપ શાન્તિ

(૨) યુદ્ધ.

(૩) સ્વાતત્ત્વરૂપ શાન્તિ.

* “પરાશ્ચિ જ્ઞાતિ વ્યતૃણત્સ્વયંમૂ” ઉપાનિષદ.

આં વાત આપણા અન્તરૂમાં વારંવાર મનન કરી દ્રઢાવવા જેવી છે કે આપણો વેદાન્ત-સિદ્ધાન્ત ગમે તે રીતે ગમે તેવી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો નથી, પણ આસુરી સંપત્તિ સાથે યુદ્ધ કરી, જય મેળવી, સ્વાનન્વયરૂપ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. સર્વ પુરાણો સમસ્ત મહાભારત અને ત્રિશેષે કરો ભગવદ્ગીતામાંથી આપણને એ જ ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય છે.

પુરાણોમાં “દેવાસુરસંગ્રામ” એ મુખ્ય વર્ણનનો વિષય છે. હુંકામાં આ કથા આ પ્રમાણે છે:—યુગ નામે દૈત્યોનો રાજા છે, અને એની સાથે દેવોના રાજા ઇન્દ્રનું યુદ્ધ પામ છે. દંધીયઋષિના અસ્થિનું વજ્ર યનાવવામાં આવે તો એ વજ્રથી યુગાસુરને મારી શકાય એમ જણાતાં, ઇન્દ્ર દંધીયઋષિ પાસે જઈ એમનાં અસ્થિની ભિક્ષા માગે છે. સ્વાર્થ-લાગતી મર્તિરૂપ એ મહર્ષિ પોતાનો દેહ સજી દે છે, ઇન્દ્ર એમના અસ્થિનું વજ્ર બનાવે છે અને એ વજ્રથી યુગાસુરને મારે છે; વંશી ઇન્દ્ર અને દૈત્યોના યુદ્ધમાં ઇન્દ્રને પગે પગે વિજયની મદદ લેવાની જરૂર પડે છે, અને એની મદદથી જ એ દૈત્યો ઉપર જય મેળવે છે.

અત્રે ‘દેવ’ અને ‘અસુર’ - એ આપણી શુભ અને અશુભ વૃત્તિઓનાં રૂપ છે એ તો સર્વવિદિત છે પણ એ દૈવાસુરસંગ્રામની વિશેષ હકીકતમાં ઉતરતાં, દેટલોક વધારે ઝીણો ખોખ મળી શકે છે, જે વિચારવા જેવો છે. યુગ અને ઇન્દ્ર વચ્ચેનું યુદ્ધ એ આવરણરૂપ અજ્ઞાન અને છવાતા વચ્ચેનું યુદ્ધ છે. સ્વાર્થલાગ (દંધીયઋષિ) વિના પાપ

આ પ્રકારની આધ્યાત્મિકઅર્થપદ્ધતિ કપોલકલ્પન છે એમ કોઈ કહેશે. પરંતુ એમ કહેનારને એટલું ધ્યાનમાં લેવા વિનંતિ છે કે-યારકમુનિની પણ અગાઉ એ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી, અને એ ટૂંચી (working hypothesis) થી ઘણાં તાળાં ઉધરી જાય છે-ઘણી અસ્ત્રાભાવિક લાગતી વાતો સ્વાભાવિક થઈ જાય છે. આ રીતે આધ્યાત્મિક સત્યો પ્રતિપાદન કરવાની રીત અસારે આસતી પાશ્વિમાલ કેળવણીની અસરમાં આપણને ગમે તેટલી વિચિત્ર લાગે, પણ એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે પ્રાચીનકાળમાં એ સવેત્ર રહે હતી એમ જગત્પતા પ્રાચીન ગ્રંથો નોતાં જણાય છે. ‘ક્રિશ્ચનથિઓલોજી’ ના અભ્યાસકોષ પણ સાક્ષી પૂરી શકશે કે આ પદ્ધતિનો એમાં સારી પેઠે ઉપયોગ થયો છે અને થાય છે, અને તે સ્વીડનબોર્ગ જેવાના પંથમાં જ નહિ પણ ઇંગ્લેન્ડના ‘સ્ટેટચર્ચ’ માં પણ. ટેનિસન વગેરે કવિઓએ પણ એ સ્વીકારી છે. શેક્સ્પીઅરનાં નાટકોની ખરી મહત્તા પણ આ પદ્ધતિને અનુસરતાં જ સમજાય છે. સર્વને સુવિદિત છે કે એનાં પાત્રો એ સ્ત્રી-પુરુષ જ નથી પણ મૂર્તિમન્ત ભાવો છે; એનાં નાટકો એ સ્થૂલ વ્યવહારનું વર્ણન નથી, પણ આધ્યાત્મિક સત્યોનું પ્રલક્ષીકરણ છે. અને એ જ રીતે મહાભારત પુરાણો વગેરેનું પણ છે. જરૂર માત્ર એટલી જ છે કે જેટલા માન પ્રેમ અને આદર પૂર્વક પશ્ચિમ પ્રજાઓમાં શેક્સ્પીઅરનો અભ્યાસ થાય છે તેટલા જ માન પ્રેમ અને આદરપૂર્વક આનો અભ્યાસ થવો જોઈએ. અત્રે એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે જ્યાં જ્યાં શ્લેષ કલ્પી એ અર્થ કાઢવા એમ અમારું કહેવું નથી: એ રીતે તો બહુધા કપોલકલ્પના જ- ઉપજવા સંભવ છે. પણ અન્યક્ષેત્રોના ભાવમાં તનમય થઈ ઉતરી જતાં, કોઈક એવો અપૂર્વ પ્રકાશ સર્વત્ર વ્યાપી રહે છે કે જેણે કરી સ્થૂલ દૃષ્ટિને અગમ્ય એવા નિગૂઢ ભાવો હસ્તામલકવત પ્રલક્ષ દેખાવ છે. આ પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવો એટલું જ અત્રે વક્તવ્ય છે.

(જન) નો નાશ સંભવતો નથી એટલું જ નહિ પણ વિશેષમાં, 'ઇન્દ્ર' (જીવાત્મા—સ્વન્દુ, જન્મ ઉપરથી, જેના ઉપરથી વળી 'ઇન્દ્રિય' રાજ્ય પણ થયો છે) 'વિષ્ણુ' (નિર્વ્યાપક, પરમાત્મા, વિશ્વ ધાતુ ઉપરથી) ના સામર્થ્ય થકી જ 'જન દૈવ' (દો ખંડ-કરો કરવો, અને વૃ-આચ્છાદન કરતું ઉપરથી ખંડ-દ્વૈતભૂદિ-જન્ય આપરણુરૂપ અગ્નિ, પાપવૃત્તિ) નો સંહાર કરવા શક્તિમાન થાય છે. કારણુ સ્પષ્ટ છે. આત્મામાં કાંઈ પણ બ્રહ્મભાવ પ્રકટે સારે જ એ અગ્નિ-પાપ-ઉપર જ્ય મેળવી શકે છે. જીવાત્મા ક્ષણવાર પાપ સ્થાને ઉભો રહે પણ ત્યાં સુધી એમાં હવભાવ-અહંભાવ-કામભ છે, અને સર્વાત્મભાવ આવ્યો નથી, ત્યાં સુધી પાપને સંહારવા એ અશકત છે. અદ્વૈતભાવના એ જ એક એવો મન્ત્ર છે કે જેવડે પાપવૃત્તિ ઉપર ખરેખરો જ્ય મેળવાય, અને એને મૂળમાંથી ઉચ્છિન્ન કરી શકાય. હુંકામાં 'ઇન્દ્રમાં' 'વિષ્ણુ' પ્રકટાવવા, પાપ સ્થાને યુદ્ધમાં ઉતરનાર આત્મજગવાળા જીવમાં સર્વાત્મભાવ ઉપગમવો એજ 'આસુરી સંપદ'ના વિનાશનું ખરૂં સાધન છે.

મહાભારતની કથા પણ આજ સુધી રૂપક છે. 'ધૃતરાષ્ટ્ર' રૂપ અન્ધ અગ્નિ આપણા આત્માનું 'રાષ્ટ્ર' (રાજ્ય) 'ધારી' (પકડી) બેઠેલો છે. પરંતુ એ એકલો કાંઈપણ કરવા સમર્થ નથી. 'દુર્યોધન' એ અગ્નિ-જન્ય પ્રજા પાપાત્મક ભાવ છે, અને એ 'આસુરી સંપદ' નો રાજા છે. જેમ એક પાસા 'ભીમ'રૂપ અતુલજનવાળો આત્મા એને 'સુયોધન' નામે સંબોધે એ ઉચિત છે, તેમ બીજી પાસા વિષ્ણુ અસંખ્ય જીવોને તો એની સાથે યુદ્ધ કરતું અતીવ કઠિન હોઈ એનું નામ 'દુર્યોધન' પડે એ યોગ્ય જ છે. વળી અત્રે એ પણ સમજવા જેવું છે કેવલ 'દુર્યોધન'રૂપ પાપ એ, 'યુધિષ્ઠિર'રૂપ આત્માની સ્થિર ધર્મભૂદિ, 'અર્જુન'રૂપ ઉન્નતજન શુભ, 'ભીમ'રૂપ પ્રૌઢજન અને 'સહદેવ-નકુલ'રૂપ કૌશલ્ય સ્થાને ક્ષણવાર પણ ટકી શકવા અશકત છે. સ્થાના યુદ્ધમાં ઉતરવામાટે એને દૈવી પ્રકૃતિવાળા પણ ભોગવાએસા વા અતિ દયાથી દોરાએલા એવા કર્ણ-દ્રોણ-કીર્માદિકની જરૂર પડે છે તાત્પર્યે કે પાપ પણ સદ્વૃત્તિની મદદ લાઈને જ પોતાનું યોદ્ધાપણું કામ કરી શકે છે આપણી આસપાસ તેમજ આપણા અંતર તરફ નજર ફેરવતાં જણાય છે કે અનેક દુઃસચાર સદાચારને બદલે વા સદાચારની સાથે ભગીને પ્રવર્તે છે. પણ આખરે કૃષ્ણભગવાન રૂપી પરમાત્માના સાદામ્પથી શુભવૃત્તિઓ અશુભ વૃત્તિઓ ઉપર જ્ય મેળવે છે, અને આ રીતે મહાભારતનું યુદ્ધ સત્પક્ષના વિજયમાં પર્વવસાન થાને છે આખાં આખાં અસંખ્ય રહસ્યો ખંડવકૌરવના યુદ્ધરૂપે આ મહાન અન્ધ-માંથી રૂકુરી આવે છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો પણ સ્પષ્ટ એ જ ઉપદેશ છે. અર્જુનરૂપી ઉન્નતજન પણ અપૂર્ણ સમજણવાળો આત્મા યુદ્ધને પ્રસંગે ઉદ્ધસીન થઈ બેસી રહેતું યોગ્ય ધારે છે. વેદાન્તાના અધ્યાત્મી પ્રતિપક્ષીઓ તથા કેટલાક સારા પણ બાન્ધ વેદાન્તીઓ પણ આ રીતે જ ઉદ્ધસીનતાને વેદાન્તસિદ્ધાન્ત સમજે છે. અર્થાત્, 'ભલે કદાચિત્ પાપ થઈ જાય, એથી મને શું ?' એમ ધારી પાપની રહામે-ન થતાં પાપની ઉપેક્ષા કરવામાં, પાપનો વિન્યાય થતો હોય તો તેમાં પણ ધૃષ્ટાપત્તિ માનવામાં, વેદાન્તસિદ્ધાન્તનું અનુસરણ થતું માને છે. પણ વસ્તુતઃ એવો વેદાન્તસિદ્ધાન્ત જ નથી એમ સમજાવવાનો જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણભગવાનનો આશય છે. 'કૌરવો ભલે જીતે'—અર્થાત્ પાપ ભલે

અર્થાત્, પૂર્વે જે ચાનના સાધનબૃત્ત ગુણો પ્રયત્ને કરી ઉત્પન્ન કરાય છે તે જ સ્થિતિ-પ્રયત્નમાં લક્ષણરૂપ થઈ સ્વભાવતઃ રહે છે.

પણ આ દશા પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં અસંખ્ય 'રણો' લડવાનાં છે; અને તે બોલે કહે છે તેમ 'ભક્તિને મોરચે'—અર્થાત્ પરમાત્મા પ્રતિ નિરતિશય પ્રેમ ખાતર—લડવાનાં છે; તે પણ જેમ તેમ શિથિલતાથી નહિ, પણ રણસંઘ્રામમાં 'પદ રોપી'ને લડવાનાં છે. એ રણમાં અસંખ્ય દુઃખો આવવાનાં, અનેક પ્રહારો સહન કરવાના, અમાપ રુધિરની રેલ ચાલવાની, પણ એથી શું ? 'મરની દેવ કાપે'; એ તો મુખદુઃખ આપ્યાં માનવે જ નથી; એની એ વીરને લેશ ભાર પણ દરકાર નથી. એ 'રણો'થી વિમુખ થવું એ કાયરપણું છે, એમાં 'આંગમયું'—જંપલાવું—એ 'બડવું' કામ છે.

"In the world's broad field of battle,

In the bivouac of life,

Be not like dumb driven cattle,

Be a hero in the strife."

Longfellow.

ઈંગ્લેન્ડનાં ગામડાં તથા કસ્ટોમ્સ.

(મહેશ્વ.)*

ઈંગ્લેન્ડની અંદર પગરસ્તે મુસાફરી કરનારને લાંબાં ગામડાંઓનો દેખાવ નજરે પડ્યા વિના રહેશે નહિ, હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંઓ ધેરી રસ્તાઓથી કંઈક દૂર હોય છે, અને તેમાંનાં ઘરો અનિયમિત રીતે એકઠાં ગમે તેમ ગચ્છમક્ષાની પેઠે આવેલાં હોય છે. તેની આસપાસ કેટલીકવાર માટીની બાંત હોય છે અને એ સર્વ ઉપરથી જાણાય છે કે ત્યાં પરદેશીઓનું આવવું લોકોને પસંદ ન હોય. ઈંગ્લેન્ડમાં તો એથી કેવળ ઉલટું જ હોય છે. હાં તો ધેરી રસ્તો સીધો ગામની આરપાર આવ્યો જાય છે, અને તેમાંનાં - ઘણાંખરાં ઘરો એ રસ્તાની બંને બાજુએ સ્થાપનામાં હારખંધ આવી ગયેલાં હોય છે. એ ઘરોના આંગણમાં રસ્તા ઉપર બગીચાઓ હોય છે, અને રસ્તો તથા એ બગીચાંની વચ્ચે પ્હોળી ઘાસવાળી જમીનની પટ્ટી હોય છે. તેમાંનાં ઘણાં ખરાં ઘરો ખુપડાં હોય છે, અને એકંદરે તેઓ સુઘડ અને સુખકર દેખાવાનાં હોય છે; પરંતુ એનો આધાર ગામઘણીને માથે હોય છે, અને કેટલાક ગામઘણીઓ એને જરાજર સમરાવતા નથી પણ ખરા.

એ ગામોમાં એક કે બે દુકાનો હોય છે અને કેટલીક સરાહો અને પીઠાં પણ હોય છે. જ્યાં વેચાતી ઝીંજોમાં મુખ્ય જવનો દારુ (બીયર) હોય છે. મજુરો પાસે આ દારુ ખરીદવા બેટલું નાણું હોવું નથી, અને તેમ છતાં હાં આટલી બધી દારુની દુકાનો હોય છે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. વ્યસન એ સારી વસ્તુ નથી, પરંતુ ગામડાંની દ્રષ્ટી

* એપ્રિલ માસના બાંભળે એડ્યુકેશનલ રેકૉર્ડમાંના એક લેખનું ભાષાન્તર કરનાર શ. શ. અમનરાય સિવશંકર.

ફકાનો સામાન્ય રીતે હલકી જગો જેવી હોતી નથી. તે મજુરોને મળવાનું એક રથળ હોય છે, પરંતુ આનું કુલ વ્યસન કરવાની એમની સ્થિતિ હોતી નથી. ધર્મારત જૂની પથ્થુ એક ચોરસ મિનારાવાળી હોય છે અને તેની આસપાસ કંજરસ્તાન હોય છે તેમાં ઘણા કાળથી મડદાંઓ દટાતાં આવે છે. રવિવારે આદિ જે વાર પ્રાર્થના થાય છે અને તેમાં ગામના ઘણાખરા આખરદાર ભોડા આવે છે. આ દેવળની પાસે અને તેની સાથેજ એક નિશાળ હોય છે તથા પાદરીનું એક ઘર હોય છે. ગામની બહાર ખેતરોમાં ખુપકું ઉંચું કરવામાં આવેલું હોય છે. ખેતીની ઘણીખરી જમીન ખેતરમાં રોકાયેલી હોય છે. અને સાધારણ ખેતર છસો એકર સુધીનું હોય છે. અમુક વર્ષની બંધણીથી આ ખેતર સાંધી આપવામાં આવે છે, અને તે થલે બાગે એક જ કુટુંબના હાથમાં લાંબા વખત સુધી રહે છે. ખેતરની બરોબર મધ્યમાં ખુપકું હોય છે, તે દેખાવકું અને સ્વચ્છ હોય છે, તેની આસપાસ બીજાં ખુપડાંઓ અને ખડની ગંજાઓ હોય છે. ખેતરની અંદર આશરે ૫-આસ એકર જમીન રોકવામાં આવે છે, અને તેમાં વાવેતર ફરતું ફરતું કરવામાં આવે છે, એટલે કે એક વર્ષે ઘઉં વાવે છે, તો બીજે વર્ષે બટાટાં કે ટર્નિપ વાવે છે, ત્રીજે વર્ષે જવ વાવે છે, તો ચોથે વર્ષે વળી ખડ વાવે છે. ઘણી ખરી જમીન પૂરતી ફલક્રુપ હોય છે, અને સાઈ ખાતર વાપરવાથી સારા મોલ આપે છે, તો પથ્થુ પરદેશમાં હાલમાં જે ઉપજ થાય છે તેની રકામે ખેડૂતને હરીફાઈમાં ફતેહ મળી શકતી નથી. દાખલા તરીકે ઇંગ્લાંડમાં ઘઉં અમેરિકાથી આવે છે. લાં જમીન વગરભાડે મફત આપવામાં આવે છે, વળી તે કુદરતી રીતે ફલક્રુપ અને વિસ્તીર્ણ ખુલાં મેદાનોવાળી હોવાથી સ આ કામના ઉપયોગની કરકસર બની શકે છે, આથી કરીને ઇંગ્લાંડમાં ઇસ્કંડના જ ઘઉં કરતા અમેરિકાના ઘઉં વધારે સોંધા વેચાય છે. આમાં સુધારા યર્ષ શકે, પરંતુ હાલમાં તેવું કંઈ બની શકે તેમ જણાતું નથી. અંચળ અને ઉચ્ચી માણસનું ધ્યાન ખેતીને ધંધા આકર્ષે તેવું નથી, અને તેમાં હાલની સાયન્સ કે વ્યાપારની પદ્ધતિઓથી કંઈ સુધારો થતો નથી. જમીન ઉપર કરવામાં આવતા શ્રમનો બટલો બહુ થોડો મળે છે. બહુ મહેનતુ માણસ હોય તો તે ગામ છોડી જતો રહે છે કે શહેરમાં વસે છે. આથી કરીને ગામડામાંનું છવન વ્યાપારિક રીતે ઉત્સાહરહિત અને આળસુ યર્ષ ગયું છે. ઘણાં વર્ષોથી આમ ચાલતુ આવ્યા છતાં તેની કર્શી દરકાર કરવામાં આવતી નથી, તો પથ્થુ હાલમાં તેનાં પરિણામો તરફ ધ્યાન ખેંચાવા લાગ્યું છે, અને તેને માટે પગલાં લેવાવા આંશાં છે. હાલમાં ખેડૂત પોતાના લાભ અર્થે થોડી જમીન ખેડી શકે તેવું થયું છે, અને નીમતાણો (allotment) કહે છે; અને પેરીશ- કૌન્સીલ આકટથી કરીને તેના પોતાના ગામના કામો ઉપરની સત્તામાં તેને કંઈક ભાગ મળેલો છે. તો પથ્થુ આ પગલાંની અસર બહુ થવાની નથી, પથ્થુ એટલું માત્ર એથી ઠીક છે કે પ્રજાને એ વિષયની ખામીની માહિતી તથા તે સુધારવાની ઇચ્છા ધર્ષ જણાય છે.

* ૧૮૪૬ માં (જ્યારે પરદેશી અનાજ માયેની જકાત કાઢી નાંખવામાં આવી સારે) ઘઉંની કીમત ૧ ક્વાર્ટરે ૬૦ શિલિંગની હતી, તે હાલ (૧૮૫૯માં) આશરે ૩૦ શિલિંગની છે.

* કેટલાંક પરગણાંઓમાં બદલો અઠવાડિયે નવ શિલિંગ જેટલો માત્ર મળે છે; અને કેટલાંકમાં (કારખાનાંવાળાં નગરોની સમીપમાં) બદલો ૨૦ શિલિંગ ઉપર મળે છે.

એ જ વખતે વળી માલુસ ૭૬ ઑંસ (૧૯૦ તોલા) પાણી, આશરે ૨૪ ઑંસ (૬૦ તોલા) કાર્બન ડાયોક્સાઇડ તથા પ્રોટીડ મેટાબોલિઝમ (proteoid metabolism)- નો નકામો કચરો આશરે પોણા ઑંસ (એ તોલા), પેશાબમાર્ગે દરરોજ કાઢી નાંખે છે.

ખોરાક પચીને થયેલા રસનો ભાગ—વિશેષે કરીને પાણી, લવણો, ચરબી, અને પ્રોટીડ્સનો ભાગ—શરીરની વૃદ્ધિ થવામાં શરીરની રચનામાં વપરાય છે, અને ઘણી જાતની છવનક્રિયામાં વપરાઈ ગયેલા પદાર્થની જગ્યા પૂરે છે. અન્નરસનો બીજો ભાગ—વિશેષે કરીને કાર્બોહાઇડ્રેટ્સ અને ચરબી તથા પ્રોટીડ્સનો મોટો ભાગ—દવામાંના ઑક્સિજન સાથે મળીને છવનક્રિયાઓ ચલાવવાને જરૂરની શક્તિ પૂરી પાડે છે. ત્રણ ઑંસ (સાતસાત તોલા) ચરબી—૭ ઑંસ (૧૫ તોલા) આલ્ક્યુમેન (પ્રોટીડનું એક રૂપ) જેટલી, અથવા સાત ઑંસ (સાતસત્તર તોલા) કાર્બોહાઇડ્રેટ્સના જેટલી જ—શક્તિ પૂરી પાડે છે. તે પછી શરીરની રચના અને છવનગતિની શક્તિ, એ બંને ઉપર કહેલી બાબતો વચ્ચે બહુ તફાવત નથી, કારણ કે જે પદાર્થો છવનતત્ત્વ (protoplasm) ની રચનામાં વપરાય છે તેઓ વળી નિરંતર નાશ પામી પામે છે. અને તેથી નવીન શક્તિ પૂરી પાડે છે.

ખોરાકમાંનું કોઈ પણ મત્ત્વ એકલું શરીરનું પોષણ કરી શકતું નથી.

આપણે જરૂર જેટલો પ્રોટીડ્સ વનસ્પતિના ખોરાકમાંથી મેળવવા ઇચ્છીએ, તે આપણે બાજીપાલો અલંત પુષ્કળ ખાવો જોઈએ. વનસ્પતિના ખોરાકમાં કાર્બોહાઇડ્રેટ પુષ્કળ હોય છે. શરીરને ધારણ કરી રાખવા તથા વધારવા માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં પોષક તત્ત્વો તે માત્ર દૂધમાં જ હોય છે. આને માટે પુષ્તવચના માલુસે સઘળી જાતનાં ખોરાકનાં સત્ત્વો પૂરતાં મેળવવા માટે દરરોજ ૧૪૦-૮ ઑંસ (૮-૮ રતલ) દૂધ ખાવામાં લેવું જોઈએ. (જો કેવળ દૂધ ખાઈને જ રહેવું હોય તો.)

માંસાહાર નહિકરનારને દૂધથી સર્વ પૂર પડે છે. કેવળ વનસ્પતિના ખોરાક જ ખાતાં માંસાહાર બિલકુલ નહિ જ કરવાથી કેટલાક બહુ દંડ દેશોમાં વનસ્પતિની બહુ અછત હોવાથી ભાં સારી રીતે રહી શકાય નહિ એમ ધણાનું માનવું છે, તે ગમે તેટલું ખરું હોય તોપણ તેનાં કારણો માત્ર બહારનાં જ છે. ગરમ દેશોમાં તો ખજૂર, સોનકળાં, વગેરે પુષ્કળ થાય છે એટલે ભાં તો લાખો મહેનતુ લોકોનો ખોરાક કેવળ તે હોય છે. .

કોટાણ—

ખટાટાં—પ્રોટીડ્સ બહુ ઓછા, પણ રચાય અને પાણી પુષ્કળ.

ફળો—સાકર, લવણો, મેન્ટ્રિય અમ્લો (organic acids) અને પુષ્કળ પાણી.

ભાજીપાલો—પ્રોટીડ્સ બહુ થોડા, પણ તેમાં રચાય, સાકર, અને લવણો હોય છે.

ખોરાક સિવાય, પાચન થવામાટે ઉદીપનો (stimulants) ની સહાયતાની પણ જરૂર હોય છે. આમાં અલંત સાધારણ લવણ છે, અને બીજાં મશાકા વગેરે થોડાં છે.

૧. આમાં પદાર્થોમાં પાણી અલંત અગ્રભવનું છે. દૂધતો-ખોરાકમાં ગણાય છે. આહ, કાંચી, ૧. આમાં ઉદીપનો છે, પણ વિશેષે કરીને તેઓ વેળવનાં સાધનો છે.

ખોરાક પસંદ કરવામાં રહેણીકરણોનો વિચાર કરવો જોઈએ. બહુ ખેસા રહેનાર માણસ જો પુષ્કળ ખોરાક પોતાની હોજરીમાં બરે, તો તે બહુ મુશ્કેલીથી પચે છે. બ્યારે મગજનું કામ પુષ્કળ કરવામાં આવે, સારે પુષ્કળ પ્રોટીડસવાળો અને રહેલાઈથી પચી શકે તેવો ખોરાક—શારીરિક મહેનતનું કામ કરનારા કરતાં—લેવાની જરૂર છે. વળી મગજનું કામ કરનાર માટે ખોરાક જુદી જુદી ઘણી જાતોનો પણ હોવો જોઈએ. તેનું કારણ ખીજું કંઈ નહિ, પણ એક જાતનો ખોરાક બગાડ ઉત્પન્ન કરે છે.

રાંધવાથી ખોરાક પચવામાં રહેવાઈ થાય છે, જુદી જુદી જાતોનો ખોરાક બને છે, અને કાચા પદાર્થોમાંના નુકશાન કરનારા પદાર્થોનો અથવા જંતુઓનો ધિનાશ થઈ જાય છે. એટલા માટે કાચા કરતાં પકવેલો ખોરાક વધારે સારો છે.

(૨). પ્રાણીનો ખોરાક—માંસ લક્ષણ કરવાથી તનદુસ્તીને બધ છે. હુકરના માંસ (pork) માં કેટલીકવાર ન્હાનાં છવડાં (trichinae) હોય છે, તે જો માણસના દેહમાં ધણું પેસી જાય તો બધકર રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા મરણ પણ લાવે છે. ગોમાંસ (beef) અને હુકરના માંસમાં પણ કૃમિ (tapeworms) હોય છે તે માણસનાં આંતરડાંમાં જઈને વૃદ્ધિ પામે છે. બજાર માટે મારવામાં આવેલાં પ્રાણીઓ હંમેશાં ક્ષતવાળાં (tubercular) હોય છે, એટલે કે તેની અંદર ક્ષય (consumption) અને એવાં ખીજાં દરદો ઉત્પન્ન કરનારાં બાક્ટીરિયા હોય છે.

વળી રંગવાળા માંસથી ઝેર ચઢે છે. આમાં બાક્ટીરિયા અથવા ખીજાં ચેતનો પેદા થાય છે અને તેનું પર્ણિણામ એક ઝેરી દારૂ (ptomaines) ની ઉત્પત્તિ થાય છે.

દૂધ—ગાયનું દૂધ સાધારણ રીતે વપરાય છે, તે સિવાય પ્રસંગે બકરીનું દૂધ પણ વપરાય છે. ગાયના જોડાં જ બકરીનું દૂધ પણ પોષક છે. ગાયના દૂધમાં ત્રણથી ચાર ટકા પ્રોટીડસ, ત્રણથી છ ટકા ચરબી, ચારથી છ ટકા સાકર, અને સાત ટકા સૂધી લાવણો હોય છે; બાકીનો ભાગ પાણીનો છે. એટલા માટે જરૂરને વખતે મોટી ઉંમરનાં માણસે પણ તેને ખોરાક તરીકે કેવળ વાપરવું હોય તો પણ વપરાય છે. શિયાળા કરતાં ઊનાળામાં દૂધ વધારે સાફ હોય છે. સહવારના દૂધ કરતાં સાંજના દૂધમાં લગભગ બમણી તર (cream) હોય છે. પહેલા દોહનની શેડ કરતાં પાછળનું દૂધ વધારે સાફ હોય છે, અને ગાયનું દૂધ સર્વ કરતાં સાફ હોય છે.

લાંબા વખત સૂધી-વિરોધે કરીને ગરમ જગોમાં-રાખી મૂકવાથી દૂધ ખાટું બને છે. આવી સ્થિતિમાં પણ દૂધ ખાવાને હરકત નથી, તો પણ તે બહુ ખાતું નહિ. તર કાઢી નાંખેલું દૂધ થોડી વાર રાખી મૂક્યા પછી બહુ સારો અને સસ્તો ખોરાક બને છે, પણ જરૂરની ચરબી તર ભેળી જતી રહે છે તે કોઈ બીજી રીતે પૂરી પડી શકે છે.

દૂધ ઉપર વળતી તરને હલાવવાથી તથા મચવાથી માખણ બને છે. આશરે બે રતલ દૂધમાંથી આશરે બે તોલા માખણ નીકળે છે.

છગડમાં સાધારણ રીતે વાપરવામાં આવતું દહિં વાછડાંની ચોથી હોજરીના રસપડ (rennet) ને ઉભરો આપીને બનાવવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં દૂધમાં છાસ વગેરે ખટાર્થ નાંખીને દહિં બનાવવામાં આવે છે. દહિંમાં પ્રોટીડસ, કેસીન (casein), અને ચરબી હોય છે, બીજાં તરવાળાં દહિં માત્ર તરમાંથી બને છે. દહિંમાં બાવીસથી અતીત ટકા

પ્રોટીડ્સ અને આળીસથી સાક દક્કા ચરબી હોય છે, અને તેટલા માટે તે પોષકગુણમાં સરસ છે. આ પ્રમાણે તેના પોષકગુણ વિશે જ નહિ, પણ તેની પાચનની દ્રવ્ય વિશે પણ આપણે જોઈએ છીએ.

હવે દૂધના દુર્ગુણો વિશે તપાસીએ. જે પ્રાણીનું દૂધ ખાવામાં આવે છે, તે પ્રાણીનાં ક્ષત તથા પગ અને મુખનાં દરદો માણસને ચર્ષી શકે છે. અકસ્માત દૂધ જગડી ગયું હોય છે તો અઢદ દિવસનો તાવ, કોલેરા, અને લાલતાંવરો ફેલાવો થાય છે. બાળકને એથી અતિસાર થાય છે, અને તે જરા સંભાળ અને સહજ કમરતથી મટી શકે છે. દૂધ સ્વચ્છ રાખવું, ઠંડું રાખવું, અને ઉકાળ્યા પછી જ વાપરવું. બાળકને માટે ઉકાળીને અંદરનાં બાકટીરિયાઓનો નાશ કરી નાંખીને શુદ્ધ કરેલું દૂધ ખાસ કરીને વાપરવું યોગ્ય છે. હાલના પોલીસના ધારાઓમાં દૂધમાં ભેગ થવા સામે ઉપાય લેવામાં છે અને તેથી પ્રજાને નુકશાનથી બચાવવામાં આવે છે. કાળજી (anthrax), 'હડકવા' (rabies), અથવા પગ અને મુખનાં દરદોવાળી ગાયોનાં દૂધ વેચવાની કાયદાએ મનાહ કરેલી છે.

પ્રાણીની ચરબીમાં માખણ અને ધી, ચરબીના તંતુઓ (saat), હુકરની ચરબી (lard), હંસની ચરબી (grease), અને ખામ પ્રસંગોમાં કોલિવર ઓઈલ, વપરાય છે. તેમાં બધાંમાં પણ પોષકધર્મ સમાન છે. માખણમાંથી ક્ષતનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ધી વાપરવાથી કશી હરકત નથી.

(૩). વનસ્પતિનો ખોરાક—વનસ્પતિના ખોરાકમાં પણ પ્રોટીડ્સ હોય છે તથા તેમાં ઘણો ભાગ કાર્બોહાઇડ્રેટ્સનો હોય છે, તેમાં સ્ટાર્ચ, સાકર, અને મેલ્યુલોઝ (cellulose) હોય છે, અને કષ્ટક ચરબી પણ હોય છે. દંકામાં પ્રાણીઓમાં જે લવણો હોય છે તે બધાં જ વનસ્પતિમાં પણ હોય છે.

ક. અનાજના ઘણા (cereals)—તૃણવર્ગમાંનાં ઘણાં ખરાંનાં બીજો, જેવાં કે ઘઉં, જવ, મકાઈ, ચોખા, ઇલાદિ માણસ જાતનો ખોરાક છે. આનો લોટ કરીને વાપરવામાં આવે છે. એ લોટમાં નીચે પ્રમાણે તરવાં હોય છે:-

સ્ટાર્ચ.....	૬૭	ટકા.
પ્રોટીડ્સ.....	૧૨	"
ચરબી.....	૨	"
લવણો.....	૨	"
વનસ્પતિના રેષા...	૩	"
પાણી.....	૧૪	"

૧૦૦.

આ લોટમાંથી રોટલી બનાવીને ખાવામાં આવે છે. આથી તેમાંનાં જંતુઓ (germs) નાશ પામી જાય છે. લોટની અદર ઘણો ભાગ છોતરાં (ચૂરી અથવા કુશકી) નો હોય છે. જેમ લોટ વધારે છોતરાંવળો અથવા ભૂસો હોય, તેમ તેમો પ્રોટીડ્સ વધારે હોય છે, અને તેથી તે વધારે પોષકક્ત હોય છે; તો પણ જેમ તેમાં આ પોષકગુણો યુક્ત વધારે છે તેમ તેમાં ગૃહવાનો કે પચવાનો (assimilation) નો યુક્ત સાદી રોટલી કરતાં ઓછો હોય છે.

અપૂર્ણ

અભેદવાદ વિચાર.

૪.

(મળેલું.)

રા. રા. 'અભેદજિજ્ઞાસુ' તરફથી ગયા ૧૯૦૦ના જુલાઈના સુદર્શનમાં જે શંકાઓ કાઢવામાં આવી હતી તેના ખુલાસા મ્હેં યથામતિ ગયા ઓક્ટોબર ૧૯૦૦ ના સુદર્શનમાં આપ્યા હતા; તે ઉપરથી રા. રા. 'અભેદજિજ્ઞાસુ' તરફથી ગયા એપ્રિલ ૧૯૦૧ ના સુદર્શનમાં વિશેષ ખુલાસાની જરૂર ધારવામાં આવી છે, તે આપવા યથામતિ પાછો પ્રયત્ન કરવા રજા લઉં છું. તેમની નવી શંકાઓ નીચે પ્રમાણે મ્હારા સમજવા પ્રમાણે છે.—

૧—એક જ વસ્તુ અનેકનામરૂપવાળી હોઈ શકે તે ઉપરથી બ્રહ્મ પણ એવી જ વસ્તુ છે એ સિદ્ધ થયું નોંધ્યે. દુનિયામાં લાલ રંગની વસ્તુ હોય માટે બધી વસ્તુ લાલ રંગની જ હોય એમ બનતું નથી. એક માણસ લખખતિ હોય તેથી બધા લખખતિ થતા નથી.

૨—અગરખાને વસ્ત્રરૂપે, દીવાને આવરણુ વિનાનો, એક જ માણસને કબેઝર અને સિદ્ધિ માથસેટ રૂપે, આપણે જોઈ શકીયે હિયે, પરંતુ બ્રહ્મને તો તેનાં નામરૂપથી અગગા મૂળ સ્વરૂપમાં આપણે જોઈ શકતા નથી, તો પછી એ મૂળ સ્વરૂપ આવું છે એમ શા ઉપરથી કહી શકાય ?

૩—નીચે પ્રમાણે બાબતો સાબીત થવી જોઈયે—

(કી)—જગત નામરૂપમય છે તેથી તેની કારણરૂપ વસ્તુ પર છે ?

(લિ)—એતન જગત નામરૂપમય છે તેનું કારણ પર છે ?

(ગ)—જગત એતન બનેલી પાછળ કારણ એક જ છે ? એટલે કે —

જગત અને બ્રહ્મનું,

જીવ અને બ્રહ્મનું,

જીવ અને જગતનું,—અદ્વૈત શી રીતે સાધી શકાય ?

૪—વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી પાપપુણ્યાદિ ભેદ નથી પણ અવાસ્તવિક દૃષ્ટિથી છે; એ મત સન્તોષકારક છે ? ભેદ દૃષ્ટિ લાં સૂધી જ કર્તવ્ય કર્યો છે, પરંતુ કર્તવ્યની સ્થિતિ સારી કે અકર્તવ્યની ? ઉચ્ચ આત્મા કેઈ સ્થિતિ પસંદ કરશે ?

૫—'વાસ્તવિક દૃષ્ટિવાળા અભેદને કર્મને અવકાશ નથી અને એ પ્રકારની દૃષ્ટિને સ્વીકાર થાય ત્યાં અદ્વૈત અને કર્મ વચ્ચે વિરોધ રૂહેતો નથી.' આમાં કર્મને અવકાશ નથી કે કર્મ અદ્વૈતથી વિરુદ્ધ નથી ? એકમાં કર્મનું નહોવાપણું અને બીજામાં હોવાપણું આવે છે. અભેદી કર્મ કરતો નથી માટે તેને કર્મ બાધક નથી, કે કરતો છતાં અભિમાન રહિતતાને લીધે તેને તે બાધક નથી ? પ્રથમમાં કર્મનું અસ્તિત્વ જ નથી, પણ બીજામાં છે છતાં તે

જાણુતો નથી, અથવા તો તે કર્મનો દ્રશ્ય રહી કર્મની ઉત્પત્તિ અન્ય પદાર્થમાંથી માને છે. પરંતુ જો તે જાણુતો ન હોય તો તેનું એ અજ્ઞાન શેમાંથી ઉદ્ભવે છે ? પ્રકૃતિમાંથી હોય તો પ્રકૃતિ એ તેનાથી ભિન્ન વસ્તુ થશે !

૬—અવહાર અસલ હોવાથી તેમાંથી સુખ મળતું નથી, પણ જોને સુખ નહિ જોઈતું હોય અને દુઃખ જોઈતું હોય તેનું શું ? સ્વકર્તવ્ય કરતાં દુઃખ જ પરિણમે છે માટે તે ન કરવું ? દુઃખ પડે માટે કર્તવ્ય ન કરવું ? વેદાન્તનો એવો મત હોય તો તે પરમ અશ્ર્વર્થ રૂપ છે !

૭—નિર્જન સ્થાનમાં એકલો જગતનાર દ્રાઈ અતિથિ તેની પાસે નહિ હોવાથી આપે નહિ તે સ્વાર્થ ન કહેવાય, પણ અવહારદૃષ્ટિથી તો એ કર્મ સ્વાર્થ ખરું કે નહિ ? અને કહી શકાય એમ હોય તો એ અદ્વૈત નીતિ સ્વાર્થા દૂર છે. નિર્જન સ્થાનમાં કદાચ અતિથિ હાજર થાય તો ? જાણી જોઈને અતિથિ ન મળે એવા હેતુથી જ એવા સ્થાનમાં જન્ય કે બાર વાસીને એકલો ખાય તો તે સ્વાર્થા ખરો કે નહિ ? અભેદવાદી અભેદાનુભવમાં સહજ પડેલો નથી, પણ ભેદમાંથી પ્રયત્ન કરીને પડે છે. સ્વ કે પર એ કંઈ જ જોને નથી તેને ખાવાની જ શી જરૂર છે ? કોને માટે ખાવું ? નિર્જન સ્થાનનું નહિ, પણ બરખસતીનું દક્ષિન્ત આપણું જોઈતું હતું.

આટલી શંકાઓ ઉપર હવે વિચાર આપીશું:—

૧—‘એક જ વસ્તુ અનેકતાગરૂપવાળી હોઈ શકે’ એમ નથી, પણ સૃષ્ટિની વસ્તુ માત્ર નામરૂપવાળી જ છે. નામરૂપ વગરની દ્રાઈ વસ્તુ છે જ નહિ. અસ્તિ, માતિ, પ્રિય, નામ, રૂપ, એ પાંચ રૂપે વસ્તુસ્થિતિ હોવાનું મહેં જ લખેલું હતું, તે વાત આ પ્રથમ પ્રસંગે સ્મરણમાં રહી લાગતી નથી તે ફરી સ્મરણમાં લાવું છું. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ તે પણ બ્રહ્મ એ નામ તથા જગત્ત એ તેનું રૂપ છે. એક વસ્તુ લાલ હોય માટે બધી લાલ ન હોય એ વાત ખરી પણ અન લાલપણનો દાખલો લાગુ થતો નથી, પણ વસ્તુ માત્ર રંગી છે એમ કહેવાનું છે, અને તેમાં કંઈ જોડું છે ? મતલબ કે વસ્તુમાત્રને નામ રૂપ કે આકાર તો હોય જ.

૨—વસ્તુમાત્ર કાર્યરૂપે અને કારણરૂપે હોય છે. કારણ વગર કાર્ય હોય જ નહિ. બ્રહ્મનું કાર્યરૂપ આપણે જોઈએ છીએ પણ કારણરૂપ દેખતા નથી માટે તે આવું છે એમ ન કહી શકાય એમ નથી; કેમકે કારણ એ પ્રકારનાં હોય છે: (૧) ઉપાદાન, અને (૨) નિમિત્ત. આમાં બ્રહ્મને જો જગત્તનું નિમિત્ત કારણ માનિયે તો તો તેનું કારણરૂપ આપણે જાણી શકીએ નહિ જ, પણ અભેદવાદી નિમિત્ત કારણ કહેતો નથી. ઉપાદાન કારણ માનિયે તો તો તેનું સ્વરૂપ સમગ્રી શકાય છે. આ જગત્તમાં સ્પષ્ટ નિયમ દેખાય છે કે કાર્યસ્વરૂપથી કારણ-સ્વરૂપ-ઉપાદાન સ્વરૂપ-ઉલટું જ હોય છે, જનેનાં વિશેષણો જ ઉલટાં હોય છે. એ વિશેષ પ્રથમના લેખમાં સારી રીતે સાબીત કરેલું છે તે ફરી સ્મરણમાં લેવાથી જાણી શકે જગત્ત રૂપી કાર્યબ્રહ્મ એવું આપણે દેખીએ છીએ, તેથી કેવળ ઉલટું સ્વરૂપ તેના ઉપાદાનબ્રહ્મનું હોવું જોઈએ. આમ ઉપાદાનસ્વરૂપ તેના કાર્યસ્વરૂપથી ઉલટું જ હોય છે. એક શરીર તો બીજું અશરીર, એક નામરૂપી તો બીજું તેથી રહિત, ઇલાદિ.

૩—વીજળીમાં એક જ વખતે એક જ સ્થળે પોઝીટીવ અને નેગેટીવ એવી એ ૫૨-૨૫૨. છેક વિરુદ્ધ શક્તિઓ રહેલી આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છિયે. આવી જ રીતે બ્રહ્મ તે વીજળીરૂપ છે, અને ચેતન તથા જડ એ બે ક્રમસર પોઝીટીવ અને નેગેટીવ શક્તિરૂપ છે. આ બંને શક્તિઓનું અધિધાન કારણબ્રહ્મ છે. હવે જેમ વીજળી તથા તેની બંને શક્તિઓ નામરૂપથી જૂદી પણ વસ્તુરૂપે એક જ છે, તેવી રીતે ચેતનરૂપ (પોઝીટીવ) હોય અને જડરૂપ જગત (નેગેટીવ), તથા એ બંનેના કારણરૂપ બ્રહ્મ, એ ત્રણે નામરૂપે જૂદાં છતાં બ્રહ્મ એ જ એક મુખ્ય વસ્તુ છે.

૪—વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી પાપ પુણ્ય વચ્ચે ભેદ નથી પણ અવાસ્તવિક દૃષ્ટિથી છે, એ મત મુક્તિ માનવા પ્રમાણે તો સતોપકારક છે. ભેદદૃષ્ટિ છે હાં સૂચી જ કર્તવ્ય છે અને અકર્તવ્યની સ્થિતિ સારી છે, અને હૃદય-આત્મા એ જ પસંદ કરે,—એમ હું માનું છું. પરંતુ આમાં ભેદદૃષ્ટિ અને અભેદદૃષ્ટિ વિષેના જ મુખ્ય પ્રશ્ન રહેશે છે. કર્તવ્યની સ્થિતિ સારી, એ ભેદદૃષ્ટિમાં મનાય છે અને ભેદદૃષ્ટિવાળા તો અભેદદૃષ્ટિવાળામાં તે ન હોય એ એક દોષ જ માને, પરંતુ અભેદદૃષ્ટિવાળાની દૃષ્ટિમાં તો સાફ અને નરસુ એ ભેદ જ નહિ હોવાથી તે તો તેમાં દોષ કે ગુણ કશું જ ન માને એ સ્વાભાવિક છે. ખરેખરી અભેદદૃષ્ટિનું સ્વરૂપ તો શ્રી ભાગવતમાં વર્ણવેલ જડભરત કે ઝપલદેવજીના જેવું હોવું જોઈએ, કે જેમને વિદ્યા અને દૂધપાક—મુખ અને દુઃખ—એ દંડોની સમાન અસર હતી. એમાં તેમને કશો ભેદ જ નહોતો. આવી જ રીતે જડભરતને રાગએ જડ અને મૂર્ખે કહી ધમકાવ્યો તેની, તેમ જ પાછળથી તેની સ્તુતિકરી ક્ષમા માગી તેની—એ બંનેની અસર સમાન જ હતી. આમ રાગની દૃષ્ટિમાં પ્રથમ જડતા અને પછી માહાત્મ્ય દેખાયાં, પણ જડભરતે તો જડતા કે માહાત્મ્ય, એ કશાનો સ્વીકાર માન્યો જ નથી. તેને માફ લાગ્યું નથી, તેમ સાફ પણ લાગ્યું નથી. આમ સંસારમાં રહેતાં છતાં પણ બની શકે છે. માત્ર સારી કે માફી એમ કશી અસર જ મન ઉપર ન થાય, પણ કર્મોને સારાં કે માફાં માન્યા વગર અગ્નિના દાહક સ્વભાવની પેઠે કરે જાય તે ખરો અભેદી છે.

૫—અભેદી કર્મ કરે છે કે નથી કરતો, તથા કર્મ એવી વસ્તુ છે એ ભેદગાન ભેદીની દૃષ્ટિમાં જ છે. અભેદીની દૃષ્ટિમાં તે જ કરે છે તે કર્મ કરે છે, અથવા કરે છે કે નથી કરતો એ કશું ગાન હોતું નથી. અગ્નિમાં દાહક ધર્મ છે એમ આપણે માન્યે છિયે, પણ અગ્નિ પોતે તેમ કંઈ જાણતો નથી. એવી જ રીતે અભેદી કર્મ કરે છે એમ ભેદીઓ જુલે છે અને માને છે, પણ અભેદીમાં ગાતાતેજનો ભેદ ન હોવાથી તે અગ્નિની પેઠે—ભેદીના મત પ્રમાણે જડ જેવો—છે. ભેદી તેને જડની સંગા આપે, પણ તેની અસર તેને થતી નથી. થતી હોય તો તે અભેદી નથી અથવા અપૂર્ણ છે. માટે ખરેખર તો કર્મ છે જ નહિ તે કોઈ કરતું જ નથી, પણ ભેદવાદી સ્વપ્નની પેઠે તેને દેખે છે. આવી રીતે કર્મ છે જ નહિ તો તે શામાંથી થાય ? ભેદવાળા તો તેની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિમાંથી કહે છે, તેને તો પ્રકૃતિ એવો ભિન્ન પદાર્થ માનવામાં શી હરકત છે ?

૬—કોઈને પણ સુખ ન જોઈતું હોય અને દુઃખ જોઈતું હોય એમ તો બંને જ નહિ. કર્તવ્ય પાર પાડવામાં દુઃખ ખુશીથી ખમવામાં આવે છે તેનું કારણ તો કર્તવ્ય પાર પો-

ડવાથી જે સંતોષ-સુખ મળવાનું છે તે છે. અર્થાત્ સુખ મેળવવા માટે જ દુઃખ ખમવામાં આવે છે. માટે દુઃખ તો કોઈ ઇચ્છે જ નહિ. પરંતુ કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય-એ પાછાં બેદીની દૃષ્ટિમાં છે, અબેદીને નહિ. તે તો કર્તવ્ય કરતો બેદીની નજરે દેખાય છે, પણ તેને કર્તવ્ય પાર ન પડે તેથી દુઃખ કે પાર પડે તેથી સુખ, એ કાંઈ ચતું નથી. તેને સુખી કે દુઃખી થતો બેદી દેખે છે, અને તેને કર્તવ્યમાં પાર પડે તો વખાણે છે અને પાર ન પડે તો તેની દયા ખાય છે, પણ તેને પોતાને તો તેની પણ કંઈ અસર થતી નથી. તાત્પર્યે કે મનપર અસર ન રાખતાં કર્મો કરાયે જાય તો તે નથી જ કરાતાં એમ કહી શકાય. બેદી કરાતાં માને છે.

૭-નિર્જનસ્થાનમાં અતિથિ ન હોય ને ન આપે તેથી વ્યવહારદૃષ્ટિથી પૈણ સ્વાર્થી શી રીતે કહેવાય ? અતિથિ અને આપનાર એમ તે જમનારને તો છે જ નહિ તેથી કહી અતિથિ હાજર થાય તો પણ શું ? આપે કે ન આપે તો પણ શું ? માત્ર આપનારના મનના ઉપર સંપળો બધમોક્ષનો આધાર છે. આપવું તે સાડું અને ન આપવું તે નહાડું એ ભેદબુદ્ધિમાં જ છે. મન કોઈ પણ વતની અસર વગરનું હોય તો બધત નથી. આપણે કંઈ કર્મ કરિયે છીએ તે પહેલાં તે કરવાની વૃત્તિનો અમુક પ્રકારનો ભાવ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પ્રમાણે યાદશી ભાવના યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદૃશી એ નિયમ પ્રમાણે ફલ મળે છે, માટે ભાવના ઉપર જ સર્વ ફલનો આધાર છે કશી ભાવના જ ન થાય તો તો અગ્નિના દાહક કર્મની પેઠે કર્મો નિષ્ફલ જ છે. માટે જ નિષ્કામ કર્મ કહેલ છે.

એવટે જણાવવાનું કે બે પ્રકારની દૃષ્ટિ કે ભાવના તે શું ? એ ઉપર દીર્ઘ વિચાર કરવાની જરૂર છે. કાયદામાં પણ શુદ્ધબુદ્ધિપૂર્વકનું કર્મ જ ફલપ્રદ ગણાય છે

ખૂની માણસ ખૂન કરે, પણ તેણે મઘપાન કરેલું હોય અગર તેની ચિત્તવૃત્તિ કોઈ પણ કારણસર અસ્વસ્થ હોય, અથવા તેને પૂરેપૂરો ક્રોધ ચડવાનું ખરેખર કાંઈ કારણ ઉત્પન્ન થયું હોય, તો પણ કાયદો તેને ફાંસીની શિક્ષા કરતો નથી; એટલું જ નહિ, પણ મઘપાનાદિ અસ્વાસ્થ્યનું કારણ હોય તો તો તેને છેક પણ છોડી મૂકે છે. આનું કારણ શું ? ઉત્તર એ જ કે તેનું કર્મ શુદ્ધ બુદ્ધિપૂર્વકનું નથી. અર્થાત્ સારું કે માફું પરિણામ સમગ્રીને જ કર્મ કરવામાં આવે છે તે જ કર્મ ફલ આપે છે, બીજા અણાત કર્મ પણ ફલ તો આપે છે, પણ તે ફલ તેને કશી અમર કરતું નથી, એટલે તે નથીવત્ છે !

અર્ચાપત્ર (૧).

(ભજન.)

સુદર્શનના ગયા અંકમાં “ સુંદર સાંતીડું ” એ નામનું ભજન પ્રસિદ્ધ થયું છે તે વાંચી જોતાં એમાં અને આ તરફ તે ભજન ને રીતે ગવાય છે તેમાં ફેર જણાયાથી આ સહ ફરી ઉતારી મોકલું છું. યોગ્ય લાગે તો પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરાવશો.

(ભજન.)

- ૧ દયો મયો એ બળદીઆ રે તારાં પ્રેમનાં જોતર વાળ
વાલીડ પ્રેમનાં જોતર વાળ,
ગરા કરો ગુરુજાનની તારે સત પરોણો હાંક, સાંતીડું
સાંતીડું જોડીને સમજાવીયે.
- ૨ પટેલી ગણુ પ્રેમનામની રે તારા કાળના ગુડાં કાઢ-
વાલીડ પ્રેમના ગુડાં કાઢ,
બીજી નાંખો બહુનદમની સારે પાપ સમુળાં જાય.
સાંતીડું-સાંતીડું-
- ૩ ત્રીજી નાંખો ત્રીકમ નામની તૃણા તારી ટાળ-
વાલીડ૦
ચોથી ગણુ સતનામની રે તારૂં ખેતર ચોખું થાય.
સાંતીડું૦
- ૪ બી લેજે બહુ નામીનું તારી પ્રેમની ઝોરણી બાંધ,
વાલીડ૦
નામ લેજે શ્રીગમનું તારે પુલક નાંખે સાથ.
સાંતીડું૦
- ૫ ખેતર પાકીને પોંક થયો સારે મનનો મેડો નાંખ,
વાલીડ૦
ગોફણુ તો ગુરુજાનની કરી પ્રેમના ગોળા ફેંક.
સાંતીડું૦
- ૬ ટાળીડો આઘ્યો ગળવા તારી ટાળ લાવેરી થાય,
વાલીડ૦
આઘ્યો પીઘ્યો ધન વાવરો તેના ભોગ ભગવાનને જાય.
સાંતીડું૦

૧ કુલર્ક=ઝોરણી અથવા દંતાળના દંતામાં કાંકરો ભરાઈ જતાં વવાયા વિનાનો ચાસ રહી જાય તેને કુલક પંડયું કહે છે.

કહે અજો તમે ચેતને રે બાઈ ચેનો ચેતનહાર,

વાલીકાં

આ ધન જોજનને જતાં રે બાઈ જરા ન લાગે વાર,

સાંતીકું

૭

રા. રા. સાકરલાલે “કાળના ગુણ કાદ” એ વાક્યમાં “ગુણ” નો અર્થ “પગ” એવો ક્યો છે પણ “ગુણ” એટલે “દ્રોના યુગ્મગતો જથ્થો” એવો અર્થ અહિં થાય છે. અને તેવા અર્થમાં એ શબ્દ અહિં આ તરફ સારી રીતે વપરાય છે. “કાળના ગુણ કાદ” તેમાં મહારા ધારવા પ્રમાણે “કાળ” એટલે ‘વખત’ નહિ પણ “કોષ” તદ્દન કાઠી નાંખ એવો અર્થ વધારે બધ બેસતો થાય છે. પાછળથી તૃષ્ણા વીગેરે માટે જો લીંટીઓ આવે છે એ સંબંધ વિચારતાં પણ આ પ્રમાણે વધારે સંભવ જણાય છે “પેહેલે ગણુ પધારીએ” તેને બદલે “પેહેલી ગણુ” એમ અહિં ગવાય છે. “ગણુ” એટલે-જેટલા વખત-ફેરા-એ જ જમીન સાંતીથી ખેડવામાં આવે તેટલી “ગણુ” દીધી કહેવાય છે. સાધારણ રીતે ખેડુઓ બે “ગણુ” તો ઝોઝમાં ઝોઝી દે છે. ચાર ‘ગણુ’ દેવાય છે એટલે ચાર વખત જ્યારે સાંતી ખેતરમાં નીકળે છે ત્યારે જ ખેતર તદ્દન ચોખ્ખું થાય છે. બજનમાં પણ તે વિચાર “ગણુ” ને અંગે છે. જે ઉપરથી “પહેલી-ખીચ-ત્રીચ-ચોથી” એ પ્રમાણે ચાર “ગણુ”નું કહેવામાં આવ્યું છે. અને ત્યારે “તાંડે ખેતર ચોખ્ખું થાય” એમ કહ્યું છે.

શિ. સુદર્શનનો એક વાચક.

અર્ચાપત્ર (૨).

(મળેલું) -

રા. રા. “દેશહિતચિન્તક” -

નમસ્તે. તમારૂં વિચારતું બહુ યોગ્ય છે. ચવાનું તો તેમ જ છે. એટલે સામાન્ય ક્રમ તો તે જ રહેવાનો. પણ વિશેષમાં ફેર પડશે. તમો ધારોછે તેવો જ સાધારણ સંદિનિયમ છે. પણ જણાવવું જોઈએ કે તમો ધારોછે તેવો સમય આ ચાલતો વર્તમાનકાલ નથી. શાંતિબંધન હજી છૂટ્યું નથી. જુદું જુદું પણ જારી છે. કન્યા લેવા દેવાના વ્યવહારમાં તો સર્વોંશે જારી છે. પ્રાશન-પાનમાં જારી નથી. તે બંધન તો સર્વત્ર છૂટેલું જ છે. તમો કે ખીજે કોઈ કહેશે ત્યાં સુધી નવો પ્રથા કેમ બાંધવો તેની કોઈ વાટ જોનાર નથી. ખોટી માત્ર હજી જુનો પ્રથા છૂટ્યો નથી તેની જ છે. છૂટવાની અણીપર જ છે. પણ મહાકાલની અણી પણ કેવડી લાંબી હશે તે વિચારી લેવું.

પ્રથમ તો એ જરૂર જાણવું કે જે ઘોર ધર આગળ કોટીઆમાં ખીલે બંધાઈને જીછ્યું છે તે જ જલમાં કદી છૂટું કરનાર નથી. તેને માટે વાડો જોઈશું જ. વાડો પોતાની મેજે જ તે તો શોધી લેશે.

ખીજું દિન ચવાને જે સંસ્કારની રીત પ્રથમ હતી તે હાલમાં અમુક પરીક્ષા પાસ કરેલાને માટે પુરતી નથી. કેલવણી (ઘણા જણના અર્થમાં) ખામી ભરેલી છે. તે સ્વાર્થી

* એપિલ માસના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થએલા “અહ્યુત સ્વપ્ન”ના લેખકને સંબોધીને આ લખાયું છે.

છે, પરમાર્થી નથી. એકદેશીય છે, બહુદેશીય નથી. જડવાદી છે, ધાર્મિક નથી. માત-પિતા, ગુરુ અને વડિલને માટે માન ઉત્પન્ન કરે તેવી નથી, તુચ્છકાર ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. દુકામાં તે માત્ર સ્વાર્થમાં જ બલિદાન આપે તેવી છે, વિશ્વયુગમાં ભોગ આપે એવી નથી. એની એ જ સુધરશે કે જુદી વ્યવસ્થા થશે તે તો ઈશ્વર જાણે. અવિવેક થતો હોય તો ક્ષમા ચાચું છું: “શું કોઈ તમને નાતબહાર મૂકનાર છે કે તમે અસણોને કેમ નાતબહાર મૂકો છો” ઇત્યાદિ ઉપદેશ આપનાર તમે પોતે જ ખરે નામે પ્રસિદ્ધ થાઓ તો ધણું સારું. સુદર્શનમાં વા ગમે ત્યાં આ લખાણ પ્રસિદ્ધ કરવાને અથવા ન, કરવાને તમને સંપૂર્ણ હક છે.

મુખાધિ.

તા. ૪ એપ્રિલ ૯૦૧.

મોહનલાલ પ્રસાદરાય મેહુતા.

“ લવાટવી. ”

(મજેલુ.)

‘અટવી’ એટલે જંગલ. ‘લવાટવી’ એટલે લવરૂપી જંગલ

આ અસાર સંસારને ધણું ઉપનામો અપાયેલા છે, તેમાં ‘લવાટવી’ પણ એક છે. જેવી રીતે મુસાફર અરણ્યમાં જાય છે, અને રત્નાની મુઝવણને લીધે મહા મહેનતે જ તેને ખરો રસ્તો જાણે છે, તેવી રીતે આ અસાર મસારમાં જીવરૂપી મુસાફરને સત્ય રસ્તો મેળવતાં ધણી મુશ્કેલી પડે છે. સંસારમાં જીવને ધણા ભવો કરવા પડે છે, અને તે સસાર જ આટવી રૂપ છે, તેથી આ સંસારને ‘લવાટવી’ કહી

જીવને ભવો કરવાનું કારણ બીજું કોઈ જ નથી, પણ પોતે જ છે. કર્મનો કર્તા, તેનો ભોક્તા તે જીવ પોતે જ છે એટલે જેવું કર્મ કરે તેવું જ ફળ તે ભોગવે. કેટલાક માણસો ભાગ્યદેવીને અને પરમેશ્વરને નાહક દોષ દે છે, કે “અમે શું કરીએ, અમારા ભાગ્યમાં લખ્યું હશે, અથવા પરમેશ્વરે એમ કર્યું ધાર્યું હશે તેથી જ અમે આમ કરીએ છીએ.” આ શબ્દો માણસ કુર્મ કરતી વખત અથવા દુઃખની વખત બોલે છે. પણ જો માણસો જરા ઉડા વિચાર કરે તો તેમને તરત જ માલુમ પડશે કે જે સ્થિતિમાં હાલ તેઓ છે તે સ્થિતિ પૂર્વે ભવના કોઈ કર્મને અનુસારે અથવા તો આ ભવના જ કોઈ કર્મને અગે ઉત્પન્ન થઈ હશે. સંસારમાં આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે કોઈ માણસ સાંઈ કર્મ કરે એટલે કે લોકન્યવહારની રીતિએ આવે, સત્ય જ બોલે, સ્વૃક્ષ અદિ સા પાળે, ચોરી કરે નહિ, પરત્વીનું સેવન કરે નહિ, વગેરે વગેરે સદગુણ પ્રમાણે આવે તો સંસારમાં

તેની ખ્યાતિ થાય છે-તેનું સારૂ બોલાય છે. તાત્પર્ય કે સારાં કર્મ કરનારનું સારૂ જ થાય. એટલે કે કર્તા અને બોક્તા એ બન્ને આ જ છે. સારાં કર્મ કરેથી જીવની પરિણતિ સારી થાય છે, અને ખરાબ કર્મ કરેથી ખરાબ થાય છે.

દરકતરશિક્ષક કોપીબૃકમાં પણ એક બહુ જ સાધારણ સૂત્ર કહ્યું છે કે “ રૂઝ વિચાર, સહ વચન, અને લક્ષાં કૃત્ય એ જ નીતિ છે. ” અગર જો કે આ સૂત્ર બહુ નાનું છે તો પણ (તત્ત્વમસિ એ સૂત્ર નાનું છે છતાં પરમ કલ્યાણકારી અને ગૃહભાવાર્થવાળું છે તેવી રીતે) મહદ્ લાવવાળું અને અર્થયુક્ત છે. જીવને કર્મ બાંધવાને અને છોડવાને મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ સાધનો છે. એટલે કે ત્રણે સાધનોથી કર્મ બુધાય પણ ખરાં અને છોડાય પણ ખરાં. જેન સંસીમાં પણ તેમ જ કહ્યું છે.

ખરાબ કર્મ કરવાથી ગતિ નીચ થાય છે; સારાં કર્મ કરવાથી ગતિ ઉચ્ચ થાય છે. પણ સારાં અને નરસાં બન્ને કર્મો કૃણ તો આપે છે જ. પુણ્ય અને પાપ એ બન્નેનો સરવાળો સરખો જ થઈ રહે, અર્થાત્ બેમાંથી એકે ભોગવવાનું બાકી ન રહે ત્યારે જ અતિ ઉચ્ચ-પરમાત્મદશા-ને પામે છે.

જેમ કાશી જવાના રસ્તા ધણા છે, તેવી જ રીતે આ સંસારરૂપી ભવાટવીનો પાર પામીને મોક્ષનગર જવાને એટલે કે પરમાત્મદશાને પામવાને ધણા રસ્તા છે: કર્મ, યોગ, ભક્તિ, જ્ઞાન, ઉપાસના, શ્રદ્ધા, કૃત્યાદિ. આમાંના દરેક જો તેમની પૂર્ણ રિચિતિએ પહોંચાય એટલે કે કોઈ અમુક માણસ પરમાત્મા તરફ ભક્તિ બતાવે, કોઈ જ્ઞાનને જ છેડે લેવા માંડે, એવી રીતે ઉપરના દરેકનો જો માણસ છેડે સાચી શકે તે પરમાત્મદશાને પામી શકે એટલે આ ભવાટવીને વધવી શકે.

વાચક ! આ કામ-પરમાત્મદશા પામવાનું કામ-બહુ જ અઘરું છે: જેનશસ્ત્ર પ્રમાણે દેશ, કાળ, અને ભાવ એ ત્રણેને લક્ષમાં લઈને જ કોઈ બાબતનો નિવેડો આણી શકાય તેવી રીતે આ આર્થાવર્તનો દેશ (ભરતખંડ), કાળ અને ભાવ એ ત્રણે પરમાત્મદશા પામવાને અનુકૂળ નથી. તો પણ જેટલે દરજ્જે મન, વચન અને કાયાને સારી રીતે દોરાશે તેટલે જ દરજ્જે આ આત્માનું શુભ થશે. દરેક આત્મા હિતેચ્છુ જતોને, આ બાબત મનન કરવા જેવી છે. દરરોજ મવારમાં ઉઠતો વખત રાત્રે સંજીવ વખત પરમાત્માના કોઈ પણ શુણેનું સ્મરણ થાય અને તે પ્રમાણે વર્તન થાય તો આ જીવને થોડો ધણો ફાયદો થશે અને ભવચક્રના ચોરાશી લાખ ફેરામાંથી મોઝા ધણા ફેરા પણ બચાઈ થશે, મનુષ્યજન્મ થોડોકપણ સાર્થક થશે.

વાચક ! કોઈ પણ વિષયનું સખાણ કરવામાં મુશ્કેલી છે, તેમાં આત્મિક લખાણ લખવામાં વિશેષ છે, તો પણ બાળબુદ્ધિથી ચમત્કારિકતા મેં જો આ પેહેલો પ્રયાસ કર્યો છે, તેમાંથી હંસની માફક કંઈ પી જઈ પાણી દેવાની નાંખજો. કે બહુ ના ?

પ્રેમ.

(મળેલું.)

આ આર્યાવર્તમાં સુધારાના સદૃશરસ્મિની અગ્રહણ્યોત્તિ એક સમયે પ્રકાશતી હતી. સર્વ કષ્ટ ભાવિચક્રને આધીન છે અને મેઘશી યન્ત્રિનું ધોર અધકાર કથપાયું. ઘિલાનો છેલ્લો સુહાણુ રણધીર પડ્યો. અને એ વીરના પતન સાથે જીવનનાં કાળાં વાદળાં કડકડધુજ પડ્યાં. હિંદની સુવર્ણભૂમિના સ્વચ્છ બ્યોમમાં ભયંકર સુનકારઆઘાદી હવાઈ અને સુખસેજમાં સ્ત્રી પુરુષોને લોહાના ચણા ચાવવા પડ્યા. હૃદયની કેળવાતી મૃદુતા અને મગ્નતા, વિવિધ ભાવો અને ગર્ભિઓ, કવિત્રાંતલા અને રસરાની તરણુ અભિલાષાઓ શિયિલ થયાં. નિશાનો અન્ત આવવા લાગ્યો અને ઉપાનું મુંદર તેજ અજાયું. પશ્ચિમ દેશના આધુનિક સુધારાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા વૈદ્યશક ગજ્યની હકુમત નીચે આ દેશ આવ્યો અને દેશવદેશની નતીન લાગણીઓ અને ઊભિઓ, સૂક્ષ્મ ભાવો અને કાવ્યરસપૂર્ણીઓનું સમિશ્રણ થતાં આ દેશના જ્ઞાનક્ષેત્રમાં, સાહિત્યમાં એક જુદી જ તરેહનો ફેલાવ થઈ રહ્યો. તદાપિ પુરાતન કાવ્યનાં જ્ઞાન-માળાનાં મોતીઓ અઘાપિયન્ત સાર્વજનિક પ્રસારને આકર્ષે છે. તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાચીન મનનસકળનાના દરેક અંકોડમાં જે આસ વિશેષતા અવત્રોડવામાં આવે છે તે ઉપરથી મનનપદ્ધતિ, જ્ઞાનગીરવ અને વાગ્વિદગ્ધતાનું ઉચ્ચતર જ્ઞાન વાચકચન્દને થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનની અન્યેયણામાં શાસ્ત્રીઓનાં વાગ્યુદ થતાં ધણાઓ ડોળા વમજમાં ધસડાયા, અપાઝપીનો સાર ભતભતાંતરે થયાં, અને આખરે જ્ઞાનવારિધિ મથતાં વસેવતાં શ્રીશંકરાચાર્યને કેવલાદ્વૈતામૃત જડ્યું અને સૃષ્ટિનું ઉત્પત્તિ ત્રિયતિ અને લયનું કારણ શ્રી પરબ્રહ્મ છે, જગત્ત્રિયથા વાચારમ્ભણુ શમ્ભથી ઉત્પન્ન થાય છે, બ્રહ્મસ્વરૂપ મત્ત ચિત્ત અને આનન્દ છે. એ સર્વજ્ઞાની શાશ્વત, કૃતસ્થ છે એમ વિવર્તવાદ સાગિ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે. કલ્પના શક્તિના ઉચ્ચતર બલથી, હૃદયની ઉજગતી ઉજગતી ઊર્મિઆના ઉભરામાં કેસવણીથી સંસ્કાર પામેલી લાગણીવાળા મનુષ્યો મર્વ જગતને પ્રેમમય દેખે છે. પ્રેમ આનન્દ-સ્વરૂપ-અનન્ય છે. અને બ્રહ્મસ્વરૂપ આનન્દને સ્થળે પ્રેમ બેસો અને પ્રેમ એ પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ બની દિવ્ય પવિત્રતા મેલો. “ સૃષ્ટિનું ખીજ પ્રેમ છે. ” વીગેરે સત્રોમાં કેળવાએલી લાવનાવાળા પુરુષો અને બહુધા કવિઓની માન્યતા નિરૂપવામાં આવે છે. ગોપીઓ પણ શ્રીપરમાત્મામય બની હતી તે શુદ્ધ પ્રેમલક્ષણુ ભક્તિને લીધે જ. પછી તો પ્રેમ-ભજનના વિમલ ઝરામાંથી સરૂણીઓ જીલી જીલી દિશામાં વહે. મીઠી મીઠી પવનની લહેરોમાં, આકાશના વિવિધ રંગોથી દીપતા ઈન્દ્રધનુષ્યમાં, કે સરસરનાદગાનસાથે નૃલ કરતી સાગર સ્વામિતે મજવા જતી માનિની સરિતમાં, કે પવિરહવેદના નહિ સમજતી પરભૂતિકાદિ વિહંગતા મધુર ગાનમાં-વસ્તુત નિસર્ગની આદલાદક પ્રેક્ષણીય મુંદરતામાં, કે પ્રૌઢ લયતામાં, સૃષ્ટિના રમણીય સુશોભિત દગ્ધૂમિચિત્રોમાં-પ્રેમ દોરાઓ; યાને તો માશુકની સ્વતંત્ર પ્રોતિની સિન્તરતોમાં ગરકાવ બની પ્રેમના ગાયક મહાન્ તાનસેન કે મૌઝાપક્ષ યઈ હૃદયવીણાના તાનમાં તસિન બનો કે ઉત્તમ ચિતારા બની ચિત્રકલામાં ભક્તિ-આધીન વિશુદ્ધ પ્રેમનો

આમેહુજ ચિતાર આલેખો, મગર પ્રેમની લક્ષકદાર ગઝલો રચાઓ, અથવા તો વિવેકસાક્ષાત્કારથી જગત્પ્રાણની અસારતા નિરપણ કરતાં પ્રીતિનું પરમસ્થાન શીખવે બનો! હરેક રીતે શુદ્ધ પ્રેમસક્ષણાભક્તિપરાયણ હૃદયમાં દિવ્યતાનો વિરલ, પારદર્શક વિશુદ્ધ ઝરો સ્પુરેછે—હાર્દભૂમિકા અલંકાર સાથે બની દિવ્ય લાગણીઓનાં વિવિધ બીજો વધાયછે. વિદ્યાનવા રથી સિંચાતાં રમણીય જલો અથોહાર જનસમાજની સાહિત્ય-સપાટીપર પ્રકટીભૂત થાય છે, અને અમૃતસરખાં મીઠાં મધુરાં ફોનો ઉપભોગ લેવા રસન પુરુષો સતત પ્રયાસી બનેછે. કાવ્યર કાવિદ્યસે, ભવભૂતિ તેમ જ મેહેતા નરસિંહ અને દયાનંદે, ભક્તિ સાથે પ્રેમની જુદી જુદી દિશા સ્વીકારી છે. વળી પશ્ચિમ દેશોના સાધકો અને કવિવરોએ “ પ્રેમને સૃષ્ટિ બધા રણનું મુખ્ય કારણ ” ગણ્યું છે. હૃદયર પ્રીતિ-દીપકનું તેજ ઉજાગળ, અખંડો વિરલ અને દિવ્ય મનાય છે. પ્રેમનું લક્ષણ પવિત્રતા અને નિખાલસતા છે; સ્વાર્થ, પ્રેમનો સ્વાભાવિક હઠકડતો ધનુ છે. લોંગફોર્ડો અને સેન્ટપૉલ, રોકસ્પીઅર અને ફોલી, સ્પેન્સર, માર્શલ અને ગ્રાઈડનમાં પ્રેમભક્તિ અગ્રમ હતી.

Love is the root of creation; God's essence

(Worlds without number

Lie in his bosom like children)

He made them (worlds) for his purpose only

Only to love and to be loved again.

Longfellow.

Love is the fulfilling of the law.

St. Paul.

સર્વ તર્કવિતરો, સર્વ ભુસ્સાદાર લાગણીઓ, અને વિવિધ આનંદો અને જે કંઈ આ લૌકિક પિંજરના પિઠંગરે ઉભાહદ છે એ સર્વ પ્રેમપોષક બની, પ્રેમની અપ્રતિમ પવિત્ર દીપ્તિને પ્રકાશિત બનાવી રાખેછે.

“ All thoughts, all passions, all delights,

Whatever stirs this mortal frame.

All are but ministers of love

And feed his sacred flame, ”

Cleridge.

Heaven's harmony is Universal love.

સાર્વજનિક પ્રેમ, એ સર્વોચ્ચ માનતાનતા; પ્રેમ એ જ નિર્સર્ગનું ગર્ભિત રહસ્ય; અને સૃષ્ટિના તિરોહિત સૌન્દર્યના અભ્યાસીઓ માત્ર પ્રેમના ભેદન બને સંસારના કુખદ અર્જુનના તિતીપુ, અભેદમાર્ગપ્રવાસી નાવિકોની વિરલ નૌકા, સાર્વજનિક વિમલ પ્રેમ, પ્રેમનું સ્થાપિ આરૂપદ, સંસ્કાર પામેલું—વિવિધ ભાવોથી, લાગણીથી ઉભરાતું—વિશુદ્ધ હૃદય કે પવિત્ર આત્મા છે. પ્રેમ સ્વરૂપે વિશુદ્ધ છે. પરંતુ ઉગ્ગરો પુસ્તો રવદોષ નહિ નિ-

રખતાં. અવળે રસ્તે દોરવાઈ જઈ, આ પ્રેમને અપવિત્રતાનો આભાસ આપના અવસોકવામાં આવેછે. સત્યતઃ દોષિત તો દુનીઆના મલિન ગંદા વખતમાં તણાતા ધસડના સ્વાર્થી પુરુષોનો. સમરભૂમિમાં ચાલતી પ્રાણરક્ષક, સ્વદેશપાલક અસિનો, જડવીર નર પોતાનું યાનેતો દેશરક્ષક અન્યતું મરતક કાપી લઈ દુરુપયોગ કરે તો ખરો દોષ તો આ જડ યુવકનો, પરંતુ નહિ અસિનો. પવિત્ર પ્રેમ આન્તરે જ, આધ્યાત્મિક છે. શુદ્ધ પ્રેમ નથી જોતો રાગ રૂપ કે રંગ. વિરહી છતાં પ્રિયાના મનઃકલ્પિત સગમમાં સદાકાળ રહે છે. કવિવર શ્રી ભવમૂર્તિના માલતીમાધવપ્રકરણનો નાયક માધવ પ્રથમ દર્શનના અનુભવજન્ય રમૂ'તમાં પ્રિયા માલતીની સરૂપ આન્તરવૃત્તિમાં ખડી રહેલી માલતીમૂર્તિની પ્રતીતિમાં (Subjective phenomenon) સદા આવે છે. પ્રેમ નિહેતુ છે. અને સ્વાર્થી પ્રેમ સ્વાર્થ વિષય જતાં નાશ પામેછે. કેમપિ કારણ વિના કાર્ય નથી સંભવતું એ ન્યાયે જો વિવેચકને કારણ જણવાની આગંક થાય તો પ્રેમપ્રયોજક કારણ, નૈસર્ગિક આન્તર બાવો જ છે.

“वर्षतिपजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-
र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ॥”

વાસ્તવિક રીતે જ કુમદ તથા પદ્મ, શીત ઉષ્ણ રશ્મિના ઉદય અસ્તસાથે અનુક્રમે વિકસે છે, ફરમાવછે.—પરદેશી મહાન કવિ પણ આમાં સાક્ષી પૂરેછે. કવિવર શ્રી શેક્સપીઅરના રોમીઓ અને જુલીઅંડના પ્રેમપ્રતિ જરા કટાક્ષ ફેંકે છે. નાયકનાયકાના પિતાઓ વચ્ચે જ ચિરસ્થાયિ હૃદયગતી થયુતા છતાં તેઓ અતુલ્ય, સ્વર્ગીય, પ્રેમના આછા ઝરામાં રનાન કરતાં જોવામાં આવેછે, અને ભાવિનાં અણુમાનીતાં આ નિરપરાધી બાક યુવક અને મુગ્ધા યુવતિ, પરસ્પર અકાલિક મૃત્યુના દુઃખદ વ્યલિત કાષ્ઠના બડકાથી ભરપૂર પ્રેમના યગકુંડમાં કોડથી સ્વદેહની આહુતિ આપતાં દરેક વાયકના નયનમાં અનુકંપા તથા અશ્રુઓ ટળાવે છે. આ નાટકમાં જુવાનીની ભલક, નિઃસ્વાર્થ નિહેતુ પ્રેમ, હૃદયની ઉભરાતી ઊર્મિઓ અને કરાલ ભાવિની ફરતાતું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે.

શુદ્ધ પ્રેમની ઇંખલા ન તૂટે તેવી છે. પ્રેમ આત્માનો ગુણ છે. અને તેથી જ પ્રેમદેવીના ખદા, ગર્ભાર અને વિશાળ હાર્દના ભક્તો પ્રેમને અખડ નિલ માને છે. શેક્સપીઅર, રોલો, તેમ જ અન્ય પૂર્વદેશના મહાન કવિઓએ પ્રેમને વિશુદ્ધ, અભેદ, નિરંતર કયેલ છે.

Let me not to the marriage of true minds
Admit impediments. Love is not love
Which alters when it alteration finds
Or bends with the remover to remove.

Shakespeare.

આર્ય મનનપદ્ધતિ પણ પ્રેમને દિવ્ય શુદ્ધતા આરોપે છે. શુદ્ધ વિદ્યાનના વિષય પર-માત્મા એક અદ્વિતીય છે. અને જેમ અદ્વૈતપણુનેવિશે કેવલાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈતાદિ વિ-વિધ મતમનાન્તરોની વિદ્વત્ચર્ચાની સ્પર્શે સ્થલે અખાસ બંધાએલા છે તેમ જ પ્રેમનિર્-પણમાં પણ વિવિધ મનનસરણીઓ (theories) આધુનિક સમયમાં વિદ્વદ્જનસમાજમાં

આખેહુબ ચિતાર આલેખો, મગર પ્રેમની લબકદાર ગઝલો રચાઓ, અથવા તો વિવેકસાક્ષાત્કારથી જગતઅની અસારતા નિરૂપણ કરતાં પ્રીતિનું પરમસ્થાન શ્રીબ્રહ્મ બનો! હરેક રીતે શુદ્ધ પ્રેમલક્ષણાભક્તિપરાયણ હૃદયમાં દિવ્યતાનો વિરલ, પારદર્શક વિશુદ્ધ જરો રજુરહે-હાઈબ્રુમિકા અલંત રસાલ બની દિવ્ય લાગણીઓનાં વિવિધ બીજો વવાયછે. વિજ્ઞાનવા રથી સિંચાતાં રમણીય વૃક્ષો ઝાંઝાઝા જનસમાજની સાહિલ-સખાટીપર પ્રકટીભૂત થાય છે, અને અમૃતસરખાં મીઠાં મધુરાં ફોનોતો હૃપભોગ લેવા રસગ પુરુષો સતત પ્રયાસી બનેછે. કવિવર કાલિદાસે, લવભૂતિ તેમ જ મેહેતા નરસિંહ અને દયાનંદે, ભક્તિ સાથે પ્રેમની જુદી જુદી દિશા સ્વીકારી છે. વળી પશ્ચિમ દેશના સાધકો અને કવિવરોએ “ પ્રેમને રૂઢિ બધા રણનું મુખ્ય કારણ ” ગણ્યું છે. હૃદયરથ પ્રીતિ-દીપકનું તેજ ઉજ્જવળ, અખંડવિરલ અને દિવ્ય મનાય છે. પ્રેમનું લક્ષણ પવિત્રતા અને નિખાલસતા છે; સ્વાર્થ, પ્રેમનો સ્વાભાવિક હઠહઠતો શત્રુ છે. લોંગફેલો અને સેન્ટપૉલ, શેક્સપીઅર અને શેલી, રૂપેન્સર, કાલરિન અને ડ્રાઇડનમાં પ્રેમભક્તિ અચર્ય હતી.

Love is the root of creation; God's essence
(Worlds without number
Lie in his bosom like children)

He made them (worlds) for his purpose only
Only to love and to be loved again,

Longfellow.

Love is the fulfilling of the law.

St. Paul.

સર્વ તર્કવિતરો, સર્વ જુસ્સાદાર લાગણીઓ, અને વિવિધ આનંદો અને જે કંઈ આ લક્ષણિક પિંડરના વિહંગને ઉત્સાહ છે એ સર્વ પ્રેમપોષક બની, પ્રેમની અપ્રતિમ પવિત્ર દીપ્તિને પ્રકાશિત બળવી રાખેછે.

“ All thoughts, all passions, all delights,
Whatever stirs this mortal frame.
All are but ministers of love :
And feed his sacred flame. ”

Coleridge.

Heaven's harmony is Universal love.

સાર્વજનિક પ્રેમ, એ સ્વર્ગીય આનંદતાતા; પ્રેમ એ જ નિર્ગુણ ગર્ભિત રહસ્ય; અને સૃષ્ટિના તિરોહિત સૌન્દર્યના અભ્યાસીઓ માત્ર પ્રેમના ભેદજ બને સંસારના દુઃખદ અર્થુવના તિતીપું, અભેદમાર્ગપ્રવાસી નાવિકોની વિરલ નૌકા, સાર્વજનિક વિમલ પ્રેમ, પ્રેમનું સ્થાપિ આસ્પદ, સંસ્કાર પામેલું—વિવિધ ભાવોથી, લાગણીથી ઉભરાતું—વિશુદ્ધ હૃદય કે પવિત્ર આત્મા છે. પ્રેમ સ્વરૂપે વિશુદ્ધ છે. પરંતુ હજારો પુરુષો સ્વદોષ નહિ નિ-

રખતાં, અવળે રસ્તે દોરવાઈ જઈ, આ પ્રેમને અપવિત્રતાનો આલામ આપતા અવસોકવામાં આવેછે સત્યતઃ દોષિત નો દુનીઆના મલિન ગંધ વમળમાં તણાતા ધસણતા સ્વાર્થી પુરુષોનો. સમરજૂભિમાં ચાલતી પ્રાણુરક્ષક, સ્વદેશપાલક અસિનો, જડવીર નર પોતાનું યાનેતો દેશરક્ષક અન્યનું મસ્તક કાપી લઈ દુરુપયોગ કરે તો ખરો દોષ તો આ જડ યુવકનો, પરંતુ નાહ અસિનો. પવિત્ર પ્રેમ આન્તર જ, આધ્યાત્મિક છે. શુદ્ધ પ્રેમ નથી જ્નેતો રાગ રૂપ કે રંગ. વિરહી છતાં પ્રિયાના મનઃકલ્પિત સંગમમાં સદાકાળ રહે છે. કવિવર ધી ભવજૂતિના માલતીમાધવપ્રકરણનો નાયક માધવ પ્રથમ દર્શનના અતુલવર્ણ્ય સ્મૃતમાં પ્રિયા માલતીની સરૂપ આન્તરવૃત્તિમાં ખડી રહેલી માલતીમૂર્તિની પ્રતીતિમાં (Subjective phenomenon) સદા માલે છે. પ્રેમ નિર્હતુ છે. અને સ્વાર્થી પ્રેમ સ્વાર્થ વિષય જતાં નાશ પામેછે. કદાપિ કારણ વિના કાર્ય નથી સંભવતું એ ન્યાયે જ્ને વિવેચકને કારણ જાણવાની આગંકા માય તો પ્રેમપ્રયોજક કારણ, નૈસર્ગિક આન્તર આવો જ છે.

“व्यतिपजति पदार्थान्तरः कोऽपि हेतु-
र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ॥”

વાસ્તવિક રીતે જ કુમર તથા પદ્મ, શીત ઉષ્ણ રશ્મિના ઉદય અસ્તસાથે અનુક્રમે વિકસે છે, કરમાયછે.—પરદેશી મહાન કવિ પણ આમાં સાક્ષી પૂરેછે. કવિવર શ્રી શેક્સપીઅરના રોમીઓ અને જુલીઅંટના પ્રેમપ્રતિ જરા કટાક્ષ ફેંકે છે નાયકનાયકાના પિતાઓ વચ્ચે જ ચિરસ્થાયિ હડડડતી શત્રુતા છતાં તેઓ અતુલ્ય, સ્વર્ગીય, પ્રેમના આછા ઝરામાં સ્નાન કરતાં જોવામાં આવેછે, અને ભાવિનાં અણુમાનીતાં આ નિરપરાધી બાલ યુવક અને મુગ્ધા યુવતિ, પરસ્પર અકલ્પિક મૃત્યુના દુઃખદ જ્વલિત કાષ્ઠના ભડકારથી ભરપૂર પ્રેમના યગકુંડમાં કોડધી સ્વદેહની આકૃતિ આપતાં દરેક વાયકના નયનમાં અનુકંપા તથા અશ્રુઓ ટળાવે છે. આ નાટકમાં જુવાનીની ભલક, નિઃસ્વાયં નિર્હતુ પ્રેમ, હૃદયની ઉભરાતી ઊર્મિઓ અને કરાલ ભાવિની કૂરતાનું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે.

શુદ્ધ પ્રેમની ક્ષુબ્ધતા ન તૂટે તેવી છે. પ્રેમ આત્માનો ગુણ છે. અને તેથી જ પ્રેમદેવીના ખરા, ગંભીર અને વિશાળ હાર્દના ભક્તો પ્રેમને અખંડ નિલ માને છે. શેક્સપીઅર, રોમી, તેમ જ અન્ય પૂર્વદેશના મહાન કવિઓએ પ્રેમને વિશુદ્ધ, અભેદ, નિરંતર ક્ષેત્ર છે.

Let me not to the marriage of true minds
Admit impediments. Love is not love
Which alters when it alteration finds
Or bends with the remover to remove.

Shakespeare.

આર્ય મનનપદ્ધતિ પણ પ્રેમને દિવ્ય શુદ્ધતા આરોપે છે. શુદ્ધ વિજ્ઞાનના વિષય પર માત્રા એક અદિતીય છે. અને જેમ અદૃતપણુનેવિશે કેવલાદૃત, વિશિષ્ટાદૃતાર્થિ વિવિધ મતમતાન્તરોની વિદૂત્વચ્યાની સ્પર્શ સ્પર્શ અખ્યાત બંધાએલા છે તેમ જ પ્રેમનિર-પણુમાં પણ વિવિધ મનનસરણીઓ (theories) આધુનિક સમયમાં વિદ્વદ્જનસમાજમાં

હોતી દર્શને પડે છે. અદ્વૈતપ્રધાનુસારે જેમ સત્તા (Existence) પ્રાતિભાસિકી વ્યાપ-
કારિકી, અને પારમાર્થિકી એમ ત્રિવિધ છે તેમ જ પ્રેમસત્તા પણ ત્રિવિધ છે. 'જગજ્ઞાડી'નો
બુદ્ધો પ્રેમ પ્રસક્ત રીતે બાસતાં છતાં અજ્ઞાનની અધારીથી આંધળા, દુષ્ટ અને હૃદય-
મહિનતાથી ખરડા બેલા, નાદાર મૂર્ખ ગમાર. ફળેતીના કાગળ આંધી જ્ઞાનસમાન હાડકાડ
યાતાં, સદા અચકાઈ વગરમોતેમરવા તૈયાર થએલા સદાને માટે નરકદાર તરફ ધસતા,
પુરુષો અને વેસ્યાનો પ્રેમ શણુખશુર પ્રતિભાસિક હોય છે. વ્યાવહારિક પ્રેમ હોરની
રસી જેવો મજબુત છતાં સહેલુક હોય છે. સ્વાર્થનો પાસ આમાં બેરેલો છે. તુટતાં
પાછો બંધાય પરંતુ ગાંડ રહી જાય છે. પારમાર્થિક પ્રેમ છવનપર્યન્ત એક દિશામાં
વહે છે. સારે વ્યાવહારિક પ્રેમનું ઝરણું મોટો અન્ય દિશામાં કદાચ વહે કે કુદાઈ પણ
જાય. અને સુકાતાં કંકાસ જામે છે. પારમાર્થિક પ્રેમનો વારિધિ ગંભીર, શાન્ત, ભવ્ય રહીને
પોતાની મધ્યક્ષ લગતો નથી. અને સર્વથા આનંદ-વારિથી ઉભરતો રહે છે.

પ્રેમની સત્તા પ્રેમ-આરુપક સાથે બદલાય છે. જે પ્રેમ-વિષય અનંત રમણીય હોય છે
તો પ્રેમ સદાકાળ મુખદ રહે છે. જ્ઞાન અને આન્તર સ્થાપિત તરણુ રસંગ લાગણીઓ સાથે
પ્રેમવિષયનું તારતમ્ય નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. વૈરાગ્યવૃત્તિયાળા મહાન સતોનો પ્રેમ પરમ-
બ્રહ્મ તરફ ખેંચાય છે, સારે કેટલાક નિસર્ગના રમણીય લાવણ્ય અને માનવ અનુભવના
ભવ્ય ગૌરવના દિવ્ય મધુર જ્ઞાનતાનમાં કે સૃષ્ટિસૌન્દર્યની ખુબીઓ આલેખ્યામાં આ-
મરણુ મશગુલ છે. આવા મહાન સતોને કે મુગ પુરુષોને વ્યાવહારિક સંતાપના કાંટાઓ
ત્રાહતા નથી પરંતુ કોહીનૂર તો વિરલ હોય છે. પણ પ્રાચીન ધાર્મિક ગ્રંથો અને કાવ્યોનાં
પાનાં ઉચલાવ્યાં ન ઉચલાવ્યાં, પારિભાષિક કદિન શબ્દો ગોખીમારી જરા અહિંથી, જેરા
તહિંથી ચોરી હુદી કે ઉચાપત કરી બન્યા મોટા બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય, મહાત્મા (વસ્તુતઃ
મહાત્માઃ) કે કવિવર; આવા લાલસુ પ્રાણીઓ જનસમાજમાં પધરામણી માન કે પ્રતિજ્ઞાની
ઉત્કૃષ્ટ નર્મ ટેકરીએ ચડતાં સત્ત્વહીનતાને લીધે સથરતાં કોહીનૂરના સ્વભાવને અનુકરણ
કરતાં, જડમતિના અહંકારિઓ કોઠસાદૃષ કાળાધબ બેની રહી, હસપાદર્ગાત શીખતાં
પોતાની કાગમન-પદ્ધતિ પણ બુલે છે. ઉપાડી લ્યો શુદ્ધ રસત સતોનો અને દાંબિક લે-
બાણુઓની પ્રથમ જવનિકા, અને પછી વસોકો રંગભૂમિ ઉપરની અલંકાર વિરેધિતા; ક્યાં રહી
પ્રેરણા-સરણીઓથી ભરપૂર એ હૃદયની, ઉર્જાજન્ય ચેતતી અને ક્યાં એ મહિન-અમહિન
અધશુષ્ક ખાડો! પછી પાકી પ્રેરણાના ધોધવા ઉછીના લેતાં, સ્વાભાવિક ક્રિયતિમાં પડેલું
ખાણનું બંધીઆર વારિ ડોળાય તેમાં શી નવાઈ! -

સર્વથા પ્રેમસ્થાન પરબ્રહ્મ કે સૃષ્ટિનું સુંદર લાવણ્ય હોતું નથી. મનુષ્યની જુદી
જુદી અવસ્થાએ બિન્ન ભિન્ન ભાવો આવે છે. તેમાં જુવાની ઘેલી, ઉન્મત્ત, અને ઉત્કૃંખલ
છે. તેનો ચરકો આર દિવસનો છે. વર્ષાઋતુના ગગનરંગોના જેવી નધર, અખકાર
કરતી વિધુર જેવી દર્યાદર્ય અને ક્ષણિકસ્થાયિ છતાં મહાન સાધુ, યોગી કે તપસ્વીની
એકનિષ્ઠામાં વિશ્લેષ કરનારી જુવાનીતું સાશ્રાવ્ય સર્વે પ્રવર્તે છે. સુર પુરુષો સતત પ્રયત્ન
શીળ બનતાં પણ જુવાનીના ડાખમાંથી લાગ્યે જ બચે છે. પદ્ય-અપદ્ય સમજનારી, સ-
લાસલ્ય પારખનારી વિવેકબુદ્ધિને પ્રભાદિશ કરતી નવયૌવનમાં આરૂઢ યનારા જનોની માન-

સિક લાગણીઓ અને ગર્ભિઓની જન્મતાતા, અને પ્રભાવ આમે છે, ત્યારે તેમના હૃદયના પ્રેમનો ધોધવો એક દિશામાં વહે છે. અન્ય દિશામાં અધકાર છવાય છે. પ્રેમ-આસ્પદમાં અહનિશ આસક્ત બની રહે છે. આવી દશાને આધીન મહાન પુરુષો પણ થયા છે અને થયાં કરે છે અને કરશે પ્રાક્તન કર્મથી, અદૃશ્ય યોગથી, બાનિયગથી કે ઈશ્વરકૃપાથી, જો પ્રેમસ્થળ મૃદુ નિઃસ્વાર્થી, નિર્મળ, વિવિધરસનું હૃદયવાળી પ્રિયા મળે તો જીવન સાદ્ય પુરેપુરું, નહિ તો દૈવકોપ કે ઈશ્વરનો શાપ કે ગત જન્મમાં કરેલાં અધઓધનું આ ફલ પરંતુ દમ્પતિઓના શુદ્ધ પ્રેમ-ગુણાનું વિકસન વિરલ. ભલે બીજ વવાય પણ કાંતો ભય રેસાળ ભૂમિકાની પૂરી ખોટ, અને કાંતો વિમલ સૌહાર્દ વારિનો અભાવ. કદાચ દૃષ્ટિમયીત ઉપર ભગવાન સહસ્ત્ર-સ્ત્રિમનાં દર્શન લેવા પવિત્ર યુગલના પ્રેમી ગુણાબને વિધિએ અનુસા કરી હોય તો પણ ઊંધા જળકી ન જળકી, હિત્સાહદ ઉષ્ણસ્ત્રિમની ઝાંખી થઈ ન થઈ ત્યાં તો વ્યવહારિક શીતળ હૃદયભેદક ઝઝકળનાં આપટાં પડ્યા મડે, વિષદના સુસવાટી કરતાં વાવાઝોટાંમાં કાંતો સમૂળ ઉપડી જાય, કે કરાળ કાળની ઝાળમાં દબ થાય. નહિ તો પરસ્પરવિશ્વાસોના અગ્રહિણ, વિદોષપરાયણ જંતુઓ, ખોટાં કારસ્થાન ઉભાં કરી આંતરહાર્દ કોતરી આવ. લાગ્યે જ ગુણાગતો સર્વ પાંખડીએ અખંડિત, મનોહર પ્રકુલશે.

“ True loves are often sown but seldom grow on ground ”
Spenser.

અનુકંપનાશીળ માનવહૃદય સમતીય હૃદયને આકર્ષ્યાં કરે છે. અને ત્યારે તે પ્રેમ-વમજમાં સીકલાતો જાય છે તેમ તેમ પ્રેમનું ભવ્યશીરવ અનુભવતો જાય છે. અફસોસ, નિર્દોષ પ્રેમી હાઠોં વિધિનાં રમકડાં બહુ બને છે. અને જાણે કે આ રમકડાં ભાગવામાં વિધિ જ આનંદ લેતો હોયની, તેમ લાસે છે. પ્રેમી હાર્દનું સંગીત ત્યારે પ્રિયાના હૃદય-ધ્રુમટમાં અફગાય છે ત્યારે કાંતો પ્રતિધ્વનિ ત્યાં જ નાચ પામે છે, નહિ તો પ્રતિધ્વનિમાં બહુ વિષમતા વિશેષકામાં આવે છે. અરેરે! એકના ગાનમાં પ્રાણ-પ્રદ અમૃતતા ત્યારે પ્રતિધ્વનિમાં મમાએલી મરણતા, તેમાં નહિ દોષ પ્રેમી હાર્દનો કે પ્રેમનો. કદાચ પ્રેમના આવેશમાં, તન્મનાટમાં અસ્વસ્થ બની જાય! કે મદ્યેલી ગાંડી જુવાનીની ભલકમાં ભમિત થાય અને પછી યોગ્યાયોગ્ય પાત્ર જોયા વિના વિવેકદણિના બધનસેતુને તોડી નાંખી હાર્દના પ્રેમને રેલાયા દે, તો જરૂર આ હાર્દને એકવાર તો સતાપ થવાનો. અને કદાચ પછી સદાને માટે શ્રેષ્ઠ, અચ્છ, અવિકારી પ્રેમપદ્મ-વેણુમાં રોકાવાનો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિતો પણ આ વિષયની આ દિશામાં મળી આવે છે.

ઉદાર ભોળા બનુહરિની આવી દશા બની. બનુહરિનો પ્રેમ દૂધના જેવો ઉજ્જવલ હતો, પરંતુ બહિર્ રમણીય ભાસતું પણ અંતરૂથી વિવન્ધ વિવથી ખરડાએલું પાત્ર પ્રેમસ્થાન/ બન્યું, પછી પાત્ર પાત્રનો ભાવ બજવે તેમાં શી શંકા! મયૂરનાદ, કોકિલનો ટઉકો, વર્ષા-ઝડતુમાં ઝરઝર ઝરમર મોતીનું ટપકતું, સૃષ્ટિનું દિવ્ય મધુરં ગાન, મહારાજના રમ્ય મનોહર ભાવો, જુવાનીનો અમહારક પ્રયોગ! પછી મહારાજ તો પુષ્પધ-વાના તીરથી ધવાયા અને અશરણ બની પિંગલા-રતિરાણીની પ્રેમભેડીઓ સ્વીકારી. ગાન કરતું, નિર્મળ આશાઓમાં ઉડતું વિહંગ મલિન હાર્દ વાળીના પાંજરામાં પુરાયું. અદૃશ્ય થયો સ્વધર્મ! અને રાજકો-

શયે દૂર નાહું વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવાની વિવેકદષ્ટિની દીપ્તિ જાંખી થઈ ગઈ; મનના વિકારોએ ધૂમ મચાવી. અને ભૌતિક વિલાસોમાં મહારાજ સ્નાન કરવા લાગ્યા. શુદ્ધ અને લભાં વિહરતા વિક્રમે મહારાજને ખરી રિયલિટી જાન કરાવવા વિચિત્રતા બે બોલ કહ્યા પરંતુ બધર આગળ જાન ! ઉત્તરા કલકિત ખાયા. વિદેશભૂમિકામાં વિચરવાનો આદેશ મસ્તક ચડાવ્યો. પરંતુ પાપનો ઘડો ફટકો. સાત્ત્વિક શુભોનું પ્રાધાન્ય વધવા માંડ્યું. કનીયાનું જ્વતાના શબ્દોમાં સમાએકી પ્રમાણુતા, અન્યાયનો અનુસંતાપ, વિષય વાસનાપર તિરસ્કાર ભરેલી કમકમાટી. વિરક્તના મહારાજને કમવાર અભિનંદન કરવા લાગ્યાં. માયાની જ્વો તડાતડ તુટી, અને અમર દેહની પુનઃ પ્રાપ્તિએ મહારાજને યોગીન્દ્ર બનાવ્યા. આ કથામાં દોષ બેઠ્યાએલો છે. બહુધા પ્રેમપાત્ર પિંગળા દોષસ્થાન છે.

સમયે તો બંને પાત્રો, નિર્દોષ પવિત્ર અને વિશાળ હાર્દનાં છતાં વિધિના પ્રકોપથી, કે ભાવિના પ્રબળથી, અજ્ઞાન સયોગથી કે વ્યાવહારિક અંતરાયથી, આનંદ-વિજ્ઞાનની રમ્ય ટેકરી ઉપરથી ધગધગતી દુઃખદ આઝીમાં ફેંકાય છે. આની, કવિકલ્પિત કથાઓ નાટ્યો અને પ્રકરણો તેમ જ ઐતિહાસિક દૃષ્ટાન્તો સાક્ષી પૂરે છે.

" Ah me, for aught that I could read,

Could ever hear of tale or history

The course of true love never did run smooth. "

Spenser.

કથમ પ્રેમધનામાં દોષનો પાદા ભેદેલ દોષ. ગમે તેમ પણ આમાં એક જુદી તરેહનું રહસ્ય રહેલું છે, અને તેને લીધે શુદ્ધ પ્રેમીઓને ભયંકર વાવાજોટામાં ધસધસાતા કારણોનું પૃથક્કરણ કરવું બહુ કઠિન પડે છે.

પ્રેમપ્રભાવ અદૈરિક છે. વિવેકશણ વીરપુરુષોની ચતુરતા, બુદ્ધિમાન જનોનું કળા-કૌશલ્ય, પ્રેમના સપાટામાં આવવાથી દોષ જાણે ક્યાં સંતોષ વળે છે ! કેટલાક યુવકો પ્રેમધેલા બની પ્રિયાની કલ્પિત મૂર્તિ મન પાસે ખડી કરી, એવા, પૂજા ઉપાસના કરતા હસતાં ઘેલજાના ભોગ બને છે. પ્રેમ ! શી સત્તા ! શી ખૂબી ! સ્વતંત્રતાના શોખી જુવાન-પંખીડાં પણ તારી પાસે પરાધીન ગુલામ બનવા તન, મન અને સર્વ કંઈ અર્પી તારા યવા મથે છે. પ્રેમ બેડી ધારવા પાદ તથા કરો આંગળ ધરે છે. કેદી બની કારાગૃહમાં પૂરાવામાં પોતે સંપૂર્ણ આનંદ માને છે, અમીર શાહજોડે રાજતખ્ત સ્થાગી, પ્રિયાથી અપાતી પ્રેમની રાખ યોગવા, યોગી બનવા, પ્રિયાની સમાધિ લગાડવા, પ્રિયાસાથે એકત્ર થવા, પ્રિયાના નામની માળા ફેરવતો, નામ રટતો, ઘોર ખાવા ધાતા અરણ્યમાં પણ પ્રેમનો આહાલેક જગાવે છે. પવિત્ર પ્રેમ ! શી દૈવની કટુ વિષમતા, શુષ્ક પીડા પડેલ; તનયવાળા શોપાતા વિરહીના દુઃખી ઘઝતા હૃદયમાંથી ઉછળતા, ઉલટતા ઉખ્ય નિઃશ્વાસોથી નયનમાંથી ટપકતાં વારિથી, તારી નિર્ભય જ્યોતિની આમખામ ધુમાડના ગોટેગોટ ઉદ્દાલવા ભાસે છે. તારા ચિતારૂપી યજ્ઞકુંડમાં કચ્છ કાલથી કાયમને માટે વિધુક્ત યજ્ઞેલા મુગલમાંની પાછળ રહેલી વ્યક્તિ, -સંતાપઅસદિષ્ટ, નિરાશી હોવાથી યાહોમ કરી જખાવે છે. પ્રેમ ! શી તારી વિષમ અમૃતતા ! મધુરકટુતા ! કિંદનો છેત્રો રાજવી પ્રેમધેનમાં અદ્ભુત દૃષ્ટાન્ત છે. " રજપૂત વીર-

જતિનું પુષ્પ પૃથ્વીરાજે પ્રેમની શીતલ અનિલહરે લીધી ન લીધી ત્યાં તો શત્રુઅનલ આસપાસ સંગમ્યો. ન થયું થયું. અદ્ભુત કાર્ય અને વિસ્મયકારક શૃંગારની પારસીમા, હૃદયની કમનીય આદ્ર કામુક્તા, મોહાન્યતા અને અદ્વૈતચિંતા અને નવવધૂના નવાનવા ભોગવિલાસો— સર્વ એકત્ર બની પરસ્પર પ્રભાવ વધાયા. પૃથ્વીરાજે પરાક્રમી ઉત્તમેત્તમ વીરનરોને અગા- નથી, ભૂતથી, અનાદર કરી વિપક્ષી બનાવ્યા. ગન્ધ મોખરે હોવાથી પરદેશી હુમલા ઝીલ- વાની આવશ્યકતા પોતાને માથે પડી. આંખો કંધડી નહિ ! અને વધમ સ્થિતિના ભોગ થયું પડ્યું. પછી આર્યવર્તની રંગભૂમિ નાનામોટા સમરમાં પડતા વીરનરોના રેગતા રક્તથી ખરગ્રાઈ. વિસ્મૃતિના ગર્તમાં ખેંચાતી, શૃંગારમય, કરુણમય હૃવનવાળી, માણી ન માણી, સતી સંયુક્તાના શોકસ્વરોનો ધ્વનિ, યવજુપુટમાં પડતાં, વાયકવૃન્દ પાસે આંસુનાં એકાદ બે ટીપાં ટપકાવશે ! સતીસંયુક્તા સાથે ભારતગૌરવ, વીર અને શૃંગારનો મોભો અસ્ત પામ્યો. આવા પ્રેમી પંખીડાઓને મુખદ-પાંખો પૂરી આવી ન આવી ત્યાંતો ધણે ભાગે ક- પાઈ જાય છે. તો તેપરથી એમ અનુમાન નથી કરવાનું કે પ્રેમ સતાપી છે. હમેશાં પ્રેમનું અસ્તિત્વ સુખાર્થે નિમિત્ત થએલ છે અને સારે રૂખરૂપ જ નીવડતું જોઈએ. તો પણ માનવ અનુભવ એમ ઉદ્ગાર આપે છે કે કદાચ પ્રેમઆસ્પદના સ્વભાવાનુસાર પ્રેમ-સુખોનો સ્વભાવ બદલાય. આર્થિક આસ્પદ નક્ષર છે તો તે અવસ્ય પ્રેમના આર્થિક સુખોને એક દિવસે વણસાડશે, માટે પ્રેમ-આસ્પદ દિવ્ય, શાન્ત, અને શાશ્વત હોવું જોઈએ.

માનવજતિ અને કૃતિ દેવાંધીન છે અને હમેશા ઇશ્વરેન્દ્રના બધીયસી. એટલે સમયે તો સ્નેહમય, અનુકંપાશીલ સુકોમલ ઉદાર હાર્દના ઉદ્ગારોનું ગાન સાંભળવાને રસતઃકર્ણનો અભાવ ! અને નહિતો હૃદયના ઉલરાતા ઉછળતા ઉમળકાઓ ઝીલવાને પાત્રની પુરી ખોટ હા- દેના શુભભાવો હાઈ સમજે. જુદી જ દિશામાં ટળતું હાઈ પ્રેમી દિલના દુઃખી દર્દને શી રીતે કળે ! મનમાં પરણુવું અને મનમાં રાંડવું ! હૃદયના ઉલરાઓ હૃદયમાં સમાય સારે મંદ સ્વરે હૃદય-વીણાના તાર આનંદયુક્ત આલાપો આપે

“ અરર ! દિલની પ્રેરે પુરી ન જુદ થઈ કદી,
અરર દિલમાં છરી પ્રેરી કદીય મઈ નહિ;
જખમ દિલનો પૂગે દેવા ન કોઈ મજુ કદી, ”

કલાપી

શુ શોક સૌન્દર્ય ! સુકુમાર રાજવી રસતઃ હૃદયના પ્રેમમય ભવ્ય ભાવો ! જેમ હૃદયના વિલાપો તેમ નિકળતા ઉદ્ગારોની દિવ્ય મધુરતા ! ઇશ્વર કયિ કહે છે કે—

Our sweetest songs are those that tell of saddest thoughts.
Shelley.

શુદ્ધ આર્થિક પ્રેમ પારમાર્થિક પ્રેમની શ્રેણિનું પ્રથમ પગથીયું છે. જેમ પ્રેમી હાઈ પ્રેમપાત્રને અનન્ય સમજે છે તેમ જ પ્રેમી હાઈ જ્યારે સર્વ હાઈને અનન્ય સમજશે ત્યારે અખિલ જગત્ પ્રેમમય લાગશે. અર્થયક્ષુ નિમીલશે અને જ્ઞાનનાં દિવ્ય નયન

ક્રમજની પાંખડીઓ ખીલતી જશે તેમ તેમ બ્રહ્મ-એકતાનતા દૃઢતર થતી. જશે. “આત્મા
 एव इदम् सर्वम् ब्रह्मएव इदम् सर्वम्” સર્વત્ર બ્રહ્મને અવલોકશે. પરંતુ વિશ્વ-રહસ્ય
 સમજનાર જયલે જ મળશે અને ડોળધાતુઓનાં ઝુંડ સ્થળે સ્થળે બેઠશે. સ્વારે
 શન્ય વિરસ હૃદયની કૂર ખીસકોલીઓ પ્રેમી હાઈ આમ્રના રસની મધુરતામાં શું સ-
 મળે ? જેની વલણુ-પરનાલિકાઓ પોતાના સ્વાર્થમાં જ વહાઈ કરેછે, જેનાં હાથે અન્ય મ-
 નુષ્યોનાં દુઃખોથી દાઝતાં નથી, જેઓ પરંપુરો ઉપર સતાપૈકવિટખાણના પથ્થરો ફેંકવામાં
 મગ્ન રહે છે, તેનો પછી અગ્નિ-અધારિમાં પોતાની જીવન-નોકા પાપના ખડક સાથે અ-
 કળાવી રૈરવ નરકમાં લીન થઈ જાય છે. દિવ્ય પ્રેરણાથી અકિત થએલા મહાન પુરુષો
 અને તેના અનુગ્રાહકો, વિવિધ શાસ્ત્રો તત્ત્વજ્ઞાનમાલાઓ અને મનનશૃખલાઓ ઝોર શિક્ષણ
 આપે છે કે સાર્વજનિક પ્રેમ નિઃશ્રેયસ સાથે નિકટ સળધ ધરાવે છે સ્થૂલ દેહના આધી
 ભૌતિક ભોગવિલાસો અને એશઆરામોની મૃગતાધિષ્ઠ લાગી, તૃપાર્તી આત્માના સ્વર્ગીય
 આનંદ સાર્વજનિક પ્રેમ-વારિ પીરામાં રહેલ છે સક્ષેપમા “ब्रह्म एव आनन्दोऽस्ति”
 બ્રહ્મ એ જ આનંદ છે. અને હૃદયનો આન્તર ગભિત આનંદ માર્ગજનિક પ્રેમ છે

રા. રા. જીવજીરામ લક્ષ્મીરામ દવે (‘ જટિલ ’) નો સ્વર્ગવાસ.

‘ જટિલ ’ નામે પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી લેખક રા. રા. જીવજીરામ લક્ષ્મીરામ દવેના ગયા
 માસમાં થએલા અકાલ મૃત્યુની નોંધ, લેતાં અમને અતીવ ખેદ થાય છે. એ શૃદ્ધસ્થ વિદ્વા
 માટે અત્યન્ત ઉત્સાહ ધરાવના હતા. એમનો અગ્રેજી ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો અ-
 બ્યાસ સારો હતો, અને એમણે સાહિત્ય-વિવેચક તરીકે સારી શક્તિ પ્રકટ કરી હતી. એમના
 ‘દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા’, ‘લગ્નપૂતિ અને કાલિદાસ’ આદિ સુર્શનમાં છપાએલા લેખો સુપ્રસિદ્ધ
 છે. આ શિષ્યાય, તેઓએ કેટલાક વખતથી “અન્દ્ર”નું તન્ત્રીપણું લીધું હતું, અને એ પત્રમાં
 રસિકન વગેરેનાં ભાષાન્તરો આપી તથા સતત-ત્ર ચર્ચા દ્વારા રસના વિષયને સારી સેવા બજાવતા
 હતા. પરમાત્મા એમના આત્માને રસમય આનંદમાં રાખે એવી અમારી આશીય છે.

આથ દ્રષ્ટા—
'એક અભેદમાર્ગ-પ્રવાસી'
અલ્પનિષ્ઠ મણિલાલ નજીભાઈ.

સુદર્શન.

તંત્રી—
પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવ
એમ. એ. એલએલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૬. અંક ૧૦.] (માસિક.) [જુલાઈ. ૧૯૦૧.

ભજનમાળા.

(ચીચોડા.)

(મળેલું) *.

ચીચોડા શ્રીરામનો મહારા હૈયામાં હરખ ન માય,

ચીચોડા શ્રીરામનો—

મારે આંગણે ઉડત ન મા'ય ચીચોડા ક્યો સાખધો—૧૬.

મનરૂપી બાવળ વડાવીયા સત સંધેડે ચડાવ,

વિચારના વળ કાઢીયા એને બહુનામી બુટડી જડાવ—૧

અલખનામની અડી ઘડાવી ચડ યાજે ઠેરાય,

લાંખી કમરસું નોતયો એની અડી ઉપર દીવડો ઠેરાય—૨

જગત રૂપી જાગી કરાવી ને મનના ભીજા માળ,

સત ધરમના જોડા જાગીયા એને હાંકનારો ચતુર મુગળુ—૩

રામ નામની વાવી શેરડી ને સતમુર આવી ઓરે,

કાળના કૂચા કાઢીયા એનો રસ જા વિરલા કોઈ જાણે—૪

મન ચીચોડા મોજો ફરે પ્રેમની નખાય પાળ,

જગત પ્યારાં છંચોરીયા એ તો રમન ગડેડે ઘટમાળ—૫

સત નામની ચુલો ગળાવીયુ મનના ભીજા માર,

પંચ મળીને અચી રોપી એવી સુરતાની વારી નખાય—૬

કરમ ધરમની કેડા ચડાવી અને ગ્રેમ પાવડીયે હસાવ,
સમ નામની પડી મુબકી એનાં યજ યજો ભીલાં બંધાય—૭

સુરતા ભયવારી આલી આવી અલખ અખાય માંહ,
લોક મોહના સુંડ ફેકીયા એની વાસના વૈકુંઠમાં જાય—૮

શુર પ્રતાપે મોર ડુગર બોલીયા આ ચીચોડો ને ગાય,
આ ચીચોડો મારી કાયા ઉપર દેવાણે એથી આણીની સુકતી ધાય—૯

દેહશુદ્ધિ.

(મળેલ).

મલિન-સત્ત્વ તણાં પરમાણુઓ,
હડી હડી અહીંયાં અતિ આવતાં;
શરીર ઉપર તે પયરાઈને,
મલિન અંગ કરે; સહુ ત્યાં કરે. ૧

તારાગણે નભસમાન, બન્યું શરીર,
સત્તાંશનો નવિન યોગ થતાં અધીર;
ને ચીરકાળ પણ યોગ થયા પછી તો,
તેજસ્વિતા-મલિનતા સમ-એક રૂપ. ૨

નવિન તો મળતાં હજી જાય છે,
તિમિર તેમ તહીં વધુ થાય છે,
વિવિધ રંગ-અનેક પ્રકારનાં,
ભગવતાં સહુ માર્ગ જુદા જુદા. ૩

મલિન શુદ્ધ કર્યું ? નવ અણિએ,
જગનનો ક્રમ એમ પ્રમાણિએ;
સતત-એક પ્રવાહ અનાદિથી,
નવ પ્રવાસ છતાં મળતો હજી. ૪

અધારમાં-પરતણી ગતિ-પાન્ય દેખી શકે ના,
લોયે ધમ્મ-પ્રબળ વહતી-મરિતકે માનવીના-
કે હું રસ્તે સરસ સહુથી, ચાલતો કોન-જાણે;
મહારાજેવા અનુભવ અને જ્ઞાન દોના પ્રમાણે. ૫

મલિન સત્ત્વતણાં અભિમાનથી,
તરુ ચતાં-વધતાં પણ ત્યાં પછી;
રૂળ અનેક પ્રકારતણાં રૂળે,
વિવિધ સ્વાદ બધાંય તણે મળે. ૬

અને એ પુષ્પો કે ફળ—અફળનો સ્વાદ નિરખ્યો,
મહા ઘેને ઘેયો નયન પણ પાછાં ન ઉઘડે;
અરે ! એ નિસ્સાનો મદપણ કદી બીતરી શકે ?
જતાવે ઉપાયો સદશુદ્ધિના કોણ ક્યં ને.

૭

વિચાર એવા ઉરમાં તરંત,
મળે ખરે કોઈ મ્હને મદંત;
(સુ)વિચારશ્રેણી મળતાં પ્રદાપ,
મલિનતા દૂર અને પળાય.

૮

અરે મ્હાત્માનાં ત્યાં દરશન કંઈ દૂરથી થયાં,
સહુ સત્ત્વો ત્યારે સમજી જઈ જાતે—ખળભળ્યાં;
સરી આત્મા પડે, સરીર થકી જૂઠું—સમીપમાં,
અને પોતાનું જ, સ્વરૂપ ધર્યું શું અંગતણું ત્યાં.

૯

સત્ત્વે ધણું મલિનનું—પણ અન્ય દેહ,
ત્યારે શું શુદ્ધ ? પણ એમ જણાયું તેહ;
શું ! મ્હાત્મ્યની ગદનતા ઉરમાં ઉતારું,
ત્યાં તો શુભાન પણ બાળ્ય બન્યું બિચારું.

૧૦

પ્રણત આ શુરુના ચરણે પડ્યો,
સ્વરૂપશુદ્ધ થયો—શુરુનો કયો;
શરીર સ્પૃહ અરે ! દલકું થયું,
કંઈ ઉઠું ઉતરી ઉતરી જાઉં.

૧૧

આજે આ લઘુતા થતાં શરીરની સદ્ભાવના પ્રેરક
હે ! વિશ્વંભર નાય ! હાથ પ્રહળ્યો મર્વો કુરચ્છેદક;
આપો લક્ષિત અખંડ આપચરણે—સંકષ્ટવિનાશિની,
સત્ત્વો શુદ્ધ સદાય આવી મળવા, છે પ્રાર્થના દાસની.

૧૨

મહાકવિ—નાગર.

અન્યાવલોકન.

*ભદ્રંભદ્ર—

"It is a relief to turn from the malice and personal bitterness, 'the spleen and sour disdain' which lie at the heart of so much English satirical writing, to the hinting, gentlemanly satire of Joseph Addison. His was the criticism that only half says what it means, but is none the less effective. The most graceful of our social satirists does not sit in the seat of the scornful. *Hic tibi comis et urbanus liberique videtur*. This line, written by Horace, equally with that line written of Horace—*admissus circum praeordia ludit*—applies to Addison. It is in these gentle prose satires that the truest representation of the Horatian spirit is to be found. These essays correspond, far more really than Pope's 'Imitations,' to Horace's *Causeries*, his talks on the art of living, his sketches of life as he saw it. As with Horace, the purpose of his satire is general. The aim is not to gibbet individuals. He assails the follies, not the fools of the age. He tries to go to the root of the matter. He will not, he says, be 'very satirical upon the little muff that is now in fashion,' but he applies his remedies to the seeds of every social evil. When he attacks the vicious, he sets upon them in a body, and will not make an example of any particular criminal. He passes over a single foe to charge whole armies, and lashes not Lais or Silenus, but the harlot and the drunkard. Gifted with observation that is acute but not profound, and with a peculiar humour blended with wit, he depicts, without offence, by playful and subtle strokes of irony, the manners and habits, the faults and foibles of various classes of men. He never descends to mere caricature; as a critic he is tolerant, and never wounds by severity of sarcasm. Judging with coolness, he is, we feel, 'not dully prepossessed nor blindly right'; rather he shows himself 'modestly bold, and humanly severe.'

His delicate humour, the urbanity of his manner, and the gentleness of his rebuke lead almost unawares those whom he criticises to condemn what is ridiculous or unworthy. A more tolerant censor, a more genial and useful satirist never wrote.

He is an exception to the rule one is too ready to frame, that the lash of the satirist only serves to please him who cracks it; for he and his colleague Steele made the *Spectator* an instrument of education and social reform." Cecil Headlam's Introduction to "*Selections from the British Satirists.*"

" Satire is of the nature of moral philosophy, as being instructive; he therefore who instructs most usefully will carry the palm. "— *Dryden.*

ભદ્રંભદ્ર—આ ગ્રન્થના "લખનાર" "વિં અમ્મારામ વિં ક્રેવળરામ અવરુકે મોન્દ્રીઅન્-ગાતિ શુદ્ધ બ્રાહ્મણુ" છે, અને "પ્રસિદ્ધ કરનાર" રા. રા. રમણુભાઈ મહીપત. રામ નીલકંઠ છે. કતા કહે છે કે "આ ગ્રન્થમાં બીજા લેખકોનું અનુસરણુ કે અપદરણુ કણુ માત્ર નથી." આ વાત સર્વથા મથાર્ય હો તા ન હો, પણ એટલું તો કબૂલ કરવું જ પડશે કે એમાં સત્યનું 'અનુસરણુ કે અપદરણુ' તો લગભગ નહિ જેવું જ છે. બ્યારે ધર્મની ઝાણિ ધાય છે અને અધર્મનું ઉત્થાન ધાય છે ત્યારે જ આવા વેદો જગત ઉપર આવતરે છે, અને 'જન્મ માનસસરોવરના તટને મૂકી હંસ વર્ગાકાલે અન્મત્ર જતા નથી', તેમ 'સુધારા'ની- 'ગાનસુધા' ના સુધારાની-ઓશીસ મૂકી આવા ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધિ માટે અન્મત્ર જતા નથી. ગ્રન્થકર્તાનો અર્પણોદ્ધાર "દમ્ભી વાર કેદમાં ગયેલા" "પગી અમથા કાળા" પ્રતિ છે. અમ્મારામ એક પગીને પોતાનો ગ્રન્થ અર્પે એ કેટલાકને અસ્વાભાવિક લાગે છે; પણ ગાનસુધાની ઓશીસમાં પેસતાં જ, કેવો ઉદાર બ્રાતૃભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, અને બ્રાહ્મણુવર્ગથી જે નેટલું દૂર તે તેટલું ઉત્તમ લેખવાની કેવી અપૂર્વ વિવેકશક્તિ આવે છે એનું એ ટીકા કરનારાઓને જરા પણ ગાન જણાતું નથી.

શુભરાત્રી સાહિત્યમાં, બરુકે જગતના સાહિત્યમાં, આ ગ્રન્થ એક અપૂર્વ ઉમેરો છે: એનો નાયક ત્રણ લોકમાં પણ મળવો કઠણ એવો "ભદ્રંભદ્ર" નામધારી એક "મહા પુરુષ" છે. જે રસનું આપણા પૂર્વજોને લાન પણ ન હતું, અને જે ઉપજનવવા માટે પશ્ચિમમાં રિવકદ, ઑડિસન, ચેકરે, ઇન્ડિસ્ અને સર્વેન્ટિસ્ જેવાં વિરાળ અને ઉદાર મગજોની જરૂર પડી હતી, એ રસને અખૂટ વહેવરાવવાની આ ગ્રન્થમાં એક સરળ અને સાદો મુક્તિ શોધી કાઢવામાં આવી છે: ભદ્રંભદ્ર ઉપર યોગ્ય ગચ્છ પાટુ કે મુકીઓ મારતાં ટુરત જ, સુધારાની કીર્તિરૂપે એવી નિર્મળ પવિત્ર અને પતિતપાવની હાસ્યરસની ગંગા વહે છે !—જેના પ્રભાવચક્રી, પ્રાચીનધર્મોબ્યાસરૂપી કપિલમુનિના દોષે કરી-લસમ થએલા ઉદ્ધત 'સુધારા'ના સિદ્ધાન્તોરૂપી સમરપુત્રો રા. રમણુભાઈના બગીરથ-પ્રયત્નને પરિણામે ક્ષણવારમાં ઉદરી જશે એમ આશા રાખવામાં આવે છે ।

રા. રમણુભાઈએ ગ્રન્થકર્તા અને પ્રસિદ્ધકર્તા વચ્ચેના વાસ્તવિક અદ્વૈતમાં દ્વૈત ઉપ-જન્યું છે; પણ અમે અદ્વૈતદષ્ટિથી, પ્રસિદ્ધકર્તા રા. રમણુભાઈને જ ગ્રન્થકર્તા માની એ શબ્દો લખીએ તો એ વિદ્વાન એ માટે અમને ક્ષમા આપશે એમ આશા છે.

‘સંઘાયર’ એ આપણા દેશમાં તદ્દન નવીન જ સાહિત્યનો ભાગ છે. એનો પ્રથમ ઉદય કાંઈક ગ્રીક ભાષામાં અને પછી વધારે ખીલેલા સ્વરૂપે લૅટિન ભાષામાં થયો હતો, અને સાર પછી ખશ્ચિમની ઘણી ખરી ભાષાઓમાં તે તે પ્રજાઓના સ્વભાવ પ્રમાણે એનો યોગ્ય ધણો સારો-ખોટો દેખાવ થયો છે. કોઈપણ રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક ખામીઓ ઉપર કોઈ ને ઉપહાસની દૃષ્ટિના કટાક્ષો નાંખી, તે તે ખામીઓને સુધારવા યત્ન કરવો એજ એનું ખરૂં પ્રયોજન છે, અને એવા સાર્વજનિક વિષયમાં વાચકને રસ—સર્વાનુભવ આનન્દ—ઉપજવા સંભવ છે. ઇંગ્લંડમાં ફેટલાક લેખકોએ પોતાના ખાનગી વિરોધોને ‘સંઘાયર’ રૂપે બહાર કાઢ્યા છે, પણ ખાનગી કવિહૃદયના દ્રેપમાં સર્વને રસ આવવો અસંભવિત હોવાથી એવી સંઘાયરો બહુધા નીરસ નીવડી છે. રા. રમણભાઈ પોતાની સંઘાયરને સાર્વજનિક સંઘાયર રૂપે ગણાવવા ઇચ્છતા હશે જ, અને અમે પણ એને સાર્વજનિક સંઘાયરની ક્રમોદીપી જ તપાસીશું.

અમારે દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે રા. રમણભાઈને એમની આ કૃતિ માટે અમે બહુ થોડો જ ધન્યવાદ આપી શકીએ છીએ. સુધારો સર્વ અનિષ્ટ અને સુધારાના પક્ષનું જે તે લખાણ તે સર્વ અરુચિકર એમ અમારૂં માનવું નથી. અમે ખુશીથી જણાવીએ છીએ કે કોર્ટ જેલ આગગાડી જમણુવાર વગેરે સ્થાનોમાં ચાલતી કૃતિરીતિનાં વર્ણનો રા. રમણભાઈની સ્વલ્પઅવહારનું આબેદ્ધ અગ્રિમ આપવાની શક્તિનું સાક્ષી પ્રમાણ છે. વળી કેટલેક સ્થળે યોગ્યેલી સોપહાસ ઉપમાઓ અને સામાન્ય વર્ણનની દગ્ધ જોતાં, નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી વિચારનારને સહજ જણાશે કે રા. રમણભાઈમાં હાસ્યરસ ઉપજાવવાની બહુ સારી શક્તિ છે; તેનાં અનેક ઉદાહરણો ટાંકી શકાય એમ છે; પણ તે અત્રે સ્થળસંજોયને લીધે, અને જ્યાં અનેક ઉત્તમ ઉદાહરણો મળી શકે એમ છે ત્યાં અમુકની પસંદગી કરતાં બાકીનાંને અન્યાય થવાની ભીતિ રહે છે માટે, અત્રે આપવામાં આવતાં નથી. એકાદ ઉચ્ચ નવલકથામાં પ્રસંગોપાત્ત આ શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો હોત તો એ બહુ ફતેહમંદ નીવડત એમ અમને લાગે છે. પરંતુ આટલું બાદ કરીને બોલતાં, તથા સમસ્ત ગ્રન્થનો હાસ્યરસ એકદર અપયોક્તાં, કહેવું પડે છે કે ‘ભદ્રંભદ્ર’નું રસવિષયક કલાવિધાન તદ્દન ખામીભરેલું છે. કેટલેક ઠેકાણે સુધારાના એક એક સિદ્ધાન્ત ઉપર એક એક પ્રકરણ લખી દાઢ્યું છે, અને વાર્તામાં જૂઠાં જૂઠાં સૂત્રોની પરસ્પર ગુંથણી નહિ જેવી છે. હાસ્યરસનું નિષ્પાદન પણ સતોષકારક નથી. ‘ઉદ્ધરરણુ’ તરીકે, નીચેના પૈરગ્રાહ રા. રમણભાઈના હૃદયને કે કલમને બાળે જ શોભા આપે એવો છે.

“જોમાતાની આ રીતે અવગણના થતી જોઈ ભદ્રંભદ્ર અપ્રસન્ન થયા. આર્યવંશનું દુષાન્ત આ સમયે આપણું આવરણક ધારી તે જોમાતાની વાટ જોતા જોહા. જોમાતા સમીપ આવતાં ભદ્રંભદ્રે કામેથી વાંકા વળી તેમનું પુંછડું ઝાટકું અને આંખ તથા કપાળ પર તેનો રૂપરૂ કરવા પોતાનું ડોકું લાંબુ કર્યું. પરંતુ આમ કરતાં ભદ્રંભદ્ર સ્વસ્થાનેથી ખસી ગયા અને જમીન પર કાઢવામાં ઢળી પડતાં અટકવાનો પ્રયત્ન કરતાં પુંછડે લટકી રહ્યા. પણ જમીનને અડકે નહિ તે સાર કુંડીયું વાળી તેમણે પગ જંઘા લઈ લીધા અને એવી સ્થિતિમાં જોમાતા તેમને લઈ દોડવા લાગ્યાં. ભદ્રંભદ્રમાં ભરેલી આર્યતાના ભારથી જોમાતા ઉરફેરાઈ વધારે કુંદવા લાગ્યાં અને ભદ્રંભદ્ર માણસો સાથે તેમ જ જોહલા અને લીંત સાથે અથડાવા કુટાવા લાગ્યા. હાકારોઓ તેમના પર પત્રાળીમાંના વિવિધ પટ્ટો ફેંકવા લાગ્યા અને બીજાઓ પુંછડું મૂકી દેવાની સલાહ ધાંટા કાઢી આપવા લાગ્યા. પણ ભદ્રંભદ્ર કસાપી ગયા નહિ. પુંછડે લટકતા તે આખી નાતમાં ફરી વળ્યા.”

કરવા નીકળી પડત, પરંતુ ગૌમાતા લક્ષ્મીદાસથી તેમને નીચે નાખી દઈ ચાલ્યાં ગયાં. એકલા પડેલા ભદ્રભદ્ર પાછા સ્વસ્થાને ગયા.”

ન્યાં રા. રમણુભાઈનો ઉદ્દેશ ઉપહાસ કરવાનો હોય છે ત્યાં કાં તો વાચકને દયાભાવ

• ઉપજી આવે છે અથવા તો એ યત્ન ક્ષિષ્ટ થઈ વિરસ બની જાય છે. વળી કેટલેક સ્થળે સુધારાના સ્થામાં પક્ષને બદલે સુધારા ઉપર જ હસવું આવે છે. ભદ્રભદ્રનાં સ્પષ્ટ ભાષણો જેટલું હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે એ કરતાં અધિક હાસ્ય સુધારાનાં બંધ ભાષણો કરે છે, અને જે કટાક્ષ સ્થામાં પક્ષ ઉપર ઉષ્ટિ હોય છે તે જ પરિણામે પોતા ઉપર પડે છે. અમને લાગે છે કે કેટલાક પ્રસંગો પણ તદ્દન અનુચિત દાખલ થયા છે. ઉદાહરણ તરીકે, પ્રાચીનોમાં ભાંગ તથા મદિરાપાનનું વર્ણન એ વર્ગ તરફ ધિખાર ઉત્પન્ન કરવાને બદલે કેટલાક ‘સુધારાવાળા’ઓના વર્તનનું સ્મરણ કરાવે એવું છે. કેટલાક પ્રાચીનો મદિરાપાન કરતા. એ ખરૂં, પણ ‘સુધારાવાળા’ઓમાં એ દુર્ગુણ એ કરતાં પણ વધારે વધી ગયેલો અને અક્ષન્તબ્ધ હતો એમ આજ સર્વેનું માનવું છે. પરંતુ એ વાત ઉપર ભાર ન મૂકતાં, અત્રે અમારૂં રસદષ્ટિએ જ માત્ર એટલું કહેવું છે કે જે દોષ ઘોડે ઘણે અંશે સ્વપક્ષમાં જ હોય તે પારકામાં છે એમ જતાવવા જતાં રસવિપર્યય થાય છે, અને સ્થામાં તરફ ધિખારને બદલે એના અન્યાયી પ્રતિપક્ષી સ્થામે ક્રોધ ઉપજે છે. રા. રમણુભાઈએ ભદ્રભદ્રમાં ભાષણ કરવાનું ચર પુષ્કળ બતાવ્યું છે, પણ અમને તો ભાષણની આ કદપના સાથે ભદ્રભદ્ર કરતાં ટેંગલ ઉપર હાથ ઠોકી ઠોકી દેશોદારનાં ભાષણો આપતો અને ખાનગી વર્તનમાં ગમે તેમ વર્તતો એવો ‘સુધાગવાળો’ વધારે સહેલાઈથી ઉપરિચિત થાય છે. પાત્રોના આચાર વિચાર અને ભાષણોમાં પણ હદ ઉપરાંત અતિશયોક્તિ થઈ ગઈ છે, અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે કટાક્ષમય ઉપહાસ કરવા માટે અન્યકર્તાને અતિશયોક્તિનો આશ્રય લેવાની છૂટ છે એટલું જ નહિ પણ અતિશયોક્તિ એવે સ્થળે આશ્ચર્ય છે: પરંતુ ‘ભદ્રભદ્ર’ ની અતિશયોક્તિ તો મલ અને શક્યતાની મર્યાદાને એટલે સુધી ઉલ્લંઘી ગઈ છે કે એ ‘પુસ્તક’, રા. મણિલાલે એ સંબંધે એક વખત લખ્યું હતું તેમ, “કેાઈને પણ લાગુ ન પડે અને તેથી કશી અસર ન કરે” એવું લગભગ થઈ રહ્યું છે. રા. રમણુભાઈની પ્રાચીન માત્રનો ઉપહાસ કરવાની શક્તિએ ઐતિહાસિક સત્યની પણ અવગણના કરી છે. રા. રમણુભાઈ કટાક્ષભરી વાણીમાં કહે છે: “સ્પર્શસ્પર્શના નિયમનો ભંગ કરવો નહિ. તે માટે તો દેશપર ચઢાઈ કરનારા યવનો અને મ્લેચ્છો સામે લડાઈ કરવાનો આપણા પૂર્વજોએ આગ્રહ કર્યો નહિ, કેમકે, દેશના રક્ષણના હેતુથી પણ યુદ્ધમાં અસ્પર્શ જનોના સ્પર્શથી આર્થધર્મ ઘટી થાય છે.” ‘સ્પર્શસ્પર્શના નિયમો’એ હિન્દુસ્થાનનું સલાતાશ વાળું હરો; પણ ‘યવનો અને મ્લેચ્છો સામે લડાઈ કરવાનો આપણા પૂર્વજોએ આગ્રહ કર્યો નહિ’ એમ કહેવાની અન્યાયી કૃતતા તો ખરેખર અદ્ભુત છે. આપણા પૂર્વજોએ સુસલમાનો સ્થામે લડવાનો હિન્દુ ધર્મના અભિમાન ખાતર ઘણો આગ્રહ કર્યો હતો, અને સર્વ પ્રાચીન ધર્મની પાર ઉતરેલા હાલના કેટલાક ‘સુધારાવાળા’ઓ જો તે સમયે હોત તો સીખ અને મરાઠાની માફક ધર્મભેદને બ્લેમ ગણી કાઢી સુમલમાનો સામે લડવાને જલ્લે એમને પ્રાતુભાવથી ભેટત એમ ઘણાનું માનવું હશે.

શોચનીય છે કે રા. રમણુભાઈએ ભદ્રંભદ્ર (નાયક) માં જેટલી મતાન્યતા ચીતરી છે તેટલીજ—અને એમની વિદ્વતા અને વિશાલ હૃદય રાખવાની આવશ્યકતાનેતાં એ કરતાં વધારે સંદોષ—મતાન્યતા પોતામાં દર્શાવી છે. હુરજીવન બાહ્ય અને આન્તરનો ભેદ ન સમજી ‘ન્યાય અને વેદાન્તની તુલના કરવા સાર એક દુકાનેથી તાજવાં લઈ ગયે’ ! આપણા ‘સુધારાવાળા’ઓ તો પારકાં-તાજવાં ઉપર દૃષ્ટિ સરખી પણ નાંખતા નથી, કેમકે તુલના કરવાનું તેઓ પસંદ કરતા જ નથી, અને કરે છે તો તેમાં હમેશાં પોતાનાં ધરનાં જ કાવતાં તાજવાં વાપરે છે. બિચારા હુરજીવને ‘સમીચીન અને વિપરીત એવા બે પ્રકારનાં પ્રમાણ છે તેનો ભેદ પારખવા’ ન્યાયશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું. એને ખચર નહતી કે ન્યાયશાસ્ત્ર તો હવે પ્રાચીન તર્કગણનો કચરો જ હતો એમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે, અને “સમીચીન” અને “વિપરીત” નાં બહુ સરળ લક્ષણ ‘સુધારાવાળા’ઓને હાથ લાગ્યાં છે. નવીન તે “સમીચીન”, અને “વિપરીત” બે પ્રકારનું: જે જે પ્રાચીન અને જે જે અમુક વ્યક્તિનું ! આનંદી શોધ થવા પછી, વેદાન્તની તુલના કરવાની-બહુ જરૂર જ રહેતી નથી. ‘વિપરીત’ના જે બે પ્રકાર કહ્યા તે બંને વેદાન્તમાં નજરે પડે છે. વેદાન્ત પ્રાચીન દર્શન છે, અને હિન્દુધર્મનું પરમભૂપણ મનાએલું છે એ એક મોટો દોષ તો છે જ; પણ તે ઉપરાન્ત ખીન્ને પણ છે તે એ કે ગુજરાતના અમુક સમર્થ વિદ્વાને એનું પ્રતિપાદન કર્યું છે !

રા. રમણુભાઈ જેવામાં આવેો દુરાગ્રહ, અને તેમાં પણ અમુક વ્યક્તિ સ્થામે આરોપ કરવાની ખાસ ઇચ્છા, માનતાં અમને ઘણી આનાકાની થઈ છે. પણ અમારે કહેવું નોંધ્યે કે આમ માન્યા શિવાય, કેટલાંક વચનો અને ખત્રો આ ગ્રન્થમાં કેમ દાખલ થયાં હશે એનો ખુલાસો કરવો અમને અશક્ય થઈ પડ્યો હતો. અને તેથી આ વાત નિખાલસ હૃદયે દર્શાવવાની અમને જરૂર લાગી છે.

સર્વતે સુવિદિત છે કે આજથી આઠીસ પચાસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં વેદાન્તનું અધ્ય-
યન નહિ જેવું હતું. એ વિષય મૂઠીભર શાસ્ત્રી-સંન્યાસીઓમાં અને તે પણ ભાગ્યેતૂટ્યો નજરે પડતો, અને તેમને પણ એનું ખરૂં રહસ્ય કવચિત્ જ સમજવામાં આવેલું જણાતું. એવે સમયે એ વિષયને લોકપ્રિય કરનાર, એનું જ્ઞાન વિસ્તારનાર, અને એનું નીતિ અને ધર્મપરત્વે કેવું ગંભીર અને ઉચ્ચ રહસ્ય છે એ બતાવી આપનાર પુરુષનો કોણ ઉપકાર નહિ માને ? એ વિદ્વાને એ વિષય હાથમાં લીધો તે પહેલાં ‘તત્ત્વગાન’ તે શું અને એમાં ઘટ પટ અને કૂટરચની શુદ્ધ વાતો શિવાય બીજું કંઈ પણ હોઈ શકે કે કેમ એ વિશે ગુ-
જરાત કેટલું અજ્ઞાન હતું ? અમને લાગે છે કે ખીન્ન કોઈ કારણથી નહિ તો સામાન્ય તત્ત્વગાન તરફ લોકરુચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે જ રા. રમણુભાઈ જેવા વિદ્વાને એની મહત્તાને માન આપવું નોંધ્યું હતું. ઇંગ્લેન્ડમાં એક જ કવિવરની પદવી માટે ચોગ્યતા ધરાવનારા ટેનિસન અને બ્રાઉનિંગ પરસ્પર પ્રેમથી ઉભરાતા હતા, ત્યારે આપણા દેશમાં એક વિદ્વાને ખીન્ન વિદ્વાન ઉપર હલકા હલકા આરોપ કરી બ્રાતૃભાવ વિસ્તારવા વાત કર્યાં છે ! વેદાન્ત-સિદ્ધાન્ત માનવો ન માનવો એ જૂદો પ્રશ્ન છે, પણ જે સ્વરૂપમાં પૂર્વોક્ત વિદ્વાને એ મૂક્યાં છે તે સ્વરૂપમાં એ ઉપહાસયોગ્ય છે એમ તો લાગવે જ કહી શકાશે. ધર્મસંન અને કલ્યાણલિના વિચારો ધણાને અગ્રાહ્ય હશે, પણ એથી એ વિચારો ઉપર સંભાર

લખવાનું તો આજ પર્વત કાઢતે જ સૂચ્યું નથી. “આ નિઝ અને આ પર એવી ગણનાં દૂર થવી જોઈએ” એમ કહીને સ્વાર્થસાધનનો બચાવ કરનાર એકાદ જૂની તરેહના મિથ્યા-વેદાન્તીનું ચિત્ર પાડ્યું હોત, તો રા. રમણભાઈનો એ યત્ન અમે વધાવી લેત, અને અમુક વ્યક્તિનું નહિ પણ અમુક વર્ગનું એમાં પ્રતિબિંબ પડેલું હોવાથી એમાં સર્વતે રસ પણ ઉપજત. પણ જે સ્વાર્થસાધનનું તમે ખંડન કરો છો તેનું જ જે ખંડન કરે છે—અને તે પણ તમારા કરતાં વધારે ઉચ્ચ અને સમર્થ શબ્દોમાં—તેને ધન્યવાદ આપવાને બદલે એનો ઉપહાસ અને અવસા કરવા જવું એ તો તદ્દન વિપરીત જ છે.

“જો હોય લાંબો સસ લેવાને અમે તૈયાર છીએ. જૂનું કે નવું આ દેશનું કે બીજા દેશનું જે સત્ય હોય તે ગ્રહણ કરતાં અમને બાધ નથી.”—પૂર્વોક્ત વિદ્વાને આ શબ્દો ઘણું સ્થળે ઉચ્ચાર્યા છે, અને રા. રમણભાઈએ એ એમના પુસ્તકમાં ઉપહાસ માટે લીધા છે, પરંતુ જેઓ એને જાણે છે, અને જેઓએ એનાં સર્વ લખાણુ નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી વાંચ્યાં હશે તેઓ તુરત કહેશે કે એનામાં ઉદાર સલા-વેષણી વૃત્તિ હતી એમાં કાંઈ જ સંશય નથી. છતાં એના સમયની કેટલીક વિશિષ્ટતાને લીધે, તથા એના મનના સ્વાભાવિક બંધારણ અને રચિતે લીધે, તેમજ મનુષ્યમાત્રમાં જે અમુક હદ સુધી હોવી જ જોઈએ એ સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિને લીધે—કેટલીકવાર આ દેશનું પ્રાચીન એને જોઈએ તે કરતાં વધારે ગમતું હતું એમ કબૂલ કરીએ, તથાપિ એ દોષ ક્ષાન્તિય છે. રા. રમણભાઈના પરદેશાભિમાનજન્ય પક્ષપાત કરતાં એ વિદ્વાનનો સ્વદેશાભિમાનજન્ય પક્ષપાત વધારે પસંદ કરવા જેવો છે.

વળી કેટલેક સ્થળે, એ વિદ્વાને યોજેલી ‘અનાદિસિદ્ધ વિશ્વવ્યવસ્થા’ની દલીલનો ઉપહાસ કર્યો છે. ‘હોઈ શકે નહિ, શક્યું નથી, અને શકવાનું નથી,’ ‘કરે નહિ, કરી શકે નહિ, કરી શકે એમ થતે નહિ’ ઇલાદિ શબ્દો ઉતારી એ વિદ્વાનની ભાષાનું સોપહાસ અનુકરણ કરવાનો પણ મન્દ મન્દ પ્રયાસ કર્યો છે. રા. રમણભાઈએ કરેલો ઉપહાસ કેટલો ફતેહમંદ નીવડ્યો હશે એ જાણવા માટે વાચકે એટલું સ્મરણમાં રાખવું બસ છે કે જે વિષયમાં આ દલીલનો એ વિદ્વાને ઉપયોગ કર્યો છે તેજ વિષયમાં ટેનિસને પણ ક્યો છે. ટેનિસને એ દલીલ બતાવી માટે તે ખરી એમ કહેવાનું અત્રે તાત્પર્ય નથી. એ દલીલ યથાર્થ હોવા ન હોવા એ જૂદી જ વાત છે, પણ વર્તમાન કાલના એ મહાન પુરુષે પણ જે સ્વીકાર્યું છે તે ઉપહાસયોગ્ય તો નહિ જ હોય એટલું સામાન્ય ખુદ્દિ સહજ સ્વીકારે છે. અર્થાત, ખરાખોટાનો પ્રશ્ન જાણુપર ચૂકી માત્ર રસદૃષ્ટિએ વિચારતાં પણ એટલું સ્પષ્ટ છે કે આ અન્યમાં રા. રમણભાઈએ ઉપહાસની યોગ્યતા વિનાના ઘણા વિષયો ઉપહાસ માટે હાથમાં લીધા છે. પરિણામ રસભંગ અને રસવિપર્યય વિનાં બીજું આવતું અસંકય હતું.

છેવટે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રા. રમણભાઈમાં હાર્ય જે ઉપભવવાની સારી શક્તિ છે, છતાં પણ એમની આ કૃતિ સફલ નીવડી નથી. તેમ થવાનાં મુખ્ય બે કારણો છે. (૧) એક તો રાગદ્વેષથી રહિત થઈ પ્રતિભા વડે તે તે ઉપહાસયોગ્ય વર્ગનાં પ્રતિબિંબભૂત પાત્રો રચવાં જોઈએ; તેને બદલે અમુક અમુક પુરુષનાં સ્વેચ્છાનુસાર ચિત્રો કદાપી કાઢ્યાં છે—જે ફલમાં એમના હૃદયને ગમે તેટલો સન્તોષ વળતો હશે, જ્યુ સામાન્ય વાચકને તો કાંઈ જ રસ આવવા સંભવ નથી. અત્રે એક ખુલાસો કરવાની જરૂર

છે. 'ભંદ્રભદ્ર' વાચતાં જન્મને હસવું આવ્યું હશે (અમને પણ ખડુવાર આવ્યું છે) તેઓ અમારા આ છેલ્લા શબ્દો રહાને વાંધો લેશે. પરંતુ તેમને એક વાત, ધ્યાનમાં લેવા વિનંતિ છે. તે એ કે હસવું આવ્યું એટલે હાસ્યરસ થયો એમ નથી: હાસ્યરસ સારે જ થયો કહેવાય કે જ્યારે જ પક્ષ ઉપર હાસ્ય ઉપજાવવા અન્યકારનો શ્રમ હોય તે પક્ષ ઉપર જ એ ઉપજે, તથા એમાં અન્ય વિદ્યાર્થી ભાવો, જેવા કે ક્રોધ, ક્રૂરતા અને અન્યાય, રસભંગ ન કરે. (૨) રા રમણભાઈની આ પ્રયત્નની નિષ્ફલતાનું ખીજું કારણ એ છે કે 'સંઘાયર' માં એના વિષય પ્રતિ જ થોડો ધણો દયાભાવ હોવો જોઈએ—એમાં પણ મનુષ્યત્વ છે એવો જ સ્વીકાર હોવો જોઈએ—એ બિલકુલ નથી. 'સંઘાયર' અસરકારક સારે જ નીવડે કે જ્યારે એ દુસ્મન તરફથી નહિ પણ મિત્ર પિતા કે શુરુ તરફથી આવે છે એવો રહામામાં ભાવ ઉત્પન્ન થાય, મનુષ્ય ઉપદેશથી સુધરે છે, ત્રેમથી સુધરે છે, દક્ષાન્તથી સુધરે છે, ઉપહાસથી પણ સુધરે છે, પણ અપમાનથી કદી પણ સુધરતો નથી.

બ્રાહ્મણવર્ગની હાલની વૃત્તિ જોઈ, જોઈશે રા. રમણભાઈને એ દયા છે તેટલો જ, અમને પણ થાય છે. આ અને ખીજા ધણા સુધારાની આપણા દેશમાં જરૂર છે. પણ એ વિદ્વાનને જેવો 'સૌંદર્ય' (ટુંકો રસ્તો) સૂઝ્યો છે તેવો અમને સૂઝતો નથી: અમને તો લાગે છે કે આવા 'સૌંદર્ય' ના રસ્તાઓ પરિણામે લાંબા જ થઈ પડે છે. અમે અમનત દિલગીર છીએ કે યથેચ્છ અતિશયોક્તિ અને વ્યક્તિગત આલેષોમાં આનન્દ માની તથા આવે સમયે સુધારાના પ્રશ્નની સર્વ મંબીરતા લોહદૃષ્ટિ આગળથી હરી લઈ, તથા ઉપહાસની એક વૃક્તિ સર્વ કચરો જડી જશે એમ મિથ્યા માની લઈ, સુધારાને સખળ કરવાને બદલે એના માર્ગમાં એક વિશેષ નાંખ્યો છે. તથાપિ વિચારવંત પુરુષો તો આવા લેખોથી સુધારા વિરુદ્ધ દુરાગ્રહમાં ન આવી જતાં, સુધારાનો સારો ભાગ નિષ્પક્ષપાતપણે સ્વીકારશે જ એમ આશા છે.

પુસ્તક-સંગ્રહ.

જેમ સુતાર-હુદ્દારને એમનાં કારખાનાં હોય છે, તેમ વિદ્યારસિક પુરુષોને એમની લાઇબ્રેરી છે. સુતાર-હુદ્દારને એજનરની પેટી વિના ચાલે તો શિક્ષકને સારા પુસ્તક-સંગ્રહ વિના ચાલે, છતાં એવા ધણા શિક્ષકો જેવામાં આવશે કે જેમની પાસે પોતાનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ નથી, તેમ જ જેમની સમીપમાં પોતે વાપરી શકે એવી ટોઈ ખાનગી કે સાર્વજનિક લાઇબ્રેરી પણ નથી. ખીજા કેટલાક એવા પણ નજરે પડશે કે જેઓને સાર્વજનિક લાઇબ્રેરીમાંથી સારાં પુસ્તકો મળી શકે એવું હોય છે, છતાં એનો લાભ લેતા નથી. કેટલાક શિક્ષકો પાસે પોતાના કામ માટે જોઈતી ટેક્સ્ટ (આનુ-નિયમેલી) બુકો જ હોય છે, અને આપણા દેશમાં તો કેટલાક પાસે એ પણ હોતી નથી. શિક્ષકો કહેવાતા ધણા-

જેમસ બૅન્ડિયનના એક અગ્રેજ લેખને અનુસરીને.

જનો પામે માત્ર સ્કૂલ-બુકો (સાધારણ નિશાળોમાં ચાલતી ચોપડીઓ) જ હોય છે, અને એમાં પણ વિશેષ શોધ કરતાં જણાશે કે કેટલીકવાર એ પણ એના કરતાં તરફથી અભિ- પ્રાય માટે જ કોઈક દિવસ માસ્તર સ્કૂલમાં ઘખલ કરી આપશે એવી આશાથી બેટ આપવામાં આવી હોય છે. છતાં આ શિક્ષકોને આપણે 'સાહિત્યના વિસ્તારની આવશ્યકતા' 'વિદ્યાને ઉત્તેજનની જરૂર' ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર છટાદાર ભાષણો આપના બોધએ છીએ. તથા એ કરી હોય તો એમ પણ જણાઈ આવે કે શેકસપ્તર મિલ્કનનાં માત્ર ભવ્ય- નામોજ તેઓ જાણે છે. આપણે ત્યાં વેદ, મહાભારત, શાંકરભાષ્ય, પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યો વગેરેનાં વખાણ કરતા ધણા જણ મળશે, પણ એ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવવા પોતે લેશભાર પણ તરફી શ્રદ્ધ કે જ લીધી હશે.

તમે કહેશો 'એ તો પૈસાવાળાનું કામ' છે. પુસ્તકો ખરીદ કરીએ એટલી અમારી શક્તિ નથી.' પણ ખરેખર કહેવો કે થોડીએક સારી ચોપડીઓની જેટલી કિંમત પડે એ કરતાં ધણું ધણું વધારે તમે બીજી ચીજો-અને તે પણ તદ્દન નકામી એવી ચીજો- ઉપર નથી ખર્ચતા? પુસ્તકો ઉપર એકદમ બહુ ખર્ચ કરવું પડે એમ હોતું નથી: અને એનો બદલો તો તમારા સારાસારવિવેક અને ખરા હૃદયના ભાવના પ્રમાણમાં બોધએ તેટલો લેવો તમારા હાથમાં છે. સારા પુસ્તકસંગ્રહથી તમારી સામાજિક રિચિનિમાં સુધારો થશે એમાં તો શું જ આશ્ચર્ય, પણ એથી તમારા જીવનનો આનન્દ વધશે, અને બીજાને બહુ કરવાની તમારામાં અધિક યોગ્યતા આવશે.

તમારી લાઈબ્રેરીમાં ત્રણ પ્રકારનાં પુસ્તકો સંગ્રહવાં બોધએ: એક તો તમારા ધન્ધાને લગતાં, જેને તમારાં ધન્ધાનાં એગર કહીએ તો ચાલે; બીજાં, તમે જોખથી પચ્છ કહેલા નિપયને લગતાં, જેને તમારા મિત્ર, મોખતી અને સલાહકાર લેખી શકાય. ત્રીજાં, તમને તમારા જીવનનો ઉદ્દેશ મમજનવનાર અને અનુભવમાં લાખી આપનાર, જેને તમારા ગુરૂપે ગણી શકાય. આ પુસ્તકો અમુક જ હોવાં બોધએ એમ હું કહેવા માગતો નથી: પણ એટલું તો કહું છું કે જે પચાશેક-અરે, ત્રીશેક-પણ મારાં પુસ્તકો પસંદ કરીને જોખવામાં આવે તો એ અમૂલ્ય ધન થઈ પડે, અને તમારી આખી જીંદગી પર્યન્ત તમને મારી રીતે આનન્દ આપી શકે; પણ જે તમારી પસંદગી ખરાય થાય, તો હજારો રૂપીઆ ખર્ચો અને આડોઅવળો કચરો એકઠો કરો, પણ એથી કાંઈ જ લાલ થવાનો નહિ: એ બારરૂપ થઈ, ઉલટી દાનિ થયાની.

આ બાબત રચિતે બહુ સારી સલાહ આપી છે. એ કહે છે કે "હું દરેક જીવાન માણસને આગ્રહપૂર્વક કહું છું કે તમારે યોગ્ય અને ડહાપણ ભરેલી રીતે ઘર માંડવું હોય તો શરુઆતથી જ, ઘરખર્ચમાં ખૂબ કરકસર કરીને પણ, થોડીક ઉપયોગી ચોપ- ડીઓ ઘરમાં વસાવવી-અને પછી આખી જીંદગી તમારે એમાં ધીમે ધીમે પણ કાયમ રીતે વધારો કરના જવો. અને તમારા બધા ફર્નિચરમાં તમારી એ ન્હાની સરખી લાઈ- બ્રેરીને સૌથી વધારે કાળજીપૂર્વક સુશોભિત રાખવી. દરેક પુસ્તકને પોતપોતાનું નખી રૂપાન આપી મુકવું. અને બાલકોને પહેલામાં પહેલું એ જ શીખવવું કે એમનાં ન્હાનાં ન્હાનાં પુસ્તકોનાં પાનાં કેવી સદ્ગમથી ફેરવવાં કે જેથી એ કાટે-કે વળે નહીં."

હેત્રીવાડ ખીચર પણ એ જ વાત હાર મૂકીને કહે છે. 'એ જણાવે છે કે જેમને આ દુનીઆમાં નહિં માંથી કંઈ થતાં 'થતાં' જીવનની - નીસરણીએ ચઢવા મેઘવાનું છે, તેમણે સારી સારી ચોપડીઓનો ન્હાનો મરજો સંગ્રહ ગખવો, અને એમાં દિનપગનિ વધારો કરતા જવું એ જરૂરનું છે. "પ્રતિવર્ષ વધતી જતી ન્હાની લાઇબ્રેરી એ દરેક માણસના ઇતિહાસમાં એક માન આપે એવી બાબત છે. પુસ્તકો રાખવાં એ દરેકની કરજ છે. લાઇબ્રેરી એ વધારે પડતો ઉપભોગ નથી પણ જીવનની એક જરૂરિયાત છે."

આપણે જમણવારોમાં કેટલા બધા પૈસા ખરાબ કરીએ છીએ ! જે શરૂરને ખોરાક નોંધ્યો, તો મનને કેમ ન નોંધ્યો ? છતાં ઘણા માણસો ચોપડીવાળાની દુકાને બૂલેચૂકે ચઢ્યા અને એક સારી ચોપડી નોંધી, તો એ લેતાં કેટલી બધી આનાકાની કરે છે ! જેમણે ભૂખ વેડીને અને હાર ઉપાડીને પણ પુસ્તક ઉપર ખર્ચ કરેલું, એવા માણસો દુનીઆમાં ઘણા છે, અને પરિણામે એમને જ ખરો લાભ થયો છે. આપણામાંના ઘણાખરાને તો આટલી બધી મુશીબત વેઠવી પડે એમ નથી જ. છતાં કદાચ વેઠવી પડે તો પણ શું ? શ્રમ અને કરકસર કરીને મેળવેલી ચીજ જ ખરી કિંમતી અને બહાલી લાગે છે એ બુદ્ધવાનુ નથી.

એક વિદ્વાન કહે છે લાઇબ્રેરીનો ખરો માલિક એ જ કે જેણે દરેક પુસ્તક ખાસથી ખરીદ્યું છે, અને જે આનંદથી કહી શકે છે કે 'આ રજાં મારાં રત્નો, મારો ઉત્તમોત્તમ ખગનો... પરમેશ્વરે મને જે જીવિ આપી છે તેનો ઉપયોગ આ.' પુસ્તક ઉપરના એના પ્રેમના પ્રમાણમાં તો એ લાઇબ્રેરી કાંઈ જ નહિ હોય, છતાં એ માણસ એના સાધનના પ્રમાણમાં કેટલું સંપાદન કરી શક્યો છે એ એમાંથી જણાશે. એની ધરખર્ચની કરકસર સમજાશે, અને એ સુવર્ણકણો એકઠા કરવાને એ કેટલો ઇન્તેજાર છે અને વખત આપ્યો તેમ કરવા એ કેવો ચૂકતો નથી એ સિદ્ધ થશે. આવી લાઇબ્રેરી ઉભી કરનાર પુરો તો દરેક ઇષ્ટ નોંધી તપાસી એનું મંદિર બનાવ્યું છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે.

જગતના સાહિત્યનાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ રત્નો પણ ગરીબમાં ગરીબ માણસ ખર્ચી શકે એટલી કિંમતે હાલ મેળવી શકાય છે. મરરવતીના ઉપવનવાસી કવિશ્રોકિલો પણ આપણી ઝોરડીમાં મહુરરવે ગાઈ આપણને આનંદ આપે છે. શેકિસ્પયર, મિલ્ટન, વર્ડઝવર્થ, બેકન, બન્યન, ગેટ, હોમર, વ્યાસ, પ્લાટીની, ક્લિવિદસ, લવજીતિ, તુલસીદાસ શંકરાચાર્ય આદિક જગપ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારોને-અને તેની સાથે જગતને અજ્ઞાતનેવાં પણ આપણને કાંઈક કારણસર મળતા એવા એક બે લેખકોને-આપણી લાઇબ્રેરીમાં ગોઠવાએલા નોંધી કેવો આનંદ આપે છે ! એમની સાથેના સહવાસ અને વાતચિતથી આપણે જરૂર વધારે જ્ઞાન હાથપણ અને ઉચ્ચતા પામીએ, આજ કરતાં કાલે વધારે સારા થઈએ એમાં શા સંશય ?-એનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો નોંધ્યો એ તો ખરું જ.

જૈન બ્રાહ્મ ધર્મિ ગૃહામની ધર્મોદ્ધવાયબેરી ઉપાસતી વખતે આ પ્રમાણે બોલ્યા હતાં 'તમ તમારા ધરમાં કિંમતી ચિત્રા ધરેણીઓ અને એવાં જ પ્રસાધનો ભલે રાજો, પણ મને તો લાગે છે કે પુસ્તકોથી સારી રીતે ભરેલી એક ઝોરડી એ સર્વ શોભાઓ કરતાં

વધારે સારી. પુસ્તકના સમગ્ર આગળ ઉભા હોઈએ તે વખતે દિલ્લીની માત્ર એટલી જ થાય છે કે ‘અરે ! આપણું જીવન આટલું હુંકે છે, આપણામાં શ્રમ અને ખેત યોગ્ય છે, અને વાંચવાનું આટલું બધું છે !’ ગરીબ માણસના ઘરમાં એક ન્હાની સરખી લાયબ્રેરી એક અમૂલ્ય ખજાનો છે ! જનપોલરિટર મ્હોટી લાયબ્રેરી જોઈ હમેશાં શોકનિમગ્ન થતો-કારણ કે એ જોઈ એને એના અજ્ઞાનનું ભાન થતું જ્યોર્જ ડોસન નામના એક વિદ્વાને પણ બર્મિંગહામમાં કહ્યું હતું કે “લાયબ્રેરી એ જીવનના ઉત્તમ ભાગને બળ આપનાર અને અધમ ભાગને દૂર કરનાર વસ્તુ છે. જનસમાજની અડધી નિન્દા અને કુચક્ષી ધડી જાય, ને લોકો વાંચવા નેવાં પુસ્તકો વાંચવામાં ગુચ્છાય તો.” એ ઇંગ્લેંડના એક મધ્યમ વર્ગના કુટુંબ વિશે જેવું કહે છે, તેવું જ આપણા દેશમાં તો ઉત્તમ વર્ગના કુટુંબ વિશે પણ કહી શકાય કે એમને ઘેર પંચોળા થાઓ તો તમને છપરપલંગ અને મશરની તળાઈ અને શી-ખંડપૂરી મળશે, પણ સારાં સારાં ઉપયોગી પુસ્તકોમાંથી ભાગ્યે જ એક પણ તમારા જોવામાં આવશે. અસુક મહાન પુરુષ ક્યારે થયો એ વિશે ભાગ્યે જ વાત નીકળશે, પણ ને નીકળી તો એ નક્કી કરવાને માટે જોઈતું એક પણ પુસ્તક હાજર નહિ હોય. પુસ્તકો સંપૂર્ણતો અને પ્રેમથી વાંચવાનો જો આપણામાં સાખ વધે તો આપણું જીવન કેટલું બધું ઉત્કૃષ્ટ અને આનંદી થાય !

હું મારી લાયબ્રેરીમાં પેશું છું અને એક તરફ જોઈ છું તો સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતી અને વિકસતી નજરે પડે છે, બીજી તરફ પ્રાચીન મહર્ષિઓનાં આશ્રમપદો અને એમનું અદૈકિક અને બલ્લજીવન ઉપરિચિત થાય છે. ધડીમાં પિરામિડ બધાતા દેખાય છે, ધડીમાં ફ્રેન્ચ-વોલ્ફશનનો અદ્ભુત ખગ્ગભગ્ગ સંભળાય છે, અને ધડીમાં શિવાજીનાં પરાક્રમે નજર આગળ ઊભાં થાય છે. એક તરફ દક્ષિણ ઓસ્ટ્રીયાની દેવપૂજ્જઓ, અને બીજી તરફ અમેરિકાના દક્ષિણ લોકોનું જીવન પ્રત્યક્ષ જોઈ છું. એક તરફ, આત્માના ગૂઢ પડો એક પંથી એક ઉડેલાતા દેખાય છે, બીજી તરફ નાસ્તિકોના ધૂષ્ટ સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદન થતા સંભળાય છે. એક તરફ અશ્વરની ધર્મસભાઓ, બીજી તરફ સૌક્રેટિસનાં શિષ્યમંડળો, અને ત્રીજી તરફ બ્રહ્મદેવના વિહારો નજર આગળ તરે છે. ક્ષણવારમાં ડેન્ટનાં સ્વર્ગનરકો, ક્ષણવારમાં બાણનો મન્ધર્વલોક ક્ષણવારમાં શેકસ્પિયરે દેખાડેલું આ જગત, ક્ષણવારમાં ગેટનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ક્ષણવારમાં ક્રાંતિદાસનું સાન્દર્ભધ્યાન હૃદયને તણીન કરે છે. ક્ષણવાર સંકેશચાર્યનો વૈજ્ઞાન્ય અને ક્ષણવાર વલ્લભાચાર્યનો રાસ આત્માને આકર્ષે છે, અને ઉભયનો સમન્વય *ભવભૂતિ કરે છે.

સરસ્વતીની ઉપાસના, સરસ્વતીની વાડીમાં વિહાર એ આ લોકમાં બ્રહ્મલોકનો અનુભવ કરાવે છે. એનો આનન્દ અનુપમ, અસીમ છે. પરન્તુ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે એનું ખર્ચ પ્રયોજન જગતને છોડવામાં નહિ, પણ એને રસાન્તરમાં રસવામાં, નવીન દૃષ્ટિએ જોવામાં રહેલું છે.

“ एतत्तदेव हि वनं पुनरद्य दृष्टं यस्मिन्नभूम चिरमेव पुरा वसन्तः
आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मे सांसारिकेषु च मुक्षेपु वयं रसज्ञाः ”

મિતાક્ષરી.

(મળેલું) .

(અનુસન્ધાન ૫૦ ૨૫૬ થી)

જે માહરો નિકપસિદ્ધ મમાનધર્મો,

તેને હૃદ્દલ્લભ સમર્પું મિતાક્ષરી આ.

પ.

વિયોગ.

વિયોગનાં કારણ અનેક છે. તેમાંના મુખ્ય સ્થલભેદ, સ્થિતિભેદ, મતભેદ, પ્રકૃતિ-ભેદ, અને મૃત્યુ.

જે મળી ગયલા જીવમાંથી એક બીજો રચેલો જાય છે ત્યારે એમનો સ્નેહ એટલાને લીધે જ ઓછો થતો નથી. પણ સ્નેહનો ઉપભોગ ઘટે છે, અને સ્થલભેદમાંજ કંઈ ઉપભોગ સંભવે છે તે મહત્વાસના કરતાં જુદા પ્રકારનો હોય છે. મિલાપને બદલે કાગળપત્ર; વાત-મીતને બદલે હૃદયની નવરાસની વેળાની કલ્પનાગોષ્ઠી; સ્નેહના પ્રસક્ત અનુભવને બદલે તેના અસ્તિત્વનો વિશ્વાસ; તેના નવા નવા પુરતા અંકુરોને બદલે જૂનામાં અવનવો રમ-અંબાર પૂરતો મૃતિ; વિયોગનો સમય કંથાનાં એક બીજાનું વધતું જતું આકર્ષણ ઇલાદિ રૂપનું જીવન અવલગીને સ્નેહ પોષાય છે, અને કેવલ સંયોગાનુભવી સ્નેહ કરતાં વધારે પરિપક્વ, વધારે ધણપણ, વધારે સચમી, અને ધાર્મિકીને વધારે ઉગિકર બને છે. કહેવાનો આશય એ નથી કે સ્નેહીઓએ વિયોગ દ્વંદ્વોઃ વિયોગના પ્રસંગો એવી પ્રેરે, એટલા આવનાના કે તેમાં વધારે દમ્બવર્ણનાં અડપણાંનો અવકાશ નથી પણ એકલા સ્થલભેદના વિયોગથી સ્નેહને બહુ થોડી હાનિ છે એ સત્ય વારંવાર અનુભવમાં આવ્યા છતાં વારંવાર ભૂલી જવાય છે; કલ્પનાની અતિશયોક્તિ વારંવાર છેતરે છે; અને અનેક વિયોગથી પળોટાયલું હૃદય પણ નવો વિયોગ આવતાં આરભમાં તેને દુઃખમય જ લેખી હાથે દુઃખી થાય છે. વિયોગ અને સંયોગ વિષે સમર્પણ રાખવાની શક્તિ પશ્ચિમાં આવતાં પહેલાં જવલ્લે જ આવે છે તેમ જાણી એકા પછી જવલ્લે જ રહી શકે છે.

કુદરતના નિયમોનું જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ સ્થલભેદનો ભેદ ઘટે છે. યોગગાડી, આગ-ગાડી, વીજગાડી; સદેશો, કાગળ, વાર; છબી, સ્વરલેખક^(૧), ગતિચિત્રક^(૨); ઇલાદિ યોગ-નાઓથી સ્થલો વચ્ચેનું ગમે તેટલું લાંબું અંતર નહીં જોવું બને છે. અને એવી યોગનાઓ કાલક્રમે વધારે વધારે બલવાન થવાની ખરી વાત : ભલે મૃદ્ધિવિજ્ઞાનનો વિજ્ય રાતદિવસ

* લખનાર—રા. રા. સેહેની.

(૧) Phonograph. (૨) Kinematograph.

વધો પરંતુ સ્નેહનો સ્વભાવ જો એવો છે કે એક સ્થલે બે કાયા હોય તથાપિ કાયા બે રૂંદી એટલાથી જ સ્વત્ત્વભેદ અને વિયોગ ભાસવાનો.

સ્વત્ત્વભેદ કે મૃત્યુનો વિયોગ જડ વસ્તુની માફક ઉદ્ભવતાં જ માન્ય પડે છે. સ્થિતિ,

• મન, કે પ્રકૃતિના ભેદથી થતા માનસિક વિયોગનો આરંભ દેખાતો નથી. એવો વિયોગ ધીમે ધીમે વધી સ્નેહને જીવાનનો ઘરડો કરી મારી નાખે છે; કાંઈક વાર એનું તત્કાલ મોત આણે છે; ઘણી વાર ઋતુઓ જેમ નદીને તેમ જીદા જીદા પ્રસંગો વડે એને અનેકધા વધુઘટનો અનુભવ કરાવે છે. માણસને લગતી સર્વ વસ્તુઓની માફક સ્નેહ પણ નશ્વર છે એ આ વિયોગો સિદ્ધ કરે છે. છોડફે મોટું થાય તેમ માળાપની છાયામાંથી આધુ જતું જાય; ભાઈબહેન મોટાં થાય તેમ પોતપોતાના સંસારમાં સંકળાતાં જાય; શાસ્ત્રાભિજ્ઞો ધંધે સ્કંદે કે તેમનો સંબંધ સાહેબસલામમાં આવી રહે; લમતિથિ ભૂત-કાલમાં આધી જતી જાય તેમ તેમ વરવર, અયોન્યાત્રયી છતાં અને વડીલોની હાથલાકડી તથા બાલવેલાઓને સ્કંધના સ્તંભ છતાં, કર્તવ્યવિભાગ સ્વતાં થાય.

મૃત્યુનો વિયોગ શરવાતમાં એટલો સાલે છે કે બસ. પણ કાલ પચતિ મૃત્તાનિ—કાળનું ઓસડ જ કાલ. વૈદ્યો કહે છે કે સાતેક વર્ષમાં આપણું આખું શરીર નવું જ બની રહે છે. ઘણાં ઘણાં હૃદયો જૂના સ્નેહની ખોટના ધા વખત જતાં નવા સ્નેહો વડે પૂરી લે છે. અગર તો ગત સ્નેહીની સ્મૃતિમય વિભૂતિ જીવતાં હૃદયમાં જીવતી જ રહે છે. અને કાંઈ ચિરલ હૃદયમાં કંઈનાયમતકારથી તે એવી મુંઝર બની જાય છે કે તેને મુકાળલે કાંઈ પણ નવો ઐહિક સ્નેહ જાંખો પડે છે. પ્રાચીન સમયમાં મિસર દેશના લોક યજ્ઞમાં એવાં વસાણાં લગતા કે તે હજારો વર્ષ મુઠી એવું ને એવું ટકી રહે. મૃત્યુમાં—કે પછી આપણી કંઈપનામાં—એવી જ કંઈ કલા છે. હસતું અને કાલુંકાલું ઓસડ બાલક; હેતનાં ફાણે ફાણે નવાં પાન કંગવતી પત્ની; બુદ્ધિશાળી, ઉત્સાહી, અને અનેક શુભાશાઓ ઉત્પન્ન કરતો સત્યુત્ત; લગ્નને મોખરે પ્રાણ આપનારો મુનઃ મૃત્યુ અચાનક આવે છે અને પોતાની માયાવી પછેડીમાં એમને લપેટે છે: તે પછી કાલ એમને અડતો નથી, જગતના ફેરફારથી એ દૂરતાં નથી: એ તો સદૈવ કાલુંકાલું બોલતાં, અને જીવરખાન કરાવતાં, અને આશાઓ પૂરતાં, અને દેશના દુસ્મનો સામે મરણિયાં કરતાં જ આપણી સ્નેહભીતી આંખો આગળ તારાઓ માફક ચળકી રહે છે.

એકમતના સંયોગ કે મતભેદથી થતા વિયોગનો ખરો અનુભવ મોટપણે જ થાય છે. સ્વતંત્ર અને ઉત્સાહી પ્રજાની વસ્તીમાં અને આચારવિચારની નવી દિશાઓ ઉપસ્થિત થતાં નવીન અને પુરાણ વચ્ચેનું યુદ્ધ નિરખતા ઉજાગતા લોહીના જમાનામાં એવા, વિયોગ સ્વચિત્ અસંત ગંભીર મુદ્રા ધારણ કરે છે. સત્તની ભક્તિ સહેલી નથી. હિતની સાધના સુલભ નથી. અતંદ્રીપ જેનો સ્વામી તેને મન બીજા સર્વ સંબંધ ગોણ છે. સ્વામી જ જ સંબંધ બંધન કરાવે તે તે એના મેવકને તોડવા પડે છે. એ બંધન તોડતોડતાં તેનું પોતાનું તેમ તેના મિત્રભાંડુઆદિનાં હૃદય કપાય—તો તે કપાય. “સ્નેહથી ધર્મ મોટો. “વૃત્તિ ખોટી નથી, પણ કર્તવ્ય પહેલું. સંસાર તરછોડતો નહીં, પણ તેને સુધાર, યજ્ઞચતિ “આચર. માનવી છતાં પશુપણું સ્વીકારીશ ? છતી આંખે અધાપો સેવીશ ? મુખ ખડું,

“પણ ખરું સુખ કયું તે ક્યાં નથી બાણુતો ? કોઈ દિવસ ખુલાસો થશે, મતભેદ નીકળી જશે, હૃદયો ફરીથી સંધાશે. દરમિયાન તારો માર્ગ તો આ રહ્યો; ખીન્ન ખીન્ને વધારે “પસંદ કરે છે, તો ભલે; કોઈ કોનું સુખસાર નથી, કે જવાબદાર નથી; તું તારે તારા “સ્વામીને અનુસર.” એકરંગી માણસને દિગ્મુદ બનાવતા અને તેની પાસે ક્રોધ અને નિરાશાના હબાર પછાડ મરાવતા આવા આવા તીર સ્નેહને વીંધી નાખે છે, કુટુંબોને તોડી નાખે છે, વર્ષોના સંબંધ પર પાણી ફેરવે છે, રાગમાં વિરાગ અને વિરાગમાં રાગનું ઘંટગલ રચે છે, અને જ્યાં પડે છે ત્યાં ત્યાં કંઈક, લાલપીળાં પ્રકટાવે છે.

મતભેદની પરાકાષ્ઠાનું આનું કારણું દર્શન ધર્મ કે એવા મહાગંભીર વિષય સંબંધે જ સભવે છે. પણ ન્હાનામોટા મતભેદ છાંદગીમાં ડગલે ડગલે ઠોકરો મ્હડે છે, અને તેનાથી અનેક વાર માનસિક વિયોગનો-હીંચાં મનનો-સ્નેહહાનિનો ચોંટા વત્તો અનુભવ થાય છે. સ્નેહીઓ વિનયી હોય, ક્ષમાદીલ હોય, અને મુખ્યત્વે ફરીને એમનો પરસ્પર વિશ્વાસ કાયમ હોય, તો એવા વિસવાદના રણકા થતાં તેઓ હૃદયતંતુઓને ફરી ફરી મિલાવી લઈ તેમાંથી વારંવાર વધારે સુસ્વરતા ઉત્પન્ન કરી શકે છે. પણ એમના પવિત્ર સસારમાં ભોગ ભોગે અવિશ્વાસરૂપી કલિયુગનો પ્રવેશ થવા પામ્યો તો પછી ચર્ષ ચૂક્યું, કંઈું છે કે

“ It is the little rift within the lute,
That by and by will make the music mute,
And ever widening slowly silence all ”

આર્ય બાલબોધ પત્રિકા.

(મહેલ.)*

૬.

પ્રિયબાલકો,

સવારમાં ઉઠીને જે શ્લોક આપણે બોલીએ છીએ તેના એક ભાગનો જ વિચાર આપણે કર્યો છે. એ શ્લોક વિષ્ણુના આરાધનનો છે; અને તેમાં વિષ્ણુનાં કૃતલાંક નામ આવે છે. પ્રાતઃકાળમાં વિષ્ણુનું જ સ્મરણ કરવું ચોખ્ખું છે, કેમકે આપણે જ્ઞેયું છે તેમ વિષ્ણુ જ સૃષ્ટિનું પાલન કરે છે, અને સૃષ્ટિના પ્રવૃત્તિ કાળના મધ્ય કાળનો અધિપતિ પણ એ જ છે. તાત્પર્ય કે સંસારચક્ર સાથે એને જ સંબંધ છે.

એ શ્લોકમાં વિષ્ણુને લોકેશ કહ્યા છે. આપણા દરેક જન્મકાળમાં (અહિં અને પરલોકમાં રહેવાના સમયમાં) આપણને ત્રણ લોકમાં રહેવું પડે છે, તથા એ ત્રણ લોક તે ભૂલોક (પૃથ્વી), ભુવલોક (અંતરિક્ષ), અને સ્વલોક (દૈત્ય) એ છે. એ બધું આપણે પૂર્વે કહી ગયા છીએ. એ લોકથી આગળ હજી આપણે જઈ શકતા નથી; એની પેલી તરફ શું હશે તેની કલ્પના હજી થઈ શકતી નથી. સ્વર્ગનું જ સુખ એવું છે કે તેની જ કલ્પના થવી મુશ્કેલ છે તો તેની આગળ જે હશે તેનું તો કેહેવું જ શું? એની આગળ પણ ત્રણ લોક છે એ વાત તો આપણે જાણવી જોઈએ; એ ત્રણ લોકમાં પણ કોઈક પ્રકારના જીવો હશે અને તેમની પણ શક્તિ થતી હશે; પણ એ બધું અહિંના કરતાં કાંઈક જૂના જ પ્રકારનું હશે. હવે વિષ્ણુ છે તે, એ ત્રણ અને આપણા ત્રણ એમ છએ લોકના પતિ છે. એ છએ લોકમાં પોતાની પ્રેમશક્તિને લીધે જે શક્તિ રૂપમાત્રને ધારણ કરી રાખે છે તે એ છે; આટલા માટે જ એને લોકેશ કહ્યા છે. અમુક સંદર્ભમાં જ્યાં સુધી તે સંદર્ભનું કાર્ય સમાપ્ત થાય છે, જ્યાં સુધી તે સંદર્ભ જે જે સ્થિતિએ પોંદડવાનું હોય છે ત્યાં સુધી પોંદડવી જાય છે, ત્યાં સુધી એ વિષ્ણુ તેનું પાલન કરે છે, અને પછી જ્યારે બ્રહ્માની રાત્રિ થાય છે ત્યારે સંદર્ભનો પ્રત્યક્ષ યોગ તે ઈશ્વરમાં લીન થાય છે. વળી સર્ગકાળ આવતાં એથી વિશેષ ઉત્પત્તિને અર્થે સંદર્ભસર્ગ દ્વીપને થવા માંડે છે. આ પ્રમાણે વિષ્ણુ એ છએ લોકના પતિ છે છતાં કેટલીકવાર એમને ત્રિલોકીપતિ જ કહેવામાં આવે છે; કારણ કે હાલ આપણને એ ત્રણ સાથે સંબંધ છે. ચૈતન્ય અને માયા એ બે નામ છે તે વિષ્ણુનાં બે સ્વરૂપ સ્વયં છે. ઈશ્વરની ત્રિપુટીમાંની દરેક શક્તિ, બલ, વિષ્ણુ, તેમ જ શિવ એ દરેક દેવ સ્વરૂપે વર્ણવાયા છે. એને જ આપણે નામ (ગ્રાણ) અને રૂપ કહ્યાં છે. જ્યાં જ્યાં રૂપ છે ત્યાં ત્યાં એ નામ પણ છે જ. પાશ્ચાત્ય શોધકો પણ કહે છે કે જ્યાં જ્યાં પદાર્થ છે ત્યાં ત્યાં શક્તિ પણ છે, જ્યાં જ્યાં શક્તિ છે ત્યાં પદાર્થ પણ છે જ, એ બે એક એકથી જૂદાં રહી શકે જ નહિ. કેવળ પદાર્થ કે કેવળ શક્તિ, જડબી અસંલવિત છે. આ જ વિષ્ણુનાં બે સ્વરૂપ છે. એટલું જ કે પાશ્ચાત્ય શોધકોનાં પદાર્થ અને શક્તિ વિષ્ણુનાં આ દેવ સ્વરૂપનાં સ્થૂળ સ્વરૂપ છે. તત્ત્વોમાંના કેટલાક તો જાણુતા હશે કે અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય શોધકોમાંના કેટલાક શિશુમણ્ડલો એમ માનવા લાગ્યા છે કે વિચાર પણ એક મહા બળવાન શક્તિ છે. વળી કેટલાક તો એટલે સુધી સ્વીકારે છે કે એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યને પોતાના વિચાર બોલ્યા વગર અને કોઈ પણ દેખીતા સાધન વગર સમજાવી શકે છે. જરા ધ્યાન આપી અવલોકન કરતાં રહો તો જણાશે કે આવાં વિચારવિનિમયનાં દૃષ્ટાંત સામાન્ય અનુભવમાં પણ આવી શકે છે. ઘણી વાર એમ બને છે કે જ્યારે આપણે કોઈ વિચાર કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે તે બીજા કોઈને જાણુતાં છતાં એકએક જ આપણી સાથેના મનુષ્યોમાંનું કોઈ તે જ વિચાર સંબંધે કાંઈક વાત કહાડે છે. વળી એમ પણ બને છે કે, ઘણા દહાડા સુધી જેનું સ્મરણ પણ ન થયું હોય એવા કોઈ દૂર દેશના મિત્રનું સ્મરણ એકએક યદ્ય આવે છે. આમ એકએક તે શાથી સાંભરી આવ્યો તે તે વખતે સમજાતું પણ નથી. છતાં પાછું જાણી જણાય છે કે આપણને જ્યારે તેનું સ્મરણ થયું ત્યારે તે કાં તો કોઈ આપણો મિત્ર

કરતો હતો અથવા તો તે જ વેળા તે આપણને કાગળ લખતો હતો. ધણી લોક એમ માને છે કે એ તો કાકતાલીય છે; પણ એમ કહેવાથી એ સંભવનું કાંઈ સમાધાન થતું નથી. કારણ કે કાકતાલીય સંભવો કેમ હોઈ શકે એ હજી કાંઈએ સમજાવ્યું નથી. વળી કેટલાક કહે છે કે વિચારશક્તિ એવી છે કે તમારા વિચારની અસર અદૃશ્ય રીતે ખીન્નને થાય છે અને ખીન્નના વિચારની અસર તમને થાય છે. આને જ વિચારવિનિમય કહે છે; એ વિશે આજ કાલ બહુ પુસ્તકો લખાયાં છે, અને સારી ચર્ચા પણ ચાલી છે, ખરું છે કે નહિ દૃષ્ટાંત અહિં લીધાં છે તેથી કાંઈ એમ સિદ્ધ થતું નથી કે વિચાર એક શક્તિ છે કે વિચારવિનિમય જ થાય છે; પણ એટલું જ કે એ દૃષ્ટાંત કેમ બને છે એ વાત નેટલી વિચારાવિનિમય સ્વીકારવાથી સમજાય છે તેટલી માત્ર તેને કાકતાલીય કહેવાથી સમજાતી નથી. એવો જ એક દૃષ્ટાંત જે મારા પોતાના અનુભવમાં આવ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે:-જે મિત્રો એક ઝાહર સભામાં ભાષણ આપવાના હતા. એ એમાંથી જેને પ્રથમ બોલવાનું આવ્યું તે, તે માટે તૈયાર નહોતો, કારણ કે તેને ખૂબ નહતી કે આમ એકદમ તેને બોલવું પડશે. ખીન્ને જ તૈયાર હતો તે, તે વિષયપર સાચો વિચાર કરી મનન કરી આવ્યો હતો. હવે આ આગળથી તૈયાર થયેલા મનુષ્યે જ્યારે પોતાનાં મિત્રને પોતાના વિચાર જ નહિ પણ જે ભાષામાં પોતે બોલવાનો હતો તે જ ભાષામાં પોતાના જ વિચાર દર્શાવતો જોયો ત્યારે તેને કેટલું વિસ્મય લાગ્યું હશે તે સહજ વિચારી લે. હવે જે વિચાર પણ એક શક્તિ હોય-અને તે પણ શક્તિ માત્ર પરમાણુના સ્ફુરણ છે તેવી-તો જેમ ખીજી શક્તિના સ્ફુરણમાં થાય છે તેમજ વિચાર શક્તિ સ્ફુરતાં પણ થવું જોઈએ. તમારામાંના જેઓએ પદાર્થવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હશે તેમણે આ પ્રયોગ તો જોયો હશે અથવા ન જોયો હોય તો એ પ્રયોગ કરી જોવાય એવો છે એક ધાતુનું પતરું લઈ તેને વચમાંથી ટેકવી ખીન્ને બધા ભાગ છૂટો રહેવા દઈ, તેની કારપર જે સીતાર વગાડવાનાં વાજ ધસીએ તો તે પતરું ધ્રુજે છે. અને તેમાંથી એક સૂર નીકળે છે. વળી એ સૂર પણ આપણે જોઈ શકીએ તો મોટો નીકળે ને ધીમેથી ધસીએ તો ધીમે નીકળે. હવે એ પતરાંપર ઝીણા ભૂકા લગરાયે કે બહુ જ ઝીણી રેતી આછી આછી પાથરો તો જણાશે કે પતરું ધ્રુજે છે ત્યારે તે રેતી ઉછળે છે; અને પછી પાછી જ્યારે તે, તે પતરાંપર પડે છે ત્યારે તે અમુક આકારમાં ગોઠવાયલી હોય છે અથવા કાંઈ ચિત્ર પડેલું જોવામાં આવે છે; કેટલીકવાર તો આ ચિત્ર બહુ સુંદર હોય છે. તેમાંથી જૂદા જૂદા સૂર નીકળતાં એ ચિત્રો પણ જુદા જુદા આકારનાં હોય છે. વળી યોગ્ય વખતપર હવામાં ઉછળેલી એ રેતીની ઊખીઓ પાડી જોઈ હતી. તેપરથી જણાયું હતું કે ત્યાં એ રેતીના કણ ઘણી સુંદર વસ્તુ-રૂપે ગોઠવાયેલા હતા અને એ રૂપો પણ તે પાછી જ્યારે પતરાં પર પડે છે ત્યારે જે આકારમાં હોય છે તેવા જ ધાટનાં હતાં. આ શું બતાવે છે તે તેમ સમજ્યા ? સ્વરના સ્ફુરણમાં એવી શક્તિ રહેલી છે કે તેમાં રૂપ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોય છે. જે સ્વરના સ્ફુરણથી આમ થાય છે તો ખીજી શક્તિઓના સ્ફુરણથી પણ એમ કેમ ન બને ? તત્ત્વરૂપે કે વિચાર શક્તિના સ્ફુરણથી પણ જે પદાર્થ દ્વારા તે સ્ફુરે છે તેનાં રૂપો ઉપજી શકે. એમ હોઈ શકે એટલું જ નહિ પણ કેટલાક અનુભવીઓનાં કહેવા પ્રમાણે એમ થાય છે એ સિદ્ધાંત છે. મિર્સીસ બેસાન્ટે વિચારના રૂપો સંજોગબાજુ કહ્યું છે તેમાં ચિત્રો આપી એ વાત સ્પષ્ટ સમજાવી છે. એ રૂપોમાંનાં

કેટલાંક તો બહુ સુંદર અને રમુજી છે. એમાંનું એક રૂપ ગુસ્સાના આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલું વર્ણુચું છે. તે ઘટના જેવા રાતા રંગની અણીદાર બરછી જેવું છે અને તે ગુસ્સે થયેલા માણસ તરફથી જેનાપર ગુસ્સો થયેલો હોય છે તે તરફ જતું વર્ણુચું છે. વળી એક રૂપ એવું છે કે તે ભક્તિવાળા મનુષ્યમાં ભક્તિ ભાવ ઉઠતાં ઉત્પન્ન થયું વર્ણુચું છે. તે એક સુંદર પુષ્પના જેવું ચીતર્યું છે, અને તેની પાંખડીયોની અણી આકાશ તરફ વળેલી છે, અને તેનો રંગ આજી આસમાની રંગનો છે. વળી ઈર્ષ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલું એક બીજા વિચાર રૂપનું ચિત્ર પણ આપ્યું છે. એમાં સૂર્યમાંથી જેમ તેજનાં કિરણો આમપાસ પ્રસરે છે તેમ રશ્મિઓ વહેતી બતાવી છે. એ દરેક રશ્મિને છેડે એક દુક હોય એમ જણાય છે, અને જાણે તે કાંઈ પોતાની તરફ ખેંચવાનું પ્રયત્ન કરતું હોય એમ દેખાય છે મહત્ત્વ સવાલ ઉદ્દશે કે આ રૂપો કયા પદાર્થમાંથી ઉપજે છે? કાંઈ આપણે દેખીએ છીએ તેવો સ્થૂલ પદાર્થ નથી; પણ જે સ્થૂલ પદાર્થ સામાન્ય રીતે અદૃશ્ય એવો 'ઇથર' સૂક્ષ્મ વાયુપદાર્થ કહેવાય છે તે હોય અથવા તે ઉપર લોકના પદાર્થનાં પણ બને.

સોડફામયસા । ચહુસ્વાં પ્રજાયેયોતિ । સ તપોતપ્યત । સ તપસ્તપ્તવા ર્દ-
સર્વમસૃજત । તૈત્તિરીયોપનિપત્ ॥ ૬ ॥ 'તેણે ઈચ્છા કરી કે બહુ થાઉં. તેણે તપ કર્યું; તપ કરીને આ સર્વ સૃજ્યું.' તૈત્તિરીયોપનિપત્તા આ અને બીજા ઉપનિષદો, પુરાણ આદિ શાસ્ત્રોનાં આવાં જ વાક્યો હવે સમજાશે. ઈથર-બ્રહ્માએ-તપ કરીને-વિચાર શક્તિ દ્વારા સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. વળી શાસ્ત્રો કહે છે કે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જે તત્ત્વ આકાશ છે તેનો મુખ્ય ગુણ છે. એ ગુણ જે આપણે બોલીએ છીએ તે નહિ પણ જે શબ્દશક્તિ-વાક-સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, જે વાકની સ્ફુરણથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે તે છે. આપરથી એક બીજો ભવ્ય વિચાર મળે છે; તે એ છે કે આ સૃષ્ટિ ઈથરના વિચારથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે. આ વિચારમાં કેટલી ભવ્યતા રહેલી છે. જે આપણા નાનકડા અને નજીક દેખાતા વિચારોમાં રૂપો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી છે તે શું ઈથરના વિચાર વિશ્વના વિશ્વો ન ઉપજાવી શકે? સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ જ નહિ પણ તેનું પાલન પણ વિચાર વડે જ થાય છે. કારણ કે જરા વિચાર કરશો તો જણાશે કે નમ્રમાં થયેલાં રૂપોના ભંગ થતાં નવાં રૂપોની ઉત્પત્તિ કરવી એ વિચાર વડે જ-તપ વડે જ-થઈ શકે છે; અને એ નવાં રૂપો ઉત્પન્ન થાય તો જ સૃષ્ટિ ચાલુ રહે-તેનું પાલન થઈ શકે. બ્રહ્માના તપથી સૃષ્ટિ ઉપજે છે અને વિષ્ણુના તપથી તેનું પાલન થાય છે. એથી જ વિષ્ણુને 'ચૈતન્ય' એ સન્મા આપી છે. એ ચૈતન્ય દ્વારા જ સૃષ્ટિનું પાલન થાય છે. વળી એ જ વિષ્ણુ 'માયાધિદેવ' છે. માયાના અધિપતિ છે આ માયા તે વિષ્ણુના દ્વંદ્વ સ્વરૂપમાંનું એક છે. માયા એ કેટલીક વાર બ્રહ્મ એ અર્થમાં વપરાય છે પણ એનો ખરો અર્થ અનિયત્ય છે. કારણ કે સૃષ્ટિકાળમાં માયાની પ્રવૃત્તિ રહે છે. પણ બ્રહ્માની રાત્રી સમયે માયા ઈથરમાં લય પામે છે. સર્ગકાળમાં તો માયા છે જ. જ્યાં સુધી સૃષ્ટિની સત્તા છે ત્યાં સુધી માયાની સત્તા પણ સિદ્ધ જ છે; અને એમ છે એ જ દીક છે; કારણ કે એ માયા દ્વારા જ, તેમાં રહીને જ, આપણને સર્વ અનુભવ મળી શકે છે. ઈથરની શક્તિ-ચૈતન્ય-ની માયા ઉપાધિ છે. આખા વિશ્વમાં જે જે ઉપાધિઓ છે તે સર્વનું એ મૂળ છે. આ પ્રમાણે વિચારતાં માયાનું સ્વરૂપ અર્થ મમભગો. નામ અને રૂપ એ દ્વિધાપક્ષ, દ્વંદ્વ સ્વરૂપ, આવાં છે. એને જ અર્વાચીન

પાશ્ચાત્ય શોધકો પદાર્થ અને શક્તિ પણ કહે છે. એ બેમાં મળતાપણું એ છે કે જન્ય પૂર્વનાં શાસ્ત્રોમાં ઉપાદેય શક્તિ નામ-ચૈતન્ય-માં રહેલી છે. તેમ પાશ્ચાત્ય વિદ્યામાં એ શક્તિ જોને શક્તિ અથવા વિચાર કહે છે તેમાં રહેલી છે એમ મનાય છે.

વળી વિષ્ણુ 'શ્રીકાન્ત' છે; શ્રી દેવીના પતિ છે. જ્યાં જ્યાં દેવતાઓ છે ત્યાં ત્યાં દેવીઓ પણ છે, એમ જ તમારા શાસ્ત્રોમાં સર્વજ્ઞ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ હવે સમજાશે. આપણે જોયું છે કે દેવતા છે તે ચૈતન્યનું કોઈ રૂપ છે અને દેવી છે તે માયા—ઉપાધિ—નું રૂપ છે. એ ઉપાધિદ્વારાજ ચૈતન્ય સ્ફુરે છે તેમ દેવીદ્વારાજ દેવતાઓ પણ પ્રવર્તે. આટલું જ નથી એ જોનો સંબંધ બહુ વિસ્તીર્ણ છે. પણ તે આગળ જતાં સમજાશે. દેવીઓ છે તે ઉપાધિ દ્વારા ઉપરાંત કોઈ વિશેષ છે. પણ આદિ જ કહ્યું છે તે બરાબર સમજી રાખવાથી આગળ વિચાર કરવો સુગમ પડશે. એનું જ મનન કરતાં જોનો ગૂઢાર્થ તમારી મેળે જ સમજાતો જશે. ઉપાધિ રહિત ચૈતન્યનો કોઈ અનુભવ હજી આપણને થયો નથી માટે તમારા શાસ્ત્રોમાં દેવીઓની ઉપાસના વિશેષ આગળ પાડી છે. ધણું કરી શ્રી શકરાચાર્યને જ વિશે કયા છે કે તેમણે મહાદેવની ઉપાસના બહુ કીધી, પણ તેનું કશું કોઈ મળ્યું નહિ—તેથી કોઈ સિદ્ધિ થઈ નહિ આટલી બધી લલિત કર્યાછતાં જ્યારે કોઈ સિદ્ધિ થઈ નહિ ત્યારે તેને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પણ જ્યારે તેમણે મહાદેવની સાથે દુર્ગા દેવીની પણ ઉપાસના કરવી શરૂ કરી કે તરત સિદ્ધિ થતી જણાઈ. શ્રી છે તે સર્વ પ્રકારના વૈભવની દેવી ગણાય છે, અને વિષ્ણુનાં સ્ત્રીનું સ્વરૂપ આવું જ હોયું ધટે છે. જો ઇશ્વરી નિયમ પ્રવર્તે છે તેને અનુસરવાથી જ સર્વ વૈભવની પ્રાપ્તિ થાય છે. હમેશાં આમજ થાય છે, એ અનુભવથી કેટલીકવાર વિરુદ્ધ જાય છે. પણ એ વિરોધ ખરો નથી, કારણ કે આપણા અનુભવની મર્યાદા બહુ જ યોગી છે. જો આપણાથી આખા વિશ્વની ગતિ સમજાતી હોય તો જણાયાવિના રહે નહિ કે સ્વધર્મના આચરણથી જ—આપણે પોતપોતાનાં કર્તવ્ય કરીએ તોજ—સર્વ વૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો જોધ શું છે ?

+ ન્યૂન હોય જો નિજ ધરમ, પરતે અધિકો માન;

નિધન બધી નિજ ધરમમાં, પરધર્મે હિ ભય માન.

આ પ્રમાણે સંસારના પતિ વિષ્ણુનાં પત્ની શ્રી (લક્ષ્મી) દોવાં જ ધટે છે

આ વિચાર બરાબર સમજી રાખવાથી શું આપણા સ્વધર્મોચરણમાં આપણને સહાય ન મળે ? આપણે સ્વધર્મ પાળવો એ ઇશ્વરી ઇચ્છા છે એટલું જ નહિ પણ એ પાળવાથી જ આપણને સુખ અને વૈભવ પ્રાપ્ત થશે.

રતેહાધીન.

• લિલિઅન ઓડગર.

+ धेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ૩૫ ॥ भगवद्गीता.

આરોગ્યવિદ્યા.

(મહેલું.) *

(અનુસન્ધાન ગત અંકથી.)

શુદ્ધ અને ચોખ્ખા લોટની રોટલીનો પચીસમો ભાગ માત્ર પચ્યા વગરનો રહે તેવો હોય છે, પરંતુ ભૂરી અને ચૂસીવાળા લોટની રોટલી જેટલી ખાવામાં આવી હોય છે, તેનો પાંચમો ભાગ પચ્યા વગરનો રહે છે. તે પછી જેની પાચનશક્તિ નબળી હોય તેને માટે આ ભૂરું લોટની રોટલી જે ફીક છે, કેમકે તે અત્ર નળીમાં ઝડપથી ક્રિયા થઈ શકે તેવું ઉદીપન પેદા કરે છે. નહારો લોટ હોય તો, તથા તેને સંભાળ લીધા વગર વાપર્યો હોય તો, તેમાં અર્ગોટ (ergot) નામનું ઝેર, તેમ જ તેમાં એક જાતનાં ઝેરી બી (corn-cockle) હોય છે.

ખ. શીંગનાં ધાન્ય (legumes)—આમાં વાલ, વટાણા, મગ, વગેરે દાખો કે કોળો આવે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે તત્ત્વો છે—

સ્તાર્ય અને મેથુલોઝ.....	૫૭	ટા.
પ્રોટીડ્સ.....	૨૩	„
ચરબી.....	૨	„
લવણ.....	૨	„
કાષ્ઠના રેપાઓ.....	૨	„
પાણી.....	૧૪	„

૧૦૦.

એટલા માટે દાણાઓ કરતાં તેઓ વધારે પોષણ કરનાર છે; જેમકે આશરે સવાનણ રતલ વટાણામાં આશરે અરધો રતલ પ્રોટીડ્સ હોય છે, ત્યારે દાણાઓમાં સવાનણ રતલે આશરે પા રતલ પ્રોટીડ્સ હોય છે. આમ છતાં પણ આ કોળોમાં પોષણ વધારવા માટે કઈક ચરબીની પણ જરૂર છે.

ગ. બટાટાં (potatoes)—બટાટાં લગભગ સર્વ દેશોમાં થાય છે તેથી તે ખોરાક તરીકે ખંડુ અગત્યની વસ્તુ છે. જેમ તે સર્વ દેશોમાં થાય છે તેમ તેનો પાક પણ ધણો વધારે થાય છે. બટાટાંમાં નીચે પ્રમાણે તત્ત્વો રહેલાં છે:—

સ્તાર્ય.....	૨૧	ટા.
પ્રોટીડ્સ.....	૧	„
કાષ્ઠમય રેપાઓ.....	૧ થી ૪	„
પાણી.....	૭૫	„
લવણ.....	અનિયમિત	„

આમાં પોષણને માટે લેધેયે તેટલી સ્તાર્યવાળા પદાર્થોમાં સરતામાં સફરે, પદાર્થ

ખાટાં છે. તે શરીરને ધારણ કરી રાખે છે, તે પણ તેની સાથે ચરબી અને પ્રોટીડ્સ-વાળા પદાર્થો—દધ, માખણ, દહિં,—વગેરેની જરૂર પડે છે.

૪. શાખ અને ફળો (vegetable fruits)—આમાન્ય રીતે સંઘર્ષા મૂળિયાંઓ જેવાં કે સલગમ (turnips), ગજર, વગેરેમાં પ્રોટીડ્સની ખામી હોય છે, (તેમાં તે માત્ર એક જ ટકા હોય છે, અને તેમાં સ્ટાર્ચ અને સાકર પણ બહુ થોડી, એટલે કે માત્ર એથી ૭ ટકા સુધી જ હોય છે), પણ તેમાં લવણો વધારે હોય છે, એટલે કે ચારથી સાત ટકા જેટલાં હોય છે. પોપણ કરનાર ખોરાકોની ટીપમાં તેઓ બહુ નીચે આવે છે, તોપણ ખોરાકમાં તેની જરૂર હોય છે. બાહ્યપક્ષે એથી પણ નીચે આવે છે, તો પણ તેઓ લવણોને માટે, વિશેષ કરીને શરીરને ઉપયોગી એવાં સેદ્રિયલવણોને માટે, અને આસિડોને માટે બહુ ઉપયોગી છે. આની ખામીથી રક્તપિત્ત (scurvy) થાય છે, કે જે રોગ પહેલાં ખલાસીઓ તથા લશ્કરોમાં ફેલાયેલ હતો. ફળોની અંદર સાકર દસ ટકા જેટલી હોય છે તેથી તે પોપણ કરવામાં મરમ છે. બદામ વગેરે પ્રોટીડ્સ અને ચરબીવાળાં ફળો પોપણ કરવામાં ધણાં જ સરસ છે.

૫. વનસ્પતિની ચરબી (vegetable fat)—વનસ્પતિની અંદર ચરબી તેનાં ખીન્નેની અંદર તેલરૂપે ગૂંથેલી હોય છે, જેવાં કે ખસખસનાં ખીજ, ઓલાઈવનાં ખીજ, વગેરે. વનસ્પતિની ચરબીમાં પોપક શુભ્ર પ્રાણીની ચરબીના જેટલો જ હોય છે.

૬. વૈલવ અને ઉદીપનો (luxuries and stimulants)—આની અંદર સુરકો (vinegar) અને સુગંધી મશાલાઓ, જેવા કે મરી, લવંગ, નયદળ, રાઈ, ડૂંગળાં, વગેરે ઘણા પદાર્થો આવે છે. આ બધા પદાર્થોમાં પોપણ કરવાનો શુભ્ર બિલકુલ હોતો નથી, અને હોય છે તો પણ બહુ જ થોડો હોય છે; તો પણ ખોરાક સાથે તેમની પણ જરૂર હોય છે. તેઓ મૈદ વગરના ખોરાકને સ્વાદિષ્ટ અને સુગંધી કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ આંતરંગની કઠ્ઠની ત્વચાને ઉદીપિત કરીને તેમાંના રસો (secretions) ને વધારે છે. વૈલવ અર્થે બહુ વપરાતી ચીન્ને, જેવી કે બુંદ (coffee), આદ, કોકો (cocoa), વગેરે છે, તેમાં કેફીન (caffein), થીન (thein), અને થીઓબ્રોમિન (theobromin) ના ક્ષારો (alkalies) હોવાથી તેઓ પણ ઉદીપનનું કામ કરે છે. બૂદની અસર હૃદયની કામગીરી ઉપર બહુ થાય છે. સહજ સાજ તેનો ઉપયોગ ગંભીર ખાતર લેવામાં આવે તેને માટે તો ઠીક છે, પરંતુ ગરીબ લોકોમાં તેનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે ખોરાક જેટલો અને બહુ જ વધુપડતો હોય છે, એ વાત ધિન્ધારવા જેવી છે. બહુ આકરી કાફીનો ઉપયોગ અત્યંત કરવાથી તેનાં પરિણામો આલ્કોહોલ (alcohol) કરતાં પણ વધારે ખરાબ આવે છે.

તમાકુ—તમાકુના છોડનાં પાનમાં ખીટી પીવામાં, આવવામાં, તથા સંઘવામાં બહુ વપરાય છે. તેમનું ઉચ્ચ તત્ત્વ નિકોટિન (nicotin) કહેવાય છે તે ઉચ્ચ ઝેર છે, તો પણ તેની ટેવ પડી ગયા પછી તે શરીરને બહુ નુકશાન નથી કરતું, તેમ છતાં તેનો વધારે પડતો ઉપયોગ બચકર પરિણામો લાવે છે.

આલ્કોહોલ—આની અસર આલ્કોહોલના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે. હદમાં રહીને વાપરવાથી તે જગ ખુશમિજાજ વધારે છે, પણ તેથી કરીને પછી હદની બહાર

જવામાં આવે છે. આલ્કોહોલનો અસંત ઉપયોગ વધારવાથી બહુ બધકર રોગ થાય છે; અને વધારે ખરાબી તો એથી એ થાય છે કે આવા છાકટા માણસોનાં છોકરાંઓ બહુ ખરાબ હાલતનાં અને દરદી હોય છે હૃદયારના મધ્યપાનથી જ્ઞાનતંતુનાં દરદ થાય છે અને એ એક ગુનોહ છે. બાળકોએ તો આલ્કોહોલના કોઈ પણ પદાર્થને હાથ પણ લગાડવો નહિ જોઈએ. આલ્કોહોલથી પાચનશક્તિ દેખીતી રીતે નબળી પડી જાય છે, અને તેમાં કંઈક અંશે પોપણુનો ગુણ રહેલો છે, તો પણ તેના દુર્ગુણો આગળ તે કંઈ જ દિસાબમાં નથી, અને તેથી તે ખોરાક તરીકે બિલકુલ વાપરવા યોગ્ય નથી જ.

જાત જાતના બ્રાંડી (Brandy) માં ૩૦ થી ૭૦ ટકા આલ્કોહોલ હોય છે, અને ખરાબ બ્રાંડી તથા વિહસ્કી (Whisky) માં તો વળી એટલી તેજ હોય છે. બ્રાંડી શરીરને બહુ ફેરતાથી હણી નાંખે છે. હોજરી, કાળજી, અને મૂત્રપિંડો (kidneys) નાં દરદો ઉત્પન્ન કરે છે, મગજશક્તિને નબળી પાડી નાંખે છે, તથા બીજા જ્ઞાનતંતુનાં દરદો બે-ભાની (delirium tremens)-વગેરે થાય છે.

એબ્સિંથ (Absinth) માં પાતળું તેજ (ethereal oil) હોય છે તે ખાસ કરીને જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર નુકશાન કરે છે.

કંઈ પણ નુકશાનકારક પદાર્થના મિશ્રણ વગરનો માત્ર દ્રાક્ષનો જ દારુ, જે હૃદમાં રહીને વાપરવામાં આવે તો તે દીક છે. તેમાં આલ્કોહોલ માત્ર સાતથી પંદર ટકા જ હોય છે, અને તેથી તે બીજા દારુઓ કરતાં સારો છે, પરંતુ તે પણ બહુ પીવાની ટેવ પડે તો તે બધકર દરદો શરીરમાં ઉત્પન્ન કરે છે. દક્ષિણના ભારી દારુઓમાં મદનો અર્ક મેળવવામાં આવતો હોવાથી તેઓ પણ બ્રાંડી જેટલી જ અસર કરે છે.

યવમદ (Beer) માં આલ્કોહોલ થોડો હોય છે, એટલે એથી નવ ટકા જ હોય છે; અને તે સિવાય તેમાં ચારથી આઠ ટકા જવની સાદર (maltsugar) અને ડેક્ષ્ટ્રીન (dextrin), અને ૦.૫ ટકા આલ્બ્યુમેન (albumen), લવણ, અને કાર્બોનિક આસિડ હોય છે. એટલા માટે સારા યવમદમાં પોપણુનો કંઈક ગુણ હોય છે; પણ તે વધારે પડતો લેવાય તો હોજરીમાં પ્રવાહી ભરાવાથી લોહીમાં વિકાર કરે છે, તેથી પોપણુની ખામી (hypertrophy) તથા રુધિરલિસરણનું સંચાક્રમ ચરબીથી ઘંઘઈ જઈને બગડી જાય છે, અને તેથી માથે લોહીચટવાનો રોગ (apoplexy) થાય છે. આ સિવાય યવમદમાં પાછો આલ્કોહોલ હોય છે તે પણ પાચનશક્તિને બગાડી નાંખે છે તથા મૂત્રપિંડ (kidneys) વગેરેનાં દરદો ઉત્પન્ન કરે છે. યવમદમાં ભેગ પણ કરવામાં આવે છે. તેમાં શીણ હોય અથવા ખદાઈ બનાવનારાં જંતુઓ હોય તો તે બહુ નુકશાનકારક છે.

(જ) નકામા કચરાની વ્યવસ્થા—માણસના શરીરમાંનો તેમ જ ધરમાંનો કચરો પણ નુકશાનકારક તથા એટલો છે, તે કંઈક ચોંટાટથી જ નુકશાન કરે છે તથા કંઈક તેમાં ઉત્પન્ન થતાં સઘળી જાતનાં સૂક્ષ્મ જંતુઓને લીધે નુકશાનકારક બને છે. એ કચરાને દૂર કરવાની તથા તેનો નાશ કરી નાંખવાની ખાસ જરૂર છે. રચના પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરતાં જણાયું છે કે દર માંથા દીક દર વર્ષે જે કચરો નીકળે છે તેમાં નીચે પ્રમાણે ગણાય છે:—

આશરે ૨૩૫ રતલ ધરનો કચરો, ધૂમાડો, વગેરે.

,, ૧૦૮૧ ,, માણસના શરીરમાંનો કંઠણ અને પ્રવાહી કચરો.

,, ૭૮૯૫ ગ્યાલન વપરાયેલું પાણી.

યોગ્ય હવા ધરમાં આવે તેમ કરવાથી હવામાંનો નકામો કચરો વાતાવરણમાં જીડી જાય છે, અને ત્યાં તે પ્રવાહી રૂપ ધારણ કરીને સ્વચ્છ બની જાય છે, અને વાતાવરણમાં ઉડી જાય છે.

કંઠણ તથા પ્રવાહી પદાર્થના કચરાને દૂર કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. ઘણાં ગામડાંઓમાં સમજેા નકામો કચરો છાણના ઢગલા ઉપર એકઠો કરવામાં આવે છે, અને તેને ખેતરમાં ભેઈ જઈને જમીનમાં પાથરીને નુકશાન કરતો અટકાવે છે. આ સાદો રિવાજ પશુદેશમાં ચાલતો નથી. કચરાને માટે ગટરનો રિવાજ સારો છે અને તનદુરસ્તીને સાધારણ રીતે લાભકારક છે. ઘણાં મોટાં નગરોમાં તો કચરાને નાંખવાની જગ્યાએ ગાડાંમાં ભરીને ભેઈ જવામાં આવે છે, પરંતુ એ નગરોની પાસે જ આવા કચરાનો ગંદો ઢગલો વધીને બહુ મોટો યર્ધ પડે છે અને લયંકર પારણાઓ લાવે છે. આવા કચરાને બાળી નાંખવાનો પ્રયોગ કરવાથી પણ હજી સ્પષ્ટ બહુ સતોષકારક પરિણામો જણાયા નથી.

માણસના શરીરમાંથી નીકળતાં મળમૂત્રાદિનો કચરો સારી ગટરોદ્ધાર સહેર બહાર કાઢવાની વ્યવસ્થા સારી છે, અને એ ગટરો વરસાદના પાણીથી ધોવાઈને સાફ થાય છે. જો નદીમાં પાણીનો જથ્થો ગટરમાંના કચરાના ખરાણમાં બહુ ઘણો હોય, તો તો ગટરમાંના કચરાને નદીમાં કાઢી નાંખવો જોઈએ. નદીમાં ઘણું વધારે પાણી હશે, તો તે તો પોતાની મેજે જ શુદ્ધ બની જાય છે. નદીના તળામાં કંઠણ પદાર્થો દટાયલા હોય છે, તથા સૂર્યના તાપથી બાકટીરિયાનો નાશ થઈ જાય છે; આથી કરીને નદીના જળમાં ટુરત જ શુદ્ધ બની જવાનો અવકાશ હોય છે. તો પણ જો કદી ગટરોમાંનો કચરો નદીમાં એકઠમ ગળી ન જાય, તો તેમાં મરો થાય છે, અને તેથી નદીકાંઠાના રૂહેવાશીઓની તનદુરસ્તીને બહુ નુકશાન થાય છે. આવો પ્રસંગ હોય ત્યારે ગટરમાંના કચરાને નદીમાં ઘખલ થયા પહેલાંથી શુદ્ધ કરવો જોઈએ અને જમીનદ્વારા ગાળવા (filter-beds) થી સારી રીતે તેમ થઈ શકે છે. જો આ ગાળવાનું બાંધકામ (filter-beds) બનીશકે નહિ, તો ગટરોની સઘાઈ મોટાં તળાવોથી કરવી જોઈએ અને તે તેના ઉપર યાંત્રિક અને રસાયણી રીતે અસર કરનારા પદાર્થો મેળવીને કરી શકાય છે.

જ્યારે ગંદકી ગટરથી દૂર કરી શકાય તેમ ન હોય ત્યારે ગાડી ભરવાની જૂની રીતિ વાપરવી જોઈએ. ગટર કરતાં આ રીતિ સસ્તી પણ છે, પરંતુ ઘરોમાંથી ખરાબ વાસ દૂર કરવાને માટે એ રીતિ ગટર જેવી સરસ નથી. ખાળાકૂવાની અંદરની દિવાલો એવી હોવી જોઈએ કે તેમાં ગંદકી પ્રવેશી શકે નહિ. જો ખરાબ રીતે વાપરવામાં આવે તો પીપની રીતિ પણ સારી છે પીપોની અંદર ગંદકીને ભરવી અને તેને ખરાબર પેક કરીને ભેઈ જવી. એ પીપોની અંદરની ખરાબ વાસના ધૂસ કે માટીથી ઘસીને કાઢી નાંખવી.

નકામો કચરા કે ગંદકીને દૂર કરવાની રીતિમાં બૂલ થાય કે જે દરકારી-સાખવામાં આવે, તેને ઉડતા રોગો ફેલાવાનો બહુ સંભવ છે, અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને ચઉદ કિંવસનો તાવ અને કોલેરા છે.

મરણ પામેલાંનાં શરીરોને દાટવાની જાગૃતમાં પણ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. મડદાંઓ સરકાર તરફથી તપાસવાની રીતિથી મરણ એકાએક થયું હોય તે, અથવા કંઈ ગુનોહ બન્યો હોય તે, તથા તે મરણનું કારણ, જણાઈ આવે છે. એ તપાસ થયા પછી તે મડદાંને વગે કરવું જોઈએ; તે એવી રીતે કે ગંધ ફેલાઈ ઉઠે નહિ. પછી તેને એક લાકડાંની પેટીમાં બંધ કરીને આશરે ૭ ફૂટ ઊંચા ખાગમાં દાટી દેવું. એવો નિયમ છે કે લાકડાંઓ સિવાયનો તમામ ભાગ નવ વર્ષમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. કબરસ્તાનની પાસેની જમીન તનદુસ્તીને નુકશાન કરે તેવી નહિ જોઈએ, પણ મડદાંની અંદરના સ્રોત્રિયપદાર્થોનો નાશ કરી નાંખે તેવી જોઈએ. દર વર્ષે મરણનું પ્રમાણ ૧૦૦૦ માણસે ૨૫ નું આવતું હોય, તો સડો કરે તેવા સ્રોત્રિયપદાર્થો મડદાંમાંથી આશરે ૭૦૦ રતલની નીકળે છે, અને ૧૦૦૦ માણસની ગંદકી આશરે ૭૦૦૦ રતલ દર વર્ષે નીકળે છે. આમાંનાં દરેક પેદા કરનારાં ધણા ખરાં જંતુઓ (microbes) નો નાશ તો જમીન પહોંચા વર્ષમાં કરી નાંખે છે. વળી એ જંતુઓ જમીનમાંથી બહાર નીકળી પાણીમાં પણ જઈ શકતાં નથી.

હાલના સમયમાં મડદાંને જાળી નાંખવાના મળધેમાં દિલ્લયાત્ર થવા લાગી છે. મડદાંને જાળી નાંખવાથી તે એકદમ રાખ બની જાય છે એટલા માટે શરીર મુખાકારીના નિયમાનુસાર અવસેકન કરતાં એ જાળવાની રીતિ વધારે ઉત્તમ હોય છે. ત્યારે કંઈ ઉડતાં દરેક ફેલાયું હોય અને મરણોની સખા અત્યંત વધી પડે ત્યારે આ રીતિ અગવડ પડતી અને વિશેષ ખર્ચવાળી લાગે તેવી છે, એમ કદાચ માનવામાં આવે, તો પણ આપણા દેશમાં એ રિવાજ ધણા કાળથી ચાલ્યો આવે છે, અને તેમાં દાહને-ગરીબ લોકોને પણ-કંઈ અડચણ કોઈ વખત નડતી હોય એમ જણાયું નથી. એટલા માટે મડદાંને જાળવાની રીતિ સર્વ કરતાં સરસ છે.

(અપૂર્ણ.)

ચમત્કાર.

(મજેલુ)*

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૩૮ થી.)

તે પછીનો દિવસ રવિવારનો હતો. રમ્મનો દિવસ તે મણિધરપ્રસાદને લાં ગાજોતો પરંતુ હવે લાં જવા તેનું મન આગળ વધતું ન હતું. અને હસનખાંનું શું કરવું તે તેના મનમાં ઘેળાયા કરતું હતું. એટલામાં તેને યાદ આવ્યું કે ગામમાં એક શાંતિશર્મા નામે સંન્યાસી આવેલ છે અને તે દર રવિવારે સ્વધારમાં વ્યાખ્યાન આપે છે. ઓધવણ નાસ્તિક હતો એટલે લાં કદી જતો નહીં; પરંતુ પોતાના નવા અનુભવ પછી એ વિષયમાં તેની ઉત્સુકતા વધી હતી એટલે સ્વામી શું કહે છે તે જોવા ગયો. વ્યાખ્યાનનો વિષય 'યોગશાસ્ત્ર' અને ચમત્કારશક્તિ એ હતો. સ્વામીએ એ વિષયપર એક કલાક સુધી શાસ્ત્રીય રીતે વ્યાખ્યાન આપ્યું; આ વ્યાખ્યાન સાંભળીને પોતાનો ગુચવાડો સ્વામીજી મઠાડશે એમ ઓ.

ધવજને લાગ્યું, અને વ્યાખ્યાન થઈ રહ્યા પછી સ્વામીજીને તેમને એકાંતમાં મળવાની ઇચ્છા બતાવી, તેમને અનુકુલતા ક્યારે મળશે એ પૂછ્યું.

સ્વામી શાંતિશર્મા યોગશાસ્ત્રના અભ્યાસી હતા પણ ધીગપર એમને બહુ શ્રદ્ધા હતી નહીં. પૂર્વાશ્રમમાં પોતે એક મહેતાજી હતા; અને યોગાં વધેપર આપણા દેશમાં જે 'ધાર્મિકતા'નું મોજું આવ્યું હતું તેમાં ઘસડાઈને તેમણે સંન્યસત મહાજી કહ્યું હતું; પરંતુ પ્રકૃતિથી પ્રવૃત્તિમાર્ગના શોકીન હોવાથી આર્યસમાજના જેવો પ્રયત્ન કરવામાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરતા હતા, અને હાલની નવી કેળવણીથી વધતી જતી ધર્મશાસ્ત્રને લોધે એ જાતની પ્રવૃત્તિને પોતે ફરજ તરીકે સમજતા હતા. એટલે વસંતપુરમાં આવીને યોગ રાજ થયા તેટલામાં ઓધવજ જેવો હડહડતો નાસ્તિક બ્યારે તેમને એકાંતમાં મળવાની ઇચ્છા બતાવે ત્યારે સ્વામી અલંત ખુશી થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી; અને રવિવારે સાંજે જ આવવાનો તેમણે ઓધવજને વખત આપ્યો.

વચન પ્રમાણે સાંજના ઓધવજ સ્વામીના મકાનપર ગયો. શેઠ સુંદરદાસ ધર્મશીની બાબેલી વિશાળ ધર્મશાળામાં સ્વામીજીનો ઉતારો હતો. સ્વામી આંદરના ઓરડામાં કાંઈક પુસ્તક વિચારતા હતા પણ ઓધવજને જોઈને તેમણે પોતાનું પુસ્તક બંધ કર્યું અને તેની સાથે વાતચિત કરવા તત્પર થયા. શરૂઆતમાં ઓધવજ જરા શુશ્વયાયો. વાત કેવી રીતે કાઢવી એ તેને સૂઝે નહીં. આખરે સવારના વ્યાખ્યાન વિષે વાત કાઢી તેમાંથી પછી પોતાના વિષય પર આવવું એમ કરાવ કરી બોલ્યો: 'સ્વામીજી, આપ ચમત્કારને માનો છો?' સ્વામી: 'અબજત, યોગથી ઘણા ચમત્કાર થઈ શકે'!

'હા. એ નો આજે સવારે આપે કહ્યું. પણ હું એમ પૂછું છું કે કોઈ સાધારણ માનુસ માત્ર પોતાની ઇચ્છાથી ચાહે તે કરી શકે એ બનવા જોગ છે કે નહીં?'

'એવી શક્તિ યોગક્રિયાથી જૂના વખતમાં ઋષિઓને પ્રાપ્ત હતી. હાલના વખતમાં કાંઈ વિરલ નરને એ પ્રાપ્ત થાય તો પણ એવા મહાપુરુષો તમારા મારા જાણવામાં ન આવે. ઘણું ખર્ચ એવા પુરુષોને જગતની દરકાર નથી હોતી.'

એકદમ પોતાનો બેઠ બોલી ઓધવજ બોલ્યો: 'હીક, પણ બ્યારે હું તમને એવા ચમત્કાર કરી બતાવું તો શું કહેશો? આ તમારું કમંડલુ પડ્યું છે તેને-એચદખી માફ છે-ચાહે ને બનાવી આપું.' તેના તરફ આંગળી ચીંધી બોલ્યો: 'એ, સુગંધી કુસોવાળું ડાલરનું કુંડુ થઈ જત.''

તરત જ તેમ મથુ.

સ્વામી છક થઈ ગયા. ચોડીવાર તેમણે કુઝ તરફ ને લાંબી ઓધવજ તરફ ને લાંબી પાછા કુઝ તરફ એમ જોયાં જ કર્યું. પછી કુઝ તરફ વળીને કુલ સૂંધી જોયાં; તે તાજાં અને સુવાસિત હતાં, ફરી પાછું તેમણે ઓધવજ તરફ જોયું.

—એ તમે કેમ કરી શક્યા? સ્વામીએ સહજ પ્રશ્ન કર્યો. આપણે બધા એટલા નાસ્તિક છીએ કે સાક્ષાત્ મેલુ આવીને કાંઈ ચમત્કાર કરી બતાવે તો તેમાં નજરઅંધી અથવા

હાથ ચાલાકીનો ખેન હશે એમ વહેમ લાવવા ચૂકીએ નહીં ને કે ખોનવામાં તો આપણે ચમત્કારોને માનતા હોઈએ અને પુરાણોની કથાને પણ આદર આપતા હોઈએ છીએ ।

‘ તમે જોયું તેમ જ, અને હુકમ કર્યો ને એ થયું આ વિશે જ હું આપની પામે આવ્યો ।

• છુ કે આ તે નજરબંધી કે યોગ કે શું ?

‘ બહુ તનાઈ જોવી બીના છે ’

‘ અને વળી વધારે આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે આ શક્તિ મહાગમાં છે એની ખબર આગ નિસ મહેલા મને પોતાને ન હતી ’

‘ હ આશ્ચર્યકારક તો ખરું પણ તમે આટલું જ ક્ષત્રી શકો છો ? બીનું કાર્ડ ? ’
‘ ચારે તે ’ પ્રખ્યાત પ્રેમિયર નથુ મગનના બંદુના ખેન યાદ આવ્યાથી જોયો ‘ માછીનું ગયામ થઈ જાના તેમ નહીં પણ ચાલુ પાણીનો કારેન ગનામને તેમા મેનેગી માછીનો તરતી હોય એવો ’ એ પણ થયું

આલો હો-આતે શ ? આ નજરબંધી-ના ના પણ—’

એવું આલે તે હું ક્ષત્રી શકુ હવે લીનો પોપટ થઈ જા’ એટલે પોપટ ઓરડામાં આમ તેમ ઉડવા લાગ્યો ‘ અધર સ્થિતિ ઉભો રહે ’ એટલે તેમ થયું તેને પકડીને નીચે ગાદી પામે મૂકી બોલ્યો ‘ તમારે તમારા મનઘડની જરૂર પડશે ’ એમ કહી તેનું પાછું કમન બનાવી દીધું

સ્વામીએ કમન ઉપાડી ધ્યાનથી તપાસી જોયું ઓધનજી બોલ્યો ‘ હવે હું આપની પામે જે વાત કરવા આ ચો છું તે કહું ’ એમ કહી મણિધરમ્નાદને લા જે બી ૥ બની હતી સ્વામી હમનખા જમાદારની વાત સુધી બધી હકિકત સમિત્તર કહી સભાગારી સ્વામી તો એ સાબળી દગ થઈ ગયા હસનખાની વાત કરી મ્હા પછી ઓધનજી મો ચો ‘ હમનખા ચમવી સનાહ લેવા હું આપની પામે આ ચો છું એની મ્હારી ખાતી કે ’ ને મીકલન નામના છે, પણ હવે હું કરું તે મને સ્મરું નથી હસનખા પોતે પણ મહુ અમ્મળો દર્શો, અને તેને મનતો એમ જ હશે કે ક્યારે ઓધનજીને મળું ને તેનો ટોટો પીસી નાખું એ ના માટે દરવખત એ લાથી અડી આવના માટે ઉપડી ચૂકતો હશે અને ચો ૧ નખ તો, અતરે, તેજે, ફરી, ત્યાંતો, ત્યા, જ મોકલું, છું આથી, ફરી, દર વખત, તેને, ટી. ટી. ના, પેલા, ખર્ચવા પડતા હશે એને માટે પણ મંચોડુ નથી જ્યુ પ્રથમ મને એમ જ થયું કે ને જહા મમ આપણે માનીએ છીએ તેનું હોય તો તેના કપડા પણ બગી ગયા હોનાનેહએ એમ્મે સી-દગનાદ મોકલના પહેના મેં તેને કપડાની નવી ને-આપી અને તે પછી તેને ખર્ચમારે મેં યોગ ડીખ્યા પણ આખ્યા છે છતા મ્હારી મુશ્કેલી શું છે એ, એ કેમ સમજશે ? અને હવે મ્હારે શું કરું તેની ગમ પાડો તો સાડ ’

સ્વામી એમ વાળવા લાગ્યા ‘ કામ બહુ વિષમ છે, બહો વિચાર કરના જેવી આ વાત છે ’ પણ કોઈ ચોમસ ઈનાજ બતાવનાના અખાત્ર કર્યો બગ વિચાર કરી વળી બોલ્યા

આપણે હમણા હસનખાની વાત જરા પડતી મૂકીએ, અને આ મહરનના ચલાવ પર જ વિચાર ચલાવીએ એમ્મલ ખરૂં કે આમા નજરબંધી કે બંદુ જેવું મિલકુલ નથી એ ઈશ્વરી બક્ષીસ જ છે અમલના રખતમા એ મદાયોગીઓને પ્રાપ્ત થતી પણ લાવમા-હા હા

ધર્મી બક્ષીસ સિવાય બીજું કંઈ નહીં.' સ્વામી ઉત્સાહમાં આવ્યા હોય તેમ બોલતા હતા. ઓધવણ વિચારમાં પડી ગયો હતો અને શું ઉપાય કરવો તેની તેને ગમ નહોતી પડતી.

'નિઃસંદેહ એ ધર્મી બક્ષીસ છે'-સ્વામી બોલ્યા:-'આપણે હસનખાં સંબંધી હમણું રસ્તો કાઢશું, એમાં તમારે મૂંઝાયાએનું કંઈ નથી.....અહો હો. આવી બક્ષીસથી તો આખા દેશનું બહું થઈ શકે.'

'હા. મહારા મનમાં પણ એક બે વિચાર આવ્યા છે; પણ વાંકું ચૂંકું બોલાઈ જાય તો કંઈકનું કંઈક થઈ બેસે. એટલા માટે જ હું આપની પામે આવ્યો છું.'

'એ તમે બહુ હાપણનું કામ કર્યું. ઘણું જ વાજબી કર્યું છે' સ્વામી બોલ્યા. વળી વિચારમાં પડી બોલ્યા 'અહો હો! આ બક્ષીસથી તો શું ન થાય ?

'હારનો. તમારી મરણ હોય તો આપણે એક બે વાનાં અજમાવી જોઈએ.'

'હા. ભલે. એ રીક વિચાર છે.' સ્વામી બોલ્યા.

અને પછી રવિવાર તા. ૧૨ નવેમ્બર ૧૮૯૮ ને રોજ વસંતપુરમાં શેઠ મુંદરદાસ ધર્મગીતી ધર્મશાળાના મકાનમાં ગાંધિશર્મા સ્વામીની ઉચ્છેદણીથી ઓધવણએ એક પછી, એક ચમત્કાર કરવા શરૂ કર્યા. વાંચનારનું ધ્યાન ખાસ તે તારીખપર ખેંચવામાં આવે છે વાંચનાર કદાચ યાદી લેશે-તેના મનમાં તો ક્યારનો ખ્યાલ ઉઠ્યો. દરેકે આ વાતમાંની કેટલીક ખીના અસંભવિત છે, અને કે જે આવો કોઈ બનાવ ખરેખર બન્યો હોત તો એક વર્ષ અગાઉ બધા જાહેર જાણીતામાં આવી ગયો હોત. આ વાતમાં આગળ ચાલનાં જે ખીનાઓ આવવાની છે તે વાંચનારને હજી પણ વધારે અસંભવિત લાગશે. કારણ કે તેમાં તો વાંચનારને એમ મનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે કે એ વર્ષ પહેલાં કોઈ અકસ્માત અને અગ્નિપ્રલય જેવી રીતે તે પોતે મૃત્યુવશ થયો હતો. પણ વાંચનાર! યાદ રાખજો કે ચમત્કારનો અર્થ જ એ છે કે અસંભવિત બન્યું છે, અને બીજું કે વાસ્તવિક રીતે એક વર્ષ અગાઉ તુ ખરેખર મૃત્યુવશ થયો હતો દરેક વિચારવંત અને સમજી શકનાર કબૂલ કરે તેવી રીતે જો બાબત આ વાતના અંતમાં સમજાવવામાં આવશે. પણ હજી તો આપણે વાતના મધ્યમાં છીએ એટલે એ ખીના સમજાવવાનો અહીં પ્રસંગ નથી.

ઓધવણના પ્રથમ ચમત્કારો નાના પાયાપર હતા; મેડેમ બલાવેદ્સ્કી કરતી કહેવાય છે તેવા-ચઢાના પ્યાસા રકાખીના કે ઘર શણગારની નાનીનાની વસ્તુઓ બનાવવાના. ઓધવણના મનમાં હસનખાંની યાત યોજાયા કરતી હતી, અને તેનો જેમ અને તેમ જલદી નીવેડો લાવવાનો તેનો વિચાર હતો. પણ સ્વામી તેને આડે રસ્તે દોરતા હતા. ચમત્કારો જેમ જેમ કરતા ગયા તેમ તેમ તેમનો ઉત્સાહ અને આકાંક્ષાઓ બને તેજ થયા...પણ બધી માનસિક કસરોતોની માફક ચમત્કાર કરવાનું કામ પણ કાયર કરે એવું છે અને જેમ જેમ રાત્રી જતી ગઈ તેમ તેમ તે ચમત્કાર કરનારા યુવાનોને બૂખની અસર જણાવા લાગી. ઓધવણ ઘેર જવાની રજા માગવાનું કરતો હતો પણ સ્વામીએ તેને પોતાને ત્યાં જ રોક્યો. અને સ્વામીજીના અનુમોદનથી જમવામાં પણ ઓધવણએ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી બતાવ્યો. સ્વામીજીને કોઈ જાતનું વ્યસન ન હતું પરંતુ બધા શંકરભટ્ટોની માફક ભાંગના તેઓ શો કીન હતા અને તેમની ખાસ મરણથી પ્રથમ મુંદર મસાલાદાર ભાંગની એક સોટી આપી,

જેમાંથી બન્નેએ થોડો લાભ લીધો, અને તે પછી દરેક જણે પોતપોતાને પસંદ પડતી વાની મંગાવવામાં આનાકાની ન કરી. ભોજન વખતે અને ખાસ કરી મનપસંદ ભોજન વખતે દર માણસ આનંદી અને ખુશમીનજ બને છે, અને તેવે વખતે સાધારણ માણસોના સ્વભાવની તુલના થઈ શકે છે. જમતાં જમતાં સ્વામી અને ઓધવજી પણ પોતપોતાનો દરજ્જો જુસી જઈ કોઈ જૂના મિત્રો હોય તેમ સરખે સરખાની માફક વાર્તા વિનોદ કરવા લાગ્યા. વાતમાં વાત નીકળતાં સ્વામીના રસોયાની વાત ચાલી. એ રામદાસ કરીને આવો હતો અને તેનામાં મ્હોટા દુર્ગુણ ભરેલા હતા. આથી સ્વામીને તેનાપર તિરસ્કાર આવતો પણ ધણા ઉપાય કર્યા છતાં તે જરા પણ સુધરવાની નિશાની જણાવતો નહીં. આ વિશે વિચાર આવતાં ઓધવજી બોલ્યો: ‘સ્વામીજી, મને લાગે છે કે હું એને સુધારી શકું ખરો.’

સ્વામી વિચારમાં પડી ગયા: ‘એ દેહાણા વગરનું માણસ છે, એનો બરેસો નહીં.’

ઓધવજી જાણે દસીય તોળી જોતો હોય તેમ વિચાર કરી બોલ્યો: ‘હા, પણ એમાં મને વાંધો લાગતો નથી. હું જે કરવા માગું છું તે શામાટે ન થાય?’

આખરે સ્વામીજી કબૂલ થયા, અને ઓધવજી એ પોતાના હુકમ કાઢવા શરૂ કર્યા. બીજી સવારે થનારા પોતાના નોકરમાં ફરકાર વિશે ઉત્સાહથી સ્વામી વાત કરતા હતા ત્યાં સામેના ઓરડામાંથી કાંઈ ખખડટ સળજાયા. એટલે સ્વામી ત્યાં ગયા. અને બે ચાર મીનીટ રહી પાછા આવ્યા તેના ચહેરાપરથી લાગતું હતું કે તે આનંદથી અસ્થિર થયા હતા. ‘અહોહો!’ તે બોલ્યા. ‘કેવો અભયજી જેવો ફરકાર. તે માણસ મોકેલાઈથી ઉઘી ગયો હતો પણ એક-દમ તેને પોતાનાં પાપનો પસ્તાવા થયો અને એથી બધાં પાપ મૂકી દેવાનો નિશ્ચય કરી પ્રથમ પોતાની ચક્ષુ સંતાડી રાખી હતી તે લઈને તેણે ફેડી નાંખી. આતો હદ વળી. આ શક્તિને તો ક્યાંય છેડે જ નથી ત્રાગતો.’

‘હા. એથી ચાહે તે કરી શકાય. અને હસનખાંડું તો’— ‘તરત જ સમાધાન થઈ શકે.’ અને પછી હસનખાંડી વાતવળી પડતી મૂકી સ્વામી શાંતિશર્માના વિચાર પરોપકારનાં બે ચાર કામો કરવા તરફ દોડ્યા. એ પણ કહેવું જોઈએ કે એ યોજનાઓનો વિચાર પણ નેમને તરત જ આપ્યો હતો.

આ યોજનાઓ શી હતી તે સાથે આવાતને નિકટનો સંબંધ નથી. એટલું જ ખસ છે કે એનો ઉદ્દેશ્ય ઉદારતાની વૃત્તિમાંથી થયો હતો અને પૈસાદાર ગૃહસ્થો આનંદ અને ઉત્સાહને પ્રસંગે જેવી યોજનાઓ ધડે છે તેવી જ તે પણ હતી. એટલું ઉમેરવું જરૂરનું છે કે હસનખાંડી બાબતનો બિલકુલ નિર્ણય થયો નહીં. એમાંની કેટલી યોજનાઓનો અમલ થયો એ કહેવું જરૂરનું નથી. ફક્ત એટલું કહેવું ખસ થશે કે જે ફરકારો તેમણે કર્યા તે આશ્ચર્યકારક હતા. પાછલી રાતના ઠંડા પહોરમાં ઓધવજી અને શાંતિશર્મા સ્વામી ગામના મધ્ય ચોકમાં સ્થિર ચાંદની શીતળ ચાંદનીમાં બાંગના તોરથી ઉચ્કેશમલા ફરતા હતા. એટલા વખતમાં તેમણે ગામના દરેક વિષયાસક્ત માણસને સુધાર્યો હતો—જે કે આમાં સ્વામીએ ઓધવજીની મરજી ઉપરવટ કામ લીધું હતું; ગામની આસપાસના રસ્તાઓ સુધાર્યા હતા. દક્ષિણ દિશા તરફ આવેલું માણસું તળાવ બેઘરીતે સ્વચ્છ કરાવ્યું અને રેગમતીપરનો પડી ગયેલો પૂલ સમગ્રાવવાનો વિચાર કરતા હતા. સ્વામીએ આ બધાનો વિચાર કરી

કહ્યું: 'અહો! સવાર પડતાં તો કેટલો બધો ફેરફાર થઈ જશે. માણસો એ જગ્યાને ઓળખી પણ નહિ શકે.' એટલામાં ત્રણુના-ટકારા થયા. ઓધવજી ચમકીને બોલ્યો: 'અહો, ત્રણ વાગી ગયા ને મ્હારે આફીસમાં જવાનું મેહું થશે. મ્હારે ઘેર જવું જોઈએ.'

અસાધારણ શક્તિના મદથી ઉત્સાહ આવ્યો હોય તેમ સ્વામી બોલ્યા: 'હજી તો આપણે ધણું કરવાનું છે. સવારમાં ઉઠીને લોકો-શું કહેશે તેનો તો વિચાર કરો'...

'પણ, મ્હારે—'

'એકદમ સ્વામીએ તેનો હાથ ખેંચ્યો. તેની આંખમાં કંઈ અસાધારણ અસ્થિરતા આવી હતી. ચંદ્ર સામું ફાટી આંખે આંગળી ચીંધી તે બોલ્યા: 'ઉતાવળની બિલકલ જરૂર નથી, એને અટકાવ.'

'શું?'

'હા, શા માટે નહીં રાજ્ય વિક્રમે રાત બાંધી રાખી હતી'

'એ તો જસ વિષમ કામ છે.'

'વિષમ શેનું? એમાં એને થોડો જ અટકાવવાનો છે. તમારે તો પૃથ્વીની ગતિબદ્ધ પાડવાની છે. જ્યાં વખત જ બધ થાય ત્યાં કોઈને નુકસાન નથી થતું.'

'હા, એ ખરૂં. દીક લ્યારે ફરી જોઉં છું. અરે એ!' તે જરા ઉંચો થઈ કોઈ મ્હોટા માણસ પોતાના નોકરને વૃક્ષમ કરે તેમ દમીયથી પૃથ્વીને ઉદ્દેગીને બોલ્યો: 'જરાવાર ઉભી રહે; સમજી કે!'

તરત જ દરમીનીટે ૧૫ માર્ચની અડધે આકાશમાં તે ઉદ્દેગીતો ઉડ્યા લાગ્યો. દર પળે તે અસંખ્ય વર્તુળો ફરતો હતો છતાં પણ તેને વીજળીના ઝબકારાની માફક વિચાર આવ્યો, ને તે બોલ્યો: 'બસ, બીજું ગમે ને થાય પણ મને એકદમ જમીનપર સહી સલામત પહોંચાડો.'

આ વૃક્ષમ તેણે વખતસર દર્શાવ્યો હતો; કારણ ગતિને લીધે ગરમ થઈને તેનાં કપડાં બળવા લાગ્યાં હતાં. એક તરતના થયલા ધ્રુવના દગલાપર જોસથી પણ ધીમેથી તે આવી પડ્યો. બળરતના ચોક્કમાં ધડીયાળતો ટાવર હતો તેના કકડે કકડા થઈ તેની આસપાસ ઉડતા હતા. એક મોટો આખલો એક દડાની માફક ઉડતો આવ્યો અને જોસથી જમીનપર અદળાઈ ફાટીની માફક ફૂટી ગયો. તેની છંદગીમાં ન સાંભળેલો એવો મોટો ધડકો થયો ને તે પછી નાના નાના ધડકાઓની પરંપરા ચાલી. સખત તોફાની પવન વાવા લાગ્યો. આસપાસ શું થાય છે તે જોવાને પોતાનું માથું પણ તે ઉંચું ન કરી શક્યો ને થોડો વખત સુધી તો તે જોવાની તેને શક્તિ પણ ન રહી.

પોતાનું માથું પોતાના બે હાથમાં ટપ્પીને તે મનમાં મનમાં બળડ્યો: 'અરે સમ! આ કોણ જાણે શું થયું.....આ તોફાન ક્યાંથી આવ્યું? થોડી વાર પહેલાં કેવી ખુશનુમાં રાત હતી! અરે કેવો સખત પવન વાય છે...આનો પાર કોણ જાણે ક્યાં આવશે.....'

'સ્વામીજી એ ક્યાં ગયા?'

'અરરર! આ શો ઘોરાળો!'

તે નીચે પડ્યો પડ્યો વાંકા વળી જોવા લાગ્યો; ‘આકાશ તો ખરાબર છે. પણ ચંદ્ર રહ્યો; એ પણ એમનો એમ જ છે. પણ ભયંકર તોફાન માટે વાદળોંઓ મળતાં હોય એવાં ચિહ્નો છે. અને બાકીનું ?... ગામ ક્યાં મયું ?... આ પવન ક્યાંથી આવ્યો ? મેં તો કાંઈ પવનને નહોતો જોવાવ્યો.’

આધવજીએ ઉઠવાની કોશિશ કરી પણ નિષ્ફળ થવાથી એમને એમ પડી રહ્યો. પછી ચંદ્ર સામું જોઈ જોલ્યો: ‘શું કાંઈ જૂલ તો નથી થઈ ? પરમેશ્વરને ખબર.’

પવન જોરથી ફૂંકતો હતો. ધુળના ચોટે ચોટા ઉડતા હતા. ભયંકર તોફાનમાં નજરે પડતી બધી અવ્યવસ્થા ચારે કોર પ્રસરી રહી હતી. ત્રિશરતાનું નામ મળે નહીં: ધર, આડ કે કાંઈ પણ પરિમિત વસ્તુ તો નજરે ન પડે. બધે ભાંગી તૂટીને ટગલાઓ થઈ રહેલા. આધવજી પડ્યો હતો તેની પાસે જ એક મહોદું પીપળાનું આડ ઉખડીને પડ્યું હતું. બીજી કોર રંગમતીના પૂલનાં પાટીયાં ને ચાંલકાનો ઢગલો હતો.

વાત એમ હતી કે જે વખતે આધવજીએ પૃથ્વીની ગતિ અટકાવી તે વખતે પૃથ્વીની સપાટીપરની છુટી છવાઈ વસ્તુઓની ગતિ સખધી કઈ પણ શરત કરી નહતી. હવે પૃથ્વીની ગતિ એટલી બધી છે કે તેનો વિપુલવૃત્ત પાસેનો ભાગ દર કલાકે લગભગ ૧૦૦૦ માઈલની મુસાફરી કરે છે. એટલે બ્યારે આધવજીએ પૃથ્વીને ઉભી રહેવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે દર મીનીટે લગભગ ૨૦ માઈલની ગતિથી તેને, સ્વામીને, તે શહેરને ને, ટુંકામાં પૃથ્વી પરની બધી વસ્તુઓને ધક્કો લાગ્યો; એટલે કે તોપના ગોળાની ગતિ કરતાં પણ વધારે ગતિમાન ધક્કો તે હતો, અને તેનું પરિણામ માત્ર એટલું થયું કે દરેક માણસ, દરેક જીવનું પ્રાણી, દરેક આડ, ટુંકામાં આ પૃથ્વી પરની દરેક વસ્તુનો એ ધક્કાથી નાશ થઈ ગયો. વળી પૃથ્વીની ગતિ બંધ થવાથી તે ગતિથી મળતી ગરમી બંધ પડી એટલે વાતાવરણની અંદરની વરાળ ફરી ગઈ અને તેનાં વાદળોં થયાં તથા કરાનો વર્ષાદ થવા લાગ્યો.

આ બધી બાબતોનું કાંઈ આધવજીને બાન નહતું. પણ તેને એટલું લાગ્યું કે આ થોટાળાનું કારણ તેનો ચમત્કાર છે. આથી તેને ચોતાની એ અઘૈરિક સકિત પર કંટાળો આવ્યો. કાળો વાદળોં ચડી આવવાથી ચંદ્ર અદૃશ્ય થઈ ગયો અને અધારું સર્વત્ર બાપી રહ્યું. કરાનો વર્ષાદ જોરથી પડતો હતો; પૃથ્વી અને આકાશ વર્ષાદ અને પવનના સુસવાટાથી ગાજી રહ્યાં હતાં. વીજળીના અગ્નિકા વારંવાર થતા હતા અને સર્વત્ર ફેલાતા અધારામાં ક્ષણભર પ્રકાશ ફેલાવી દેતા હતા. એવા એક અજાણના અજવાળાથી તેણે જોયું તો સમુદ્રનાં મોઝાં ઉપર મોઝાં આગળ ધસી આવતાં હતાં, વાદળોંના ગડગડાટમાં અને જોરથી ફૂંકતા પવનમાં બીજું કાંઈ સંભળાતું નહતું. મહો પ્રલય થવા ખેડો હોય એમ આધવજીને ભાસ્યું. બની શકે તેટલા જોરથી તેણે ખૂમ પાડી: ‘સ્વામીજી, એ સ્વામીજી ! અહીં તો આવો.’ આગળ ધસી આવતા પાણીના મોઝાંને કહ્યું. ‘અરે ભલું થઈને તું ભાં જ થઈ જા. આગળ ના આવ.’ પછી વીજળી અને ગર્જનાને કરગરી કહ્યું: ‘અને થોડીવાર તમે પણ બંધ પડો. મને વિચાર કરવાને તો વખત આપો. હવે મારે શું કરવું... સ્વામીજી પણ ક્યાં ગયા.....’

‘હા, હવે સૂઝ્યું. હમણાં બધું બરોબર કરી નાખ્યું છું.’ ધૂળના ઢગલામાં પોતાના હાથ પણ ખોરી જેમ અને તેમ સ્થિત થઈને તેણે કહ્યું. ‘જુવો, હું ‘બસ’ એમ ન કહું ત્યાં સુધી હું ને કંઈ હુકમ કરું છું તેમાંનું કંઈ પણ થયો ના.....મને એ પહેલેથી જ સૂઝ્યું હતું તો કેવું સારું ?’

પછી મોટો ઘાટો કાઢી તે બોલ્યો: ‘હવે સાંભળો. અને મેં પહેલાં કહ્યું છે તેનું ધ્યાન રાખજો. પ્રથમ તો મ્હારે ને કર્યું છે તે બધું થઈ જાય ત્યારે આ શક્તિ મ્હારામાંથી જતી રહેશે. અને હું પહેલાંના જેવો જ સાદો ઓધવણ યાઉં એમ મ્હારી ઇચ્છા છે. આ ચમત્કારો મને પસંદ નથી. અને એકે જીવનું એ કે એ અલાગીઓ દીવો ઉધો પડ્યો ત્યાર પહેલાં જેમ બધું હતું તેમ થઈ જાય.....એ કામ જરા તમને કહ્યું લાગે તો યાદ રાખજો કે એ છેલ પહેલું જ છે. સમજ્યા ? પછી કાંઈ ચમત્કાર નહીં ને કાંઈ નહીં. મણિધરપ્રસાદને લા હું હતો ને બધું હતું તેમજ.....’

ધૂળમાં પોતાનું માથું વધારે જોરથી ઓસી, આંખો બંધ કરી તે જોરથી બોલ્યો: ‘બસ, મેં કહ્યું છે તેમ યાઓ.’

તરત બધે શાંતિ વ્યાપી ગઈ તેને લાગ્યું કે પોતે ટટાર ઉભો છે. એક અવાજ આંચો: ‘પછી તમે શું કહેવા માગો છો ?’

તેણે આંખો ઉઘાડી તો પોતે, મણિધરપ્રસાદને લા ઉભો હતો. કોઈ મોટી બીના અ-ચાનક ને બૂલી ગયો હોય તેમ થયું. એની ચમત્કાર કરવાની શક્તિ ગઈ હતી તે સિવાય એ એનો એ હતો; અને એનું મન અને યાદશક્તિ પણ આ વાત સાર થઈ ત્યારે હતા તેવા જ હતા એટલે આ વાતમાં જે બીના કહી છે તેની તેને બિલકુલ ખબર નથી અને આ જ મુઠ્ઠી તેમાંનું કાંઈ તે બાજુતો જ નથી અને છેવટે એ કે હજી એ એવો ને એવો નાસ્તિક છે.

“ જુવો, મણિધરપ્રસાદ, હું ચમત્કાર માનતો નથી. અને તમે ચાલો તો એના વિ-રુદ્ધ દલીલ કરવા તૈયાર છું ”

“ હા, ખુશીથી. જોઈએ વાર. ”

“ ત્યારે સાંભળો પ્રથમ તો ચમત્કાર એટલે શું ? ચમત્કાર એટલે કોઈ પણ બ-કિતની માત્ર ઇચ્છાને અધીન થઈને કુદરતનાં નિયમથી વિરુદ્ધ જે બનાવ.....”

સમાપ્ત.

આદ્ય દ્રશ્ય—
'એક અમલમાર્ગ-પ્રવાસી'
અહાનિષ મણિલાલ નણુભાઈ.

સુદર્શન.

તત્ત્વ—
પ્રેક્ષિતર આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવ
એમ. એ. એલ.એલ.બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-કવિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવત્.

પુસ્તક ૧૬. અંક ૧૧.] (માસિક.) [આગસ્ટ. ૧૯૦૧.

લજનમાળા.

—બંસુરી.—

(મળેલું)*.

બંસુરી બાણ રે બનમાંલ, મોરલી બાણ રે બનમાંલ. ટેક.
તીન જૂવન ઝલુકાર અદર ધર શબ્દ સુનાયો,
ઝોલી શબ્દપે ચાર અહાને વેદ બનાયો;
ઝોલી શબ્દકી જ્ઞાનમે રે જો સમજે સોલી સંત,
ઝોર સકલ પ્રપંચ હે, તુમ મત જુલો ગુનવંત. બંસુરી.

સુંન અનાદિ નાદ કુજુદિકો વધ્યો વધારો,
મીટી ગયો વીખવેવાદ અલકો ટળ્યો અંધારો,
ભયા હનાળા ગેબકા બીન ચંદ બીન ચર,
રોમ રોમ રંગ રમ રહ્યો નખ સીખ પ્રગટ્યો નર. બંસુરી.

લગી શબ્દકી ઝોટ કોટ કુજુદિકો દહાયો,
નીકસી આરમપાર મોહમહવાસી માર્યો.
યહ બંસી શ્રી કૃષ્ણકી ફેર બસાયો રોર,
કહે મીટો અખ મોજ કરત હે નહીં પ્રીત નહીં વેર. બંસુરી.

મહારી બાળકીને.

(મળેલું.)

ગેબી ગર્જનાઓ ગર્જના કરે,
 આંખોમાં તહારી, બાળકી !
 કંઈ કંઈ ઉડા મધુર નાદ સંભળાય,
 આંખોમાં, વહાલી બાળકી !
 યાય સમુદ્રમાં તુફાન, અતિ મહાન,
 મેઘના ગર્જિત નાદથી;
 યાય મનોર્ણવમાં તુફાન, ડોલે શવવહાણ,
 ગર્જનાથી તહારી આંખની,
 રાત્રીસમયનું આકાશ, પવન વાય સુવાસ,
 વાદળથી છવાયું છે;
 ધીમે ધીમે પડે મેઘના છુન્દ, આસુનાં જુન્દ,
 પીગળાથી ચમકે છે.
 તારી આંખોમાં આયું તેજ,
 કાળી વાદળીઓનું તેજ,
 ભરપુર ભરેલું છે.
 નીકળે વિદ્યુત્તા ચમકાર, ઉજળતા પ્રેમના ઉભરાટ,
 તારું મુખડું દીપે છે.

છીન.

‘અનુપલુક્ત સૌંદર્યને ઉપદેશ.’

(મળેલું.)*

(રાગ—વસંત.)

‘લલિતલવજ્જલતાપરિશીલન’—એ રાહ.

રમણીય કમલિની પૂરી ખીલી આ, અંગ ભરાઉ મુકોમલ ન્યારાં;
 સૌંદર્ય સૌરભ સદગ પ્રસારે, નયન નિરખતાં કરે નહીં ખાણાં—રમણીય૦
 ઉદર કટિ પ્રલક્ષ નગરને, મુનિ શતેન્દ્રિય માન મૂકવતાં
 વસી છે ધવલિમા મનહર તેપર, રંગતી જનને નિરુપમ જગમાં—રમણીય૦
 બાહુદડ અલૌકિક વેલણ, જડ તે, આ જડ ચેતન કરતાં
 કનકકંડું ધરી કટિ કર મૂક્યો, હાથેલી દર્પણ મનનું જનના—રમણીય૦

૧ ‘બાલકમના અનિષ્ટ રીવાજથી પીડિત’ એટલું ઉમેરી વાંચવું. પુ૦

ઉરસિજ કમળકળાપર વિલસત, કમલા તનુજ દેકે ધર બગથી
 ધાયલ સૃષ્ટિ એના પ્રહારે, બચથી દૂર રહી ચરચરતી— રમણીય૦
 કપોલ અક્ષત અમર અચુંબિત, ગતિ સભેર પ્રબલ પદન્યાસ
 ઉદય થયું તારુણ્ય તરુણીતું, દિવ્યાંગના શુ વિચરતી આકાશ— રમણીય૦
 કુલીન લલિત પદ્મિનિ આ તારાં, નવ કશી ન્યૂન સૌભાગ્ય વિષે પાણુ.....
 કાંત વિધિએ નીખ્યો દોષ, આલ મિલિંદરસે અનખિત— રમણીય૦
 રતેહાંજર કુટલા હશે તુજમાં, પ્રિયસહ રમત થતી અનિવાય
 અતિ મુશ્કેલ સંકોચવાં તે તો, લાવ બળ્યા વિણ કયમ રહે કાળ—રમણીય૦
 લાલચ મોગપર ઉછળતી, નાવવી જીવિત એત મહીં છાં
 વહેતું છિદ્ર પડે નહીં તેમ જ, પાર જવું માર વંદોળાઆમાં— રમણીય૦
 દ્રાક્ષ લીધી સમરમબરી હમણાં, યોગ્ય વચન્ક ન રવાદ લેનાર
 માત પિતા તુજ નિર્દય મૂખાં, ઘન પહેલા તુજ ન કંપો વિચાર—રમણીય૦
 રક્ષક સખલ અર્પ્યા વિણ અબજા, બાલા મૂકી જંગલમાં રવરતી
 સહજ હૃદયબલ જો નવ તેનું, કાણુ બચાવે બાધવરથી— રમણીય૦
 ઘાતક પ્રાણીથી નવ ડરતી, તુજ શુચિતાત્રિ તાપ મહાન
 ભ્રમર મ્હણવે હીમત કાતી, નિરખી ધનુષને આવે પામ— રમણીય૦
 આચરજો કદિ એવું ન જોયી, તુજ પ્રિયમાં સદય દંડ થાય
 ઈર્ષ્યાબીજ કદિન બહુ નિર્મૂલ, કચું, કચવે પણ પ્રેમપાન— રમણીય૦
 વિનયથી રહેજો વચન ઉચામીશ, વણુ પૂછી કરજો તું મેવા
 શુરુગન આદર, ગ્રહવી શિખામણ, કટુ વાક્યો અમૃત કરી પીવાં—રમણીય૦
 અણુગમતું ન કરીશ દ્વિધતનું, બાહ્યપ્રહાર ગણીશ નવ મનમાં
 મંદસ્મિતલયો વદને તેની, કોપી ઉતારી જીમી ધર હૃદમાં— રમણીય૦
 રહેજો, જાજો, રહે, જા, કહેતાં કર,— આ, કહેતાં કર તત્પર કરજો
 રમવિદ્યા આતુર્ય પ્રથમથી, શિખવી ઘખવજે નિપુણ ચપલાને— રમણીય૦
 મીઠીને અનુસરતી થાજો, વદજો અદ્ય રખે નીચ ધારે
 'બહાલા' વચનનો અર્થ સમજવા, યોગ્ય બને પુલકિત પ્રિય કરજો— રમણીય૦
 સમય જશે, સુખવિનિમયમાં, કુશળ થશે હમણા પ્રિય તારો
 નવ કરમાઈશ, નવ સુમાઈશ, નિર્જન સુખથી વખત સુખધારો—રમણીય૦
 વય વધતાં કદિ શિથિલ બને પણ, આ આડંબર ધરજો જોયી
 નિરખી હમણા તુજને રમરતાં, પ્રીતિ સંતોષ ન જાય તુનેથી— રમણીય૦
 મુગ્ધપણું નવ છોડીશ રમણી, સન્ન ત્યજવી ધીરે ધીરે લગજો
 તેના મન્નોત્સાદનું માન તું, દરખી મદા અનરમાં ધરજો— રમણીય૦

સ્પર્શતું દાન કરીશ નહીં સહસા, અંગસંકોચ પળે પળ મધુરો
 અનુનય જોજે, વધતી એની, ઉત્સુકતા તુજ સાર જીવનનો— રમણીય૦
 વિસરીશ એક વિલાસ નહીં તું, અદ્ય સૂચનથી તેને શીખવજો
 વિકસિત લલિત આગળ ધરીને, ફલ પુલ તારાં ખૂબ લૂટવજો—રમણીય૦
 જેનું ઇશિ નિમ્નું તેને, તુજ રમણિકતા ધન કર ધરજો
 સ્વામિ સર્વસ્વ ગણી મનમાં, અર્પી બધું તુજ શ્રેય જ કરજો—રમણીય૦
 યૌવનતું સાર્યકય, આલિંગન, કાંતતું મેળવી સુખરૂપ બનજો
 પ્રિયપદ્મમલપરિમલની, આસક્ત બની ખેલી ખેલવજો— રમણીય૦
 જડ મણિનું મૂલ્ય જ તેનું તે, આ, તું ઝવેરીથી ઘાય અમૂલ્ય
 લે તું નીલાવી મુધારી મળ્યું જો, અન્ય નહીં અહીં સુખ ઉપાય—રમણીય૦
 આ અધ્યાય બહુ હે યુવતી, વિશ્વ જ્યાં વિજ્યા તું ગણાશે
 મોગથી સુખ અખંડ સૌભાગ્યનું, પતિ સાથે સ્વર્ગ પછી નશી—રમણીય૦

પુરુષ.

ગ્રન્થાવલોકન.

(૧) “મુક્તિસ્વાવલોક:”—આ નામનો શ્રીમદ્ અમરેશ્વરનન્દનામે એક સંન્યાસીનો સંસ્કૃત બાપામાં લખેલો એક લઘુ લેખ એમના શિષ્ય રા. રા. વિનયચન્દ્ર- પોપટભાઈ પારેખ નામે એક મોરબીના ગૃહસ્થ તરફથી અમને મળ્યો છે. આ લેખ બે ખંડમાં વિભક્ત છે: પૂર્વાર્ધમાં મુક્તિના સ્વરૂપ અને સાધન સંબંધી દૈત્તલોક વિચાર કર્યો છે, અને ઉત્તર-ર્ધમાં મુક્ત દશામાંથી પુન: ‘આવૃત્તિ’ છે કે નહિ એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી છે. પૂર્વાર્ધમાં કરેલો મુક્તિવિચાર પ્રાચીન ગ્રન્થોના જૂદા જૂદા વિચારોનો સારો સંમિશ્ર છે: બાપા અતીવ સરલ અને પ્રસાદયુક્ત છે, વિચાર ગોઠવવાની રીત પણ ઘણી ચોખવટવાળી છે, અને પૂર્વ-ઉત્તર પક્ષોની કાટિઓનું પ્રતિપાદન કર્તાનો સૂક્ષ્મ અને સ્પષ્ટ વસ્તુગ્રહ સૂચવે છે. બૌદ્ધ, આર્હત, કાણ્વાદ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જાતંજલ, પ્રાણકર, બાટ વગેરે સર્વ તત્ત્વચિન્તકોના પ્રકૃત વિષય ઉપરના સિદ્ધાન્તોનું ટુંકાણુમાં ઠીક વર્ણન અને વિવેચન કરી જઈ, છેવટે શાંકર વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો છે. ત્યાં બ્રહ્મસાક્ષાત્કારમાં (૧) વિષયવાસના, (૨) પ્રમાણ-ગત અસંભાવના, (૩) પ્રમેયગત અસંભાવના, અને (૪) પ્રમિતિગત અસંભાવના એમ પ્રતિબંધયતુષ્ટ્ય બતાવી એ પ્રતિબંધને નિવૃત્ત કરવાનાં સાધન તરીકે ક્રમશ: (૧) શબ્દિ, (૨) શ્રવણ, (૩) મનન, અને (૪) નિર્દિધ્યાસન બતાવ્યાં છે. આમાં અમારા એક મિત્રને કર્તાનો “બુદ્ધિવિભવ” જણાયો છે; પણ અહીં જોતાં પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં આ વાત સ્પષ્ટ પ્રતિપાદિત થએલી છે, અને તેથી અમે તો અમરેશ્વરનન્દજીને જ મન્યવાદ આપી શકીએ છીએ—અને તે પણ એક રીતે જોતાં છેક યોગે નથી—તે એટલો જ કે આજકાલ ઘણાખરા સંન્યાસીઓ જૂલારંભાત્ર ચંદ્ર રહ્યા છે તેને બદલે એમણે પોતાની કુરસદનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે, પ્રકૃત વિષયના જિજ્ઞાસુમંડળ ઉપર એમના લેખથી

સારો ઉપકાર થયો છે, અને એ પૂર્વાર્ધનું યુગ્મરાતીમાં કેટલાક વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ સાથે લાપાન્તર કરવા જેવું છે.

શ્રીમદ્ અમરેશ્વરનન્દજીની કૃતિનાં જે કાંઈ વખાણ કરવા જેવાં હતાં તે આટલામાં સમાપ્ત થયાં. ઉત્તરાર્ધમાં, એમણે અમુક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો ઉપર, પૂર્ણ અવિનય સાથે આલોપ કરવામાં આનન્દ માન્યો છે, જે વાત એક યતિને શોભા આપે એવી નથીજ. આ ઉત્તરાર્ધ જનમનગરના પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રી હાથીભાઈના એક લેખનો ઉત્તર છે.

આજુથી કેટલાંક વર્ષો ઉપર, જ્ઞાન મણિભાઈની હયાતીમાં, એ શાસ્ત્રીજીએ એક ન્હાતુંસરખું સંસ્કૃત ચોપાનિયું બહાર પાડ્યું હતું, જેમાં એમણે એમ બતાવવા યત્ન કર્યો હતો કે વેદાન્તમાં મુક્ત પુરુષને જે અનાવૃત્તિ કહી છે એ આત્મનિતી અનાવૃત્તિ નથી, પણ કેટલાક કાળમાટેની જ છે, અને મુક્ત પુરુષો પણ એ કાળ બતીત થયા પછી લોકકલ્યાણાર્થે પુનરાવૃત્તિ પામે છે. ત્યાર બાદ કેટલેક વર્ષ, રા. મણિભાઈના કેવલ પછી, આજુથી એકાદ વર્ષ ઉપર—આ પત્રમાં શાસ્ત્રી હાથીભાઈએ એક લેખ લખ્યો હતો, અને એમાં એમ બતાવ્યું હતું કે એમનો પૂર્વનો લેખ એ પૂર્વપક્ષ માત્ર હતો, અને વિદ્વાનો એ સંબંધી શી ચર્ચા કરેછે એ જોવા માટેજ એમનો એ ઉપક્રમ હતો. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રીજીએ એક વખત પ્રસિદ્ધ રીતે પોતાનો લેખ પાછો ખેંચી લીધા પછી, શ્રી અમરેશ્વરનન્દજીનો ‘પુનરાવૃત્તિ’ ના સિદ્ધાન્ત ઉપરનો કોપ આપણને અકાસે લાગે છે. પણ અમરેશ્વરનન્દજી તરફથી એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રકૃત લેખ પ્રકટ થવાનો સાંભળી શાસ્ત્રીજીએ એ આર્થિકલ લખ્યો હતો. ગમે તેમ હો, પણ એ યતિવર્ધનું કર્તવ્ય ‘પુનરાવૃત્તિ’ ના સિદ્ધાન્તના ખડનમાંજ સમાપ્ત થતું હતું—એથી આગળ વધી શા. હાથીભાઈ અને જ્ઞા. મણિભાઈ ઉપર અસભ્ય શબ્દો ફેંકવા એ તદ્દન અનુચિત હતું, અને એમને લાગેછે કે રા. વિનયચન્દ્રજીએ પણ એમને કાંઈક વિનય શીખવ્યો હોત તો સાફ હતું.

મુક્તિમાંથી પુનરાવૃત્તિ છે કે નહિ એ પ્રશ્નના સમાધાનની આપણા સમસ્ત વર્તન ઉપર અસર છે; તથાપિ, આ બાબતમાં અમરેશ્વર અવેશ પ્રકટ થતો જોઈતું હાસ્ય ઉપજ્યા વિના

— આ ચર્ચા સંબંધી જ્ઞાન મણિભાઈએ આ લેખકનો મત પૂછેલો. ત્યારે એના તરફથી નીચેના ભાવાર્થનો ઉત્તર દેવામાં આવ્યો હતો:—“વેદાન્તનો પરમ સિદ્ધાન્ત જોતાં મને તો આ વિવાદ જ અસંગત લાગે છે. આજ સુધી આવૃત્તિ હતી અને કાલથી આવૃત્તિ બંધ થઈ એવો આપણો વેદાન્ત-સિદ્ધાન્ત જ ક્યાં છે? આપણે તો મોક્ષને ‘નિત્યસિદ્ધ’ માનીએ છીએ. આ ‘અનાવૃત્તિ’ કે ‘પુનરાવૃત્તિ’ કોની દૃષ્ટિએ? મુક્ત તો પોતાના જ્ઞાનેકરી સદા સર્વદા—આપણને જે ‘આવૃત્તિ’ રૂપે દેખાય છે તેમાં પણ—‘અનાવૃત્તિ’ જ અનુભવે છે. એની ‘અનાવૃત્તિ’ એ જ્ઞાનેકરી મમજનએલી ‘અનાવૃત્તિ’ છે; એની ‘પુનરાવૃત્તિ’ ‘અનાવૃત્તિ’ ની વિરોધિની નથી, કારણ કે એ ‘પુનરાવૃત્તિ’ માં પણ ‘અનાવૃત્તિ’ જ છે. એની દૃષ્ટિમાં ‘પુનરાવૃત્તિ’ જ નથી. આપણી દૃષ્ટિએ તો અમુક પુરુષ અમુક પુરુષ છે તો એની ‘પુનરાવૃત્તિ’ પણ છેજ—અર્થાત્ ત્યાં સુધી અમુકપણ—જીવત્વ છે ત્યાં સુધી ‘પુનરાવૃત્તિ’ પણ ખરીજ. જ્ઞાનદૃષ્ટિએ, અમુકપુરુષ એ અમુક પુરુષજ નથી, જ્ઞાન જ છે એટલે પુનરાવૃત્તિનો સંભવ જ નથી, પ્રસંગ જ નથી.”

રહેતું નથી કે હજી આપણે (અમરેશ્વરાનન્દજી પણ આપણામાંના જ એક છે એમ કહેવાની અમે છુટ લઈએ છીએ.) મુક્તિના સાધનક્રમમાં એક પગલું પણ ખરાબર ભર્યું નથી તે પહેલાં તો મુક્તિમાંથી પાછા ફરવું પડશે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉપર પ્રયત્ન વિવાદ થઈ રહ્યો છે ! આવા ગંભીર અવલોકનમાં પ્રાકૃત કહેવતનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં જરા સકોચ આવે છે તથાપિ પ્રસંગ હોવાથી કહેવાઈ જવાય છે કે આ તો ' ભેંશ ભાગોળે—અને ઘેર વદાવડ ' જેવું થાય છે.

અમરેશ્વરાનન્દજીએ ધ્ર. મણિલાલ સંબંધે “ તમે માનેલા વિદ્વાન ” એમ કહી, એમની વિદ્વત્તા નિષેધી છે; પણ એ વિદ્વાનની યોદ્ધ કીર્તિ આવા કુદ આક્ષેપો રહામે પોતાનું સરક્ષણ કરવાને પૂર્ણ રીતે સમર્થ છે, એટલે એ સંબંધી અમારે કાંઈ ઉત્તર આપવો પડે એમ નથી તથાપિ અત્રે એક વાત કહીશું. વાચકના જાણવામાં હશેજ કે વૃત્તિપ્રભાકરના ભાષાન્તરમાં, આરભમાં જ ‘વૃત્તિ’નું લક્ષણ છે ત્યાં ધ્ર. મણિલાલે “અગ્નિ અને અન્તઃકરણનો પરિણામવિશેષ તે વૃત્તિ” એમ કહેવાને બદલે “ જ્ઞાન અને અન્તઃકરણનો પરિણામવિશેષ તે વૃત્તિ ” એમ કહેલું છે. આના સંબંધમાં અમરેશ્વરાનન્દજીએ બહુ અસભ્ય આક્ષેપ કર્યો છે, પણ એમણે સ્મરણમાં રાખવું જોઈતું હતું કે ‘અગ્નિ’ ને બદલે ‘જ્ઞાન’નો પાઠ રા. મણિલાલએ કદાપી કાઢેલો ન હતો, પણ એક છાપેલા પુસ્તકમાં એ જ મળતો હતો, અને ત્યાં પણ એકદમ રથળે નહિ પણ આખા પૃષ્ઠમાં રથળે રથળે એ હતો. આમ હોવાથી, એમણે યથાશ્રુતનો નિર્વાહ કરવો જોઈએ એ ન્યાયે પ્રવર્તી, અર્થ ઘટાળ્યો છે—અને તે કેવી સારી રીતે ઘટાળ્યો છે એ રચનાના એમના ટિપ્પણ ઉપરથી સમજાશે.

આ ઉત્તરાર્થ કેવી કેવી હલકી ઉક્તિઓથી ભરેલો છે એનું વાચકને અમે કાંઈજ જ્ઞાન કરાવી શકીએ એમ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન સ્વતઃ અતીવ લાભકારી છે; તથાપિ આ ઉત્તરાર્થ જોતાં એટલો ખેદ દર્શાવ્યા વિના રહેવાતું નથી કે—જે વખતે લગભગ આખું હિન્દુસ્થાન ભૂખમરાથી પીઘઈ રહ્યું હતું, અને અનેક કમનસીમ આત્માઓ અન્નને અભાવે મૃત્યુના મુખમાં પડતા હતા તે વખતે આપણા દેશમાં એમનાં શબ ઉપર ‘ આવૃત્તિ—અનાવૃત્તિ ’ નો વિચાર ચાલી રહ્યો હતો !!! આપણા તત્ત્વજ્ઞાનને નિન્દામાં નાંખનાર આ કરતાં ખીલું વધારે ખરાબ ફૂલ ભાગ્યે જ હોઈ શકે. જે વર્ગે પૂર્ણ આત્મિક ભાવે અમારો ઉદ્ધાર કરવા યત્ન કરવો જોઈએ એ વર્ગ, અમને અત્રે શુજરાતીમાં ઉતારતાં પણ શરમ આવે એવા શબ્દો વાપરવામાં, કૃતકૃતતા માને છે ! એ અમારા દેશની અધોગતિનું ચિહ્ન છે... અધિક શું કહેવું ?

(૨) સદુપદેશશ્રેણી—આ શ્રેણિના પ્રથમ પુસ્તક વિષે બે વર્ષ ઉપર અમે લખી ગયા છીએ. બીજા અને ત્રીજા પુસ્તકની નોંધ લેવાનું અમારાથી બની શક્યું નથી તે માટે હમા ધાગી, અને એ પણ પ્રથમ પુસ્તકના જવાબ સન્તોષકારક છે એમ સામાન્યરૂપે જણાવી જઈ, “ ચતુર્થ સદુપદેશ ” ઉપર આજ અમે અમારા વાચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

“ સદુપદેશશ્રેણી ” એ ડૉ. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના શિષ્યમંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી આખ્યાનમાળા છે. કાર્તિક અને આષાઢ એમ વર્ષમાં બે વખતે, એ શિષ્યમંડળ વડોદરામાં

આચાર્યશ્રીની ગાદી પાસે મહોત્સવ કરે છે, અને ધાર્મિક અભ્યુત્થાનને અનુકુલ વ્યાખ્યાનો આપે છે. એક મહાન પુરુષ પોતાના પરલોકવાસ પછી પણ, જગતમાં ફેટલી બધી હિત-કારક શક્તિ સ્થિર કરી જાય છે એવું આ સાંઝે ઉદાહરણ છે. સ્ત્રીસંસદમાં પણ વ્યાખ્યાનો અપાય છે અને તે સ્ત્રીઓ તરફથી અપાય છે એ પણ બહુ ખુશી થવા જેવું છે. પારકા મતો ઉપર આક્ષેપ કરવા કરતાં, આપણે પોતે સાધનક્રમમાં કેમ ચડતા જઈએ એ વિશે વિચાર કરવો એ વધારે ફળદાયી છે, અને તદ્દનુસાર આ મંડળની પ્રવૃત્તિ થતી જોઈ શકે છે. આનન્દ થાય છે. પુરુષવર્ગમાં, (૧) 'પ્રપંચમિત્યાત્મ અને નિષ્પ્રપંચ તત્ત્વનું સંશોધન', (૨) 'સાધનનિષ્ઠા' (૩) 'ત્રેયઃસાધકોની શંકાનાં સમાધાન' (૪) 'પુરુષ પ્રયત્ન', (૫) 'સાધનવિચાર', (૬) 'સંયમના સદાયક હેતુઓ' આદિ વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનાં થયાં છે. અને સ્ત્રીસંસદમાં, (૧) 'સુમુક્તિનાં લક્ષણો', (૨) 'શ્રી નચિકેતનનું આખ્યાન અને તે ઉપરથી લેવાનો બોધ', અને (૩) 'પતિવ્રતાના ધર્મો' ઉપર વ્યાખ્યાનો અપાયાં છે. અમે દિશગીર જીએ કે સ્થળમંડાયને લીધે આ સર્વ વ્યાખ્યાનોનો સારસંગ્રહ અમે અત્રે કરી શકતા નથી. એટલું જ જણાવીએ છીએ કે વ્યાખ્યાનો અર્થગૌરવવાળાં અને સાધારણ રીતે સારી વિચારશક્તિ અને વિદ્વાતાનાં સચક છે, અને એમાં કાંઈપણ સુધારા વધારાનો અવકાશ હોય તો તે એટલો જ છે કે જેમ સ્ત્રીસંસદમાં સાર્થક અને સરળ વ્યાખ્યાનો અપાય છે તેમ પુરુષવર્ગમાં પણ અપાયાં જોઈએ—સરળતાનો મહિમા જુદો જ છે;—તથા, અત્રે જ કેળવણી પામી નવીન પ્રવાહમાં પડેલા આપણા બંધુઓને આકર્ષે એવું કાંઈક અધિક દાખલ થવું જોઈએ—કારણ, એ વર્ગ જનમંડળને મોખરે છે, અને ભવિષ્યનું ગુજરાત બહુ ભાગે એમનું જ થવાનું છે. નવીનોને પ્રાચીન તરફ ખેંચવા એ જેવું દુષ્કર છે એ અમારી જાણ બહાર નથી, પણ જ્યાં સિલ સિલ શક્તિઓવાળા પુરુષો એકઠા થાય છે, અને પૂર્ણ ઉત્સાહથી આ ઉદ્યોગમાં પડે છે ત્યાં આટલું સચન અયોગ્ય નથી.

(૩) “શ્રીમચ્છંકરાનન્દી હરિહરધર્મસભા તથા વેદાન્ત મંદિરાચાર્ય ભારતમાર્ત-પદ પંડિત શ્રી ગદ્ગુલાલજી ધાર્મિકપુસ્તકાલય (વેટલાદ) નું સૂચિપત્ર તથા સામાન્ય વૃત્તાન્ત સં. ૧૯૫૩-૧૯૫૭.” રા. રા. હીરાલાલ વ્રજભૂખણદાસ, બી. એ. એફ. ટી. એસ. તરફથી આ અમને અવલોકનારે મળ્યું છે. આરંભમાં “ધર્મની સર્વ-જનીનતા” ઉપર એક નિબંધ છે. નિબંધ સાધારણ રીતે વિચારવાળો અને ગંભીર ભાષામાં લખાએલો છે. રા. હીરાલાલ ધર્મનાં ‘આંતર’ અને ‘આજ’ અથવા તો ‘સામાન્ય’ અને ‘વિશેષ’ એમ બે સ્વરૂપ બતાવી, આન્તર સ્વરૂપનું લક્ષણ આ પ્રમાણે બાંધે છે: “મનુષ્યે સદા પોતાના સાક્ષીનો—પોતાના અન્તર્યામીનો—વિચાર કરીને એની દૃષ્ટિ બહાર આપણું એક પણ કર્તવ્ય નથી એમ સમજે સદાએ કાળ એવું જ અનુસન્ધાન રાખી વ્યવહરવું એમાં ધર્મ સમાએલો છે. એ શિવાય જેટલું માનવું, ચાલવું, ખોલવું એ બધું કે-વળ પાપમય અને બ્રહ્માનો માર્ગ છે.” વેદાન્ત એ શુદ્ધતટ્ટકાંટિઓની જાળ નથી, તેમજ (અ. મણિલાલનું ખરૂં તાત્પર્ય ન સમજા કેટલાક માને છે તેમ) એ પ્રેમની મ-રતી અને ગરજો નથી, પણ ધાર્મિક જીવન જીવવામાં પરમ ઉપયોગી સાધન છે એ વાત ઉપર આવા ગંભીર શબ્દોમાં, અને પૂર્ણ હૃદયના જુસ્સાથી, ભાર મૂકતો જોઈ અમને અતિ આનન્દ થાય છે. આ ગીતે ‘આન્તર’ ધર્મનું લક્ષણ બાંધી રા. હીરાલાલ શંકર અને રા.

માનુજવલ્લભાદિના સિદ્ધાન્તો વચ્ચે ભેદ બતાવતાં કહે છે કે “ શંકરનું અદ્વૈત તે દર્શન જ કહેવાય અને રામાનુજ વલ્લભાદિનું તે સંપ્રદાય જ કહેવાય. ” ઉપર ઉપરથી જોતાં તો આ કહેવું ઠીક લાગે છે: ‘ દર્શન ’ અને ‘ સંપ્રદાય ’ નો ભેદ પણ ઠીક શોભે છે; અને દુકામાં બંનેનું ગૂઢ તત્ત્વ સદ્ગુણો તારવી કાઢવામાં આવતું હોય એમ દેખાય છે. વળી એક બીજો રથોજી રા. હીરાલાલ જણાવે છે કે શંકરાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્યના સિદ્ધાન્તો વચ્ચે “ વસ્તુસંબંધી બહુ ભેદ દેખાતો નથી, પણ નવીન સંપ્રદાય સ્થાપવાની ખાતર પરિભાષા બદલી ” છે. આ પણ અનેક સંપ્રદાયની એકતા ઇચ્છનાર જોનેને બહુ અનુકુલ અને મનગમતું થઈ પડે એમ છે. પણ વસ્તુતઃ તો આ પહેલી અને બીજી ઉક્તિઓ વચ્ચે વિરોધ છે એટલું જ નહિ, પણ રામાનુજ વલ્લભાદિકો ‘ બ્રહ્મ ધર્મ ’ પણ અમુક ‘ આન્તર ધર્મ ’ ઉપરજ રચાએલો છે— અર્થાત્ એમના ‘ સંપ્રદાય ’ અને ‘ દર્શન ’ વચ્ચે તાત્વિક સંબંધ છે, અને શંકર સિદ્ધાન્તથી એમનો જે ભેદ છે તે ‘ દર્શન ’ અને ‘ સંપ્રદાય ’ નો નથી, પણ ‘ દર્શન ’-‘ દર્શન ’ નો છે. વળી વલ્લભાચાર્યે “ નવીન સંપ્રદાય સ્થાપવાની ખાતર ” પરિભાષા બદલી છે એમ કહેવામાં પણ એમની પૂર્વેના એમના સિદ્ધાન્તના ઇતિહાસની અવગણના થાય છે.

આ રીતે કેટલીક કેટલીક બાબતમાં અમારો રા. હીરાલાલથી પૂર્ણ મતભેદ છે, તથાપિ એમની શંકર સિદ્ધાન્ત ઉપરની પૂર્ણ રચિ, એ સિદ્ધાન્ત સ્થાપવા માટે એમના તત્ત્વથી થતો યથાશક્તિ શ્રમ, તથા અનેક સંપ્રદાયોનું ઐક્ય સાધવા તરફ એમનું શુભ વલણ— સર્વ બહુ સ્તુતિપાત્ર છે. સર્વમાં ખાસ વખાણવા જેવું એ છે કે માત્ર લખાણમાંજ આનું વલણ બતાવીને ન બેસી રહેતાં, “ હરિહર ધર્મસભા ” એ નામની સભા સ્થાપીને ‘ હરિ ’ અને ‘ હર ’ ના નામ સાથે જોડાયેલા સંપ્રદાયો વચ્ચે અવિરોધ સાધવા એમણે યત્ન કર્યો છે. અમે એમને આ સ્તુતિ કાર્યમાં સંપૂર્ણ જય ઇચ્છીએ છીએ.

“ પંડિત શ્રી ગુરુલાલજીના ધર્મપુસ્તકાલય ” વિષે લખતાં પંડિતશ્રીના જીવનની ટૂંક નોંધ લીધી છે. “ પંડિતજીમાં કવિત્વશક્તિ પારણામાંથીજ જણાતી હતી. ચાર પાંચ વર્ષની કુમળી વયે ‘ થાળી પાળી ઘંટી બંટી તથૈવ ખાંડણીયું ’ આ આશી એમના મુખમાંથી સ્વાભાવિક રીતે નીકળી હતી. ” એમ પંડિતશ્રીના કવિત્વની સ્તુતિ કરી છે. અમને આ ઉત્તરે પંડિતજીની કવિત્વશક્તિ કરતાં એ શક્તિ કેવા પ્રકારની હતી એવું, એને કવિત્વ કહેવાય કે નહિ એ પ્રશ્ન, વિશેષ જ્ઞાન ક્ષણે છે. પંડિતજીની સહપરચાણુતાના ઇખલા રૂપે, પંડિતજીનું એક જણવા જેવું વચન ટાંક્યું છે, અને તે એક આત્મ શિષ્યને મુખેથી સાંભળ્યું છે એમ રા. હીરાલાલ જણાવે છે: “ શંકરે સિદ્ધાન્તની વ્યવસ્થા સોજો સોજો આની કરી છે, રામાનુજે બાર આની, મધ્વે આઠ આની, અને વલ્લભે ફક્ત ચાર આની. ” એમ પંડિતજી બોલ્યા હોય તો ખરેખર એમને મુખે એ બહુ વિસ્મય ઉપજાવે એવું છે. અમને તો આમાં પ્રેક્ષક મૅકસ્મુલરની “ Dialogic Process ” ની જ અસર નજરે પડે છે.

છેવટે, રા. રા. હીરાલાલને આ ‘ હરિહર ધર્મસભા ’ અને ‘ પંડિત શ્રી ગુરુલાલજી પુસ્તકાલય ’ સ્થાપવા માટે ધન્યવાદ આપીએ છીએ. અને ઉભય સંસ્થાઓ નિર્ણય ન પડી રહેતાં; દિનપરદિન વૃદ્ધિ પામે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

‘ શું વાંચવું ’ ?

ગત અંકમાં લાયબ્રેરી (પુસ્તકસંગ્રહ) ની આવશ્યકતા અને એમાં ત્રણ વર્ગનાં પુસ્તકો રાખવા સંબંધી કેટલુંક કહેવામાં આવ્યું. પુસ્તકોના એ ત્રણ વર્ગ આપણે નીચે પ્રમાણે પાઠ્યા: (૧) ધન્ધાને લગતાં, (૨) ખાસ શોખના વિષયોને લગતાં, અને (૩) જીવનનો ઉદ્દેશ સમજાવનાર તથા એને અનુભવમાં લાવી આપનાર એવાં. આમાંથી પ્રથમ એ વર્ગનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો એ વિષે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. પણ આ ત્રીજા વર્ગનાં પુસ્તકો-જેની સાધારણ રીતે બહુ ઉપેક્ષા થતી જોવામાં આવે છે-એની પસંદગી અને ઉપયોગ કરવાની રીત સંબંધી એ શબ્દો કહેવા જેવા છે.*

૧૧ પુસ્તકોની પસંદગીમાં એક વાત એ સ્મરણમાં રાખવાની છે કે આપણે જેમ એક તરફ જીવનનો ઉદ્દેશ સમજાવનારો છે તેમ બીજી તરફ એ ઉદ્દેશને અનુભવમાં લેવાનો છે. જે ગ્રંથોમાં આ બંને કાર્ય સાધી આપવાની શક્તિ છે એ ઉત્તમ છે-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, શ્રીમદ્ભાગવત, શ્રીમદાભારત અને શ્રી તુલસીકૃત રામાયણ આદિ ગ્રંથો, તથા અત્રલ અને પાશ્વાલ મહાન પુરુષોના ઉપદેશો અને જીવનચરિત્રો એ આ પ્રકારમાં આવે છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં માત્ર જીવનનો ઉદ્દેશ સમજાવવાની જ શક્તિ છે-કેટલાંક પાશ્વાલ અને અત્રલ તત્ત્વવિચારનાં પુસ્તકો, જેનાં કે કાન્ટ, હેગેલ, સ્પેન્સર, તેમજ વેદાન્તાદિ દર્શનોનાં યત્રો ભાષ્યો વાર્તિકા અને સંગ્રહગ્રંથો એ આ વર્ગમાં પડે છે. ત્રીજો વર્ગ અત્રલ અને પાશ્વાલ ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોનો બનેલો છે-અને એમાં જે ગ્રંથો અને નાટકોનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ ધાર્મિકતા પ્રેરવાનો છે એનો જ નહિ, પણ જેનું પર્યાયસાન ધાર્મિકતામાં થાય છે એ સર્વનો સમાવેશ કરવાનો છે: શેકસ્પીઅર મિલ્ટન ઍન્ટિ તેમજ વાલ્મીકિવ્યાસાદિકના કાવ્યખંડો આ વર્ગમાં આવે છે. જ્યાં સુધી જીવનનો ઉદ્દેશ સમજાવવામાં આવ્યો નથી, ત્યાં સુધી ગ્રંથો-નાટકો માત્ર હૃદયની લાગણીઓને ઉત્તેજ્યા અને પોષવા સહાયજૂત થાય છે-પણ એ લાગણીઓને યોગ્યમાર્ગે દોરવા અને અર્થવાળી કરવા એ અસમર્થ છે. ત્યાં સુધી પણ કહી શકાય કે જીવનનો ઉદ્દેશ ઉપર કંઈક કંઈક પણ વિચાર કર્યા શિવાય કોઈ પણ મહાન કાવ્ય કે નાટકનું હાર્દ સમજવું, એનાં અનેક સૂત્રોમાં એકતા લાવનાર તત્ત્વ ગ્રહણ કરવું, અશક્ય છે. વળી જેમ એક તરફ જીવનનો ઉદ્દેશ સમજાવનાર તત્ત્વ-ચિંતનની જરૂર છે, તેમ બીજી તરફ એ વિચારનો આત્માને અપરોક્ષ અનુભવ કરાવી આપનાર કવિપ્રતિભાના પ્રસાદની પણ જરૂર છે. આ રીતે કવિતા (Poetry) અને તત્ત્વચિંતન (Philosophy) ઉભયનો સમન્વય, વસ્તુસાક્ષાત્કારમાં આવશ્યક છે. તત્ત્વચિંતન વિના કવિતા આંધળા છે, કવિતા વિના તત્ત્વચિંતન શુષ્ક છે: એક દૃષ્ટિપ્રદ છે, અને એક જીવનપ્રદ છે. એક હીલા તૃણને પણ જીવન તો છે, પણ દૃષ્ટિ નથી. મરતા મનુષ્યને દૃષ્ટિ તો છે, પણ જીવન નથી. ઉભય પૂર્ણ બળમાં હોય સારે જ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ છે.

* ધણાકે અમને પૂછ્યું છે કે ‘ અમે પચીકરણ, પંચદશી, શાંકર ભાષ્ય વાંચ્યાં. હવે અમારે શું વાંચવું ? ’ આ લેખમાં અધ્યાત્મવિષયના અભ્યાસ માટે પુસ્તકોની પસંદગી કેમ કરવી એ બતાવવામાં આવશે. આગળ ઉપર એ કેમ વાંચવાં એ વિષે એ સાદા ખોલ કહેવામાં આવશે.

પુસ્તકની પસંદગીમાં ધણું કરી જગપ્રસિદ્ધિના ધોરણથી, તેમજ પોતાનો અધિકાર જોઈ—એટલે કે પોતાની સ્વાભાવિક રચિ અને પોતામાં શીશી ખામીઓ સુધારવા જરૂરી છે એ બે ચાત ઉપર લક્ષ રાખી—નિર્ણય કરવો ઠીક છે. જગતે જે મહાન તત્ત્વચિન્તક અને ધાર્મિક આત્માઓનાં નામ અમર થવા દીધાં છે તે અકારણ નથી. એમના વિચારમાં અને જીવનમાં પરમાત્માનો કાંઈકે કાંઈકે અવતાર હોય છે—અને સત્યનો દીપ પ્રગ્વલવામાં તેઓ ખતીરપ હોય છે. માટે એમના વિચાર, આચાર અને ઉચ્ચારમાં કાંઈકે કાંઈકે શીખવા જેવું મળવાનું જ. પોતપોતાનો અધિકાર પણ વાચકે સ્મરણમાં રાખવાનો છે. એ અધિકાર બે પ્રકારનો જોવાનો છે: રચિ અને ખામી બનેને લાઇને થતો. કેટલાકનો આત્મા જ્ઞાન તરફ સ્થેલાઈથી વળે છે, કેટલાકનો ભક્તિ તરફ અને કેટલાકનો કર્મ ધ્યાન વૈરાગ્ય આદિ તરફ શીઘ્ર ચઢી જાય છે. આવે પ્રસંગે, જે વિષયમાં સિદ્ધિ મેળવવાની આત્માને વધારે અનુકૂળતા હોય તે તરફ પ્રયાણ કરવું ઠીક છે. કારણ, સર્વ માર્ગ પરિણામે એક માર્ગ થઈ, એક ઠેકાણે જ મળે છે. છતાં એ પણ જૂલવાનું નથી કે આત્મા અર્પણ એકરસ છે, અને એમાં જ્ઞાન ભક્તિ આદિ સર્વની રામતા હોવી જરૂરની છે. અને એ સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જે તાજવામાં ન્યૂનતા હોય એમાં વખતોવખત કાંઈકે કાંઈકે ઉમેરો કરતા જવું જોઈએ. કેટલાક સર્વે માર્ગે જરા જરા ઉપાસતા આલ્પા જાય છે, એમ ધારીને કે આ 'સમતા' એ જ સિદ્ધિનો માર્ગ છે, પણ ખરું જોતાં, જેમ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પરચુરણ વિષયના જ્ઞાનવાળા, પણ સર્વ વિષયમાં કાચા અને એક વિષયને પોતાનો કહી શકે નહિ એવા હોય છે, તેવા જ આ પુરુષો સમજવા. અને તે એક વિષયમાં પણ ઉત્કૃષ્ટતા મેળવવી ઠીક છે. સર્વમાં ઉત્કૃષ્ટતા મેળવવી એ અતિ ઉત્તમ છે—પણ એ બની શકે એવું ન હોય તો સર્વમાં કાચાં રહેવું તે કરતાં એક વિષયમાં પારંગત થઈ, અન્ય વિષયનું યથાશક્તિ જ્ઞાન સપાદન કરવું આપણે માટે બસ છે. વિષયપસંદગી પોતાના આત્માનું સ્વાભાવિક વલણ જોઈ કરવાની છે.

॥ સરસ્વતી વિજયતે ॥

(ચર્યાપત્ર: ઉત્તર.)

(મળેલું)*

રા. રા. સુદર્શનના તંત્રી મહાશય,

આપના એપ્રિલ માસના સુદર્શનના અંકમાં પ્રકટ થયેલા, મારા “સરસ્વતી વિજયતે” યાને ‘અદ્ભુત સ્વપ્ન’ નામના લેખને ઉદ્દેશી, જુન માસના અંકમાં અવતરેલું, રા. રા. મોહનલાલ પ્રસાદરાય મેહેતાનું ચર્યાપત્ર, મારા વાંચવામાં આવ્યું છે; તેના સંબંધમાં હું બે જે શબ્દ નીચે ઉતારું છું, તેને આપના સુપ્રસિદ્ધ માસિકમાં પ્રગટ કરી, ઉપકૃત કરશે.

ન્યારે આ લેખની મેં અંતર્ગત વિચારશ્રેણીરૂપ નીકા, સુદર્શનરૂપ મહોદધિમાં, નવીન સંશોધાયલા દેશ તરફ પ્રયાણ કરવા તરતી મુઠી, ત્યારે એમાં કંઈકે, દેશહિતાયે જલપ્રવાસનો લેશ પણ મનમાં લાય ન રાખતા સાહસિક જનો, વિદ્વદ્વૈતા આ વિષયપર વિવિધે મતોરૂપ અનેક દેશો અવલોકી, તેમાં ઐક્ય દુર્જવવાના તથા ચારે વર્ણને વિશુદ્ધ કરવાના

* લખનાર—રા. રા. પુરુષ.

સાધનની સચનારૂપ અમૂલ્ય વસ્તુઓ, આ દેશમાં આણવાના ધરિદ્રાથી, વા, અન્ય સાક્ષરોના વિચારરૂપ અસંખ્ય રંગે રંગિત ભૂમિભાગો નિરીક્ષવાના કેતુહલથી, આવી વિરાગત્વા દ્વિમત ધરશે એમ આશા રાખવામાં આવી હતી. ક્યોતો એ નાવ, અયોગ્ય, જોખમ ભરી લાગવાથી, વા મુસાફરીના સરસામનની તૈયારી ન થઈ રહેવાથી, વા ગમે તે કારણથી, એ આશંસા-પૂરી પડવા, ઉપરાઉપરી નરવીરો આગળ પડતા જણાયા નથી. રા. રા. મોહનલાલે મારા લેખપર વિચાર કરવાને કાલક્ષેપ કરી, તથા કેટલેક સુધી મારા દર્શાવેલા માર્ગને અનુસરતા થઈ, પોતાના મનને મારા કંઈક વિચાર વિરોધી અંતરાય માલમ પડવાથી, તેને સુદ-શનમાં દર્શાવવા શ્રમ લીધો છે, તેને માટે તેમનો અત્યંત આભાર માનું છું. ગ્રેમી હૃદય, પોતાના દર્શાવેલા વિચાર માટે લેશ પણ લાગણી ધરાવતા મનુષ્યને, સદૃશ પ્રેમથી અભિ-નંદન કર્યા વિના રહે તેમ નથી. હવે હું એમના મનનું સમાધાન કરવા એમની પ્રથમ વા-ક્યાવલિ તરફ નજર ફેરવું છું.

રા. મોહનલાલ લખે છે કે 'તમારું વિચારનું બહુ યોગ્ય છે. થવાનું તો તેમ જ છે.' મારા અને એમના વિચારમાં અત્ર બેદ એટલો જ છે કે એમને મન જે 'થવાનું' છે, તે મારા મન પ્રમાણે પુરૂષ પ્રયત્નથી કરવાનું છે. જે આપણે સર્વ વસ્તુ સમયે થઈ રહેશે, એ 'સિદ્ધાંતપર આધાર રાખી બેસી રહીએ, તો પુરુષાર્થને અવકાશ રહેતો નથી; પ્રવૃત્તિ નિરત્સાહ અને નિર્મૂલ્ય થઈ જાય છે, તેમ જ કર્તવ્યનો લોપ થાય છે. એમના વિચારને મનમાં સ્થાન આપતાં, કેન્દ્રેસના બગીરથ પ્રમાણે નિરર્થક હોય એમ લાગે છે, મનુષ્યને વહન કરવાની ધુરા, મક્તકપરથી ઓગાળી, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લયનુ સાધારણ કારણ અને જડ એવો જે કાલ તેની ગર્દનપર નાંખવામાં આવે છે. એમનું કહેવું 'થવાનું છે' એને માન્ય રાખીએ તો પણ તેને માટે નિમિત્તભૂત પુરુષો તો જોઈએ જ, તો તેમણે શા માટે નિમિત્ત કારણ થવાની યોગ્યતા સંપાદન કરવા તૈયારી ન કરવી ?

જ્ઞાતિઓનો સામાન્ય ક્રમ શો રહેશે એ પ્રશ્ન નિર્ણય કરવાનો રહેજો નથી પરંતુ એ ક્રમમાં રહેલી દરેક જ્ઞાતિનાં બંધારણ તથા સ્વરૂપ શી રીતે ઉત્તમોત્તમ બને તેના સરલ માર્ગ શોધી કાઢવાના છે. ઇતિહાસમાં મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર વાંચવાથી આપણને મા-લમ પડે છે કે તેમના સમયનો વર્તમાનકાળ ગમે તેવો દુર્ઘટ હતો તથાપિ તેમણે આત્મ-બલથી સુષ્ટિમાં વિવિધ પ્રકારના, કોઈએ સ્વમમાં પણ નહીં ધારેલા, એવા ફેરફાર કરી મૂક્યા છે; તેમ જ જનસમુદાયોએ એકમત બની સમગ્રનું એકસંખી બલ અમુક માર્ગમાં યોજી પોતપોતાની ઇચ્છાઓ પ્રાપ્ત કરી છે. માટે જે 'થવાનું' હોય છે, વા મહાન પ્રયત્નથી સા-ધવામાં આવે છે, તેમાં કાળ આડે આવતો નથી, પણ જે કંઈ કાર્યસિદ્ધિમાં ખામી રહે છે, તે સાધનસંપત્તિમાં ન્યૂનતાને લીધે જ રહે છે. જ્ઞાતિબંધન કન્યા લેવા દેવાના વ્યવ-હારમાં સર્વોશે જારી છે, એ વાત સત્ય છે; તથાપિ તેથી કેટલું નુકશાન થયું છે, એનો મેં કંઈક ખાલ મારા લેખમાં વાચકવર્ગને આપ્યો છે. કન્યાની આપલેમાં જ્ઞાતિબંધન, મુખ્ય ચાર જ્ઞાતિના કર્મ ધર્મ બેદપર કેવલ ટકેલું નથી. દરેક વર્ગના કેટલાએ પેટાવિભાગ થઈ ગયલા છે, ને સૂક્ષ્મ રીતે તપાસીશું. તો તેઓ ફક્ત અમુકની ઉચ્ચતા વા નીચતાપર આધાર રાખતા નથી, પરંતુ પરિમિત સરહદના, અમુક શહેર વા પાસે પાસેના ગામો મળી, નાના નાના વાણરૂપે ન્યાતના જ્યા બંધાઈ ગયલા છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, મુખ્ય જ્ઞાતિ એક આ-

હાથની, તેમાં નાગર, ખેડવાળા, ઔદિગ્ય, રાયકવાલ, મોટા, અનાવિલ વિગેરે ધણી નાની ન્યાતો ઉત્પન્ન થયેલી છે. ફેટલીકમાં વ્યવહાર અખંડ ચાલુ છે, ને ફેટલીકમાં દૂર જવા આવવાની અડચણને લીધે, પાંચ સાત ગ્રામના સમૂહ રૂપે ભાગે પડી, તેટલામાં જ વ્યવહાર ગુંથાઈ રહેલો છે. મોટા ગિરિવરરૂપ ગાંતિના, અનેક ઝીણા પથર જેવા કંકણઓ, સર્વત્ર સ્વડતા ધર્ષ ગયા છે. આખા શરીરમાં લોહીનું ફરવું બધ ધર્ષ, જુદી જુદી જગ્યાપર આવી, તે જો જમી જાય તો લાં રક્તના ગટ્ટા બાઝી, પછી શરીર કહેવા માંડે છે, ને તેનું આયુષ્ય ક્ષીણ કરે છે. મોટી ગાંતિરૂપી શરીરમાં, વિશાળતાને લીધે આ જણાતું નથી પણ એ જ પરિણામ સમજવું. કન્યા આપવા લેવાની આઠ દશ ગ્રામોમાં જ હોવાથી, પ્રેમનિર્માલ્ય ધર્ષ ગર્ભ છે ને થતી જાય છે; દેશપર્યટન માટે સાહસિકપણાનો ગુણ છેક તિરેલાણ પામ્યો છે, અને અંગબલ ધીમે ધીમે નહીં જેવું થતું જાય છે. આટલું તો એક ગુજરાત પ્રાંતને લક્ષમાં રાખી કહ્યું. મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ, બંગાળા વગેરે અવર પ્રાંતોમાં પણ આવી જ અવ્યવસ્થા થોડે ધણે અશે થયેલી જોવામાં આવે છે. આ જૂદા જૂદા પ્રાંતોનું સંમેલન થાય, એટલે માંહોમાંહી વ્યવહાર ચાલુ થાય, તો ચંદ્રની કલા માફક દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી, ને વધ્યા જતાં તેજ—વીર્ય—વાળા પ્રજા ઉત્પન્ન થાય, અને તે સાથે આ જૂમિને અવર્ણ્ય લાભો થાય, એમાં સંશય નથી. માત્ર બધનો જ શિથિલ થવાં જોઈએ, ને મિથ્યા આશ્રદ કાંઠી નાંખવો જોઈએ. એમ તો કોઈનાપર જુલમ ધર્ષ શકવાનો નથી કે તારે શત કોશપર કન્યા આપવી; પણ જે મહાજનો દૂર દેશ ખેડવાવાળા છે, તેમની સંતતિને ગમે તેટલે દૂર પ્રાંત વા દેશ હોય, લાં જીવન ગાળવા કંઈ જ અડચણ નથી. આ લોકોના આધેના પ્રાંતોમાં કન્યાની આપલેથી, અર્થાત્ ભિન્ન ભિન્ન શક્તિવાળાં રક્તના એકઠાં થવાથી, જે પ્રજા ઉત્પન્ન થશે તે કંઈક અલૌકિક દિવ્ય ગુણવાળી જ થશે. આ પ્રજા પૃથિવીના કોઈ પણ દૂર ભાગમાં જવા, લાં વસવા, અથવા વિવિધ દેશોમાંથી લાંની અનર્થે વસ્તુઓ આણી આ દેશને સુખી કરવા, પાછા પડશે નહીં.

વળી કન્યાને દૂર પ્રાંતના કોઈ શહેરમાં વસતા કુટુંબમાં આપવાથી, ને લાં તેને અન્ય જન સાથે પરિચય ન હોવાથી, તેનો પોતાના ગૃહના મનુષ્યો સાથે અનુરાગ દૃઢ થાય, એ સ્વાભાવિક છે, તેમ જ લાં પોતાના જીવનનું સુખ્ય અવલંબન ધણી વખત સાથે વસતા સ્વામી ઉપર હોવાથી, તેને માટે બાલિકાના હૃદયમાં લોકોત્તર પ્રેમ જનમ્યા વગર રહેશે નહીં. પર્યટનોમાં દ્વપતીને એકેકપર પોતાના સર્વ સુખનો આધાર હોવાથી, અન્યોન્ય પ્રતિ વિશુદ્ધ રાગ જન્યુત રહેશે. આ રીતે પવિત્ર પ્રેમથી નિપજતાં ફલો અતિશય મીઠાં ને અસાધારણ ગુણવાળાં થાય એમાં શી નવાઈ ! એક ગ્રામમાં આપેલી દુહિતાના, પ્રાતઃકાલે શ્વશુર-આવાસે, દિવસના પાછલા અઢરે પિતાને ગૃહ, ને રાત્રિ પડે પતિને સદન,—આવાં પર્યટનોથી ફલ કેવાં થાય છે તેનો વાચકવર્ગને ખ્યાલ આપવો પડે એમ નથી. પરણીને ગયા પછી તનયા, પોતાના પિતાનું મંદિર ખાસ પ્રસંગે વગર લાગ્યે જ નિરખવા પામતી, એ પૂર્વનો રીવાજ સર્વને સુવિદિત છે. આટલી બધી સખતાઈ વાળો રીવાજ હાલ પણ ઘટ્ટ છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, પરંતુ ઉપર જણાવેલા વિચારનું, જેને પૂર્વની શક્તિ માટે અતિ આદર છે, તેની સમક્ષ, એક સમર્થનરૂપે સ્થાપન કરેલું છે. આ કોઈને ક્ષયિત

વિષયાંતર લાગે તો તેમને નિવેદન કરે છું કે આજ ઉત્તરેલું સર્વ, ગત લેખના નિર્દિષ્ટ કાર્યનાં શાં પરિણામ થાય એ વિષે વિચાર છે; આ લેખ ચર્ચાપત્રનો માત્ર પ્રત્યુત્તર જ નથી.

પ્રાશન—પાનની પ્રગ્નપર ફક્ત દેખાઈતી અસર છે; ખરેખરી અગત્યની, પ્રગ્નના આયુષ્યપર અસર તો આ કન્યા આપલેનો વ્યવહાર કરે છે. ‘હજી જીતો પ્રથા તુટ્યો નથી; તુટવાની અણીપર જ છે. મહાકાશની અણી કેવડી લાંબી હશે’ એ આપણને વિદિત નથી, માટે એ અણીનો અંત દૂર લવિષ્યમાં, ને તેથી પણ દૂર લવિષ્યમાં હશે, એમ માન્યા કરતાં તેનો અંત સમીપ જ છે એમ ધારી મહાન પુરુષોએ ‘અખ ચલો છતવા જંગ ઇમગલો વાગે’ એવા ઉત્સાહથી બદ્ધપરિકર થઈ, અનેક બંધન રૂપ શૂંખાણને તોડી, દેશહિતાએ આ કહેલા ફેરફારરૂપી રણસંગ્રામમાં પાર પાડવા, યાદોગ કરી તૂટીપડતું, એ જ યોગ્ય છે. ‘દોર ઘર આગળ કોટીઆમાં ખીલે બધાંને ઉઠ્યું’ હોય, તથાપિ ઉદર-પૂર્તિ નેશું ધાત્ર પ્રતિદિન ન મળવાથી અંગે શુષ્ક ઘઈ ગયું હોય, અને અનેકવાર તોડાવી નાંસી જવાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ નીવડ્યું હોય, તેને લીલાં ધાત્રવાળાં ક્ષેત્રમાં છૂટાં ચરવાનું મળે, તથા એવાં ઘણાં ક્ષેત્રનો અધિપતિ પાત્રક પ્રાપ્ત થાય, તો તે પાછું પુષ્ટ અંગ કરવાનું મળેલાં સાધન છોડી દઈ, દેહક્ષય કરતા જીવમરણના આવાસરૂપ વાગમાં, જવા પ્રયત્ન કરશે? નહીં જ; કરે તો તે આખર દોર જ. આટલો, હું સ. મોહનલાલની દ્વિતીય વાક્યાવસિનો ઉત્તર, તેમના રૂપકમાં જ આપું છું.

‘ખીજું દિવ થવાને જે સંસ્કારની રીત પ્રથમ હતી, તે હાલમાં અમુક પરીક્ષા પાસ કરવાને માટે પૂરતી નથી. શા માટે પૂરતી નથી? પૂરતી નથી તો પૂરતી કરવા વધારામાં શું નોંધએ? દિવ થવાને સંસ્કારની રીત પ્રથમ શી હતી? આ પ્રશ્નોના નિર્ણય-રૂપ પોતાના ઉપર કહેલા નિશ્ચયનાં સમર્થનો સ. મોહનલાલે આપ્યાં હોત તો હું એમનો ઉપકાર માનત અને તે પર વિવેચન વધારે કરી શકત; આતો એમણે એક સૂત્ર મૂકી દીધું. ને બ્રાહ્મ લખવાનું પોતાના વિચાર લેશ પણ દર્શાવ્યા વગર ખીજાને સોંપ્યું. આ સૂત્રના દરેક દૃષ્ટિબિંદુનું મનન કરી લખતાં, એક નવીન લેખ ઉદભવે, પણ સૂત્રનો ઉત્તર કંઈ એવાં સૂત્રથી વળે નહીં, મેં હાલની સ્થિતિ અવલોકી, બ્રાહ્મણ કોને ગણુવા, એ વિશે આગળના લેખમાં સૂચન કરેલું છે. બ્રાહ્મણ થવાને પૂર્વેની સંસ્કારરીતિ હાલ કેટલી ઉપયોગી છે એ વિશે વિચાર કરતાં, સાંપ્રત સ્થિતિને પ્રતિફલ, અનેક ધોટાળાઓ આંતર-દૃષ્ટિમાં ઉપરિચિત થાય છે. સંક્ષેપમાં કહેવાનું કે પૂર્વના સુવિદિત સિદ્ધાંતો-જેવા કે-બ્રહ્મ બ્રાહ્મણો પણ પુનઃ બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તથા અન્ય જાતિઓ બ્રાહ્મણ થઈ શકે છે, વગેરે ને ગ્રહણ કરવાથી, અમૂલ્ય લાભ સંભવે છે; આ સિદ્ધાંતોને અમરમાં મૂકવાને પૂર્વે કાશના લોકોના વિચારને અનુસરતી રીતિ, ‘તાત્ત્વ્યકૂપોડયમ્’ એમ ધારી ન લગતાં, આધુનિક સમયમાં ખીન ફેરફારે તેવી ને તેવી જ વપરાવી નોંધએ, એ કંઈ આવશ્યક નથી. જનસમૂહને વિદ્યારૂપી નિકળ્યાવપર કરી નોંધ, તેમાંથી ચઢતું ઉતરતું કંચન જુદું-પાડું, એ માર્ગ મારા મનને અતિશય સરસ લાગવાથી હું દર્શાવી ચૂક્યો છું. મૂલ ઉદેશને લક્ષમાં રાખી વિદ્વાનવર્ગ ખીજી સુગમ યોજનાઓ ખોળી કાઢી દર્શાવે, તો એવા પ્રકારની સંહાયતા પણ સર્વવાને ઈષ્ટ છે.

એક પ્રાચીનતમ સંસ્થાના નવીન આચાર સાથેના આ સંબંધે મારા મનમાં અનુપમ આનંદ ઉત્પન્ન થયો. તંત્રી મહાશય ! હું નવીન એટલું બધું જ સાફ એમ માનનારો નથી. છતાં મોટા માણસોને આવે પ્રસન્ન એ માનપત્ર આપવાની પદ્ધતિ મને પસંદ છે, તેમની સાથે જનતાનો પ્રસન્ન સંબંધ થવાનો આ એક સારો માર્ગ છે. રાજ્ય અને પ્રધાનેશને માનપત્ર આપવામાં જેમ રાજકીય હેતુ સમાવશ છે, તેમ ધર્મરાજધાનીના અધિષ્ઠાતાઓની સાથે આવા પ્રકારના સંબંધમાં તે પ્રકારના લાભો પણ સમાવશ છે. શ્રીમન્ માધવતીર્થના આવાગમનથી આખું દારકા હર્ષમગ્ન થયું હતું. અને સ્વામી મહારાજના પ્રથમ દર્શન સમયે જ એ હર્ષનો ઉદ્ગાર થાય એ જ ઉચિત હતું. માનપત્રમાં એ ઉદ્ગાર પછી સ્વામી મહારાજની પ્રશંસા હતી અને ધર્મવિષયમાં એમના વિરાજવાથી પ્રભને ઘણાં લાભ થશે એવી આશા બતાવવામાં આવી હતી. સ્વામી મહારાજે આનો ઉત્તર બહુ જ ટુંકા પણ સમયોચિત અને એમના મહાન્ પદને સર્વ પ્રકારે જાળે-શોભાવે-એવો હતો. “પ્રશન્નિતને માટે હું યોગ્ય નથી. એ સર્વ ભગવાન્ ભાષ્યકારને જ ધટે છે. એમની કૃપાથી, લોકોના સાહાય્યથી, ધર્મોદ્ધારના સંબંધમાં મારાથી જનનો પ્રયત્ન હું કરીશ.” એ ટુંકા પણ અતઃકરણી ઉગ્રમાં ઉડી ગુહામાંથી નીકળેલા શબ્દોએ બહુ જ ઉડી છાપ બેસાડી. તંત્રી મહાશય ! ‘ભાષ્યકાર,’ ‘ધર્મોદ્ધાર,’-વિગેરે શબ્દોએ મારા મનમાં તો કોઈ અપૂર્વ જ અસર ઉત્પન્ન કરી. ક્ષણ તો આપણું રાજકીય અને સાંસારિક દુઃખો હું વિસરી ગયો. ભગવાન્ ભાષ્યકારનું સાન્નિધ્ય જ અનુભવતો હોઉં તેવો અભૂતપૂર્વ આદરદાન હું ભાગી થયો. અને તે પૂર્વની વિદ્યા, તે આધ્યાત્મિક સંપત્તિ, અને તે ધર્મોદ્ધારના સ્વપ્નામાં જ ક્ષણભર આલોટયો. એટલામાં સ્વામીમહારાજશ્રીની સવારીની સામગ્રી આવી પહોંચી અને હું પણ સજ્જ થયો.

સ્વામીશ્રીના પ્રવેશ વખતે રાહેરના લોકોમાં અપૂર્વ હર્ષ હતો. કહો છે કે આવો પ્રસન્ન દારકામાં પૂર્વ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના સમય પછી ક્યારેય જ આવ્યો હશે. આચાર્યસ્થાન ઉપર પૂર્ણ ભક્તિ સર્વ દ્વિજવર્ણના મુખ ઉપર સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. દારકાધીરાનું ભવ્ય મંડપ-જગમાં તથા હળર સુધી માણસો સુખથી સમાઈ શકે-તેમાં તક્ષપૂર પણ જગ્યા ન હતી. પરંતુ સર્વ કોષ આ ઉમંગમાં તાપ તડકે ટાક બધું વીસરી ગયાં હતાં. સ્વામીશ્રીની ભવ્ય મૂર્તિ અને ભગવાન્ ભાષ્યકારની સાથે થયેલા શ્રદ્ધા અનુસંધાનથી તેમાં આરોપાયેલું અનુપમ મહત્ત્વ-એમાં સર્વનું મન સમાઈ ગયું હતું. સ્વામિશ્રીએ દારકાધીરાનું વંદન કર્યું, અને પછી ગુરુના આસનનું વંદન કર્યું. તે પછી પોતે વિશ્રાન્તિ માટે પધાર્યો, અને સહુ સરસ સરીસાત્રાની ભાંજગડમાં પડ્યો.

ત્રીજે દિવસે પદાભિષેક હતો. સ્વામી મહારાજ સાથે જ કેટલાક વૈદિક કર્મનિષ્ણાત બ્રાહ્મણો હતા. તે પછી વડોદરા-પુના-વાઈ-એ સ્થલોથી બીજા કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણો આવી પહોંચ્યા હતા. અને વેદોક્ત ક્રિયા પુરઃસર-આપાદ શુદ્ધ તૃતીયાને દિવસે મધ્યાહ્નકાલે સ્વામી મહારાજની આચાર્યશીક ઉપર પ્રતિષ્ઠા થઈ.

તંત્રી મહાશય !-આ પ્રસન્ન પણ દારકામાં અભૂતપૂર્વ હતો. આપને વિદિત તો હશે જ, કેટલાક કાલથી શંકરાચાર્યનું મહાન્ પદ અત્યંત અધમ દશામાં આવ્યું હતું. કેવલ્યનિક જગદ્ગુરુ રાજરાજેશ્વર શંકરાચાર્યની પૂર્વે, એમ સંભળાય છે કે પ્રસન્ન-ગાનુસાર ગમે તે કોષ બ્રાહ્મણને સંન્યાસદીક્ષા અપાવી આચાર્યની ગાદી ઉપર બેસાડવામાં આવતા. આમ કરીને

પોરબંદરમાં વિદ્યાન્તિ લઈ મેં પણ ચાલવા માંડ્યું અને બીજા દિવસે સાયંકાલને સમયે ગ્રવણ મુકામે સ્વામીજીનાં દર્શન થયાં. સ્વામીજીની સાથે સ્ત્રી પુરુષો મળી આશરે ત્રણસે માણસ હશે. તે સર્વ સંઘની સાથે સાથે જ આ સ્થાનથી હું પણ ચાલ્યો. પરોઢના ત્રણ વાગતાંને શુભારે ગાડાં જોડાયાં હતાં. રાતને વખત હોવાથી, અને પાછળથી માણસ પડ્યું તેમ અમારાં ગાડાંવાળાની હુસ્વાઈને લીધે, અમે સરૂંધથી જૂલ પડી ગયા; અને વહાણું વાતાં દેવલીઆ નામના ગામને પાદર એક કુવા પાસે અમારાં ગાડાં છુટ્યાં. પાસે એક મહેલ જેવી ધર્મશાલા હતી જેમાં અમને ખજર મળ્યા પ્રમાણે સીધું સામાન વિગેરે સર્વ પ્રકારની સોઈ તૈયાર હતી. માંડે મન તો ત્યાં જ વિગ્રામ કરવા અને ત્યાંથી સરૂંધની દરકાર કર્યા વગર આગળ ચાલવા લલચાયું. પણ અમારી સાથે સરૂંધમાંનાં બે ગાડાં જૂલથી આવી ગયાં હતાં, તેનાં છઠીયાં પોતાના કુટુંબથી જૂલ પડી ગયાં હતાં, અને તેમની પાસે કંઈ પણ સાધન નહતું. અને અમે સરૂંધ જોયાં ન જઈએ તો એમને એકલા જતું પડે તેવું હતું. છઠીયાં પણ બધી સ્ત્રીઓ જ—૪૬ વિધવાઓ—હતી. અમારો ઉપર પ્રમાણેનો વિચાર જોઈ એ બહુ જ દીન બની ગયાં. તે જોઈ મેં વિચાર ફેરવ્યો અને કુવા ઉપર દાતણપાણી કરી, પેલા મહેલને છોટેથી જ સમરામ કરી, બાટીયા નામના ગામ તરફ ગાડાં હાક્યાં.

દેવલીઆથી બાટીયા સુધીની મુસાફરી ! વૃક્ષતું તો નામ જ નહિ. ૭ ગાઉમાં એક માણસ પણ નજરે જોયું નહીં. ગાડાંની ઝીલો પણ એક જ ખેતરોમાં નકામું ખડેલું ધાસ, માંડે ફુગરોની ધાર, અને છોટે મૃગજલ-આ સરભમમાં સવારના સાતથી બપોરના એક વાગ્યા સુધી અમારે ચાલવું પડ્યું. આ દેશમાં વાઘેરોની બીક બહુ હોય છે. તેથી અમારા-આ ચાર ગાડાના સરૂંધમાં બીક પણ જામવા માંડી, સ્ત્રીઓનાં સુખ પૂણી જેવાં યજ્ઞગયેલાં, તેમાં વળી રસ્તો બહુ ફેરમાં હોવાથી બગદો થાકી ગયેલા, ગાડાવાળા ભુખ્યા થયેલા, એટલે એમનો પણ મીઠાજ બહાવ નહીં.—આ સ્થિતિનાં સહજ અનુમાન થઈ શકે તેવાં સંકેતો અનુભવતાં બપોરના એક વાગે એમ બાટીયે પહોંચ્યા. અહીં ગામડા ગામમાં જેની મોઈ થઈ શકે તેવી સોપથી વિદ્યાન્તિ લઈ રાત્રિના ત્રણ વાગતાં દારકાપીઠ ઉપર લક્ષ્ય રાખી પ્રયાણ ચર કર્યું.

અહીંથી દારકા પહેલતાં પહેલાં આમલીવાર કરીને એક ધર્મશાલામાં મુકામ કરવાનો હતો. અહીંથી દારકા ચાર ગાઉ યાય. ત્યાં સ્વામીજીને મત્કાર આપવા દારકાના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો અને અમલદાર લોકો આગ્યા. તેમાં કેટલાક મારા મિત્રો પણ હતા. જેમને મળીને મને બહુ જ આનંદ થયો. બીજા દિવસે સવારમાં દારકાપીઠનાં દર્શન થવાનાં હતાં અને એ પ્રસાદગતી ઉત્સુકતામાં રાત્રી સહસા જ પીતી ગઈ.

સ્વામીમહારાજના સત્કારને મારે દારકામાં મોટો સમારંભ રચવામાં આવ્યો હતો. આમારૂં-ગણમાં એક શેમીઆનાની રચના કરી હતી ત્યાં સર્વને થોડો વખત રોકાવતું હતું. અહીંથી મુહૂર્તાનુસાર સ્વામીજીની સ્વારી ચાલવાની હતી. આ શેમીઆનામાં ગામના અમલદારો ચારણપીઠના સંસ્થાનની વ્યવસ્થા કરવા સાર નીમ્મચલી કમીટીના ગૃહસ્થો વિગેરે સ્વામીના દર્શને આવ્યા હતા. સ્વામી મહારાજનું ચોગ્ય અવસરે અર્ધપાલ પૂજન થયું. તે પછી નવીન પદ્મિ પ્રમાણે દારકાનિવાસીઓ તરફથી એક માનપત્ર વંચાયું.

એક પ્રાચીનતમ મર્યાના નવીન આચાર આથેના આ મર્વેં મારા મનમાં અનુપમ આનંદ ઉત્પન્ન કર્યો તત્રી મહાશય । હું નવીન એટલું બધું જ સારું એમ માનનારો નથી છતાં મોટા માણસોને આવે પ્રસન્ન એ માનપત્ર આપવાની પદ્ધતિ " મને પ્રસન્ન છે તેમની સાથે જનતાનો પ્રલક્ષ સબંધ થવાનો આ એક સારો માર્ગ છે રાજ્ય અને પ્રધાનોને માન પત્ર આપવામાં જેમ રાજકીય હેતુ સમાયવા છે, તેમ ધર્મરાજધાનીના અધિષ્ઠાતાઓની સાથે આવા પ્રકારના સબંધમાં તે પ્રકારના લાભો પણ મમાયલા છે. શ્રીમન્ માધવતીર્થના આનામનથી આણુ દારકા હર્ષમગ્ન થયું હતું અને સ્વામી મહારાજના પ્રથમ દર્શન સમયે જ એ હર્ષનો ઉદ્ગાર થાય એ જ ઉચિત હતું માનપત્રમાં એ ઉદ્ગાર પછી સ્વામી મહારાજની પ્રશંસા હતી અને ધર્મવિષયમાં એમના વિરાજવાથી પ્રજાને ધણો લાભ થશે એવી આશા બતાવવામાં આવી હતી સ્વામી મહારાજે આનો ઉત્તર બહુ જ ટુંકો પણ સમર્થોચિત અને એમના મહાન્ પદને સર્વ પ્રકારે ધન્ય-શોભાવે-એવો હતો " પ્રચલિતને માટે હું ચોગ્ય નથી એ સર્વ ભગવાન્ બાપ્ત્યકારને જ ઘટે છે એમની કૃપાથી, લોકોના સાહાય્યથી, ધર્મોદ્ધારના સબંધમાં મારાથી બનતો પ્રયત્ન હું કરીશ " એ ટુંકો પણ અત-કરણી ગીઝમાં ગીડી શુદ્ધામથી નીકળેલા શબ્દોએ બહુ જ ઊંડી છાપ ખેસાડી તત્રી મહાશય । 'બાપ્ત્યકાર,' 'ધર્મોદ્ધાર,'-વિગેરે શબ્દોએ મારા મનમાં તો કોઈ અપૂર્વ જ અસંગ્રહીત કરી કાણુ તો આપણા રાજકીય અને સાંસારિક દુ જો હું વિચરો ગયો ભગવાન્ બાપ્ત્યકારનું સાન્નિધ્ય જ અનુભવતો હોઉં તેવો અચૂતપૂર્વ આદાદનો હું ભાગી થયો અને તે પૂર્વની વિદ્યા, તે આધ્યાત્મિક સંપત્તિ, અને તે ધર્માન્નાના સ્વભામાં જ કાણુભર આલોટયો એટલામાં સ્વામીમહારાજશ્રીની સવારીની સામગ્રી આવી પહોંચી અને હું પણ સન્ન થયો

સ્વામીશ્રીના પ્રવેશ વખતે શહેરના લોકોમાં અપૂર્વ હર્ષ હતો કહેછે કે આવો પ્રસન્ન દારકામાં પૂન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના સમય પછી અચિત્ જ આવ્યો હશે આચાર્યસ્થાન ઉપર પૂર્ણ ભક્તિ સર્વ દિવંગના મુખ ઉપર સ્પષ્ટ દેખાતી હતી દારકાધીશનું બલ્ય મડલ-જેમાં નથુ હજાર સુધી માણસો મુખથી સમાઇ શકે-તેમાં તતપૂર પણ જગ્યા ન હતી પરંતુ સર્વ કોઇ આ ઉમંગમાં તાપ તડંગ ટાઢ બધું પીસરી ગયા હતા સ્વામીજીની બલ્ય મૂર્તિ અને ભગવાન્ બાપ્ત્યકારની સાથે થયેલા વૃત્તિના અનુસંધાનથી તેમાં આરોપાયલું અનુપમ મહત્ત્વ-એમાં સર્વતુ મન સમાઇ ગયું હતું સ્વામીશ્રીએ દારકાધીશનું વદન કર્યું, અને પછી ચુરના આસનનું વંદન કર્યું તે પછી પોતે ત્રિશ્રાન્તિ માટે પધાર્યા, અને મહુ સદ્ધ શરીર યાત્રાની ભાગગડમાં પડ્યો

ત્રીજે દિવસે પટ્ટાભિષેક હતો. સ્વામી મહારાજ સાથે જ કેટલાક વૈદિક કર્મનિષ્ણાત બ્રાહ્મણો હતા તે પછી વડોદરા-પુના-વાઈ-એ રથલોચી બીજા કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણો આવી પહોંચ્યા હતા અને વેદોક્ત ક્રિયા પુર સર-આપાઠ શુદ્ધ તૃતીયાને દિવસે મધ્યાહ્નકાલે સ્વામી મહારાજની આચાર્યપીઠ ઉપર પ્રતિષ્ઠા થઇ

તત્રી મહાશય ।-આ પ્રસન્ન પણ દારકામાં અચૂતપૂર્વ હતો આપને વિદિત તો હશે જ, કેટલાક કાવચી શકરાચાર્યનું મહાન્ પદ અલ્પ અધમ દશામાં આવ્યું હતું કેવલ્યનિષ્ઠ જગદ્ગુરુ રાજરાજેશ્વર રાકરાત્રમની પૂર્વે, એમ સંભાગ્ય છે કે પ્રસન્ન માનુસાર ગમે તે કોઇ બ્રાહ્મણને સંન્યામદીક્ષા અપાની આચાર્યની ગાદી ઉપર ખેસાડનામાં આવતા આમ કરીને

પણ દ્વારકામાં જનમંડલે ગાદીને હજી સુધી અવિચ્છિન્ન રાખી—એ બાબત એમને બહુ માન ઘટે છે. બ્રહ્મીભૂત રાજરાજેશ્વરશંકરાશ્રમ મહારાજ, ભગવાન બાબ્યકારના જેવી જ વિભૂતિવાળા હજી, શારદાપીઠ ઉપર પ્રાચીન ધર્મસંસ્થાઓમાં શ્રદ્ધાવાળાઓને ભક્તિમાન કરવા અને સર્વ જગત્પત્ની સમક્ષ શારદાપીઠનું અસ્તિત્વ પ્રકાશિત કરવા સમર્થ થયા હતા. પરંતુ તેઓના સિંહાસનારોહણ પછી ઉત્પન્ન થયેલા કલહો અને તેમાં નીકળેલ મુદ્દાઓ ઉપરથી તેમના ઉત્તરાધિકારીના પટ્ટાભિષેકની ક્રિયા પ્રસિદ્ધિની સાથે વિધિપૂર્વક કરવાની આવશ્યકતા હતી. આ બધા પ્રસંગ જોઈ શારદાપીઠનો જ કંઈ છૂંદાદાર થતો હોય તેવું લાન થયું.

‘શારદાપીઠ’ કેવું અર્થસચ્ચ નામ ! તંત્રીજી, ભગવાન બાબ્યકારની વૈદિકધર્મના ઉદ્ધાર માટે અને વેદાન્તગાનના લંડાર માટે સમસ્ત જગત્ એકે અવાજે સ્તુતિ કરે છે. પણ આ પીઠસ્થાપન અને તે સંબંધી યોજનાઓનો વિચાર કરતાં એ જગદ્ગ્રંથ ગુરુવર્ચ માટે આપણી માનયુદ્ધિ અનન્તગુણ થાયછે. વેદાન્ત ઉપર નારિતકતાના તથા શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય ઉપર ‘અચ્છંકશુદ્ધ’ હોવાના ઘણા આક્ષેપો થાયછે. પણ તે બધા આક્ષેપો વસ્તુસ્થિતિની એક બાબ જ લક્ષમાં લીધાના પરિણામરૂપે છે. પ્રત્યેક મહાન વ્યક્તિને સમગ્ર રીતે સમજવાનો જ યત્ન થવો જોઈએ અને એવી રીતે સમગ્ર રીતે જ્યાં સુધી એ મહાત્માનું જીવન ન સંબંધિત લાં સુધી એને ધનસાદૃ યદ્ ન શકે. શ્રીમદ્બાબ્યકાર જેવા મહાત્માને સમગ્રતા માં સમજવા મનુષ્યશક્તિ અપર્યાપ્ત છે એમ કોઈ કહેશે તો તેને હું અનુમોદન આપીશ.

આખા હિંદુસ્તાનમાં દિગ્વિજય કરી વૈદિક ધર્મનું સ્થાપન કરવામાં શ્રીમચ્છંકરાચાર્યની અદ્વિતીયતા જોટલી છે તેટલી જ પોતે આરંભેલા કાર્યને સુરિચિત, ચિરસ્થાયી રાખવા કરેલી યોજના પણ અનુપમ-અપૂર્વ છે. હિંદુસ્તાનની ચારે દિશાઓમાં ધર્મસંજ્ઞાનીઓ સ્થાપી લાં ધર્મ અને તત્ત્વગાન ઉભયને એક અધિજ્ઞાનમાં રાખી વેદાન્ત-તત્ત્વમાન ઉપરથી ધર્મવિરોધનો અને નારિતકતાનો દોષ એ મહાત્માએ નિવારણ કયો એટલું જ નહિ, પણ ભવિષ્યમાં કોઈ પણ કાલે તે બે વચ્ચે વિરહ ન થાય એને માટે પૂર્ણ કાળજી બતાવી. અને હું એમ ધારું છું કે વેદાન્તગાનને આમ ભક્તિ સાથે સંયુક્ત રાખવારૂપ યોજના શ્રીમચ્છંકરાચાર્યની કીર્તિનો એક પ્રધાન ધ્વજ છે.

સ્માર્ત અને પુણિમાર્ગ વચ્ચેના ભેદને બહુ ગંભીરરૂપ આપનારાઓને આ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે પ્રત્યેક મઠમાં જે પ્રધાન દેવતા સ્થાપવામાં આવેલા છે તે જ પુણિમાર્ગ વાળાઓના પણ પ્રધાન દેવતા છે. તંત્રીજી, બાબ્યકાર શંકરાચાર્યે સ્વહસ્તે વિધિપૂર્વક સ્થાપન કરેલી યાદવેન્દ્રની મૂર્તિએ—મને મૂર્તિપૂજક કહી સુધારદો બલે મારી નિન્દા કરે—મારા મનમાં નિઃસીમ ભાવ ઉત્પન્ન કયો, અને તે ભાવની કેદમાં હજી હું આનંદ માનું છું.

શ્રીમચ્છંકરાચાર્યે આ પ્રમાણે ચાર ધર્મરાજધાનીઓ સ્થાપી અને તેને ચિરસ્થાયી રાખવાની યોજના કરી એ વિવચમાં કોઈ મોટા રાજ્યનું સ્થાપન કરવારૂપ પરાક્રમ કરનારા રાજા કરતાં એમને વધારે માન ઘટે છે. આ ધર્મરાજ્યમાં આખા હિંદુસ્તાનનો સમાવેશ થાય છે. અને એ ગાદીઓ અલાર સુધી આ ધર્મના આચાર વિભાગને જરાબર સમજનારાના હાથમાં હતા અને તે પ્રમાણે લોકો ઉપર અમલ એસાડવાના સામર્થ્યવાળા યતીન્દ્રોના હાથમાં હતા, તો અલારે આપણે જે અવદશા જોઈએ છીએ તે વખતે થવા પામી ન હોત.

આ પ્રસન્ન સહસાન મને સુધારના ત્રિપથમાં લઈ જાય છે પણ તે વિપથમાં આ સ્થળે ઉતરવા હું માંગતો નથી. પરંતુ આટલી વાત હું આપના વાંચનારાઓ સમક્ષ મૂકવાની રૂઝ લઉં છું કે સેકંડો-એક ગણતિ પ્રમાણે હબરો-વર્ષો ઉપર આપણા ધર્મની કમાન યોગ્ય રીતે સ્થિતિસ્થાપક રાખવા સારૂ આ સંસ્થાની યોજના કરનાર મહાત્માને આપણે યોગ્ય રીતે ઝોળખવાની, તે મહાત્માની ધારણા સમજવાની, અને તે પ્રમાણે અમલ કરવાની, આર્થ-ધર્મનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છનારા સર્વ કોઈની ફરજ છે. દિવસે દિવસે આપણે જમ જમ પરદેશોના મળ ધમાં આવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણી દૃષ્ટિમંદિર વિસ્તાર પામતી જાય છે અને એ વિસ્તૃત દૃષ્ટિમાં આપણી મૂળની સંસ્થાઓ ક્યું સ્થાન ભોગવે તે એ જાણવાની,—તે વિસ્તૃત પ્રદેશમાં પણ એ પ્રાચીન સંસ્થા પ્રથમના જેટલી જ મહત્વ ધરાવે એવી યોજના રાખવાની—ઉત્કર્ષ આપણને થયા કરવી જોઈએ, અને તે દિશામાં વિચાર કરી આ મહોનો કેવા પ્રકારનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ તે વિચારવું જોઈએ.

આ અલ્પ વિપયાન્તર માટે ક્ષમા ચાચુ છું. પટ્ટાભિષેકને દિવસે દ્વારકાનિવાસીઓના મનમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો હતો. સ્વામી મહારાજના નિમંત્રણથી દેશપરદેશના લોકોએ સ્વયં પ્રતિનિધિ દ્વારા વા પત્રદ્વાર પોતાનો ભાવ દર્શાવ્યો હતો. દ્વારકાનિવાસીઓ તો તે ક્ષણની અપૂર્વતામાં જ વિસ્મય પામ્યા હતા. સ્વામીશ્રીને મેકંડો રૂપીયાની ભેટ થઈ, પણ જોનામાં સ્વામી મહારાજને જે સહુથી વધારે સતોપકારક ભેટ હતી તે કેટલાક ગરીબ માણસોની પાવલાં બળ્લે આનાની ભેટો હતી. તેમણે ભેટ કરવી જ જોઈએ એમ કોઈ કહેવા ગયું ન હતું. નાતનું કે સરકારનું કોઈ દબાણ ન હતું. પણ પ્રસન્નની ભવ્યતાથી જ આકર્ષાઈ લગભગ વીસ વર્ષ સુધી શ્રીમદ્ગજરાજેશ્વર શંકરાશ્રમ મહારાજ પરદેશ રહ્યાથી-લોકોને આ ગાદી માટે ભક્તિભાવ બહુ જ વધ્યો હતો અને તે નાનામાં નાના લોકો સુધી પહોંચવા પામ્યો હતો. આપને વિદિત હશે કે દ્વારકામાં એક લશ્કરી ટુકડી રહે છે તેના પુરવીઆ બ્રાહ્મણો પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શિત કરવામાં અગ્રેસર હતા. સ્વામી મહારાજ પુરમાં પ્રવેશ કર્યો તે વખતે તેમનો સુખપાલ આ લોકોએ ઉપાડ્યો હતો ભેટ વખતે પણ તેઓ પોતાના ટુકડા પગારમાંથી ચુસ્તચાન સારું કંઈક નહીં તો કંઈક અર્પણ કરવા લાઈ આવ્યા હતા.

બીજા દિવસે અભિનંદન પત્ર વાંચવામાં આવ્યાં હતાં. આ પ્રસંગે મારે કહેવું જોઈએ કે ભેટમાં તેમ જ અભિનંદનપત્રોની બાબતમાં કેવલવનિષ્ઠ શ્રીમદ્ગજરાજેશ્વર શંકરાશ્રમ મહારાજની કીર્તિનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. શ્રીમન્ મહારાજ ગાયકવાડસરકારે નૈની-તાલથી તાર કરી શંકરાચાર્ય મહારાજને સર્વ ઉત્કર્ષ ઇચ્છ્યો હતો. શ્રીમાન્ હોલકર સરકારે પ્રૌઢ સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલા એક પત્રમાં પોતાનો ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો હતો. વડોદરાના સુખા દિ. બા. સમર્થ સાહેબે પોતાના પ્રણામની સાથે ધર્મપ્રચારનું કાર્ય ઉદાર અને વિચારશીલ વૃત્તિથી કરવાની પ્રાર્થના કરી હતી. સુબાઈના હિંદુ લોકો તરફથી સર બાલચંદ્રે પણ ભક્તિના ઉદ્ગારો લખ્યા હતા. દ્વારકાના જનમંડલ તરફથી અપાયેલા સંસ્કૃત પત્રમાં ધર્માચાર્યની આદરણ્યતા અને હાલની ધાર્મિક સ્થિતિ બ્રહ્મચર્યાદિક આશ્રમોની વિચ્છિન્નિ, વિદ્યાર્થોના વિનાશ વિગેરે ઉપર સ્વામીમહારાજનું ધ્યાન ખેંચી—તે બધા સારૂ આચાર્ય મહારાજને યોગ્ય શાસન કરવાની વિનંતિ કરી હતી વડોદરા જ્ઞાનમંડળ શાસ્ત્રી છોડુ મહારાજે એક અગ્નિ પ્રૌઢ અને પ્રશસ્ત પત્રમાં વિદ્વાન્ત રહસ્યનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું. અમદાવાદની

સનાતનધર્મરક્ષક સભા તરફથી શાસ્ત્રી રામકૃષ્ણ પૂર્વાચાર્યોની પ્રશસ્તિપૂર્વક શ્રીમદ્વાજગજેશ્વર શંકરાચાર્ય મહારાજની અપૂર્વતાનું ગાન કરી સાંપ્રત શંકરાચાર્ય મહારાજને એવો જ ઉત્કર્ષ સંપાદન કરવાનું સામર્થ્ય આપવા પ્રજુગાર્થના કરી હતી. વે. શા. સં. લેલે શાસ્ત્રી વાઘદેરે સાંપ્રત ધાર્મિક અવનતિ ઉપર મહારાજશ્રીનું ધ્યાન ખેંચી, 'સુધારા'ને નામે થતા કુધા-
 • રાની નિન્દા કરી પ્રાચીન ધર્મની વ્યવસ્થા અનાહત રાખવા યત્ન કરવા વિનંતિ કરી હતી. આ પ્રમાણે નાનાં મોટાં આશરે પચીસ અભિનેદન પત્રો વંચાઈ રહ્યા બાદ સ્વામીશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો હતો, જેમાં 'સ્માર્ત ધર્મ-જેનું એ સ્થાન મુરસ્થાન છે—તેમાં સર્વ સાંપ્રત સંપ્રદાયોને સમાવેશ થાય છે એ વાત ઉપર ભાર મૂકી, તથા વૈષ્ણવાદિ વિરુદ્ધ મનાતા સંપ્રદાયો ખરી રીતે વિરુદ્ધ નથી પણ અપાનતર ભેદરૂપે છે એમ બતાવી, આચાર્યસ્થાનમાં ભક્તિરૂપ એક ભાવનામાં સર્વ ધર્મસંપ્રદાયોનું ઐક્ય સાધવાનો આશય બતાવ્યો હતો. હાલની ધર્મની અવનતિનાં કારણ ઉપર આવતાં આચાર્યસંસ્થાનો અનાદર અને ગાંધિનું અનુદાર પરિગણ એ બે વાનાં બતાવ્યાં હતાં. અને છેવટે આચાર્યસ્થાન તરફ રાજ પ્રગ્ન સર્વની આ સંભાવના જેઈ આચાર્યની સંસ્થાનો અપેક્ષિત ઉત્કર્ષ સઘઃ પ્રાપ્ત થશે એમ આશા બતાવી સર્વને આશીર્વાદ આપ્યો હતો.

તંત્રીશ ! આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં સાંપ્રતમાં આપણા ધર્મ માટે લોકમાં ટ્રાઈ વિલક્ષણ જનગતિ ઉત્પન્ન થઈ છે એમ માનવા કારણ નથી શું ? અને એવે પ્રસંગે ધર્મનું—દેશનું—હિત હમ્જનારા સર્વે ટ્રાઈની ફરજ નથી શું કે જે ખામીઓ—અવનતિર રહિઓ—વિગેરેને માટે આપણે હમેશાં ઘરમાં બેસીને કે મિત્રમંડલમાં ફરીયાદ કરીએ છીએ તે યોગ્યરીતિએ ચર્ચવી ચર્ચાવવી, આચાર્ય મહારાજ સમક્ષ દેશના ધર્મચાત્રમ્ વિદ્વાનો તરફ મઠવી, અને જેમ બને તેમ પાછળના કાળમાં ચરેલા મંત્રોનો નિરાસ કરી પુનઃ આર્યધર્મને સંવાદન નિરપેક્ષ પૂર્ણ બનાવવા તરફ યત્ન કરવો ?

સ્વામી મહારાજના પટ્ટાભિષેક સમયે પૂર્વામ્નાય ગોવર્દનમઠના શંકરાચાર્ય તરફથી પ્રતિનિધિ આવ્યા હતા, એ વાત આપે વાંચી હશે. અને તે પણ પૂર્વની ચારે પીઠની એકતા અને આચાર્યોમાં જનગતિ, અને સાંપ્રતમાં ઐક્ય કરવાની આવશ્યકતાનું બાન, વિગેરે સૂચવે છે: એ પણ હું એક શુભ ચિહ્ન માનું છું. આ બધાં શુભ ચિહ્નો જેઈ આચાર્યસ્થાનની અને તેના પરિણામમાં આપણા જનસમાજની ધાર્મિક અભિવૃદ્ધિની આશા રખાય છે.

આપણા ધર્મની અભ્યારની અવનતિ સંબંધે પ્રાચીનો તેમ જ નવીનો ઉભય અનેક રીતે લખ્યાં કરે છે. અને કઈ દિશામાં સુધારો કરવો તે સંબંધમાં જે કે કંઈક મતભેદનો હજી મુદ્દો અવકાશ છે ખરો તો પણ, ઘણે અંશે પ્રાચીન ધર્મસંસ્થાઓ ઉપર આદરવૃત્તિ રાખવામાં ઐકમલ જોવામાં આવે છે.

તે શી રીતે સંપાદન કરવી તે સવાલમાં આપણા ધર્મના ઇતિહાસનો યોધ થવાની બહુ આવશ્યકતા જણાય છે. આપણા પેઢધર્મ ઉપર કેટકેટલા ચર ચરી ગયા છે તે બધાનું અગ્રાન-અવગ્રાન—એને હું કેટલેક અંશે આપણી ધાર્મિક અવનતિનું કારણ માનું છું. શ્રુતિને અપૌરુષેય માન્યા પછી સ્મૃતિસાહિત્યમાં કરેલ આચારાવબોધ-ધર્મનિરૂપણ વિગેરેમાં બુદ્ધિનો

ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ જણાય છે. સ્મૃતિઓમાં અનેક પ્રકારની ભિન્નતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ બધાનો સમન્વય કરવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરવા કરતાં તેનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અવલોકન થાય તો બહુ લાભ થવા સંભવ છે. આ ઐતિહાસિક અવલોકનથી આપણા ધર્મમાં રહસ્યભૂત શું માન્યું છે, દેશકાલપ્રસંગને અનુસાર શેની યોજના થયેલી છે એ સ્પષ્ટ સમજતાં આપણી ગ્રંથવણુ મટવા સંભવ છે.—એમ સહસ્રાબ્દ સમન્વયે. સાંપ્રત જગૃતિ આવા અભ્યાસ અને આવા વિવેચનમાં પરિણામ પામે તો જ સાર્થક કહેવાય. અભિનંદનપત્રના દિવસ પછી યાત્રાપ્રસંગ જલદીથી આટોપાયો, ખીન્ન દિવસે ચાલી બેટ થઈ ત્રણ દિવસની વિષમ મુસાફરી પછી અને ઘેર આવી પહોંચ્યા.

તત્તીજી ! જ્ઞાતિઓ દ્વારા સુધારા સિદ્ધ કરવાની આશા નિષ્ફળ છે એમ ક્રિયા વિચારકોનું માનવું છે. ઉપર કહ્યું તેવા ધર્મશાસ્ત્રના વિવેચનપૂર્વક અભ્યાસ પછી આચાર્યોની સંમતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય કે નહિ, અને તે પ્રાપ્ત થાય તો તેમની સહાયતાથી જ્ઞાતિની સંસ્થા ઉપયોગી થઈ શકે કે નહિ, તે વિચારવાનું છે.

લી૦
પ્રેક્ષક.

હિંદુધર્મનો બચાવ.

(મળેલું)*.

હિંદુધર્મમાં હાલના સમયમાં એક ધર્મનો સમાવેશ થતો નથી, તો પણ અત્ર 'હિંદુ' શબ્દથી આચાર્યોનો પ્રાચીન વેદધર્મ એમ અર્થ સમજવાનો છે. તેમાં મૂર્તિપૂજન વગેરે કેટલાક આચારો હાલના નવીન સુધારકોને ન પસંદ પડે તેવા આવે છે, તેને કંઈક સાધન-સં અને યુક્તિ (તર્ક)ની રીતિથી સાબીત કરવાની હાલમાં વિશેષ જરૂર છે. આ જરૂરિયાત હાલમાં બનારસની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા માસિકમાં પરમ વિદુષી આત્મી એસન્ટ તરફથી પૂરીપાડવામાં આવતી નજરે પડે છે, અને એ બ્નેઈ વિશેષ આનંદ તો એ થાય છે કે આ હિંદુધર્મનો બચાવ એક પશ્ચિમની પડિતા તરફથી થાય છે ! એ વિષય સુદર્શન માટે અત્ર સારરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવો વિશેષ યોગ્ય લાગતાં તેમ કરવા પ્રાર્થુ છે.

૧—મૂર્તિપૂજન

દુનિયામાં સઘળા જમાનાઓમાં અને સઘળા પ્રજાઓમાં—છેક જંગલીથી તે છેક સુધરેલી પ્રજા પર્યંતમાં—મૂર્તિપૂજન ચાલતી આવેલી છે. પછી તે સુધરેલા લોકોમાં ધ્યાનની એકાગ્રતાના સાધન તરીકે વપરાય છે એ વાત ખરી, તો પણ સર્વમાં તે વપરાય છે, આખી દુનિયામાં બહુ જ થોડા લોકો મૂર્તિપૂજનો નિષેધ ધમ્મજનારા છે, તો પણ તેમની એ ધમ્મજ પણ ખરેખરી કરતાં દેખાવની જ છે. આસરે સાગ્રત્રણુ સૈકાથી મૂર્તિપૂજનથી કેટલાક વહેમો

વધી ગયેલા હોવાને લીધે ખ્રિસ્તિ લોકોની એક અતિ હસ્ય શાખાએ-પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોએ-એનો નિષેધ કર્યો છે, પરંતુ એ નિષેધ કરવાનો ઉભરો માત્ર અસ્થાયિ નીવડ્યો છે. એ જ રીતે યાહુદી અને મુસલમાન લોકોએ પણ કરેલું છે, અને છેક હાલના સમયમાં હિંદુધર્મની પણ કેટલીક શાખાઓ-સીખ, આર્યસમાજ, બ્રહ્મસમાજ, વગેરે-એ પણ એ ઉભરાના વહનનું બળ અનુભવ્યું છે.

તો પણ આ સત્યને છુપાવવા જતાં એ લોકોમાં જ તે કંઈ વિચિત્ર રીતે ઉપર તરી આવ્યું છે, તે જોવા જેવું છે. યાહુદીઓમાં 'આકે' રૂપે, મુસલમાનોમાં 'કાયા' રૂપે, અને સીખ લોકોમાં 'ગ્રંથ' રૂપે, એ સત્ય ઉપર આવી રહેલું છે. અને જો કે પ્રલક્ષ જડપદ્યાર્થ રૂપ મૂર્તિપૂજા કેટલીક બાબતમાં સ્થાપિત નથી થઈ, તો પણ માનસિક ભાવના રૂપે તો પાછી સ્થાપિત થઈ છે.

હવે જે વસ્તુ આમ સાર્વત્રિક અને દાષી ન દખાય તેવી હોય, તે વસ્તુનું મૂળ કાઈ પણ સત્યરૂપ હોવું જોઈએ, અને તે જાણવું જોઈએ, પણ તેનો નાશ કરવો નહિ જોઈએ. જાણીને તેમાં કંઈ સુધારાની અગત્ય જણાય તો કરવો. અને ખરેખર તો તેનો નાશ થઈ શકે, તેમ નથી જ, પણ કદી તેના સ્વરૂપનો લોપ કરવામાં આવે, તો પણ તે વળી કાઈ નવું જ સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે.

બ્રહ્મ અર્થેત સત્ત્વર છે. તેથી અપરિમિત બ્રહ્મનું જ્ઞાન પરિમિત મનમાં બની શકે તેમ નથી જ. આ સત્યરૂપી મૂળમાંથી જ મૂર્તિપૂજાની ઉત્પત્તિ થઈ છે બ્રહ્મનું ખરૂં વર્ણન તો નકારથી જ થઈ શકે છે-“નેતિ નેતિ=એમ નહિ, એમ નહિ.” એ રીતે. આ પ્રમાણે નિર્દેશ્ય બ્રહ્મવિશે તર્ક પણ થઈ શકે તેમ નથી તો ભક્તિ કે પૂજા તો શી રીતે બની શકે ? માટે સગુણ બ્રહ્મ કે ઈશ્વર વિશે જ તર્ક પણ થઈ શકે છે, અને તેની ભક્તિ તથા પૂજા પણ થઈ શકે છે. તેના ગુણોદારા આપણે તેને ખોંચી શકીએ, તેના સ્પર્શ કરી શકીએ, તથા તેનું જ્ઞાન મેળવી શકીએ જિયે. એ ઈશ્વરના ગુણોના સમૂહના એક કલ્પિત રૂપની પ્રતિમા આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે રૂપની મૂર્તિ બનાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વિષ્ણુની મૂર્તિ કાળી અથવા આકાશના રંગની છે, તેને ચાર હાથ છે તે આકાશની ચાર દિશાઓ છે, અને તે ચારે દુશ્મનો-શૂન્દરી ઉત્પત્તિ બતાવવા માટે શંખ, સર્વેશ્વરિમતા બતાવવા માટે ગદા, કૌશલ્ય બતાવવા માટે ચક્ર, અને જડ-ચેતન બતાવવા માટે કમળ, -એ રીતે આપેલાં છે. આ પ્રમાણેનું રૂપ મહા ઋષિઓએ કલ્પેલું છે તે તેના ગુણોને જ બતાવે છે. એ જ રીતે રામ, કૃષ્ણ, ગણેશ, લક્ષ્મી, ઇલાદિની મૂર્તિ પણ હોઈ શકે છે. દરેક બાબતમાં અમુક વ્યક્તિત્વનું પૂજન થાય છે તે પરમેશ્વરની વ્યક્તિ તરીકે જ થાય છે, અને તેનું રૂપ મનુષ્યનું હૃદય કલ્પી લે છે.

મૂર્તિની ભાવનાનું બીજું મૂળ એ પણ છે કે પરમેશ્વર એકજીવન રૂપ છે અને તે સર્વમાં અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં વ્યાપ્ત છે, તેથી જો તે વસ્તુ પૂજવી તે તેની જ પૂજા છે. વૃક્ષ, પથ્થર, કે સર્વ કંઈ ઈશ્વરનાં જ સ્ફુલ્લરૂપો છે. જો આણસ તે વસ્તુને વૃક્ષ કે પથ્થર તરીકે પૂજે તો તે અચાની જણાય છે, પણ વૃક્ષ કે પથ્થરમાં ઈશ્વરને પૂજે તો તે ચાની છે. સ્વરૂપનું પૂજન નથી પણ અદેશના જીવનતત્ત્વનું પૂજન છે. દરેક વસ્તુમાં ઈશ્વરનું જ પૂજન

કરવું એ ભૂતિપૂર્વકની સદ્ભાવના છે. વળી ઈશ્વરને પૂજતી વેળા આપણા મનમાં તેને વિશે કંઈ ભાવનાઓ થાય છે. તે કર્તા, શાસ્ત્ર, પિતા, રક્ષક, આથી, શક્તિમાન, દયાળુ, ઇલાહિ ભાવ થાય છે; અને ભાવનાઓ ઉપરથી તેનું કંઈક સ્વરૂપ મનમાં બંધાય છે. આવી કંઈ પણ ભાવના વગર આપણે પૂજ કે વિચારી શકીએ નહિ જ. આ ઉપર એક સારો દાખલો બનેલો છે કે-એક યોગી દેવળમાં બેસીને પૂજા કરતો હતો તેને કોઈ પાદરીએ બોલ્યો પૂજ્યું કે “એ શું કરો છો?” તેણે નમ્રતાથી કહ્યું કે “હું ઈશ્વરને પૂજું છું.” તે પાદરી-એ કહ્યું “તમે શુદ્ધારા ઈશ્વરને પૂજો.” તે યોગી બોલ્યો કે “શું ત્યારે ઈશ્વર બે છે?” આ સાંભળી શરમાઈને પાદરી જતો રહ્યો.

ધ્યાન વખતે પણ મનને એકાગ્ર રાખવામાં ભૂતિ એક મિંદુરૂપ બને છે. યોગી મિનીટ સૂધી તેના તરફ નેત્રો દૃઢ તાકી રાખીને પછી તે બંધ કરવાં અને એ રૂપ મનમાં રાખી મુકવું. આ પ્રમાણે મન દૃઢ થઈ જાય ત્યારે તેની રૂપભાવના જતી રહે છે. વળી ભૂતિ એ યુગ્મકનું મધ્યમિંદુ બને છે. વધારે શક્તિમાન માણુસ ભૂતિની અંદર તે તે દેવનો આવિર્ભાવ આકર્ષી શકે છે, અને આવી પ્રતિભાનુ પૂજન અને ધ્યાન વધારે અરસ થઈ શકે છે. તે ભૂતિની આસ્થાસ એ આકર્ષણ પ્રસરીને વાતાવરણને સહાયકારક કરે છે તેથી મૂન થોડે યત્ને એકાગ્રતા પામી શકે છે. યુરોપીઅન પદ્ધતિથી આ યુગ્મક વિદ્યાનો અભ્યાસ કયાં હશે તે આ વાત સારી રીતે સમજી શકશે, અને તે ભૂતિપૂજનની આ ભાવના કપૂર કરી શકશે. આ પ્રમાણે બક્ષિતો સ્હેલામાં સ્હેલો અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચો માર્ગ અભ્યાસવનો છે, તે સમજૂ માણુસ છોડી દે તેમ નથી જ.

૨-દેવતાઓની પૂજા.

“હિંદુધર્મ બહુદેવવાદી છે અને બહુદેવવાદ એ ધર્મનું નીચ રૂપ છે.” આમ કેટલાક વિચાર વગરના લોકોનું કહેવું છે, પરંતુ તેઓ સમજતા નથી કે જડવાદથી વિશેષ ક્ષિપ્ર ધર્મો સિવાયના મુશ્કેલી ધર્મો, જે હેતુથી હિંદુધર્મ બહુદેવવાદી છે તે જ હેતુથી, બહુદેવવાદી છે. ખરેખર તો એક જ સત્, એક જ જીવન છે, અને તેમાં જ બીજાં સતો અને જીવનો રહે છે. એ એક સિવાય સર્વે પરતંત્ર છે, એ એક તે સ્વયંબૂ નિલ અવિકૃત બ્રહ્મ છે. એટલા માટે જ બાઈબલમાં “દેવતાની સૃષ્ટિ (Creation of Gods)” તથા “માનવસૃષ્ટિ (Creation of Men)” એમ બે કહેલ છે. દેવતાઓ બ્રહ્મામાંથી જન્મ પામે છે, પરંતુ બ્રહ્મા પોતે એ એકના માત્ર અંશની જ વ્યક્તિ છે, માટે જેમ આપણે માણુસો હિંમે તેમાં જેટલું સત્ત છે તેટલું જ દેવતાઓની હયાતીમાં પણ સત્ત છે જ.

વિશ્વમાં દિવ્યજીવન(બ્રહ્મ)માંથી પ્રથમ આવિર્ભાવ સગુણબ્રહ્મ. કે ઈશ્વરનો થાય છે, તે જ પરમેશ્વર છે, અને એ સૃષ્ટિને અર્થે તેને ત્રણ સ્વરૂપ ધારણ કરવાં પડે છે-એક ઉત્પત્તિકાર્ય કરનાર, બીજું પાલન કરનાર, અને ત્રીજું તેનો વિનાશ કરનાર. આ પ્રમાણે એક ઈશ્વરનાં ત્રણ સ્વરૂપ કલ્યાણ છે, એટલે કે એકમાંથી ત્રણ રૂપ આવિર્ભાવ પામે છે. હવે તેના ઉત્પાદક રૂપમાંથી બીજા દેવો આવિર્ભાવ પામે છે તે તેના સહાયકો બને છે, એટલે કે તેના પ્રધાનો છે, અને તેમાંથી પાછા અગણિત આવિર્ભાવો થાય છે. બ્રહ્માંડમાં

આ દેવોના મુખ સાત વિભાગો પડે છે, અને તે તેના ઉપરિનીચે રહે છે. આમાં પશુ પાંચ મુખ્ય છે, તેઓ ઇંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, વરુણ, અને ક્ષિતિ છે. આ નામો મધ્ય વિશેષે કરીને વ્યક્તિમયક કરતાં કર્મમયક વધારે છે. ઇંદ્રનું કામ કરનાર વ્યક્તિ ઇંદ્ર કહેવાય છે, એટલે કે આકાશના પતિઓ જે એક પછી એક થતા આવે તે બધા ઇંદ્ર કહેવાય છે. મહા-ભારતમાં એકી વખતે મહાદેવ સમક્ષ પાંચ ઇંદ્રો આવ્યાની વાત છે, તેમાં એક રાજ્ય-કર્તા હતો અને બીજા રાજ્ય કરી રહેલા હતા. આ પ્રમાણે તેમની નીચે પુષ્કળ બીજા દેવો એકેક સૃષ્ટિના રાજ્યકર્તા હોય છે અને તેમની નીચે ન્દાના દેવો ખંડપતિ, દેશપતિ, અને પ્રાંતપતિ પણ હોય છે, સૃષ્ટિમાં ખનિજપદાર્થો, વનસ્પતિ, અને પ્રાણી, તથા મનુષ્ય, એમ ચઢતી ચઢતી વસ્તુઓ છે, અને તે પછી છેક ઈશ્વર સુધીમાં વચમાં ક્રાઈ દરબજે નથી એમ નથી, પણ ઘણા દરબજાઓ વચમાં છે, અને સાંકળની પેઠે ઠેક ઈશ્વર સુધી જાય છે. આ પ્રમાણે સઘળા ધર્મોમાં માનેલું છે અને જુદાં જુદાં નામો આપેલાં હોય છે. હિંદુઓની પેઠે જ બોદ લોકો પણ તેમને દેવ કહે છે. જરથોસ્તીઓ તેમને ફિરસ્તા કહે છે. ખ્રિસ્તીઓ આર્કેન્જલ્સ અને મુસલમાનો એન્જલ્સ કહે છે નામ જુદાં હોય તેની હરકત નથી. અર્થાત્ છે કે પ્રમિદ એટરટ' લેખક જૉન બન્યન એન્જલ્સ વિશે લખે છે, અને તેમને હિંદુ નામ દેવ આપે છે !

દેવ માત્ર આમ એકબાંધી જ છે તો તે મર્વે પૂજ્ય હોઈ શકે છે. વધીક તથા તાપ નિયમિતરીતે આપનાર દેવને ખેડતો પૂજે છે. આમ આપણી નીચેની જમ અગ-લ્લિત સૃષ્ટિઓ છે તેમ ઉપર પણ છે અને તેની સહાયતા લેવામાં માણસની મલાહની શી જરૂર છે ? તેમાં પાપ શું થાય છે ? ગણેશ, સરસ્વતી, ઇલાદિ પુષ્કળ દેવો મદદ માગનારને મદદ આપે છે. માણસ માણસની મદદ તથા રૂપા ભાગે છે તો માણસથી ઉપરી સત્તાનાં જીવનો-દેવો-પામે ભાગે તેમાં શું ખોટું થાય છે ? માણસો દરેક પ્રસંગની અર-જીઓ સીધી પાદશાહને જ કરતાં નથી, તે પોતાના પ્રાંતિક અમલદારને અરજી કરે છે, અને તે પોતાને મળેલી સત્તા પ્રમાણે તેનો અમલ કરે છે. પાદશાહના આવા નીચેના અ-મલદારોને માન આપવામાં કાયદાનો ભંગ થતો નથી ! આવી જ રીતે ઈશ્વરના સહાયકો દેવતાઓને પૂજવામાં શરમાવાનું શું છે ? !

માણસ પોતે જેમ જેમ ઉચ્ચ ગતિને મેળવે છે તેમ તેમ તે મ્હોટા મ્હોટા દેવને પૂજે છે, તો પણ તે કઈ ન્દાના દેવોને તુચ્છ ગણતો નથી, તેને પણ માન તો આપે જ છે. [કરોડપતિ વ્યાપારી પણ સરકારી ન્દાના અમલદારને માન આપે જ છે ।] આ પ્રમાણે હિંદુઓની બહુદેવપૂજા નિરર્થક નથી જ, પણ બહુ અગત્યની છે.

૩ ત્રિમૂર્તિ.

માત્ર ઈસ્લામ ધર્મ સિવાયના દુનિયાના સઘળા મ્હોટા ધર્મોમાં પરમેશ્વરને ત્રિમૂર્તિરૂપે અવિર્ભાવ પામતા માનેલ છે, એટલે કે તેમાં ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવ રહેલ છે, અને તેથી એ ત્રણેને જુદાં રૂપો માનવામાં આવે છે. આ મત અત્યંત પ્રાચીન હોવાથી તથા લગભગ

આખા જગતમાં માન્ય હોવાથી તેમાં સત્ય રહેલું છે. ઇસ્લામ ધર્મને અત્યંત મલતા આવતા ચાહુદી ધર્મમાં પણ આ ઉપર કંઈક ભાર અપાયેલો છે, પરંતુ વિદ્વતા અને તત્ત્વ જ્ઞાનમય હીજી લોકોના રેબિનિકલ (Rabbinical) મતમાં તો આ ત્રિધા પ્રકૃતિને સ્પષ્ટ સમજાવેલી છે.

ધર્મરતો તેની સૃષ્ટિ સાથેનો સંબંધ વિચારતાં આ ત્રિત્વ-ત્રણપાણું-જરૂરનું જણાય છે. એ સંબંધ એ જ છે કે સૃષ્ટિને આરંભ, વચમાંની સ્થિતિ, અને અંત, એમ ત્રણ હોય છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિને રચવાની ક્રિયા કરવામાં ધર્મરતે કર્તા બનવું પડે છે, સૃષ્ટિને રચ્યા પછી તેને સંભાળી રાખવાની જરૂર થાય છે તેથી તેને પાલક બનવું પડે છે, પછી એ સૃષ્ટિ કાલાનુસાર જીર્ણ થાય ત્યારે નાશને યોગ્ય થાય છે ત્યારે તેને સંહારક થવું પડે છે. ત્યારે ત્રણે એકમાં લીન થઈ જાય છે અને તેને નિદ્રા કહે છે. આ પ્રમાણે ધર્મરતનાં દિવસ અને રાત્રિ પ્રવર્તે જાય છે.

આ પ્રમાણે ત્રણે મૂળમાં એક જ છે, તો પણ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય એ ત્રણેનો મૂળ સ્વભાવ રૂપ (form), વ્યક્તિ (person), અને અસ્તિત્વ (being) માં રહેલો છે, અને આ ત્રણ તે ત્રિમૂર્તિ છે.

ઉત્પત્તિના કર્તા બ્રહ્મા છે, તેને ચાર મુખ કહેલાં છે તે ચાર દિશાઓને સૂચવે છે, એટલે કે તેનું ધ્યાન ચારે મેર રહે છે. વળી તે કમળ ઉપર બેસે છે. 'બ્રહ્માણમીશંકમ-લાસનમ્' આ વાક્ય પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણે પોતાનું દિવ્યરૂપ અર્જુનને બતાવ્યું ત્યારે તે દેખાયું હતું. જડ અને ચેતન અથવા અગ્નિ અને જળનું ચિહ્ન કમળ છે, માટે જડ ચેતન મય સૃષ્ટિ રચનારને કમળ ઉપર બેસાડવા જોઈએ.

પાળનાર વિષ્ણુ છે, એ નામનો અર્થ વ્યાપક થાય છે, એટલે કે સર્વની અંદર વ્યાપી રહી તે પાળે છે. તેને ચાર હાથ કહેલા છે તે ચારે દિશામાં ફેલાયલા રહી સર્વનું રક્ષણ સૂચવે છે. પાલકની કામગીરી એકથી ન બને માટે તેના જ અનેક અવતારો થાય છે, અને સૃષ્ટિનું લય ટાળે છે.

સંહાર કરનાર શિવ છે. એ નામ આનન્દ કે સુખનું વાચક છે, કેમકે તે સર્વને પોતામાં વિલીન કરીને શાંતિ આપે છે. જીવને મુક્ત કરીને શાંતિ તે આપે છે. તે યતિના રૂપમાં છે અને વાધનું ચામડું તથા સર્પો રાખે છે, વાધનું ચામડું નીચ ચોનિનું મૃત્યુ સૂચવે છે, કેમકે વાધ હિંસક છે. સર્પો બુદ્ધિને સૂચવે છે, એટલે કે જ્ઞાનથી મોક્ષને સૂચવે છે. આ બધા પરોપકાર હોવાથી યતિનો વેપ આપેલો છે.

બધા કરતાં વિષ્ણુ અને તેના અવતારોની ભક્તિ વિશેષ થાય છે, કેમકે તેનું કામ પાલન તથા પોષણનું છે. પણ જ્યારે માણસ દુનિયાનાં સુખોથી તૃપ્ત થાય અગર કંઈક જીવે ત્યારે તે શિવને શાંતિ માટે બજે છે. તેની ભક્તિ શાંતિ માટે જ છે. આ પ્રમાણે ત્રિમૂર્તિ વિશે છે.

આરોગ્યવિદ્યા.

(મનેહું.)-

૨—ખાસ પ્રસંગો માટેનાં તનદુરસ્તીના નિયમો.

(ક. શાળાઓ—કેળવણી ફરજિયાત હોવાને લીધે શાળાઓનાં મકાનોની અંદર સિફ્ટો અને અખાસીઓ નેટલો વખત રહે તેટલા વખતમાં તેમની તનદુરસ્તીને કંઈ પણ દુઃખ મેળવવાં ન પડે તેને માટે જેતાં રહેવાની રાખ્ય કે મંડળીની ફરજ છે, એ વાત સિદ્ધ છે અને માટે શાળાના ઓરડાઓ પૂરતા વિસ્તારવાળા, પૂરતા અજવાળા વાળા, ગરમીવાળા, અને હવાવાળા હોવા જોઈએ. શરીરને હરકત કરે તેવી જાતની રચનાવાળી બેન્કો ગોઠવવી નહિ જોઈએ. થાક નહિ લાગે તેટલા માટે કામના ફરજારો, તથા વચ્ચે અંતરો નાખવાં જોઈએ, અને સઘળી જાતની શારીરિક કસરતોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. પરંતુ વળી આટલા નિયમો કદી પણવામાં આવે, તો પણ જ્યાં સુધી ધરતી કેળવણીના અંગમાં તનદુરસ્તીના સામાન્ય નિયમો ગણાય નહિ ત્યાં સુધી શાળાના આ ઉપાયો વ્યર્થ નૈવડે.

* શાળાઓની અંદર એક મહોટામાં મહોટું બધ જડતા રોગો છે: (જેમકે, ઝોરી, લાલ તાવ, કંઠનો વરમ). આમાંના કોઈથી કોઈ બાળક પકડાય તો તે બાળકને રોગ ઊડવાનો બધ મરી નવ્ય ત્યાં સુધી શાળાથી દૂર રાખવું જોઈએ. ઝોરી નીકળી હોય તો ચાર અઠવાડિયાં સુધી દૂર રાખવું. કંઠનો વરમ-થયો હોય તો બે અઠવાડિયાં સુધી દૂર રાખવું, અને લાલ-તાવ માટે છ અઠવાડિયાં સુધી દૂર રાખવું. એ જ રીતે દરદી બાળકને દરદ મટે ત્યાં સુધી તેનાં લાઇઓ અને બેહેનેને પણ શાળામાંથી દૂર કરવાં જોઈએ. જે આવાં દરદો ગામમાં જ ફાટી નીકળ્યાં હોય, તો શાળાને એકદમ બંધ કરી દેવી જોઈએ, અને તેના મકાનને ધોળાવી નાંખી તેમાંની હવા સાફ કરાવી નાંખવી જોઈએ. પ્લેગ અને કોલેરાને વખતે આ વાત બહુ ધ્યાનમાં રાખવા જોવી છે.

નબળાં બાળકોના પ્રસંગમાં સઘળાં “શાળાનાં દરદો” ખરાબ હવામાં લાંબાં સમય સુધી ખેસી રહેવાથી તથા ભજુવાના શ્રેમને લીધે થાય છે. આવી જાતનાં દરદોમાં પાચન-શક્તિની અવ્યવસ્થા, માથું દુઃખવું, નાકસોરી ફૂટવી, ફુંકી નગર, અને ખરડવું વગી જવું, એ મુખ્ય છે. આવી નબળાઇઓનું કારણ શાળાની ખાસ વ્યવસ્થા (discipline) નું છે પણ બીજું કોઈ કારણ નથી, એમ સામાન્ય રીતે મોનવામાં આવેલું છે.

(સ્વ). ધંધા—માણસ પોતાના ધંધા રોજગારમાંથી-પણ કેટલીક અધઠિત દુર્વ્યવસ્થાને લીધે તનદુરસ્તીની ખામીઓ મેળવે છે. મહોટાં કારખાનાંઓ અને ધંધાગૃહોમાં કામ કરવાના ઓરડાઓની મહોટાઇ સંબંધી તથા તેમાં કામ કરનારાંઓને ‘એ કામોમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ભયોથી બચાવવાના ઉપાયો સંબંધી કમલો દરાવવાનું સરકારે તરફથી ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. ખરાબ વર્તણૂક ઉપર ચઢવામાં સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને અટકાવવાના પ્રયત્નો પણ

કરવામાં આવે છે. લાંબા વખત સુધીનો ચાલુ ખેડદા શ્રમ અટકાવવામાં આવે છે, અને રવિવારને દિવસે રજા પણ આપવામાં આવે છે.^૧

ધણા ન્હાના ધંધાઓ અને ખાનગી ધંધાઓમાં લાંબા વખત સુધી સખત કામગીરી લેવાની કેટલાંક જરૂરી કારણોને લીધે ફરજ પડે છે અને તેમાં સરકારથી કંઈ પણ બદોબસ્ત થઈ શકે તેવું હોતું નથી.

સરકાર સિવાય લોકો પણ ધંધાદારીઓની તનહુરસ્તી માટે ઉપાયો યોજી શકે તેમ હોય છે. રસોયાઓને રાંધવાના ઓરડાઓની રચના ધૂમાડો બરાઈન રૂહે તેવી કરવી. ન્હાવાના ઓરડા, સૂવાના ઓરડા, વગેરે ધણી બાબતોની સગવડ ધરધણી કરી શકે તેમ હોય છે; પરંતુ આવી દેખાતી ઝીણી પણ વસ્તુતઃ બહુ મહત્વની બાબતોમાં ઘણું ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી.

માંદાની માવજત વગેરે બાબત અર્થવાનુ અમ્મ રચના નથી. એ કામ ધાર્મિક લોકો અને પરીપકારી શેડિયાઓનું કે સરકારનું છે.

(૧). ધંધામાંનાં ભયંકર એરે—સીસું, રૂપું, અને જસતની ખાણોમાં કામ કરનારાઓને,—તેમ જ રંગનારા, કાચનું કામ કરનારા, છાપખાનાંમાં બીજાં ગોઠવનારાઓ, અને ગ્લાસનું કામ કરનારાઓને,—પણ સીસાંનું એર લાગે છે. પુષ્કળ સ્વચ્છતા અને હાથો ધોયા વગર કારખાનાંમાં ખાતું નહિ, તેથી કેટલોક બચાવ થાય છે.

પાસની ખાણોમાં કામ કરનારાઓને તેમ જ પારાનો ધંધો કરનારાઓને પારાનું એર લાગે છે. આ એર પારાની વરાળ શ્વાસમાં જવાથી અટકે છે, માટે એ કામ કરવાના ઓરડા મોટા અને પુષ્કળ ખુલ્લી હવાવાળા હોવા જોઈએ, તથા કામના કલાકો બહુ યોગ્ય યોગ્ય રાખવા

૧. આ પ્રમાણે પુષ્કળ કામ લેવાની રીતિ આપણા દેશમાં છેક જા'ધ પડી જણાતી નથી. કારખાનાંના માલેકો કેવળ ધનના લોભમાં તણાઈ જઈને પોતાના સ્વાર્થ આગળ પરમાર્થને જોતા જ નથી. યોગ્ય વખતમાં ઘણું કામ થાય અને' ઓછે ખર્ચે ઘણું કામ થાય એ અર્થશાસ્ત્રના નિયમને તેઓ વળગવા જાય છે, પરંતુ તેમાં તેઓ મોટાટી ભૂલ એ કરી નાંખે છે કે એક માણસ અમુક વખત સુધી કામ કરવાને યોગ્ય હોય છે તે વાત જોતા નથી. માણસને અમુક કલાક કામ કર્યા પછી સહજ આરામની જરૂર હોય છે. એ આરામ આપવાથી તેઓ પાછા તાગ્ન જની જવાથી બીજાં ઘણું કામ કરવાને શક્તિમાન થઈ શકે છે, પરંતુ કામના લેનારા, તો માત્ર એટલો જ વિચાર રાખે છે કે આરામનો વખત આપવાથી એટલું કામ ઓછું ચવાનું. આપણા દેશના આવા કામ લેનારા કારખાનાંવાળાઓ તથા ધંધાદારીઓ આ ભૂલવાળા વિચારને લીધે યોગી કમાઈ કરી શકે છે. આવી રીતે ખાનગી હુકમોના વ્યાપારીઓના વાણેતરોને ધણા યોગ્ય પગારમાં દસ બાર કલાકની નોકરીઓ આપવી પડે છે, તેથી કામ તો ઓછું અને પણ ધણીની નજર હમેશાં કામનો જથ્થો જોવા કરતાં હાજરીના વખત ઉપર વધારે રૂહે છે એ અનિષ્ટ છે.

જોધ્યે, તથા પૂરતી વૈલકી તપાસ રાખવી જોઈએ. આથી કરીને તનદુરસ્તીનો ભારી નુક-
શાનથી કંઈક અંશે બચાવ થાય છે.

ફૅસફોરસની દીવારાળીઓનાં કારખાનાંઓમાં ફૅસફોરસનું જીર્ણ ઝેરલાગૂ થાય છે, તેથી
જડખાનું કાડકું કાષ પામતું બને છે. આનો છેક જ અટકાવ કરવો જોઈએ. ખામીવાળા
અને નબળા દાંતિ વાળાઓએ આ ધંધામાં પડવું નહિ જોઈએ.

સોમલની ખાણોમાં કામ કરનારાઓને તથા સોમલના રંગ અને રંગિત કાગળોનાં કાર-
ખાનાંઓમાં કામ કરનારાઓને સોમલનું ઝેર લાગે છે.

ગ્રેડનાં કારખાનાંઓમાં દાહક અને ઝેરી ગ્લામોથી નુકશાન થાય છે, ગ્લાસનાં કારખાનાં-
ઓમાં સલ્ફ્યુરિક આસિડ ગ્લામથી નુકશાન થાય છે, એમોનિયામાંથી પણ નુકશાન થાય
છે. કોરાં કપડાં ધોવાના કારખાનાં (bleaching works)માં ક્લોરાઈન (chlorine)
અને સલ્ફ્યુરસ આસિડ ગ્લાસથી નુકશાન થાય છે. આવી ગ્લામોને તેવાં કારખાનાંઓમાંથી
જમ અને તેમ કાઢી નાખવાનો ચત્ત કરવો જોઈએ.

કુંભારનાં કારખાનાં દેશમાં ઘણા જૂના કાળથી હોય છે તે પણ તેમાંના કામકરનાગ્લામોને
સ્વ ઉત્પન્ન કરવાનાં ભયકર કારણો છે. એ કામ કરનારાઓ હકીકતથી દૃઢલીક બગડેલી
વસ્તુઓ વાપરે છે તેને જલ્દી કેવળ નિરૂપણથી વસ્તુઓ વાપરવાને સરકારે તેમને વચ્ચે
પડીને સમજાવવા જોઈએ છે.

સઘળા ભયંકર ધંધાઓમાં કામ કરનારાઓની તનદુરસ્તીનું બીજી શક્યા પ્રમાણે રક્ષણ
કરવામાં આવવું જોઈએ અને તેને માટે ટુંકા કાપડા પસાર કરવાની જરૂર છે, અને એ
કાપડાઓનો અમલ જરૂર જતો રહેવા માટે ખાસ દેખરેખ રાખનારા અમલદારો નીમાયા જોઈએ.

(૨). રજની થતાં નુકશાનો—સઘળાં નુકશાનોમાં અત્યંત રહેલાઈથી થતું નુકશાન
શ્વાસમાં રજ જવાનું છે ઘણા ધંધાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતી રજ દૂર કરી શકાય તેમ હોતી
નથી. હૃદયમાં શ્વાસમાં રજ જતી રહે તો શ્વાસનળી (bronchial tubes) નો સ્લેપ્મ
અને ફેફસાંનો જીર્ણ વરમ થાય છે, અને તેમાંથી ચંડમાળ (tuberculosis) નાં બેસિ-
લ્લો (bacilli) ઉત્પન્ન થાય છે. કડિયા, ખાણુ ખોદનારા, ચીનાઈ માટીનું કામ કરનારા,
જુહાર, ઝવેરીઓ, કાચનું કામ કરનારાઓ, અને કોયલાનો ધંધો કરનારાઓ, વગેરે પથ્થરની
રજ શ્વાસમાં લેનારા સઘળા કામ કરનારાઓ ખાસ કરીને ભયમાં રહે છે. આ સઘળાઓનાં
ફેફસાંઓમાં પથ્થર, કાચ, લોઢું, અથવા કોયલાના રજકણો પુષ્કળ જથ્થાબંધ માલમ પડે છે.

આ બોલેલી સામે કાચાએ હજી કશું જોઈએ નેહું કામ કરેલું નથી. જુહારનું તથા
ફેફસાંનું કામ કરનારાઓ ભાગ્યે જ આખીસ વર્ષથી વધારે જીવે છે, તેમનું રક્ષણ તો બીજી
શક્ટે તેમ નથી, પરંતુ બીજા ધંધાવાળાઓનાં બોલો તો કેટલેક અંશે મટાડવાના ઘણા રસ્તાઓ છે.

કામનાં ઓળચોને બીજીવીને વાપરવાથી રજની ઉત્પત્તિ કેટલાક પ્રસંગોમાં અટ-
કાવી શકાય છે.

વારંવાર ધોઈ નાંખવાથી ભરાઈ રહેલી રજને દૂર કરી શકાય છે.

ખુદી હવાની સારી આવગવર્ધી, જે બહાર બહુણ થો મજબૂત કચરો કાઢનાર યંત્રો (exhausters) ની મદદથી, કારખાનાંમાંથી રજને દૂર કરી શકાય છે.

જો રજ દૂર પાણુ કરી શકાય તેમ ન હોય તથા શ્વાસમાં ગયા વગર પાણુ રહે તેમ ન હોય, તો તેવાં કામ કરનારાઓએ તે કામ કરતી વખતે શ્વાસયંત્ર (respirators) નો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

જો કામોમાંથી રજ ઉત્પન્ન થતી હોય તે કામો હંમેશાં એક માણસથી લેવાવાં, નહિ જોઈએ, પણ ફરતાં ફરતાં માણસો પાસેથી તે કામ લેવાં જોઈએ.

જો કામ કરનારને ક્ષત થયેલ હોય તેનો ચેપ ખીજને લાગે તેટલા માટે તે માણસને કારખાનામાંથી દૂર કરવો જોઈએ.

(ગ). કારખાનાંઓનાં પાડોસો—ધણા ધંધાઓ એવા હોય છે કે તેઓ માત્ર તેના કામ કરનારાઓને જ નુકશાન કરતા નથી પણ તેના પાડોસમાં પણ બગાડ કરે છે. આમજાં રંગવાનાં કારખાનાં, સાબુનાં કારખાનાં, અને સરસનાં કારખાનાંઓ (glue works) માંથી બહારો ફેલાય છે; માદર બતાવવાનાં કારખાનાંઓ અને જવનો દારુ બનાવવાનાં કારખાનાંઓ પણ ખરાબ પરિણામો લાવે છે, અને તેમાંથી પુષ્કળ ગાકડીરિયાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્ત્રીયો અને આમગ્રનાં કામોમાંથી પણ કેટલીક વાર પાડોસની વસ્તીમાં હડતા રોગો ફેલાયેલા છે. ખીજ પણ ધણા ધંધાઓ થોંધાટ અને ધૂમાડને લીધે હરકત કરનારા હોય છે. કેવળ મરસ વાત તો એ જ છે કે આવાં કારખાનાંઓ પહેલાં ઊધાડવામાં આવે સારે તે જોમ અને તેમ વસ્તીવાળા ભાગથી દૂર ઊધાડવાં જોઈએ, અને જો કારખાનાંઓ પહેલેથી જ વસ્તીની નજીકમાં ચર્ધ ગયાં હોય તેને માટે તો એ જ કીક છે કે પાડોસની વસ્તીને નુકશાન ન થાય તે માટે તેમના ઉપર અમુક પ્રતિબંધક મર્યાદાઓ નાંખવી જોઈએ; જેમકે આવાં કારખાનાંઓમાંના મંદા પાણીને જાહેર મટરમાં જતાં પહેલાં એ કારખાનાંવાળાઓએ એ પાણીને શુદ્ધ કરી આપવું જોઈએ, વગેરે.

(ઘ). ચેપી રોગ—રોગોને અટકાવવા માટે સત્ય તરફથી ધણા ઉપાયો લેવામાં આવે છે. રોગ ફાટી નીકળે છે સારે શાળાઓ બંધ કરવામાં આવે છે, અને મેળાઓ, ઉત્સવો, અને ખીજ પુષ્કળ માણસો એકઠાં થવાના અસગી અટકાવવામાં આવે છે. રોગવાળા ભાગમાંથી આવતા મુસાફરોને માટે સંસર્ગનિયંત્ર (quarantine) ના નિયમો સ્થાપવામાં આવે છે, તો પણ હાલના સમયમાં એ રિવાજ વ્યાપારને હરકત કરનારો માલમ પડ્યો કે તેથી તેની અવજમાં સખત વેલખી તપાસતું ધોરણ દાખલ થયું છે, અને તેમાં જ એક નવ રોગી હોય છે તેમને જ અમુક સમય સંધી દૂર રોકવામાં આવે છે.^૧

૧. સને ૧૮૯૧ થી મુંબઈમાં મસ્જી ફારી નીકળી ત્યારે સંસર્ગનિયંત્રનો સખત કાયદો અમલમાં મૂકવામાં આવેલો, પરંતુ એથી આખા હિંદુસ્તાનના જ નહિ, પણ દુનિયાના વ્યાપારને ભારે નુકશાન પહોંચ્યું હતું, એટલું જ નહિ પણ તેમાં તનુદસ્ત લોકોને પણ ધણાં સખત દુઃખો વેઠવાં પડ્યા ઉપરાંત તેવા સાગ લોકો આ દુઃખોને લીધે માંસ

શીતળાના રોગનો દેલાવો શીળી કઢાવવા (vaccination) થી અટકાવવામાં આવે છે. પહેલાંના વખતમાં થયા કરતી હંમેશની ચાલુ લગાઇઓ બંધ થયાથી, તથા સ્વચ્છતાના સુધારાઓ દાખલ થયાથી શીતળાનો રોગ દેલાવો અટક્યો છે, એ વાત ખરી છે તો પણ એંગલીસિમા સૈકાના આરંભમાં ડૉ. જેનરે શીળી કાઢવાનો ઉપાય શોધ્યો તેથી ઘણો લાભ થયો છે, અને છેલ્લા સૈકામાં શીતળાથી મગમરી દસ ટકા પાળકોનાં મરણ નીપજ્યાં છે.

ફ્રાન્સ અને જર્મનીમાં શીળી એ વાર ફરજિયાત રીતે કાઢવાનો રિવાજ છે ત્યાં શીતળાનો રોગ કુવળ અબળાયો થઈ ગયો છે, અને દેશોમાં કોઈ કોઈ દાખલા જેવામાં આવે છે તે પણ ઘણું કરીને પરદેશથી આવેલા હોય છે. ૧૮૮૬ થી ૧૮૯૨ ના અરસામાં આખા જર્મન રાજ્યમાં શીતળાથી થયેલાં કુલ મરણની સંખ્યા ૮૬૧ ની હતી, અને તેમાં પણ ૮૩૩ મરણ તો સરહદના મુલકોમાં અને સમુદ્રકાંઠાના મુલકોનાં હતાં. તો પણ જે શીળી કાઢવાથી તે ફરીથી નીકળતી નથી, તો પણ તે અમુક વખતને અંતરે ફરીથી કાઢવાની જરૂર છે. ઈંગ્લેન્ડમાં અને આપણા દેશમાં તો આ ફરજ બહુ મોળી કરી નાંખવામાં આવેલી છે અને નામની જ છે એમ કહિયે તો પણ ચાલે.^૧

કઠનો વરમ, લાસતાવ, ઓરી, શીળી, મ્હોટી ઉધરમ, ચઉદ દિવસનો તાવ, અને ફાલેશ, ઇલાદિ ચેપી રોગો ફાટી નીકળે તે વખતે તેનો દેલાવો અટકાવવા માટે પ્રત્યેક માણસના પ્રસંગમાં નીચેના નિયમો ઉપર ધ્યાન આપવું જરૂરનું છે:—

(૧). દરદીને દવાશાળામાં અથવા ઘરમાં બંદો રાખવો જોઈએ.

(૨). દરદી બાંધવામાં આવે તે ખેલ્યાં દરદી જે ઓરડામાં રહેા હોય તેને મારી પેટ શુદ્ધ (disinfect) કરવો જોઈએ.

(૩) દરદીના સઘળા મળમાં રોગનાં તત્ત્વો ભરેલાં હોય છે, માટે તેને શુદ્ધ કરવો જોઈએ, તેમ જ તેનાં કપડાં બિઝાનાં વગેરેને પણ શુદ્ધ કરવાં, અને ઓરડાને પણ શુદ્ધ કર્યાં કરી અંદરના એરને દૂર કર્યાં કરવું જોઈએ આના સંબંધમાં એ પણ ચાલ રાખવાતું પડી જઈ મરણને શરણું પણ ધણા થયા હતા. કેટલીક જગોએ બખેડાઓ પણ સખત થયા, અને છેવટે એ નુકશાનકારક રીતિ બંધ કરીને વૈદ્યકી તપાસની રીતિ માત્ર દાખલ કરવામાં આવી. આવી રીતિમાં પણ મોટા પગારના વિદ્વાન વૈદ્યો મર્વ જગોએ હોતા નથી તેથી થોડા જ્ઞાનવાળા અને પૈસાના લોભી વૈદ્યો લોકોને નકામો ત્રાસ આપી, ધન મેળવવા યત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેને માટે તો સરકારે સાવચેતી રાખવા સિવાય બીજો રસ્તો નથી.

૧. આવી બાબતના કાયદાઓ ફરજિયાત કરવામાં પણ દેશના લોકોની સ્થિતિનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. લોકો સમજી અને કેળવણીલા હોય તો તો તેની મેળે જ તેનો લાભ મમત્રી શકે, પણ નહિ તો એક સુખ કરવા જતાં બીજાં ઘણાં અણધાર્યાં દુઃખો પણ એથી થઈ શકે, માટે જેવું સમજીતીથી કામ થાય છે તેવું બળથી ચલું નથી એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

આપને તરફી નથી પડીને !' અહા ! કેટલો બધો બેદ ! એઓને એકરૂપ કરવાની કેટલી બધી બૂલ !

નીતિથી મનુષ્ય શું પ્રાપ્ત કરી શકે, અને તે પ્રાપ્ત કરેલું કેટલો વખત ભોગવી શકે, એ અને ધર્મથી શું પ્રાપ્તવ્ય છે અને તે કેટલો વખત ભોગવી શકાય, અને એ ઉભયમાંથી જે સુખ ઉદ્ભવે તે બેતાં કયું વધારે આનંદદાયક થાય એ સર્વનો વિચાર કરવાથી તેમનો બેદભાવ સહજે જ સમજાય એમ છે. ધર્મ એ વૃક્ષરૂપ છે, નીતિ તેની છાયારૂપ છે. ધર્મના પ્રચડ તેજથી તપતા પુરુષને છાયાનો આશ્રય સુખકર તો થશે. પણ જે મિષ્ટ અમૃત ફળો વૃક્ષની ઉપર લટકે છે, જેનો સ્નાદ દિવ્ય, અવર્ણ્ય છે, તે આખવાથી જે આનંદ થાય છે તેની આગળ છાયાનો આનંદ તુચ્છ છે. તેવી જ રીતે વ્યવહારમાં મગી રહેલા જીવનને નીતિથી છાયા જેટલું સુખ મળશે પણ દ્રવ્ય જેટલું તો નહિ જ, જે ધાર્મિક હશે તો જ તે દિવ્ય રસતુ પાન કરી શકશે. સત્વરીતે નીહાળતાં નીતિ એ વ્યવહારને વારતે જ છે. વ્યવહારથી જ એનું પોપણુ થઈ શકે છે. ધર્મ જે કેવળ પારમાર્થિક છે તેમાં નીતિનો અવકાશ જ નહિ કેવળ વ્યવહાર ચલાવવા વારતે ધર્મમાંથી નીતિને અકુરરૂપે બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવી છે. તેને જે ધર્મરૂપ આશ્રય નહિં, એવું તો તે ટકી શકે જ નહિ. તેમ એનું ધર્મની સાથે સમિલન પણ થઈ શકે નહિં, કારણ તેનું પરમાર્થથી પોપણુ થાય એમ નથી, અને વાસ્તવિકપણે બેતા પૃથ્વ્ય એવી ધર્મરૂપ પોતાની માતૃશ્રીને આશ્રય ન્યારે તણ દે છે ભારે એની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે, નષ્ટ થઈ જાય છે, મૃતપ્રાય થઈ જાય છે; એવા દાખલા વાચક અવલોકશે તો હજારો બેશે. એને તો પોતાની માતૃશ્રીને પૃથ્વ્ય ગણી તેને આધારે રહેલું સુખપ્રદ તેમ આનંદદાયક પણ છે. નીતિથી વ્યાવહારિક ઉન્નતિ થઈ શકે છે, અને ન્યાં સુધી આ સ્થૂલ દેહ છે ત્યાં સુધી તેનો આનંદ ભોગવી શકાય છે. સ્થૂલનો નાશ થયે તે આનંદનો નાશ થાય છે. ન્યારે ધર્મથી પારમાર્થિક ઉન્નતિ થઈ શકે છે અને તેથી જ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે ચિરકાળ પર્વત રહે છે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહનો નાશ થતાં જનાં તે સુખનો નાશ થતો નથી. અખંડ આનંદ અનુભવાય છે. એ જ સુખ પ્રાપ્તવ્ય છે. અને તે ધર્મવડે-ત્રેમવડે-ભોગવી શકાય છે. એવા ત્રેમને અવયવથી પરમાનંદ અનુભવે એ જ જીવંતીનું આદ્ય છે. ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ.

આવ દ્રષ્ટા—
‘ એક અમદમાર્ગ-પ્રવાસી ’
અહનિષ મણિલાલ નજુભાઈ.

સુદર્શન.

તન્ત્રી—
પ્રોફેસર આનંદશંકર આયુભાઈ મુવ
એમ. એ. એલએલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૬. અંક ૧૨.] (માસિક.) [સપ્ટેમ્બર. ૧૯૦૧.

બહાલાંએની ઉપદેશ.*

(માસિક પુસ્તક-સંગ્રહ-સંપાદક)

સાંભળજો, બહાલાંએ ! વચનો દીનનાં :
દીનપણું છે પરમ દયાનું પાત્ર ને !
મોટા એ અધિકાર તમારો માનવી :
અધિકારી હો નેનાં માનવ માત્ર ને !
એક પિતા પરમેશ્વર જીવો આપણો :
નિકટ સગાઓ સમજો ભાઈ બહેન ને !
નીકો નહાનીમોટી ને શ્રવે તણી :
વહતું તેમાં એક અખડિત વહેન ને !
હસનારાંઓ સાથે હસવાનું ઘટે :
વરડનારાંની સાથે રડતું તેમ ને !
એકબીજાનાં આંસુઓ લૂછનાં :
ઠાયાં ચડશે સ્ત્રીપુરુષો સૌ એમ ને !
મૃતદયા છે ધર્મ બધાના મૂલમાં :
સધળાએ સન્તોનો એ ઉપદેશ ને !
દિવ્ય દયાસાગર, યાચતાં આપજો :
દીન જનોને અમને એનો લેશ ને !

કાન્ત.

નિદ્રાનું આવાહન.

(મહેલ)

(ચતુર્દશી.)

અરે શીળી સુંદર સુખદ દયિતા, આવ નિકટ,
 નવોઢા પેઠે શુ ખસતિ ખમતી થાય અળગી ?
 અરે ત્હારા શીતલ કમલયુગમાં બીડ મુજને,
 અને આ અમકેવી દગ તુજ લટે લેનીં સિકડી.

કહે ધૃતના દીવા મુજગ અદિપાત્રે તુજ મને
 વસે, કે પુખ્તોની સગ મૃદુલ રંગોધિ ખચિત,
 મનભી ધેનૂ વા, યવમ ચરતી તુટ વદને,
 નદી કે શશિનીમા અચલ તરતો ગાર કલલ

કહે શું તું કહે, અધિક કશુ તુથી નહિ મહને,
 મનોરાગ્યે અર્પુ પરમ પ્રિય જે હોય તુજને :
 મનોરાગ્યે માગુ તુજ વિલસતી સ્વપ્ન-રમત,
 અને પૂરે પૃષ્ઠે, જગત સ્વપનુ આ છવનનું
 ધરે કાવાતીત, રિયર, પરમ સાતિ, અતિકથ,
 કઈ તેની ખયા વિતર સખિ, વંદી હું વિનવુ

સેહેની.

કમલયુગ=મે કમલ અમકેલી=કહું ન માનતી, આડી, સુવા વખતે ઉત્તેજિત અદિપાત્ર=નાગની કૃણાવાળુ કોડિયુ, એવા ધીના દીવાઓ મૃદુલ રંગોધી ખચિત પુખ્તોની સગ=કામલ રંગોવાળા કુલોના ગુલોના હાર યવસ=ચામાસાનુ બીડમા ડાલેલુ લીલુ ધાસ “ કે શશિની નદીમા: ” શશિની=ચંદ્રબિંબને ધરતી અને ચાંદનીથી ઉત્તસવાળી અચલ=દાહ્યાચાહ્યા વગર કવલ=આલદાથી

મહારા મનોરાગ્યમા ત્હારી સ્વપ્ન રમવને વિલાસ હુ માગુ છું, અને તેની આગળ પાછળ, જગત ના (હાલતા ચાલતા) સ્વપ્નમયજ છવનને જને પાસે (આદિમા તેમજ અન્તમા) જે કાલચક્રના ચીનાથી પર, રિયર, અવર્ણનીય, (અતિકથ) પરમ સાતિ હોય છે, તેની પણ કંઈક બહુજ આછી ધાયા=હે સખી, હું ત્હને વંદીને વીનવું છું કે-મહને વિતરને, પ્રસાદી તરીકે આપવા જેટલી કૃપા કરને.—સેઃ

ભોજનું સ્વપ્ન.

(અનુવાદિત.)

(મળેલું.)

- સ્વપ્ને ગાઢ નિમગ્ન ભોજન નૃપતિ
જાગૃતિમાં આવતાં,
જાણે કુંદલતા પ્રકુલ ખિન્નની !
દીપન્ત કે સ્થાનમાં ! !
વિશેષી શુભ મન્દિરે પમરતી,
અન્દ્રમલા સોડીવલા ! !
તે બોલે લખતો અસૌકિક દ્વેષ !
ભોજન મુનિ એક ત્યાં ! !
“ મોનાના નવ પુસ્તકે લિખિત શુ.—
ચોગીન્દ્ર કહો તે પ્રીત્યે ! ! ”
ચિત્તે શાન્તિ પ્રસારી નમ્ર વયસુ !
પૂજ્ય મુનિને નૃપે ! !
“ જોના લાવ અખણ ઇશયગ્લે,—
તહેના સખ્યાં નામ છે ! ”
પ્રેમે મદ્યને પ્રસન્ન વદને !
ચોગી વધા પાક્ય એ !
“ છે ના શું મમ નામ સન્ત જન હે ! !
નાભાવલિને વિષે ! ”
“ ના દિમન્ત નરેન્દ્ર નામ તુજનું ! ”
“ ઇચ્છા ન તહેની મ્હને ! ”
“ રાખે કિન્તુ, અગાધ પ્રેમ, જગમાં
ને પ્રાણી માત્રો પરે !
તહેના કે વિશ્વ મહાન જનમાં
દો સ્થાને ત્યાં કે જગે ! ! ”
અન્તર્હિત થયા મુનિ પુરો કરી
ઇચ્છા અરે નૃપતિ !
ગતિ અન્ય વિષે પ્રયોક્ષી નૃપને
આવી ઊભા ત્યાં મુનિ !

જેણે પ્રાપ્ત કરી કૃપા વિભુતણી ।
 તે પુણ્યશાક્ષી તણાં,-- .
 નામોમાં પ્રથમે સ્વનામ નવલ્લું
 દેખી યયો દર્પે તહાં । !

. અરવિન્દ
 સુહૃદ-મણ્ડલ

બન્ધ અને મોક્ષ.

(મળેલું)

રાણા ભૈરવી અગર કાફી.

ક્યાં પિંજરામે પુરાયો

તોતા " " "

પદાવત પદત પીવાવત પીવત

નચાવત નાચ નચાયો—તોતા ૧

ભટકાવત ભટકત ધરાવત ધરકે

કપ્પડીય લપટાયો

બન બન ફિરકે અનુભવ કર લે

મોદ પ્રમોદ બદાયો— તોતા. ૨

સારસ હસ ચક્રોર મોરકે

સંગ બિના દુષ્પ પાયો

જનમ જનમકો બેર બિસરાકે

મોહ ફાંસી ફસાયો— તોતા. ૩

સમય પાયકે છટકત ક્યૌં નહી

બેર બેર તે પાયો

રૂપ આર રંગ નહી હે ધનકો

તેરે મેહી છીપાયો— તોતા. ૪

આનંદરૂપ સ્વરૂપ તેરો હે

ધન દુષ્ટને બીસરાયો

તેરો બેરી સખકો બેરી હે

બિબેકબિચારે છતાયો— તોતા ૫

શુભ રહી દુખ દેત સખનકુ
પ્રિયન નામ ધરાયો
નામનાશ હોત જખહી તખ
આનંદરૂપ દર્શાયો— તોતા. ૬

પિંજરા નાહી, સુખ દુખ નાહી
સુખ—સુખ—સુખ ઉભરાયો
અનુભવમીખર ચઢ્યો જખ તોતા
સાંકળમે રે છુડાયો— તોતા ૭

માંકળસખી લાગી અનુભવમે
તોતા અનુભવ ગાયો
પરાધીન તોતા દુખ પુકારત
અતંત્ર અમેજ જગાયો— તોતા. ૮

સાંકળ.

પ્રેમભૂતિ.

(મળેલુ)

(ગઝલ.)

- નીશા ચઢતી પ્રેમનો, કરી મસ્ત ક્યાં ચાલી ગઇ.
રંગે રંગે, ટસે ટમે, ખુમારી ખુખ જમી રહી. ૧
- લીન એ ખુમારીમાં, તણીન છું તુજ તાનમાં
હગર ફાટી જાય હા ! શુદ્ધ પ્રેમના અબાનમાં. ૨
- ક્યાં પ્રેમ છે ? ક્યાં પ્રેમ છે ? ક્યાં પ્રેમનું નીશાન છે ?
છે તો બધે, નહીં તો નથી, એ મૈા સ્થળે મસ્તાન છે. ૩
- નઝરથી દેખાય નહી, મગર હસક જામે છે,
બુદ્ધિથી કળાય નહી, શું કદપનામાં વિગમે છે. ૪
- એ વિરામ, એ આરામ—ની છે ધૂન મચી રહી.
એ ધૂનમાં, ને ધૂનમાં, દિલદાર દગો દઈ ગઈ. ૫
- હો ગઈ, બલે ગઈ, પણ હૃદય માઈ લઈ ગઈ.
હૃદયમન્ય, પ્રેમગન્ય, ઝીંદગી અકાગી ચઈ. ૫

નહિયાદ-નિવાસી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

ખીજ-શક્તિ-કીલક.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—એ મહાન ગ્રન્થનું રહસ્ય આપણા પૂર્વજો કેવી સારી રીતે સમજી શક્યા હતા એ ‘અષ્ટાદશશ્લોકી’ ગીતામાં પસંદ થએલા શ્લોકની સંકલના જોતાં આપણને સ્પષ્ટ થાય છે.* આપણા પૂર્વજોની રહસ્યગ્રહણશક્તિનું ખીજું ઉદાહરણ એમણે સ્વીકારેલા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ખીજ-શક્તિ-અને કીલક શ્લોકોમાં મળે છે. તાર્કિકે સુવિદિત છે કે પ્રત્યેક મન્ત્રમાં અને મન્ત્રગ્રન્થમાં અમુક શબ્દો કે શ્લોકો ખીજ-શક્તિ-અને કીલકરૂપે ગણાય છે. હાલમાં એ શ્લોકોનો ઉચ્ચાર કરી જવામાંજ કૃતકૃતતા મનાય છે, અને એ ઉચ્ચાર માત્રથી જ આપણે મિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ સમજાવ્યું ચાલે છે. પણ ગીતાનું ખરૂં રહસ્ય સમજવું હોય તો એને ‘સુગીતા’ કરવાની વર્ધાત્ એના મિદ્ધાન્તનો ‘આલાપ હૃદયમાં ભરવાની’ જરૂર છે, અને આ કાર્યમાં માહાત્મ્ય આપવા માટેજ ખીજ-શક્તિ-અને કીલકની કદપતા છે ‘ખીજ’ એટલે જમાંથી મળે અન્થનો ઉદય છે તે; ‘શક્તિ’ એટલે એ ગ્રન્થમાં બતાવેલા ગન્ત્ય સ્થાને પહોંચવાનું બળ આપનાર—પહોંચાડી, આપનાર માધન; અને ‘કીલક’=ખીજો, એટલે એ ગળને સુદૃઢ કરી આપનાર મન્ત્રજૂત પદાર્થ વા મિદ્ધાન્ત. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં નીચેનાં વાક્યો ખીજ શક્તિ અને કીલક રૂપે ગણાય છે:—

(૧) ખીજ—અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માપસે ।

(૨) શક્તિ—સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

(૩) કીલક—અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિष्याમિ મા શુચઃ ॥

આ પ્રસંગી કેવી ઉત્તમ રીતે થઈ છે એ જોઈ જાઉંએ.—

(૧) ખીજ.

(૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વાંચનારના સમજવામાં આગ્યુજ હશે કે એ ગ્રન્થનો ઉદ્દેશ, અમુક કૃત્ય સાર અને અમુક ખોટું એ બતાવવાનો નથી; પણ તે તે કૃત્યોનું મારાખોટાપણ કેવી રીતે ઉપજે છે એ સમજાવવાનો, અને એ નિર્ણય માટે ખરૂં દૃષ્ટિબિન્દુ શું છે એ બતાવવાનો છે ‘આ બધાં મહારાં સર્ગા! એમને હું કેમ મારૂં ? મારૂં તો નરકે જાઉં’—એવા બહારથી ડહાપણુભરેલા પશુ વસ્તુના તદ્દન ખોટા જ દૃષ્ટિબિન્દુથી ઉપજી આવેલા વિચારે અર્જુનને શકા અને કાર્યણના ગર્તમાં કુળાબ્યો છે હવે, જેનાં મનમાં મારાખોટાનો વિવેક જ ઉદય પામ્યો નથી, અને જેની જીવનનીકાને કામ ક્રોધ લોભ મોહ વગેરે પ્રત્યંક વાસુઓ ગમે ત્યાં ધસડી જાય છે એવા પામર જનને માટે તો શાસ્ત્રે કરેલી પાપ-પુણ્ય-સ્વર્ગ નરક આદિની વ્યવસ્થા બહુ જ ઉપયોગી છે. પણ જેને એ

નિવેક એક વખત પ્રાપ્ત થયો છે—અર્જુનને થયો હતો—તેને એ વ્યવસ્થાની પાર રહેણુ આધારભૂત તત્ત્વ સમજવાનો અધિકાર છે, આનંદચક્રતા છે બાળક ગુણાકાર લાગાકાર શુરુએ બતાવેલી અમુક રીતે કર્યા હોય છે, અને એ રીતે ખરે જવાબ મેળવે છે, તથા બળગતો ન્હાનો ન્હાનો વ્યવહાર કરવો હોય તો તે પણ કદાચ બરાબર કરે છે પણ બ્યારે મોટાટી ઉમ્મરે એ રીતના કાન્ધુ સમજે છે ભારે જ એ એ રીત ખરી રીતે સમજ્યો ગણાય છે, અને ભારેજ એ મોટા ગૌરવવાળા વ્યવહારમાં પણ યોગ્ય વર્તન કરી શકે છે આ પ્રમાણે પ્રકૃત વિષયમાં પણ છે 'માનુ એ ખોટું, સગા સબન્ધીને મારવા એ ઘણું ખોટું, અને એમ કરનાર નરકે જાય'—એ વાત સાધાગણુ રીતે સારી અને ઉપયોગી છે પણ એમાં પ્રતીત થતી કર્તવ્યતા શી રીતે ઉપર છે, કર્તવ્યતાનો અર્થ શો છે, તથા એ ઉત્પત્તિ અને અર્થ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને વિચારી જોતા આપણા સામાન્ય વિચારમાં કંટાળો દેર ફાર કરવાની જરૂર છે—દુકામાં, તત્ત્વ (Principle) થી છે, અને એની નિયામક નિસ્તુરિયતિ (Limitations) શી છે એનો વિચાર કરીને કર્તવ્ય મબન્ધી નિશ્ચય ઉપર આનંદ ભગવાનનો અર્જુનને ઉપદેશ છે તત્ત્વગાનનું કામ જ એ છે

એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે વ્યવહાર અને પરમાર્થ અથવા તો લોકસુદ્ધિ (Common Sense) અને તત્ત્વગાન (Philosophy) એ એક એકવી તદ્દન વિપુક્ત નથી વ્યવહારમાં એક, અને પરમાર્થમાં બીજું એમ બે સાથે માથે પસ્પત્ત પિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તો મૂકીએ તો ગતુબ્યને મર્તવ્યતાનો એક નિશ્ચિત માર્ગ જડે જ નહિ,—એ માર્ગ વચ્ચે એ મુઝાઈને ઉભો રહે, અથવા તો એને બનેલા ખોટા માર્ગજ હાથ લાગે,—આપણી વેદાન્તની પરિભાષામાં બોલીએ તો, માયા અને બ્રહ્મ ઉભયને એક એકથી જૂદા નખતા દ્વૈતાવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય પણ વસ્તુતઃ આવું દ્વૈત વિચારમાં ફરી શરૂ જ નથી વ્યવહાર અને પરમાર્થ ઉભય એકજ માર્ગ છે, જે પ્રથમ નીચે ચઢ પછી ઉચે જાય છે શિખરે ચઢીને જોતા ઉભય માર્ગ એકરેખાદૃષ્ટ ચઢ રહે છે ભેદ એટલોજ છે કે નીચેથી જે જે વસ્તુઓનું દર્શન ન થતું તેનું ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપરથી દર્શન થાય છે અને સર્વેનું પ્રાપ્ત્ય સ્થાન જે શિખર—પરમાત્મવસ્તુ—તે આ જગ્યા માર્ગનો આશ્રય લેનારીજ પ્રાપ્ત થાય છે સાથે એટલું અમરણમાં રાખવાનું છે કે માગ ચાનું એ ચાનના માટે નથી પણ શિખરે પહોંચવા માટે છે, અને રસ્તામાં જાઓ ચગવ આવે વા આગ દરેક પડે તો તેથી જરા પણ સંકેત ખાવાનો નથી, લોકસુદ્ધિમાં જે કાંઈ મલ્લ મનાવું હોય એ સર્વેને ખોટું કાવવા માટે તત્ત્વગાન નથી તેમ એણે લોકસુદ્ધિના મુત્તમ ચર્ચ રહેવાનું પણ નથી લોકસુદ્ધિનું અન્તર્ગત પરમ તત્ત્વ પામી એ તત્ત્વનું પૂર્ણ સ્વરૂપ સમજી લઈ, તદ્દનુસાર જે જે લોકવિચારો બ્રમાત્મક લાગે તે તે દૂર મૂકવા, અને પોતાનું આત્માન્ય સ્થાપવું એ જ એનું કામ છે

વેદાન્ત કીક બતાવે છે કે 'ઘટ છે' 'પટ છે' ઇત્યાદિ જે કહેવામાં આવે છે ત્યાં એ કથનો સર્વોશો બ્રમાત્મક નથી ઘટ પટ આદિના જે મદદનું સ્કુન્ધ થાય છે એ બ્રહ્મનો પ્રગણ છે, અને એ લેશભાર પણ મિથ્યા નથી બ્રહ્મની સર્વોત્ક્રમકતાના વિરોધી જે ઘટપટદત્યાદિ ભાવો એ જ મિથ્યા છે, અને એ ભાવોનો મહામા લય અનુભવાય ભારે જ સમયગૂ રાત થયું કહેવાય એજ રીતે પ્રકૃતમાં પણ, યાકિક મદર્તનને તદ્દ

લાવી પાડતું એવો તત્ત્વજ્ઞાનનો આશય નથી. એ સદર્શનનું સારાપણું શેમાં રહેલું છે. એ તારવી કાઢતું, અને તે તે વર્તનમાં સ્વતઃ કાંઈ પણ સારાખોટાપણું નથી એમ બતાવી નેના ઉપર એમના, સારાખોટાપણાનો આધાર છે એ તત્ત્વ ઉપર વિચારણાનું ધ્યાન ખેંચતું, એ ધોરણે જ એને વિચાર કરવા કહેવું, અને એ રીતે વિચારતાં જ પ્રતિફલ દેખાય તેને ક્રમે ક્રમે અસ્તિત્વહીન-માત્ર માયારૂપ-અનુભવતાં શીખવતું, જેથી પરિણામે એકરસ બ્રહ્મની સમતા જ અતર બહિર સર્વત્ર વિલસી રહે, એ તત્ત્વજ્ઞાનનો ખરો ઉદ્દેશ છે. એ જ 'કર્મયોગ' અને એ જ 'જ્ઞાનયોગ' છે.

એની પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય અન્તરાય—સમસ્ત ગીતાનું બીજ—આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. આત્મા એ આગીઆના ચળકાટ જેવો ક્ષણિક પદાર્થ નથી, તેમ સમુદ્રકાંઈ પડેલા અસંખ્ય શંખલાઓ પેઠે વિશ્વનો એક અવાન્તર પદાર્થ જ નથી. કાલ પણ નેના વિના અસિદ્ધ છે, અને જ સમસ્ત વિશ્વમાં વિશ્વતા લાવે છે, વિશ્વમાં અનુસ્યત યદિ એમાં સત્તા (Existence) પૂરે છે, અર્થ (Meaning) અર્પે છે, અને તે તે પદાર્થોને પરસ્પર સંકળી (Unity) એમનું એને અગિ જનાવે છે એવો મહાન પદાર્થ આ આત્મા છે. નેને એના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે એને હું મ્હાફે, સર્ગા બદલાં, સ્વર્ગ નરક આદિ કાંઈજ રહેતું નથી—આત્માની વિશાળતામાં એ સર્વે રૂપાન્તર ખામે છે, આત્મરૂપ બને છે. અને એમ તાત્પર્ય નથી કે સર્ગાબદલાને મારવામાં પાપ જ નથી; તાત્પર્ય એટલું જ છે કે સર્ગાબદલાંને વા કોઈને પણ મારવામાં પાપ જ છે એમ નથી. અર્થાત્ મારયું એ જ્ઞાનનું ચિહ્ન નથી, તેમ જ્ઞાનું વિરોધી પણ નથી. જ્ઞાન-અજ્ઞાન મારવા-નમારવામાં રહેલાં નથી, પણ આત્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર-અસાક્ષાત્કારમાં રહેલાં છે. એ સાક્ષાત્કારના માર્ગમાં ક્વચિત્ મારવાની દુરજ આવી પડે છે, ક્વચિત્ મરવાની પણ આવી પડે છે. દેવતાઓએ દધીચિ ક્વચિ પાસે વળ બનાવવા સાથે એમનાં હાડકાં માગ્યાં—લાં મરીને એ હાડકાં આપવામાં દધીચિ ક્વચિનું જ જ્ઞાનીપણું સમાએલું હતું, તેજ જ્ઞાનીપણું અર્જુન કૌરવોને મારે એમાં રહેલું હતું. અર્જુનનું સન્માર્ગગામી તરીકે તેમજ ક્ષત્રિય તરીકે એ જ કર્તવ્ય હતું કે જ્યારે કૌરવો એની રહામે યુદ્ધમાં ઉતર્યા ત્યારે એમની સાથે ધર્મયુદ્ધ કરવું, અને અસત્પણના ક્ષય માટે પરમાત્માએ જે યોજના ચાલતી કરી હતી એની સિદ્ધિમાં નિમિત્ત થવું. આ મહાન કર્તવ્ય આગળ બીજા સર્વ વિચારોને ગોણું કરી નાંખવા જોઈતા હતા, અને તેમ કરવા માટે વિશાળ દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર હતી. આ દૃષ્ટિબિન્દુ આત્માની વિશાળતા અને પરતાનું પ્રતિપાદન કરી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સમજાવ્યું છે. એ સમજાવતા પહેલાં એ ખોટી ખોટી શંકા સંકોચ અને કૃપણુતાની ઇતિમાં કસાધ પડ્યો હતો, અને એક મહાન ગિરિવરને શિખરેથી નેવાને બદલે, ભોંયતળાએ પડેલી પોતાની ઝુંપડીમાં ભરાઈને આમ તેમ નજર ફેરવતો હતો : વિશ્વનું, આત્મા (સર્વવ્યાપી તત્ત્વ) નું દૃષ્ટિબિન્દુ છોડી, દેહનું અન્તઃકરણનું દૃષ્ટિબિન્દુ પકડી બેઠો હતો. માટેજ શ્રીકૃષ્ણ બગવાન એને કહે છે કે—

“અશોભ્યાન્નિશ્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંચ માપસે ”

“જેનો શોક કરવો ધટતો નથી તેનો ધું-શોક કરે છે, અને છતાં મ્હોટા મ્હોટા

હકાપણના શબ્દો બોલે છે ! ” આત્માના અમૃતત્વ અને અવિપયત્વ ઉપર ઉભા રહી, મૃત્યુ અને મૃત્યુનાં કાર્યો અવલોકવાં જોઈએ, એને બદલે તું આત્માને એક નશ્વર પ્રાપ્ત પદાર્થ માની બેઠો છે, અને છતાં શબ્દો તો મ્હોટા મ્હોટા હકાપણના બોલે છે: માત્ર શબ્દો જ બોલે છે, એનું રહસ્ય સમજતો નથી. સમજતો હોય તો તારા જાણવામાં હોતું જ જોઈએ કે કર્તવ્યભાવના એ જડ, કૃત્રિમ નિયમોની બનેલી નથી; પણ જીવંત, અને એક જના અનેક રૂપ ધરતી એવી દિવ્ય શક્તિ છે. તુ જ સ્વર્ગ-સ્નેહ-દયાની વાતો કરે છે એ કર્તવ્ય-ભાવનાના આકારો શિવાય બીજું શું છે ? સર્ગાધ્યાત્મો સ્નેહ સારો છે—પણ વિશ્વવ્યાપિની કર્તવ્યભાવના આગળ કેટલીકવાર એને પણ ગોણુ કરવો પડે છે. વસ્તુતઃ એ સ્નેહ પણ કર્તવ્યભાવનાને અગે જ સારો બને છે. આ સર્વ વાતનું અગ્રાન એ ગીતાનું બીજ છે.

(૨.) શક્તિ.

(૨). આ ઉચ્ચ દૃષ્ટિબિન્દુ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? આત્મ-પરમાત્મ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવવાથી. પણ એ જ્ઞાન શી રીતે મળે? એ મેળવવા માટે આપણા શાસ્ત્રકારોએ અનેક માર્ગો યોજ્યા છે, જે ક્રમે ક્રમે જ્ઞાનની ભૂમિકાએ પહોંચાડે છે. અનેક યત્નયાગતીર્થ ઉપવાસ વગેરે સાધનો આટલા માટે જ શોધી કાઢવામાં આવ્યાં છે. કુંકમાં-સર્વ સારી.

જ ક્રિશ્ચનો ઘણીવાર ગીતા ઉપર આસેપ કરે છે કે કૃષ્ણે અર્જુનને યુદ્ધરૂપી કુમાર્ગે દોર્યો. પરંતુ સારાખોટાના જગત્મા કેવા કેવા અસખ્ય પ્રસંગો ઉપજે છે, એક પ્રસંગે સાર્થ એ બીજે પ્રસંગે ખોટું, અને એક પ્રસંગે ખોટું એ બીજે પ્રસંગે સારું કેવું બને છે—અને છતાં, સર્વ બહારના ફેરફારની વચ્ચે સારા ખોટાનું અન્તરતત્ત્વ કેવું કાયમ રહે છે—એ પૃથ્વી રીતે કલ્પનામાં લાવવા માટે યુદ્ધજ કલ્પનાબજની જરૂર છે. આને અભાવે જ ઉપર બતાવેલા આસેપ યાયછે કલ્પનારાગિ પ્રસંગવધાત્ જગત્ યત્તાં, ક્રિશ્ચનો ચોતે જ છું કહે છે એ બતાવવા હોઈ બિરાષ ઔક કલકતાના એક ઉપદેશ-માંથી અમે નીચેના શબ્દો ટાંકીએ છીએ—જે વાચતા ગીતાના સિદ્ધાન્તનું વાચકને તુરંત સ્મરણ થશે. (ઇટાલિક અક્ષરો વાચકનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવા માટે અમે મૂક્યા છે.)

“To make little of warfare, to enter upon it with a light heart, to forget its physical horrors or its angry passions, to try to minimise its pains, its losses, its bereavements, that were a spirit quite unworthy of our faith. Yet it is possible perhaps to exaggerate the evil, great as it is, which is and must be inherent in warfare. War is an evil, but it is not the worst of evils; and it is not the worst, because the sufferings which it entails are not the worst ills that may happen to humanity. There are causes for which man will readily endure the keenest sufferings. If it is necessary to choose the cause of Honour, virtue, religion, one's country, or one's God, at the cost of physical suffering, however acute, may even at the cost of death itself, the Christian mind will not hesitate in the choice. To make out war as the ultimate or final evil upon earth is not to adopt but rather to invert the code of Christian morals. It is to prefer the things of sense to the spiritual interests of

દ્રાષ્ટક એવી શક્તિ શોધી નહીં જોઈએ કે જેના અનન્યતા મનુષ્યને આનન્દ આપે, મનુષ્ય રસ આકર્ષાય, અને છતાં એમાં સ્વાર્થાનુસરણનો કે પારતંત્ર્યનો દોષ ન નડે આ શક્તિ ભગવત્પ્રણયજ્ઞતામાં મળેલી છે જેના હૃદયમાં દ્રાષ્ટક ફાલે પણ એનો ભાવ થયો છે, જેની છાનનનામાં કલ્પવાર પણ એના વ્યક્ષ્ણમાં પડી મનમાં ચાલી છે, જેનો વિચાર એકવાર પણ એ અમૃતમય જ્યોતિની ઝાંખી કરી આવ્યો છે—તે એનું દિવ્ય આદર્શ ‘માધુર્ય’ મ્હી પણ વિમરતો નથી, અને એનામાં જ એને પોતાનો આત્મભાવ અનુભવાય છે જે ભગવાનને ‘સર્વભાવે’ શરૂ કર્યો છે—જેણે એ સર્વાત્મજૂત મહાત્મ પદાર્થમાં જ પોતાનું આત્મત્વ જોયું છે અને જોયું જેને ‘આત્મા’ કહે છે એ શુદ્ધ પદાર્થ એને સમર્પી દીધો છે—તેને સ્વાર્થાનુસરણનો પ્રસંગ જ ક્યાં રહ્યો? જે ‘રસ’ના તરંગ ઉપર ડોળનો તરંગરૂપ થઈ ગયા કે તેની આગળ રમી કોમળતા, કંઈકસાતા પણ કેરી?

આમ વિચારદૃષ્ટિએ જોતા પણ ભગવત્પ્રણયજ્ઞતાનો માર્ગ જ કિતમ દરે છે મારે જ એમ અગ્રેય મિત્ર કહે છે કે—

‘ Away haunt not thou me
Thou vain Philosophy ’
‘ I’ll hast thou bestend
‘ Woe to perplex the head
And leave the Spirit dead
‘ Unto the broken cisterns wherefore go,
While from the secret treasure depths below,
Fed by the skie’s shower,
And clouds that sink and rest on hill tops high
Wisdom at once and Power
Are welling bubbling forth unceasing, incessantly ’

* * * * *
Why labour at the dull mechanic oar
When the fresh breeze is blowing,
And the strong current flowing
Right onward to the eternal shore ’

અને તેથી જ શ્રીમદ્ભાગવત પણ કહે છે કે—

The world could ill afford to dispense with the moral qualities of manhood, the sudden, implicit obedience to the voice of duty, the steadfastness in adversity, the courage that will not allow itself to be subdued the indestructible faith, the calm endurance of agony, above all the loving ministries which wait, like guardian angels among Christian nations, upon the pain and misery of the battlefield ’ —*The Bishop of Calcutta on War*

* યેઽન્યેઽરવિન્દાક્ષ વિમુક્તમાનિનસ્ત્વચ્યસ્તભાવાદવિશુદ્ધબુદ્ધયઃ ।
આરુહ્ય કૃચ્છ્રેણ પરં પદં તતઃ પતન્ત્યધોઽનાદૃતયુષ્મદંઘ્રયઃ ॥

અને તેથી જ શ્રીકૃષ્ણભગવાન અત્રે ઉપદેશ છે કે—

“ મર્વ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ”

(૩) કીલક.

(૩) આમ ભગવત્પરાયણતામાં અપૂર્વ શક્તિ રહી છે ખરી પણ ખગ ધાર્મિક આત્માને શકા થાય છે કે—‘હું, પાપી હોઈ, પરમપદ કેમ પ્રાપ્ત કરી શકું ? મારા પાપી આત્માને એ દિવ્ય ધામમાં સ્થાન કેવું ?’ આ શકા આગા હૃદયને સ્વાભાવિક છે. પણ પરમાત્માની દિવ્યશક્તિનું ભ્યાંસુધી અપૂર્ણ જ્ઞાન છે ત્યાંસુધી જ એ શકાને અવકાશ છે. ભગવત્કૃપાના મનોહર અને પરિત્ર ધુવારાની નીચે આવીને ઉભા ગહેતાં જ, સર્વ પાપરૂપ મેઘ ધોવાઈ જાય છે, અને મર્વ અજ્ઞાન-અન્ય સન્નાપ શમી જાય છે. ન ધારણ કે અર્જુન પાપી ગીને જ પરમપદ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો પાપમદ્ધિત ગીને તો પરમપદે પહોંચાતું જ નથી. અત્રે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તમે ગમે તેટલાં પાપ કર્યાં હોય તો પણ પાપમાં એવી શક્તિ નથી કે એ તમારા આત્માને દમેશ માટે બગાડી મુકે ગમે તે ક્ષણે આત્માને એના શુદ્ધ અવસ્થામાં પ્રકાશાવી શકાય છે, અને એ પ્રકાશ પ્રકટ થતાં જ પાપ હતું જ નહિ એમ થઈ જાય છે માટે શ્રીકૃષ્ણભગવાન અન્યથ કહે છે કે

‘ અપિ ચંદ્રસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।

સર્વ જ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજિનં મન્તરિપ્યસિ ” ॥

‘ બંધે તુ સર્વ પાપીમા પાપી હોય, પણ જ્ઞાનરૂપી નાકાવડે તુ અમન્ત પાપના દરી-આતે મારી રીતે તરી જઈશ ’—તાત્પર્ય કે જ્ઞાન એ એવો પદાર્થ છે કે મનુષ્યને પાપની પાઠ લઈ જાય છે. જ્ઞાનનો ધર્મ જ એ છે કે પાપને પાછળ મૂકતા જવું અને આગળ પ્રયાણ કરવું કદાચ કોઈને શકા થાય કે કર્યાં પાપ કર્યા જવાનાં ? એનો ઉત્તર કે—

“ યયૈધાંસિ સમિદ્ધોમિર્મસ્મમાત્ કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથા ” ॥

* ભાવાર્થ—હે અરવિન્દાક્ષ—ભગવાન—મીઝ કેટલાકા જે પોતાને મુક્ત થઈ ગએલા માની એસે છે, તેઓ તમાગમાં ભાવગદ્ધિત હોવાથી એમની બુદ્ધિ મલિન જ ગ્હે છે. આવા લોકો મટા મહેનતે બિચું પદ પ્રાપ્ત કરે છે, પણ પ્રાપ્ત કરીને પણ—તમાગ અ-રજુનો અનાદર કરેલો હોવાથી—પાછા નીચે પડે છે.

આ પ્રમાણે આ બિલ સંબંધી પ્રગતિ અને સરકારનો મત તદ્દન ઉલટા જ છે, અને તેમાં સત્ય કયા પક્ષ તરફ છે તે જોવાની દેશના દરેક દિગંત ઇચ્છનારની ખાસ ફરજ છે.

તે ફરજ અદા કરવાના એક પ્રયત્ન તરીકે આ બિલ સંબંધી ફટલાક વિચારો અત્રે જણાવવામાં આવે છે. આ બિલથી કાયદામાં ચત્તા ફેરફાર વિશે વિવેચન કરતા પહેલાં જે કાયદો છે તે ટુંકમાં અત્રે જણાવીએ.

લેન્ડરેવન્યુકોડની કલમ ૫૬ પ્રમાણે દરેક જમીન ઉપર સરકારની મહેસુલોની પ્રથમ જવાબદારી રાખવામાં આવી છે. કોઈ પણ જમીનની મહેસુલ વખતસર વસુલ આપવામાં ન આવે તો તે માટે તે જમીન ખાલસા કરવાને સરકારને હક છે. આ સરકારહક સીવાય સર્વ રીતે જમીનની પુર્ણ માલકી સન્દેહ જ્યાં દાખલ કરવામાં આવી હોય ત્યાં રૂંચતને લેન્ડરેવન્યુકોડની કલમ ૬૮ પ્રમાણે હુમેશને માટે આપવામાં આવી છે અને આ માલકી હક વારસામાં અને વંચાણુ બક્ષીસ યા ગીરો આપવા ઉપરના કાયદાની ૬૩ મી કલમ મુજબ રૂંચતને હક આપવામાં આવ્યો છે એટલે ગુજરાત અને દક્ષિણમાં કે જ્યાંના ધણા ખરા ભાગમાં સન્દેહ દાખલ થયેલી છે ત્યાં વારસામાં અને વેચી શકાય તેવી માલકી રૂંચતને આપવામાં આવેલી છે. ફક્ત જમીન ઉપર પોતાની મહેસુલ માટે સરકારે પ્રથમ હક રાખેલો છે.

ઉપર પ્રમાણે સન્દેહ દાખલ થયેલી જગાએ રૂંચતનો જમીનમાં માલકી હક છે. પરંતુ નવા બિલમાં આ ધોરણુ બદલવામાં આવેલું છે અને તેને બદલે રૂંચતને જમીનમાં હુમેશનો અને વેચી શકાય તેવો માલકી હક નહીં આપતાં ટુંક વખતને માટે અને તે પણ વેચી યા ગીરો ન સુકી શકાય તેવી રીતે ગણવત તરીકેનો જ હક આપવાનું બતાવેલું છે. જે જમીન હાલમાં રૂંચતના કબજામાં નથી અને જે માહાદેરીથી મુકી દેવામાં આવી છે તે, અને જે જમીન ખાલસા કરવામાં આવેલી છે અને હવે પછી કરવામાં આવશે તે સઘળા જમીન રૂંચતને ઉપર પ્રમાણે સરતે આપણા માટે આ બિલ દાખલ કરવામાં આવેલું છે, અને તે બાબતની બધી સત્તા કલેક્ટરની મરજીમાં આવે તેમ વાપરવાની છે. હવે પ્રશ્ન એવો છે કે આવા ધોરણુ બિલ તે રૂંચતને કાયદો કરશે કે એથી ઉલટું તેમના હક લઈ લઈને તેમની સ્થિતિ હાલ છે તે કરતાં પણ વધારે કંગાલ કરશે.

ખેડુત વર્ગ બહુ ઉગ્રાંક, અચાન અને પોતાના ગળ ઉપરાંત ખચાઉ છે તેથી તેઓ સન્દેહમાં અપાયેલા હકને પાત્ર નથી. એમ સરકારનું માનવું છે. તેઓ લગ્ન વીગેરે પ્રસંગે મોટા ખર્ચ કરી શાહુકારોનું કરજ ઉપાડે છે, અને તેમના અચાનપણનો લાલ લેઈને શાહુકારો ગેરવાજબી વ્યાજ વટાવ તેમની પાસેથી લે છે : તે એટલે સુધી કે થોડા વરસમાં શાહુકાર પોતાની ધીરેલી રકમ પેટે ખેડુતની બંધી જમીન પગલી લેવા સમર્થ થાય છે. આખા ઇલાકામાં ખેડુતો બહુજ દેવાદાર ઘણાં છે અને તેમની જમીન ઘણી ખરી સેંકેડે ૭૫ ટકા લગભગ શાહુકારોના કબજામાં ઘણી જગાએ ગઈ છે. તેથી બિચારો ખેડુત આરે માસ ખેતી કરીને શાહુકારોનું પુરૂ કરે છે, તેને પોતાના નિર્વાહ માટે પણ જોઈતું રાખી શકતો નથી. અને અધુરામાં પુરૂ લાલના દીવાની કોર્ટના કાયદાથી તે બહુજ લાચાર સ્થિતિમાં આવી પડેલો છે. એક ઉપર બીજી જમીનો દીવાની કોર્ટથી લાવી, જમીન હ,

રાજ કરાવી, ખેડુતને લાગ આવે તો કેદ પકડી વીગેરે ઘણી યુક્તિઓ લઈ શાહુકારો દીવાની કોર્ટના કાયદાનો ગેર ઉપયોગ કરે છે.

ઇંગ્રેજ રાજ્ય થતાં પહેલાં આવી રીતે શાહુકારોને પોતાનું લેણું વસૂલ કરવા સાધન નહોતું, પરંતુ જ્યારથી પાશ્ચાત્ય કાયદાઓને અનુસરીને આ દેશમાં દીવાની કોર્ટો સ્થાપવામાં આવેલી છે ત્યારથી ખેડુતોનું શાહુકારોએ નખોદ વાળી દીધું છે. શાહુકારો બહુ જ હુમ્મ્યા, ચાલાક અને હરામનું જ ખાનારા છે; ખેડુતો બિચારા અગાન અને નિરાધાર છે. એનું પરિણામ એજ છેવટે આવેલું જેવામાં આવે છે કે એકજ વરસ વરસાદ નહીં આવ્યો તેટલીજ આફતથી ખેડુતોને ભુખે મરવાનો વખત આવ્યો. ખેડુતોના લાખો ઢોરો મરી ગયાં. અને જે નામદાર સરકારે 'રીલીફ' કામો ઉઘાડી તેમને કામે લગાડીને તથા 'ગ્રેડ' અને તગાવી વીગેરે મદદ આપી ન હોત તો તેઓ પણ ઘણે ભાગે મેશક ગયા હુકાળમાં મરી જાત. અને જે કે શાહુકારોએ ઘેર બેઠાં બેઠાં ઘણાં વરસ સુધી મોટું વ્યાજ ખેડુતો પામેથી ખાધું તો પણ તેઓ પોતાના આશ્રિતોને એક હુકાળનું વરસ કઢાવત નહીં. આ પ્રમાણેની હકીકત ઉપરથી સરકારનું માનવું છે કે ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવાનો ખરો ઉપાય એજ છે કે તેઓને શાહુકારોના પંજમાંથી મુક્ત કરવા અને ખેડુતો બહુ અગાન હોવાથી ખેડુતોને આને માટે ઉપાય એટલેજ કે જે લાલચોથી ખેડુતોને શાહુકારો પોતાના પંજમાં સપડાવે છે તે લાલચો લઈ લેવી. ખેડુતોની જમીન ખુશી લેવાનીજ શાહુકારોની બદ્દાનત હોય છે માટે ખેડુતને જમીનની માલકી નહીં આપતાં હુંક વખતને માટે ગણવતીઓ હક, જે તેનાથી બીજા કોઈને આપી શકાય નહીં (untransferable) તે જ, તેને આપવો જોઈએ. અને આ ઉપાય લેવાને હાલમાં સરકારને બહુ સારી તક હાથમાં આવેથી તે સરકારે જતા દેવી ન જોઈએ. સરહદથી જમીનની માલકીનો હક આપવામાં સરકારે જે મેટી ભુલ કરેલી છે તે સુધારવાની હાલમાં સારી તક છે. ખેડુતોનાં માખાપ ફક્ત સરકારજ છે. શાહુકારો તો તેમના કદા દુશ્મનો છે. ખેડુતો પોતાનું હિત સમજી શકે તેવા બિનકુલ નથી. માટે શાહુકારો પોતાના સ્વાર્થ માટે અટપટ ઉઠાવે તે ઉપર બિલકૂલ લક્ષ નહીં આપતાં આ બિલ ત્વરાથી પસાર કરવાની સરકારની ફરજ છે.

ઉપર પ્રમાણે સરકારે તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે. જે કે આપણા મેકેટરિ ઓફ-સ્ટેટ લોડ ઓર્ગેનિઝેશનને તો, પ્રજાની હિલચાલને ખેડુતો સાંધે ધીરધાર કરનારા સ્વાર્થી લોકોની હિલચાલ કહેતાં જરાપણુ સકોચ આવ્યો નથી—તથાપિ આપણે તો જે સલ છે તે ખુશીથી સ્વીકારીશું કે આ બિલ પસાર કરવામાં સરકારનો હેતુ તો ખરેખર ઉત્તમ જ છે. એમ કહેવાય છે કે આ બિલનું પૂર્વે સચન કરનાર સર રેમંડ વેસ્ટ હતા, અને હાલ એ બિલ ઉપર ખામ મમતા ધરાવનાર આપણા લોક પ્રિય કમિશનર મિ. લિલિ છે: વળી આ બિલ એવે વખતે પસાર થાય છે કે જે વખતે મુંબાઈના ગવર્નરસ્થાને લૉડ નૉર્થકોટ અને હિન્દુસ્થાનના બહાધુરસથાને લૉડ ફર્ગુસન જેવા ઉદાર અને પ્રજા તરફ સારી લાગણી ધરાવનારા પુરુષો છે. આ સર્વ જોનાં, સરકારનો ઇશદો તો લોકનું લક્ષ જ કરવાનો છે એમાં જરા પંજ શંકા નથી. પણ આવા પ્રજોની ચર્ચામાં, સરકાર પોતાની લાલમનસાઈની વાતો કરવા બેસે એ જ નવાઈ જેવું છે; કારણ કે આમાં સવાલ સદા

ઘરણું અને શુદ્ધ બુદ્ધિનો નથી, પણ હાથણું અને દીર્ઘ દૃષ્ટિનો છે.—અને એ જોડે દીર્ઘ બિલ્લની મારાસારતા તપાસવાની છે.

સરકાર ખેડુતની સ્થિતિ સુધારવાની આજ કાલ એક ઉત્તમ તક પ્રાપ્ત થએલી માને છે. આ તકનું ખરું સ્વરૂપ શું છે તેનો આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ. વાયકતે સ્મરણુ હશે જ કે ગઇ મહાખલેશ્વરની ધારા સભાની મીટીંગ વખતે રજુ થએલા આંદોલન પ્રમાણે ૧૩૩ લાખ રૂપીઆ સરકારની મહેસુલના પાછળી સાતેના મંત્રીને રૈયત ખાસે બાકી લેણા હતા, અર્થાત્ એક વરસની જમાના ૪૬ ટકા જેટલી રકમ મહેસુલની બાકી હતી. તે પૈકી ગુજરાતમાં ૬૭ લાખ બાકી હતા. અને આ બાકી રહેલી મહેસુલવાળી જમીન ગુજરાતની કુલ જમીનનો અડધો અડધ ભાગ થાય છે. અને આખા ઇલાકામાંની કે જમીન ઉપર સરકારની મહેસુલ લેણી છે. આ બધી જમીનની મહેસુલ બાકી હોવાથી તે જમીન ઉપરનો હક ખેડુતોનો કાયદેસર નષ્ટ થયો છે તો આ બધી મહેસુલ નો ખેડુતો સરકારના ન ભરે તો આખા ગુજરાતની અડધો અડધ જમીનને આ બિય લાગુ પાડવા સરકારને તક મળે, ને તે માટે જ આ બિલને આટલી બધી ત્વરથી પસાર કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે પરંતુ જ્યારથી આ બિલની વાત લોક સમક્ષ મુકવામાં આવી છે ત્યારથી બિલ-ખેડુતો પોતાના માવકી હક જવાની દેશતથી સરકારની બાકી રહેલી મહેસુલ ગમે તેટલે વ્યાજે કરજ કાઢીને ભરવા મંડી પડ્યા છે. તેથી આ બિલનો અમલ થતા પહેલાં તો સરકારની મહેસુલ ઘણી ખરી ભરાઈ જશે જ એમ ધારણા હાલ રાખી શકાય છે. ફક્ત જે જમીન માહાદેરી આપવા લાયક હશે તેની જ મહેસુલ બાકી રહેશે. આ પ્રમાણે થવાથી સરકાર જે તક મળવાની ધારે છે તે મળવાનો સંભવ નથી પરિણામ તો એટલું જ થયું કે ખેડુતો કે જે સરકારના માનવા પ્રમાણે પણ બહુ દેવાદાર થઇ ગયા છે તે લોકો તેથી પણ વધારે દેવાદાર થયા છે, અને સરકારની બાકી માફી કરવામાં આવશે આગર હાલમાં તેની મહેતવ આપવામાં આવશે એવી જે રૈયત આશા રાખતી હતી તે અધળી ફાગટ ગઇ છે. વળી સરકારે યોગ્યક જ દિવસ ઉપર એક ઠરાવ બહાર પાડ્યો છે, કે જે ખેડુતોએ પોતાના ગળ પ્રમાણે દુકાળના વખતનું મહેસુલ ભર્યું હોય તેવા ખેડુતોની જમીન એક વરસ સુધી ખાલસા કરવી નહીં. જો આ ઠરાવનો કલેક્ટરો બરાબર અમલ કરે તો પછીથી આ બિલનું ક્યાં લાગુ પડશે અને તે આટલી ત્વરથી પસાર કરવાનો હેતુ જો તે બીવકુલ સમજી શકાતું નથી

આરે ખરૂં જોતા તો આ બિલથી સરકારે કરવા ધારેલું રૈયતનું બહુ થશે કે નહિ એ તદ્દન ભવિષ્યને હાથ અને શંકા પશુ છે. પરંતુ હાલમાં તો તે બિલની દહેશતથી જ ખેડુતોએ ગમે તેવી સમીતે પોતાનાં ધરાં ખેતરાં વિગરે બીજા સુકી દેવાં કાઢ્યાં છે. જો આ બિલને કાયદા તરીકે પસાર કરવામાં આવશે તો અમારા માનવ પ્રમાણે ગુજરાતમાં તેનો અમલ થવા માટે ફક્ત જે જમીન ખેડુતોને તદ્દન નકામી મહદિરી આપવા જેવી હશે તે જ રહેશે, પછી ભલે સરકાર તેને આ કાયદો લગાડે. આ બિલની સરતે તો જમીન લેવાને કોઈ પણ રૈયત સરકારને બાગે મળશે. જો સરકાર તેના હુપરનું મહેસુલ કમી કરશે અગર હાલના કરતાં ~~અધિક~~ ^{કમ} કરશે તો જ તેવી જમીન લેવા ખેડુતો

મરકારને મળશે સરકાર કહે છે કે આ બિલ તરફથી જે દેહશતો લોકો રાખે છે તે તદ્દન પાયાવગરની છે એ વાત એક ગીતે તો અમને પણ ખરી લાગે છે, કારણ કે ઉપર પ્રમાણે સરકારની બાકીની મહેસુલ આ બિલની દેહશતથી રૂંચત ભરી દેશે અને સાગ પછી આ બિલ કોઈ પણ કીમતી જમીનને લાગુ પડવાનો સભન જ નથી! ત્યારે મરકારના આ પગલાનું પરિણામ એટલું જ થયું કે ખેડૂતો પહેલા કરતા વધારે દેવાદાર થયા, અને સરકારને પોતાનો હેતુ પર પડવાની જોઈએ તેટલી તક તો મળી જ નહીં

હવે, જો આ બિલ ચોડીક જમીનને જ લાગુ થનાર છે તો એની રહાને આગ્રહો મન્યૂત વાધો શામાટે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કે આ બિલનું દેખીતા કરતા વાસ્તવિક તુલના જ થાય છે અને પછી રૂંચતને ગમે તેવો દુષ્કાંધ નડે તો પણ મહેસુલની માફી અગર મહેલન મળવાની તો આશા જ રહી નહિ કોઈ માણસ બૂનથી, અધવતથી અગર લાચારીથી એક વગમ પણ મહેસુલ બનાવેને અશક્તિવાન થશે તો તેની જમીન ખાસતી કન્યામા આવશે અને તે જમીન ઉપરનો તેનો મલકો હવે જશે જ્ઞાન જે કાયદો છે તે પ્રમાણે તો જ્યારે મહેસુલ વસૂલ ના માટે જગમ મીનકત જમ કરવા વીગરે બીજા બંધા ઉપાય નિર્યંક જન્ય લારેજ જમીન ખાનમા કરામા આવે છે અને જમીન જ્યારે ખાનસા કરામા આવે છે લાગે તે જમીનમતિ ખેડૂતનો કમળહક વેચાય છે અને તેની જે કીમત ઉપર તેમાંથી સરકારની મહેસુલ તથા હગજીનુ લઈ લેતા બાકી જે રકમ રહે તે ખેડૂતને આપવામા આવે છે આ બધો વર્તીવટ નવા મિલમા દર કરવામા આવ્યો છે એટલે એકજ વરમતા માફી મહેસુલ માટે ખેડૂતનો મધળો હક લઈ લેવા મરકાર માગે છે જમીન નવા મિલ પ્રમાણે ખાનમા કરામા આવશે ત્યારે પ્રથમની માફક વેચવાનો વહીવટ કરવામાં નહીં આવે તો અમે નામગર મરકારને નમતાપૂર્વક ફરજ કરીએ છીએ કે આ શું ગેરવાજબી અને કાબુ મરત નહીં? સરકારની મહેસુલ માટે જમીન પ્રથમ જગમદાર છે એ વાત અમારે માન્ય છે પણ તુ તે મહેસુલ એક વરસની બાકી હોય તો જમીનમતિ ખેડૂતનો મલકો હક મરકારે લઈ લેવો એ વાજબી છે? આથી કેટલાકને એમ પણ ધાત્તી છે જમીનની ગરીબ દશા તથા મહેસુલનો ભાર દર છે તે બેને લીધે ચોડા વરમમા આખા ધ્યાનની ધણીખરી જમીન ઉપરનો હાલનો સવેથી મળેલો રૂંચતનો હક જતો ગમેજે આ દેવત કેટલે દગ્ગે ખરી છે એ સવિષ્યમાં જણાવે, કારણ આપણા ઉપર અજા દમનમાં એવી અણધારી આક્રમો આવી પડી છે કે આવતા દસકામા આપણી શી વધે થશે તેનો કંઈ પણ ચિંતાર હાલ આપણાથી થઈ શકે એમ જ નથી.

કેટલાક વિદ્વાનોની એમ પણ દલીલ છે કે આ મિલ પસાર કરવાની મુઝાઈ સરકારને સત્તા જ નથી તેમ ધણાં જ એમ પણ કહેવું છે કે આ મિલ આજ સુધીના ઇંગ્લેન્ડ વહીવટ અને કાયદા કાનુનીની વિરુદ્ધ છે. હાઈકોર્ટના જડબે વગેરેનો મિલ ઉપર અભિપ્રાય પૂછી મગાવવાનો આ ધારાસભામાં આ મી પ્રીરોજશાહ મહેતાએ મિલ ઉપર સૂચવેલો સુધારો ખાસ થયો હોત તો આ પ્રથમ પ્રશ્ન ઉપર કેટલું ખામ અજવાળું પ

* અરે, આજસુધી જે કાયદો હતો એમ હવે કહેવું પડે છે! શિ૦

† હવે અરજને પણ અવકાશ નથી! શિ૦

ડાં. બીજી દલીલના સંબંધમાં તો મિ. ઝાન્ડીયનું સ્પષ્ટ કહેવું છે કે આજ મુધી અંગ્રેજ સરકારે લોકને સ્વતંત્ર માલકી હક ભોગવવા દીધો એ બૂલ થઈ છે અને હવે જણાય છે કે એ માલકી હક ઉપર અંકુશ મૂકવાની જરૂર છે. પ્રસંગવશાત્ આ માલકી હક સંબંધી જૂના રાજ્યના અને હાલનાં દેશી રાજ્યના વહીવટ સંબંધી પણ પ્રશ્ન ઊઠ્યો છે. રાજ્ય બૂન્નમીન+પનિ=માલિક કહેવાતો એટલાથી જણાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં જમીન ઉપર માલકીહક રાખતો હતો. પણ આમ દલીલ કરનારા એટલું બૂલી જાય છે કે પહેલાં રાજ્ય તરફથી પાકનો અમુક ભાગ જ ('રાજભાગ')લેવામાં આવતો અને તેથી પ્રજા પામેથી મહેસુલ ખદ્ધ જમીન લઈ લેવાનો પ્રસંગ જ નહોતો. અંગ્રેજ સરકારના કેટલાક જૂના અમલદારોનું પણ કહેવું છે કે પેશવાઈ વખતમાં માલકી હક પ્રજાનો જ ગણાતો—અને હિન્દુસ્થાનસરકારે આ વાત સ્પષ્ટ સમજામાં કબૂલ કરી છે. સરકારનું એમ કહેવું છે કે માત્ર મહાદેરી આપા-એલી અને પડતર નક્કમી પડી રહેલી જમીન ઉપર જ સરકાર પોતાનો માલકી હક—જે આજ મુધી સિદ્ધ હતો તે જ ફરી-સ્પષ્ટ રીતે સ્થાપે છે. પણ ખરૂં જોતાં આ કહેવું થયાર્થ નથી. હાથ તો એ શક આ હક ઉપર કહેલી જમીનને જ લાગુ થાય છે, પણ ભવિષ્યમાં હુકાળ જેવા કારણથી માત્ર એક વર્ષ પણ મહેસૂલ ન ભરાય તો એ જમીનને ખાલસા કરી લઈ એક વર્ષના ગણવતી આ હકથી આપવાની સરકારની સત્તા થાય છે. હાલ થોડાંક દેશી રાજ્યોમાં રહેતને જમીન વેચવાનો હક નથી, પણ એ રિવાજ થઈ જતો નથી નહીં એટલું જ નહિ પણ ક્યે તેવા કાયદા કાતુન કરાવવાની દેશી રાજ્યની રીત અંગ્રેજ સરકારે અનુસરવા જેવી નથી. અંગ્રેજ મરકારના રાજ્યમાં જ તાલુકદારી કાયદાનું ધોરણ એ નવા બિલનું ધોરણ છે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આવા અપવાદોને નિયમ કરી નાંખવામાં આવે છે એ જ અમારો બિલ સ્લામે મુખ્ય વાંધો છે. કેટલાક તાલુકદારોને જમીન શિવાય બીજી ચીજને પણ ગોરો મૂકવાની હોય છે—પણ જેમની પાસે એ નથી હોતી તેમને પણ જમીન ખડુ વિસ્તારવાળી હોવાથી એના પાક ઉપર જોઈતાં ગ્રાણ્ય મળી શકે છે. વળી એ અમુક વર્ગ ખાસ ઉચક છે, તથા એમને માટે કરેલા નિયમો અપવાદરૂપ ગણી શકાય એમ છે. અને આ બિલથી તો આખા દેશના લોકને તાલુકદારો જેવા ઉગ્રાં અને સ્વતંત્ર માલકી હક ભોગવવાને નાલાયક ગણી કાઢવામાં આવે છે. *આખો દેશ આવો નથી એ તો મિ. ઝાન્ડીય

* 'To my mind, there is no economic phrase which is more heartless than that of the ryot's extravagance on festivals. It seems to be completely forgotten that humble as is the ordinary ryot, the small peasant proprietor has a soul which requires to be nourished in some small way, as he has a body which requires to be fed by at least one simple meal a day. What is his daily life, but one of daily drudgery, with nothing to brighten it? Is it possible to grudge him the relief of a few moments of enjoyment on a few festive occasions in a life-time? And what is the extravagance in which he indulges on those occasions? It has been well said that in the case of an average ryot a little new earthenware, a few wild flowers, the village tom-tom, a stomach-full meal, bad areca-nuts and betel leaves, and a few stools of cheap tobacco, and in some cases a few cheap fancy dry trunks

પણ સ્વીકારે છે, અને જરૂર લાગે ત્યાં માલકી હક નિયંત્રિત કરવો જોઈએ એમ બતાવવા માટે બીજા વગેરે અમુક જંગલી જાતોના દાખલા આપે છે. આ દાખલાઓ બતાવી આપે છે કે કોઈ પણ જાતને માટે બિલની જરૂર હોય તો તે અમુક જાતોને માટે જ છે. તો પછી એને સર્વને લાગુ કરવાની શી જરૂર? જેમ અમુક કાયદાઓ માટે 'રેગ્યુલેટેડ' અને 'નોન-રેગ્યુલેટેડ' એમ પ્રાન્તોના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, તેમ—જે અમુક પ્રાન્તોમાં જરૂર હતી તો—આ નવા કાયદો પણ એવા જ ધોરણ ઉપર ધડામાં શો બાધ હતો? એમ કરવામાં આવ્યું હોત તો આ બિલ રહામે કેટલોક વાંધો દૂર ચાત. પ્રથમ વર્ગના જે અગ્રેસરો રાયતને, દેવાદાર થવાના પ્રસંગમાંથી બચાવવાના હેતુથી, જમીન વેચતાં અટકાવ કરવાની તરફેણમાં છે તેઓમાંના કેટલાક આ બિલને ટેકો આપે છે. પરંતુ તેમ કરવું તેમનું બુદ્ધિભરેલું છે. કારણ કે આ બિલનું મુખ્ય તત્ત્વ માલકી ઉપર માત્ર અંકુશ મૂકવાનું નથી—પણ પ્રથમ જમીન ખાતમા કરી પછી માત્ર ગણવતીઆ હકે આપવામાં રહેલું છે.

સરકારે આ કાયદો જંગલી અને અલુમમજી જાતને જ લાગુ કર્યો. નથી એટલું જ નહિ, પણ 'પાનખ લેન્ડ એક્સિઅનેશન' કાયદામાં જેવા નિયમો છે એવા નિયમો પણ દાખલ કર્યા નથી, અને કલેક્ટરોને આ વિષયમાં મર્વ મત્તા મોંઘી દીધી છે. અમે અમારી સત્તાનો અમલ ડહાપણથી જ કરીશું, એમ 'મરકાર આશ્વાસન' આપે છે, અને લોર્ડ મૉર્ચકોટ બિલ ઉપરના એમના છેલ્લા ભાષણમાં

exhaust the joys of a festive occasion in the life of a household which has known only an unbroken period of unshrinking labour from morn to sunset. Wherever inquiry has been made, the ryot's extravagance in this respect shrinks into very small proportions and is a very small portion of his aggregate indebtedness. In the official inquiry carried out by Mr Thorburn in certain Panjab villages, he reported that "of 742 families only in three cases was marriage extravagance the cause of their serious indebtedness, showing that the common idea about the extravagance on marriages is not supported by evidence." In Madras there are figures to show that out of 66,396 people who sought loans of professional money-lenders in the three years, 1889, 1890 and 1891, only 3,025 borrowed for marriage expenses, i.e., 4.50 per cent, of the total number seeking loans. Of this number it is only ten persons, who have borrowed over Rs. 1,000, only 62 that have borrowed between Rs. 500 and Rs. 1,000, 1,528 borrowed between Rs. 100 and Rs. 500, and 1,425 ryots borrowed up to Rs. 100." The Hon. Mr Mehta

મિ. મેહેતાના આ શબ્દોમાં જેટલો વર્ણનનો અમકાર રહેલો છે તેટલું જ દલીલનું ગારવ છે. જતાં કોઈને અધિક ખાતરી નેહતી હોય તો તેમણે ધારા સભાના એક મુદ્દસ્ત આ. મિ. મોઝીજ—જેઓ એક યાદુદી હોઈ આ પ્રશ્નમાં નિષ્પક્ષપાત વિચાર કરનાર ગણી શકાય—એમના શબ્દો વાંચવા. મિ. મોઝીજ જણાવે છે કે "પૂરી ઉપર મેં અનેક પ્રશ્નો જોઈ, પણ આ દેશના ખેડૂતો જેવા કરકસરથી મહેતારા ખીજે કોઈ દેશને જોવા નથી." -

આ નવા કાયદા વિરુદ્ધ ધણું કહી શકાય એમ છે, અને તે સર્વ આપણા ધારામ-
લામાં ગએલા પ્રતિનિધિઓએ સવિસ્તર દલીલ, વિદ્વાતા, શિખામણ, વિનય, અને પ્રાર્થના
પૂર્વક, તેમજ વાજબી તથા ગંભીર ચુસ્તો દર્શાવીને પણ, કહ્યું હતું: છતાં સરકારે સર્વની
અવગણના કરી બિલ પસાર કરી દીધું છે. એટલે અત્રે અધિક લખવું નિરર્થક છે.

નીચેના શબ્દો ત્રણ-વાક્ય છે, અને લલિત્યમાં 'દક્ષમના એક છેડો' ('a stroke of
the pen') થી સરકાર પોતાની ભૂલ નહિ સુધારે તો,—પરિણામ એમાં બતાવ્યું છે
એ જ જરૂર આવશે:—

The country is in a transition stage, passing from semi-Feudal and
Patriarchal conditions of existence into a more settled and commercial order
of things, from a period of disturbance and wars into one of peace and
tranquillity, from payments in kind to cash payments, from the laws of
custom to the rule of competition, from a simple to a more complicated
Social organization. No economical legislation can succeed under such circum-
stances which seeks to run against the current or stem the torrent. In all
countries property, whether in land or in goods, must gravitate toward that
class which has more intelligence and greater foresight, and practises
abstinence, and must slip from the hands of those who are ignorant,
improvident, and hopeless to stand on their own resources. This is a law of
Providence, and can never be wisely or safely ignored by practical statesmen
for any fancied political or sentimental considerations. As long as the difference
in the habits and education of the saving few represented by the Bania
and Brahmin classes and the spending many who count by millions among
the military and the cultivating classes remains good, property will gravitate
from one class to the other, notwithstanding all prohibitory legislation
The force of resistance must swell forth from within and cannot possibly be
super-imposed. *The forcible prohibition of all transfer of property, voluntary
and involuntary, can never mend matters. It can only eleveotype existing
poverty and aggravate existing helplessness.* The Government of such a large
empire cannot afford means to be the Banker of its millions of insolvent
tenants and cannot equalize the changing conditions of bad harvest and
scanty or irregular rainfall.....It must accept as inevitable the tendency
to concentration of the landed capital of the country, and only limit its
agency to the minor work of smoothing the gradual change.....Its
attempts to undo the legitimate influence of the saving classes can only end
in a great disaster."

Mr. Justice Ranade.

આર્થશાસ્ત્રબોધપત્રિકા.

(મળેલું)*

૭

૧૫ બાજુમાં,

ગયા પત્રમાં આપણે વિચાર વિગે વિચાર કર્યા અને જોયું કે વિચાર પણ પદાર્થવિ-
નશાસ્ત્રમાં જાણીએલી શક્તિઓના જેવી એક પ્રકારની શક્તિ છે. પણ એમાં વિશેષતા
યેટલી જ છે કે, વિચારશક્તિ એ સર્વ શક્તિઓ કરતાં વિશેષ મુક્ત છે. વળી એ આ-
ણે જોઈ ગયા છીએ તે પણ તમને યાદ હશે કે, આખી સૃષ્ટિ તેમ જ તેમાંની વસ્તુ
ના પ્રજ્ઞાના તપ-મનન-વિચાર-થી ઉત્પન્ન થઈ છે. હવે આપણા વિચાર પણ પ્રજ્ઞાના
પની પેટ એક પ્રકારની ઉપાદયશક્તિ જેવી રીતે છે તે આપણે અહિં જોઈશું.

શાબ્દિક સ્પન્દ-સ્વર-થી સ્પ કંપીતીને ઉપજે છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ.
આરનો જે સ્પન્દ ધાય છે તેથી પણ ઉપની ઉત્પત્તિ સ્પન્દ છે; અને કેટલાક કહે છે કે
આરથી ઉત્પન્ન થતાં રૂપો-માનમભર્તિઓ-તેઓએ પ્રલક્ષ જોઈ છે; સ્વરથી ઉત્પન્ન થતાં
રૂપો-રૂચ્ય પદાર્થનાં બનેલાં હોય છે, અને વિચારના સ્પન્દથી ઉત્પન્ન થતાં રૂપો સૂક્ષ્મવાય
(હિર) અથવા મુક્ત અથવા માનમલોહના પદાર્થના બનેલાં હોય છે. હવે આપણી વિગ-
રિયા તો સતત આપુ જ રહે છે; એટલે તે દ્વારા આપણે આપણી આસપાસ અનેક ગંસ-
મર્તિઓ ઉત્પન્ન કરના જ રહીએ છીએ.

એ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતાં રૂપોમાંનાં કેટલાંક સુદ હોય છે. કારણ કે તેઓ યુગ્મ અને
ત્રેમબાવનામય વિચારથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને કેટલાક કુરૂપ હોય છે (જે તેઓ
અશુભ અને દેવી વિચારથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે આપણે નીચે આસપાસ
એક પ્રકારનું માનસિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, અને તે એવું હોય છે જેની અમર-
બીજને પણ ધાય છે. એ વાતાવરણમાં જોઈ રૂપો જે ત્રેમ અને શુભ વિચારથી ઉત્પન્ન થાય છે.
હોય છે તો બીજને જે મનુષ્યો આપણા સંબંધમાં આવે છે તેઓને પણ સંબંધથી
સુખ ધાય છે; તેમનાં શુભ શુભ અને વૃત્તિ સતેજ અને મનસ ધાય છે અને આપણા
સંબંધમાં હોય, પાસે હોય, તેટલી વાર બીજને વખત કરતાં તેમનાં જોઈ તથા આચાર
સાગં રહી શકે છે. પણ એથી ઉલટું જો આપણા વિચાર અશુભ અને દ્રેપમય હોય તો
આપણી આસપાસનું માનસિક વાતાવરણ પણ તેનાં જ કદરૂપોમાંનાં રૂપોથી ભરપૂર
હોય છે અને ત્યારે બીજને માણસો આપણા સંબંધમાં આવે તો ત્યાં આચાર
ધાય છે, તેમનાં અશુભ શુભ અને વૃત્તિઓનું બધ વધે છે તેને તેટલીવાર શુભ આચાર
કંઈ થઈ પડે છે. બીજને મનુષ્યના સંબંધમાં આવતાં જો અસર ધાય છે તેનો
અનુભવ તો તમને બધાને હશે જ. કેટલાકના સંબંધમાં આવતાં જ તમને એમ લાગે છે કે
બહુ સારા માણસ છે, તમે તેમને ચાહો છો, તમને ધાય છે કે, ત્યાં સુધી
જે તેમના સંબંધમાં રહેલાં સુધી કંઈ પણ આપણે અયોગ્ય કાર્ય કરતાં તમને શરમ
જાય, વળી બીજને કેટલાકના સંબંધમાં આવતાં જો અસર ધાય છે.